

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

1988

ΑΘΗΝΑΙ 1991

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1988

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

1988

ΑΘΗΝΑΙ 1991

TOMOS 143 (1988)

ISSN 1105-0969

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 10672

Τηλ. (01) 3600 589, Fax (01) 3609 689

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου, τῶν φωτογραφιῶν καὶ τῶν σχεδίων χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἡ Ἑταιρεία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα τῆς πλήρους καὶ ὀριστικῆς δημοσιεύσεως τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν ποὺ περιλαμβάνονται σὲ τοῦτο τὸν τόμο.

ΓΡΑΦΕΙΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης: Ἑλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

Διορθώσεις: Γιάννα Εὐσταθίου

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

	Σελ.
Ευεργέτες	ια'
Διοικητικὸν Συμβούλιον κατὰ τὰ ἔτη 1988-1991	ιγ'
Ἐπίτιμοι ἀντιπρόεδροι	ιε'
Ἐπίτιμοι σύμβουλοι	ις'
Ἐπίτιμοι ἑταῖροι	ιζ'
Ἀντεπιστέλλοντες ἑταῖροι	ιθ'
Τακτικοὶ ἑταῖροι	κ'
Πρόλογος	κζ'
Ἔκθεσις τοῦ Γεν. Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας Βασιλείου Χ.	
Πετράκου γιὰ τὸ ἔργο τῆς κατὰ τὸ ἔτος 1988	κθ'

Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. Ἀνασκαφὴ Ραμνοῦντος ὑπὸ Βασιλείου Χ. Πετράκου (πίν. 1-5)	1-14
2. Ἀνασκαφὴ Μυκηνῶν ὑπὸ Σ. Ε. Ἰακωβίδη (πίν. 6-10)	15-20
3. Ἱερὸ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα Ἐπιδαύρου ὑπὸ Β. Κ. Λαμπρινουδάκη (πίν. 11-22)	21-29
4. Ἀνασκαφὴ Σικυῶνος ὑπὸ Καλλιόπης Κρυστάλλη (πίν. 23-24)	30-31
5. Ἀνασκαφὴ Καλλιθέας Πατρῶν ὑπὸ Θανάση Παπαδόπουλου (πίν. 25-30)	32-36

6. Ἐργασίαι ἐπὶ ὕλικοῦ ἐκ Πυλίας ὑπὸ Γεωργίου Στυλ. Κορρε	37-42
7. Ἀνασκαφὴ Μεσσήνης ὑπὸ Πέτρου Θέμελη (πίν. 31-57)	43-79
8. Ἀνασκαφὴ Θέρμου ὑπὸ Ἰ. Α. Παπαποστόλου (πίν. 58)	80
9. Ἀνασκαφὴ Φθιωτίδων Θηβῶν ὑπὸ Παύλου Ἑρ. Λαζαρίδη (πίν. 59-66)	81 - 93
10. Ἀνασκαφὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Παντανάσσης Φιλιπιάδος ὑπὸ Παναγ. Βοκοτόπουλου (πίν. 67-70)	94 - 98
11. Ἀνασκαφὴ Βεργίνας ὑπὸ Μανόλη Ἀνδρόνικου, Ἀγγελικῆς Κοτταρίδου (πίν. 71-77)	99 - 107
12. Ἀνασκαφὴ Τορώνης ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Καμπίτογλου (πίν. 78-82)	108 - 118
13. Ἀνασκαφὴ Ρεντίνας ὑπὸ Νικολάου Μουτσοπούλου (πίν. 83-85)	119 - 124
14. Ἀνασκαφὴ Γυμνασίου Ἀμφιπόλεως ὑπὸ Καλλιόπης Δημ. Λαζαρίδη (πίν. 86-93)	125 - 134
15. Ἀνασκαφὴ Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως ὑπὸ Χαραλάμπους Μπακιρτζῆ (πίν. 94-97)	135 - 142
16. Ἀνασκαφὴ Ἀβδήρων ὑπὸ Χάιδως Κουκούλη Χρυσανθάκη (πίν. 98-107)	143 - 152
17. Ἀνασκαφὴ στὸν Ἀγ. Χαράλαμπο Μαρωνείας ὑπὸ Θεολόγου Ἀλιπράντη (πίν. 108-111)	153 - 159
18. Ἀνασκαφὴ Μινώας Ἀμοργοῦ ὑπὸ Λίλας Μαραγκοῦ (πίν. 112-125)	160 - 177
19. Ἐργασίαι στὴ Δῆλο ὑπὸ Φωτεινῆς Ζαφειροπούλου (πίν. 126-142)	178 - 183
20. Ἀνασκαφὴ Πάρου ὑπὸ Δημήτρη Σκυλάρντι (πίν. 143-147)	184 - 207
21. Ἀνασκαφὴ Νάξου ὑπὸ Β. Κ. Λαμπρινουδάκη (πίν. 148-155)	208 - 218
22. Ἀνασκαφὴ Ζάκρου ὑπὸ Νικολάου Πλάτωνος (πίν. 156-166)	219 - 243
23. Ἱερὸ Ἑρμῆ καὶ Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου ὑπὸ Ἀγγελικῆς Λεμπέση (πίν. 167-177)	244 - 263

Β' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ	264
Γ' Α' ΤΑΚΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1988	265
Δ' ΕΚΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΞΕΛΕΓΚΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΡΟ-Υ- ΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ	279
Ε' ΕΚΤΑΚΤΗ ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1988 — ΑΡΧΑΙΡΕΣΙΕΣ	333
ΠΙΝΑΚΕΣ	

ΕΥΕΡΓΕΤΕΣ

Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΘΩΝ
Η ΒΑΣΙΛΙΣΣΑ ΑΜΑΛΙΑ
Ο ΓΟΥΛΙΕΛΜΟΣ Β΄ ΤΗΣ ΟΛΛΑΝΔΙΑΣ
ΤΟ ΕΘΝΙΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΦΙΛΑΡΧΑΙΩΝ
Η ΕΝ ΛΟΝΔΙΝΩ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΣ
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΕΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΙΤΩΝ
ΟΙ ΕΝ ΚΑΛΚΟΥΤΑ ΕΛΛΗΝΕΣ
Η ΕΝ ΚΩΝ/ΠΟΛΕΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΟΙ ΕΝ ΣΕΡΒΙΑ ΕΛΛΗΝΕΣ
ΟΙ ΕΝ ΙΑΣΙΩ ΕΛΛΗΝΕΣ
ΟΙ ΕΝ ΜΑΓΧΕΣΤΡΙΑ ΕΛΛΗΝΕΣ
STRATFORD CANNING
MARTIN WILLIAM LEAKE
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΜΑΝΑΚΗΣ
DUC DE MONTPENSIER
MANTZOYRANΗΣ
KONSTANOWITZ GERMANI
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩΝΙΔΗΣ
DUC A. DE LUYNES
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΘ. ΜΑΚΡΗΣ
ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΕΥΔΟΞΙΑΔΟΣ
Σ. Ν. ΦΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΠΕΝΑΡΔΑΚΗΣ
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΡΣΑΚΗΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΤΟΥΡΝΑΡΗΣ
ΣΙΜΩΝ Γ. ΣΙΝΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΩΜΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΗΠΕΤΡΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΡ. ΣΟΥΤΣΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΥΓΓΡΟΣ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ
ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ ΜΑΖΟΥΡΙΝΗΣ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΠΑΤΡΩΝ
ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
HILARION ROUX
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΒΟΥΤΣΙΝΑΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΑΛΛΙΑΝΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ
ΟΔΥΣΣΕΥΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
HEINRICH SCHLIEMANN
ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ΒΑΛΛΙΕΡΗΣ
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΧΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΗΦΑΙΣΤΙΔΗΣ
ΦΙΛΙΠΠΙΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ
ΣΟΛΩΝ ΧΡΗΣΤΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ Ι. ΠΡΩΙΟΣ
ΟΘΩΝ Α. ΚΟΝΤΟΣΤΑΥΛΟΣ
ΠΑΥΛΟΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ
BENIAMIN ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ
Ν. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ
ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΔΗΛΙΓΙΑΝΝΗΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΡΙΦΗΣ
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ
GEORGES CLEMENCEAU
Α. Ε. Η ΓΟΕΚΟΡ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΗΜΟΦΙΛΟΣ ΧΟΣΤΕΒΑΣ
WILLIAM RATON
ΑΔΕΛΦΟΙ ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΟΥ
ΠΕΤΡΟΣ ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ
ΜΙΧΑΗΛ ΒΛΑΣΤΟΣ
ΦΟΙΒΟΣ ΦΑΡΜΑ-ΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΟΡΛΑΝΔΟΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΨΥΧΑ
ΕΛΠΙΣ ΜΑΝΤΖΩΡΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. & ΛΕΛΑ ΜΥΛΩΝΑ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑ 1988 - 1991

ΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΛΑΧΟΣ

ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΚΟΦΑΣ
ΑΓΓΕΛΟΣ ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ
ΜΑΡΙΑ ΘΕΟΧΑΡΗ
ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ

ΠΑΥΛΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ
ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΠΑΝΟΣ

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΙ

Oscar Broneer	(76, 1987)
Pierre Amandry	(139, 1987)
Homer Thompson	(204, 1987)
Doro Levi	(256, 1962)
André Grabar	(304, 1987)
Ἑλένη Ahrweiler	(689, 1987)

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

- Bernard Ashmole (426, 1977)
Georges Daux (303, 1968)
Benjamin Dean Meritt (41, 1938)
Emil Kunze (255, 1962)
Βάσος Καραγιώργης (258, 1972)
Pierre Demargne (309, 1968)
Paul Lemerle (355, 1972)
Åke Åkerström (358, 1987)
Hector W. Catling (365, 1987)
John Chadwick (365, 1987)
Emmett L. Bennett Jr (366, 1987)
Jean Pouilloux (399, 1987)
Georges Roux (422, 1987)
Κωνσταντῖνος Καραμανλῆς (491, 1983)
Μελίνα Μερκούρη (690, 1987)
Ἰωάννης Γεωργάκης (691, 1987)
Olivier Picard (692, 1987)
Luigi Beschi (693, 1987)
Giovanni Pugliese Carratelli (694, 1987)
Sir Steven Runciman (625, 1987)
Robin Hägg (696, 1987)
Antonino di Vita (697, 1987)
Helmut Kyrieleis (698, 1987)
Herbert Hunger (699, 1987)
Ἰωάννα Τσάτσου (717, 1987)
Βερόνικα Μητσοπούλου Leon (768, 1987)

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΕΤΑΙΡΟΙ

- Walther Wrede (60, 1938)
Hamit Zübeyr Kosay (72, 1938)
Jeanne Robert (253, 1961)
Otto Demus (305, 1968)
Hubert Gallet de Santerre (306, 1968)
Ulf Jantzen (357, 1972)
James R. McCredie (359, 1972)
Hans Günter Buchholz (363, 1974)
William C. Brice (397, 1974)
Arthur Dale Trendall (398, 1974)
Ulrich Hausmann (421, 1977)
Peter M. Warren (700, 1987)
Nicolas J. Coldstream (701, 1987)
Paavo Castrén (702, 1987)
Hermann F. Mussche (703, 1987)
Jacques Perreault (704, 1987)
Jan Jaap Hekman (705, 1987)
Pierre Ducrey (706, 1987)
Armin Hohlweg (707, 1987)
Denis Knoepfler (708, 1987)
Hans Georg Beck (709, 1987)
Bernard Andreae (710, 1987)
Hubert Faensen (711, 1987)
José António Falcão (712, 1987)
Günter Kopcke (713, 1987)
Paul Zanker (714, 1987)
Δημήτριος Πιερίδης (715, 1987)
Βασίλειος Βιτσαξής (716, 1987)

Ὅδυσσεὺς Ἑλύτης (718, 1987)

Johannes Koder (719, 1987)

Rismag Gordesiani (720, 1987)

Takashi Seki (721, 1987)

Vasile Dragut (722, 1987)

Tanino de Santis (723, 1987)

Μίνως Κυριακοῦ (769, 1987)

ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΕΣ ΕΤΑΙΡΟΙ

Ibraim Noshy (75, 1938)

Iwan Velkoff (77, 1938)

Henri Ducoux (79, 1938)

Karl Kübler (80, 1938)

Peter M. Fraser (254, 1962)

Αἰκατερίνη Melrose (360, 1972)

Asher Ovadiah (362, 1973)

Jerome W. Sperling (466, 1980)

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1988

Σ η μ. — Οί δι' ἀστερίσκου σημειούμενοι ἑταῖροι εἶναι ἰσόβιοι.

1. Ἀγγελίδου Ζωζώ
2. *Ἀδαμίδης Κωνσταντῖνος
3. Ἀλαβάνος Κωνσταντῖνος
4. *Ἀλεξανδρῆ - Τζάχου *Ολγα
5. *Ἀλεξίου Στυλιανός
6. *Ἀναστασιάδης Ἀναστάσιος
7. *Ἀναστασιάδου Αἰκατερίνη
8. *Ἀνδρειωμένου Ἀγγελικὴ
9. Ἀνδρέου Ἡλίας
10. *Ἀνδρόνικος Ἑμμανουήλ
11. Ἀντουράκης Γεώργιος
12. Ἀπέργης Μάκης
13. *Ἀποστολίδης Νικόλαος
14. Ἀραβαντινός Διονύσιος
15. *Ἀρβανίτης Ἀθανάσιος
16. *Ἀργυροπούλου-Κωνσταντινίδη Εὐ.
17. Ἀσημακοπούλου - Ἀτζακᾶ Παν.
18. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου Μυρτάλη
19. *Βαβρίτσας Ἀνδρέας
20. Βαγιακάκος Δικαῖος
21. *Βαλάσης Θωμᾶς
22. Βάλδκιρχ - Κοτιώνη Ἀλεξάνδρα
23. Βάλτερ - Καρύδη Ἑλένη
24. Βαρελᾶ Μαρία
25. Βαρουφάκης Γεώργιος
26. Βασιλάκης Ἀντώνιος
27. *Βασιλείου Ἰωάννης
28. Βασιλείου Σπύρος
29. Βασιλικὸ Ντόρα
30. *Βασιλόπουλος Γεράσιμος
31. Βαφειδῆς Ἀθανάσιος
32. *Βελουδίου Μαρία
33. Βέρτη-Καλοπίση Σοφία
34. Βλαχάκη Καίτη
35. Βλάχος Ἀγγελος
36. Βλάχος Γεράσιμος
37. Βοβολίνης Σπυρίδων
38. Βοκοτόπουλος Παναγιώτης
39. Βολανάκης Ἰωάννης
40. Βορίδης Κίμων
41. Βότση - Κρυστάλλη Καλλιόπη
42. Βουδούρης Ἀγγελος
43. Βουδούρογλου Ξενοφῶν
44. Βούλγαρης Χρῆστος
45. Βρανούσης Λεάνδρος
46. *Γαλανόπουλος Ἀγγελος
47. Γαλλῆς Κωνσταντῖνος
48. Γαρμπῆς Πέτρος
49. *Γερουλᾶνος Ἰωάννης
50. Γεωργακᾶς Δημήτριος
51. Γεωργακόπουλος Βασίλειος
52. Γεωργάνας Ἰάκωβος
53. Γεωργίου Παῦλος
54. Γεωργουσόπουλος Κωνσταντῖνος
55. *Γιαλούρης Νικόλαος
56. *Γιαννακόπουλος Γεώργιος
57. Γιαννουλίδου Καλλιόπη
58. Γιούρη Εὐγενία
59. Guest-Παπαμανώλη Ἄννα
60. Γκιολῆς Νικόλαος
61. Γκόφας Δημήτριος
62. Γουλανδρῆ Αἰκατερίνη Ν.
63. *Γουλανδρῆ Ν.
64. Γούναρης Γεώργιος
65. Γριτσόπουλος Τάσος
66. Γρυπάρης Μιχαήλ
67. *Δαβάρας Κωνσταντῖνος
68. *Δαῖκος Γεώργιος
69. *Δαῖκου Μαρία
70. *Δάκαρης Σωτήριος
71. Δανασσῆς Ἀντώνιος
72. *Δασκαλάκης Γεώργιος

73. *Δασκαρόλης Ἀθανάσιος
74. Δεληγιάννη-Δωρῆ Ἑλένη
75. Δεκουλάκου Ἰφιγένεια
76. Δεληβορριάς Ἀγγελος
77. Δεσπίνης Γεώργιος
78. Δεσποτοπούλου-Τσακατίκα Ὀλγα
79. Δημακόπουλος Ἰορδάνης
80. Δημακοπούλου Αἰκατερίνη
81. Δημητριάδου-Dinsmoor Ἀναστ.
82. Δημητροκάλλης Γεώργιος
83. *Δοντᾶς Γεώργιος Σπ.
84. Δοξιάδης Ἀπόστολος
85. *Δρανδάκης Νικόλαος
86. *Δροσογιάννη-Κουτσοκόστα Φανή
87. Δρούγου Στέλλα
88. *Egon Matrona
89. *Egon Nicholas
90. Εὐαγγελᾶτος Σπυρίδων
91. *Ἐφραίμογλου Λάζαρος
92. *Ἐφραίμογλου Οὐρανία
93. *Ζακυθηνὸς Διονύσιος
94. Ζαφειρόπουλος Ἀλέξανδρος
95. *Ζαφειρόπουλος Νικόλαος
96. Ζερβουδάκη Ἡὼς
97. Ζίας Νικόλαος
98. *Ζολώτας Ξενοφῶν
99. Ζούμπος Ἀναστάσιος
100. Ζώης Ἀντώνιος
101. Ζώρα Καλλιόπη
102. *Ἡλιόπουλος Γεώργιος
103. Θέμελης Πέτρος
104. Θεοδοσίου Ἀγγελος
105. *Θεοχάρη Μαρία
106. Θεοχάρη Μαρία Δ.
107. *Θεοχάρης Περικλῆς
108. *Θρεψιάδη Ἀντιγόνη
109. Θωμόπουλος Θεόδωρος
110. *Ἰακωβίδης Σπυρίδων
111. Ἰακωβίδου Ἀθηνᾶ
112. Καββαδίας Γεώργιος
113. Καθάρειος Χρ.
114. Καλλέρης Ἰωάννης
115. *Καλλίας Κωνσταντῖνος
116. Καλλιγᾶ-Γερούλάνου Αἰμιλία
117. Καλλιγᾶ Εἰρήνη
118. Καλλιγᾶς Παῦλος
119. Καλλιγᾶς Πέτρος
120. *Καλογεροπούλου Ἀθηνᾶ
121. *Καλοκύρης Κωνσταντῖνος
122. *Καμπίτογλου Ἀλέξανδρος
123. Καμπόλη Ἄννα
124. *Κανελλόπουλος Παῦλος
125. Κάντα Ἀθανασία
126. Καπετανάκης Ρούσος
127. *Καπετανόπουλος Ἡλίας
128. *Καράγιωργα-Σταθακοπούλου Θεοδ.
129. *Καραμανώλη - Σιγανίδου Μαρία
130. Καρανίκος Αὐρήλιος
131. *Καρδαῖ Χρυσούλα
132. Καρέτσου - Ἰωαννίδου Ἀλεξάνδρα
133. *Καρούζου-Παπασπυρίδη Σέμνη
134. Καρούσος Γεώργιος
135. *Καρρᾶς Κωνσταντῖνος
136. *Κασκαρέλης Διονύσιος
137. Καψάσκη Μαρία
138. Καψάσκη Κωνσταντῖνος
139. Κεραμόπουλος Ἀντώνιος
140. *Κεραμόπουλλος Δημήτριος Ἀ.
141. Κισκύρας Δημήτριος
142. Κοκολάκης Μίνως
143. *Κοκοτὸς Γεώργιος
144. Κόγκινος Δημήτριος
145. Κοκκολιάδης Σπυρίδων
146. Κοκκοροῦ-Ἀλευρᾶ Γεωργία
147. Κόγκου Ἀγγελικὴ
148. Κόλλιας Ἡλίας
149. Κομίνης Ἀθανάσιος
150. *Κονοφάγος Κωνσταντῖνος
151. Κοντέλλης Παῦλος
152. *Κοντολέοντος Εὐρυδίκη
153. Κοντὸς Παναγιώτης
154. Κοντοῦ-Θεοφανοπούλου Δήμητρα
155. Κορρῆς Γεώργιος
156. *Κορρῆς Στυλιανὸς
157. *Κόρσος Δημήτριος
158. *Κορωναῖος Δημήτριος
159. Κοσμᾶς Γεώργιος
160. *Κουβελάκης Γεώργιος
161. Κούκου Ἑλένη
162. Κουκούλη - Χρυσανθάκη Χάιδω
163. Κουλεῖμάνη-Βοκοτοπούλου Ἰουλία
164. Κουμανούδης Ἰωάννης
165. Κουνουπιώτου - Μανωλέσου Ἑλένη
166. Κούσουλας Φάνης
167. *Κουταλίδης Τρύφων
168. *Κουταλίδου Χριστίνα

169. Κουτρούμπας Δημήτριος
170. Κρανιδιώτης Νικόλαος
171. Κριμπᾶς Κωνσταντῖνος
172. Κριτζᾶς Χαράλαμπος
173. Κροντηρᾶ-Νασούφη Λήδα
174. Κυριαζῆ Ἀβα
175. Κυριαζῆ Ἀγγέλα
176. *Κυριαζῆ Ἡλέκτρα
177. Κυριαζῆς Κωνσταντῖνος
178. Κυριαζόπουλος Βασίλειος
179. *Κυριακούλακος Παναγιώτης
180. Κύρου Ἀδωνις Κ.
181. *Κωνσταντινόπουλος Γρηγόριος
182. *Κωνσταντίνου Ἰωάννα
183. Κωστόπουλος Ἰωάννης
184. *Κωττάκης Μιχαήλ
185. Λαζαρής Ἀνδρέας
186. *Λαζαρίδης Παῦλος Ἡρ.
187. *Λαζαρίδου Ἑλλη
188. Λάλη Ἐνυ
189. Λαμπρινουδάκης Βασίλειος
190. *Λαναρᾶς Χρήστος
191. *Λάτσης Ἰωάννης
192. Λεβεντάκης Νικόλαος
193. *Λέκκας Εὐάγγελος
194. Λεμπέση Ἀγγελικὴ
195. Λεμπέσης Γεώργιος
196. Λιάγκουρας Ἀγγελος
197. Λιβαδάρας Νικόλαος
198. Λοβέρδου - Τσιγαρίδα Κ.
199. Λοῖζου Ἀλεξάνδρα
200. Λούβαρης Νικόλαος
201. Λουκάκης Θεόδωρος
202. Λουκάς Ἰωάννης
203. Λουρίδης Ὁρέστης
204. Λὼς Ματθαῖος
205. *Μαλάμου Ἑλλη
206. Μανάφης Κωνσταντῖνος
207. Μανέας Χρήστος
208. *Μανούσκακας Μανούσος
209. *Μαντζούφας Γεώργιος
210. *Μαντζώρου Ἑλπίς
211. Μαραγκοῦ Λίλα
212. *Μαρίνος Ἀναστάσιος
213. *Μαρινόπουλος Ἰωάννης
214. *Μαρκεζίνης Σπυρίδων
215. *Μαστροκώστας Εὐθύμιος
216. Μαυρόγιαννης Διονύσιος
217. Μαυρολέων Βασίλειος
218. Μαυρομμάτη Μαρία Ἀ.
219. Μελισσηνοῦ Χριστίνα
220. *Μερίκας Γεώργιος
221. *Μεταξᾶς Ἀνδρέας
222. Μεταξᾶς Νικόλαος
223. Μεταξᾶς - Μεσσηνέζης Διον.
224. Μίκαρος Νικόλαος
225. Μιράσγεζη Μαρία
226. *Μιτσὸς Μάρκελλος
227. Μιχαῆλ Νίκη-Ἐλευθερία
228. Μιχαηλίδης Μύρων
229. *Μιχαηλίδης - Νουᾶρος Γ.
230. Μιχαηλίδου - Νουᾶρου Εὐθυμία
231. Μοδιάνο-Λεὼν Λίντα
232. Μοδιάνο Μάριος
233. Μολοκότος Μιχαήλ
234. Μουρίκη Ντούλα
235. *Μούσουλός Λουκάς
236. Μουστάκα Λήδα
237. Μουστάκας Χαράλαμπος
238. *Μουτσόπουλος Νικόλαος
239. *Μπακαλάκης Γεώργιος
240. Μπακιρτζῆς Χαράλαμπος
241. *Μπακόπουλος Ἀγησίλαος
242. Μπαμπινιώτης Γεώργιος
243. Μπέξη Ἑλένη
244. *Μπόνης Κωνσταντῖνος
245. Μπορμπουδάκης Ἐμμανουήλ
246. Μπουντῆς Γεώργιος
247. Μπούρα - Φιλίππιδου Λασκαρίνα
248. Μπουραζέλης Κωνσταντῖνος
249. *Μπούρας Χαράλαμπος
250. *Μπουφίδης Νικόλαος
251. Μπροῦμης Ἰωάννης
252. Μπροῦσκαρη Μαρία
253. Μυλωνᾶς Κωνσταντῖνος
254. *Μυλωνᾶς Παῦλος Κ.
255. Νικολαΐδου-Κουρκουτίδου Εὐτυχία
256. Νικολάου Γεώργιος
257. Νικολάου Ἰνῶ
258. Νικολόπουλος Παναγιώτης
259. Νικονᾶνος Νικόλαος
260. Νταῆ Ἑρική - Εἰρήνη
261. Ντεγιάννης Ἰωάννης
262. Ντίνα Ἀσπασία
263. *Ντούμας Χρῖστος
264. *Ξυλᾶ Κυριακὴ

265. *Ξυλᾶ Σταματία
266. *Ξυλᾶς Μάρκος
267. Ξυλᾶς Μιχαήλ Γ.
268. Oekland - Παπαδάκη Στυλιανή
269. *Οἰκονομίδου Ἀδαμαντία
270. Οἰκονομόπουλος Ἀθανάσιος
271. Οἰκονομόπουλος Κλεομένης
272. Οἰκονόμου Ἡλίας
273. Παλιούρας Ἀθανάσιος
274. *Πάλλας Δημήτριος
275. Παναγιωτίδη Μαρία
276. *Παναγιωτόπουλος Ἄρης
277. Παναγιωτόπουλος Γεώργιος
278. *Πανταζόπουλος Νικόλαος
279. *Παντελίδου - Γκόφα Μαρία
280. Παντερμαλῆς Δημήτριος
281. Πάντος Πάντος
282. Παπαγεωργίου Χάρης
283. *Παπαδημητρίου Κωνσταντῖνος
284. *Παπαδημητρίου Τάσος
285. Παπαδόπουλος Ἀθανάσιος
286. *Παπαδόπουλος Θωμᾶς
287. *Παπαδόπουλος Στυλιανός
288. Παπαδοπούλου Λίτσα
289. *Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου Φ.
290. Παπαθανάση - Μουσιοπούλου Κ.
291. *Παπαθανασόπουλος Γεώργιος
292. Παπαϊωάννου Ἀγγελος
293. Παπακωνσταντῖνου Ἑλένη Μιχ.
294. Παπακωνσταντῖνου Ἑλένη
295. Παπαμιχαήλ Μιχαήλ
296. Παπαμιχαήλ Παντελῆς
297. Παπαμιχαήλ - Κουτρούμπα Ἄννα
298. Παπαντωνίου Ἐλπιδοφόρος
299. *Παπαντωνίου Ροζαλίνδη
300. Παπαπάνος Κωνσταντῖνος
301. Παπαποστόλου Ἰωάννης
302. Παπαστάμου Δημήτριος
303. Παπαστάμου Μαρία
304. Παπαχατζῆς Νικόλαος
305. Παπαχριστοδούλου Ἰωάννης
306. Παπίδας Λεωνίδας
307. Παρλαμᾶ Στυλιανή
308. Πασαδαῖος Ἀριστείδης
309. *Πατέρας Γεώργιος
310. *Παυλάκης Ἰωάννης
311. *Παυλόπουλος Παναγιώτης Γ.
312. *Πελεκίδης Χρύσης Εὐστρ.
313. Πέννας Χαράλαμπος
314. *Πέππα - Δελμούζου Κωνσταντῖνα
315. Περαντῖνος Νικόλαος
316. *Πετράκος Βασίλειος
317. Πετρονώτης Ἀργύρης
318. Πετρονάκος Γεώργιος
319. *Πέτσας Φώτιος
320. Πηλαβάκης Ἀριστείδης
321. Πιαλόπουλος Συμεών
322. *Πλάτων Νικόλαος
323. Ποιμενίδης Γεώργιος
324. Πολέμης Δημήτριος
325. *Πολίτης Κάρολος
326. Πολίτης Χαράλαμπος
327. *Ποταμιάνος Ἀνδρέας
328. *Πουλατζᾶς Ἰωάννης
329. Πουλιανός Ἄρης
330. Πουρναρόπουλος Γεώργιος
331. Προκοπίου Γεώργιος
332. Προμπονᾶς Ἰωάννης
333. *Πρωτονοταρίου - Δεϊλάκη Εὐαγγ.
334. Ραυτοπούλου Ἑληάνα
335. Ρογκάν Ἀλκης
336. *Ρουμπάνης Γεώργιος
337. *Ρωμῆος Κωνσταντῖνος
338. *Ρωμοπούλου Αἰκατερίνη
339. Σακελλαράκη - Σαπουνᾶ Ἐφη
340. Σακελλαράκης Ἰωάννης
341. Σακελλαρίδη Χριστίνα
342. *Σακελλαρίου Ἀγνή
343. *Σακελλαρίου Μιχαήλ Β.
344. Σαμπεταί Ραφαήλ Μ.
345. Σαπουνᾶς Θωμᾶς
346. Σαραντόπουλος Κωνσταντῖνος
347. *Σεργόπουλος Γεώργιος
348. Σημαντώνη-Μπουρνιᾶ Εὐαγγελία
349. *Σιαφάκας Ἀναστάσιος
350. *Σιμόπουλος Ἄρης
351. *Σιμωνᾶς Παναγιώτης
352. Σῖνος Στέφανος
353. Σιτινᾶ Μαρία
354. Σιφωνιοῦ-Καράπα Ἀναστασία
355. Σκαρπαλέζος Σπυρίδων
356. Σκιαδᾶς Ἀριστόξενος
357. Σκιλάρντι Δημήτριος
358. Σκουλᾶς Νικόλαος
359. *Σολομωνίδης Γεώργιος
360. *Σπηλιωτόπουλος Ἐπαμ.

361. Σπυρόπουλος Θεόδωρος
362. Σταθάτος Κωνσταντῖνος
363. *Σταθάτου Χριστίνα
364. *Σταθόπουλος Μιχαήλ
365. *Στασινοπούλου - Τουλούπα Ἐβη
366. *Σταυρόπουλος Κωνσταντῖνος
367. Στεργιάδης Στέργιος
368. Στεργιόπουλος Πέτρος
369. *Στράτου Νία
370. Συμεώνογλου Σαράντης
371. Συριόπουλος Κωνσταντῖνος
372. *Σχοινιωτάκης Ἐμμανουήλ
373. *Τακόπουλος Γεώργιος
374. *Τακοπούλου Ἄννα
375. *Τεγοπούλου - Ἡλιοῦ Ἀλεξάνδρα
376. Τζαβέλλα Τερψιχόρη - Χαρά
377. *Τζαννετάτος Θησεύς
378. Τζεδάκις Ἰωάννης
379. Τζουβάρα-Σούλη Χρυσή
380. *Τούντας Κωνσταντῖνος
381. Τουράτσογλου Ἰωάννης
382. Τουρτόγλου Μενέλαος
383. Τριαντάφυλλος Διαμαντῆς
384. Τριανταφυλλόπουλος Δημ.
385. *Τριανταφυλλόπουλος Ἰωάννης
386. Τριάντη Ἀλίκη
387. Τρυπᾶνης Κωνσταντῖνος
388. Τσάκος Κωνσταντῖνος
389. Τσαμπαρλάκης Ἰωάννης
390. Τσαντίλας Ἰωάννης
391. *Τσαπόγας Μάκης
392. Τσαρουχᾶς Βάγιας
393. Τσιγαρίδας Εὐθύμιος
394. Τσιμπίδης - Πεντάζος Εὐάγγελος
395. Τσιποπούλου Μεταξία
396. Τσιρίγου Δημήτρα
397. *Τσιροπινᾶς Δημήτριος
398. Τσίτουρας Δημήτριος
399. Τσόλας Ὀρέστης
400. *Τωμαδάκης Νικόλαος
401. Φάκλαρης Παναγιώτης
402. Φαράκλας Νικόλαος
403. *Φατούρου - Ἑσυχάκη Κάντω
404. *Φαφαλῆς Πανάγος
405. *Φιλιππάκη Βαρβάρα
406. *Φουρλῆς Στυλιανός
407. Φυλακτόπουλος Γεώργιος
408. Φωτίου Κωνσταντῖνος
409. Χαιρέτη Μαρία
410. Χαλιωρῆς Χριστόδουλος
411. *Χαμπούρη Χρυσούλα
412. Χανιώτης Ἀγγέλος
413. *Χαραμῆ Ἀγγέλα
414. Χατζῆ Δέσποινα
415. *Χατζηδάκης Ἐμμανουήλ
416. *Χατζηκακίδης Ἀθανάσιος
417. Χατζημιχάλη - Σβορώνου Ἰωάννα
418. Χατζημιχάλης Ἰωάννης
419. *Χατζηνικολάου Ἄννα
420. Χουρμουζιάδης Γεώργιος
421. *Χρήστου Χρύσανθος
422. Χριστοδοῦλου Γεώργιος
423. Χριστόπουλος Παναγιώτης
424. Χριστοπούλου Δωροθέα
425. Χωρέμης Ἀγγέλος
426. Ψαρούδα-Μπενάκη Ἄννα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἐφέτος γίνεται καὶ πάλι ἐγκαίρως ἡ ἔκθεσις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας καθὼς καὶ ἡ ἔκδοσις τοῦ Ἔργου 1988 παρὰ τὴν ὑπερβολικὴν καθυστέρηση, ἐκ μέρους πολλῶν ἀνασκαφῶν, ἀποστολῆς τῶν προκαταρκτικῶν ἐκθέσεων τῆς ἀνασκαφῆς τους. Ἐνα ἀπὸ τὰ παρόδοξα τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς κοινωνίας εἶναι ὅτι σύσσωμη ζητοῦσε βελτίωση τῶν πραγμάτων τῆς Ἑταιρείας, δηλαδὴ νὰ γίνῃ συνεπέστερη στὶς ἐπιστημονικὰς ὑποχρεώσεις της ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ σημαντικότερη εἶναι ἡ δημοσιευτικὴ της δραστηριότητα. Τὸ Συμβούλιο πίστευε ὅτι ἡ ἐκπλήρωση ἐκ μέρους τοῦ αἰτήματος αὐτοῦ θὰ ἦταν εὐκόλῃ γιατί θὰ ὑποστηριζόταν ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἀρχαιολόγων καὶ κυρίως αὐτῶν ποὺ κάνουν ἀνασκαφὰς καὶ ἐνδιαφέρονται νὰ βλέπουν τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν τους γρήγορα δημοσιευμένα στὰ Πρακτικά τῆς Ἑταιρείας. Τοῦτο δὲν συνέβη. Οἱ τόμοι τῶν ΠΑΕ τῶν τελευταίων ἐτῶν, μετὰ τὸ 1984, δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἐκδοθοῦν γιατί δὲν στέλνονταν οἱ ἐκθέσεις ἀπὸ τοὺς ἕως τὸν Ἰούνιο τοῦ 1988 διαμαρτυρούμενους ἀνασκαφεῖς. Ἔργα ὅμως ὅπως ἡ συνέχιση τῶν ΠΑΕ ἢ τοῦ Ἔργου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ προσωπικὰς διαθέσεις· ἡ δημοσίευσις τῶν ἐκθέσεων δὲν ἀποτελεῖ δικαίωμα τοῦ ἀνασκαφέως ἀλλὰ ὑποχρέωσή του, ὅπως ἐπίσης ἀποτελεῖ ὑποχρέωσις τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας νὰ βρεῖ τὰ μέσα γιὰ νὰ γίνῃ ἡ δημοσίευσις αὐτή.

Πιθανὸν στοὺς τόμους ποὺ θὰ ἐκδοθοῦν καὶ στοὺς ὁποίους οἱ ἐκθέσεις θὰ εἶναι διαταγμένες κατὰ γεωγραφικὴ τάξιν, ὅπως στὸ Ἔργον 1988, νὰ λείπουν μερικὲς. Γι' αὐτὸ δὲν θὰ εὐθύνεται τὸ Συμβούλιο ἀλλὰ οἱ ὑπόχρεοι γιὰ τὴ σύνταξή τους. Ἡ ἀνάθεσις ἐκ μέρους τῆς Ἑταιρείας σὲ οἰονδήποτε ἀρχαιολόγο τῆς εὐθύνῃς διεξαγωγῆς ἀνασκαφῆς γίνεται μὲ ἕναν ἀπαράβατο ἡθικὸ ὅρο, τῆς ἔγκαιρης ἐπιστημονικῆς δημοσίευσής της, πρῶτα στὰ ΠΑΕ καὶ κατόπιν ἰδιαιτέρως. Ὁ ἀνασκαφεὺς ἀναλαμβάνει τὴν ὑποχρέωσις αὐτὴ ἀπέναντι τὴν Ἑταιρεία καὶ τὴν Ἐπιστήμην. Ἡ παράλειψις τῆς ἐκπλήρωσής της ἀποδεσμεύει τὴν Ἑταιρεία ὡς πρὸς τὶς δικές της ὑποχρεώσεις, πρὸς τὸν ἀνασκαφέα.

Β.Χ.Π.

ΕΚΘΕΣΗ
ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ
ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1988

Ἡ ἐφετινὴ ἐτήσια ὁμιλία τοῦ Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας γίνεται καὶ πάλι κατὰ τὸν ὀρισμένο χρόνον, ὅπως ἔχει καθιερωθεῖ κατὰ τὴ μακρὰ συνήθεια. Τοῦτο εἶναι τὸ ἐξωτερικὸ τεκμήριον ὅτι τὰ πράγματα τῆς Ἑταιρείας βρίσκονται στὴν ἀναγκαίαν ἡρεμία πού μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δράσουμε ἀπερίσπαστοι γιὰ τὴν πρόοδο καὶ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ ἔργου πού παραλάβαμε.

Τὸ 1988, ὅπως γνωρίζετε καὶ ὅπως εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ σᾶς πῶ στὶς 11 τοῦ περασμένου Δεκεμβρίου, ὑπῆρξε γιὰ τὴν Ἑταιρεία πολὺ σκληρὸ μὲ ἐπιστέγασμα τὸν θάνατον τοῦ *Γεωργίου Μυλωνᾶ*. Τὸ σημερινὸ Συμβούλιον ἔκαμε ἐκεῖνο πού ἔπρεπε γιὰ νὰ τιμήσῃ τὸν δέκατον γραμματέα του καὶ γιὰ νὰ ἐξάγει τὸ ἐπιστημονικὸ του ἔργο. Ἡ Ἑταιρεία καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία θὰ θυμοῦνται πάντοτε ὅσα προσέφερε.

Στὶς 25 Φεβρουαρίου 1988 ἔφυγε, σὲ βαθιὰ γεράματα, ὁ ἐπίτιμος σύμβουλος, καθηγητὴς τῆς ἀρχαιολογίας *Bernard Ashmole*, διαπρεπὴς μελετητὴς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης.

Γεννημένος στὶς 22 Ἰουνίου τοῦ 1894, ὑπηρέτησε καὶ στοὺς δύο μεγάλους πολέμους, πληγώθηκε μάλιστα σοβαρὰ στὸ Somme, τὸ 1917, κατέλαβε πολλὰ ἀκαδημαϊκὰ ἀξιώματα ὅπως καὶ τὴ θέση τοῦ Ἐφόρου τῆς ἐλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς συλλογῆς τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου καὶ τοῦ Διευθυντοῦ τῆς Βρετανικῆς Σχολῆς στὴ Ρώμη. Τὰ σημαντικὰ του ἔργα εἶναι πολὺ γνωστὰ γιὰ νὰ περιγραφοῦν, ὅπως ἡ *Ἑλληνικὴ Γλυπτικὴ καὶ Ζωγραφικὴ* σὲ συνεργασία

μὲ τὸν Beazley, *Τὰ γλυπτὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς τῆς Ὀλυμπίας* σὲ συνεργασία μὲ τὸν Ν. Γιαλούρη καὶ τὴν Α. Frantz, *Ὁ Γλύπτης καὶ ὁ Ἀρχιτέκτων στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, γιὰ νὰ ἀναφέρω τὰ γνωστότερα. Τὸ Συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας λυπεῖται γιὰ τὴν ἀπώλεια τοῦ μεγάλου ἀρχαιολόγου, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ ἐπίγραμμα ποὺ συνέθεσε ὁ Denys L. Page γιὰ τὰ ἐβδομήντα του χρόνια, ἀρχαίων ὃς κάλλος ἐφώτισας ὀπλοτέροισι τίμιος ἐγχθονίοις, τίμιος ἀλλοθρόοις.

Στὶς 23 Δεκεμβρίου τοῦ 1988 ἡ ἀρχαιολογία ἔχασε καὶ ἄλλον μεγάλο ἐκπρόσωπό της καὶ ἡ Ἑταιρεία ἓναν παλαιὸ φίλο καὶ ἐπίτιμο ἀντιπρόεδρό της, τὸν Georges Daux. Πολλοὶ στὴν αἴθουσα τούτη θὰ τὸν θυμοῦνται, γνήσιο Ἀθηναῖο ἀπὸ κάθε ἄποψη. Γιατὶ ἦταν Ἀθηναῖος ὡς μέλος τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς στὴ νεότητά του καὶ ἀργότερα ὡς Διευθυντῆς της στὴν ὀριμότητά του, ἀπὸ τὸ 1950 ὡς τὸ 1969.

Ὁ Georges Daux ὑπῆρξε ἐπιγραφικός, ἐλληνιστής, ἱστορικός, ἀρχαιολόγος. Στὰ πρῶτα του δημοσιεύματα ἐξετάζει τοὺς δύο θησαυροὺς τῆς Μαρμαριᾶς τῶν Δελφῶν. Ἀκολουθοῦν πλῆθος ἀπὸ ἐπιγραφικὲς δημοσιεύσεις καὶ τὸ 1936 ἐμφανίζονται δύο σημαντικὰ βιβλία του: *Οἱ Δελφοὶ κατὰ τὸν 2ο καὶ τὸν 1ο αἰῶνα π.Χ.* καὶ *Ὁ Πανσανίας στοὺς Δελφοὺς*. Ἡ ἱκανότητά του νὰ συνθέτει ἀπὸ πλῆθος ἑτερογενῶν στοιχείων φαίνεται σὲ ἄλλο του μεγάλο ἔργο, τὴν *Chronologie Delphique*, ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1943, ἔργο ποὺ κρατᾷ ἀκέραιη τὴν ἀξία του. Στοὺς ἀναγνώστες τοῦ περιοδικοῦ τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς εἶναι πολὺ οἰκεία τὰ πολλὰ ἄρθρα του, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, μὲ τὸν τίτλο *Notes de Lecture* καὶ τὸ ἐτήσιο *Chronique de Fouilles* ἀπὸ τὸ 1958 ὡς τὸ 1969. Τὸ τελευταῖο ἔργο του, ἡ δημοσίευση τοῦ θησαυροῦ τῶν Σιφνίων τὸ 1987 μὲ τὸν Erik Hansen, ὑπῆρξε τὸ ἐπιστέγασμα σχετικῶν μελετῶν ποὺ εἶχε ἀρχίσει τὸ 1927 μὲ τὴν συνεργασία τοῦ Pierre de la Coste-Messelière.

Ἡ ἀνάμνηση τοῦ Georges Daux, παρὰ τὴν πάροδο τῶν 20 χρόνων ἀπὸ τὴν ἀποχώρησή του ἀπὸ τὴ Διεύθυνση τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς, θὰ μένει πάντα ζωντὴ ἀνάμεσά μας.

Φέτος ὅμως, κυρίες καὶ κύριοι, στὶς 6 Ὀκτωβρίου συμπληρώνονται δέκα χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ διδασκάλου μας καὶ ἑνατου Γραμματέα τῆς Ἑταιρείας Ἀναστασίου Ὁρλάνδου. Τὸ νὰ σᾶς περιγράψω τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο του θὰ ἦταν ἴσως ἀλαζονεία ἐκ μέρους μου γιατί στὴν αἴθουσα τούτη ὑπάρχουν, εὐτυχῶς, καὶ ἄλλοι μαθητές του καὶ συνεργάτες. Ὁ Ὁρλάνδος ὁ-

πῆρξε γιὰ πολλὰς δεκαετίες τὸ πρότυπο τοῦ ἀρχαιολόγου, τοῦ ἀναστηλωτῆ καὶ τοῦ διδασκάλου. Ἡ κυριαρχία ποὺ ἄσκησε στὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία θεωρήθηκε ἐξ ἀρχῆς κάτι τὸ φυσικὸ γιὰτὶ ὁ Ὁρλάνδος, πέραν τῶν ἀντιρρήσεων ποὺ μποροῦμε νὰ ἔχουμε γιὰ τὸ ἔργο του, ἐννοῶ τὸ ἔργο του τὸ ὕλικό, τὶς ἀναστηλώσεις ποὺ ἔκαμε σ' ὁλόκληρην τὴν Ἑλλάδα, ὑπῆρξε μεγάλος διδάσκαλος καὶ μεγάλος ἐπιστήμων. Καὶ τώρα ποὺ πιθανῶς μερικοὶ ἀμφισβητοῦν κάποιο μέρος τοῦ ἔργου του, τὸ κἀνουν, εἶμαι βέβαιος, μὲ φόβο καὶ τύψεις. Γιὰ νὰ ἀμφισβητήσεις κάποιον πρέπει νὰ εἶσαι ἰσάξιος του καὶ ἱκανὸς νὰ βάλεις κάτι νέο στὴ θέση αὐτοῦ ποὺ γκρεμίζεις. Καὶ δὲν ὑπάρχει κανεὶς σήμερα ποὺ μπορεῖ νὰ δώσει καὶ πάλι τὴν *Παλαιοχριστιανικὴ βασιλική*, τὰ *Υλικά δομῆς*, τὸ *Ἀρχεῖο τῶν βυζαντινῶν μνημείων* τῆς Ἑλλάδος καὶ τὸν *Παρθενῶνα*. Ὁ Ὁρλάνδος εἶναι ἓνας κλασσικὸς τῆς ἀρχαιολογίας καὶ τῆς ἐπιστήμης, ὅπως ὁ Καροῦζος, ὁ Τσουντας, ὁ Ρωμαῖος. Διορθώνεται τὸ ἔργο του σὲ λεπτομέρειες ἀλλὰ δὲν ξεπερνιέται ὡς σύλληψη καὶ ὡς σύνθεση. Ἀλλὰ καὶ στὶς ἀναστηλώσεις του ποιά ἀντίρρηση μποροῦμε νὰ προβάλουμε καὶ ποὶὸς θὰ τὴν προβάλει; Ἡ ἀποχώρησή του ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία ὑπῆρξε μοιραία γιὰ τὴ συντήρηση τῶν μνημείων. Ἐπαψαν νὰ γίνονται ἀναστηλώσεις καὶ αὐτὲς ποὺ γίνονται σήμερα, μιῶ κυρίως γιὰ τὰ ἔργα τῆς Ἀκρόπολης, δὲν εἶναι ἀναστηλώσεις ἐξ ἀρχῆς ὅπως ἐκεῖνες τοῦ Ὁρλάνδου ἢ τοῦ Μπαλάνου. Δὲν βλέπουμε τὶς ἐκκλησίες-στάνες νὰ μεταμορφώνονται σὲ κομψὰ ἀρχιτεκτονήματα τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν Παλαιολόγων, οὔτε τοὺς πεσμένους σφονδύλους νὰ γίνονται κολόνες μὲ τὸν θριγκό τους. Τέτοιο μνημεῖο θυμᾶμαι γιὰ τελευταία φορὰ τὸ 1963, τὴ στοὰ τῆς Βραυρῶνος, ἔργο μαθητῆ τοῦ Ὁρλάνδου.

Οἱ ἀναστηλώσεις στὴν Ἑλλάδα προβάλλουν τὸν τελευταῖο καιρὸ ἓνα πρόβλημα ποὺ ζητάει ἐπείγοντως τὴ λύση του. Τὴ σύνταξη ἐνὸς νέου Χάρτου, ἃς τὸν ὀνομάσουμε Χάρτη τῶν Ἀθηνῶν, σὲ ἀντικατάσταση ἐκείνου τῆς Βενετίας. Γιὰ τοῦτο ὅμως θὰ εἰπωθοῦν ἄλλοῦ περισσότερα.

Ὅταν συνέτασσα αὐτὴ τὴν ἐκθεση ἤλπιζα ὅτι τὰ δυστυχήματα τῆς Ἑταιρείας καὶ τῆς ἀρχαιολογικῆς οἰκογενείας μας σταματοῦσαν μὲ τὸ κλείσιμο τῆς χρονιᾶς ποὺ πέρασε. Δὲν συνέβη ὅμως ἔτσι. Στὶς 11 Μαρτίου χάθηκαν δύο ἐταῖροι καὶ συνεργάτες, ἡ *Ἰωάννα Κωνσταντίνου* καὶ ἡ *Λασκαρίνα Μπούρα*.

Ἡ Ἰωάννα Κωνσταντίνου διετέλεσε Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ εἶχε

σημαντικὴ ἀρχαιολογικὴ δράση ἀπὸ τὴν ὁποία ξεχωρίζει ἡ ἐργασία της, τῆς ἐκθέσεως τοῦ Μουσείου τῶν Δελφῶν κατὰ τὰ ἔτη 1959-1964. Ἡ ἐργασία αὕτη μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ὑποδειγματικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ τῶν μνημείων καὶ δείχνει τὴν ἐμπιστοσύνη καὶ τὴ γνώση τῆς ἀρχαίας τέχνης τῆς Ἰωάννας Κωνσταντίνου.

Ὁ θάνατος τῆς Λασκαρίνας Μπούρα ὑπῆρξε γιὰ ὅλους μας ἓνα παράλογο γεγονός πού τὸ δεχόμαστε χωρὶς νὰ τὸ καταλαβαίνουμε. Παράλογο γιὰτὶ διέκοψε τὴ ζωὴ ἑνὸς ἀνθρώπου στὴν πλέον δημιουργικὴ του ὥρα. Ἡ Ἑταιρεία εἶχε τὴν τύχη νὰ ἐκδώσει πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια τὸ βιβλίον της γιὰ τὸν γλυπτὸ διάκοσμο τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὸ μοναστήρι τοῦ ὁσίου Λουκά. Ὁ ἐπιστημονικὸς κόσμος περίμενε τὴν ὁλοκλήρωση καὶ τῶν ἄλλων ἔργων πού παρασκεύαζε, ἐνῶ τὸ Μουσεῖο Μπενάκη στήριζε στὶς γνώσεις της καὶ στὶς ἱκανότητές της ἐπιστημονικὰ προγράμματα. Ἀς θεωρήσουμε, καὶ τοῦτο γιὰ δική μας παρηγοριά, πὼς ὁ θάνατός της εἶναι δεῖγμα τῆς εὐνοίας τοῦ θεοῦ.

Ἡ ἀρχαιολογικὴ δραστηριότητα τῆς χρονιᾶς πού πέρασε δὲν περιορίστηκε σὲ ὅσα ἔκαμε ἡ Ἑταιρεία. Πολλαπλάσιο ἀριθμὸ ἀνασκαφῶν καὶ ἄλλων ἔργων ἔκαμε ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία, ὅπως διαπιστώνουμε κάθε χρόνο διαβάζοντας τὸ Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο. Ἀρκετὲς ἐπίσης ἀνασκαφές, σημαντικές, ἔγιναν ἀπὸ τὶς ξένες Ἀρχαιολογικὲς Σχολές πού μᾶς ἐνημερώνουν ἐγκρίτως μὲ διαλέξεις καὶ δημοσιεύματα. Τὴν κοινὴ γνώμη ὅμως τὴν ἀπασχόλησαν καὶ ἄλλα θέματα πέραν τῶν ἀνασκαφῶν. Λίγα ἀπὸ αὐτὰ τὰ θέματα θὰ προσπαθήσω νὰ συνοψίσω κατὰ τὸ δυνατόν.

Τὸ 1988 εἶναι ἡ χρονιά κατὰ τὴν ὁποία οἱ παρααρχαιολογικὲς δραστηριότητες ἀναπτύσσονται σὲ βαθμὸ πού προκαλεῖ ἀνησυχίες. Τὸ Ταμεῖο Ἀρχαιολογικῶν Πόρων, Ὁργανισμὸς καθαρὰ λογιστικὸς, ἀποφασίζει καὶ χορηγεῖ χρήματα, πού προέρχονται ἀπὸ τὶς εἰσπράξεις τῶν μουσείων καὶ τῶν χώρων καὶ προορίζονται γιὰ τὶς ἀπαλλοτριώσεις ἀρχαιολογικῶν χώρων καὶ μνημείων, χορηγεῖ χρήματα σὲ Δήμους, Κοινότητες, Νομαρχίες καὶ ἄλλους Ὁργανισμοὺς γιὰ νὰ κάνουν ἔργα πάνω στὰ μνημεῖα. Ποιὰ μνημεῖα, τὰ πλήρως δημοσιευμένα καὶ τῶν ὁποίων τὰ προβλήματα τὰ ἐπιστημονικὰ ἔχουν λυθεῖ; Ὁχι βέβαια. Προσλαμβάνονται ἀρχιτέκτονες, μηχανικοί, ἀρχαιολόγοι καὶ ἀρχίζουν, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ, νὰ μαθαίνουν ἀρχαιολογία. Τί εἶναι ἐκεῖνο πού κάνουν τοὺς Δήμους καὶ τὶς Νομαρχίες ἱκανότερες στὴν καλλιέργεια τῆς ἀρχαιολο-

γίας ἀπὸ τὶς Ἐφορεῖες Ἀρχαιοτήτων, ὥστε τὰ χρήματα νὰ δίνονται σὲ ἀ-
 δαιεῖς τῆς ἐπιστήμης καὶ ὅχι σὲ νόμιμες καὶ ἀρμόδιες κρατικὲς Ὑπηρεσίαι;

Οἱ ἐκθέσεις στὸ ἐξωτερικόν, ὅπως καὶ τὰ προηγούμενα χρόνια, ἀπὸ τὴν
 ἐποχὴ τῆς ἀλησμόνητης ἐκθέσης τοῦ Αἰγαίου ποὺ ξεσήκωσε τὸ Πανελλήνιο,
 εἶχαν τὴν ἐπιτυχία ποὺ περιμέναμε. Ἀρχαιότητες τῆς Μακεδονίας στὴν Ἰτα-
 λία καὶ στὴν Αὐστραλία, Ἀζτέκοι καὶ ρώσικες εἰκόνες στὴν Ἀθήνα. Τὰ μυ-
 κηναῖά στὸ Βερολίνο, ἐκεῖνα ποὺ τὸ 1877 ἀρνήθηκε ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑται-
 ρεία νὰ ἐκτεθοῦν στὸ Παρίσι, στὴ Διεθνὴ ἐκθεση, γιὰτὶ «καθιερωμένης οὕτω
 τῆς ἀρχῆς τοῦ νὰ στέλλωνται ἀρχαιότητες ἐκτὸς τοῦ Κράτους δὲν θέλομεν
 παύσει ἀναγκάζομενοι εἰς παρομοίας περιστάσεις νὰ ἀποστέλλωμεν τοιαύτας
 καὶ νὰ βλέπωμεν τὰ Μουσεῖα εἰς διηνεκῇ κίνησιν πρὸς ἐξαγωγήν τῶν ἐν αὐτοῖς
 ἀποκειμένων ἔργων τέχνης βεβαίως οὐχὶ ἄνευ βλάβης αὐτῶν πολλὰκις».

Ἡ ἐκθεση τῶν μακεδονικῶν ἀρχαιοτήτων στὴν Αὐστραλία εἶχε, ὅπως
 γνωρίζετε, διπλωματικὲς καὶ πολιτικὲς συνέπειες, πράγμα ποὺ δείχνει πὼς τὰ
 ἀρχαῖα ἐξακολουθοῦν νὰ ἔχουν τὴν ἀξία τους ὡς ἐπιχειρήματα πολιτικὰ σὲ
 σχέσεις μας μὲ τοὺς ἄλλους. Γιὰτὶ βέβαια δὲν μποροῦν πάντοτε οἱ κυβερνή-
 σεις νὰ βασίζονται τὴν ἰδεολογία τους καὶ τὶς διεκδικήσεις τους σὲ βιομηχα-
 νίες ποὺ ἰδρύνουν καταστρέφοντας τὴ φυσικὴ μορφή τοῦ τόπου ποὺ μᾶς κληρο-
 δότησαν οἱ πατέρες μας. Χρειάζονται τὰ μνημεῖα. Καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ
 εἴμαστε ἀκόμη ἀνεκτοί. Σκεφθεῖτε νὰ μὴν εἶχαν βρεθεῖ τὰ χρυσὰ τῆς Βεργί-
 νας ποὺ μᾶς στηρίζουν κάπως. Δὲν πᾶνε πολλὰ χρόνια, τὸ 1979 νομίζω, ποὺ
 πολιτικὸς ἀρχηγὸς εἶχε πεῖ πὼς ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία εἶναι ἡ μάστιγα
 τῆς Ἑλλάδος. Ἀλλὰ μὲ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς Βεργίνας συνέβη τὸ 1988 τὸ ἀξιο-
 περίεργο νὰ χρησιμεύσουν ὡς ὁμηροὶ γιὰ νὰ γίνουν δεκτὰ ἀπὸ τὸ Κράτος τὰ
 αἰτήματα τῆς Κοινότητος, γνωστῆς σήμερα καὶ στοὺς ἀντίποδες χάρις στὰ
 ἀρχαῖα της. Ἀπαγορεύτηκαν οἱ ἀνασκαφές, οἱ συντηρήσεις τῶν μνημείων καὶ
 ὁ τόπος ἔγινε ἀπρόσιτος στοὺς ἀρμόδιους ἀρχαιολόγους.

Γιὰ τὰ γλυπτὰ τῆς Ἀκροπόλεως ἔγιναν καὶ τὸ 1988 πολλὲς προσπάθειες
 καὶ ἡ ἀγγλικὴ κοινὴ γνώμη εἶναι περισσότερο ἀπὸ ἄλλοτε εὐνοϊκὴ γιὰ τὴν
 ἀπόδοσή τους στοὺς νόμιμους κυρίους τους. Περιμένουμε λοιπόν, ὅπως ὁ Ἀλέ-
 ξανδρος Παγκαβῆς, ὁ ὁποῖος τὸ 1837 μιλώντας στὴν Ἀκρόπολη πρὸς τοὺς
 ἐταίρους ἔλεγε ὅτι «ἐν τῶν ὠραισιτάτων κατορθωμάτων (τῆς Ἑταιρείας) θέλει
 ποτὲ εἶσθε νὰ καθωραΐση πάλιν τὰ σεβάσματα ταῦτα οἰκοδομήματα μὲ τὰς οἰ-

κείας στολάς των, μὲ τὰ ἔργα τῶν λαμπρῶν μας προγόνων, ὅσα ἔκφυλα καὶ διεσκορπισμένα, ριγοῦν σήμερον εἰς ὑπερβόρεια κλίματα, ἐν ᾧ αἱ θέσεις, διὰ τὰς ὁποίας οἱ Φειδῖαι καὶ Πραξιτέλεις τὰ εἶχον συλλάβει καὶ κατεργασθῇ, μένουν ἤδη χαίνουσαι καὶ ὡς περιμένουσαι τὴν ἐπιστροφήν των».

Τὸ θέμα τῶν γλυπτῶν τῆς Ἀκροπόλεως σχετίζεται καὶ μὲ ἓνα ἄλλο σοβαρὸν θέμα, τὸ νέο μουσεῖο τῆς Ἀκροπόλεως, γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ὁποίου ὅλες οἱ ἐνέργειες ποὺ ἔγιναν μέσα στὸ 1988 ὑπῆρξαν ἀρνητικές. Ἀντὶ νὰ προχωρήσουμε γενναῖα στὴ λύση ποὺ ἔπειτα ἀπὸ πολλὴ σκέψη ἔχει προκρίνει ἡ Ἐπιτροπὴ Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως, ἐμφανίζονται νέοι ἄσχετοι ἐνδιαφερόμενοι ποὺ ζητοῦν νὰ γίνῃ τὸ μουσεῖο σὲ τόπο ἀρχαιολογικό, ζητοῦν νὰ καταστραφεῖ τὸ ἐλάχιστο ἀρχαῖο τοπίο τῆς Ἀθήνας γιὰ νὰ μὴ θιγοῦν μερικές κακὲς πολυκατοικίες. Ἐλπίζουμε ὅτι στὸ τέλος θὰ ἐπικρατήσουν οἱ ὀρθοὶ σκέψεις.

Σχετικὸ μὲ τῶν γλυπτῶν τῆς Ἀκροπόλεως θέμα εἶναι καὶ τῶν ἀρχαίων τῆς Κύπρου τὰ ὁποῖα ἀπάγονται καὶ πωλοῦνται στὶς ἀγορὲς τῆς Εὐρώπης. Μᾶς ταραῖζει καὶ μᾶς λυπεῖ ἡ τύχη τῶν προγονικῶν μνημείων ποὺ ὑποφέρουν καὶ αὐτὰ ἀπὸ χέρι βέβηλο καὶ βάρβαρο, ὅπως ὑποφέρουν ἐπίσης οἱ γιοὶ καὶ οἱ κόρες αὐτῶν ποὺ τὰ φιλοτέχνησαν.

Στὴ χρονιά ποὺ πέρασε ἔγιναν δύο ἀπεργίες τῶν ἀρχαιολόγων ποὺ ὑπηρετοῦν στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία. Ἡ πρώτη ἦταν ἀντίδραση κατὰ τοῦ νομοσχεδίου γιὰ τὸ Ταμεῖο Ἀρχαιολογικῶν Πόρων, ἡ δευτέρη ἔγινε γιὰ νὰ ματαιωθεῖ ἡ ὑπαγωγὴ τῶν Ἐφορειῶν Ἀρχαιοτήτων στοὺς Περιφερειάρχες. Καὶ οἱ δύο ἀπεργίες εἶχαν κίνητρα ἰδεαλιστικὰ ὅπως πάντα συμβαίνει μὲ τοὺς ἀρχαιολόγους. Γιὰ ὅσους ἔχουν παρακολουθήσει τὴ δημιουργία τοῦ Ταμείου Ἀρχαιολογικῶν Πόρων καὶ ἔχουν συμβάλει στὴν προκοπὴ του —καὶ ὑπάρχουν ἀκόμη πολλοὶ— εἶναι ἀδιανόητο, τὸ Ταμεῖο αὐτό, ἰδρυμένο γιὰ νὰ ἐξαγοράζει γῆ καὶ νὰ σώζει τὰ ἀρχαῖα, νὰ ξεφεύγει ἀπὸ τὸν προορισμὸ του καὶ οἱ πόροι του ποὺ συσσωρεύονται χάρη στὸν κόπο τῶν ἀρχαιολόγων νὰ μοιράζονται ἄλλοῦ καὶ ὄχι πρὸς ὄφελος τῶν μνημείων.

Ἡ ὑπαγωγὴ πάλι τῶν Ἐφορειῶν Ἀρχαιοτήτων στοὺς Περιφερειάρχες ἀποτέλεσε ἐπίσης μιὰ ἐκπληξή. Γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καποδίστρια ἡ πολιτικὴ γιὰ τὰ μνημεῖα θὰ φύγει ἀπὸ τὰ χέρια τῆς ἐκάστοτε Κυβέρνησης καὶ θὰ περάσει ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο γιὰ ἔργα ὑδρεύσεως ἢ ἀποχετεύσεως,

στὶς Νομαρχίες ἢ στοὺς Γραμματεῖς τῶν Περιφερειῶν. Συγχρόνως γίνεται καὶ νέα ἀρχαιολογικὴ διανομὴ τῆς Χώρας, ἵδρυση νέων Ἐφορειῶν, χωρὶς νὰ εἵμαστε προετοιμασμένοι γι' αὐτό. Τὶς ἀλλαγές πρέπει νὰ τὶς ζητοῦν τὰ πράγματα. Ὅταν γίνονται ἐρήμην τους, τότε αὐτὰ βλάπτονται. Ἡ τελευταία εἰκοναστεία εἶναι γεμάτη ἀπὸ μεγαλεπήβολες μεταβολές καὶ ἀπὸ τὶς καταστρεπτικὰς συνέπειές τους.

Γράφτηκε στὶς ἐφημερίδες, χωρὶς νὰ δοθεῖ συνέχεια, πὼς στὶς φυλακὲς τῆς Αἰγίνας, τὸ Ὀρφανοτροφεῖο ποὺ ἱδρυσε ὁ Καποδίστριας γιὰ τὰ ὀρφανὰ τοῦ Ἀγῶνος—ὅπου στεγάστηκε ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Ἀνδρέα Μουστοξύδη τὸ πρῶτο μουσεῖο τῆς Ἑλλάδος—, ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ τὸ Εὐρωπαϊκὸ Κέντρο Τεκμηρίωσης, δηλαδὴ τὸ ἀρχεῖο τῶν μνημείων τῆς Εὐρώπης. Μεγαλεπήβολο σχέδιο καὶ γι' αὐτὸ ὥραϊο. Ἡ Ἑταιρεία, μέσα στὰ σχέδια τῆς ὁποίας εἶναι καὶ ἡ σύνταξη τοῦ καταλόγου τῶν ἐλληνικῶν μνημείων, εὐχαρίστως θὰ βοηθῇ τὸ ἔργο ὅταν τὸ Ὀρφανοτροφεῖο ξαναβρεῖ τὴ μορφὴ του.

Ἀνάμεσα στὰ πολλὰ τὰ ὁποῖα εἰπώθηκαν σχετικὰ μὲ τὸ 1992, ποὺ ἔχει καταντήσῃ περίπου ἐσχατολογία, εἶναι ὅτι καὶ ἡ ἀρχαιολογία ἢ μάλλον οἱ ἀρχαιολόγοι πρέπει νὰ ἐτοιμαστοῦν γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν πρόκλησή του. Διερωτῶμαι ἂν ἡ ἀντιμετώπιση τῆς πρόκλησης πρέπει νὰ ἀρχίσει ἀπὸ τὸ Δημοτικόν, τὸ Γυμνάσιον ἢ τὸ Πανεπιστήμιον. Νομίζουν πολλοὶ πὼς ἡ δημιουργία ἐπιστημονικῶν ἔργων εἶναι κάτι σὰν τὸ κτίσιμο ἐνὸς σταδίου ἢ ἔστω ἀκόμη τοῦ μετρό. Ἡ ἐπιστήμη τῆς ἀρχαιολογίας, ὅπως ἦταν γνωστὸ ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα, χρειάζεται πρῶτα πρῶτα τὴν προστασία τῶν μνημείων, δηλαδὴ ἀρχαιολόγους ὑπαλλήλους τοῦ Κράτους ποὺ νὰ ἐργάζονται μέσα σὲ σωστὰς πνευματικὰς καὶ ὑλικὰς συνθῆκες. Χρειάζεται ἐνίσχυση τῶν Πανεπιστημίων, τῶν σπουδῶν, τῶν βιβλιοθηκῶν καὶ τέλος χρειάζεται κρατικὴ ἀντίληψη εὐνοϊκὴ γιὰ τὰ μνημεῖα. Πὼς θὰ ἀντιμετωπιστεῖ ἡ πρόκληση ὅταν τὸ Ταμεῖο Ἀρχαιολογικῶν Πόρων ἔχει πλεόνασμα 4 δισεκατομμυρίων δραχμῶν καὶ ἀπαλλοτριώσεις δὲν γίνονται, ὅταν ἀκούγονται προγράμματα γιὰ βιομηχανικὰ πάρκα, ὅταν μὲ ἓνα τελευταῖον σχέδιον νόμου γιὰ τὴν «Ἀνάπτυξη καὶ ἀξιοποίηση τῆς ἀγροτικῆς ἔρευνας καὶ τεχνολογίας» δίνεται ἡ δυνατότητα νὰ γίνουν ὅλοι οἱ κηρυγμένοι ἀρχαιολογικοὶ χώροι οἰκισμοί, ὅταν ἡ Σαντορίνη καταστρέφεται γιὰ προσωπικὰ συμφέροντα καὶ ὅταν ἡ Πύλος, γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ, κινδυνεύει ὄχι ἀπὸ τὰ ναυπηγεῖα ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἰχθυοκαλλιέργειαν;

Ἀλλὰ τί ζητᾶμε ἀπὸ τὴν Εὐρώπη τοῦ 1992 καὶ τί περιμένει αὐτὴ ἀπὸ μᾶς; Πιστεύω ὅτι ἡ Εὐρώπη περιμένει νὰ δεῖ τὰ μνημεῖα καὶ τὸν τόπο νὰ προστατεύεται. Ὅπως οἱ Βέλγοι προστατεύσαν τὸ πεδίο τῆς μάχης τοῦ Βατερλώ, ἔτσι καὶ ἐμεῖς πρέπει νὰ προστατεύσουμε ὅλα τὰ πεδία τῶν μαχῶν μας, τὰ Δερβενάκια, τὴν Ἀλαμάννα καὶ τελευταῖο τὸ κοντινὸ μας πεδίο τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος, τὸ ὁποῖο ἡ Κυβερνητικὴ ἀντίληψη περιόρισε σὲ μιὰ ποσότητα χῶματος. Τὸ πρόβλημα μὲ τὸν Μαραθῶνα δὲν εἶναι ὁ Τύμβος μόνον, ἕνας λόφος ποὺ πρῶτος ἔσκαψε ὁ Σιλῆμαν καὶ πολὺ ἀργότερα μεγάλωσε μὲ τὸ χῶμα ποὺ σόριασε ἐπάνω του ἡ Σχολὴ τῶν Εὐελπίδων. Τὸ πρόβλημα ὅλων μας, καὶ ὄχι μόνον τῶν ἀρχαιολόγων, εἶναι τὸ ἴδιο τὸ πεδίο τῆς μάχης. Εἶναι στάση πολιτισμένου λαοῦ νὰ ἔχει τίς ταβέρνες του μέσα στὸ Μαραθῶνιο ἄλσος καὶ νὰ ἀπολαμβάνει τὸ γεῦμα του βλέποντας ἀπὸ τὸ παράθυρο τὸν τάφο τῶν 192 Ἀθηναίων ποὺ ἔδωσαν τὴ ζωὴ τους γιὰ νὰ μείνει ὀλόκληρη ἡ Ἑλλάδα ἐλεύθερη; Λέγει ὁ Θουκυδίδης, στὸ δεύτερο βιβλίο τῶν ἱστοριῶν του, γιὰ τοὺς νεκροὺς τοῦ πρώτου ἔτους τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου: *τιθέασιν οὖν ἐς τὸ δημόσιον σῆμα, ὃ ἔστιν ἐπὶ τοῦ καλλίστου προαστείου τῆς πόλεως, καὶ αἰεὶ ἐν αὐτῷ θάπτουσι τοὺς ἐκ τῶν πολέμων, πλὴν γε τοὺς ἐς Μαραθῶνι ἐκείνων δὲ διαπρεπῆ τὴν ἀρετὴν κρίναντες αὐτοῦ καὶ τὸν τάφον ἐποίησαν.* Ἦταν βέβαια διαπρεπὴς ἡ ἀρετὴ τους, ὄχι ὅμως τόσο ὥστε νὰ ἀγοραστεῖ ὀλόκληρος ὁ τόπος ὅπου ἔπεσαν χτυπημένοι ἀπὸ τὰ βέλη καὶ τὰ ἀκόντια τῶν Περσῶν, ὄχι γιὰ νὰ ἀγοραστεῖ τὸ «Μαραθῶνιον ἄλσος», ὁ τόπος ποὺ μαρτυροῦσε τὴ γενναϊότητα τοῦ Αἰσχύλου, τὴν εὐδόκιμο ἀλκὴ του γιὰ τὴν ὁποία δύο μάρτυρες ἐπικαλέστηκε. Τὸν μακρυμάλλη Μῆδο καὶ τὸ Μαραθῶνιο ἄλσος. Ὁ μακρυμάλλης Μῆδος, γενναῖος καὶ αὐτός, ἔμεινε ἐκεῖ καὶ τὰ κόκαλά του βρίσκονται κάτω ἀπὸ κάποιο αὐθαίρετο. Τὸ Μαραθῶνιο ἄλσος ὅμως ὑπάρχει, μπορεῖ νὰ γίνει, χρήματα μόνον χρειάζονται καὶ φιλοτιμία, ὅπως τὴν ἐννοοῦσαν οἱ ἀρχαῖοι.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἑταιρείας τοῦ 1988, τῶν ὁποίων σύντομη εἰκόνα σᾶς ἔδωσα προηγουμένως, ὑπῆρξε ὑπερβολικὸς καὶ δυστυχῶς, τὸ ἴδιο ὑπερβολικὸς θὰ εἶναι καὶ τὸ 1989. Ἡ Ἑταιρεία εἶναι ἕνας ὀργανισμὸς ὁ ὁποῖος μέσα στὰ 150 χρόνια τοῦ βίου του ἀπέκτησε κάποια αὐτοτέλεια, ξέφυγε δηλαδὴ ἀπὸ τὸν ἑλεγχὸ αὐτῶν ποὺ τὴν διηύθυναν καὶ ἀκολούθησε μιὰ κατεύθυνση ἢ ὁποία δὲν ἦταν πάντα ἡ ὀρθή. Τὸ Συμβούλιο τὸ ἀπασχόλησε

πολύ ἡ μελλοντική πορεία τῆς καὶ ἔχει καταλήξει σὲ συμπεράσματα τὰ ὁποῖα, πιστεύω, ἀσπάζεσθε ὅλοι. Ἀναγκαῖα εἶναι ἡ μείωση, σὲ μεγάλο βαθμό, τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς καὶ ἡ αὐξηση ἀντίθετα τῶν δημοσιεύσεων. Τοῦτο εἶχε ἐπισημάνει πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια ὁ Γεώργιος Οἰκονόμος, τὸ 1948, λέγοντας ὅτι «πρέπει νὰ προέχῃ ἡ ὑποχρέωσις τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ἀνεκδότου ἀκόμη ἐπιστημονικοῦ ὕλικου. Διὰ τοῦτο ὀφείλομεν νὰ προαγάγωμεν πάσῃ θυσίᾳ τὰ ἐπιστημονικὰ δημοσιεύματα, διότι ἄνευ τούτων οὐδεμίαν ἀξίαν ἔχουσιν αἱ ἀνασκαφαί». Πρέπει ὅλοι οἱ Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι νὰ ἀντιληφθῶν ὅτι τὸ νὰ ἀφήνουν ὡς κληρονομία ἀδημοσίευτες ἀνασκαφές δὲν τοὺς τιμᾷ. Ἐγκαίρως πρέπει νὰ σταματοῦν καὶ νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὴ μελέτη τῶν ὧσων οἱ ἴδιοι βρῆκαν. Σ' αὐτοὺς περιλαμβάνομαι κι ἐγώ. Ἡ Ἑταιρεία λοιπὸν δὲν θὰ ἐμπιστεύεται στὸ ἐξῆς τὴν ἐκτέλεση νέας ἀνασκαφῆς, ἂν δὲν ἔχει παραδοθεῖ τὸ χειρόγραφο τῆς δημοσίευσης τῆς προηγούμενης καὶ φυσικὰ δὲν θὰ χρηματοδοτεῖ τὴ συνέχιση ἀνασκαφῶν ἂν ὁ ἀνασκαφέας δὲν ἔχει ἐκπληρώσει τὶς ἐπιστημονικὲς τοῦ ὑποχρεώσεις ἀπέναντί τῆς. Ἐὰν οἱ Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι ἐπιθυμοῦν νὰ δοῦν τὴν Ἑταιρεία μὲ κύρος ἐπιστημονικὸ καὶ περιωπὴ ἃς ἐφαρμόσουν αὐτοὺς τοὺς ἐλάχιστους κανόνες οἱ ὅποιοι στὸ δικό τους καλὸ ἀποβλέπουν.

Ἡ ἀδιαφορία ἐπὶ 150 χρόνια στὴν ἐκπλήρωση τῶν ἐπιστημονικῶν ὑποχρεώσεων τῶν ἀνασκαφῶν δημιούργησε κι ἓνα πρόβλημα τοῦ ὁποίου ἡ λύση ἐξαρτᾶται πάλι ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ἀρχαιολόγους. Τὸ πρόβλημα τῶν ἀδημοσίεωτων ἀνασκαφῶν. Κατηγορήθηκε πολλὲς φορὲς στὸ παρελθὸν ἡ Ἑταιρεία γιὰ τὸ ὅτι κρατᾷ ἄγωνα τὰ πνευματικὰ τῆς δικαιώματα. Δὲν εἶναι ἀλήθεια αὐτό. Ἡ Ἑταιρεία εὐχαρίστως παραχωρεῖ τὸ δικαίωμα τῆς δημοσίευσης ἀνασκαφῶν τῆς σὲ ὅποιονδῆποτε Ἕλληνα ἀρχαιολόγο τὸ ζητήσει καὶ δίνει ἐπίσης τὴ βοήθεια ποὺ χρειάζεται γιὰ τὴ μελέτη τῆς, μὲ ἓναν ὅρο ὅμως. Ὅτι ἡ παραχώρηση αὕτη δὲν θὰ γίνῃ ἄλλοθι μιᾶς διὰ βίου δῆθεν ἀσχολίας μὲ τὴ δημοσίευση. Μὲ εὐχαρίστηση βλέπω τὰ τελευταῖα χρόνια πλησμονὴ μελετῶν καὶ διατριβῶν γιὰ παλαιὰ ἀνασκαφὰς τῆς Ἑταιρείας καὶ τῆς Ὑπηρεσίας, ἔργα μάλιστα κυρίως νέων γυναικῶν. Ἐλπίζουμε νὰ συνεχιστεῖ αὕτη ἡ τάση καὶ νὰ βρεθοῦν καὶ ἄλλοι ποὺ θὰ θελήσουν νὰ ὁλοκληρώσουν τὸ ἔργο τῶν προκατόχων τους, τοὺς ὁποίους ἡ αἰσιοδοξία ὅτι ἦταν περίπου ἀθάνατοι καὶ ἡ διάψευση αὐτῆς τῆς αἰσιοδοξίας δὲν τοὺς ἄφησε νὰ τὸ φέρουν σὲ πέρας, ὅπως πιστεύω ὅτι θὰ ἤθελαν.

Οἱ ἀνασκαφές ποὺ ἔγιναν κατὰ τὸ 1988 εἶναι ἐκεῖνες ποὺ εἶχε ἐγκρίνει τὸ προηγούμενο Συμβούλιο, συνέχιση κυρίως τῶν παλαιῶν, ἀπὸ τις ὁποῖες ἄλλες χρηματοδοτοῦνται ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία καὶ ἄλλες ἀπὸ τὸ Δημόσιο ὡς μέρος τοῦ προγράμματος τῆς Ἑταιρείας. Ἡ σύντομη περιγραφή τους θὰ γίνῃ σύμφωνα μὲ τὴν καθιερωμένη γεωγραφικὴ τάξη.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

(Πίν. 1 - 5)

Συνεχίστηκε για δέκατη τέταρτη χρονιά η ανασκαφή του Ραμνουῦντος. Τὴν ἐποπτεία τῆς εἵχε ἡ κυρία Ἑλένη Θεοχαράκη, τὴ συντήρηση καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῶν κεραμικῶν, τῶν χαλκῶν καὶ τῶν μαρμάρων εἵχε ἡ δ. Ἀναστασία Βουτσινᾶ, τῶν μαρμαρικῶν ἐργασιῶν ὁ κ. Νικόλαος Καραμαλῆς καὶ τοῦ ἀνασκαφικοῦ συνεργείου ὁ ἀρχιτεχνίτης ἀνασκαφῶν κ. Δημήτριος Ἀλαγιάννης. Τὰ σχέδια τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὶς ἀναπαραστάσεις φιλοτέχνησαν οἱ ζωγράφοι κ. Μανόλια Σκουλούδη καὶ κ. Ἰωάννης Γιαρμενίτης.

Φέτος, ἀνασκαφή καὶ ἔρευνα ἔγινε ΒΔ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης καὶ κατὰ μῆκος τῆς βόρειας ὁδοῦ.

Τέμενος ἄγνωστης θεότητας

Ὁ ὅρος ποὺ μεταχειρίζομαι γιὰ νὰ ὀρίσω τὸν χώρο τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς πρέπει νὰ ληφθεῖ στὴν περιορισμένη του σημασία. Πρόκειται γιὰ ἔκταση ποὺ ὀρίζοταν στὰ ἀρχαῖα χρόνια ἀπὸ περίβολο καὶ ἡ ὁποία, λόγῳ εἰδικῆς χρήσης, ἦταν ἀφιερωμένη σὲ θεότητα. Δὲν βρέθηκαν ἱερὰ οἰκοδομήματα, ὥστε ἡ ὁποιαδήποτε λατρεία ποὺ ἀσκοῦσαν ἐκεῖ οἱ ἀρχαῖοι γινόταν στὸ ὕπαιθρο.

Στὴν ἐπίπεδη ράχη τοῦ λόφου, ὁ ὁποῖος ἀρχίζει ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης καὶ καταλήγει στὴ νότια πύλη τοῦ φρουρίου, ὅπου εἶναι κατασκευασμένο καὶ τὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ραμνουῦντος, σὲ ἀπόσταση περίπου 180 μ. ἀπὸ τὸν ναὸ καὶ δυτικὰ τῆς βόρειας ὁδοῦ, ἀποκαλύφθηκε ἐντελῶς ἐπιφανειακά, χωρὶς ἐπίχωση, χώρος 12-15 × 14-19 μ. περιτριγυρισμένος ἀπὸ μαντρότοιχο σχήματος ἀκανόνιστου τραπεζίου. Ὁ τοῖχος αὐτὸς σώζεται σήμερα μόνο κατὰ τὸ κατώτατο μέρος του καὶ ὄχι σὲ καλὴ κατάστασι. Ἡ ἄγρια φυτεία καὶ τὰ κοπάδια ποὺ βοσκοῦσαν ἐκεῖ, πρὶν ἀπὸ μερικὲς δεκαετίες, ἔχουν μεγάλο μερίδιο στὴ φθορά του. Δὲν βρέθηκαν ἐκατέρωθεν τῶν τοίχων πεσμένες ἢ σκόρπιες πέτρες καὶ τοῦτο σημαίνει ὅτι τὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ μαντρότοιχου ἦταν ἀπὸ ὠμές πλίν-

θους μὲ κλαριὰ θάμνων, ἀφάνες καὶ πέτρες ὡς σαμάρι προστατευτικό, ὅπως συμβαίνει ὡς τὶς μέρες μας (εἰκ. 1).

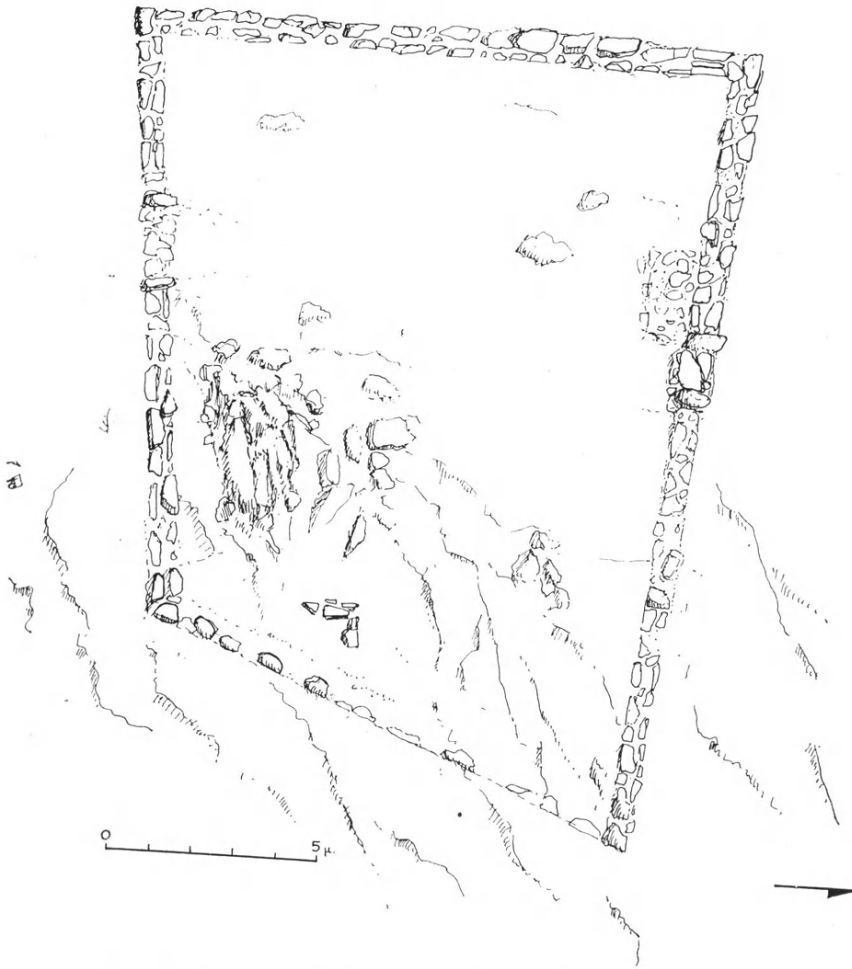
Ὁ χῶρος ποὺ ὀρίζει ὁ περίβολος δὲν εἶναι ὁμαλός. Κατὰ τὸ δυτικὸ μέρος εἶναι ἐπίπεδος, ἐνῶ κατὰ τὸ ἀνατολικὸ κατωφερής. Δὲν ἔγινε προσπάθεια ἐπίχωσης καὶ ἐπιπέδωσής του πρὶν ἀπὸ τὴ χρήση του, γιατί τὰ ἄφθονα ὅστρακα ποὺ βρέθηκαν εἶχαν ἀποτεθεῖ κατευθεῖαν στὸ κατηφορικὸ ἔδαφος καὶ ὄχι σὲ μπάζωμα. Οἱ βράχοι ἐπίσης ποὺ ἐξεῖχαν ἀπὸ τὸ ἔδαφος ἔμειναν στὴ φυσικὴ τους κατάστασι χωρὶς νὰ ἐξισωθοῦν. Σὲ σχισμέες τους μάλιστα ἢ σὲ μικρὲς κόγχες καὶ κοιλώματά τους ἀποτέθηκαν, ὅπως καὶ στὸν ὑπόλοιπο χῶρο, θραύσματα ἀγγείων.

Εἴσοδος στὸ τέμενος δὲν εἶναι φανερή. Ὑπῆρχε στὴ βόρεια πλευρὰ ἀνοιγ-μα ποὺ φράχτηκε μὲ τοῖχο. Ἡ δυτικὴ καὶ ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ δὲν παρουσιάζουν ἀνοίγματα, ἐνῶ ὁ νότιος τοῖχος εἶναι σὲ σημαντικὸ μέρος του κατεστραμμένος. Πλησιέστατα πρὸς τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο σώζεται ἐλλιπὴς ὀρθογώνια κατασκευὴ ἀπὸ λιθοπλίνθους, ἡ ὁποία πιθανὸν νὰ ἀποτελεῖ λείψανα βωμοῦ.

Τὸ ἰδιότυπο τοῦ τεμένους ποὺ περιγράφηκε σύντομα ἔγκειται στὸ ὅτι ἦταν κατάσπαρτο μὲ πυκνότατα θραύσματα ἀγγείων, σκύφων κατὰ πλειονότητα σὲ ποσοστὸ 95%, ἐλαχίστων κυλίκων, σφονδυλίων ἀδραχτιῶν μὲ γραπτὴ διακόσμηση, εἰδωλίων μεταξὺ τῶν ὁποίων γυναικεῖου καθιστοῦ. Τὰ θραύσματα αὐτὰ φαίνεται ὅτι μεταφέρθηκαν ἀπὸ ἄλλοῦ στὴν κατάστασι αὐτὴ καὶ δὲν ἀποτέθηκαν στὸ ἔδαφος ὡς ἀκέραια ἀγγεῖα τὰ ὁποῖα ἔσπασαν ἀργότερα.

Ἡ ποσότητά τους εἶναι μεγάλη καὶ ἡ ἀποκατάστασή τους πολὺ δύσκολη. Τὰ παλαιότερα τῶν ἀγγείων χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., τὰ περισσότερα ἀνήκουν στὸν 5ο. Ἀπὸ τὴν πρόχειρη μελέτη τῶν θραυσμάτων προκύπτει ὅτι μερικὰ φθάνουν χρονολογικὰ στὶς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Ὁ χῶρος τοῦ τεμένους εἶναι ἀναμφίβολα ἱερός. Μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθεῖ σὲ κάποια θεότητα, γυναικεῖα προφανῶς ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ σφονδύλια τῶν ἀδραχτιῶν. Βρίσκεται σὲ ἀρκετὴ ἀπόστασι ἀπὸ τὰ ἱερὰ τῆς Νέμεσης καὶ τοῦ Ἀμφιαράου, ὅπως καὶ ἀπὸ τὰ ταφικὰ μνημεῖα τῆς βόρειας ὁδοῦ, σὲ περιοχὴ ἔρημη ἐγκαταστάσεων καὶ οἰκοδομημάτων, σὲ περιόπτη θέσι ἀλλὰ ἀκατάλληλη γιὰ τὴν ἴδρυσιν ἐπίσημης λατρείας, τῆς ὁποίας ἄλλωστε λείψανα δὲν ὑφίστανται. Εἶναι πιθανὸν πὼς τὰ ὅστρακα ποὺ

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ ΒΔ τεμένους τοῦ Ραμνοῦντος (σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη).

ἀποτέθηκαν στὸ τέμενος μεταφέρθηκαν ἀπὸ ἄλλου, ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς ἄγνωστης θεότητος τὸ ὁποῖο μένει νὰ βρεθεῖ.

Ὁ περίβολος τῆς Μνησικρατείας καὶ τοῦ Λυσίππου

Ὁ περίβολος αὐτὸς ἐρευνήθηκε πρὶν ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια (ΠΑΕ 1976, 29-30) καὶ ἡ ἀναπαράστασή του (ΠΑΕ 1976, 24), βασισμένη στὰ εὐρήματα τῆς πρώτης ἀνασκαφῆς, εἶναι ἀνακριβής. Ἡ ἔκτοτε συστηματικὴ ἔρευνα τοῦ χώρου

ἀπέδωσε ὅλες τὶς λιθοπλίνθους τοῦ μνημείου πλὴν τῆς μεσαίας πλάκας τῆς ἐπίστεψης.

Ὁ περίβολος, ὅπως ἀναστηλώθηκε, ἀποτελεῖται ἀπὸ τρίλιθη εὐθυνηρία μήκους 3.06 μ. καὶ ὕψους 0.20 μ. (οἱ λιθόπλινθοι ἔχουν μήκος 1 μ., 1 μ. καὶ 1.06 μ.) καὶ τρεῖς δόμους μήκους 2.88 μ. Ὁ κατώτερος ὕψ. 0.56 μ. ἔχει τέσσερις λιθοπλίνθους μήκ. 0.47 μ., 0.99 μ., 1.01 μ. καὶ 0.41 μ. Ὁ μεσαῖος ὕψ. 0.50 μ. ἔχει τρεῖς λιθοπλίνθους μήκ. 0.91 μ., 1 μ. καὶ 0.97 μ. Ὁ τρίτος δόμος ὕψ. 0.47 μ. ἔχει τέσσερις λιθοπλίνθους ὅπως ὁ πρῶτος, μήκους 0.45 μ., 1.01 μ., 1.07 μ. καὶ 0.35 μ. Τὴν ἐπίστεψη ὕψ. 0.22 μ. ἀποτελοῦσαν τρεῖς πλάκες μήκους 1 μ., 0.98 μ. (λείπει) καὶ 1.08 μ. Ἡ ἐπίστεψη εἶναι λοξότμητη κατὰ τὸ ἄνω μέρος τῆς ὀψης τῆς καὶ στὰ δύο ἄκρα τῆς φέρει σχηματικὰ ἀνθέμια, πάνω στὴν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια τῶν ὁποίων θὰ ὑπῆρχαν ζωγραφισμένα πλήρη ἀνθέμια, ὅπως συμβαίνει καὶ στὸν περίβολο τοῦ Ἀθηνοδώρου καὶ στὸ ἀέτωμα τῆς μεγάλης στήλης τοῦ περιβόλου τοῦ Μενεστίδου (βλ. τελευταία πλήρη ἀπεικόνισή της *AE* 1987, 274). Στις δύο ἀκραῖες πλάκες τῆς ἐπίστεψης ὑπάρχουν δύο κυκλικοὶ τόρμοι διαμ. 0.14 μ. καὶ βάθ. 0.08 μ. γιὰ τὴ στερέωση μαρμαρίνων λιθίνων ἀγγείων, τὰ ὁποῖα στὴν ἀναπαράσταση εἶναι λήκυθοι (εἰκ. 2, πίν. 1α). Στὸ μέσο τοῦ περιβόλου ἦταν ἰδρυμένη ἡ μεγάλη καὶ ἀκέραιη σήμερα στήλη τοῦ περιβόλου δημοσιευμένη ἤδη (*IAE* 1976, 29 = *SEG* 28, 272), ὅπου ἡ λανθασμένη γραφὴ στ. 2 *Λουσικλείδου*. Κάτω ἀπὸ τὸ τρίτο ὄνομα τῆς στήλης καὶ σὲ ἀπόσταση 0.08 μ. ὑπάρχει δυσδιάκριτο χαρακτὸ στεφάνι διαμ. 0.18 μ.· πιθανὸν χρησίμευε ὡς ὑπογραμμὸς γραπτοῦ στεφάνου ποὺ εἶχε σχέση με ἓναν ἀπὸ τοὺς δύο ἄνδρες τῆς στήλης.

Οἱ περισσότεροι λιθόπλινθοι τοῦ περιβόλου βρέθηκαν σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση πρὸς Βορρά. Ἡ βόρεια (ἀριστερὴ) ἀκραία τοῦ μεσαίου δόμου βρέθηκε στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς βόρειας ὁδοῦ ἀπέναντι σχεδὸν ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Ἱεροκλέους καὶ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ, μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ περιβόλου τῆς Μνησικρατείας, ὡς βατήρας στήλης μετὰ τὴ δημιουργία ἐπιμήκους τόρμου στὴν κάτω μακρὰ στενὴ πλευρά. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους προέρχονται ἐπίσης οἱ δύο μεσαῖες λιθόπλινθοι τοῦ τρίτου δόμου σὲ θραύσματα καὶ ἡ νότια ἀκραία ἐπίστεψη. Ἡ ἀναστήλωση αὐτὴ ἀποτελεῖ ἐμπρακτὴ ἐπιβεβαίωση τῶν ὅσων γράφω (*AE* 1987, 297) γιὰ τοὺς συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὴ μέθοδο ποὺ ἐφαρμόζεται σ' αὐτήν.

Εἰκ. 2. Ἀναπαράσταση τοῦ περιβόλου τοῦ Μνησικρατείας (σχ. Μανόλιας Σκουλούδη).

Ταφικὸ ἀνάλημμα

Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς βόρειας ὁδοῦ, σὲ ἀπόσταση 9 μ. βορείως τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος, ἀρχίζει ταφικὸ ἀνάλημμα τοῦ δρόμου μνημονευμένο παλαιότερα (ΠΑΕ 1976, 30), τοῦ ὁποίου τὸ μῆκος ἐξακριβώθηκε μέχρι 14 μ. Τὸ μεγαλύτερο μέρος του ἔχει γκρεμιστεῖ καὶ οἱ λίθοι του βρίσκονται σκορπισμένοι στὸ κατάστρομα τοῦ δρόμου. Οἱ περισσότεροι εἶναι ὀρθογώνιοι ἢ τραπεζιόσχημοι καὶ μικρότερες ὀρθογώνιες ἢ τραπεζιόσχημες πέτρες γεμίζουν κενὰ ἀνάμεσα στὶς μεγαλύτερες (πίν. 1β). Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ γκρεμισμένο ἀνάλημμα βρέθηκε ἀκέραιη ἐπιτύμβια στήλη (ἀρ. 817) θραυσμένη σὲ δύο, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., μὲ ἄβακα καὶ κυμάτιο ἄνω, ὕψ. 1.10 μ., πλ. 0.475-0.49 μ., πᾶχ. 0.09 μ. Σὲ ἔγκοιλο ὀρθογώνιο 0.323×0.39 μ. καὶ βάθ. 0.01 μ. ὑπάρχει ἀνάγλυφη παράσταση, στὴν ὁποία εἰκονίζονται στὴ μέση ἄντρας μὲ ἱμάτιο καθισμένος σὲ κλισμὸ καὶ στραμμένος πρὸς τὰ δεξιὰ· τὰ πόδια στηρίζονται σὲ ὑποπόδιο καὶ τὸ ἀριστερὸ χέρι στὸ ἀντίστοιχο γόνατο. Μπροστὰ του, δεξιὰ, ὄρθια γυναίκα μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο καὶ τὰ μαλλιά κοτσίδα στὴ ράχη, τὴν ὁποία χαιρετᾷ μὲ χειραψία. Πίσω ἀπὸ τὴ γυναίκα ὑπάρχει κοριτσάκι ποὺ φορεῖ πέπλο καὶ κρατιέται ἀπὸ τὸ ἱμάτιο τῆς γυναίκας. Πίσω ἀπὸ τὸν ἄνδρα ὄρθια καὶ στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ ὑπάρχει ἄλλη γυναίκα μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, τὰ μαλλιά σὲ κρωβύλο καὶ τὸ δεξιὸ χέρι διπλωμένο ἔμπρὸς ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὸ ἀριστερὸ σηκωμένο ὡς τὸν ὦμο. Κάτω ἀπὸ τὸν κλισμὸ τοῦ ἄνδρα εἰκονίζεται καθισμένο στὸ ἔδαφος ἡμίγυμνο ἀγοράκι στραμμένο πρὸς τὴ δεξιὰ γυναίκα.

Οἱ μορφές τοῦ ἀναγλύφου ὀνομάζονται ὅλες μὲ ἐπιγραφές ὕψ. γρ. 0.011-0.015 μ. Πάνω ἀπὸ τὸ ἔγκοιλο κατὰ σειρὰν εἶναι χαραγμένα πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν τριῶν ἐνηλίκων προσώπων τὰ ὀνόματα *Ναυσικρίτη*, *Ἀρξίας*, *Ναυσικρίτη*. Κάτω ἀπὸ τὸ ἔγκοιλο εἶναι χαραγμένα δύο ὀνόματα ἀκόμη *Πραξιμ(ι)ένης*, *Νανσίπη*. Στὸ ὄνομα τοῦ ἀγοριοῦ ὁ χαρακτὴρ χάραξε ἓνα περιττὸ ἰῶτα (πίν. 2).

Οἱ ἐπιγραφές δὲν ἀποκαλύπτουν οὔτε τὰ πατρώνυμα οὔτε τὸν δῆμο τῶν προσώπων ποὺ εἰκονίζονται. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ὑπῆρχε καὶ ἄλλη στήλη ἢ ἀκόμη ναῖσκος μὲ πληρέστερα στοιχεῖα καὶ ὅτι ἡ στήλη ποὺ περιγράφηκε ἀποτελεῖ πλήρη ἀλλὰ συνοπτικὴ εἰκόνα τῆς οἰκογενείας. Ἰδιαίτερη περίπτωση εἶναι ἡ μικρὴ στήλη μὲ ἀνάγλυφη παράσταση καὶ μὲ τὰ ὀνόματα *Πύθαρχος*, *Πυθοκρίτη*, ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Πυθάρχου (ΠΑΕ 1978, 8 ἀρ. 6 πίν. 3γ· ΑΕ 1979, 26 ἀρ. 6 πίν. 7γ). Τὰ δύο ἀπλῶς ὀνομαζόμενα πρόσωπα τοῦ ἀναγλύφου

καὶ τὸ ἀνώνυμο ἀγοράκι εἰκονίζονται καὶ ὀνομάζονται πλήρως στὸ σωζόμενο ἐπιτύμβιο ναῖσκο τοῦ περιβόλου καὶ στὴ μεγάλη ἐπιτύμβια στήλη.

Ἡ στήλη βρέθηκε μὲ τὴν παράσταση πρὸς τὰ κάτω καὶ σκεπασμένη μὲ χῶματα ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὶς κατεβασιᾶς τοῦ χειμάρρου, στὸν ὁποῖο μεταβλήθηκε ὁ βόρειος δρόμος ἤδη στὴν ἀρχαιότητα.

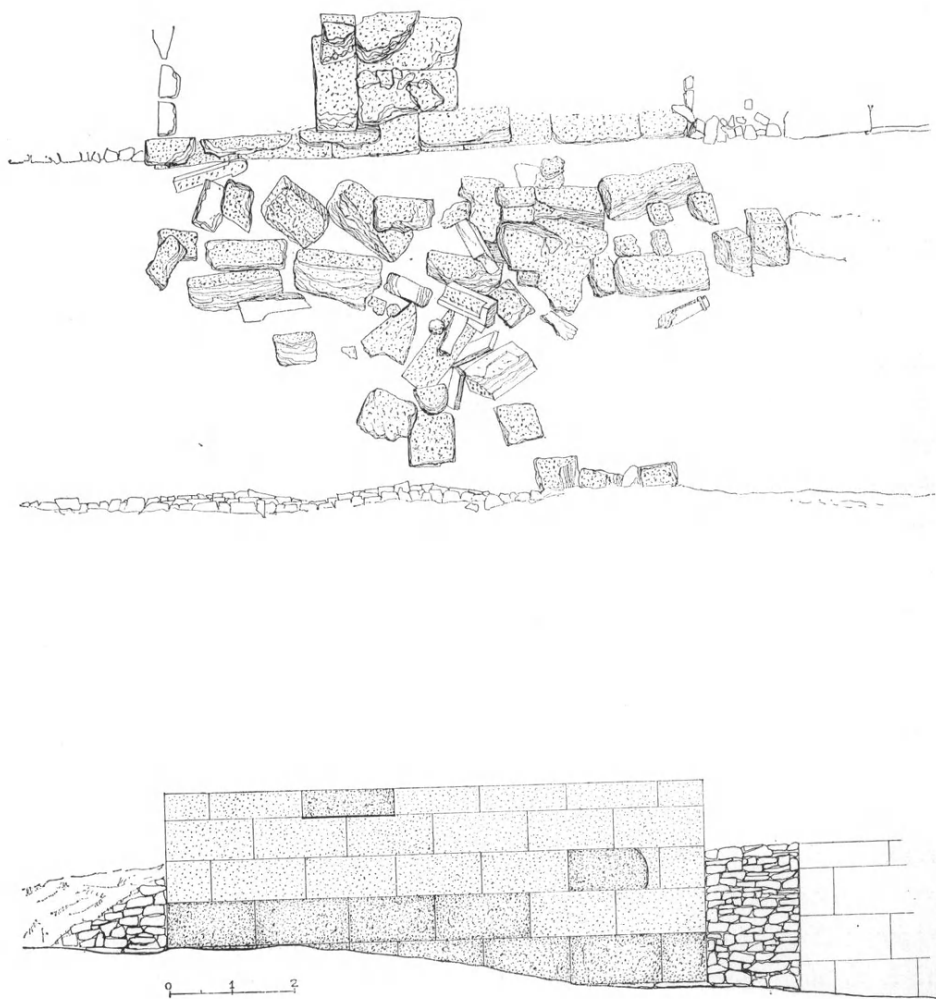
Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα, στὴν ἀρχὴ τοῦ εἶχε βρεθεῖ παλαιότερα (ΙΑΕ 1976, 30=SEG 28, 258) ἐπιτύμβιο κιόνιο (ἀρ. 264) τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου μὲ τὴν ἐπιγραφή *Λυσιμάχη/Λεωκράτου/Οἰήθεν/γυνή*.

Περίβολος Πυθάρχου

Τοῦ περιβόλου αὐτοῦ (ΙΑΕ 1978, 4· 1982, 154· ΑΕ 1979, 21), ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ πρῶτος (ἀπὸ Νότο) τῆς ομάδας τῶν τεσσάρων συνεχόμενων παρίνων περιβόλων τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς βόρειας ὁδοῦ, ἐγινε συντήρηση τῶν κατὰ χῶραν παωρόπλινθων καὶ ἀνακατασκευῇ τοῦ ταφικοῦ ἀναλήμματος. Τοῦ περιβόλου αὐτοῦ οἱ παωρόπλινθοι, σκορπισμένοι στὴ βόρεια ὁδὸ, εἶχαν φθαρεῖ σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε ὄχι μόνον ἡ τοποθέτηση στὴν ἀρχικὴ θέση τους ἦταν ἀδύνατη ἀλλὰ σχεδὸν καὶ ἡ μετακίνησή τους. Μὲ τὴν πάροδο τῶν χρόνων καὶ ἡ φθορὰ τῶν παωρόπλινθων αὐξανόταν καὶ ἡ ἐπίχωση τοῦ περιβόλου κινδύνευε. Γιὰ τὴν θεραπεία τῆς συνεχιζόμενης φθορᾶς ἀνακατασκευάστηκε τὸ ἀνάλημμα καὶ οἱ φθαρμένοι παωρόπλινθοι μεταφέρθηκαν καὶ τοποθετήθηκαν πάνω στὴν ἐπίχωση τοῦ περιβόλου καὶ σκεπάστηκαν μὲ χῶμα. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου θὰ μείνει ἄσκαφο πρὸς τὸ παρόν. Πιθανὸν νὰ ἐρευνηθεῖ στὸ μέλλον (εἰκ. 3).

Ὁ περίβολος ἔχει μῆκος 8.60 μ. καὶ τὸ ὕψος τοῦ ἦταν στὸ νότιο ἄκρο του 2.45 μ. καὶ στὸ βόρειο 3.20 μ. Εἶχε τρεῖς δόμους καὶ ὀρθογώνια ἐπίστεψη στὸ νότιο ἄκρο, ἐνῶ στὸ βόρειο, ἐξαιτίας τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους, οἱ δόμοι ἦταν τέσσερις. Σήμερα σώζονται μόνον ὁ πρῶτος δόμος ὕψ. 0.75 μ. ποὺ καταλαμβάνει τὸ βόρειο μισὸ τοῦ περιβόλου καὶ οἱ τέσσερις νότιοι παωρόπλινθοι τοῦ δεύτερου ὕψ. 0.72 μ. Ἀπὸ τὸν τρίτο καὶ τέταρτο δόμο, ποὺ εἶχαν καὶ οἱ δύο τὸ ἴδιο ὕψος (0.65 μ.), σώζεται σχεδὸν ἐντελῶς μία παωρόπλινθος, ἡ ὁποία καὶ ἔχει τοποθετηθεῖ στὸ μνημεῖο. Ἀπὸ τὴν ἐπίστεψη ὕψ. 0.43 μ. σώζεται ἐπίσης μία μόνον παωρόπλινθος, ἡ ὁποία τοποθετήθηκε καὶ αὐτὴ σὲ τυχαία θέση.

Εἰκ. 3. Κάτοψη καὶ ὄψη τοῦ περιβόλου τοῦ Πυθάρχου (σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη).

ἌΟ περίβολος τῆς Ἀριστοκλείας καὶ τοῦ Ἀντιμάχου

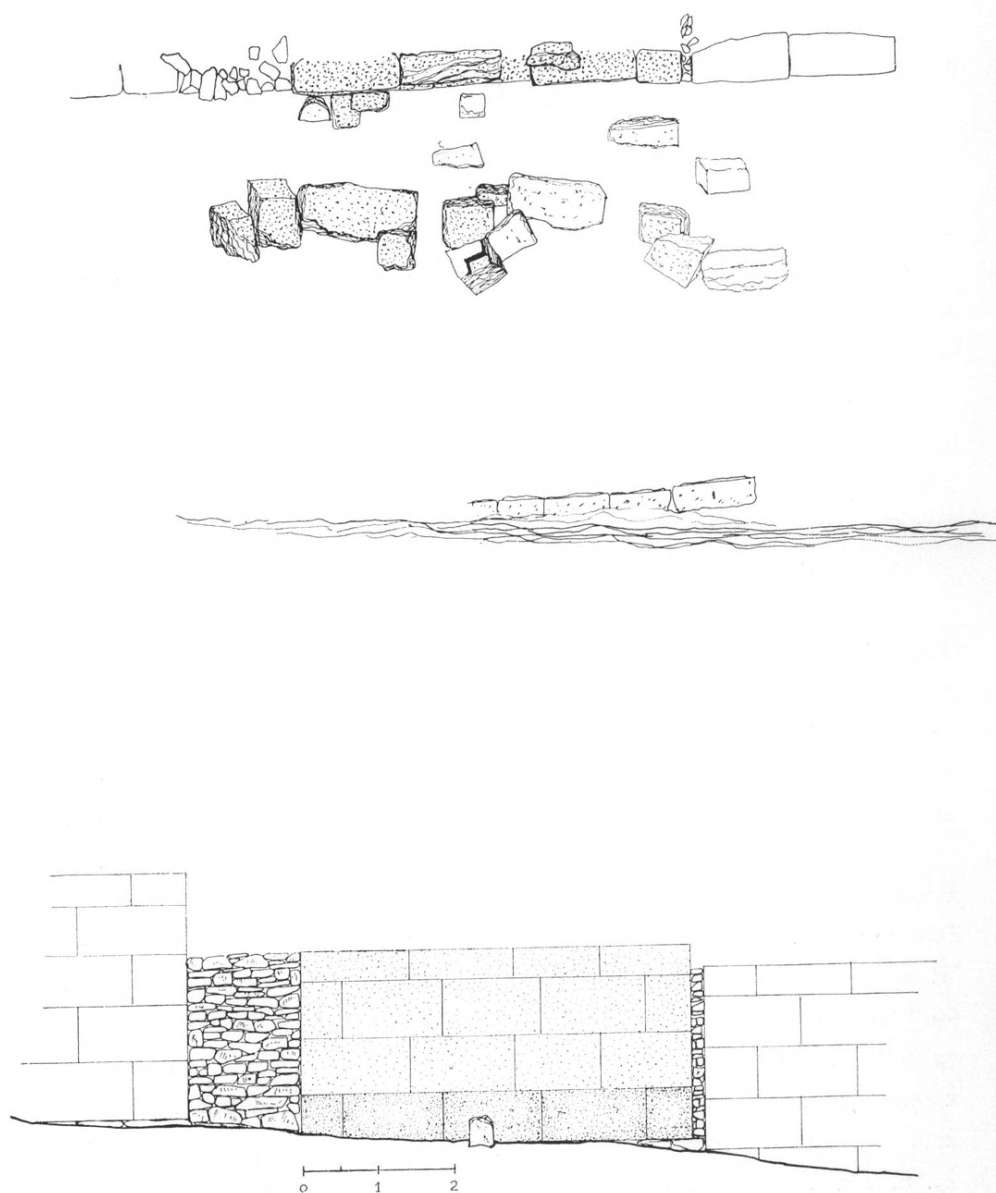
Στὴν πρώτη ἔκθεση τῆς ἀνασκαφῆς τῶν περιβόλων τοῦ Πυθάρχου καὶ τῶν βορείως αὐτοῦ (ΠΑΕ 1978, 4 κέ· ΑΕ 1979, 21-39) δὲν ἔγινε δυνατὴ ἡ πλήρης διάκριση τῶν περιβόλων μεταξύ τους. Ἡ μελέτη ποὺ ἀκολούθησε καὶ οἱ ἐργασίες συντηρήσεως τῶν περιβόλων διευκρίνησαν τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τους καὶ τὰ ἐπιστήματα ποὺ βρέθηκαν στὴν περιοχὴ τους ἀποδόθηκαν στὸν περίβολο στὸν ὁποῖο ἀνῆκαν.

Πλάι καὶ βόρεια τοῦ περιβόλου τοῦ Πυθάρχου βρίσκεται ὁ μικρὸς περίβολος ποὺ συμβατικὰ ὀνομάζεται τῆς Ἀριστοκλείας καὶ τοῦ Ἀντιμάχου ἀπὸ τὰ ἐπιστήματα ποὺ βρέθηκαν ἐμπρὸς του.

ἌΟ περίβολος ἔχει μῆκος 5.17 μ., ἐνῶ τὸ ὕψος του εἶναι ἀβέβαιο. Στὸ ἐδῶ σχέδιο (εἰκ. 4) ἀναπαριστάνεται μὲ τρεῖς δόμους, ὀρθογώνια ἐπίστεψη καὶ ὕψ. 2.30 - 2.55 μ. Καὶ αὐτοῦ τοῦ περιβόλου σώζεται μόνον ὁ κατώτατος ἀνισοῦψῆς δόμος καὶ μέρη ἀπὸ τρεῖς πωροπλίνθους τοῦ δευτέρου.

Μπροστὰ ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ περιβόλου βρέθηκαν ἡ λήκυθος ἀρ. 429 (ΠΑΕ 1978, 9 ἀρ. 9· ΑΕ 1979, 28 ἀρ. 9) μὲ τὴν ἐπιγραφὴ Ἀντίμαχος Ῥαμνούσιος, Νεαρίστη καὶ ὁ κιονίσκος ἀρ. 406 (ΠΑΕ 1978, 8 ἀρ. 8· ΑΕ 1979, 27 ἀρ. 8) μὲ τὴν ἐπιγραφὴ Ἀντίμαχος/Θρασυμάχου/Ῥαμνούσιος. Στὸ ἴδιο σχεδὸν σημεῖο βρέθηκε τὸ κάτω μέρος μεγάλης στήλης στερεωμένης στὴ βαρύντατη βάση της καὶ 3 μ. βορειότερα τὸ ἄνω μέρος της μὲ τὴν ἐπιγραφὴ Ἀριστοκλείας, τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 4ου αἰ., γύρω στὸ 380 π.Χ. Τὰ δύο τμήματα τῆς στήλης (411+430), τὰ ὁποῖα στὴν πρώτη ἔκθεση δημοσιεύτηκαν χωριστά, ἀνήκουν χωρὶς ἀμφιβολία στὴν ἴδια στήλη, ἡ ὁποία ἀποκαταστάθηκε παρὰ τὴν ἔλλειψη τμήματος ἀνάμεσά τους ποὺ δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀρμογὴ τους (πίν. 4). Ἡ στήλη σήμερα, ὅπως συμπληρώθηκε μὲ ἀπόλυτη, πιστεύω, ἀκρίβεια ἔχει ὕψ. 1.915 μ., πλ. στὸν ἄβακα 0.546 μ., κάτω 0.535 μ., πᾶχ. 0.11-0.20 μ. Ὑψ. γρ. 0.02 μ. Τὸ ἀέτωμα τοξοειδές. Φέρει ἀνάγλυφη λουτροφόρο - ὕδρεια, στὴν κοιλιά τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἀνάγλυφη παράσταση ἄντρα καθισμένου πρὸς τ' ἀριστερά. Δεξιὰ γυναῖκα ὀρθία κοιτάζεται σὲ καθρέφτη (ΠΑΕ 1978, 11 ἀρ. 6, 7 πίν. 5α, 6α· ΑΕ 1979, 34 ἀρ. 6, 7 πίν. 10α, 10β).

Ἡ στήλη ἀνήκει σὲ ταφὴ πολὺ παλαιότερη τῆς κατασκευῆς τοῦ περιβόλου· πιθανῶς ἡ Ἀριστοκλεία ἀνῆκε στὴν οἰκογένεια τοῦ Ἀντιμάχου Ραμνουσίου, τοῦ ὁποίου ἡ λήκυθος χρονολογεῖται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου αἰ., ἐνῶ τὸ

Εἰκ. 4. Κάτοψη καὶ ὄψη τοῦ περιβόλου τῆς Ἀριστοκλείας (σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη).

κίονιο εἶναι νεώτερο κατὰ ἓναν ὀλόκληρο αἰώνα· ἴσως ἀνῆκε δηλαδή στὸν ἐγγονό του.

Ἄλλα ἐπιστήματα δὲν βρέθηκαν στὸν περίβολο. Χωρὶς αὐτὰ ποὺ μνημονεύτηκαν νὰ εἶναι τὰ μόνα ποὺ ὑπῆρχαν ἐκεῖ στημένα, κρίνω ὅτι ἡ ὀνομασία ποὺ δίνω στὸν περίβολο ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα.

Βόρειος ἀνώνυμος περίβολος

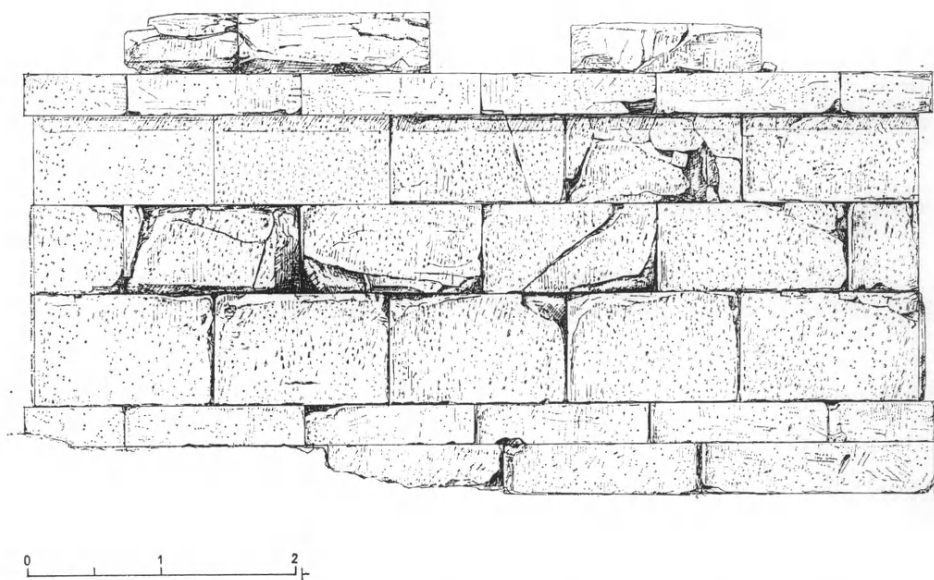
Ὁ περίβολος αὐτὸς ἐρευνήθηκε κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς ἀνασκαφῆς (ΠΑΕ 1975, 30-33) καὶ ἀργότερα (ΠΑΕ 1979, 19-22). Φέτος, ἔγινε ἡ πλήρης ἀναστήλωσή του καὶ ὁ περίβολος ἀπέκτησε, χωρὶς τὰ ἐπιστήματα, τὴν ἀρχαία του μορφή.

Ἡ μετακίνηση τῶν λιθοπλίνθων τοῦ περιβόλου καὶ ἡ ἐξονυχιστικὴ ἔρευνα τοῦ γύρω χώρου πρόσθεσε καὶ τὶς δύο πλίνθους τῆς ἐπίστεψης, ποὺ στὸ σχέδιο τῆς πρώτης ἐκθεσης φέρονται ὅτι λείπουν. Ἀπὸ τὶς λιθοπλίνθους τοῦ περιβόλου δὲν βρέθηκαν δύο, οἱ ἀκραῖες νότιες (ἀριστερὰ) τοῦ τρίτου ἀνώτερου δόμου καὶ οἱ ὁποῖες ἀναπληρώθηκαν μὲ κοινὴ τοιχοδομία ἐπενδυμένη μὲ μάρμαρο ἀγίας Μαρίνας.

Πολλὲς ἀπὸ τὶς λιθοπλίνθους εἶχαν θραυσθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἢ ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους. Τὰ περισσότερα θραύσματα βρέθηκαν καὶ κολλήθηκαν. Ἡ ὄψη τοῦ περιβόλου εἶναι ἄρτια. Φέρει μόνο τὰ σημάδια καὶ τὰ τραύματα τοῦ μακρότατου βίου του (εἰκ. 5, πίν. 3).

Τῆς ὀρθογώνιας ἐπίστεψης σώζονται, ὅπως εἰπώθηκε, ὅλες οἱ λιθοπλίνθοι· μόνον ἡ νότια γωνιαία (ἀριστερὰ) εἶναι ἐλλιπὴς κατὰ τὸ πίσω μισό της. Ἡ σύνδεσή τους γινόταν μὲ σιδερένιους συνδέσμους σχήματος Π. Σὲ κάθε ἄκρῃ ὑπῆρχε ἀπὸ ἓνα λίθινο ἀγγεῖο ποὺ στὴν ἀναπαράσταση εἰκονίζονται ὡς λήκυθοι (εἰκ. 6).

Στὸν περίβολο, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ πώρινο θεμέλιο ποὺ ἐκτείνεται σ' ὀλόκληρο τὸ μῆκος τοῦ ἐσωτερικοῦ του, ἦταν ἰδρυμένοι δύο ναῖσκοι τῶν ὀπιῶν βρέθηκαν οἱ βάσεις. Ἡ μία, ἡ ὁποία τοποθετήθηκε ἀριστερὰ, ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μάρμαρα ποὺ συνδέονταν μὲ δύο συνδέσμους σχήματος διπλοῦ Τ. Ἀπὸ τὰ λαξεύματα ποὺ φέρει φαίνεται ὅτι εἶχε κατασκευαστεῖ γιὰ μεγαλύτερο ἀνάγλυφο. Ἡ τοποθέτηση μικρότερου ἀναγλύφου δηλώνεται ἀπὸ τὴν ὕπαρξιν δεύτερου τόρμου γιὰ τὴν τοποθέτηση τῆς δεξιᾶς παραστάδας. Ἡ ἀχρήστευση τοῦ

Εἰκ. 5. Ἀναστηλωμένος περίβολος τῆς βόρειας ὁδοῦ (σχ. Μανόλιας Σκουλούδη).

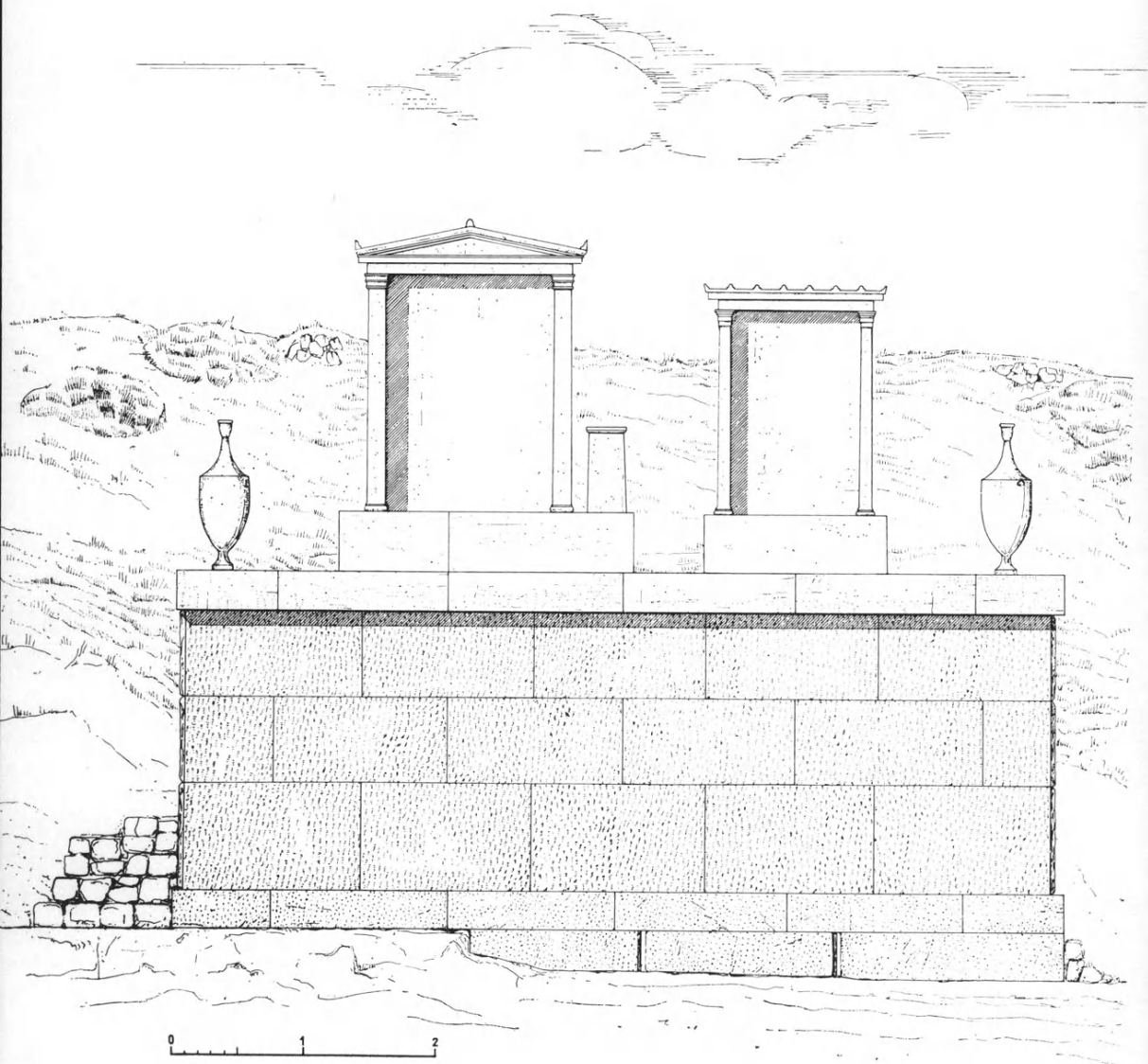
ἀρχικοῦ τόρμου ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴ λάξευση, καθέτως, ἄλλου τόρμου γιὰ τὴν ἵδρυση μικρῆς ἐπιτύμβιας στήλης ἡ ὁποία εἰκονίζεται στὴν ἀναπαράσταση τοῦ περιβόλου.

Ὁ δεύτερος ναῖσκος δεξιὰ ἦταν μικρότερος τοῦ προηγούμενου. Ἀπὸ τὴν ἀνωδομία καὶ τῶν δύο δὲν βρέθηκε τίποτε.

Ἡ βόρεια ὁδὸς

Μικροὶ καθαρισμοὶ τῆς βόρειας ὁδοῦ ποὺ ἔγιναν πρὸς Βορρὰ τοῦ βόρειου ἀνώνυμου περιβόλου ἀπέδειξαν ὅτι κατὰ τὸ τελευταῖο τμήμα τῆς δὲν ἀκολουθοῦσε τὸ σημερινὸ ἀρκετὰ ἀπότομο μονοπάτι (αἰπειὰν ἀτραπὸν) ἀλλὰ καμπτόταν πρὸς τ' ἀνατολικά καὶ πάλι πρὸς τὰ ΒΔ, γιὰ νὰ καταλήξει ἀφ' ἐνὸς στὴ νότια πύλη τοῦ φρουρίου ἢ, ἀκολουθώντας ΒΑ πορεία, στὴν ἀνατολική πύλη.

Σὲ τάφους τῆς βόρειας ὁδοῦ, τοῦ τμήματος μετὰ τὸν βόρειο ἀνώνυμο περίβολο, ἀνήκουν τρεῖς ἐπιτύμβιες στήλες ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὴ φετινὴ ἔρευνα, ὅχι στὴν ἀρχικὴ θέση τους.

Εἰκ. 6. Ἀναπαράσταση περιβόλου τῆς βόρειας ὁδοῦ (σχ. Μανόλιας Σκουλούδη).

1 (818). Στήλη ἐπιτύμβια ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο θραυσμένη σὲ τρία κομμάτια, ἐλλιπὴς κάτω μὲ ἀέτωμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζεται τὸ ἀριστερὸ ἀκρωτήριο. Ὑψ. (ὕπολογιζόμενο) 1.76 μ., ὕψ. ἄνω κομματιοῦ 0.79 μ., πλ. 0.46 μ., πᾶχ. 0.21 μ., ὕψ. κάτω κομματιοῦ 0.97 μ., πλ. 0.50 μ. Ὑψ. γρ. 0.02-0.027 μ. 3ος-2ος αἰ. π.Χ.

Πυροία[ς]

Θαλεί[ας]

2 (819). Στήλη ἐπιτύμβια ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο συγκολλημένη ἀπὸ δύο κομμάτια, ἐλλιπὴς κάτω, ὕψ. 0.50 μ., πλ. 0.255 μ., πᾶχ. 0.056 μ. Ἄνω ἔχει ἡμικυκλικὴ ἐπίστεψη, στὸ τύμπανο ὑπάρχει ἀνάγλυφη δακρυδόχος καὶ σὲ ἔγκοιλο, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή, ὑπάρχει ἀνάγλυφη λουτροφόρος ἀπὸ τὶς λαβὲς τῆς ὁποίας κρέμονται ταινίες. Ὑψ. γρ. 0.014-0.018 μ. 3ος-2ος αἰ. π.Χ. (πίν. 5α).

Ζωπύρα

χρηστή

3 (820). Στήλη ἐπιτύμβια ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο ὕψ. 0.73 μ., πλ. 0.40 μ., πᾶχ. 0.17 μ. Κάτω στενοῦται τριγωνικὰ καὶ ἡ πρόσθια ἐπιφάνεια εἶναι ἐλαφρῶς καμπύλη καὶ ἀκόσμητη. Ὑψ. γρ. 0.04-0.07 μ. Πρῶτο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (πίν. 5β).

Ἀνφι-

πτολ-

έμη.

Μὲ τὶς ἔρευνες τῶν τελευταίων χρόνων οἱ ἐπιγραφές τοῦ Ραμνουῦντος, 75 τὸν ἀριθμὸ στὴ Συλλογὴ τοῦ Pouilloux (1954), ἔχουν ξεπεράσει τὶς 330 καὶ πάντοτε ὑπάρχει ἡ βεβαιότητα τῆς εὑρεσης νέων κυρίως στὸ φρούριο, τοῦ ὁποίου μεγάλα τμήματα εἶναι ἀνεξερεύνητα.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

2. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ

(Πίν. 6 - 10)

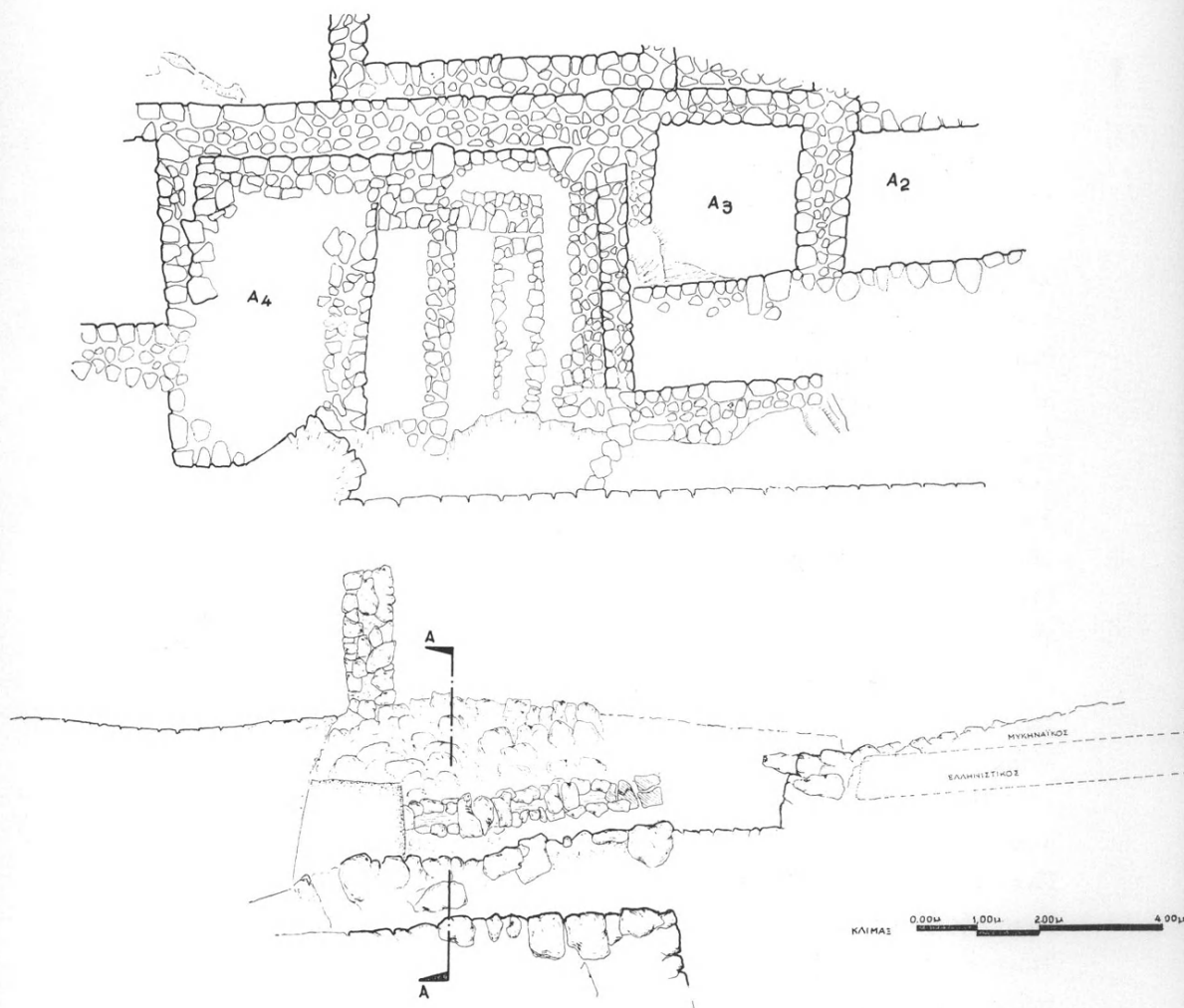
Ἡ φετινὴ ἀνασκαφή, ποὺ ἔγινε μὲ πίστωση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ Πανεπιστημιακοῦ Μουσείου τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πεννσυλβανίας, εἶχε σκοπὸ τὴ μελέτη τῆς στρωματογραφίας ἄσκαφτου χώρου στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς ἀκροπόλεως, πάνω ἀπὸ τὸ κτιριακὸ συγκρότημα Α¹, καὶ τὴν προετοιμασίαν τῆς μελέτης τοῦ πρὸς τὸν Χάβο ἄκρου τῆς ΝΔ συνοικίας, ποὺ ἦταν θαμμένο ἀπὸ τὰ χρώματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Τσουντα (εἰκ. 1). Τὰ χρώματα αὐτὰ ἀπομακρύνθηκαν ἀποκαλύπτοντας τὴν ὑπαρξὴ ἄσκαφτων χώρων, τῶν ὁποίων ἡ ἀποκάλυψη ἀφῆθηκε γιὰ τὴν προσεχὴ περίοδο. Τὴν ἀνασκαφὴ παρακολούθησαν οἱ φοιτητὲς καὶ φοιτήτριες τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πεννσυλβανίας Eric H. Gieringer, τοῦ Πανεπιστημίου Stanford Daniel Catherwood, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου Ρωζάνη Μαργαρίτη καὶ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ἑλένα Παπανικολάου. Ἡ κ. Τ. Σαλῆ-Ἀξιῶτη ἐκπόνησε τὰ σχέδια. Τὰ εὐρήματα φωτογραφήθηκαν ἀπὸ τὸν κ. Ἡ. Ἡλιάδη. Στὴν προϋσταμένη τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Ναυπλίου κ. Φανὴ Παχύγιαννη καὶ στὸν ἀρχιφύλακα τῶν Μυκηνῶν κ. Γ. Κατσαρὸ ὀφείλονται εὐχαριστίες γιὰ τὶς συνεχεῖς διευκολύνσεις καὶ τὴν πρόθυμη βοήθειά τους στὸ ἔργο τῶν ἀνασκαφῶν.

Ἡ στρωματογραφικὴ τομὴ, ἐκτάσεως 2.90×2.70 μ., ἔγινε μέσα σὲ ἄσκαφτη ἐπίχωση ποὺ ὀριζόταν πρὸς Α ἀπὸ μυκηναϊκὸ ἀνάλημμα χτισμένο στὴν ἴδια γραμμὴ μὲ τὸν τοῖχο ποὺ συγκρατοῦσε τὸ πρῶτο, κλιμακωτὸ σκέλος τῆς πομπικῆς ὁδοῦ πρὸς τὰ ἱερά². Πρὸς Β ἔφτανε μέχρι τὴν ἀνασκαμμένη καὶ καθαρισμένη στροφὴ τῆς πομπικῆς ὁδοῦ, πρὸς Δ εἶχε κοπεῖ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ κτιρίου Α καὶ πρὸς Ν ἔφτασε μέχρι ἐνὸς σημείου, ὅπου ἡ συσσώρευση ὀγκολίθων καὶ χωμάτων ἀπὸ προηγούμενες ἀνασκαφές ἐμπόδιζε τὸ συστηματικὸ σκάψιμο τῆς τομῆς σὲ βάθος (εἰκ. 2).

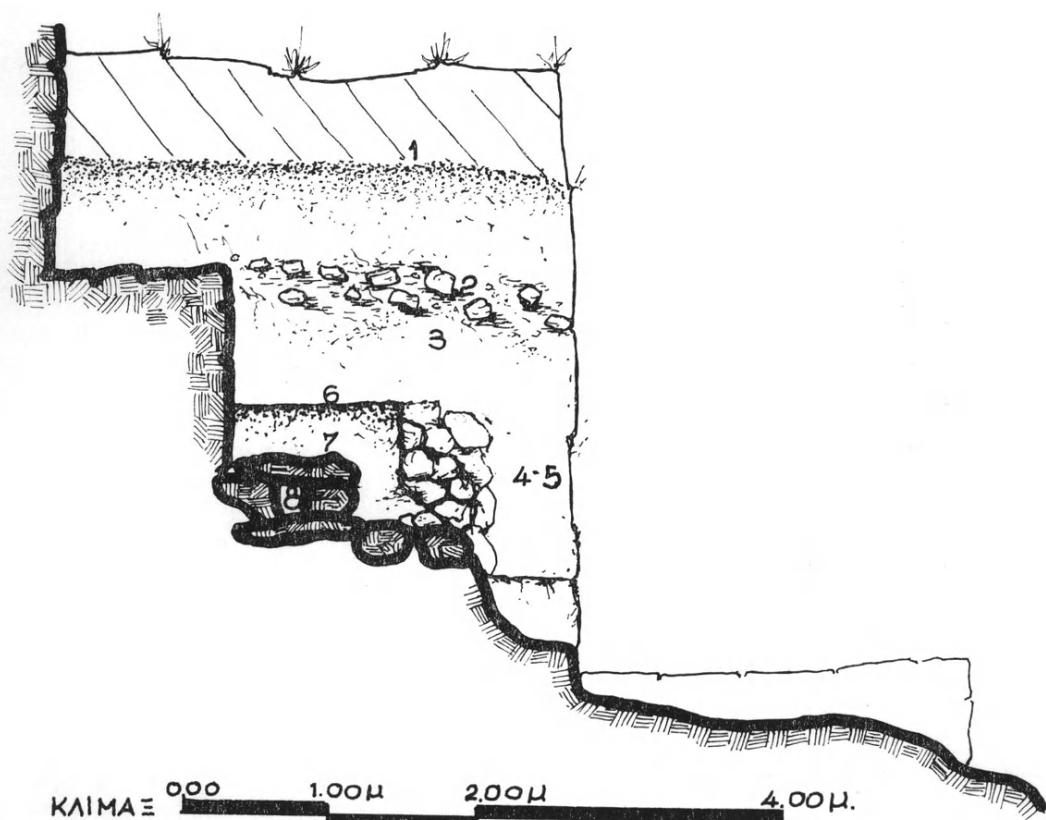
1. ΠΑΕ 1972, 124· 1973, 104.

2. ΠΑΕ 1970, 119· 1971, 151-2.

Εἰκ. 1. Ἡ ἀνασκαφή κατὰ τὸ 1988.

Είχ. 2. Στρωματογραφική τομή στο δυτικό τμήμα της ἀκροπόλεως.

Τὰ πρῶτα 0.40-0.50 μ. περίπου τῆς ἐπιχώσεως ἦταν χώματα χαλαρὰ καὶ παραγμένα, προερχόμενα, καθὼς φαίνεται, ἀπὸ παλαιότερες ἀνασκαφές σὲ ψηλότερα μέρη τοῦ λόφου. Τὰ χώματα αὐτὰ εἶχαν καλύψει τὸ ἀρχαῖο ἐπιφανειακὸ στρώμα πάχους 0.60 μ. περίπου, πὺν περιεῖχε ἀνάμικτη κεραμεικὴ διαφόρων ἐποχῶν, χάλκινη ἀρχαῖκὴ περόνη (πίν. 6α) καὶ ἐπίσης χάλκινη ἐλλειψοειδὴ φολίδα θώρακος (πίν. 6β), ὅμοια μὲ τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ πὺν βρέθηκε στὴν περιοχὴ τοῦ θρησκευτικοῦ κέντρου³. Τὸ στρώμα πατοῦσε πάνω σὲ ἐπικλινὴ στρώση ἀπὸ μι-

3. H. W. CATLING, *AA* 1970, 441 κέ.

κρῆς ἀκατάστατες πέτρες, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες βρέθηκαν κομμάτια ἀπὸ ἑλλη-
νιστικά κεραμίδια, πήλινο πηνίο, τμήμα σφύρας ἀπὸ πράσινο λίθο καὶ κομμάτια
πίθου τοῦ πρώιμου βου αἰ. π.Χ. με ἀνάγλυφη ζώνη στὸν ὄμο διακοσμημένη
με ἔκτυπους ταύρους καὶ σφίγγες (πίν. 7).

Κάτω ἀπὸ τίς πέτρες ὑπῆρχε γέμισμα πάχους 0.40 μ. περίπου, ὅπου εἶχαν
εἰσδύσει ληκίθιο καὶ ὄστρακα ἑλληνιστικά, ἓνα ἀκόμη πηνίο καὶ μικρότατο
κομμάτι μελανόμορφου ἀγγείου. Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ κεραμεικὴ τοῦ ἦταν κατὰ
πλειοψηφία μυκηναϊκὴ, χαρακτηρισμένη ἀπὸ ἀνθρωπόμορφα καὶ ζωόμορφα εἰ-
δώλια, στέλεχος ψευδοστόμου με ἐπίπεδο δίσκο καὶ ὄστρακα σκύφων με ἀραιή
διακόσμηση ἀπὸ ὄρθιες πορφύρες, περιστικτούς ρόδακες, στῆλες δικτυωτῶν ρο-
δάκων καὶ ἀνηρτημένα τόξα.

Τὸ γέμισμα αὐτὸ πατοῦσε πάνω σὲ δάπεδο ἀπὸ καθαρό, σχεδὸν ὕδατοστε-
γῆς ἀργιλόχωμα (μπελίτσα) με πρόσμιξη ἀπὸ χαλίκια. Κάτω ἀπὸ τὴ μονωτικὴ
αὐτὴ στρώση ἀκολουθοῦσαν οἱ πέτρες τοῦ γεμίσματος τοῦ ἀνδῆρου καὶ μία
μόνο σειρὰ, λίγο-πολύ ἐλλιπής, ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα τῆς δυτικῆς του προσόψεως
ποὺ πατοῦσε στὸ βράχο. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀνδῆρου, μέσα στίς πέτρες, βρέ-
θηκε λιθόχτιστος, καλὰ σφραγισμένος ἀγωγός (πίν. 6γ), ἐσωτ. διαστ. 0.16/
0.20 × 0.20 μ., με κλίση μόλις 1% ἀπὸ Ν πρὸς Β, ποὺ περιεῖχε λίγο ἀμμουδερό
χῶμα καὶ μερικὰ ὄστρακα.

Ὑπῆρχε δηλαδὴ ἐδῶ ἀνδρὸς χτισμένο ἀπὸ πέτρες μέσα ἀπὸ τίς ὁποῖες
περνοῦσε ἀγωγός. Ἡ κορυφὴ τοῦ ἀνδῆρου εἶχε στεγανοποιηθεῖ με παχὺ στῶ-
μα μπελίτσας καὶ εἶχε διαμορφωθεῖ σὲ σκληρό, καλὰ πατημένο δάπεδο. Μετὰ
τὴν ἐγκατάλειψή τοῦ μέρος στὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου, τὸ ἀνδρὸς
σκεπάστηκε κατὰ διαστήματα ἀπὸ χῶματα ποὺ σχημάτισαν διάφορες στρώ-
σεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ πρώτη μοιάζει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν κατάρρευση γει-
τονικῶν κατασκευῶν τῶν ἰδίων χρόνων, στὴν ὁποία εἰσέδυσαν καὶ μερικὰ με-
ταγενέστερα ἀντικείμενα. Οἱ ἐπόμενες συσσωρεύτηκαν κατὰ τοὺς ἑλληνιστικούς
χρόνους καὶ κατόπιν σκεπάστηκαν με τὴ σειρὰ τους ἀπὸ ταραγμένα χῶματα
τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Τσουντα. Ὑπάρχει λοιπὸν στὸ σημεῖο τῆς τομῆς μία σα-
φὴ διαδοχὴ κεραμεικῆς: Ἡ παλαιότερη ὁμάδα προέρχεται ἀπὸ τὴν κατασκευὴ
τοῦ ἀνδῆρου, ἀπὸ τίς πέτρες τοῦ γεμίσματος τοῦ δηλαδὴ καὶ ἀπὸ τὸ στῶμα
τῆς μπελίτσας ποὺ τίς κάλυψε. Ἡ ἐπόμενη, ποὺ χρονολογεῖ τὴ χρῆσή του, ἀπο-
τελεῖται ἀπὸ τὰ ὄστρακα τοῦ δαπέδου καὶ ἡ τρίτη ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγω-
γοῦ ποῦ, ὅπως ἔδειχνε ἡ κατάσταση στὸ ἐσωτερικὸ του, ἐξακολούθησε νὰ λει-

τουργεῖ καὶ μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ ἀνδῆρου. Τὸ μέρος ξανακατοικήθηκε συστηματικὰ τὸν 3ο-2ο αἰ. π.Χ., ὑπάρχουν ὅμως ἐνδείξεις χρήσεώς του καὶ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους.

Ἡ διαπιστωμένη διαδοχὴ τῆς μυκηναϊκῆς κεραμεικῆς παρουσιάζεται ὡς ἑξῆς: Τὸ στρῶμα τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀνδῆρου (πίν. 8, 9) βρέθηκε νὰ περιέχει ΜΕ καὶ ΥΕ Π ὅστρακα, κυρίως ὅμως κύλικες μὲ χεῖλη κυρτὰ ἢ τροπιδωτὰ καὶ βάσεις ἐπίπεδες ἢ μὲ κεντρικὸ κοίλωμα, ἄβαφα λεκανίδια, κύπελλα μὲ ἀνάγλυφους ἱμάντες στὸ χεῖλος, μικροὺς ψευδόστομους μὲ περίστικτους κύκλους ἢ ἀντιμέτωπα ὁμόκεντρα ἡμικύκλια στὸν ὄμο καὶ ζῶνες τεθλασμένων ψηλὰ στῆ γάστρα, σκύφους ὀλόβαφους ἢ διακοσμημένους ἐξωτερικὰ κατὰ τὸν ἀραιὸ τρόπο μὲ ὁμόκεντρα ἡμικύκλια, σπεῖρες ἀπλές ἢ ἀγκυλόμισχες, ἀραιὸ δικτυωτό, διάγραμμους ρόμβους, ἄνθη, ὄρθιες πορφύρες καὶ στενές στῆλες ἀμειβόντων, τεθλασμένης ἢ κατακόρυφης πλεξίδας. Ὑπάρχουν ἐπίσης κομμάτια εἰδωλίων ζώων καὶ γυναικῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δύο τύπου Φ.

Ἡ δευτέρη ομάδα, τοῦ διαπέδου (πίν. 10α), περιλαμβάνει καὶ αὐτὴ ὅστρακα ΜΕ ἀμαυρόχρωμα καὶ μινύεια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἓνα τοῦ μαύρου ἀργολικοῦ τύπου, καθὼς καὶ ΥΕ Π μὲ σπογγωτὴ διακόσμηση. Κυρίως ὅμως ἔχει κύλικες, τὶς πρὶ πολλὰς μὲ κεντρικὸ κοίλωμα στῆ βάση, κρατῆρες μὲ ἐξωτερικὴ διακόσμηση ἀπὸ ἀμειβόντες ἢ συστάδες ἀπὸ ὄρθιες πορφύρες, κύπελλα μὲ ἱμάντες στὸ χεῖλος, κομμάτι ἀπὸ ψευδόστομο μὲ κροσσωτὴ διακόσμηση στὸν ὄμο, ὅστρακο ἀγγείου μὲ πλόκαμο χταποδιοῦ καὶ ἄσπρες τελεῖες στῆ θέσιν τῶν μυζητήρων, σκύφους ὀλόβαφους ἢ μὲ ἀραιὴ ἐξωτερικὴ διακόσμηση ἀπὸ σπεῖρες, ἄνθη, στῆλες τεθλασμένης καὶ πορφύρες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία λοξή, οἱ ἄλλες ὅμως ὄρθιες. Ἔχει ἐπίσης κομμάτια ἀπὸ εἰδώλια τετραπόδων καὶ ἓνα τύπου Ψ.

Ὁ ἀγωγός, τέλος, ἀπέδωσε τὰ ἴδια εἶδη κυλίκων (πίν. 10β), ἔναν πυθμένα κυπέλλου διακοσμημένο μὲ δακτύλιο, ψευδόστομο μὲ ζώνη καθέτων κυματοειδῶν γραμμῶν κάτω ἀπὸ τὸν ὄμο καὶ σκύφους μὲ σπεῖρες ἢ πλασιωμένες στῆλες στιγμάτων στὸ ἐξωτερικὸ τοίχωμα. Περιεῖχε ἐπίσης καὶ κέρατο ἀπὸ εἰδώλιο ταύρου.

Ἡ κεραμεικὴ τῶν τριῶν ομάδων εἶναι ἀρκετὰ ὁμοιογενής. Χαρακτηρίζεται ἀπὸ πληθώρα κυλίκων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μὲ κεντρικὸ κοίλωμα στῆ βάση, ἀπὸ κύπελλα μὲ ἀνάγλυφους ἱμάντες στὰ χεῖλη καὶ ἀπὸ σκύφους στοὺς ὁποίους οἱ ὀλόβαφοι ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ συνυπάρχουν μὲ τοὺς διακοσμημένους κατὰ τὸν ἀραιὸ τρόπο μὲ σπεῖρες, στενές στῆλες ἀπλῶν θεμάτων ἢ ὄρθιες πορ-

φύρες. Τὸ μέρος, δηλαδή, πὺν εἶχε κατοικηθεῖ ἤδη κατὰ τοὺς ΜΕ χρόνους⁴ καὶ πὺν διατηρεῖ ἔχνη χρήσεως κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ, χτίστηκε ἀμέσως μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ δυτικοῦ κυκλωπέιου τείχους καὶ ἐγκαταλείφθηκε προ- τοῦ ἀρχίσουν νὰ σπανίζουν οἱ κύλικες καὶ προτοῦ ἐμφανιστοῦν ἡ, πάντως, ἐπι- κρατήσουν οἱ σκύφοι τοῦ μεστοῦ τρόπου.

ΣΠΥΡΟΣ ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

4. ΠΑΕ 1971, 152.

3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΙΕΡΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ

(Πίν. 11 - 22)

Οι έργασίες στο Ίερό του Ἀπόλλωνος Μαλεάτα πάνω ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδαύρου συνεχίσθηκαν καὶ κατὰ τὸ 1988 μὲ χρηματοδότηση τοῦ Ἰδρύματος Ψύχα καὶ τοῦ Νομαρχιακοῦ Ταμείου Ἀργολίδας. Μέσα στὸ κυρίως ἱερὸ ἔγιναν πέντε ἀκόμη τομὲς γιὰ νὰ διευκρινηθοῦν ἀπομένοντα ἐρωτήματα σχετικὰ μὲ τὴν τοπογραφία τῶν παλαιότερων ἐποχῶν καὶ τὴν ἱστορία τῶν κατασκευῶν. Παράλληλα συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς ἐπιχώσεως στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος, ὁλοκληρώθηκε ὁ καθαρισμὸς τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἀντωνίνου ἀπὸ τὴν ἀπομένουσα στὸ βόρειο μέρος τοῦ ὑψηλῆ (περὶ τὰ 2 μ.) ἐπίχωση καὶ συνεχίσθηκε ἡ διαμόρφωση τοῦ χώρου μὲ τὴ συντήρηση τῶν στεγαστρων τοῦ ναοῦ καὶ τῆς δεξαμενῆς καὶ τὴ στερέωση τῶν λίθων τοῦ ρωμαϊκοῦ περιβόλου πάνω στὸ ἄνδρo τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων στὰ νότια τοῦ ναοῦ¹.

1. Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνδρoῦ στὰ νότια τοῦ κλασικοῦ ναοῦ ἔγινε τομὴ στὰ στρώματα κάτω ἀπὸ τὰ δάπεδα τοῦ τεμένους ποὺ ἐγκαταστάθηκε ἐκεῖ στοὺς χρόνους τῆς ρωμαιοκρατίας καὶ τοῦ ἀρχικοῦ ἀνδρoῦ, μήκ. 5.5 μ. καὶ πλ. 0.80 μ., σὲ ἀπόσταση 5 μ. πρὸς τὰ Α ἀπὸ τὸ ἐγκάρσιο θεμέλιο τοῦ ἀδύτου τοῦ ὕστερου τεμένους καὶ μὲ κατεύθυνση παράλληλη πρὸς αὐτό. Ὁ σκοπὸς τῆς τομῆς αὐτῆς ἦταν νὰ ἐρευνηθοῦν ἡ μορφή τῆς ἐπιφάνειας τοῦ βράχου πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀνδρoῦ, οἱ χρόνοι καὶ οἱ συνθηκὲς τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀνδρoῦ καὶ λεπτομέρειες γιὰ τὴ διαδοχὴ τῶν κατασκευῶν στὸν ἥωρο (πίν. 11α).

Μὲ τὴν τομὴ ἀποδείχθηκε ὅτι ὁ βράχος στὰ 3 ἤδη μ. ἀπὸ τὸ νότιο τοίχωμα

1. Στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβαν μέρος ἡ λέκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Εἰρ. Πέππα-Παπαϊωάννου, οἱ ἀρχαιολόγοι Ἑλ. Προκοπίου καὶ Π. Καλογεράκου καὶ ὁ ἀρχιτέκτων Ἰ. Μαυροματιδῆς.

τοῦ ὕστερου τεμένους ἔπεφτε ἀπότομα (1.20 μ. σὲ διάστημα 2 μ.) πρὸς τὰ βόρεια (πίν. 12α) καὶ ὅτι στὴν πρώιμη μυκηναϊκὴ περίοδο, ἀφοῦ κατασκευάσθηκε ὁ μακρὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος 5.50 μ. βορειότερα, ἐπιχώσθηκε στὸ σημεῖο αὐτὸ μὲ μεγάλες πέτρες (πίν. 11β), πού φαίνονται νὰ προέρχονται ἀπὸ παλαιότερα κτίρια, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ κόψιμο τοῦ ἴδιου τοῦ πετρώματος γιὰ τὴν ἰσοπέδωση τοῦ χώρου. Στὸν περιορισμένο χώρο τῆς τομῆς δὲν ἐντοπίσθηκαν ἔχνη παλαιότερων τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς θεμελίων, ἂν καὶ τὴν ὑπαρξὴ προγενεστέρων τοῦ ἀνδῆρου κατασκευῶν στὸν χώρο αὐτὸ μαρτυροῦν προσφυόμενα στὸν βράχο λείψανα τοίχων στὰ βόρεια τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνδῆρου καὶ τὰ δυτικὰ τοῦ κλασικοῦ ναοῦ, μὲ ὅμοιο πρὸς τὰ κτίρια τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ προσανατολισμό². Ἀπὸ τίς κατασκευὲς αὐτὲς πιθανότατα προέρχονται κατὰλοιπα πηλίνων τμημάτων στέγης μὲ ἀποτυπώματα καλαμιῶν, τεμάχια μυλολίθων, ὑλικά κεραμεικοῦ κλιβάνου, πηνία καὶ τεμάχια χυτρῶν, πού βρέθηκαν στὸ γέμισμα τοῦ ἀνδῆρου. Ἡ ἴδια ἐπίχωση περιεῖχε ἀρκετὴ ποσότητα μικρῶν τεμαχίων ἢ τριμμάτων ἄνθρακα καὶ καμένων ὀστέων. Ἐνα τέτοιο ὑλικὸ θὰ μπορούσε νὰ στηρίζει τὴν ὑπόθεση πού διατυπώθηκε παλαιότερα μὲ βάση τὴν ὑπαρξὴ στὴν παλαιότερη ἐπίχωση μεσοελλαδικῆς κεραμεικῆς πολὺ καλῆς ποιότητος³, ὅτι δηλαδή ἡ λατρεία στὸ Κυνόρτιο ἀνάγεται ἤδη στοὺς ΜΕ χρόνους. Ὅμως ἡ ἀνέυρεσή του μέσα σὲ ἐπίχωση πού περιεῖχε ὑλικά προερχόμενα σαφῶς ἀπὸ ἕναν οἰκισμό δὲν ἐπιτρέπει μιὰ τέτοια ἀξιολόγησή του.

Σχετικὰ μὲ τὴν εἰκόνα καὶ τὴν ἱστορία τοῦ χώρου κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἀποκαλύφθηκε ὅτι ὁ νότιος τοῖχος τοῦ ὕστερου τεμένους διέθετε μιὰ μόνο θεμέλια στρώση (πίν. 11β), ἐνῶ ἐνδιαφέρουσα ὑπῆρξε ἡ στρωματογραφικὴ παρατήρηση δύο στρώσεων πωρολατύπης, μιᾶς πού ἀντιστοιχοῦσε στὸ ἐπίπεδο διαμόρφωσης τοῦ δαπέδου τοῦ τεμένους τῆς ρωμαιοκρατίας (ἐπίπ. περὶ τὸ +0.15 ἕως 0⁴) καὶ μιᾶς στὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα. Ἡ ἐπιφανειακὴ εἶναι φανερό ὅτι δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴ διάβρωση τοῦ πώρινου ἀναλημματικοῦ τοίχου πού συγκρατοῦσε τὰ χρώματα ἀπὸ τὰ νότια, πίσω ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ

2. ΠΑΕ 1983, παρ. πίν. Η', τομ. Ν22.

3. Ἀρχαιογνωσία 1, 1980, 43.

4. Ὡς συμβατικὸ 0 στὸ ἱερὸ ἔχει ληφθεῖ τὸ ἐπίπεδο τῆς εὐθυνητῆρας τοῦ κλασικοῦ ναοῦ.

τεμένους. Ἡ στρώση ὅμως τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἔφθανε μέχρι τοὺς θεμελίους λίθους τοῦ νότιου τοίχου τοῦ τεμένους, γεγονός που ἀποδεικνύει ὅτι δημιουργήθηκε μετὰ ἀπ' αὐτοὺς καὶ ἐπομένως ὅτι οἱ τοῖχοι αὐτοὶ δὲν εἶχαν ποτὲ μεγάλου ὕψους, ἐπιτρέποντας στὸ ὕλικο ἀπὸ τὴ διάβρωση τῶν διπλανῶν παρολίθων νὰ ἀπλώνεται στὸ ἔδαφος τοῦ ὑπαίθριου τεμένους καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς χρήσης του. Ἀξία παρατήρησης εἶναι ἐπίσης ἡ εὕρεση πολλῶν λυχναριῶν⁵ καὶ ὑστέρων, μέχρι καὶ βυζαντινῶν ὀστράκων στὸ στρῶμα ἐπίχωσης τοῦ ὕστερου τεμένους.

Οἱ κανονικοὶ ὡς πρὸς τὶς ἐξωτερικὲς καὶ ἄνω ὀψεις τοὺς ἀσβεστόλιθοι τοῦ ρωμαϊκοῦ τεμένους στερεώθηκαν καὶ συγκολλήθηκαν ὅπου ἦταν ἀναγκαῖο (πίν. 12β).

2. Μιὰ δεύτερη τομὴ (διαστ. 1.90×1.70 μ.) πραγματοποιήθηκε στὴν κλασικὴ ἐπίχωση μεταξὺ τῶν θεμελίων τοῦ μνημειώδους βωμοῦ⁶ καὶ τοῦ μικροῦ πώρινου κτίσματος στὰ ἀνατολικά του, ποὺ ἐρευνήθηκε τὸ 1987⁷, γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἡ χρονικὴ καὶ κατασκευαστικὴ σχέση τῶν δύο κτιρίων καὶ γιὰ νὰ συλλεγοῦν περαιτέρω στοιχεῖα γιὰ τὴ μορφή καὶ τὴ χρήση τους (πίν. 13α).

Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῆς θεμελίωσης τοῦ μικροῦ πώρινου σηκοῦ (πίν. 13β) παρουσίαζε μορφὴ ἀνάλογη μὲ τὴν ἀνατολική⁸, δηλ. ἀπότομα κατερχόμενη πρὸς τὰ βόρεια ἀρχικὴ εὐθυνητήρια (ἀναγνωριζόμενη εὐκόλα ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τῆς περιτένειας στοὺς λίθους). Ἡ πρώτη στρώση τοῦ θεμελίου ἄλλωστε περιοριζόταν μόνο στὴ βόρεια βαθύτερη πλευρά (πίν. 14β). Ἐνδιαφέρουσα σχετικὰ μὲ τὴν ταυτότητα τοῦ κτιρίου ἦταν ἡ διαπίστωση ὅτι κατὰ μῆκος τῆς κατερχόμενης δυτικῆς εὐθυνητήριας ἀπλώθηκε κατὰ τοὺς χρόνους τῆς κατασκευῆς παχιά τέφρα ποὺ περιεῖχε μεγάλη ποσότητα καμένων ὀστῶν μικρῶν ζώων (πίν. 13β). Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ πρέπει προφανῶς νὰ συνδυασθεῖ μὲ τὴ θυσία πτηνοῦ στὸ βόρειο θεμέλιο⁹ καὶ ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση ποὺ διατυπώθηκε σχετικὰ, ὅτι δηλ. ὁ μικρὸς σηκὸς συνδέεται πιθανότατα μὲ τὴ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὸ ἀρχαῖο ἱερὸ τοῦ Κυνορτίου.

5. ΠΑΕ 1981, 180.

6. ΠΑΕ 1981, 160-179.

7. ΠΑΕ 1987, 60-63.

8. ΠΑΕ 1987, 61, πίν. 37α.

9. ΠΑΕ 1987, 62-63, πίν. 35-36.

Ἡ θεμελίωση τοῦ βόρειου τμήματος τοῦ μνημειώδους βωμοῦ παρουσίασε ἕνα πολὺ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ μορφή τῆς κατασκευῆς στοιχεῖο: Οἱ τρεῖς πρῶτες στρώσεις τοῦ πώρινου θεμελίου ἐξέχουν περ. 0.70 μ. πρὸς τὰ βόρεια κάτω ἀπὸ τὴ στρώση τῆς εὐθυνητῆρας (πίν. 14α), ἐνδεχομένως γιὰ καλύτερη στήριξη τῆς κατασκευῆς πρὸς τὴν κατωφέρεια, ἀλλὰ μὲ μεγάλη πιθανότητα καὶ γιὰ ἕναν ἄλλο λόγο, δηλ. τὴν ἔδραση βάσεων γιὰ τὰ στηρίγματα τοῦ ἐλεύθερου θριγκοῦ ποὺ γνωρίζουμε ὅτι διέθετε ὁ βωμὸς αὐτός¹⁰. Σχετικὰ μὲ τὴ χρονολογία καὶ τὴν κατασκευαστικὴ σχέση τοῦ βωμοῦ καὶ τοῦ μικροῦ κτιρίου στὰ ἀνατολικά του ἔγιναν ἐπίσης χρήσιμες παρατηρήσεις: Ἡ εὐθυνητῆρα καὶ οἱ ὑποκείμενες, ἐξέχουσες στρώσεις τοῦ θεμελίου τοῦ βωμοῦ δὲν διαθέτουν περιτένεια, ἔστω καὶ προοδευτικὰ πρὸς τὰ βόρεια ἐμφανιζόμενη, ὅπως στὸ μικρὸ κτίριο ἀνατολικά. Ἀντίθετα ἡ εὐθυνητῆρα καὶ τὸ προεξέχον θεμέλιο βρέθηκαν νὰ καλύπτονται ἀπὸ ἕνα ἐπικλινὲς στῶμα μὲ πωρολατύπη στὸ ἀνώτερο μέρος τους (πίν. 14α), τὸ ἴδιο ποὺ στὰ βόρεια τοῦ μικροῦ κτιρίου βρέθηκε πέρυσι νὰ καλύπτει τὸ κατὰ δύο δόμους χαμηλότερα κείμενο ἐξ ἀρχῆς ἀθέατο τμήμα τοῦ θεμελίου του (πίν. 14β)¹¹. Πάνω ἀπ' αὐτὸ ἀπλωνόταν καὶ ἐδῶ ἡ συμπληρωματικὴ ἐπίχωση ποὺ γέμισε τὸν χῶρο ἀνάμεσα στὰ κτίρια αὐτὰ καὶ τὴ στοὰ ποὺ ὑψώθηκε πάνω στὸ μεγάλο βόρειο ἀνάλημμα ὅταν ὀλοκληρώθηκε ἡ ἰσοπέδωση τῆς πλατείας τοῦ ἱεροῦ (πίν. 14α). Ἡ εἰκόνα αὐτὴ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν διαπιστώθηκαν στὸ μεταξὺ τους διάστημα (πίν. 13β, δεξιὰ) τομὲς στὴν ἐπίχωση, ὁδηγεῖ στὸ ἀσφαλὲς συμπέρασμα ὅτι πώρινο κτίριο καὶ βωμὸς θεμελιώθηκαν τὴν ἴδια ἐποχὴ. Τὸ βόρειο μέτωπο τῆς κατασκευῆς τοῦ βωμοῦ δὲν χρειάστηκε νὰ μείνει ἐκτεθειμένο προσωρινά, ὅπως συνέβη στὸ ἀνατολικὸ κτίριο, ἐπειδὴ σχεδιάστηκε σὲ ὑποχώρηση περ. 1.50 μ. πρὸς τὰ νότια ἀπ' αὐτὸ καὶ σὲ σημεῖο ὅπου ὁ φυσικὸς βράχος ἔφθανε ψηλότερα. Ἡ διαπίστωση τῆς σύγχρονης κατασκευῆς τῶν δύο κτισμάτων δὲν εἶναι κατ' ἀρχὴν ἀσυμβίβαστη μὲ τὴ χρονολόγηση τοῦ βωμοῦ μὲ βάση τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα τῆς ἀνωδομῆς του στὸν ὕστερο 4ο π.Χ. αἰ.¹². Στὴν περίπτωσή ὅμως αὕτὴ θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι

10. *ΙΑΕ* 1981, 160-179.

11. *ΙΑΕ* 1987, 61.

12. "Ὅπως διατυπώθηκε στὸ *Ἔργον* 1988, 14· πρβ. *Ἔργον* 1987, 96 καὶ *ΙΑΕ* 1987, σ. 59 καὶ 62, καὶ ἀφοῦ ἡ ἀποπεράτωση τῶν ἐργασιῶν στὸ μέγα ἀνάλημμα καὶ τὴ στοὰ

τὸ πρόγραμμα τῶν δύο κτιρίων καὶ τοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος καὶ τῆς στοᾶς στὰ βόρεια ἦταν ἐνιαῖο, καὶ ἡ ἐπιμέλεια τοῦ προγραμματισμένου νὰ ἐπιχωσθεῖ τμήματος τοῦ βόρειου μετώπου τοῦ πώρινου κτιρίου ἀπέβλεψε σὲ προσωρινότητα περ. 50 ἐτῶν (330-280 π.Χ.).

3. Στὸν χώρο μπροστὰ ἀπὸ τὸ Μουσεῖο ὁλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα τῆς ἐπίχωσης στὴν τομὴ τοῦ 1987¹³. Ἡ ἴδια τομὴ ἐπεκτάθηκε μὲ πλάτος 0.80 μ. κατὰ 3.25 μ. πρὸς τὰ ἀνατολικά, ἀπὸ τὸ διάστημα μεταξὺ τρίτου καὶ τέταρτου πεσσίσκου τῆς πρόσοψης τοῦ Μουσείου μέχρι τὸν ὀπίσθιο τοῖχο του (πίν. 16-17). Ἡ ἐργασία αὕτη ἀπέβλεψε στὴν ὁλοκλήρωση τῆς συγκέντρωσης στοιχείων γιὰ τὴν προκλασικὴ τοπογραφία καὶ ἱστορία τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ.

Κάτω ἀπὸ ἓνα λεπτό, ταραγμένο πρόσφατα στρώμα, βρέθηκε καὶ στὸ νέο τμήμα ἡ ὑστεροκλασικὴ ἐπίχωση, ποὺ ἰσοπέδωσε μιὰ ὀμαλὰ κατερχόμενη πρὸς τὰ ἀνατολικά ἐπιφάνεια. Τὴν ἐπίχωση αὕτη ἀποτελοῦσαν ἐπάλληλες στρώσεις ἐρυθροῦ ἢ ξανθοῦ χρώματος μὲ λίγες πέτρες (πίν. 17, 15α) καὶ τὸ πάχος τῆς δυτικὰ ἦταν 0.60 μ., ἐνῶ 6 μ. ἀνατολικότερα, κάτω ἀπὸ τὸν ὀπίσθιο τοῖχο τοῦ Μουσείου, ἔφθανε τὰ 1.20 μ. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση αὕτη συναντήθηκε καὶ στὸ νέο τμήμα τῆς τομῆς τὸ παχὺ στρώμα τῶν χαλαρῶν ἀργῶν λίθων¹⁴, τὸ ὁποῖο ὅμως μειωνόταν ἀντιστρόφως ἀνάλογα μὲ τὸ ἀνώτερο πρὸς τὰ ἀνατολικά (πάχ. 1.20 μ. δυτικὰ, πίν. 17, 0.60 μ. ἀνατολικά, πίν. 15β) καταλήγοντας σὲ ἀπόσταση μικρότερη τοῦ μέτρου δυτικὰ τοῦ ὀπίσθιου τοίχου τοῦ Μουσείου σὲ μεγαλύτερους λίθους (πίν. 15β). Διαπιστώθηκε ὅτι τὸ στρώμα τῶν λίθων ἀπλωνόταν πάνω σὲ λεπτὴ στρώση ἀπὸ τριμμένο βράχο, κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία βρισκόταν ὁ παρθένος μαλακὸς βράχος. Ἡ ἐπιφάνειά του ἔφθανε τὸ βαθύτερο σημεῖο τῆς μπροστὰ στὸ Μουσεῖο, ἐνῶ κάτω ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ του ἄρχιζε νὰ ὑψώνεται πάλι πρὸς τὰ ἀνατολικά (ἐπίπ. -2.65, πίν. 15α). Ἔτσι ἡ ὑπόθεση ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τῆς πλατείας τοῦ ἱεροῦ ὑπῆρχε ἔντονη κοιλότητα στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους μεταξὺ τοῦ λόφου στὰ νοτιοδυτικὰ τοῦ

τοποθετεῖται περ. στὸ 280 π.Χ., βλ. σχετ. ΠΑΕ 1974, 96 καὶ 1975, 168. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν διακοσμητικῶν στοιχείων τοῦ βωμοῦ βλ. ΠΑΕ 1981, 163.

13. ΠΑΕ 1987, 58-60.

14. ΠΑΕ 1987, 58-59.

κλασικοῦ ναοῦ καὶ τῆς πλαγιᾶς στὰ ἀνατολικά τῆς σκανᾶς, ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου ἐγκαταστάθηκαν ἀργότερα τὸ Μουσεῖον καὶ τὸ νυμφαῖο, ἐπιβεβαιώθηκε. Γιὰ τὴ χρονολόγηση ἀντίθετα τοῦ στρώματος τῶν χαλαρῶν πετρῶν, τὸ ὁποῖο βρέθηκε δυτικότερα νὰ καλύπτει τὸ μυκηναϊκὸ ἄνδρρο κάτω ἀπὸ τὸν μνημειώδη βωμὸ καὶ νὰ περιέχει ἐκτὸς ἀπὸ τὰ προϊστορικῶν καὶ ἐλάχιστα εὐρήματα ἱστορικῶν χρόνων¹⁵, ἡ ἐφετινὴ ἔρευνα διαφοροποίησε τὰ δεδομένα: Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸν ὀρίζοντα αὐτὸν ἦταν ἐφέτος ἀποκλειστικὰ μυκηναϊκὰ καὶ παλαιότερα, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα χάλκινο ἱατρικὸ ἐργαλεῖο. Ἡ εἰκόνα αὐτῇ, σὲ ἀντίθεση μὲ ὅ,τι διατυπώθηκε πέρυσι, μάλλον στηρίζει τὴν ἄποψη ὅτι τὰ ἐλάχιστα αὐτὰ νεώτερα ἀντικείμενα εἰσχώρησαν στὰ μεγάλα κενὰ τοῦ στρώματος τῶν χαλαρῶν λίθων ἀπὸ τὸ ἀνώτερο στρώμα καὶ ὅτι ὁ ὀρίζοντας τῶν λίθων δημιουργήθηκε ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων, κατὰ τοὺς ὁποίους ἔγιναν, φαίνεται, διαμορφώσεις τοῦ τοπίου καὶ γύρω ἀπὸ τὸν ἱερὸ χῶρο. Τὴν ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύει καὶ ἡ παρουσία λεπτοῦ στρώματος χώματος ἀναμειγμένου μὲ τέφρα πάνω ἀπὸ τοὺς λίθους (πίν. 17). Ἡ περίπτωση τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ στρώματος τῶν λίθων κατὰ τοὺς κλασικοὺς χρόνους μὲ μεταφορὰ μπάζων στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπὸ ἀμειγῶς προϊστορικῇ περιοχῇ καθίσταται λιγότερο πιθανή.

4. Ἡ πλάτους 8.70 μ. πώρινη κλίμακα τῆς εἰσόδου τοῦ κλασικοῦ ἱεροῦ, ποὺ ἀνοιγόταν στὰ ἀνατολικά, ἀνάμεσα στὴ νοτιοανατολικὴ ἀπόληξιν τοῦ μεγάλου πώρινου ἀναλημματικοῦ τοίχου καὶ τοῦ Μουσείου, καθαρίστηκε κατὰ τὸ 1988 καὶ μελετήθηκε καλύτερα (πίν. 18α): Ἡ ἕκτη καὶ ἡ ἑβδομὴ βαθμίδα τῆς εἶχαν προοδευτικὰ μικρότερο μῆκος, διακοπτόμενες πρὸς τὰ νότια, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι τὸ ἔδαφος ἀνερχόταν μπροστὰ στὴν εἴσοδο πρὸς τὰ νότια. Στὰ δυτικὰ τῆς κλίμακας ἐρευνήθηκε ἡ ἐπίχωση ἐσωτερικὰ τοῦ προσωρινοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1987 (πίν. 18β)¹⁶ καὶ διαπιστώθηκε ὅτι περιεῖχε πολλὰ τεμάχια πώρων καὶ ἄλλων λίθων, γιὰ νὰ ἐξασφαλίζει τὸ ὀμαλὸ πέρασμα πρὸς τὸ ἱερό, μέχρις ὅτου ἐπιχωσθεῖ τὸ τμήμα τοῦ πρανοῦς στὰ βόρεια τοῦ κλιμακοστασίου. Τὸ τμήμα αὐτὸ ἐπιχώσθηκε μὲ τὴν κατασκευὴ τῆς βόρειας στοᾶς ἀπὸ τὰ ΒΔ, ὅπως ἔδειξε τομὴ 2×3 μ. σὲ ἐπαφῇ

15. Αὐτόθι. Πρβ. ΠΑΕ 1981, 158.

16. ΠΑΕ 1987, 62.

μὲ τὴν ἐσωτερικὴν παρεῖα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ μεγάλου πώρινου ἀναλήμματος σὲ ἀπόσταση 4 μ. στὰ βόρεια τοῦ κλιμακοστασίου (πίν. 19α).

5. Στὰ βόρεια τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς ἐπιχώσεως ἀνάμεσα στὴν ὄγδοη καὶ τὴν ἑνατὴ ἀπὸ τὰ δυτικὰ ἀντηρίδα (πίν. 19β). Ἡ ὄγδοη δὲν ἀποκαταστάθηκε μετὰ τὴ μερικὴ καταστροφὴ τοῦ ἀναλήμματος καὶ τῆς στοᾶς κατὰ τὸν 1ο π.Χ. αἰ.¹⁷, ἡ ἑνατὴ ὅμως ἀντιστηρίχθηκε πρόχειρα μὲ τὸ πεσμένο ὕλικό, ποὺ ἐπιμήκυνε τὴ βάση της στὰ 3 μ. πρὸς τὰ βόρεια καὶ ἀποκατέστησε τὸ ὕψος της περ. 1 μ. πάνω ἀπὸ τὸ ὑγιὲς τμήμα της. Τὸ μέτωπο τῶν φθαρμένων πωρολίθων συγκρατήθηκε πρὸς τὰ βόρεια μὲ ἀσβεστολιθικά μέλη ἄλλων παλαιότερων κατασκευῶν, ὅπως π.χ. τετράγωνη βάση-θεμέλιο ἀναθηματικοῦ κιονίσκου. Ἡ πρόχειρη αὐτὴ ἐνίσχυση τῆς ἑνατῆς ἀντηρίδας διαφέρει πάντως ἀπὸ τὴ συστηματικὴ ἀνακατασκευὴ τῆς πέμπτης, ἕκτης καὶ ἑβδομῆς ἀντηρίδας¹⁸. Σκοπὸς τῆς κατασκευῆς αὐτῆς ἦταν μᾶλλον ἡ συγκράτηση τοῦ ἐρειπωμένου ἀνατολικὰ τμήματος τοῦ ἀναλήμματος παρὰ ἡ ἀποκατάστασή του. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς ἐπίχωσης ἀποκάλυψε καὶ στὸ τμήμα αὐτὸ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς στοᾶς καὶ τοῦ ἀναλήμματος διαστρωμένα κατὰ τὴ σειρὰ τῆς πτώσης τους, δὲν ἐξάντλησε ὅμως πρὸς τὰ βόρεια τὸν ἀπότομα κατερχόμενο αὐτὸν ὀρίζοντα.

Παράλληλα μὲ τὶς ἐργασίες αὐτὲς ἰσοπεδώθηκαν μὲ ἀνασκαφὴ γιὰ τὶς μελλοντικὲς ἀνάγκες τῶν ἐπισκεπτῶν οἱ ἐξέχοντες ὄγκοι χωμάτων στὰ βόρεια τοῦ ἀνεσκαμμένου κάτω ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα χώρου, στὸ τμήμα ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ διάστημα ἀπὸ τὴν τρίτη μέχρι τὴν ἕκτη ἀπὸ δυτικὰ ἀντηρίδα.

6. Στὴ δεξαμενὴ τοῦ Ἀντωνίνου ὀλοκληρώθηκε ἐφέτος ὁ καθαρισμὸς τοῦ ἐσωτερικοῦ της μὲ τὴν ἀπομάκρυνση τῆς ὕψους περ. 2 μ. ἐπιχώσεως ποὺ ὑπολειπόταν στὸ βόρειο τμήμα της τὸ ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ στὰ δύο τελευταῖα πρὸς τὴν πλευρὰ αὐτὴ τόξα τῆς ὀροφῆς της (πίν. 20). Τὰ κάτω τμήματα τῶν δύο στηριγμάτων (κίονα καὶ πεσσοῦ) ποὺ ἀποκαλύφθηκαν διατηρήθηκαν σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση· τὸ προσωρινὸ ὅμως σύστημα στήριξης τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς δεξαμενῆς μὲ μεταλλικὰ στοιχεῖα ἐπεκτάθηκε γιὰ λόγους ἀσφαλείας, ὅπου κρί-

17. ΠΑΕ 1983, 158-159.

18. Αὐτόθι 158.

θηκε ἀναγκαῖο, καί στο τμήμα αὐτό. Μὲ τὶς ἐργασίες αὐτὲς ὁλοκληρώθηκε ἡ πρώτη φάση ἐνεργειῶν γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ μνημείου¹⁹ καὶ ἀπομένει τώρα νὰ συνταχθεῖ ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα κ. Μαυροματιδὴ ἡ ὀριστικὴ μελέτη ἀποκαταστάσεώς του. Στὴ ΒΔ γωνία τῆς δεξαμενῆς ἀποκαλύφθηκε τὸ κατώτερο μέρος τῆς λίθινης κλίμακας ποὺ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὰ δυτικὰ στο ἐσωτερικὸ τῆς καὶ κάτω ἀπ' αὐτὴν τὸ στόμιο τοῦ ἀγωγοῦ μὲ τὸ ὁποῖο τὸ νερὸ διοχετευόταν πρὸς τὰ ἔξω (πίν. 21). Ἐννέα βαθμίδες ὁδηγοῦν ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα στὴ δυτικὴ πλευρὰ σὲ πλατύσκαλο χαμηλὰ στο ἐσωτερικὸ, ποὺ ἀποτελεῖ συγχρόνως καὶ τὸ κάλυμμα τοῦ ἐλεύθερου στομίου τοῦ ἀγωγοῦ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ μὲ δύο ἀκόμη σημαντικὰ ὑψηλότερες βαθμίδες, μία πρὸς τὴ ΒΔ γωνία καὶ μία πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ πάλι τοῦ χώρου, γίνεται προσιτὸ τὸ δάπεδο τῆς δεξαμενῆς. Ἡ ἐρευνα τοῦ στομίου τοῦ ἀγωγοῦ καὶ τῆς διαδρομῆς του ἐξωτερικὰ κάτω ἀπὸ τὴν κλίμακα ἀναβλήθηκε γιὰ τὸν ἐπόμενον χρόνον.

Δίπλα στὸν τελευταῖο πρὸς τὰ βόρεια πεσσὸ καὶ πάνω στο δάπεδο τῆς δεξαμενῆς βρέθηκε ἓνας ἀκόμη ἀκέραιος (0.98×0.29 μ.) πεσσίσκος ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ τεμένους τῶν Μουσῶν²⁰. Πάνω στὴν πρόσθια ἐπιφάνειά του χαραχθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων τὸ ἀκόλουθο ἀναθηματικὸ κείμενο (πίν. 22):

Ἔτους Ε' ἀπὸ τῆς / αὐτοκράτορος Νέρ|βα Τραϊανοῦ Καίσαρος / Σεβαστοῦ Γερμανικοῦ / ἐν Μυσία νείκης / Σπόρος Ἀλεξᾶ πυρο/φορήσας εἰεράς νυ|κτός βωμὸν ἔθηκε / ἐπὶ Σωτηρίχου τοῦ / Ἀπολλοφάνους²¹.

Τὸ κείμενο εἶναι γιὰ δύο λόγους πολύτιμο, πρῶτον γιατί ἡ ἀνάθεση χρονολογεῖται ἀκριβῶς μέσα ἀπ' αὐτὸ στο πέμπτο ἔτος ἀπὸ τὴ νίκη τοῦ Τραϊανοῦ ἐπὶ τῶν Δακῶν, δηλ. στο ἔτος 111 μ.Χ.²², καὶ δεύτερον γιατί μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἱερᾶς νυκτός ὡς κεντρικῆς ἐορτῆς στὴν ὕστερη λατρεία τοῦ ἱεροῦ, ἀποδεικνύοντας ἔτσι σωστὲς τὶς ὑποθέσεις ποὺ διατυπώθηκαν μὲ βάση τὰ εὐρήματα γιὰ ἐνίσχυση τοῦ μυστικοῦ στοιχείου σ' αὐτὴν κατὰ τοὺς χρόνους

19. *Εργον* 1984, 58-59.

20. *ΠΑΕ* 1983, 157.

21. Ἡ γραφὴ Σπόρος ἀντὶ σπόρος, πρβ. *Εργον* 1988, 21, ὕστερα ἀπὸ ὑπόδειξιν τῆς Α. Μενδώνη.

22. *Der Kleine Pauly* 5, 920, 50 κέ.

τῆς ρωμαιοκρατίας²³. Τὸ σύμβολο τοῦ στεφάνου κάτω ἀπὸ τὸ κείμενο χαρακτηρίζει τὴ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ²⁴ ἢ μυστικῶν παρίσων του²⁵, ἐνῶ ὁ Ἀλεξῆς θὰ μπορούσε ἴσως νὰ εἶναι ὁ ἀναφερόμενος στὴν ἐπιγραφή τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ., *IG IV² 1*, ἀρ. 380. Ὁ πατέρας τοῦ ἱερέως Σωτηρίχου Ἀπολλοφάνης θὰ μπορούσε ἐπίσης νὰ εἶναι ὁ ἀναθέτης βωμοῦ στὸν Σαβάζιο Δία τῆς ἐπιγραφῆς Peek, *Abhandl. Sachs. Akad. der Wiss.* 63, 1972, ἀρ. 61.

7. Ἐργασίες συντηρήσεως ἔγιναν ἀκόμη στὸ στέγαστρο τοῦ ναοῦ²⁶.

Β. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

23. *ΠΑΕ* 1981, 180· 1983, 154.

24. *IG IV² 1*, σ. 173 κέ., ἀρ. 12-16.

25. *Αὐτόθι* σ. 175, ἀρ. 47.

26. *Ἔργον* 1988, 21.

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΙΚΥΩΝΟΣ

(Πίν. 23-24)

Κατά τὸ 1988 ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα συνεχίστηκε δυτικὰ τῶν ναῶν καθὼς καὶ στὴ ΒΑ γωνία, ὅπου εἶχε ἀρχίσει ἡ ἀποκάλυψη τῆς ὑποθεμελίωσης τοῦ λεγόμενου βωμοῦ. Ἀπὸ τὸν πρῶτο τομέα, τὸν δυτικὸ, εἶχαμε τὰ συνηθισμένα εὐρήματα: ὄστρακα ὑστερορωμαϊκὰ 3ου-6ου μ.Χ. αἰῶνα, ψηφίδες ἀπὸ ὑαλόμαζα ποὺ προφανῶς εἶναι ἐνδειξη ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ οἰκοδομήματος, μικρὰ νομίσματα ποὺ δὲν ἔχουν καθαριστεῖ, μύξες λύχνων καὶ τεμάχια γυάλινων ἀγγείων.

Ἀπὸ σωριασμένη ἀνωδομή τοίχου εἶχαμε τὴν τύχη νὰ βροῦμε τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀνδρικοῦ ὑπερμεγέθους ἀγάλματος ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο. Ἡ ἐργασία τὸ χρονολογεῖ στὸν 1ο μ.Χ. αἰῶνα καὶ οἱ διαστάσεις του θὰ πρέπει νὰ ὑπολογιστοῦν σὲ 3.5 ἢ 4 μέτρα.

Τὸ πλάσιμο τῶν δακτύλων, οἱ ἐντονα διακρινόμενες φλεβώσεις καὶ ἡ ἀδρὴ πλαστικότητα τῆς παλάμης δείχνει ὅτι ὁλόκληρο τὸ ἔργο θὰ ἦταν μιὰ δυναμικὴ δημιουργία ἑλληνα καλλιτέχνη τῶν πρώτων αὐτοκρατορικῶν χρόνων (πίν. 23α). Στὴν ἀνοικτὴ παλάμη κρατοῦσε ἐνόφθαλμη φιάλη, στοιχεῖο ποὺ δείχνει ὅτι τὸ ἄγαλμα θὰ ἀπεικόνιζε σπένδοντα θεὸ ἢ ἱερέα (πίν. 23β). Σημαντικὸ εὐρημα εἶναι πώρινη σταγὼνα τοῦ ἀρχαϊκοῦ ναοῦ ποὺ ἔτσι μᾶς ἀφήνει νὰ κερδίσουμε τὴ δωρικὴ του μορφή.

Βρέθηκε ἀκόμη τμῆμα τριγλύφου καὶ μικρὸ τμῆμα ἀκροκεράμου μὲ φυτικὴ διακόσμηση (πίν. 24α).

Τέλος, ἀποκαλύφθηκαν ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα τοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ πρωτοχριστιανικοῦ κτίσματος. Φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ τμῆμα τοῦ προπύλου μὲ βάση μαρμάρινη πεσσοῦ *in situ* καὶ ἀράβδωτο μαρμάρينو κίονα (πίν. 24β). Τὸ ὅλο σχέδιο τοῦ οἰκοδομήματος ποὺ σταδιακὰ ὁλοκληρώνεται δείχνει ὅτι κάτι σημαντικὸ εἶχε χτιστεῖ πάνω στὰ θεμέλια τῶν δύο ναῶν.

Στὸν δεύτερο τομέα συνεχίστηκε ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ ἀποκάλυψη τῆς ὑποθεμελίωσης τοῦ κτίσματος πού, ἂν καὶ σὲ ἀσυνήθιστη θέση, θὰ μπορούσε ἴσως νὰ χαρακτηριστεῖ βωμός.

Ἐνδιαφέρον εὔρημα εἶναι καὶ τμῆμα ἐπιγραφῆς πού μοιάζει ἀπόλυτα μὲ τὸ ἀπότμημα πού βρέθηκε τὸ 1987 χωρὶς νὰ ὑπάρχει δυνατότητα συγκόλλησης.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ ΒΟΤΣΗ

5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΑΛΛΙΘΕΑΣ ΚΛΑΟΥΣ ΠΑΤΡΩΝ

(Πίν. 25 - 26)

Συνεχίστηκε για έβδομη ανασκαφική περίοδο ή έρευνα του μυκηναϊκού νεκροταφείου Καλλιθέας Πατρών και μετά από διακοπή πολλών έτων εκείνου στο Κλάους, υπό την αιγίδα της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας, υπό τη διεύθυνση του υπογραφομένου και με χρηματοδότηση της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας και του Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων.

Στήν ανασκαφή, διάρκειας περίπου ενός μηνός, έλαβαν μέρος και συνεργάστηκαν μαζί μου ή λέκτωρ του Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων Δρ. Α. Κοντορλή-Παπαδοπούλου, ο άμισθος επίκουρος καθηγητής 'Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Göteborg-Σουηδίας P. Fischer, οι πτυχιούχοι 'Αρχαιολογίας Β. Οικονομίδου, Ε. Παπαδοπούλου, Β. 'Αδαμαντίδου, Αί. Μπάνου και Κ. Τζώρτζη καθώς και φοιτητές των Πανεπιστημίων 'Ιωαννίνων και 'Ιονίου για εκπαίδευση.

Καλλιθέα

Στη θέση Λαγανιδιά, όπου πέρυσι είχε βρεθεί και ανασκαφεί θολωτός μυκηναϊκός τάφος, εντοπίστηκαν έφέτος τέσσερις θαλαμοειδείς τάφοι (I-IV) σε περιμετρική σχεδόν διάταξη προς τόν θολωτό τάφο (πίν. 25α). Δυστυχώς όλοι οι θάλαμοι βρέθηκαν βυθισμένοι. Οί τάφοι είναι λαξευμένοι σε σχετικώς σαθρή κιμιλιά με προσανατολισμό από ΒΑ-ΝΔ. "Έχουν δρόμους βραχείς, πολύ κατωφερικούς με τοιχώματα συγκλίνοντα προς τὰ άνω και θαλάμους μέτριου μεγέθους¹ σχήματος κυκλικού και πεταλόσχημου. "Όλοι είχαν χρησιμοποιηθεί για περισσότερες της μιᾶς ταφές και άξίζει νά σημειωθεί ιδιαίτερα

1. Οί τάφοι είναι γενικά όμοιοι με τούς τάφους της γειτονικής θέσης «Ραμπαντάνια ή Σπέντζες» στην Καλλιθέα και σε άλλα νεκροταφεία της 'Αχάας, βλ. *Mycenaean Achaea* I, 51-53.

τὸ ἔθιμο τῆς ταφῆς σὲ ἐπάλληλα ἐπίπεδα σὲ δύο τουλάχιστον τάφους (II, III)², ἐνῶ στοὺς ἄλλους δύο (I, IV) οἱ ταφές σὲ ἐπάλληλα στρώματα καὶ ἡ ἀπόβληση τῶν σκελετικῶν καταλοίπων στὰ πλάγια τοιχώματα συνυπάρχουν.

Τάφος I (πίν. 25β). Ὁ τάφος αὐτός, μικρῶν διαστάσεων, περιεῖχε συνολικὰ περισσότερες ἀπὸ 20 ταφές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες τέσσερις (A, B, Γ, Δ) εἶναι πρωτογενεῖς καὶ οἱ ὑπόλοιπες δευτερογενεῖς (E-Y). Οἱ ταφές αὐτὲς βρέθηκαν σὲ τρία ἐπάλληλα ταφικὰ ἐπίπεδα: 1ο. Οἱ πρωτογενεῖς ταφές A, B (βάθ. 1.83 μ.). 2ο. Ἡ πρωτογενὴς ταφή Γ (βάθ. 2.36 μ.). 3ο. Ἡ πρωτογενὴς ταφή Δ καὶ οἱ δευτερογενεῖς ταφές E, Z, H, Θ, I, K, Λ, M, N, Ξ, O, Π, P, Σ, T, Υ' (βάθ. 2.69-2.76 μ.).

Οἱ ταφές A, B, τοποθετημένες στὸ δάπεδο τοῦ θαλάμου σὲ ὕπτια συνεσταλμένη στάση, παράλληλα ἢ μία πρὸς τὴν ἄλλη, ἦταν κτερισμένες μὲ ἓναν ψευδόστομο ἀμφορίσκο καὶ δύο ἄωτα ἀλάβαστρα. Στὸν ὥμο τῆς ταφῆς B βρέθηκε χάλκινο δαχτυλίδι μὲ τριπλὴ περιέλιξη καὶ στὸ ὕψος τοῦ λαιμοῦ χάντρες περιδεραίου ἀπὸ φαγεντιανή καὶ ὑαλόμαζα. Ἡ πρωτογενὴς ταφή Γ, τοποθετημένη κατὰ μῆκος τοῦ δυτικῶν τοιχώματος τοῦ θαλάμου σὲ στάση ὕπτια πρὸς τὰ ἀριστερὰ ὀκλάζουσα, ἦταν κτερισμένη μὲ ἓναν ψευδόστομο ἀμφορίσκο, ἐνῶ στὸ ὕψος τῆς κεφαλῆς βρέθηκαν χάντρες ἀπὸ ἀχάτη, μιὰ σπασμένη ὀστίνη περόνη καὶ δύο ἀργυρὰ ἐνώτια. Τέλος, ἡ ταφή Δ, τοποθετημένη κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοιχώματος τοῦ θαλάμου σὲ ὕπτια πρὸς τὰ δεξιὰ ὀκλάζουσα στάση, εἶναι ἴσως παιδική καὶ ἦταν πιθανῶς κτερισμένη μὲ ἓνα ἀρτόσχημο ἀλάβαστρο.

Τὰ κρανία τῶν δευτερογενῶν ταφῶν βρέθηκαν ἀνάμεσα σὲ παραμερισμένα — στὰ πλάγια τοιχώματα τοῦ θαλάμου — ὅστὰ καὶ μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα καὶ μικροεργήματα ἀνήκουν σ' αὐτές, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι δυνατόν νὰ προσδιοριστεῖ ἡ ἀκριβὴς κατανομή τους.

Τάφος II (πίν. 26α). Τὰ τοιχώματα τοῦ θαλάμου τοῦ ἐπίσης μικροῦ τούτου τάφου εἶχαν καταστραφεῖ ἀπὸ τὴν πτώση τῆς ὀροφῆς καὶ τὴ μεγάλη διάβρωση τῆς ὑγρασίας. Εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τρεῖς πρωτογενεῖς ταφές (A, B, Γ), ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ A καὶ B ἦταν ἐλαφρῶς χαμηλότερα τοποθετημένες

2. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ δὲν ἔχει παρατηρηθεῖ σὲ ἄλλα ἀρχαῖα νεκροταφεῖα, εἶναι ὅμως γνωστὴ ἀπὸ τὶς Μυκῆνες, βλ. WACE, *Ch.T.*, 137.

ἀπὸ τῇ Γ, στὸ κέντρο τοῦ θαλάμου σὲ στάση πλάγια ὀκλάζουσα. Ἡ ταφή Γ στὸ βόρειο τμήμα τοῦ θαλάμου σὲ ὅμοια περίπου στάση ἦταν κτερισμένη μὲ ἓνα μονόχρωμο κύαθο, μιὰ πυξίδα, ἓνα ἀλάβαστρο, μία κύλικα καὶ τρία σφονδύλια. Οἱ ἄλλες δύο ταφές (Α, Β) ἦταν κτερισμένες μὲ ἓνα μόνωτο ἀβαθὲς κύπελλο ἢ Α καὶ μὲ ἓνα ἀλάβαστρο, μιὰ χάλκινη τριχολαβίδα καὶ ἓνα χάλκινο μαχαίρι ἢ Β.

Τάφος III (πίν. 26β). Ὁ τάφος αὐτὸς εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ περισσότερες ἀπὸ 11 ταφές (Α-Λ), ἀπὸ τις ὁποῖες πέντε ἦταν πρωτογενεῖς (Α, Β, Γ, Δ, Η) καὶ οἱ ὑπόλοιπες (Ε, Ζ, Θ, Ι, Κ, Λ) δευτερογενεῖς. Ὅπως καὶ στὸν τάφο Ι, οἱ ταφές βρέθηκαν σὲ τρία ἐπ'ἀλλήλα ταφικά ἐπίπεδα, ἐνῶ ὅστὰ καὶ κρανία ἀρκετῶν δευτερογενῶν ἦταν παραμερισμένα ἄτακτα στὰ πλευρικά τοιχώματα τοῦ θαλάμου.

Οἱ πρωτογενεῖς ταφές ἦταν κτερισμένες μὲ πέντε ἀγγεῖα (ψευδόστομους ἀμφορίσκους, ἄωτο ἀγγεῖο καὶ ἀλάβαστρα) καὶ τουλάχιστον τρεῖς ἀπὸ τις δευτερογενεῖς (Θ, Ι, Κ) μὲ δύο ἄωτα ἀγγεῖα, ἓνα μαχαίριδι καὶ ἓνα σφονδύλιο.

Τάφος IV (πίν. 27). Ἡ ὀροφή τοῦ τάφου εἶχε καταρρεύσει καὶ κατὰ τὴν ἀποχωμάτωση τοῦ φρεατίου ποὺ ἀνοίχτηκε γιὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ θαλάμου βρέθηκε λιθοσωρὸς ἀπὸ ἀκανόνιστες πλακοειδεῖς πέτρες, ποὺ ἴσως προέρχονται ἀπὸ τὸ γειτονικὸ θολωτὸ τάφο ἢ ἀπὸ ἄλλα κτίσματα. Σὲ βάθος περίπου 3 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους διακρίθηκαν τὰ τοιχώματα τοῦ πεταλόσχημου θαλάμου. Κατὰ μῆκος τοῦ ἀριστεροῦ τοιχώματος ὑπῆρχε σωρὸς ἀτάκτως ἀπορριφθέντων ὀστῶν δευτερογενῶν ταφῶν καὶ ἓνα κρανίον τῆς δευτερογενοῦς ταφῆς Α. Ἀνάμεσά τους βρέθηκαν ἓνα χάλκινο φυλλόσχημο ξυράφι, ἓνα χάλκινο μαχαίρι καὶ δύο ἀλάβαστρα. Τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ δαπέδου (κεντρικὸ καὶ δεξιὸ) κατελάμβαναν τρεῖς πρωτογενεῖς ταφές (Β, Γ, Δ), ἀπὸ τις ὁποῖες οἱ Β καὶ Δ ἦταν ἀντικριστὰ τοποθετημένες στὸ κέντρο καὶ κτερισμένες μὲ ἓνα μικρὸ τρίωτο σταμνίσκο καὶ ἓνα μικρὸ ὀστέينو κόσμημα μὲ ἀνάγλυφη παράσταση ἄνθους λωτοῦ καὶ ἀπλές ἐγχαραξεις. Ἡ ταφή Γ, τοποθετημένη κατὰ μῆκος τοῦ δεξιοῦ τοιχώματος σὲ στάση ἰσχυρῶς συνεσταλμένη, ἦταν ἀκτέριστη.

Γενικὰ ἡ ἔρευνα ἦταν σχετικὰ πλούσια καὶ ἐνδιαφέρουσα σὲ εὐρήματα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ λίγα ὀστρακα τῶν ἐπιχώσεων τῶν δρόμων, βρέθηκαν περισσότερα ἀπὸ 30 ὀλόκληρα ἀγγεῖα (κυρίως ψευδόστομοι ἀμφορεῖς, ἀρτόσχημα ἀλά-

βαστρα, κύπελλα, πυξίδες, ἓνας μεγάλος δίσκος ἀμφορέας κ.ἄ.), πηλοῦ ἐρυθροῦ ἢ ἐρυθρόξανθου με ἐρυθρά, καστανή ἢ καστανομέλανη βαφή καὶ διακόσμηση ὁμόκεντρων τόξων, δικτυωτῶν τριγώνων, βραχῶδους κοσμήματος, ἀμειβόντων καὶ ἐπ'ἀλλήλων συμμετρικῶν ταινιῶν, μυκ. ἄνθους κ.ἄ., ποὺ εἶναι προσφιλή καὶ γνωστὰ ἀπὸ διάφορες μυκηναϊκὲς θέσεις τῆς Ἀχαΐας³ (πίν. 28γ, δ). Ἀρκετὰ ἦταν καὶ τὰ μικροεuryήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἄξια ἰδιαίτερης μνείας εἶναι δύο ἀργυρὰ ἐνώτια, χάλκινα μαχαίρια καὶ ξυράφια, τριχολαβίδες, αἰχμὲς βελῶν, χάλκινες καὶ ὀστίνες περόνες, σφονδύλια καὶ μεγάλος ἀριθμὸς χαντρῶν ἀπὸ ὑαλόμαζα, φαγεντιανῇ καὶ ἀχάτῃ (πίν. 28β, ε).

Οἱ τάφοι χρονολογοῦνται, σύμφωνα με τὰ εὐρήματα, στὴν ΥἼ Π-ΠΙΓ ἐποχή.

Ἀξιοσημείωτη καὶ ἴσως μοναδικὴ εἶναι ἡ σχεδὸν περιμετρικὴ διάταξη τῶν τεσσάρων ἀνασκαφέντων θαλαμοειδῶν τάφων σὲ σχέση με τὸν θολωτό, τοῦ ὁποῖου ἡ κατασκευή, σύμφωνα με τὰ εὐρήματα, πρέπει νὰ εἶχε προηγηθεῖ (ΥἼ Ι)⁴. Ἄν αὕτῃ ἡ διάταξη ἔχει σχέση με συνθήκες ἐξάρτησης, σεβασμοῦ ἢ ἀπλῆς φροντίδας τῶν ταφέντων στοὺς θαλαμοειδεῖς πρὸς τοὺς νεκροὺς τοῦ θολωτοῦ, εἶναι μάλλον πρόωρο νὰ ὑποστηριχθεῖ.

Κλάους

Στὴ ΒΔ ἀπότομη πλαγιά τοῦ λόφου Κούκουρα εἶχε ἐντοπισθεῖ προπολεμικὰ ἀπὸ τὸν ἔφορο Ν. Κυπαρίσση μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο καὶ εἶχαν ἐρευνηθεῖ δώδεκα θαλαμοειδεῖς τάφοι, ποὺ ἔδωσαν πλούσια καὶ πολὺ ἐνδιαφέροντα εὐρήματα⁵ (πίν. 29α).

Ἡ ἀνασκαφὴ ἐπαναλήφθηκε ἐφέτος με τὴν ἐρευνα ἐνὸς νέου θαλαμοειδοῦς τάφου, τοῦ Α, ἀνατολικὰ καὶ σὲ ἀπόσταση περίπου 20 μ. ἀπὸ τοὺς πα-

3. Οἱ ψευδόστομοι ἀμφορίσκοι εἶναι καὶ ἐδῶ τὸ πιὸ προσφιλὲς σχῆμα, ἐνῶ τὰ ὁμόκεντρα τόξα καὶ τρίγωνα ὑπερτεροῦν τῶν ἄλλων θεμάτων. Πρβ. *Mycenaean Achaea* I, 127-8.

4. Βλ. *Εργον* 1987, 89-91, εἰκ. 103.

5. Βλ. *ΠΑΕ* 1933, 1936-39 καὶ *Th. J. Papadopoulos, Mycenaean Achaea*, 27, ὅπου καὶ ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία καὶ ἡ μελέτη καὶ δημοσίευση τῶν εὐρημάτων αὐτῶν. Βλ. ἐπίσης *BSA* 79, 1984, 221-4, πίν. 29.

λιότερα ἐρευνηθέντες (πίν. 293). Ὁ τάφος Α ἦταν βυθισμένος καὶ τὰ τοιχώματα τοῦ δρόμου τελείως κατεστραμμένα. Ἡ χαμηλὴ εἴσοδος ἦταν κλεισμένη μὲ σχετικῶς ἐπιμελημένη ξηρολιθιὰ ἀπὸ πλακοειδεῖς πέτρες καὶ ὁ μικρὸς κυκλικὸς θάλαμος εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ ἑξι πρωτογενεῖς (Α1, Α, Β, Γ, Ε, Ζ) ταφές καὶ μία δευτερογενή (Δ). Ἀπὸ τὶς πρωτογενεῖς ταφές δύο (Α1, Ε) εἶχαν τοποθετηθεῖ σὲ δύο λάγκους μὲ καλυπτήριες πλάκες καὶ οἱ ὑπόλοιπες τέσσερις σὲ δύο ἐπάλληλα ταφικὰ ἐπίπεδα (βάθ. 1.02 μ. ταφές Α, Β, Γ, βάθ. 1.20 μ. ταφή Ζ)⁶. Οἱ ταφές Α1 καὶ Ε εἶναι παιδικές καὶ οἱ ὑπόλοιπες ἐνηλίκων. Ἡ δευτερογενὴς ταφή Δ (λίγα παραμερισμένα ὅστά) βρέθηκε ἀριστερὰ τῆς ταφῆς Β.

Οἱ δύο παιδικές ταφές (Α1, Ε) καὶ ἡ ταφή Γ ἦταν ἀκτέριστες, στὴ Ζ βρέθηκε ἓνα μόνον σφονδύλιο, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες συνοδεύονταν ἀπὸ 15 ἀγγεῖα ποικίλων σχημάτων (6 ψευδόστομους ἀμφορίσκους, 3 ἀλάβαστρα, 2 πυξίδες, 2 μόνωτους κυάθους, 1 ἀμφορίσκο καὶ 1 πολὺ φθαρμένο ἀγγεῖο ἀκαθόριστου σχήματος), 1 χάλκινη τριχολαβίδα, 1 ἄριστης διατήρησης χάλκινο Τ-σχημο ἐγχειρίδιο καὶ μερικὰ σφονδύλια (πίν. 30).

Τὰ εὐρήματα αὐτὰ χρονολογοῦν τὸν τάφο Α στὴν ΥΕ ΠΙΒ-Γ περίοδο.

Ὑπάρχουν ἀσφαλεῖς ἐνδείξεις γιὰ ὕπαρξη καὶ ἄλλων τάφων καὶ στὶς δύο θέσεις, ποὺ πρέπει νὰ ἐρευνηθοῦν κατὰ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

6. Ἡ πρακτικὴ αὕτη ταφῆς σὲ ἐπάλληλα ἐπίπεδα πιστοποιήθηκε πρόσφατα καὶ στὸ νεκροταφεῖο Λαγανιδιᾶς τῆς Καλλιθέας, ἀλλὰ παραμένει ἄγνωστη σὲ ἄλλα νεκροταφεῖα τῆς περιοχῆς.

6. ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΑΝΑ ΤΗΝ ΠΥΛΙΑΝ ΚΑΙ ΤΡΙΦΥΛΙΑΝ

Ἡ δραστηριότης τῆς ομάδος τῶν Ἀνασκαφῶν Πύλου ἐστράφη εἰς διαφο-
ρους τομεῖς καὶ δὴ καὶ εἰς τὸ πλαίσιον τῆς προωθήσεως τῶν ἀμέσων στόχων
ποὺ ἔχουν τεθῆ πρὸς δημοσίευσιν τοῦ ὕλικου τῶν παλαιότερων καὶ τῶν προ-
σφάτων ἀνασκαφῶν, ὥς:

1. Εἰς τὴν καθόλου ἐπεξεργασίαν τοῦ ὕλικου τῶν θολωτῶν τάφων 1 καὶ
2 Ρούτση Μυρσινοχωρίου Πυλίας. Κατὰ τὴν φωτογράφησιν τοῦ θολωτοῦ τά-
φου 1 ἀνευρέθη πρὸ τῆς ἀριστερᾶς παραστάδος καὶ εἰς ὕψος 1.50 μ. πρόχους
τῆς ΥΕ ΠΠΓ: 1-2 φάσεως, ἔνδον τῆς ὑφισταμένης ἐπιχώσεως. Κατὰ τὰς
παλαιὰς ἀνασκαφὰς δὲν εἶχεν ἀπομακρυνθῇ τὸ σύνολον τῆς ἐπιχώσεως τοῦ
δρόμου καί, εἰδικώτερον, δὲν εἶχε συμπληρωθῇ ἡ ἀνασκαφή τῆς ἀρχῆς τοῦ δρό-
μου, ὥς δὲν εἶχεν ἀπομακρυνθῇ καὶ ἡ ἐπίχωσις πρὸ τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς τοῦ
δρόμου λόγῳ τῶν προβλημάτων διατηρήσεως τοῦ τάφου ποὺ ἐπεκαλύφθη διὰ
τσιμεντένιας πλακός.

Ἡ πρόχους ἔχει ὕψος 26 ἐκ., κατόπιν συγκολλήσεώς της ὑπὸ τοῦ ἐμπείρου
συγκολλητοῦ κ. Δημ. Κουτελιέρη καὶ παρουσιάζει ἐλάχιστα μικρότατα κενά.

2. Εἰς τὴν τοπογραφικὴν ἀποτύπωσιν τῶν ταφικῶν μνημείων εἰς Τουρλι-
δίτσαν Σουλῆναρίου (θολωτὸς τάφος), εἰς Γουβαλάρη Κουκουναράς καὶ εἰς τὰ
χωρία Πλάτανος - Παπούλια (θολωτοὶ τάφοι καὶ τύμβοι) ὑπὸ τοῦ τοπογράφου
μηχανικοῦ κ. Ἰωάννου Μπαζεβανάκη καὶ τῆς ἀρχιτέκτονος κ. Ἐλένης Σκαλτσᾶ.

Συγκεκριμένως, ἀπετυπώθη ὁ εὐρύς τύμβος πέριξ τοῦ θολωτοῦ τάφου Τουρ-
λιδίτσας μὲ σύγχρονον περισυλλογὴν πλήθους ὀστράκων ἐκ τοῦ καλλιεργουμέ-
νου παρακειμένου χωραφιοῦ. Τὰ ὀστρακα ἀνήκουν, κατὰ βάσιν, εἰς τὴν ΜΕ πα-
ράδοσιν καὶ μαρτυροῦν περὶ ὑπάρξεως καὶ ἄλλων μνημείων, ἴσως δὲ πρόκειται
περὶ προθολωτοῦ κτίσματος. Εἰδικώτερον, ὁ θολωτὸς τάφος εὐρίσκεται εἰς τὸ Ν
σημεῖον τῆς περιφερείας τοῦ τύμβου τούτου, ὑπάρχει δὲ ἡ ὑπόψια ὅτι ὁ θολωτὸς
τάφος ἐνεσωματώθη εἰς προηγούμενον σύνολον, ὅπως προκύπτει ἐκ τῶν πα-
λαιῶν ἀπεικονίσεων ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς Μαρινάτου. Εἰς τὴν θέσιν Ἀραμπόστρα-
τα Παπουλίων ἐκαθαρίσθη, κατὰ τὸ πλεῖστον, ὁ τύμβος χθαμαλὸς ἰδιοκτησίας

Χρίστου Πολυχρονοπούλου ἐκ τῆς πυκνοτάτης βλαστήσεως καὶ περισυνελέγχσαν διάφορα ὄστρακα ἐκ πίθων ἀγνώστων εἰσέτι περιόδων.

3. Εἰς τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ ζωολογικοῦ ὕλικου ὑπὸ τοῦ ὁμοτίμου καθηγητοῦ Ζωολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Βόννης δρ. Günter Nobis καὶ τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ ὕλικου ὑπὸ τοῦ ὁμοτίμου καθηγητοῦ Φυσικῆς Ἀνθρωπολογίας καὶ μέλους τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν δρ. Emil Breitinger εἰς τὸ πλαίσιον τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος «Ἡ μεταγενεστέρα χρῆσις τῶν μυκηναϊκῆς ἐποχῆς τάφων τῆς Μεσσηνίας».

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς κατὰ τὸ πρῶτον ἐξετάσεως τοῦ ζωολογικοῦ ὕλικου ἐκ τῶν θαλαμωτῶν καὶ τῶν θολωτῶν τάφων τῶν Ἀνασκαφῶν Πύλου ὑπῆρξαν ἐξαιρετικὰ ἐνθαρρυντικὰ χάρις εἰς τὰ πολλαπλὰ συμπεράσματα τοῦ ἐρευνητοῦ καθηγητοῦ δρ. G. Nobis.

Ἐπ' ὅψιν τοῦ κ. Nobis ἐτέθη καὶ τὸ σύνολον τῶν ὑπερεκατὸν πλευρικῶν ὀστέων ποὺ εἶχον ἀνευρεθῆ τῇ 1982 ἐπὶ ὀριζοντίου ἐπιφανείας μετὰ ἀμφικοίλου μυολίθου, τριπτῆρος καὶ εὐμεγέθους ΠΕ II φιάλης εἰς τὸν σύγχρονον οἰκισμὸν τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς. Διὰ τὸ σύνολον τοῦτο εἶχεν ἐκφρασθῇ ἡ ἄποψις ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἐργαστηρίου προετοιμασίας ὕλικου καταλλήλου πρὸς πρόσμειξιν εἰς τὸν ἀπαραίτητον πηλὸν κατασκευῆς πιθαρίων καὶ ἄλλων σκευῶν. Ὁ καθηγητὴς Nobis ἀπεφάνθη ὅτι τὰ ὀστᾶ ἀνῆκον εἰς βοοειδῆ καὶ πιθανὸν νὰ εἶχον ἐπιλεγῇ πρὸς προετοιμασίαν ὕλικου προσμείξεως εἰς πηλόν¹.

Κατὰ τὴν ἐξέτασιν, ἐπίσης, τοῦ ζωολογικοῦ ὕλικου ἐκ τοῦ ΠΕ II οἰκισμοῦ τοῦ βορείου βραχίονος τοῦ ὄρμου τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Nobis, συνεκολλήθη ὑπ' αὐτοῦ ἐκ πλειόνων τεμαχίων καὶ ὀστοῦν ἵππου ποὺ εἶχεν ἀπορριφθῇ μετ' ἄλλου παντοίου ὕλικου πληρώσεως τῆς κοιλότητος χ-ψ/12-13 (στρῶμα 3ον) ὑπὸ τὸ δωμάτιον I τοῦ κτίσματος εἰς τὸ ΝΝΔ ἄκρον τοῦ οἰκισμοῦ. Τὰ τεμάχια τοῦ ὀστοῦ τούτου εἶχον ἀνευρεθῇ τῇ 1983 (23-7-1983)².

Κατὰ τὸν καθηγητὴν δρ. Nobis πρόκειται περὶ οἰκοδιαίτου ἵππου καί, εἰδικώτερον, τὸ ὀστοῦν εἶναι *Humerus disbal dexter* (right front leg). Ὁ αὐτὸς ἐρευνητὴς ἀπεφάνθη ὅτι, ἐφ' ὅσον τὸ ὕλικόν τοῦτο πληρώσεως τῆς κοιλότητος

1. Γ. Σ. ΚΟΡΡΕΣ, *ΙΑΕ* 1981, 231, πίν. 176β· *ΙΑΕ* 1982, 226-227, πίν. 145-146. Πρβ. τὰς παρατηρήσεις ἐκ Ταμασσοῦ Κύπρου.

2. Γ. Σ. ΚΟΡΡΕΣ, *ΙΑΕ* 1983, 199 κ.ε., ἰδία 202.

εἶναι πρωτογενές, προσερχόμενον δηλαδή ἐκ τῆς ἐποχῆς δημιουργίας τοῦ οἰκισμού πρὸς ἰσοπέδωσιν τοῦ χώρου, ὡς ὄντως εἶναι, καὶ δὴ καὶ ἀναγόμενον εἰς τὴν Τελικὴν Νεολιθικὴν, θὰ ἀφορᾷ εἰς ἵππον τῆς περιόδου 3.000-2.500 π.Χ. Ἡ-τοι, ἀποτελεῖ τὸ παλαιότερον παράδειγμα ἵππου εἰς τὸν ἐλλαδικὸν καθόλου χῶρον³.

Κατὰ τὴν ἐξέτασιν ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ δρ. Emil Breitinger τοῦ ἀνθρωπο-λογικοῦ ὕλικου ἐκ τῶν θαλαμωτῶν τάφων τῶν Βολιμιδίων, προέκυψαν δύο περιπτώσεις συμπίεσεως κρανίου (Depressio Biparietalis) ἐπὶ τῇ βάσει τῆς διαμορφώσεως δύο κρανικῶν ὁστῶν ἐκ τῶν τάφων Ἀγγελοπούλου τάφου 4 καὶ Ἀγγελοπούλου τάφου 5, ἀντιστοίχως τὰ κρανία ὑπ' ἀριθ. 24 (Parietale) καὶ ὑπ' ἀριθ. 3 (Kalvaris). Κατὰ τὸν καθηγητὴν δρ. Breitinger, εἶναι ἀναγκασίαι εἰδικὴ ἐξέτασις δι' ἀκτίνων «X»⁴.

4. Εἰς τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ κεραμικοῦ ὕλικου τῆς Μεσοελλαδικῆς ἐποχῆς τῆς Πυλίας ὑπὸ τῆς δίδος Ἀφροδ. Γρ. Χασιακοῦ πρὸς ἐκπόνησιν διατριβῆς ἐπὶ διδακτορίᾳ.

5. Εἰς τὴν ἐπεξεργασίαν τῶν μεταλλικῶν ἀντικειμένων τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ τῆς Μεσσηνίας ὑπὸ τοῦ κ. Γεωργίου Σταθοπούλου πρὸς ἐκπόνησιν, ὁμοίως, διατριβῆς ἐπὶ διδακτορίᾳ.

3. Πρβ. FRANZ HANČAR, Das Pferd in prähistorischer Zeit und früher historischer Zeit, *Band XI der Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik 1955* (Wien-München 1956). Πρβ. FR. SCHACHERMEYR, *Anzeiger für die Altertumswissenschaft* X, 1957, 67 καὶ J. A. SAKELLARAKIS, Das Kuppelgrab A von Archanes und das kretisch-mykenische Tieropferitual, *PrZ* 45, 1970, 198 κέ., πίν. 13-14. J. D. MUHLY, On the Shaft Graves at Mycenae, *Studies in Honor of Tom B. Jones*, ἐκδ. M. A. POWELL, Jr.-R. H. SACK (Neukirhen-Vlughn 1979) 311 κέ. Εἰς. PROTONOTARIOU-DEILAKI, The Tumuli of Mycenae and Dendra - SEB. PAYNE, Field report on the Dendra horses (Appendix) ἐν *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid, Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June 1988* (Stockholm 1990) 103-106.

4. E. BREITINGER, Depressio biparietalis circumscripta chez les anciens Égyptiens, *Bull et Mém. de la Soc. d'Anthropologie de Paris*, t. 10, série XIII, 1983, p. 71-79. Ο ΑΥΤΟΣ, Die erste Beschreibung der Depressio biparietalis circumscripta, *Mitteilungen des Pathologisch-anatomischen Bundesmuseums in Wien*, Nr. 1/1984, 5-18.

6. Εἰς τὴν παραλλήλως πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ δρ. Breitinger μελέτην τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ ὕλικου καὶ ὑπὸ τοῦ κ. Σωτ. Μανώλη, ἐπιστημονικοῦ συνεργάτου εἰς τὸ Τμήμα Βιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν πρὸς ἐκπόνησιν, ὁμοίως, διατριβῆς ἐπὶ διδακτορίᾳ. Προβλέπεται νὰ μελετηθῇ τὸ σύνολον τοῦ ὕλικου, τοῦλάχιστον τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ὥστε νὰ ὑπάρξῃ ἀπόθεμα διὰ τὴν συνολικὴν παρουσίαν τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ ὕλικου τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, ὅσον ἀφορᾷ, τοῦλάχιστον, εἰς τὴν ΜΕ καὶ ΥἚ ἐποχὴν.

Κατὰ τὴν πρώτην φάσιν μελέτης θὰ γίνῃ ἐπεξεργασία τοῦ ὕλικου τῶν παλαιότερων ἀνασκαφῶν, θὰ ἐπακολουθήσῃ δὲ μελέτη τοῦ ὕλικου τῶν προσφάτων ἀνασκαφῶν. Κατὰ τὸ τρέχον ἔτος ἐξητάσθησαν ὅστ᾽ ἐκ Ρούτση καὶ Τραγάνας.

Ὑστεροελλαδικοὶ σκελετοὶ

Ρούτση

Ἀπὸ τὴν ἐξέτασιν καὶ μελέτην τοῦ σκελετικοῦ ὕλικου προέκυψαν τὰ ἑξῆς:

Τά φ ο ς 1. Εἰς τὸ δάπεδον τῆς θόλου εὑρέθη calva ἄρρενος ἀτόμου, ἡλικίας περίπου 35-36 χρόνων (δὲν εὑρέθησαν τὰ ὅστ᾽ τοῦ σκελετοῦ).

Τά φ ο ς 2. α) Λά κ κ ο ς 1 (Πριγκήπισσα). Σκελετὸς ποὺ ἐσώθη εἰς πολὺ κακὴν κατάστασιν (ἔχει συντηρηθῇ καὶ αὐτὸ δυσκολεύει τὸν προσδιορισμὸν τοῦ φύλου). Πιθανῶς, πρόκειται διὰ θηλυκὸν ἄτομον, ἐνήλικον. β) Νεκ ρ ὅ ς 1 (δαπέδου). Εὑρέθησαν θραύσματα ὀστέων κρανίου καὶ μακρὰ ὀστᾶ. Πρόκειται δι' ἄρρεν (;) ἄτομον ἡλικίας περίπου 30 χρόνων. Ὑπολογισθὲν ὕψος ἀναστήματος περίπου 175 cm (κατὰ Bass). γ) Νεκ ρ ὅ ς 2 (δαπέδου). Πρόκειται διὰ ὑπολείμματα σκελετοῦ καὶ κρανίου ποὺ ἀνήκουν σὲ ἄνδρα ἐνήλικον (ὁ σχετικὸς προσδιορισμὸς τῆς ἡλικίας δὲν εἶναι εὐκόλος, διότι αἱ ραφαὶ τοῦ κρανίου εἶναι ἐφθαρμέναι). Ἀπὸ τὴν ἐξέτασιν τῶν μακρῶν ὀστέων ποὺ συνοδεύουν τὸ κρανίον προέκυψεν ὅτι τὰ ὀστᾶ αὐτὰ ἀνήκουν εἰς δύο σκελετοὺς (ἡ κατάστασις τῶν ὀστέων δὲν ἐπιτρέπει τὸν ὑπολογισμὸν τοῦ ἀναστήματος).

Πρωτοχριστιανικοὶ σκελετοὶ

Εὑρέθησαν δύο πρωτοχριστιανικοὶ σκελετοί:

Α) Ὁ πρῶτος ἀνήκει εἰς ἄρρεν ἄτομον, ἡλικίας περίπου 20-25 χρόνων (σκελετὸς προθήκης), με ἀνάστημα περίπου 160-165 cm. Ὑπάρχουν δύο σημαντικὲς παρατηρήσεις: 1) ὅτι εἰς τὴν δεξιᾶν λαβδοειδῆ ραφὴν (περίπου εἰς τὸ μέσον) φέρεי τρῆμα (πιθανῶς πρόκειται διὰ παλαιοπαθολογικὴν περίπτωσιν —

τρυπανισμός— πού ὅμως χρήζει περαιτέρω μελέτης, μιὰ καί δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχῃ κάποια ἐπουλωτική διεργασία). 2) Δὲν ὑπάρχουν (πθν. ἐχάθησαν ἢ δὲν ἐσώθησαν) τὰ ὀστάρια τῶν κάτω ἄκρων (δηλαδή, τὰ μεταταρσικά καὶ αἱ φάλαγγες τῶν δακτύλων).

Β) Ὁ δεύτερος σκελετὸς ἀνήκει εἰς θῆλυ ἄτομον, ἡλικίας περίπου 30-35 χρόνων καὶ ὕψους περίπου 172 cm. Τὸ σημαντικό ἐῖναι ὅτι παρουσιάζει στενομέρεια, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται μόνο εἰς παθολογικὰς καταστάσεις.

Τραγὰνα

Ἀπὸ τὴν ἐξέτασιν καὶ μελέτην τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ ὕλικου — ὅστ᾽ καὶ θραύσματα ὀστέων, προσερχόμενα ἀπὸ κοσκίνισμα χρωμάτων τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς τοῦ Κουρουνιώτη (1978, Θολωτοὶ Τάφοι 1 καὶ 2)— εὑρέθησαν τὰ ἐξῆς:

Α) Θ ο λ ω τ ὸ ς Τ ά φ ο ς 1: Ὅστ᾽ ὁλόου κρανίου πού πιθανῶς ἀνήκουν εἰς δύο νεκρούς. Τμῆμα κάτω γνάθου, ἡ ὁποία φέρει ἄρκετὰ δόντια (προσδιορίσθηκε ἡ πιθανὴ ἡλικία θανάτου, πού κυμαίνεται μεταξὺ 21-25 ἐτῶν). Ὅστ᾽ κρανίου καὶ σκελετοῦ (χωρὶς δυνατότητα προσδιορισμοῦ φύλου καὶ ἡλικίας), πού εὑρέθησαν εἰς τὸν Δρόμον τοῦ Θ. Τ. 1.

Β) Θ ο λ ω τ ὸ ς Τ ά φ ο ς 2: Τεμάχια ὀστέων κρανίου καὶ μακρῶν ὀστέων πού εὑρέθησαν εἰς τὴν ἐπίχωσην ἐνὸς λάκκου δεξιὰ τῆς εἰσόδου. Σημειώνεται ἡ εὗρεσις καμένων ὀστέων!!!

Περαιτέρω, ἰδιαίτερος σημαντικὴ κρίνεται ἡ ἀνεύρεσις (ὑπὸ τῆς κ. Σοφίας-Ναυσικᾶς Ταράντου) τῆς ἄνω δεξιᾶς γωνίας ἐνὸς μικροῦ πηλίνου πλακιδίου τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. μὲ τὴν παράστασιν νεκροδείπνου ἀνακλειμένης ἀνδρικῆς μορφῆς (σφύζεται μόνον ἡ κεφαλὴ τῆς ἐστραμμένη πρὸς τὰ ἀριστερὰ) βορείως τῆς ΝΑ Οἰκίας τῆς Περιστεριᾶς, δηλ. μεταξὺ τοῦ θολωτοῦ τάφου Α καὶ τῆς ΝΑ Οἰκίας⁵.

Κατὰ ταῦτα, δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀποτελῇ τὸ πλακίδιον τοῦτον ἔνδειξιν ταφικῆς λατρείας / ἡρωολατρείας εἰς τὸν χῶρον καὶ αὐτοῦ τοῦ προϊστορικοῦ νεκροταφείου τῆς Περιστεριᾶς, ὡς εἰς τὰς περιπτώσεις τῆς Βοῦδοκοιλίᾶς (1982-1983) καὶ τῆς Ἀνθείας (1984 κέ.).

Ἡ ἔρευνα τοῦ Σπ. Μαρινάτου εἶχε στραφῇ πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ θολωτοῦ τάφου Α πρὸς ἀνέυρεσιν τοῦ περιβόλου τοῦ τύμβου τοῦ θολωτοῦ τάφου, ἔρευνα ἥτις ὠδήγησεν, τελικῶς, εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τῆς προγενεστέρας τοῦ θολωτοῦ τάφου Α Ἀνατολ. Οἰκίας.

Κατὰ τὰ ἔτη 1976-1977 ἦλθεν εἰς φῶς ὁ μήκους 55 μ. ἀναζητούμενος περίβολος τοῦ τύμβου τοῦ θολωτοῦ τούτου τάφου πρὸς Δ, ΒΔ καὶ Β τοῦ τάφου. Κατὰ ταῦτα, κατὰ τὴν μελλοντικὴν ἐπανάληψιν τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Περιστεριᾶς θὰ ὑπάρξῃ βασικὸς στόχος ἡ ἔρευνα τοῦ χώρου τούτου πρὸς ΝΑ τοῦ θολωτοῦ τάφου, μὲ πιθανότητα ἀνευρέσεως πλειόνων στοιχείων ἀντιστοίχου ἡρωολατρείας καὶ προγονολατρείας καὶ πάλιν ἐκτὸς τοῦ τάφου, ὡς καὶ εἰς Βοϊδοκοιλίαν καὶ Ἀνθειαν. Ἄρα, καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ θολωτοῦ τάφου Α τῆς Περιστεριᾶς δὲν ἔχομεν ἐνάσκησιν λατρείας ἔνδον τοῦ θολωτοῦ τάφου.

Ὑπὸ τοῦ πιστοῦ φύλακος τῆς Περιστεριᾶς κ. Γιώργη Παναγίτσα συνελέγησαν καὶ παρεδόθησαν ὄστρακα ἐκ τῶν πρῶμου ΜΕ ἐποχῆς ταφικῶν πίθων τοῦ τύμβου Κοκοράκου Περιστεριᾶς. Ἐπίσης, ἀνευρέθη ὑπὸ τῆς κ. Σοφίας-Ναυσικᾶς Ταράντου τμῆμα λεπίδος ἐκ πυριτολίθου πλησίον τοῦ θολωτοῦ τάφου 1 τῆς Μάλθης (Ὁκτ. 1988). Ἡ ὑπολειπομένη λεπίς εἶναι τετραεδρική (πέρα τῆς ἔδρας βάσεως).

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕΣ

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

(Πίν. 31 - 57)

Κατὰ τὸ 1988 συνεχίστηκαν οἱ ἀνασκαφικὲς ἐρευνες τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν ἀρχαία Μεσσήνη ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου. Τόσο στὴν ἀνασκαφικὴ διαδικασίᾳ, ὅσο καὶ στὴ διαδικασίᾳ καθαρισμοῦ, διαλογῆς, καταγραφῆς καὶ ταξινομήσεως τῶν εὐρημάτων πολὺτιμη ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ τῶν πτυχιούχων ἀρχαιολόγων Στέλλας Ραυτοπούλου (Παν. Ἀθηνῶν), Ἰωάννας Τότσιου (Παν. Χαϊδελεβέργης), Κλεάνθη Σιδηρόπουλου (Παν. Κρήτης), Πετρούλας Βαρθαλίτου (Παν. Κρήτης), Ἑλένης Βρανοπούλου (Παν. Ἀθηνῶν), Γεωργίας Τσέλαλη (Παν. Παρισιῶν), Σοφίας Ἀσουχίδου (Παν. Στοκχόλμης), Σαπφῶς Ἀθανασοπούλου (Παν. Ἀθηνῶν), Ἀθηνᾶς Χατζηδημητρίου (Παν. Ἀθηνῶν), καθὼς καὶ τῶν φοιτητῶν Ρεγγίνας Μωραΐτου (Παν. Ἀθηνῶν), Χριστίνας Σκιαδᾶ (Παν. Ἀθηνῶν), Βασιλικῆς Φουντουλάκη (Παν. Κρήτης), Ἀνθειας Πάσχου (Παν. Bochum), Νίκης Νιάρχου (Παν. Παβίας), Edith Krämer (Παν. Βόννης), Εὐγενίας Σακελλαρίου (Παν. Ἀθηνῶν), Οὐρανίας Βιζυηνοῦ (Παν. Ἀθηνῶν), Ἑλένης Κάτσα (Παν. Θεσσαλονίκης) καὶ Ἀγγελικῆς Κοσμοπούλου (Παν. Ἀθηνῶν). Συνεχίστηκαν παράλληλα οἱ ἀποτυπώσεις καὶ οἱ τοπογραφῆσεις, καθὼς καὶ οἱ μελέτες στερέωσης ἀναστήλωσης μὲ τοὺς ἴδιους ἀρχιτέκτονες καὶ τοπογράφους μηχανικούς. Τὴ συγκόλληση γλυπτῶν καὶ ἀρχιτεκτονικῶν συνέχισε ὁ Μιχάλης Καλλέργης, ἐνῶ τὴν ἐπιστάσιᾳ καὶ τὰ θέματα προμηθειῶν, ἀγορῶν ἀγροτεμαχίων καὶ πληρωμῶν ἔφεραν καὶ πάλι σὲ πέρας ὁ Δ. Ἀνδρουτσάκης καὶ ὁ Γ. Μπαλόπουλος. Οἱ φωτογραφίες ὀφείλονται στὸν Β. Σταματόπουλο, ἐνῶ ἡ τελικὴ ἐπεξεργασία καὶ τὸ μελάνωμα τῶν σχεδίων στὸν Εὐάγγελο Ὀλύμπιο.

Τὰ μνημεῖα ποὺ ἐρευνήθηκαν ἦταν: α) ἡ μεγάλη κρήνη (Κλεψύδρα) μέσα στὸ χωριὸ Μαυρομάτι, β) τὸ Θέατρο (δυτικὸ ἀνάλημμα καὶ δυτικὴ πάροδος), γ) τὸ Σεβάστειο, δ) ὁ λεγόμενος «Οἶκος τῶν Ἱερέων», ε) τὸ Στάδιο καὶ τὸ Ἡρώο καὶ στ) τὸ ἱερὸ τῆς Λιμνάτιδος.

Ἡ κρήνη Κλεψύδρα

Με τὴν εὐκαιρία ἐκτέλεσης ἐργασιῶν διαμόρφωσης τοῦ χώρου τῆς μεγάλης πηγῆς μέσα στὸ χωριὸ Μαυρομάτι καὶ τοῦ ὑπερκείμενου ὑστεροβυζαντινοῦ ναυδρίου τοῦ Ἀι-Γιάννη τοῦ Ριγανᾶ¹ ἀπὸ τὸν Ε.Ο.Τ., πραγματοποιήθηκε, σὲ συνεργασία μὲ τὴν Ζ' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, ἀνασκαφικὴ ἔρευνα. Παρὰ τὶς ἀντίξοες συνθῆκες (στενότητα χώρου, ροὴ νεροῦ, νεώτερες κατασκευές καὶ βαθιές ἐπικίνδυνες ἐπιχώσεις), ἡ ἀναγκαστικὰ περιορισμένη σ' αὐτὴ τῇ φάσει ἔρευνα ἔδωσε πολὺ ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα.

Διαπιστώθηκε ὅτι στὴν ἴδια ἀκριβῶς θέση ὑπῆρχε ἀρχαία κρήνη μνημειακῶν διαστάσεων, τῆς ὁποίας τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στὶς νεώτερες ἀνακατασκευές. Περιελάμβανε εὐμέγεθες προστώο, διαστ. περίπου 6×12 μ., ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζεται τμῆμα τοῦ στυλοβάτη καὶ μεγάλο μέρος τοῦ ὑποστρώματος τῆς πλακόστρωσης ἀπὸ ἐπιμελημένα ἀρμολογημένες πωροπλίνθους (πίν. 31α). Τὸ σύγχρονο ἀνάλημμα τῆς συλλεκτῆριας δεξαμενῆς ἐδράζεται ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου ἰσοδόμου, ἐνῶ στὴ θέση τῆς ἀρχαίας δεξαμενῆς ἔχει κατασκευασθεῖ νεώτερη ἀπὸ σκυρόδεμα στὴ δεκαετία τοῦ '50. Τὸ νερὸ διοχετεύεται στὴ δεξαμενὴ μέσω ἀρχαίας λιθόκτιστης σήραγγος (πλ. 0.30 μ., ὕψ. +1.70 μ.), ἡ ὁποία φέρει στὸ δάπεδό της λαξευμένη αὐλάκα (πίν. 31β). Σώζεται σὲ μῆκος περίπου 30 μ. μὲ βορειοανατολικὴ κατεύθυνση κατὰ μῆκος τοῦ ὑδροφόρου ὀρίζοντα, ἐνῶ ἀπὸ τὸ μῆκος τῶν 20 μ. ξεκινáει δεύτερος κλάδος τῆς σήραγγος μὲ βόρεια κατεύθυνση. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ γεωλογικὴ μελέτη τῆς κρήνης ἀνατέθηκε στὸν γεωλόγο Εὐ. Καμπούρογλου, τὸν τοπογράφου - μηχανικοῦ Θ. Χατζηθεοδώρου καὶ τὴν ἀρχιτέκτονα Σπυριδοῦλα Κυρίτση.

Μέσα σὲ χαλαρὴ ἐπίχωση στὸν χώρου μεταξὺ δεξαμενῆς καὶ ΝΑ γωνίας τῆς ἐκκλησίας, βρέθηκε ἀκανόνιστο ἀσβεστολιθικὸ βάθρο (μῆκ. 0.50 μ., ὕψ. 0.24 μ., πλ. 0.33 μ.) μὲ ὀρθογώνιο τόρμο γιὰ τὴν ἐνθεση ἀναθήματος. Λαξευμένη καὶ ἐπίπεδη εἶναι μόνον ἡ πρόσθια ἐπιφάνεια, ἡ ὁποία καὶ φέρει τὴν ἐξῆς ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή (ἀρ. εὐρ. 1115):

Ἀχελώϊοι

Τίμεον

1. Ἀ. ΟΡΑΝΔΟΣ, *Ἀρχεῖο Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος* I (1957).

Γράμματα (ύψ. 0.025 μ.) τῶν πρώιμων ἐλληνιστικῶν χρόνων (πίν. 32α).

Μέσα στὴν ἴδια ἐπίχωση γύρω στὸ βάθρο βρέθηκαν γυναικεῖα εἰδώλια, τὰ περισσότερα τοῦ ἴδιου τύπου ἱματιοφόρων γυναικῶν (ἄρ. εὐρ. 1063-1065) (πίν. 32β) καὶ θραύσματα πλακιδίου ἀνακεκλιμένης μορφῆς (πίν. 33α), καθὼς ἐπίσης ἀστράγαλοι καὶ λίγα ὀστρακα γεωμετρικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων, τὸ περιχέλιωμα ἐνὸς χάλκινου λέβητα (ἄρ. εὐρ. 1071) (πίν. 33β), καθὼς καὶ τμῆμα ἐπίστεψης βωμοῦ ἀπὸ ἀσβεστόλιθο (ἄρ. εὐρ. 1116).

Ὅλα τὰ εὐρήματα ἀνήκουν σὲ ἀποθέτη ἱεροῦ, ἀφιερωμένου στὴ λατρεία τοῦ Ἀχελώου, τῆς γνωστῆς χθόνιας θεότητος τοῦ νεροῦ, ποὺ ἀπεικονίζεται συνήθως ταυρόμορφη ἢ μὲ κερασφόρο ἀνδρικό κεφάλι².

Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τοῦ ἱεροῦ, τοῦ ὁποῦ ἡ ἔδρυση, σύμφωνα μὲ τὴν κεραμεικὴ, ἀνάγεται στὰ γεωμετρικὰ χρόνια, ὅπως καὶ ὁ οἰκισμὸς ποὺ ἐπισημάνθηκε πέρυσι στὸ αἶθριο τοῦ Ἀσκληπείου (*Ἔργον* 1987, 101), βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἀι-Γιάννη τοῦ Ριγανᾶ.

Ὁ περιηγητὴς Πausanias (IV, 33.1) ἀναφέρει τὴν πηγὴ Κλεψύδρα, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὴ σύγχρονη Κρήνη, στὸν δρόμο γιὰ τὴν ἀκρόπολη καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἰθωμάτα. Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀχελώου ὅμως δὲν τὸ γνωρίζει, γιὰτί, ὅπως φαίνεται, δὲν λειτουργοῦσε στὴν ἐποχὴ του.

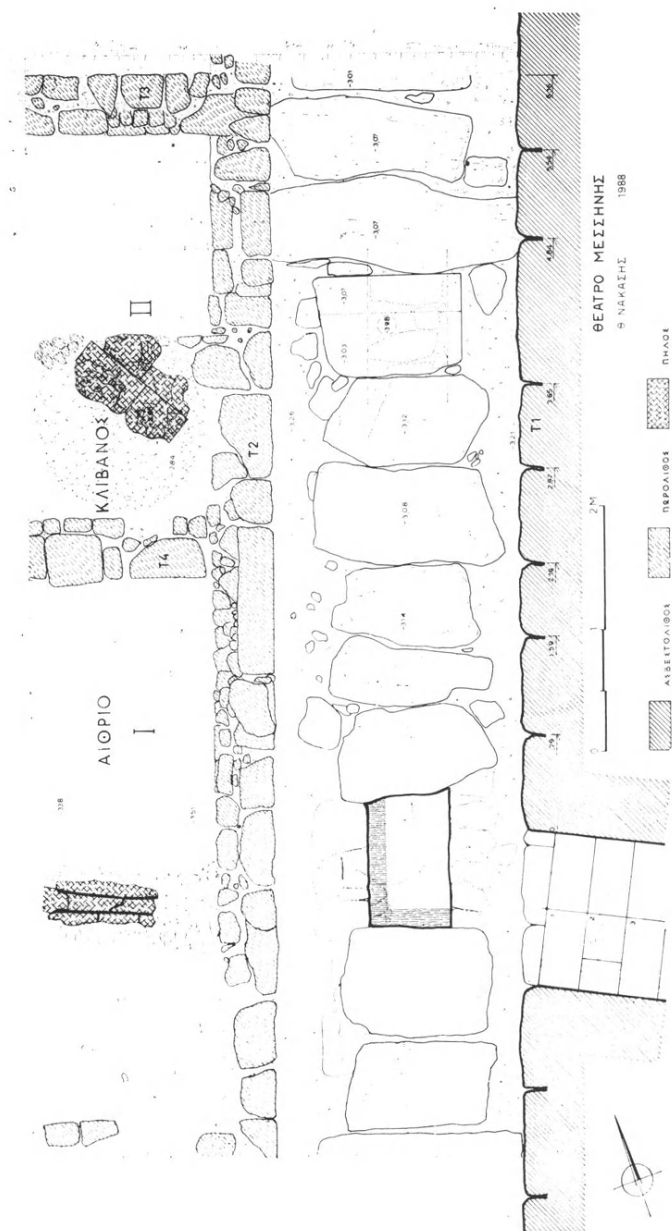
Τὸ Θέατρο

α) Δυτικὸ ἀνάλημμα

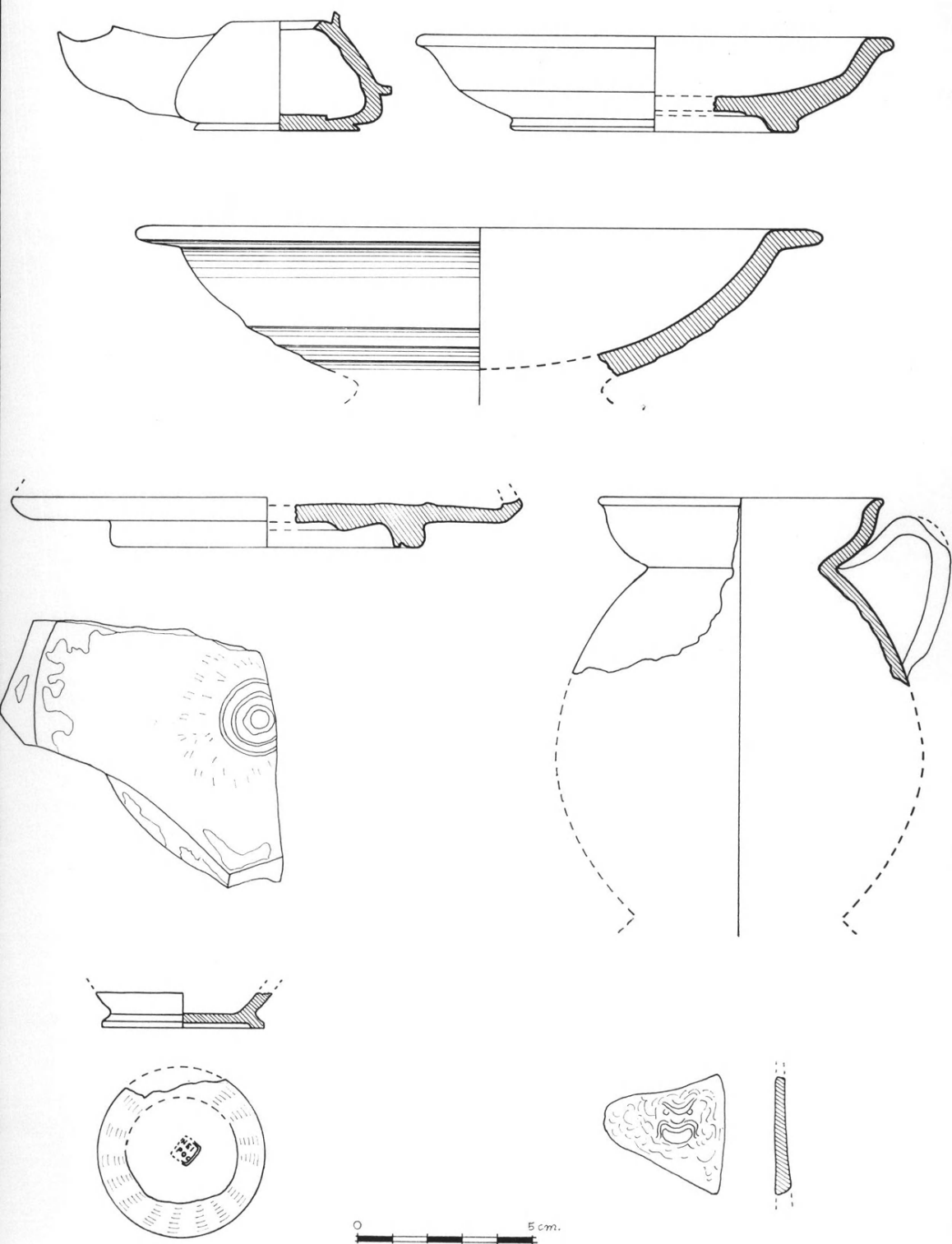
Ἡ δοκιμαστικὴ τομὴ ποὺ εἶχε ἀνασκαφεῖ τὸ 1987 μπροστὰ στὴν Πυλίδα 2, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ δυτικοῦ ἀναλήμματος τοῦ κοίλου³, ἐπεκτάθηκε πρὸς Β. Ἡ ὁδὸς Β-Ν κατεύθυνσης μὲ τὸν εὐρὺ ἀποχετευτικὸ ἀγωγὸ στὸ μέσο ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος περίπου 9 μ. (εἰκ. 1, πίν. 34). Ἡ τέταρτη ἀπὸ Β καλυπτῆρια πλάκα ἀπομακρύνθηκε γιὰ νὰ ἐρευνηθεῖ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγωγοῦ. Ἦταν γεμάτος χῶμα ποὺ δὲν περιεῖχε τίποτε ἰδιαίτερο, ἐκτὸς ἀπὸ χάλκινο νόμισμα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. (ἄρ. εὐρ. 125/1.Ι.02). Κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς παρειᾶς τῆς ὁδοῦ ἀποκαλύφθηκαν μερικῶς δύο χῶροι ἰδιωτικῆς κατοι-

2. Πρβ. H. P. ISLER, *Acheloos*, 1970.

3. Βλ. *Ἔργον*, 1987, 98 καὶ ΠΑΕ 1987.

Εἰκ. 1. Κάτοψη τῆς ὁδοῦ καὶ τῆς οἰκίας τοῦ θεάτρου.

Εἰκ. 2. Κεραμεικὴ ἀπὸ τῆς οἰκίας τοῦ θεάτρου.

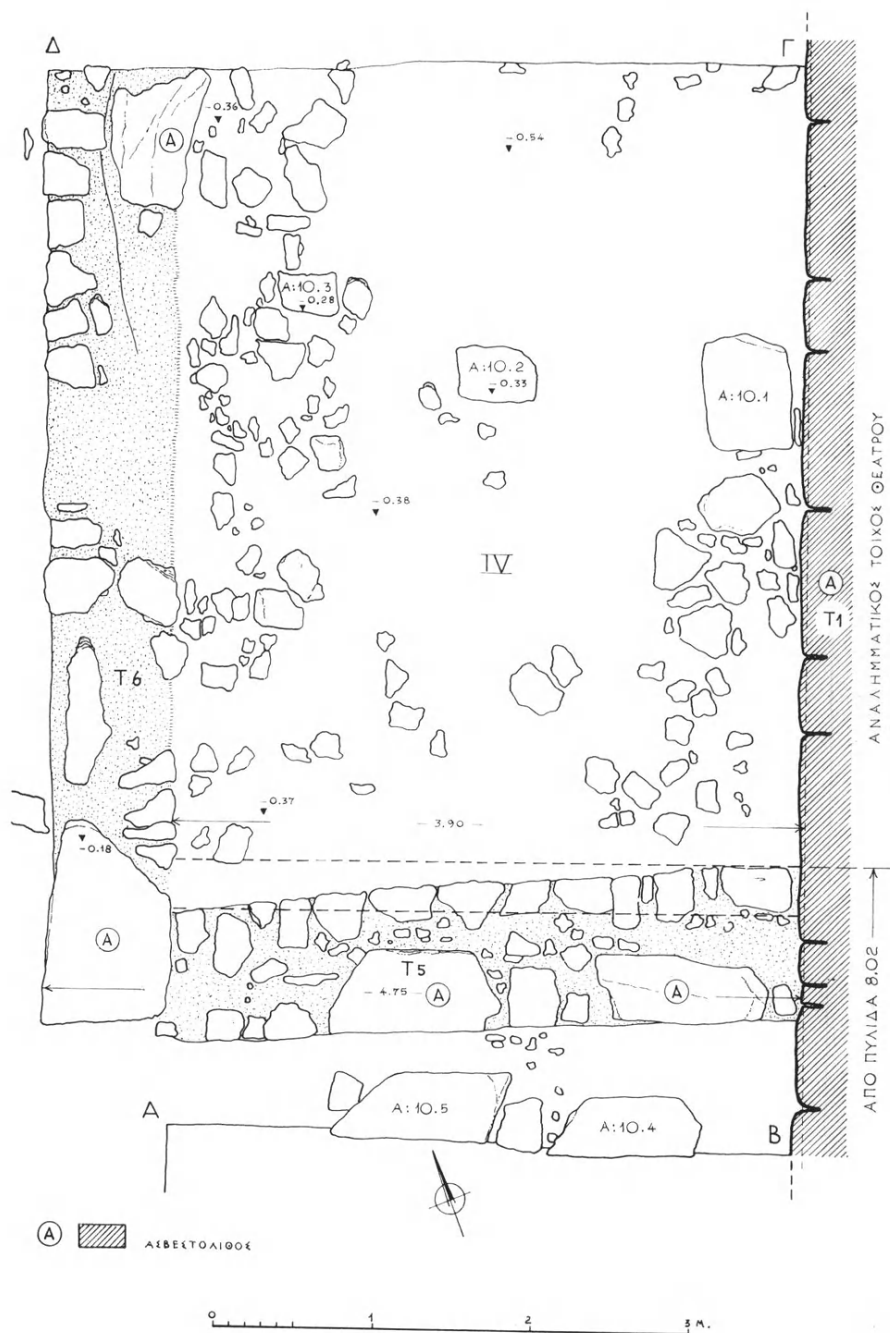

κίας τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων (πίν. 34, εἰκ. 1), ἡ ὁποία ἐντάσσεται μέσα στὸν ἵπποδάμειο πολεοδομικὸ ἱστὸ τῆς πόλεως. Ὁ χῶρος I μετὰ τὸν πῆλινο ἀνοιχτὸ ἀγωγὸ ἦταν ὑπαίθριος. Ὁ παρακείμενος χῶρος II περιλαμβάνει κυκλικὴ κατασκευὴ μετὰ δάπεδο ἀπὸ πυρακτωμένες πήλινες πλάκες, ἡ ὁποία ἀναγνωρίσθηκε ὡς κλίβανος ἄρτου. Ἡ τροφοδοσία τοῦ γινόταν ἀπὸ ἀνοιγμα ἐπὶ τοῦ τοίχου T4 πρὸς τὸ αἶθριο (εἰκ. 1, πίν. 35α). Οἱ τοῖχοι T2, T3 καὶ T4 φέρουν σαφὴ ἔχνη ἀνακατασκευῆς μετὰ πρόχειρο τρόπο γιὰ μιὰ δεύτερη, μεταγενέστερη χρῆση τῆς οἰκίας. Σύμφωνα μετὰ τὴν κεραμεικὴ καὶ τὰ νομίσματα ἡ δεύτερη αὕτη χρῆση χρονολογεῖται στὰ ὕστερα ρωμαϊκὰ χρόνια. Στὴν πρώτη ἐλληνιστικὴ φάση τῆς οἰκίας ποὺ διαρκεῖ ὡς τὸν 1ο π.Χ. αἰ. ἀνήκουν ὁ λύχνος καὶ τὰ ἀγγεῖα τῆς εἰκ. 2 α-ζ, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι τοῦ τύπου *terra sigillata* (πίν. 33γ). Ἀπὸ τὰ λοιπὰ εὐρήματα μνημονεύουμε μαρμαρίνο τριπτῆρα σὲ σχῆμα ἀντίχειρος, μήκ. 0.085 μ. (ἀρ. εὐρ. 1262), ὁπέα ἀπὸ δεξιὸ πῆχυν γουρουνιοῦ, μήκ. 0.10 μ. (ἀρ. εὐρ. 1254), καὶ ὀστέινη περόνη, μήκ. 0.097 μ. (πίν. 33δ).

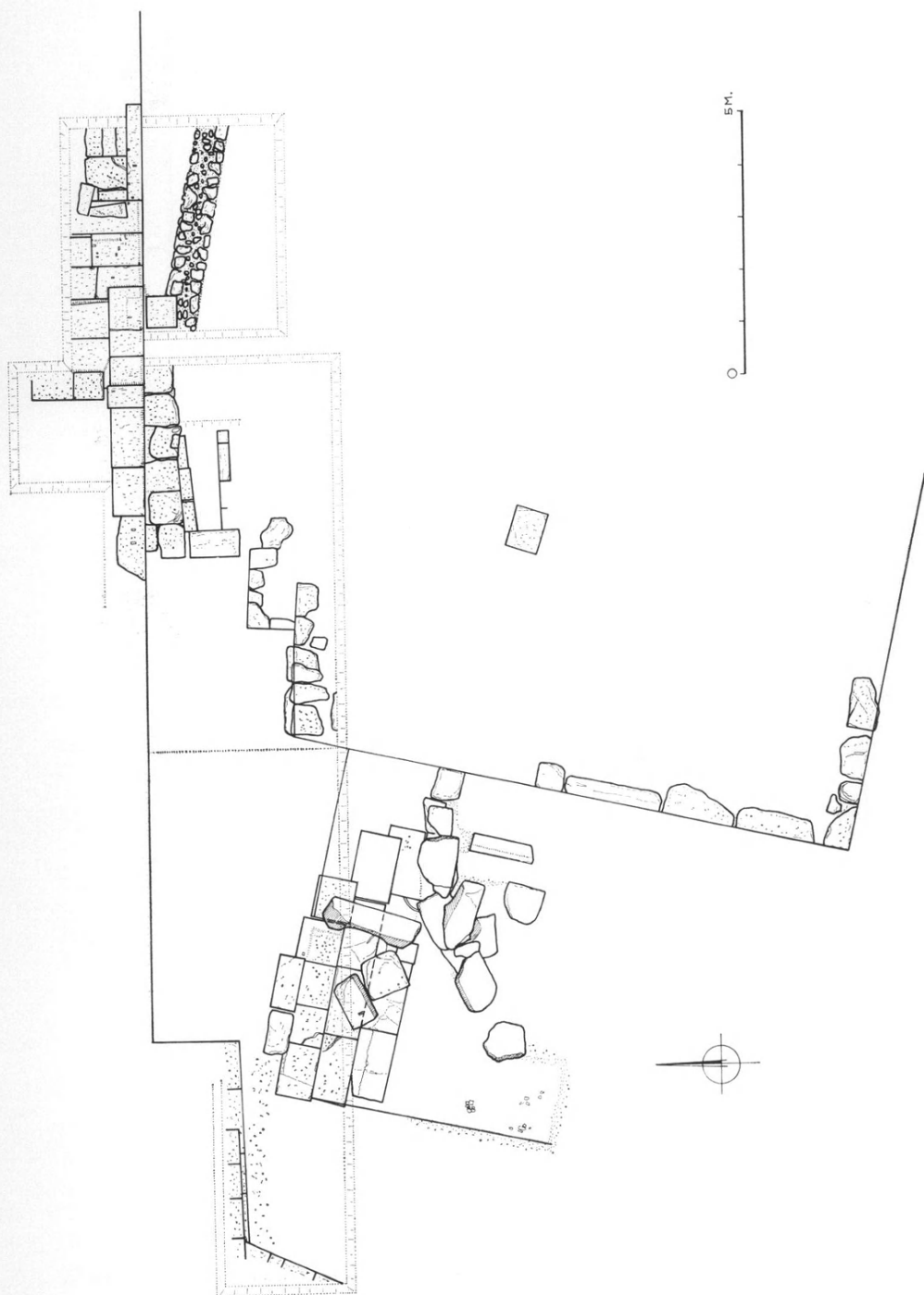
Ἡ ἀνασκαφὴ ἐπεκτάθηκε καὶ κατὰ 7 μ. βορειότερα, σὲ ἐπαφὴ πάντοτε μετὰ τὸ δυτικὸ ἀνάλημμα τοῦ κοίλου. Σὲ μικρὸ βάθος ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια ἀποκαλύφθηκε ὀρθογώνιος χῶρος ἐσωτ. διαστ. 3.90×5.10 μ., ποὺ ὀρίζουν οἱ ἰσχυροὶ τοῖχοι T5 στὰ νότια, T6 στὰ δυτικά, πᾶχ. 0.80 μ. καὶ 0.90 μ. ἀντίστοιχα, καὶ ὁ T1 (ἀνάλημμα κοίλου) στὰ ἀνατολικά (εἰκ. 3, πίν. 35β). Στὴ δόμηση τῶν τοίχων T5 καὶ T6 ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καὶ λιθόπλινθοι ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ τοῦ ἀναλήμματος τοῦ κοίλου. Πρόκειται γιὰ κτίσμα νεώτερων χρόνων, τοῦ ὁποῖου ἡ χρῆση παραμένει πρὸς τὸ παρὸν ἄγνωστη.

β) Δυτικὴ πύραυλος

Ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας στὴ δυτικὴ πύραυλος ἔφερε στὸ φῶς μέρος τοῦ σκηνικοῦ οἰκοδομήματος ἀμέσως νότια τῆς παρόδου καὶ τμήμα τριῶν ἀναβαθμῶν μεγάλου κλιμακοστασίου B-N κατεύθυνσης, ποὺ ὀδηγεῖ στὴν πύραυλος ἀπὸ τὸ χαμηλότερο κείμενο ἄνδρηρο (εἰκ. 4, πίν. 36). Ἀμελεῖς ἀνακατασκευὲς καὶ προσθῆκες ἀσφαῶν πρὸς τὸ παρὸν κτισμάτων τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων, συμπεριλαμβανομένου καὶ ἐνὸς ἀκτέριστου κιβωτιόσχημου τάφου μετὰ τρεῖς σκελετοὺς (εἰκ. 5, πίν. 37α-β), ἀμαυρώνουν τὴν εἰκόνα τῶν ἐλληνιστικῶν φάσεων τῆς παρόδου καὶ εἶναι ὑπεύθυνες γιὰ τὴν καταστροφὴ καὶ ἀπώλεια οἰκοδομικοῦ ὕλικου (πίν. 38α). Ἡ κατάσταση ἐπιδεινώνεται λόγῳ τῆς παρουσίας μεγάλου ἀριθμοῦ λιθοπλίνθων, ποὺ ἔχουν καταπέσει μέσα στὴν πύραυλος ἀπὸ τὸ

Εἰκ. 3. Κάτοψη τοῦ νεώτερου κτίσματος σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ δυτ. ἀνάλημμα τοῦ κοίλου.

Εἰκ. 4. Κάτοψη τῆς δυτικῆς παρόδου καὶ τοῦ κλιμακωσταίου.

Εικ. 5. Κάτοψη του τάφου (I-V) παρά την δυτική πάροδο.

ὑπερκείμενο κοῦλο καὶ τὸ δυτικὸ ἀνάλημμα (πίν. 36). Ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα εἰκονίζουμε συνανήκοντα θραύσματα λακωνικοῦ ἡγεμόνα καλυπτῆρα μὲ ἀνάγλυφη ἄκανθα καὶ φύλλα ἀνθεμίου ἐνὸς σπάνιου τύπου ἐλληνιστικῶν χρόνων (πίν. 38β).

Τὸ Σεβάστειο

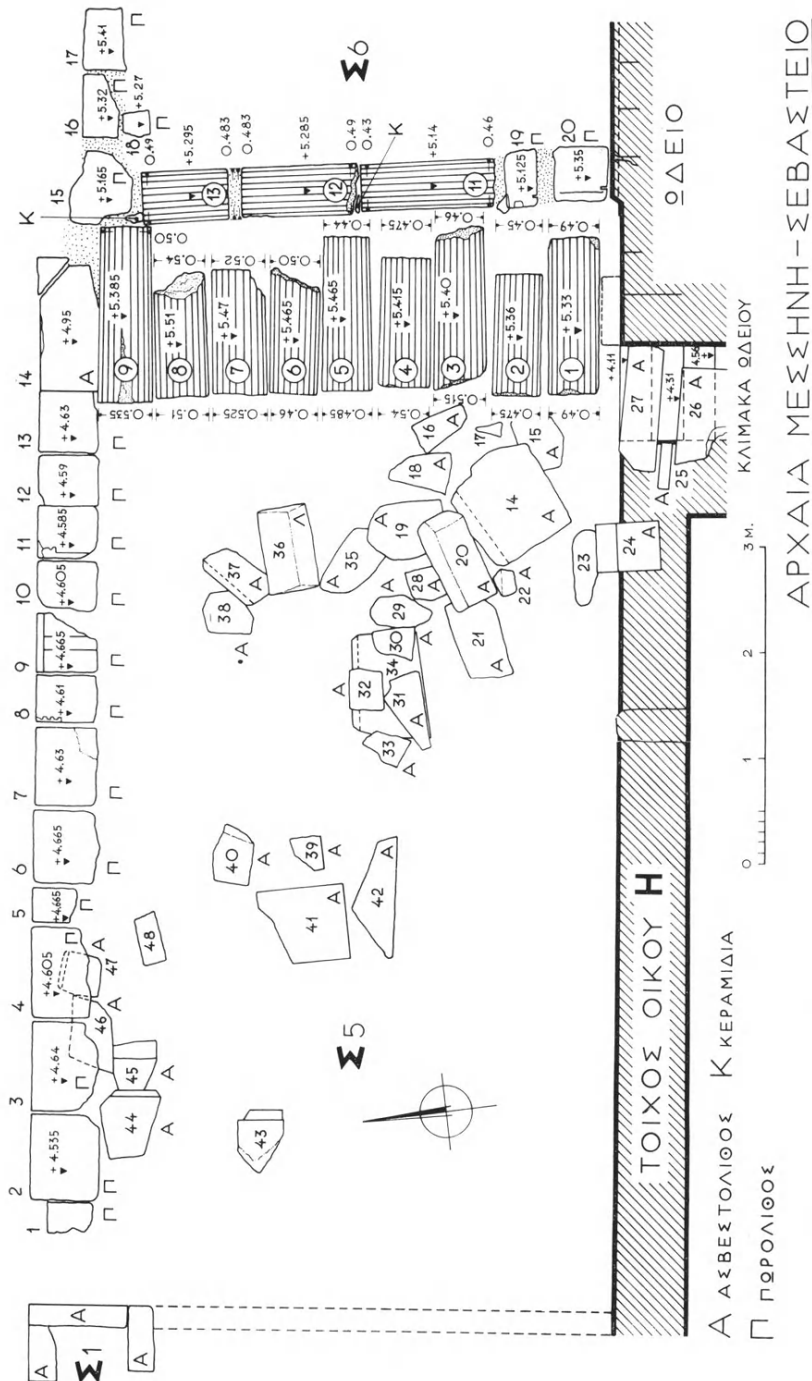
Οἱ δύο μεγάλες ὀρθογώνιες αἵθουσες κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς αὐλῆς τοῦ Ἀσκληπείου, ποὺ διαχωρίζονται ἀπὸ τὸ μνημεῖδες κλιμακοστάσιο μὲ τὸ πρόπυλο πρὸς τὸ ὑπερκείμενο ἄνδηρο, ἔχουν ταυτισθεῖ ἐπὶ τῇ βάσει ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο Ἀναστάσιο Ὁρλάνδο μὲ τὸ Σεβάστειον ἢ Καισαρῆον, χώρο λατρείας τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὸν Σεβαστὸ Αὐγούστο⁴ (πίν. 39). Πάνω στὸν βόρειο τοῖχο τῶν δύο αἰθουσῶν τοῦ Σεβαστείου ἐδράζεται ὁ τοῖχος μεταγενέστερης στοᾶς τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ., πλ. 5 μ. καὶ μῆκ. 80 μ. περίπου, τῆς ὁποίας τὸν στυλοβάτη ἔφερε στὸ φῶς ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου⁵.

Τὰ παλαιὰ σκάμματα καὶ ὁλόκληρη ἡ περιοχὴ Σεβαστείου καὶ στοᾶς καθάριστηκε ἐπιμελῶς καὶ ἀποτυπώθηκε. Στὸ ἀνατολικὸ πέρας τοῦ Σεβαστείου μὲ τὸν καθαρισμὸ ἀποκαλύφθηκε ὀρθογώνιος χώρος (Σ5) (εἰκ. 6). Κλείνεται ἀπὸ Β μὲ τὸν πίσω τοῖχο τῆς ὑστερορωμαϊκῆς στοᾶς, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται ἀπὸ πώρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (τρίγλυφα, μετόπες μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις καὶ ἐπιστύλια), ἀπὸ Α μὲ πρόχειρα κατασκευασμένο τοῖχο ἀπὸ τρεῖς ἀσβεστολιθικοὺς κίονες, ἕνα πώρινο τρίγλυφο καὶ μιὰ μετόπη, ἀπὸ Ν μὲ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ οἴκου Η καὶ ἀπὸ Δ μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Σεβαστείου (εἰκ. 6). Μέσα στὸν χώρο αὐτὸ ὑπῆρχαν διάσπαρτα ἀσβεστολιθικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, προερχόμενα ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ τοῦ Ὁδείου, τοῦ οἴκου Η καὶ τοῦ Σεβαστείου, καθὼς καὶ σὲ σειρὰ τοποθετημένοι ἐννέα ἀσβεστολιθικοὶ σπόνδυλοι δωρικῶν κίωνων⁶ (εἰκ. 6, πίν. 40α). Τόσο οἱ σπόνδυλοι, οἱ ὁποῖοι φαίνεται ὅτι ἀνήκουν στὴν ΥΡ στοᾶ, ὅσο καὶ τὰ διάσπαρτα μέλη ἀριθμῆθηκαν, ἀποτυπώθη-

4. *IAE* 1959, 170-173. *IG* V¹, 1462. Α. Κ. ORLANDOS, Νεώτεροι ἔρευναι ἐν Μεσσήνῃ, *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern* (1976) 30 κέ., εἰκ. 11.

5. *IAE* 1962, 1120. *AI* 18, 1963, Χρονικά, 96-97.

6. Πρβ. *IAE* 1962, 1120.

Είχ. 6. Κάτοψη του χώρου Σ5 ανατολικά του Σεβαστείου (φάση Α).

καν καὶ ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὸ χῶρο Σ5. Ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε ἀρχικὰ σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ Σ5. Σὲ μικρὸ βάθος ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια, περὶ τὸ μέσο τοῦ Σ5 καὶ διαγώνια σ' αὐτὸν ἀποκαλύφθηκε μετεγενέστερος ἀγωγὸς συλλογῆς ἐπιφανειακῶν ὑδάτων, κατασκευασμένος ἀπὸ ὀρθιες λιθόπλινθους σὲ δευτέρῃ χρήσῃ ἐδῶ (εἰκ. 7).

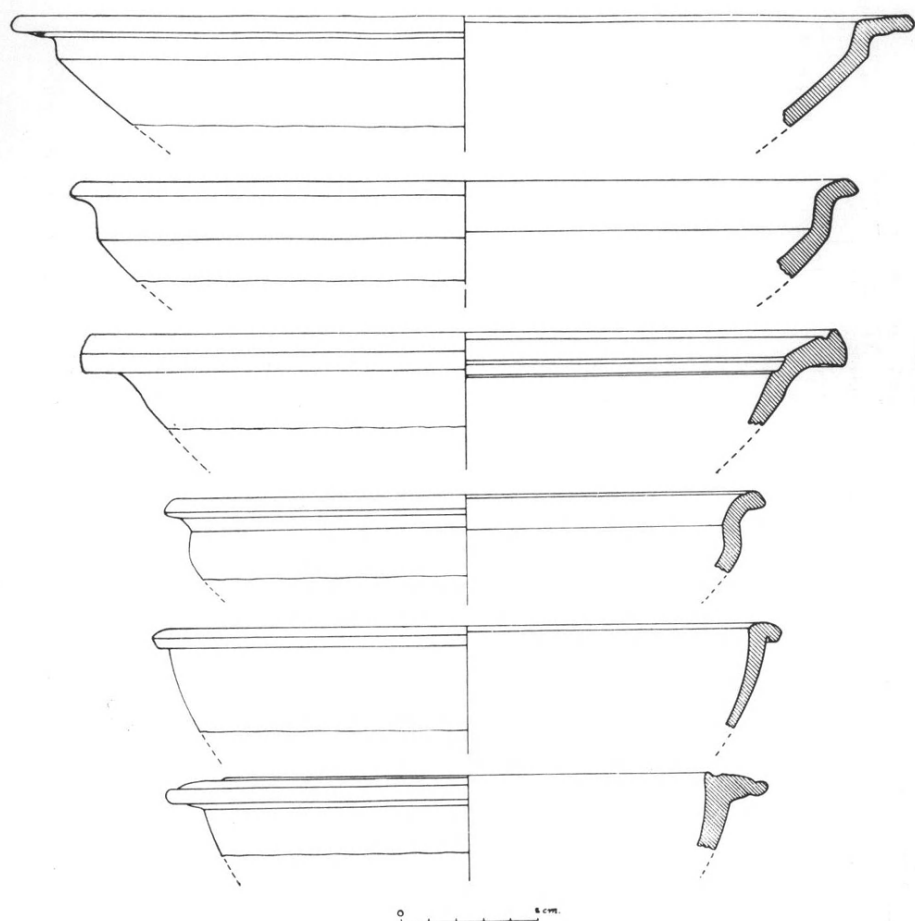
Στὴ ΝΑ γωνία τοῦ Σ5 ἀνασκάφηκε δοκιμαστικὴ τομὴ (Ζ) διαστ. 2.80×3.50 μ., ἡ ὁποία ἔφερε στὸ φῶς κρυπτὴ ἐπικαμπὴ κλίμακα, πλ. 0.90 μ. μεταξὺ τοῦ οἴκου Η καὶ τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ Ὡδείου (εἰκ. 7, πίν. 41α). Ἡ κλίμακα ὁδηγεῖ στὸ ἄνω διάζωμα τοῦ κοίλου τοῦ Ὡδείου. Οἱ παραστάδες τῆς θύρας προεξέχουν σχηματίζοντας ἀβαθεῖς προστώο (πίν. 41β). Ὁ χῶρος μπροστὰ ἦταν ὑπαίθριος μὲ δάπεδο ἀπὸ πατημένο χῶμα, λατύπη καὶ πέτρες. Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ δυτικὴ παραστάδα ἀποκαλύφθηκε τοιχίῳ ἀμελοῦς κατασκευῆς Β-Ν κατεύθυνσης παράλληλο μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῦχο (τὸν κατασκευασμένο ἀπὸ τρεῖς κίονες, ἓνα τρίγλυφο καὶ μία μετόπη) τοῦ Σ5 (εἰκ. 7). Ἡ ἐπίχωση τῆς τομῆς Ζ περιεῖχε ἀσυνήθιστα μεγάλο ἀριθμὸ ὀστράκων ἐλληνιστικῶν χρόνων (2ου π.Χ. αἰ.), ποὺ ἀνήκουν κυρίως σὲ μυροδοχεῖα (πίν. 42α), σὲ λεκάνες ἀβαθεῖς καὶ βαθυές (εἰκ. 8), πινάκια καὶ σκύφους, μὲ διακόσμηση δυτικῆς κλιτύος (πίν. 43α-β). Περιεῖχε ἐπίσης θραύσματα πυραύλων μὲ ἀνάγλυφες μορφές παποσειληνῶν (πίν. 42β), ὀξυπύθμενων ἀμφορέων, ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους φέρουν σφραγίσματα στὶς λαβές (πίν. 44α-β), κεραμιδιῶν στέγης λακωνικῶν, ὀρισμένα μὲ τὸ σφράγισμα ΔΑΜΟΣΙΟΣ (πίν. 44γ), καθὼς ἐπίσης ἔνδεκα χάλκινα νομίσματα τοῦ 3ου/2ου π.Χ. αἰ., ἀρκετὰ ὅστὰ ζῶν, στάχτες, κάρβουνα καὶ πέτρες (εἰκ. 9). Εἶναι προφανές ὅτι ὁ χῶρος μπροστὰ στὸ κλιμακοστάσιον ἐπιχώθηκε γύρω στὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. ἢ λίγο ἀργότερα, προκειμένου νὰ ὑπερψωθεῖ τὸ ἐπίπεδο.

Στὴν ἐπιφανειακὴ ἐπίχωση τοῦ Σ5, κοντὰ στὸ μεταγενέστερο ἀγωγό, βρέθηκε ἡ δεξιὰ παρειὰ μὲ μέρος τοῦ αὐτιοῦ καὶ τῆς κόμης κολοσσιαίου γυναικείου κεφαλιοῦ μαρμαρίνου ἀγάλματος (ἀρ. εὐρ. 1188, μέγ. ὕψ. 0.27 μ.) (πίν. 45α). Μπορεῖ νὰ σχετίζεται μὲ τὸ κολοσσιαῖο γυναικεῖο κεφάλι ποὺ βρέθηκε τὸ 1962 στὴν ἐπίχωση τῆς βόρειας στοᾶς κοντὰ στὸν οἶκο Η⁷.

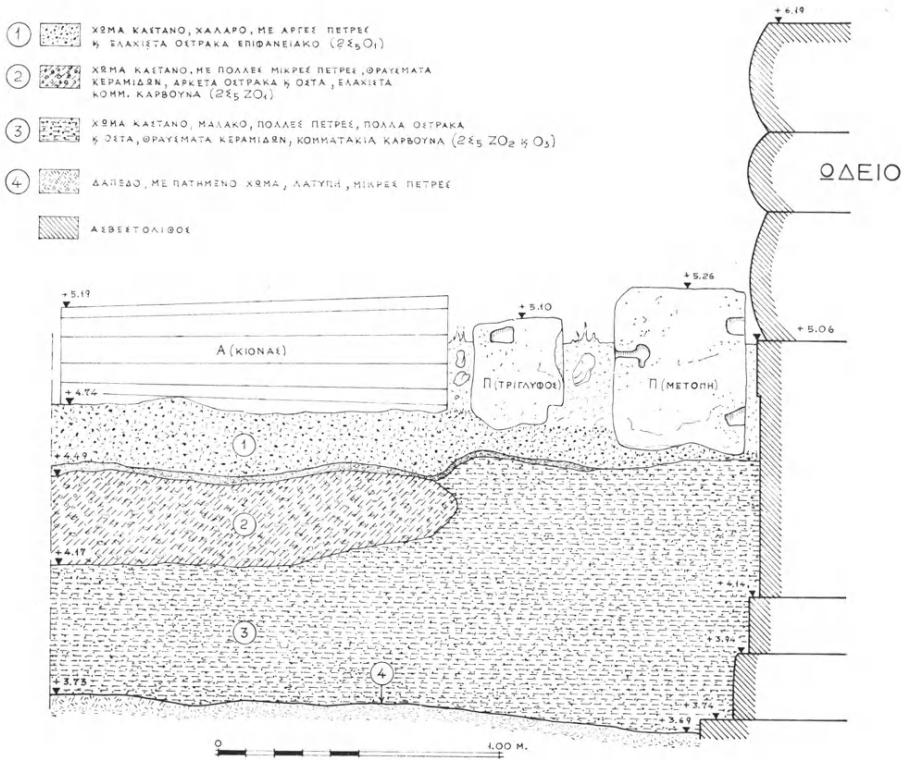
Στὴ ΒΔ γωνία τῆς ἀνατολικῆς αἵθουσας τοῦ Σεβαστείου ἤλθαν στὸ φῶς

Εἰκ. 8. Δείγματα λεκανίδων ἀπὸ τὴν τομὴ Ζ.

Εἰκ. 9. Ἀνατολική ὄψη τομῆς Ζ.

δύο συνανήκοντα θραύσματα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος στήλης σωζ. ὕψ. 0.59 μ., πλ. 0.675 μ., πάχ. 0.11 μ. (ἀρ. εὐρ. 1138), ἡ ὁποία σώζει τοὺς δέκα τελευταίους στίχους ψηφίσματος τοῦ 4 μ.Χ., ἔτους θανάτου τοῦ Αὐγούστου καὶ ἀνακήρυξης τοῦ Τιβερίου σὲ αὐτοκράτορα (πίν. 45β). Ἀναφέρει ἐκεχειρίαν ἐπὶ τρεῖς ἀμ[έρας ἐφ'] ἐξῆς, τέλεση γυμνικοῦ ἀγῶνα παίδων καὶ ἵππικοῦ νέων ἐν τῇ γενεθλίῳ ἡμέρᾳ τοῦ αὐτοκράτορος Τιβερίου Καίσαρος καὶ ἀνάθεση ὅπλων τῶν νικητῶν ἀπὸ τοῦ καθ' ἔτος ἱερέος. Στὸ ἴδιο ψήφισμα ἀποφασίζεται ἡ ἀποστολὴ πρεσβείας στὴ Ρώμη, πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Τιβέριο προκειμένου νὰ τὸν συγχαρεῖ ἐπὶ τῷ ... ἀγεμόνα γεγενῆσθαι τοῦ παντὸς κόσμου, νὰ διαμαρτυρηθεῖ ταυτόχρονα περὶ τῶν κατασχηκόντων τὰν πόλιν ἀτόπων καὶ νὰ τὸν ἱκετεύσει νὰ ἐλεήσει τὴν πόλιν τῆς Μεσσήνης. Ἡ ἐπιγραφή, ποὺ παρουσιάζει καὶ ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον, ἐπιβεβαιώνει ἐπίσης τὴν ταύτιση τοῦ Σεβαστείου ὡς χώ-

ρου λατρείας τῶν ἀποθεωμένων μελῶν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ οἴκου καὶ τὴν τέ-
λεση ἀγώνων πρὸς τιμὴν τοὺς στὰ πλαίσια τῶν ἑορτῶν ποὺ μαρτυροῦνται ἐπι-
γραφικὰ ὡς *Ρωμαῖα ἢ Καισάρεια*⁸. Τὸ κείμενο:

-
- 1 [..... ὥσπ]ερ καὶ [.....]ΔΑΙΡΟΣΑ [.....]ν δεκ[.....]
[.....]καν αὐτοῦ καὶ ἀ[.....]πάντας τοὺς τὸν πόλ[ιν] κατοικοῦντας
[.....] ἐκ]χειρίαν ἐπὶ τρεῖς ἀμέ[ρας] ἐφ]εξῆς, ἐπιτελεῖσθαι δὲ καὶ ἀγώ-
νας, γυμνι-
κὸν τῶν παίδων καὶ ἐφήβων καὶ ἱ[ππικ]ὸν τῶν νέων ἐν τᾷ<ι> γενεθλίῳ
ἀμέρα<ι> καὶ
5 ἀνατίθεσθαι τῶν νικησάντων ὅπ[λα] ἀ]πὸ τοῦ καθ' ἔτος-ἱερέος, ἀποστεῖλαι
δὲ καὶ
πρεσβείαν εἰς *Ρώμαν* ποτὶ τὸν αὐτοκ[ρά]τορα *Τιβέριον Καίσαρα*, τὰν
λυπηθησο-
μένην μὲν ἐπὶ τῷ(ι) μηκέτι ἀμεῖν ἤμεν ἐ[μ]φανῇ τὸν θεόν, ἀσπασομένην
δὲ *Τιβέρι-*
ον τὸν αὐτοκράτορα καὶ συνχαρησομένην ἐπὶ τῷ(ι) τὸν ἄξιον καὶ κατ'
εὐχὰν ἀμεῖν ἀγε-
μόνα γεγενῆσθαι τοῦ παντὸς κόσμου, ἀποδουρουμένην δὲ καὶ περὶ τῶν
κατεσχη-
10 κότων τὰν πόλιν ἀτόπων καὶ ἱκετεύουσαν ὅπως τύχωμες ἐλέου τινός.

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν παραπάνω ἐπιγραφὴ βρέθηκε θραῦσμα μαρ-
μάρινου ἀγάλματος μεγάλου μεγέθους, ποὺ σώζει μέρος μηροῦ μὲ πτυχὲς ἱμα-
τίου (μέγ. μήκ. 0.42 μ., ἀρ. εὑρ. 962).

Ὑστερορωμαϊκὴ Στοὰ

Ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε στὰ βόρεια τοῦ Σ5 μέσα στὸν χῶρο τῆς μεταγε-
νέστερης ὑστερορωμαϊκῆς στοᾶς, μεταξὺ τοῦ στυλοβάτη καὶ τοῦ νότιου τοίχου
της, ὁ ὁποῖος εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ πώρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη δωρικοῦ

8. IG V¹, 1462. AE 1965, 111 κέ. BCH 100, 1985, 600, στ. 39.

ρυθμοῦ, προερχόμενα ἀπὸ παλαιότερο ἄγνωστο οἰκοδόμημα (εἰκ. 6-7). Ἀποκαλύφθηκε μέρος τοῦ δαπέδου ἀπὸ πατημένο χῶμα, χαλίκια καὶ θραύσματα κεραμιδιῶν. Τὰ ἐλάχιστα ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν ἀνήκουν στοὺς ὕστατους ρωμαϊκοὺς χρόνους (4ος μ.Χ. αἰ.). Στὴν ἴδια περίοδο ἀνήκει καὶ χάλκινο νόμισμα Κωνσταντίνου Β'. Τὸ σύνολο τοῦ οἰκοδομικοῦ ὕλικου τῆς στοᾶς προέρχεται ἀπὸ πρωιμότερα κτίσματα. Ὁ στυλοβάτης εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ ἀσβεστολιθικά βᾶθρα ἀναθημάτων, δύο ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐνεπίγραφα⁹.

α) Ὁρθοστάτης βᾶθρου, διαστ. 1.10×0.93 μ., φέρει στὸ ἄνω δεξιὸ μέρος τὴν ἐξῆς δίστιχη ἐπιγραφή (πίν. 46β):

Ἀρχίδαμος Ἀριστάνδρο[v]
Μεγαλοπολίτης ἐποίησε[v]

Ὑψ. γραμ. 0.04-0.05 μ., 3ος (;) π.Χ. αἰ.

β) Ὁρθοστάτης βᾶθρου, διαστ. 1×0.77 μ. Φέρει κατὰ μῆκος τῆς ἄνω πλευρᾶς τὴν ἐξῆς δίστιχη ἐπιγραφή:

Ἀρχυλὶς Δαματρίου αὐσαντὰν καὶ τ[ὸν νιόν]
Εὐφορβὸν Νίκωνος Θεοῖ[ς]

Ὑψ. γραμ. ἄνω 0.025-0.035 μ., κάτω 0.035-0.040 μ., 2ος/1ος π.Χ. αἰ. Ὁ Ὀρλάνδος συμπληρώνει Βακ/χυλὶς¹⁰. Ὁ χῶρος ὅμως δὲν ἐπιτρέπει παρουσία τριῶν γραμμάτων καὶ τὸ Ρ διακρίνεται.

Καὶ ἡ λίθινη δωρική κιονοστοιχία τῆς στοᾶς πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ προγενέστερο οἰκοδόμημα, πιθανῶς ἀπὸ τὸ κείμενο ἀμέσως πρὸς Β, ποὺ πρέπει νὰ ἀνήκει στὸ συγκρότημα τῆς ἀγορᾶς.

Ὁ Οἶκος τῶν Ἱερέων

Τὸ οἰκοδόμημα μὲ τὴν τετράγωνη σὲ μορφή περιστυλίου αἵθουσα καὶ τὰ παραρτήματά του, ποὺ βρίσκεται ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο καὶ συνδέεται κατασκευαστικὰ καὶ λειτουργικὰ μὲ αὐτό, εἶχε ἀναγνωρισθεῖ ἀπὸ τὸν

9. Πρβ. ΠΑΕ 1962, 1120.

10. ΠΑΕ, ὁ.π.

Ἄν. Ὀρλάνδο ὡς πιθανὸς «Οἶκος τῶν Ἱερέων»¹¹, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς εἶχε ἀναρωτηθεῖ παλαιότερα ἐὰν «πρόκειται περὶ τοῦ Πρυτανείου ἢ περὶ ἀπλῆς τινὸς οἰκίας»¹². Ὁ Ν. Παπαχατζῆς ταυτίζει τὸ συγκρότημα μὲ τὸ Ἱεροθύσιον¹³, χῶρο τελετουργικῶν συνεστιάσεων, ποὺ μνημονεύει ὁ Παυσανίας (IV, 32.1). Καμιὰ ἀπὸ τὶς παραπάνω προτάσεις ταύτισης τοῦ οἰκοδομήματος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ δεκτὴ.

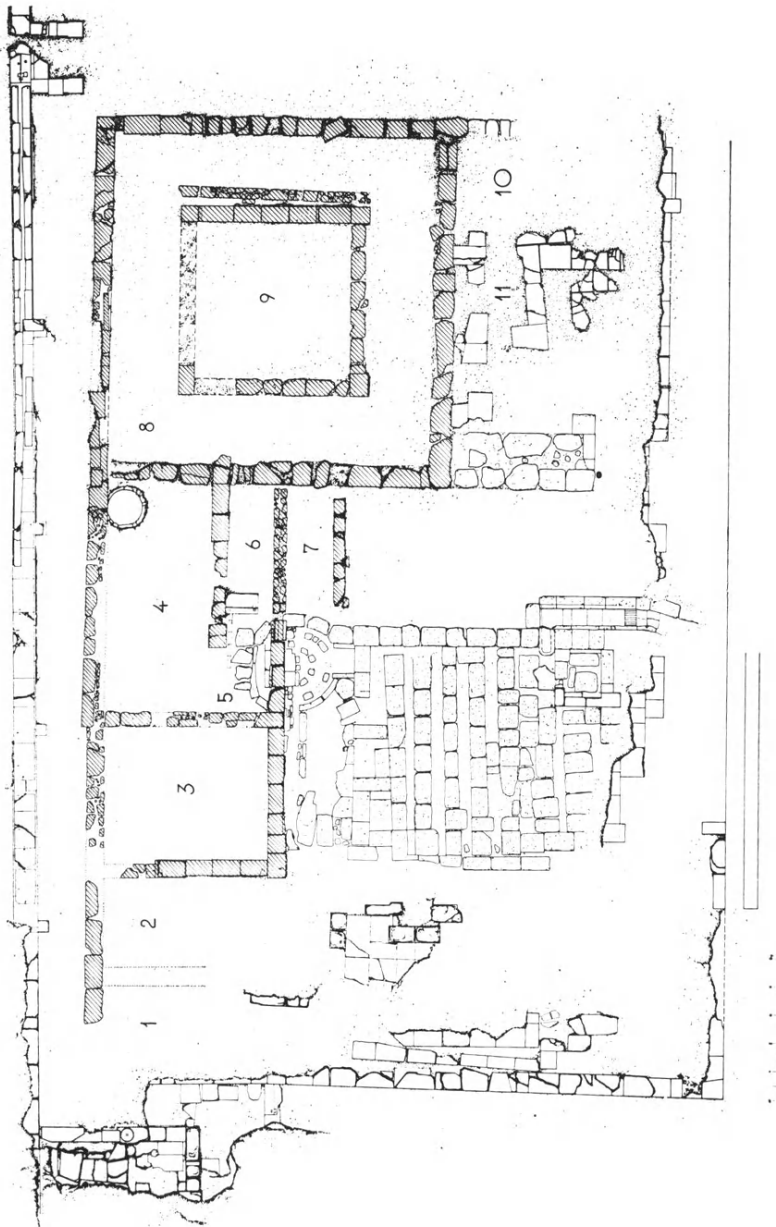
Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα βεβαίωσε πρὸς τὸ παρὸν τὴν παρουσία δύο οἰκοδομικῶν φάσεων (εἰκ. 10). Ἡ νεώτερη δευτέρη φάση ἀνήκει στοὺς ὕστερους ρωμαϊκοὺς χρόνους καὶ περιλαμβάνει σειρὰ δωματίων κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς. Τὸ σύνολο σχεδὸν τοῦ οἰκοδομικοῦ ὕλικοῦ τῆς φάσης αὐτῆς προέρχεται ἀπὸ παλαιότερα κτίσματα, ἐνῶ ἡ ὅλη κατασκευὴ εἶναι ἀμελὴς καὶ μαρτυρεῖ προχειρότητα καὶ ἔνδεια σὲ σχέση μὲ τὶς ἐπιμελημένες μνημειώδεις ἐλληνιστικὲς κατασκευὲς τοῦ οἰκοδομικοῦ συμπλέγματος τοῦ Ἀσκληπείου. Ἡ παλαιότερη πρώτη φάση, ποὺ χρονολογεῖται μὲ βάση τὴν κεραμεικὴ καὶ τὰ νομίσματα στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους, περιλαμβάνει κυκλικὸ φουῖρνο, διαμ. περίπου 3 μ. (πίν. 47α) καί, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ νότια πλευρά του, πώρινη ἰσχυρὴ θεμελίωση (σὲ μορφὴ ἐσχάρας) ὀρθογώνιας αἵθουσας, ἡ ὁποία ἔφερε πλακόστρωση ἀπὸ ἀσβεστολιθικὲς μεγάλες πλάκες (πίν. 47β) ἀρμολογημένες μὲ ἰσχυρὸ ὕδραυλικὸ κονίαμα. Ἀπὸ τὸ ΝΑ ἄκρο τῆς αἵθουσας ἐκβάλλει καὶ κατευθύνεται πρὸς Ν κτιστὴ ἀποχετευτικὴ αὐλαξ (εἰκ. 10). Τὰ μέχρι στιγμῆς ἀποκαλυφθέντα δομικὰ κατάλοιπα φαίνεται πὼς ἀποτελοῦν μέρος λουτρικοῦ συγκροτήματος, συγγενοῦς πρὸς τὸ γνωστὸ λουτρικὸ οἰκοδόμημα τοῦ Ἀσκληπείου τῆς ἀρχαδικῆς Γόρτυνος¹⁴. Τὸ πρόσφατα ἀποκαλυφθὲν λουτρικὸ οἰκοδόμημα τῆς Μεσσήνης, τοῦ ὁποίου ἡ σημασία καὶ ἡ σχέση μὲ τὸ παρακείμενο Ἀσκληπιεῖο εἶναι προφανές, περιλαμβάνει καὶ ἄλλους χώρους, καλυπτόμενους ἐν μέ-

11. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Νεώτεροι ἐρευναι ἐν Μεσσήνῃ, ὁ.π. (σημ. 4), 96, εἰκ. 26.

12. ΠΑΕ 1958, 183.

13. Ν. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, Πανσανίου Ἑλλάδος περιήγησις, Μεσσηνιακά, Ἐκδ. Ἀθηνῶν (1979) 128, σημ. 1.

14. R. GINOUVÈS, L'établissement thermal de Gortys d'Arcadie (1959) 145. Ὁ ἴδιος, Balaneutike (1962) 358, σημ. 1. FL. FELTEN, Arkadien, *AniWelt* 18, 1987, 60, εἰκ. 87-88. E. BRÜDNER, Die römischen Thermen und das antike Badewesen (Darmstadt 1983) 6 κέ., εἰκ. 24.

Εἰκ. 10. Κάτοψη τοῦ λεγόμενου «Οἴκου τῶν Ἰσρέων» (=λουτροῦ).

- 15 *Λέων Λέοντος*
Ἐξακέστας Νικοκλέος
[...]ς Πρατονίκου
[...]λης Εὐτέλεος
[...]ς Πολυκρίτου
- 20 *[...]ης Δεξία*
[... ..]κλεος
 .....

Δύο ακόμη κατάλογοι με 28 ὀνόματα *κιστιοκόσμων* καὶ *προστατῶν*, καθὼς καὶ τὸ ὄνομα ἑνὸς ὑπηρέτου καὶ ἑνὸς προσπόλου ἔχουν βρεθεῖ ἐντοιχισμένοι σὲ μεταγενέστερη ὑστερορωμαϊκὴ κατασκευὴ τοῦ μεγάλου κλιμακοστασίου τοῦ Σεβαστείου¹⁶.

Στὸν στενὸ διάδρομο βόρεια ἀπὸ τὴν ὀρθογώνια αἵθουσα 4 βρέθηκαν τρία συνανήκοντα θραύσματα μεγάλης ἐνεπίγραφης στήλης (σωζ. ὕψ. 0.375 μ., πλ. 0.675 μ., πάχ. 0.09 μ., ἀρ. εὐρ. 1143) ἐλληνιστικῶν χρόνων (πίν. 48β). Σώζει δεκαεπτὰ στίχους ψηφίσματος ἐπιμελῶς χαραγμένους (με ὁδηγούς). Στὸ κάτω μέρος τῆς συγκολλήθηκε ἀπὸ τὴ Β. Μπαρδάνη ἐνεπίγραφο θραῦσμα, εὔρημα τοῦ Ἀν. Ὀρλάνδου ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρο¹⁷. Στὸ κείμενο τοῦ ψηφίσματος ἀναφέρεται ἀποστολὴ δικασταγωγοῦ, δικαστῶν καὶ γραμματέως ἀπὸ τὴ Μεσσήνη στὴν Ἐρέτρια γιὰ τὴν ἐκδίκαση διαφορῶν. Ὁ δῆμος τῶν Ἐρετρίων τιμᾷ, στὸ ἴδιο ψήφισμα, τοὺς ἀξιους δικαστὰς ἀπὸ τὴ Μεσσήνη (ποὺ προφανῶς ἢ ἀπόφασή τους ἦταν εὐνοϊκὴ γιὰ τοὺς Ἐρετρίεις) καὶ ἀποφασίζει νὰ τοὺς στεφανώσῃ χρυσῷ στεφάνῳ¹⁸. Τὸ κείμενο (σὲ μεταγραφὴ καὶ συμπλήρωση Β. Μπαρδάνη):

[..... τοὺς δικαστὰς κατεστήσαντ]-
ο καὶ γραμματῇ, οἵτινες παραγενόμενοι εἰς Ἐρετ[ριαν]
διεξάξουσιν τὰς δίκας καλῶς καὶ δικαίως Ἐρετ[ρι]-
εῦσιν καὶ τοῖς ἐνοικοῦσιν. Μεσσήνιοι ὑπάρχοντες[ς]

16. *ΠΑΕ* 1960, 218-220, σημ. 1-7. *SEG* 23, 1968, 209-210.

17. *ΠΑΕ* 1969, 117, ἀρ. 5, πίν. 134β.

18. Πρβ. *IG* V¹, 1111 καὶ *IG* XII, 9, 9, *Testimonia*.

φίλοι καὶ συγγενεῖς ἡμῶν τόν τε δικασταγωγόν
 5 ἀπεδέξαντο φιλοφρόνως καὶ εὐνοϊκῶς νομίζον-
 τες καθῆκον εἶ[ν]αι ἐπακολουθεῖν τοῖς παρακαλου-
 μένοις προθύμως κατεστήσαντο τοὺς δικαστάς
 καὶ τὸν γραμματέα καὶ ἐξαπέστειλαν ὅπως ἐπι-
 τελεσθῇ ἡμῖν ἡ πρὸς ἀλλήλους δικαιοδοσία.

10 Ὅπως οὖν καὶ Ἑρετριεῖς φαίνονται εὐχάριστοι καὶ
 προνοούμενοι τῶν καλῶν καὶ ἀγαθῶν ἀνδρῶν.
 Δεδόχθαι τοῖς τε συνέδροις καὶ τῷ δήμῳ ἐπανεσ[αι]
 τὸν δῆμον τὸν Μεσσηνίων ἐφ' ἧ ἔχει αἰρέσει π[ρὸς]
 Ἑρετριεῖς καὶ ἐπὶ τῷ ἐξαποστεῖλ[αι] τοὺς δι[καστάς]
 15 [ἀξιούς] μὲν ἐαντῶν, ἀξιούς δὲ καὶ [τ]ῆς [πόλεως τῆς]
 [αὐτῶν καὶ] στεφανῶσαι [χ]ρυσῷ σ[τεφάνῳ τῷ]
 [μεγίστῳ ἀ]ρετῆς ἔνεκεν [καὶ εὐνοίας τῆς πρὸς ἡμᾶς]
 .....

Ὡψ. γραμ. 0.015 μ. (0=0.012 μ.), 2ος π.Χ. αἱ.

Τρίτη φθαρμένη ἐπιγραφή, χαραγμένη σὲ ὀρθογώνιο βάθρο (ὕψ. 0.17 μ.,
 πλ. 0.27 μ., μήκ. 0.285 μ., ἄρ. εὐρ. 1146) μὲ τόρμο στὴν ἄνω ἐπιφάνεια γιὰ
 τὴν ἔνθεση ἀναθήματος βρέθηκε πάνω στὸ δυτικὸ ἀνάλημμα τοῦ ἀνδῆρου
 (πίν. 46α).

Ἐπὶ ἱερέος Διονυσίου]

ἀγωνοθέτης

Σαιθίδας

Ἡ ἐπιφανὴς μεσσηνιακὴ οἰκογένεια τῶν Σαιθιδῶν, τῆς ὁποίας ἀρκετὰ μέ-
 λη διετέλεσαν κατὰ καιροὺς ἱερεῖς διὰ βίου, ἀρχιερεῖς τῶν Σεβαστῶν, Ἑλλα-
 δάρχες ἀπὸ τὰ ὕστερα ἑλληνιστικὰ ὡς τὰ ὕστερα ρωμαϊκὰ χρόνια, εἶναι γνωστὴ
 τόσο ἀπὸ ἐπιγραφικὰς μαρτυρίαις¹⁹, ὅσο κι ἀπὸ τὸν Παυσανία²⁰. Ἀγωνοθέτες,

19. IG V¹, 1451, 1455.

20. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ IV, 32.2. Πρβ. ΠΑΕ 1925, 62-64. ΟΡΑΝΔΟΣ, Νεώτεροι ἐρευναι,
 δ.π. 15. Ἔργον 1987, 103.

Ἱεροθύτες, γραμματεῖς καὶ χαλαιοφόροι ἀναφέρονται σὲ ἐπιγραφὰς συνήθως σὲ σχέση μετὰ τὰ Ἰθωμαῖα²¹.

Ἡ εὕρεση τῶν παραπάνω ἐπιγραφῶν στὸν χώρο τοῦ λουτροῦ εἶναι φυσικὰ τυχαία. Πρέπει νὰ ἦταν ἀνδριμένες σὲ ἄλλα παρακείμενα οἰκοδομήματα.

Τὸ Στάδιο καὶ τὸ Ἡρῶο

Συνεχίστηκε φέτος ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Σ τ α δ ῖ ο υ τῆς Μεσσήνης, τὸ ὁποῖο ἀναδεικνύεται σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικὰ ἐλληνιστικὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαίας πόλεως. Ἡ λακωνικὴ καὶ ἔμμεση ἀναφορά του στὸν Παυσανία (IV 32.6): Ἀριστομένους δὲ καὶ χαλκοῦς ἀνδριάς ἐστὶν ἐν τῷ μεσσηνίων σταδίῳ εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ ἀδικεῖ.

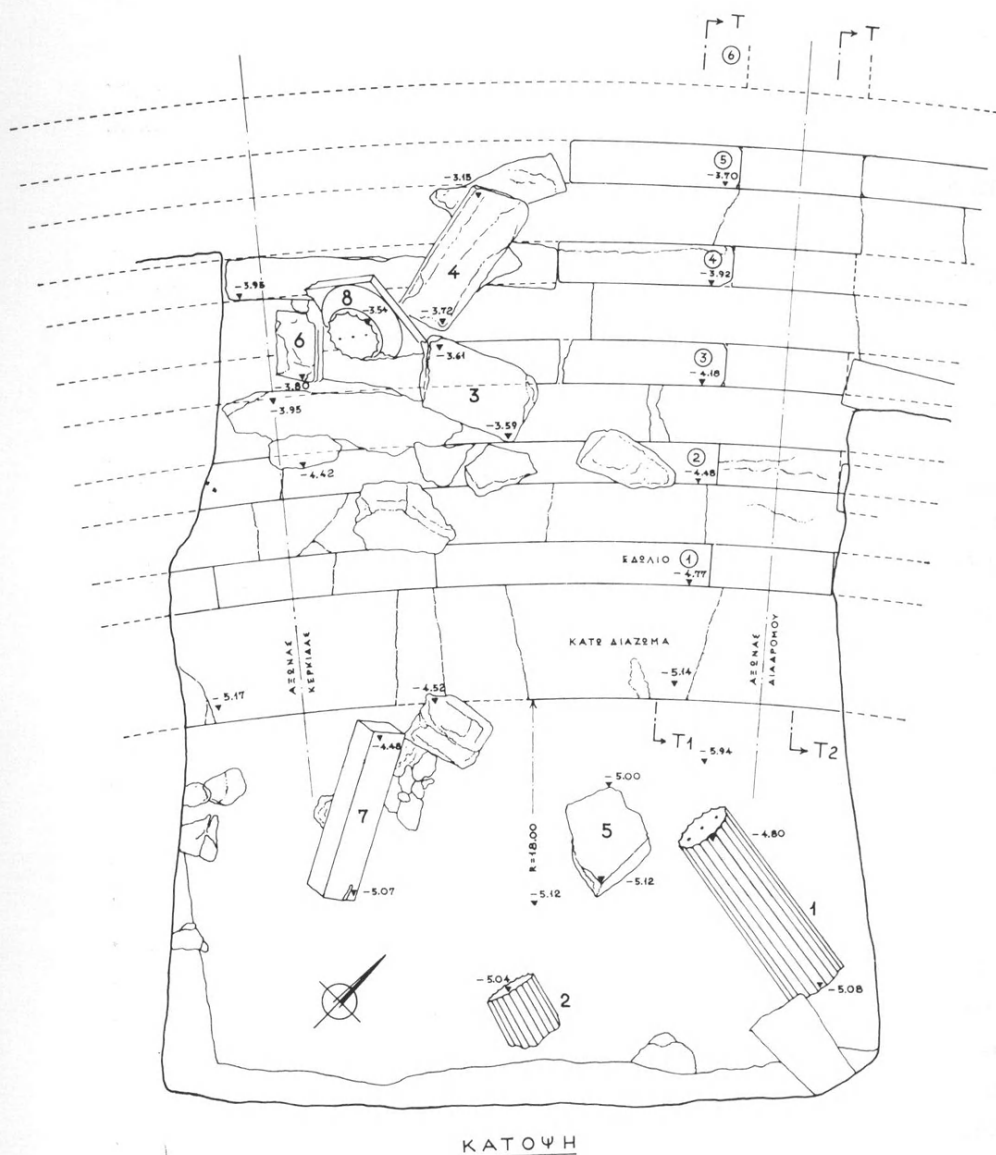
Τὸ βόρειο τμήμα του εἶναι πεταλόσχημο (μῆκ. 61 μ., πλ. 65 μ., ἄνοιγμα σφενδόνης 36 μ.) καὶ κατασκευασμένο ἀπὸ ντόπιο ἀσβεστόλιθο. Περιλαμβάνει δεκαπέντε κερκίδες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἔχουν ἤδη ἀποκαλυφθεῖ σχεδὸν πλήρως οἱ ἑπτὰ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς (πίν. 49). Ἡ κερκίδα στὴν κορυφὴ τῆς σφενδόνης ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὸν χείμαρρο, ποὺ εἶναι ὑπεύθυνος καὶ γιὰ τὴν ἐπίχωση τοῦ στίβου μετὰ χαλικώδεις ἀποθέσεις ποὺ ξεπερνοῦν τὰ 3.50 μ.

Κλιμακοστάσια μετὰ δεκαεννέα ἀναβαθμοὺς (πλ. 50 ἐκ.) διαχωρίζουν τίς κερκίδες (μῆκ. 14.60 μ., πλ. 8.40 μ.) ποὺ φέρουν δεκαεννέα σειρὰς μονόλιθων στὴν πλειονότητά ἐδωλίων. Ὁ Γ. Οἰκονόμος σημειώνει μόνον δεκατρεῖς σειρὰς, ἐνῶ ἡ γαλλικὴ ἀποστολὴ ὑπὸ τὸν Α. Blouet μόνον δεκαῆξι²².

Τὸ πέταλο τῆς σφενδόνης περιβάλλεται ἀπὸ δωρικὰς στοές, τῶν ὁποίων οἱ κιονοστοιχίες ἰδιαίτερα κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς καὶ βόρειας πλευρᾶς βρίσκονται κατὰ μέγα μέρος στὴ θέση τους, προβάλλοντας κατακόρυφα ἀπὸ τὸ ἔδαφος. Ἡ βόρεια στοὰ, πλ. 10 μ., εἶναι διπλή, ἐνῶ ἡ δυτικὴ καὶ ἀνατολική, πλ. 7 μ., ἀπλές. Πολλὰ μέλη τῶν στοῶν ἔχουν καταπέσει πάνω στὰ ἐδώλια τῶν κερκίδων, ὀρισμένα μάλιστα κατολίσθησαν ὥς τὸ ἔδαφος τοῦ στίβου. Ἀπὸ τὴν κεράμωσή τους ἔχουν βρεθεῖ μέχρι στιγμῆς καὶ λίθινα καὶ πήλινα κεραμίδια, κυρίως σίμες μετὰ ἀνάγλυφες βλαστόσπειρες καὶ ἀνθεμωτοὶ ἡγεμόνες καλυπτῆρες κορινθιακοῦ τύπου.

21. IG V¹, 1467, 1468, 1469. ΠΑΕ 1969, 103-104, πίν. 124α.

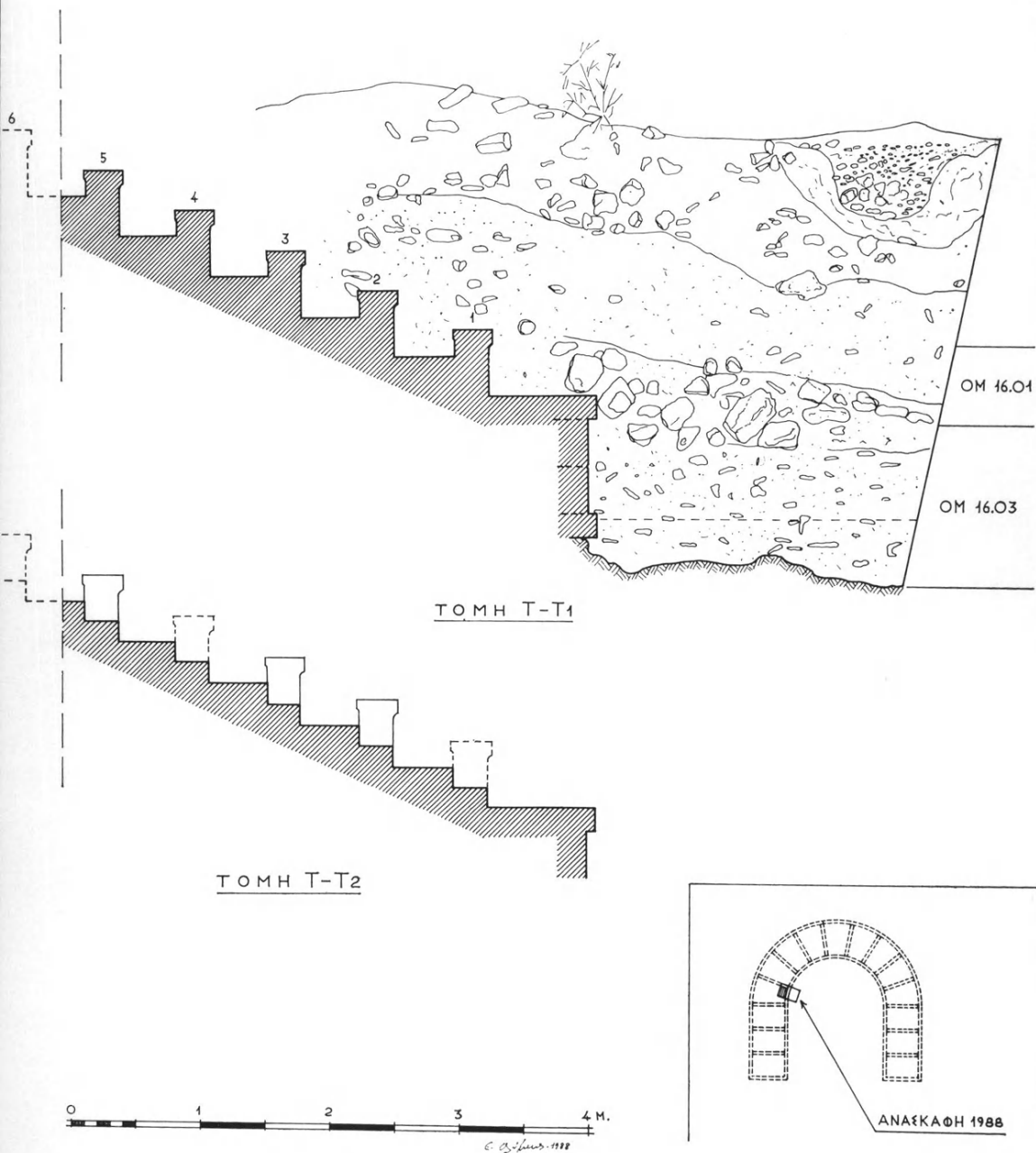
22. ΠΑΕ 1909, 201. *Expédition Scientifique*, 27 κέ.

ΚΑΤΟΨΗ

1. ΜΟΝΟΛΙΘΟΣ ΚΙΟΝΑΣ 1.37 × 0.43
2. ΜΟΝΟΛΙΘΟΣ ΚΙΟΝΑΣ - ΔΙΑΚΡΙΝΟΜΕΝΟ ΥΨΟΣ 0.46
3. ΔΕΡΙΚΟ ΕΠΙΣΤΥΛΙΟ ΜΕΓ. ΜΗΚΟΣ 0.95 × 0.49 × 0.32
4. ΔΕΡΙΚΟ ΕΠΙΣΤΥΛΙΟ 0.34 × 1.20 × 0.45

5. ΔΕΡΙΚΟ ΕΠΙΣΤΥΛΙΟ 0.50 × 0.43 × 0.16
6. ΙΣΝΙΚΟ ΕΠΙΣΤΥΛΙΟ 0.38 × 0.31 × 0.20
7. ΕΑΡΛΙΟ 1.36 × 0.39 × 0.31
8. ΔΕΡΙΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ ΔΙΑΜ. 0.45 × 0.62 × ΞΥΝ. ΥΨΟΣ 0.26
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΒΑΚΑ 0.60 × 0.62

Είχ. 11. Κάτοψη τομής μπροστά στην 4η δυτική κερλίδα του Σταδίου.

Οἱ στοῖες (ἀνατολική καὶ δυτική) συνεχίζονται πρὸς Ν πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς σφενδόνης, καλύπτοντας ὅλο τὸ μῆκος τοῦ στίβου ποὺ φθάνει τὰ 181 μ. Ἡ νότια πλευρὰ τοῦ σταδίου ἐφάπτεται στὸ τεῖχος τῆς πόλεως (εἰκ. 11, πίν. 50α). Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τοῦ σταδίου καὶ τῶν στοῶν ἀνήκουν στὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο.

Δοκιμαστικὴ σὲ βάθος τομὴ ὡς τὸ ἔδαφος τοῦ στίβου (εἰκ. 11), ποὺ ἀνασκάφηκε μπροστὰ στὴν 4η δυτικὴ κερκίδα, ἔδειξε ὅτι τὸ Στάδιο ἐγκαταλείφθηκε καὶ ἐπιχώθηκε στὰ τέλη τοῦ 4ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 5ου μ.Χ. αἰ. (τότε χρονολογεῖται καὶ ἡ ἐρήμωση τοῦ Ἀσκληπείου). Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση προέρχονται ἑκατοντάδες θραύσματα λύχων (πίν. 50β, γ).

Στὴν ὕστερη ρωμαϊκὴ περίοδο φαίνεται πὼς ἀνήκουν οἱ ἀκατανόητες μέχρι στιγμῆς ἐπιγραφές στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῶν ἐδράνων ἀπὸ τεράστια ἀμελῶς χαραγμένα γράμματα, κυρίως στὶς ἄνω σειρές τῶν κερκίδων 5, 6 καὶ 7 τῆς δυτικῆς πλευρᾶς²³. Οἱ σειρές αὐτὲς φαίνεται πὼς παρέμειναν ὁρατὲς στὴν ἐπιφάνεια ὡς τὰ ὕστερα χρόνια.

Ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα τοῦ Σταδίου μνημονεύουμε:

α) Ἑλλιπὴ κυβόλιθο μὲ συγκλίνουσες πρὸς τὰ ἄνω πλευρές (ὑψ. 0.45 μ., πλ. 0.39 μ., πᾶχ. 0.36 μ.), ὁ ὁποῖος φέρει στὴ μία κατακόρυφη ἐπιφάνεια τὴν ἐξῆς ἐπιγραφή (πίν. 51α):

Διοσκούθου

Γράμματα τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων (ἀρ. εὐρ. 1249). Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια ὀρθογώνιος τὸρμος, στὴν πρόσθια ἐγχάρακτο φύλλο κισσοῦ.

β) Τμήμα ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου ἀπὸ ἀσβεστόλιθο ἑντονα διαβρωμένο, ποὺ σώζει τὸ κάτω μέρος κορμοῦ Ἀρτέμιδος Κυνηγέτιδος μὲ δόρυ στὸ ὑψωμένο ἀριστερὸ καὶ λαγωνικὸ στὰ δεξιὰ της. Στὸ συμφυὲς βάθρο ἡ ἐπιγραφή:

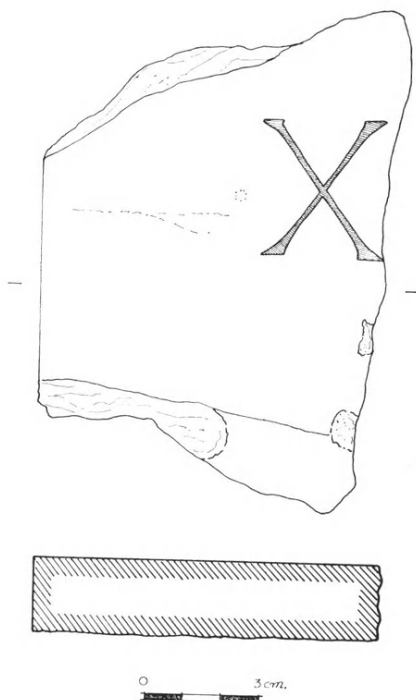
Ἀρίστιον,

Δαμάς,

3 Ἰσοδαμῖς

ἀνέθηκαν.

23. Γιά παρόμοιες ἐπιγραφές βλ. S. MACREADY — F. H. THOMPSON (ἐκδότες), *Roman Architecture in the Greek World* (Λονδίνο 1987), 89, εἰκ. 26· 90, εἰκ. 28. (=Θέατρα στοὺς Στόβους καὶ στὴν Τερμησσό). Πρβ. IG V¹, 1496.

Εἰκ. 12. Θραῦσμα ἐπιτύμβιας μαρμάρι-
νης πλάκας.

Γράμματα ὕστερων ἐλληνιστικῶν χρόνων (ἄρ. εὐρ. 1100, ὕψ. 0.40 μ., πλ. 0.20 μ.).

γ) Θραῦσμα ἀσβεστολιθικῆς στήλης (ἄρ. εὐρ. 1139, μέγ. ὕψ. 0.475 μ., μέγ. πλ. 0.48 μ.) ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφή: .....JYΣΑΝΩΝ[.....

δ) Θραῦσμα ἐνεπίγραφης μαρμάρινης πλάκας μετὴν ἐπιγραφή: X[AIPE] (εἰκ. 12).

ε) Θραῦσμα φθαρμένης ἐνεπίγραφης στήλης (ἄρ. εὐρ. 1139) (πίν. 51β).

Συνδεδεμένο μετὸ Στάδιο, τόσο ἀρχιτεκτονικὰ ὅσο καὶ λειτουργικά, εἶναι τὸ Ἡ ρ ὦ ο, ναὸς δωρικοῦ ρυθμοῦ μετὰ ἀνάμειξη ἰωνικῶν στοιχείων στὶς ἐπιστέψεις καὶ στὶς ἐσωτερικὰς ἐπενδύσεις. Βρίσκεται στὸ νότιο πέρασ τοῦ σταδίου, ἐλαφρῶς ἀνατολικότερα ἀπὸ τὸν ἄξονα τῆς κονίστρας, κτισμένος πάνω σὲ ὀρθογώνιο (πίν. 52, 53α) πόδιο ποὺ προεξέχει τῆς ὀχυρώσεως ἐν εἵδει προμαχῶνος. Φέρει ἐπένδυση ἀπὸ ἐναλλασσόμενους δόμους πωρολίθου καὶ ἀσβε-

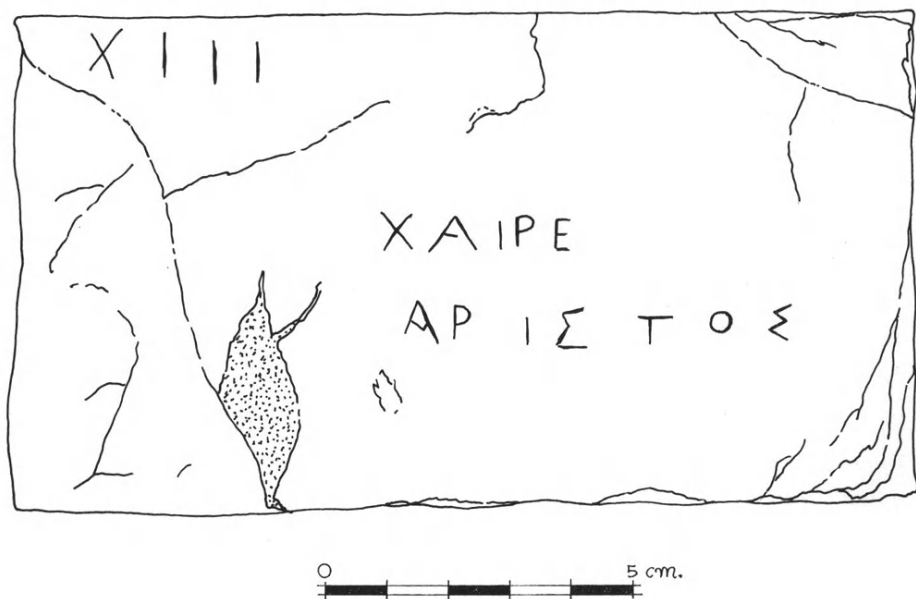
Εἰκ. 13. Θραύσμα ἐνεπίγραφο ἀπὸ ἐπίστεψη ταφικοῦ μνημείου.

στολίθου, ἐνῶ ὁ πυρήνας εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ μικρὲς ἀκανόνιστες πέτρες ποὺ συγκρατοῦνται μὲ χαλαρὸ μίγμα ἀσβεστοκονίας.

Τὰ ὀγκώδη ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἐπιστύλια μὲ κυματιοφόρες ἐπιστέψεις, γεῖσα (πίν. 53β), τρίγλυφα συμφυῇ μὲ μετόπες, κιονόκρανα, ἐπίκρανα παραστάδων μὲ ἀνάγλυφους ρόδακες μαρτυροῦν ὕστερους ἐλληνιστικούς χρόνους. Ἀπὸ τὴν κεράμωση βρέθηκαν ἀρκετὰ θραύσματα λίθινων καὶ πήλινων κεραμιδιῶν κορινθιακοῦ τύπου (πίν. 54α).

Ἀνάμεσα στὰ διάσπαρτα μέλη βρέθηκαν καὶ φέτος ἑκατοντάδες θραύσματα μαρμάρου, ποὺ ἀνήκουν κυρίως στὴν πέρυσι ἀποκαλυφθεῖσα ξαπλωμένη μορφή σὲ πλούσια διακοσμημένο ἀνάκλιντρο²⁴ (πίν. 55, 56α-β), ποὺ φαίνεται πὼς κατακεραματίστηκε σκόπιμα. Ὅρισμένα συναπετέλεσαν ἀσπίδωτὴ ἀκέφαλὴ προτομή (Imago clipeata) ποὺ σώζει τὸν θώρακα πολεμιστῆ μὲ ἔξεργο γοργό-

24. *Έργον* 1987, 102, εἰκ. 124. Πρβ. H. WREDE, *Spättrömische Monumente, Klinen und Sarkophage*, AA, 1977, 427, σημ. 265.

Εἰκ. 14. Ἐνεπίγραφη πωρόπλινθος ἀπὸ τὸ Ἡρώο.

ναιο στὸ μέσο (διαμ. 0.59 μ., ἄρ. εὐρ. 1240) (πίν. 40β). Βρέθηκαν ἐπίσης ἓνα λαϊκῆς τέχνης κεφάλι γενειοφόρου ἀπὸ ἀσβεστόλιθο (ἄρ. εὐρ. 1315, ὕψ. 0.15 μ.) (πίν. 54β), θραύσματα ἐπιτύμβιων μνημείων (ἓνα ἀπ' αὐτὰ σώζει μέρος ἀετωματικῆς ἐπίστεψης καὶ ἐπιστυλίου μὲ τὰ γράμματα: ΜΕΓ [...]) (ἄρ. εὐρ. 1239) (εἰκ. 13), πωρόλιθοι μὲ ἐπάλληλες ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές, στὶς ὁποῖες ἐπαναλαμβάνεται συχνὰ τὸ ρῆμα *EYTYXEI* ἢ *EYTYXEITE* (πίν. 54γ), ἓνας φέρει τὴν ἐπιγραφή: *ΧΑΙΡΕ ΑΡΙΣΤΟΣ* (εἰκ. 14) καὶ θραῦσμα ἐνεπίγραφου ἐπιστυλίου ποὺ σώζει τὰ γράμματα: ...]ΙΡΕ (ἄρ. εὐρ. 1183) (πίν. 56γ). Ὅπως διαπιστώθηκε, συναντᾷ μετὰ τὴ γνωστὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Ἡρώου²⁵, ἡ ὁποία συμπληρώνεται ὡς ἑξῆς:

Ἀρίων Χαῖρε

καὶ εἶναι ἀναμφιβόλως ἐπιτύμβια. Ἐπιτύμβιος εἶναι καὶ ὁ χαρακτήρας ὅλων

25. Expédition, ὁ.π. 32-33, πίν. 34, εἰκ. IX.

τῶν εὐρημάτων ποὺ σημειώσαμε παραπάνω. Βρισκόμαστε ἄλλωστε σὲ χῶρο νεκροταφείου *extra muros*, στὶς παρυφές τοῦ ὁποίου ἐντάσσεται καὶ τὸ Ἡ-ρῶο, ποὺ πρέπει νὰ ἀναγνωρισθεῖ ὡς Μαυσωλεῖο ἐπιφανοῦς οἰκογένειας τῆς Μεσσήνης, ἴσως τῶν Σαιθιδῶν. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ποικιλία τῶν ἐπι-τύμβιων μνημείων ποὺ βρέθηκαν στὴν περιοχή.

Τὸ ἱερὸ τῆς Λιμνάτιδος

Στὴ θέση «Σπέλουζα», ΒΑ τοῦ χωριοῦ Μαυρομάτι, πάνω σὲ πλάτωμα στὸ μέσο περίπου τῆς ἀπόστασης πρὸς τὴν κορυφὴ τῆς Ἰθώμης, εἶχε ἐντοπί-σει ὁ Ph. Lebas τὰ θεμέλια ἰωνικοῦ ναῦκου μὲ δύο κίονες ἐν παραστάσι, βωμὸ καὶ περίβολο τεμένους²⁶. Ἡ εὕρεση στὴν ἴδια θέση ἐπιγραφῆς μὲ ἀνα-γραφὴ ἱερέων τῆς Λιμνάτιδος τὸν ὁδήγησε στὴν ταύτιση τοῦ ἱεροῦ²⁷. Μιὰ ἀ-κόμη ἐπιγραφὴ ποὺ ἀναφέρει *ἱερείαν Λιμν[άτιδος] Ἀρτέμιτος* βρέθηκε πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴ θέση Σπέλουζα στὸ ἀμπέλι τοῦ Α. Μπαλόπουλου, κοντὰ στὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἀγίου Νικολάου (IG V¹, 1458).

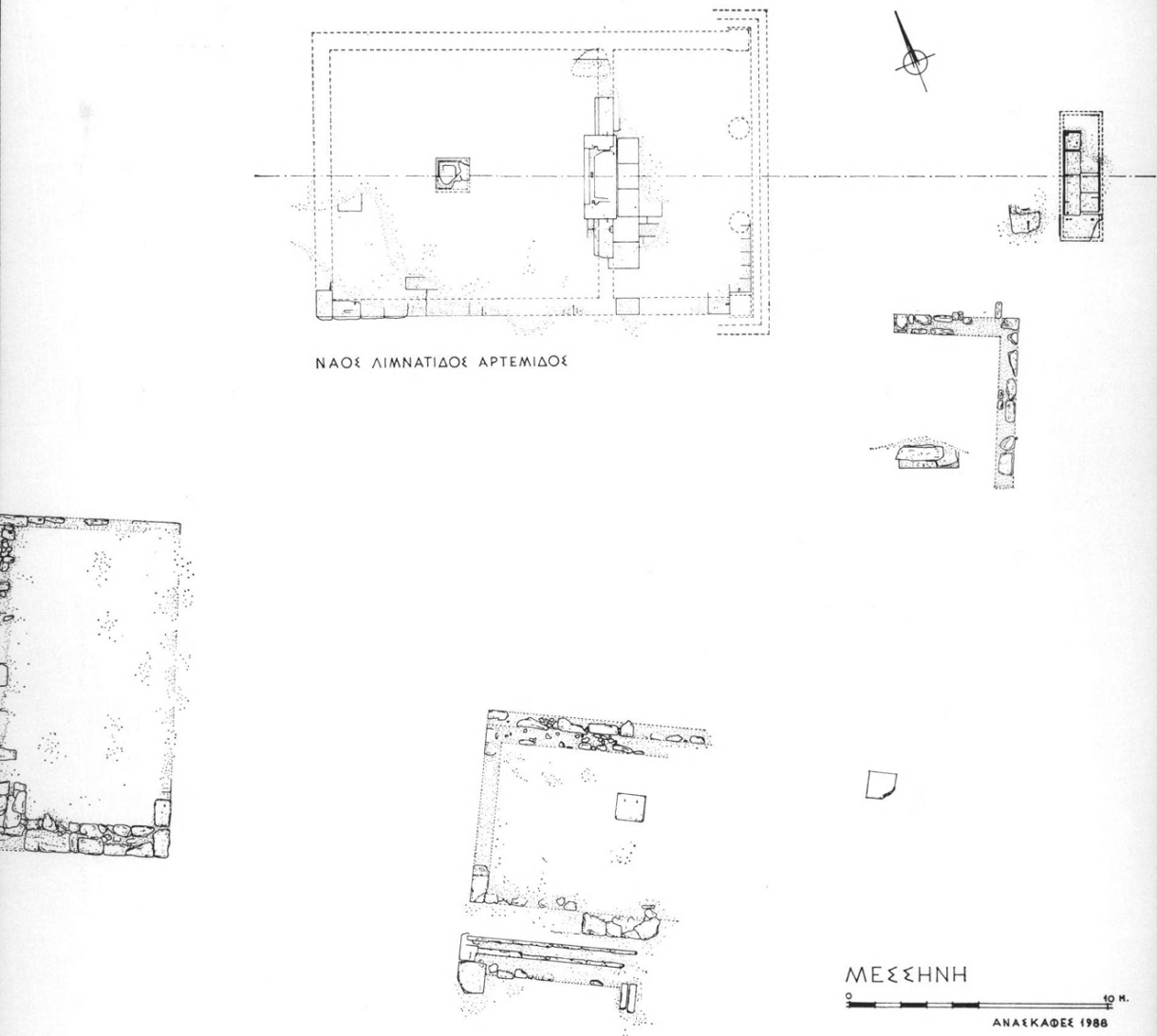
Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Lebas ὡς σήμερα τὸ ἱερὸ εἶχε ἀφεθεῖ στὴ διάθεση τῆς φύσης, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἔχει ἐξαφανισθεῖ πλήρως μέσα στὴ βλάστηση καὶ νὰ ἀναζητεῖται κατὰ καιροὺς χωρὶς ἀποτέλεσμα. Ἐπιμελὴς καθαρισμὸς τοῦ χώρου ἔφερε ἐκ νέου στὸ φῶς τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τοῦ ἰωνικοῦ ναοῦ (16.70 μ. × 10.60 μ.), στὸ μέσο τοῦ ὁποίου σώζεται *in situ* τὸ ἀσβεστολιθικὸ βᾶθρο τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος (πίν. 57α-β). Ἀποκαλύφθηκε ἀκόμη ὁ βω-μὸς, τμῆμα τοῦ περιβόλου καὶ προσκτίσματα στὰ νότια καὶ τὰ νοτιοδυτικὰ τοῦ τεμένους (εἰκ. 15). Μέρους ἐπιγραφῆς σὲ ἐπιμήκη λιθόπλινθο σώζει τὰ γράμμα-τα: .../ΤΟΣ. Πρβ. IG V¹, 1455-1465. Τὰ ἀποκαλυφθέντα θεμέλια ἀποτυ-πώθηκαν ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Ἀθ. Νακάση καὶ ἡ θέση τοπογραφήθηκε ἀπὸ τὸν τοπογράφου Θ. Χατζηθεοδώρου καὶ ἐντάχθηκε στὸ γενικὸ τοπογραφικὸ τῆς ἀρχαίας πόλεως.

Τὰ νομίσματα

Ἡ ταύτιση ὀφείλεται στὸν ἀρχαιολόγο Κλεάνθη Σιδηρόπουλο, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀναλάβει τὴ μελέτη καὶ δημοσίευση τοῦ συνόλου τῶν νομισμάτων. Τὰ πολὺ φθαρμένα καὶ ἀδιάγνωστα δὲν περιλαμβάνονται στὸν κατάλογο ποὺ ἀκολουθεῖ.

26. RA 1844, 422 κέ.

27. IG V¹, 1442. Πρβ. καὶ IG V¹, 1431, 1470.

Εἰκ. 15. Κάτοψη τοῦ ἱεροῦ τῆς Λιμνάτιδος: ναός, βωμὸς καὶ προσκίςματα.

Θέατρο (XV/1), δυτική πύραυλος

1. 123 (1.5β.01) Φλιοῦντος, 370-280 π.Χ., BMC, 35, 25, πίν. VIII, 5.
2. 115 (1.5α.01) Ἀρχαδικοῦ Κοινοῦ, 363-280 π.Χ., BMC, Pel. 175, 72.
3. 116 (1.5α.01) Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 521.
4. 127 (1.3.08) Κλαυδίου, 41-54 π.Χ., RIC.
5. 120 (1.7.01) Φιγέλειας ἐπὶ Γέτα, 211-212 μ.Χ., BMC, Pel. 117, 34.
6. 113 (1.6.01) Κωνσταντίου Β' ὡς καίσαρος, 330-335 μ.Χ., LRBC.I, 906.
7. 122 (1.5β.01) Διαδόχων Κων/νου Α', 346-361 μ.Χ., LRBC.II, 2295, πίν. II.
8. 124 (1.8.02) Κωνσταντίου Β' ὡς αὐγούστου, 346-361 μ.Χ., ὅ.π.

Θέατρο, δυτικὸ ἀνάλημμα

9. 125 (1.1.02) Γαλλιανοῦ, 253-261 μ.Χ., RICVI.
10. 117 (1.III.01) Γαλλιανοῦ, 253-268 μ.Χ., ὅ.π.
11. 113 (1.II.01) Κωνσταντίνου Α' ὡς αὐγούστου.
12. 121 (1.II.01) Κων/νου Β' ὡς καίσαρος, 324-330 μ.Χ., LRBC.I, 1346/1363.
13. 118 (1.III.01) Κώνσταντος ὡς καίσαρος, 330-335 μ.Χ., LRBC.I, 928.
14. 126 (1.II.01) Κώνσταντος ὡς καίσαρος, 335-337 μ.Χ., LRBC.I, 561.
15. 130 (1.IV.01) Γουλιέλμου Βιλλαρδουίνου, 1245-1278, Τζαμαλής, 80, 9.61.

Οἱ δύο σαφῶς διακρινόμενες χρονολογικὰ ὁμάδες τῶν νομισμάτων, ἡ κλασικὴ/ἐλληνιστικὴ (4ος-1ος π.Χ. αἰ.) καὶ ἡ ὕστερη ρωμαϊκὴ (3ος-4ος μ.Χ. αἰ.) ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὶς δύο κύριες οἰκοδομικὰς περιόδους τοῦ Θεάτρου καὶ τῶν παρακείμενων κτισμάτων.

Σεβάστειο (XVI/2Σ)

16. 107 (2Σ5.Z.02) Ἀρχαδικοῦ κοινοῦ, 363-280 π.Χ., ὅ.π.
17. 103 (2Σ5.Z.01) Σικυῶνος, 330-200 π.Χ., Warre, 1, 38, 4C, 1(α).

18. 104 (υ) Σικυῶνος, 330-200 π.Χ., ῥ.π., 37, 4B, πίν. 6.
19. 112 (2Σ5.Z.03) » » ῥ.π., 39, 4C, 8, πίν. 7.
20. 98 (2Σ3.01) Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 519.
21. 99 (») » » ῥ.π., 516.
22. 109 (2Σ5.Z.02) » » ῥ.π.
23. 110 (») Ἡλιδος, 271-191 π.Χ., SNG Cop., 438-39.
24. 105 (») Σικυῶνος, 160-146 π.Χ., Warre, 2, 14, 10, 2, πίν. 3.
25. 101 (2Σ3.A.02) Κωνσταντίου Β' ὡς αὐγούστου, 355-361 μ.Χ., LRBC.II, 2500.

Ἡρώο (XVII/4)

26. 225 (4.0.10) Πόλεως Κεφαλληνίας, 400-300 π.Χ., SNG Cop., 467.
27. 206 (4.0.09) Μαντίνειας, 370-240 π.Χ., BMC, Pel. 186, 20, πίν. 34, 5.
28. 223 (4.0.10) Μεσσήνης (;), 369-330 π.Χ., SNG Cop., 502.
29. 207 (4.0.08) Κορίνθου, 4ος-3ος π.Χ. αἰ., SNG Cop., 169.
30. 210 (4.0.10) » » »
31. 219 (») » » »
32. 227 (») » » »
33. 230 (») » » »
34. 209 (4.0.07) Μεσσήνης, 280-146 π.Χ., SNG Cop., 508-518.
35. 229 (4.0.10) » » » »
36. 224 (») Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας (κοπή Μεσσήνης), 191-146 π.Χ., BMC. Pel., 7, 77, πίν. I, 90.
37. 221 (») Κλαυδίου Β' (Γοτθικοῦ), 268-270 μ.Χ., RIC.
38. 220 (4.0.09) Γεωργίου Α', 1870, DIVO, 63 B.

Στάδιο (XVII/5)

39. 89 (5.04.01) Σικυῶνος, 330-200 π.Χ., Warre, 4.
40. 88 (5.02.01) Μεσσήνης, 280-146 μ.Χ., SNG Cop., 525.
41. 85 (5.01.01) Κορίνθου ὡς ρωμ. ἀποικ., 45 π.Χ. - 1ος αἰ. μ.Χ., Amandry, πίν. 48.
42. 96 (5.16.03) Μαξιμιανοῦ ὡς καίσαρος, 295-96 μ.Χ., RICVI, 531, 16.

43. 93 (») Κων/ντίου Α' ὡς καίσαρος.
 44. 92 (») Διαδόχων Κων/νου Α', 346-361 μ.Χ., LRBC.II, 2295, πίν. II.
 45. 95 (») Κωνσταντίου Β' (;) ὡς αὐγούστου, 346-361 μ.Χ., β.π.
 46. 87 (5.02.01) Θεοδοσίου Α' (;), 393-395 μ.Χ., LRBC.II, 2577-79.
 47. 86 (») Γεωργίου Α', 1878, DIVO, 64α.

Παραδόσεις - τυχαῖα

Ἀπὸ τὰ εἴκοσι νομίσματα ποὺ παραδόθηκαν ἢ βρέθηκαν τυχαῖα μνημονεύουμε μόνον τὰ ἐξῆς πέντε, παρόμοια τῶν ὁποίων δὲν βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφή:

48. 146 Ἡλίδος, 146-43 π.Χ., SNG Cop., 444-48.
 49. 139 Κορίνθου ὡς ρωμ. ἀποικίας (Γάλλας), 68-69 μ.Χ., Amandry 227, πίν. 24.
 50. 143 Ὅμοιο μὲ τὸ προηγούμενο.
 51. 141 Κορίνθου ὡς ρωμ. ἀποικ. (Ἀδριανός), 117-138 μ.Χ., SNG Cop., 284.

Testimonia — Ἐπιγραφές

Τὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ ἔχουν συντάξει οἱ συνεργάτες μου Β. Μπαρδάνη καὶ Ἀγγελος Ματθαίου.

«Ἀπὸ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1987 ἔχουμε ἀναλάβει τὴ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν τῆς ἀρχαίας Μεσσήνης. Σκοπός μας ἡ ἔκδοση ἑνὸς σώματος (corpus) τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ θὰ περιλαμβάνει:

I. Τὶς φιλολογικὲς μαρτυρίες: συλλογὴ ὅλων τῶν μαρτυριῶν ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὶς φιλολογικὲς πηγές γιὰ τὴ Μεσσήνη καὶ τοὺς Μεσσηνίους, ὁ συνδυασμὸς αὐτῶν τῶν πληροφοριῶν καὶ ἡ ἀξιολόγησή τους.

II. Τὶς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες: τὶς πληροφορίες ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴν πόλη τῆς Μεσσήνης ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές τῶν ἄλλων πόλεων.

III. Τὶς ἐπιγραφές τῆς Μεσσήνης: ἐπανεκδοση τῶν δημοσιευμένων ἐπιγραφῶν καὶ ἔκδοση τῶν ἀδημοσίευτων.

IV. Τὴν προσωπογραφία τῶν Μεσσηνίων: κατάλογο τῶν ὀνομάτων τῶν

Μεσσηνίων που μαρτυρούνται από τὰ φιλολογικὰ καὶ ἐπιγραφικὰ κείμενα μὲ ὅλες τὶς πληροφορίες πού γνωρίζουμε γι' αὐτούς.

Μὲ βάση τὸ παραπάνω πλάνο, οἱ ἐργασίες πού πραγματοποιήθηκαν μέχρι σήμερα (Δεκέμβρης 1988) στοὺς ἀντίστοιχους τομεῖς εἶναι:

I. 'Η ἀπλὴ συλλογὴ ὅλων τῶν φιλολογικῶν μαρτυριῶν. Συγκεντρώθηκαν 557 χωρία-ἀναφορὲς γιὰ τὴ Μεσσήνη (στὸν ἀριθμὸ αὐτὸ δὲν περιλαμβάνονται τὰ Μεσσηνιακὰ τοῦ Παυσανία).

II. 'Η ἀποδεκτικὴ ὅλων τῶν ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν.

'Απὸ αὐτὲς τὰ πιὸ σημαντικὰ κείμενα εἶναι:

1) Τρία ψήφισματα τῶν Μεσσηνίων τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. πού βρέθηκαν σὲ ἄλλες πόλεις (τὸ ψήφισμα γιὰ τὸ ἄσυλο τοῦ ἱεροῦ τοῦ 'Ασκληπιοῦ στὴν Κῶ [SEG 12 (1955) 371 6-19, ἡ συνθήκη Μεσσηνίων καὶ Φιαλέων (IG V² 419) καὶ τὸ ψήφισμα περὶ τοῦ δήμου τῶν Μαγνήτων (Inscr. von Magn., 43]).

2) Ψήφισματα ἄλλων πόλεων πού ἀφοροῦν στοὺς Μεσσηνίους:

α) Τὸ ψήφισμα τῶν 'Αρχάδων τὸ 365/4 π.Χ. [SEG 22 (1967) 339 (b+c)].

β) Τὸ ψήφισμα τῶν 'Αμφικτυόνων περὶ τῶν Μεγαλοπολιτῶν καὶ τῶν Μεσσηνίων τοῦ 345/4 π.Χ. (Syll.³, 224).

γ) 'Η συμμαχία τοῦ δήμου τῶν 'Αθηναίων καὶ τῶν Μεσσηνίων τὸ 342 π.Χ. (IG II², 225) καὶ

δ) 'Η κρίση τῶν Μιλησίων περὶ τῆς χώρας τῶν Μεσσηνίων καὶ τῶν Λακεδαιμονίων τὸ 140 π.Χ. (Inscr. von Ol.).

3) Οἱ ἀναθέσεις τῶν Μεσσηνίων στὰ μεγάλα ἱερά (ἀναθέσεις στοὺς Δελφοὺς, τὴν 'Ολυμπία, τὴν 'Επίδαυρο καὶ τὴ Λυκόσουρα).

4) Τὰ τιμητικὰ καὶ προξενικὰ ψήφισματα γιὰ τοὺς Μεσσηνίους. Δέκα πόλεις τιμοῦν μὲ προξενία Μεσσηνίους ('Αργος, 'Επίδαυρος, Κλεῖτωρ, 'Ωρωπός, Δελφοί, ἡ Λιλαϊέων πόλις, οἱ Αἰτωλοί, οἱ 'Ολοῦντιοι, ἡ 'Απτερα καὶ ἡ Γόρτυς).

5) Μεσσηνιοὶ σὲ καταλόγους ὑποκριτῶν ἢ ἄλλων τεχνιτῶν.

6) 'Ανδριαντοποιοὶ πού ἐργάστηκαν σὲ ἄλλες πόλεις καὶ

7) 'Επιτύμβια τῶν Μεσσηνίων πού ἐζήσαν κι ἐτάφησαν μακριὰ ἀπὸ τὴν πόλιν τους.

III. Οἱ ἐργασίες ἄρχισαν στὸ Μουσεῖο τῆς Μεσσήνης μὲ τὴ συγκέντρωση τῶν ἐπιγραφῶν σ' ἓναν ἰδιαίτερο χῶρο καὶ τὴν τοποθέτησή τους σὲ ράφια.

Ἦγινε ἡ ταύτιση τῶν δημοσιευμένων ἐπιγραφῶν, ἡ διάκριση τῶν ἀδημοσίευτων, ἡ ταξινόμηση τῶν ἐπιγραφῶν κατὰ εἶδος, ἡ καταγραφή τους (οἱ περισσότερες ἐπιγραφές δὲν εἶχαν ἀριθμὸ εὐρετηρίου) καὶ τέλος ἡ φωτογράφησή τους ἀπὸ τὸν Β. Σταματόπουλο. Ἡ ἴδια περίπου ἐργασία ἔγινε καὶ γιὰ τὶς ἐπιγραφές ποὺ βρίσκονται καὶ θὰ παραμείνουν βέβαια στὸ χῶρο. Συνολικὰ ἔχουμε 194 ἐπιγραφές ἀπὸ τὶς ὁποῖες: 55 εἶναι ἀδημοσίευτες, 31 βρίσκονται στὸν χῶρο τῶν ἀνασκαφῶν καὶ 32 (δημοσιευμένες) παραμένουν πρὸς τὸ παρὸν ἀταύτιστες, γιὰ τὸ corpus δὲν ὑπάρχει ἔνδειξη ἢ ὅπου ὑπάρχει εἶναι ἀσαφές (Messeniae, Messeniae in museo, in agro alicuius).

Ἡ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν ἄρχισε μὲ τὴν ἀνάγνωση τῶν ἀδημοσίευτων, τῶν ὁποίων ἡ προετοιμασία τῆς ἐκδοσης ἔχει ὀλοκληρωθεῖ. Ἦχει γίνῃ ἐπίσης ἡ ἐπανεξέταση ὅλων τῶν δημοσιευμένων ἐπιγραφῶν ποὺ βρίσκονται στὸ Μουσεῖο καὶ στὸν χῶρο. Ἀπὸ τὸν ἑλεγχό μας προέκυψαν ἀρκετὲς διαφορετικὲς ἀναγνώσεις καὶ συμπληρώσεις.

IV. Ἦχει ὀλοκληρωθεῖ ἡ σύνταξη τῆς προσωπογραφίας τῶν Μεσσηνίων. Περιλαμβάνει 635 ὀνόματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ 22 μαρτυροῦνται μόνο ἀπ' τὰ φιλολογικὰ κείμενα, τὰ 397 ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές τῆς Μεσσηνίας καὶ τὰ 216 ἀπὸ τὶς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες ἐκτὸς Μεσσηνίας».

Λοιπὲς ἐργασίες

Παράλληλα μὲ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐρευνες προχώρησαν ἡ τοπογράφηση καὶ ἡ κτηματογράφηση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἀπὸ τὸν τοπογράφο Γ. Μακρῇ μὲ ὁμάδα συνεργατῶν του. Ἡ ἀγορὰ τῶν ἀγρῶν στὴν περιοχὴ Θεάτρου-Σταδίου ἔχει προχωρήσει σημαντικά. Ἡ ἀρχιτέκτων Α. Χλέπα παρέδωσε πλήρη ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη τοῦ Ἀρτεμισίου μὲ πρόταση στερέωσης, ἀναστήλωσης καὶ προστασίας, ἐνῶ ὁ ἀρχιτέκτων Π. Μπίρταχας ἔκανε τὸ ἴδιο γιὰ τὸ θεατροειδὲς Συνέδριο (Ὡδεῖο) τοῦ Ἀσκληπείου. Τὴ φωτογραμμετρικὴ ἀποτύπωση τοῦ Σταδίου καὶ τοῦ Ἡρώου ἔχει ἀναλάβει ὁ τοπογράφος - μηχανικὸς Μ. Σταμπουλόγλου, ἐνῶ τῆς ἀρχαιολογικῆς πύλης καὶ τῶν ὀχυρώσεων ὁ τοπογράφος - μηχανικὸς Ἀν. Πορτελάνος. Οἱ ἀρχιτέκτονες Ἀ. Νακάσης, Καίτη Τογανίδου καὶ Χρ. Σταματοπούλου ὀλοκλήρωσαν τὴν ἀποτύπωση ὀλόκληρου τοῦ συγκροτήματος τοῦ Ἀσκληπείου μὲ τὸ Σεβάστειο καὶ τὸν «Οἶκο τῶν Ἱερῶν». Τὸ ἔργο τῆς ἀποψίλωσης καὶ τοῦ καθαρισμοῦ ὀλόκληρου τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβάλλου τῆς πόλεως, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς ἀκρόπολης, ἔφερε σὲ πέρας ὁ ἐπι-

στάτης Δ. 'Ανδρουτσάκης με συνεργείο έργων. 'Η ομάδα τοπογράφων του Γ. Μακρῆ παρέδωσε μελέτη με πλήρη σειρά σχεδίων του μοναστηριακοῦ συγκροτήματος του Βουρκάνου στην κορυφή τῆς 'Ιθώμης. Με βάση τὴ μελέτη αὐτή ἡ 'Εφορεία Βυζαντινῶν 'Αρχαιοτήτων Καλαμάτας προχώρησε σὲ προτάσεις στερέωσης τῶν κελλιῶν καὶ τοῦ καθολικοῦ καὶ συντήρησης τῶν τοιχογραφιῶν. 'Ο μαρμαροτεχνίτης Μ. Καλλέργης ἀσχολήθηκε με τὴ συγκόλληση γλυπτῶν, ἀρχιτεκτονικῶν καὶ ἐπιγραφῶν.

Τὸ ἀρχαῖο ὕλικο πὺν φυλάσσεται στὶς ἀποθήκες καὶ στὸ Μουσεῖο καταγράφηκε ἀπὸ τὶς ἀρχαιολόγους 'Ι. Τότσιου καὶ Σ. 'Ασουχίδου, οἱ ὁποῖες ἀνέλαβαν τὴ σύνταξη καὶ τὴ δημοσίευση καταλόγου γλυπτῶν καὶ ἀρχιτεκτονικῶν.

Κλείνουμε τὴν ἐκθεση ἐργασιῶν τοῦ 1988 με ἓνα σημαντικό ἐπιγραφικὸ μνημεῖο: τὸν δωρικὸ κίονα με 20 ραβδώσεις (μέγ. ὕψ. 2.05 μ., διαμ. κάτω 0.50 μ., διαμ. ἄνω 0.44 μ.) ὁ ὁποῖος φέρει περιφερικὰ χαραγμένη ἐπιγραφή 99 στίχων. Λόγω τῆς ἐντονης διάβρωσης, ὁ ἀνασκαφέας 'Αν. 'Ορλάνδος κατάφερε νὰ ἀναγνώσει λίγα μόνο τμήματά της, ὅπως σημειώνει²⁸. Νέα προσπάθεια ἀνάγνωσης βεβαίωσε τὴν ἀναγραφή ἱκανοῦ ἀριθμοῦ ψηφισμάτων διαφόρων ἡπειρωτικῶν καὶ νησιωτικῶν ('Ιονίων νήσων καὶ Κυκλάδων) πόλεων οἱ ὁποῖες ἀποδίδουν ἐξαιρετικὲς τιμὲς καὶ διακρίσεις στὸν Μεσσήνιο γλύπτη *Δαμοφῶντα Φιλίππου* καὶ στοὺς γιούς του, οἱ ὁποῖοι φιλοτέχνησαν ἀγάλματα καὶ προσέφεραν καὶ ἄλλες ὑπηρεσίες στὶς πόλεις αὐτές. 'Η μελέτη τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς, τὴν ὁποία ἀνέλαβε ἡ Β. Μπαρδάνη, θὰ προσφέρει ὅπωςδῆποτε νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν προσωπικότητα, τὴν καλλιτεχνικὴ παραγωγή, τοὺς χρόνους καὶ τοὺς τόπους δραστηριότητος τοῦ μεγάλου Μεσσήνιου ἀγαλματοποιοῦ.

ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ

28. ΠΑΕ 1972, 137-138, πίν. 115-116.

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΡΜΟΥ

(Πίν. 58)

Στὸ Θέρμο συνεχίστηκε ἡ ἀνακάλυψη τοῦ στυλοβάτη καὶ τῶν βάσεων τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τῆς δυτικῆς στοᾶς τῆς Ἀγορᾶς (πίν. 58α).

Ἔχουν βρεθεῖ εἴκοσι μία βάσεις ποὺ ἀποτελοῦνται κατὰ κανόνα ἀπὸ δύο στρώσεις ὀρθογωνισμένων πλακῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ ἀνώτερη φέρει ἀδρὴ προετοιμασία γιὰ τὴν ἔδραση, ξύλινου προφανῶς, κίονα. Μία βάση ἔχει ὕψος διπλάσιο τῶν ἄλλων καὶ στενεύοντας ἐπάνω σχηματίζει στρογγυλὴ ἐπιφάνεια γιὰ τὸν κίονα.

Στὴν κρήνη τῆς Ἀγορᾶς ἔγινε ἀποκατάσταση τοῦ πλακόστρωτου ποὺ τὴν περιβάλλει ἀπὸ τὶς τρεῖς πλευρές, ἐκτὸς τῆς ἀνατολικῆς. Ἀφαιρέθηκαν οἱ πλάκες ποὺ εἶχαν ὑποστεί καθίζηση καὶ ἐπανατοποθετήθηκαν στὴ θέση τους, ἀφοῦ ἐνισχύθηκε τὸ ὑπόστρωμα (πίν. 58β).

Κατὰ τὴν ἐργασία αὐτὴ βρέθηκε κάτω ἀπὸ πλάκα ἀργυρὸ νόμισμα Χαλκίδος κοπῆς τοῦ 330 π.Χ., εὔρημα σημαντικόν, γιὰτὶ μᾶς προσφέρει χρονολογικὸ *terminus post quem* γιὰ τὴν κατασκευή τοῦ πλακόστρωτου καὶ προφανῶς καὶ τῆς κρήνης¹.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

1. Εὐχαριστῶ τὸν Διευθυντὴ τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς κ. Olivier Picard ποὺ ἐξέτασε τὸ νόμισμα κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὴν ἀνασκαφή.

9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΦΘΙΩΤΙΔΩΝ ΘΗΒΩΝ

(Πίν. 59 - 66)

Τὸ 1988 ἦταν τὸ πέμπτο καὶ τελευταῖο ἔτος τοῦ πενταετοῦς εἰδικοῦ προγράμματος ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ποὺ χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ πιστώσεις τοῦ Δημοσίου (ΠΑΕ 1984, Α', 131). Τὸ ἔτος αὐτὸ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν ἀρχαία πόλη τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν — σημερινὴ Νέα Ἀγχίαλο — περιορίστηκε στὸν χώρο τοῦ συγκροτήματος τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου (εἰκ. 1, κάτοψη· πίν. 59). Πολύτιμη συνεργάτις στὴν ἀνασκαφὴ καὶ στὴ σύνταξη αὐτῆς τῆς ἐκθεσης ἦταν ἡ συνάδελφος Ἀσπασία Ντίνα. Περιληπτικὰ οἱ ἐργασίες τοῦ 1988 εἶναι οἱ ἑξῆς:

1. Τομέας ΤΜ-Ξ

Βόρεια τῶν βασιλικῶν εἶχε ἀποκολληθεῖ τὸν Αὐγούστο τοῦ περασμένου χρόνου (1987) μέρος τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς πρώτης περιόδου, μήκους 5.40 μ. καὶ πλάτους 1.20 μ. (Τὸ Ἔργον 1987, 85-86 καὶ ΠΑΕ 1987, σ. 111).

Γιὰ νὰ γίνεи ἡ ἀποκόλληση, τὸ ψηφιδωτὸ χωρίστηκε σὲ πέντε τμήματα. Μετὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴ συντήρησή του στὸ ἐργαστήριό τῆς Ὑπηρεσίας ἐπανατοποθετήθηκε ἐφέτος στὸν ἴδιο χώρο, πάνω ὅμως σὲ νέο ὑπόστρωμα. Ἡ σύσταση τοῦ ὑποστρώματος εἶναι, ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω, ἡ ἀκόλουθη: α) στρώμα ἀπὸ χῶμα, ὕψους 0.05 μ., β) λιθορριπὴ, ὕψους 0.20 μ., γ) στὴν ἄνω ἀνώμαλη ἐπιφάνεια τῆς λιθορριπῆς στρώμα ἀπὸ μαύρη θαλασσινὴ ἄμμο, ἀνάμεικτη μὲ χῶμα, ὕψους 0.025 μ., δ) τὸ πρῶτο ὑπόστρωμα κορασανιοῦ, ὕψους 0.025 μ., ἀπὸ τσιμέντο, ἐλαφρόπετρα, τοῦβλο «τραχανά», ἄμμο σπαστήρα καὶ τρίμματα ἀπὸ παλιὰ κορασάνια ποὺ βγαίνουν ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τῶν ἀρχαίων ψηφιδωτῶν καὶ ε) τὸ δεύτερο-τελευταῖο στρώμα κορασανιοῦ, ὕψους 0.025 μ. ἀπὸ λευκὸ τσιμέντο, τουβλόσκονη, ἄμμο σπαστήρα, θηραϊκὴ γῆ, ἀσβέστη λιωμένο καὶ μικρὴ ποσότητα παλιοῦ κορασανιοῦ. Αὐτὰ τὰ τελευταῖα ὕλικά ψιλοκοσκινίστηκαν. Πάνω στὸ τελευταῖο στρώμα ἐπικολλήθηκαν τὰ πέντε τμήματα

τοῦ ψηφιδωτοῦ καὶ στὴ συνέχεια οἱ λωρίδες μὲ τὴ μονὴ σειρὰ ψηφίδων γιὰ νὰ φραχθοῦν οἱ ἄρμοι ποὺ δημιουργήθηκαν κατὰ τὴν ἀποκόλληση.

2. Τομέας TM-T

Ἡ 7η 'Εφορεία Βυζαντινῶν 'Αρχαιοτήτων Λάρισας ἐκτέλεσε ἐργασίες γιὰ τὴν ἀνακατασκευὴ τῆς περίφραξης στὸ ΝΑ τμήμα τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου, στὸ ὁποῖο ἐκτείνεται τὸ συγκρότημα τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου, καὶ συγκεκριμένα στὴ συμβολὴ τῶν ὁδῶν 'Ελευθερίας καὶ Τσιτσίνια. Ὁ ἄσκαφος ὄχθος τῆς ὁδοῦ Τσιτσίνια σχημάτιζε καμπύλη πρὸς τὸν χῶρο τοῦ μνημεῖου καὶ κάλυπτε μέρος τοῦ ἀρχαίου τείχους. Τὴν καμπύλη αὐτὴ ἀκολουθοῦσε καὶ ἡ περίφραξη. Τώρα ἡ περίφραξη μετατοπίστηκε πρὸς τὰ ἔξω, νότια περισσότερο ἀπὸ 1 μ. καὶ ἔτσι εὐθυγραμμίστηκε ἀπὸ τὴ γωνία τῆς ἀπαλλοτριωμένης οἰκίας Δάινα, ὅπου τὸ Γραφεῖο τῆς 7ης 'Εφορείας, ὡς τὴ ΒΑ γωνία τῆς σιδερένιας γέφυρας, πάνω ἀπὸ τοὺς χώρους XIV, XI καὶ VIII.

Κατασκευάστηκε ἰσχυρὴ σκαρπωτὴ ξερολιθιά σὲ μῆκος 31.20 μ. καὶ ὕψος 2 μ. Στὴν κορυφὴ τῆς ξερολιθιάς ἐπίστεψη ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα ἀποτέλεσε τὴ βάση γιὰ τὴ νέα περίφραξη ἀπὸ ἑγχρωμους πασσάλους καὶ καινούριο συρματόπλεγμα. Στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς ἐπίστεψης τοποθετήθηκε, γιὰ στερεότερη σύνδεση μὲ τὴ σιδερένια γέφυρα, σιδηροδοκὸς μήκους 7 μ., διατομῆς κεφαλαίου Η (πίν. 59).

Μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν πραγματοποιήθηκε ἀνασκαφικὴ ἐρευνα στὴν ὁδὸ Τσιτσίνια, νότια τοῦ χώρου XVI ὡς τὴ νέα θέση τῆς περίφραξης. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν στυλοβάτη τοῦ τριβήλου ἀνοίγματος τοῦ XV καὶ σὲ βάθος περίπου 2 μ. ἀπὸ τὸ κατὰστρωμα τῆς ὁδοῦ Τσιτσίνια βρέθηκε τὸ δάπεδο Δ1 ἀπὸ σκληρὸ πατημένο χῶμα. Πάνω στὸ Δ1 καὶ σὲ ἀκτῖνα 2.50 μ. ἀνατολικά τοῦ τοίχου T40, ὑπάρχει στρῶμα ὕψους 0.15 μ. πυρκαγιᾶς μὲ πολλὰ θραύσματα μαρμαροθετημάτων καὶ πλατυκέφαλα σιδερένια καρφιά, τὰ γνωστὰ γύφτικα. Πιὸ πάνω ἓνα στρῶμα ὕψους 0.43-0.45 μ. περιέχει συντρίμματα τοιχοποιίας καὶ μεγάλα κεραμίδια στέγης. Τὰ μαρμαροθετήματα θὰ ἀνῆκαν στὸ πάτωμα τοῦ ὀρόφου καὶ τὰ κεραμίδια στὴ στέγη τοῦ κτηρίου.

Ὑπολείμματα πατωμάτων Δ3 καὶ Δ2 ἀπὸ πήλινες πλάκες ἀποκαλύφθηκαν κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ἀρχαίου τείχους (εἰκ. 2). Ἕνας ἀκόμη πεσσός, ὁ 88-T1, βρέθηκε στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ τείχους. Ὁ πεσσὸς αὐτὸς καθὼς καὶ οἱ 80-T3, 80-T2 καὶ T80-Π1 ἀνατολικά του καὶ ἀκόμη οἱ τοῖχοι

T25 καὶ T40 καὶ ἡ νότια τοξοστοιχία τοῦ χώρου XVI ἀποτελοῦσαν τὰ στηρίγματα πάνω στὰ ὁποῖα στηριζόταν ὁ ὄροφος τῆς νότιας πτέρυγας τοῦ διώροφου κτηρίου, ποὺ εἶχε αἶθριο τὸν χῶρο XVI.

Ὁ βόρειος τοῖχος τῆς πλευρᾶς αὐτῆς μὲ τὴν τοξοστοιχία τοῦ ἰσογείου ἔπесαν κατὰ τὴν καταστροφή τοῦ κτηρίου, ἀπὸ πυρκαγιά, στὸν χῶρο τοῦ αἰθρίου XVI, χωρὶς εὐτυχῶς νὰ διαλυθοῦν τελείως. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ κείτονται στὸ δάπεδο τοῦ αἰθρίου, ἔγινε σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση τῆς ὄψης του. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ πλούσιος κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος καὶ ἡ ἀρμονικὴ διάταξη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων (ΠΑΕ 1979, 56, εἰκ. 1).

Ἡ στρωματογραφία τοῦ ὄχθου τῆς ὁδοῦ Τσιτσίνια, ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω, εἶναι ἡ ἐξῆς: 1) σύγχρονο ὁδόστρωμα, ὕψ. 0.06 μ., 2) προηγούμενο ὁδόστρωμα ἀπὸ χῶμα μὲ ἐλάχιστες μικρὲς πέτρες, ὕψ. 0.20 μ., 3) στρώμα ἀπὸ χῶμα, μικρὲς πέτρες καὶ θραύσματα κεραμιδιῶν, ὕψ. 0.20 μ., 4) στρώμα ἀπὸ συντρίμματα τοιχοποιίας καὶ θραύσματα κεραμιδιῶν, ὕψ. 0.20 μ., 5) χῶμα μαῦρο, ὕψ. 0.18 μ., 6) συντρίμματα τοιχοποιίας μὲ θραύσματα κεραμιδιῶν στέγης, ὕψ. 0.43-0.45 μ., 7) στρώμα καταλοίπων πυρκαγιᾶς μὲ μαρμαροθετήματα, ὕψ. 0.15 μ. καὶ 8) τὸ δάπεδο Δ1.

Στὸ στρώμα 4 βρέθηκε μικρὸ κιονόκρανο (ἀρ. καταγραφῆς 88-76), ὅχι καλὰ λειασμένο. Διαστάσεις: ἄβκακας 0.34×0.36 μ., ὕψος 0.20 μ., κάτω διάμετρος 0.245 μ. Στὸν κορμὸ τέσσερα πλατιά φύλλα κάμπτουν ζωηρὰ πρὸς τὰ κάτω τὶς κορυφές τους. Μεγάλο πῆλινο κάλυμμα στομίου πιθαριοῦ βρέθηκε πάνω στὸ δάπεδο Δ1 (πίν. 62α). Στὴν πάνω ἐπιφάνειά του ὑπάρχει διάκοσμος ἀπὸ τέσσερις ἐπ'ἀλλήλους κυματιστοὺς κύκλους. Φέρει χειρολαβὴ ὕψους 0.085 μ. Διαστάσεις: διάμ. 0.61 μ., πάχ. 0.03 μ. (ἀρ. καταγραφῆς TM - T/88-77).

Στὸν ἴδιο ὄχθο, σὲ βάθος 1.10 μ., βρέθηκε τμῆμα τετράγωνου πεσσοῦ ἀπὸ ἡφαιστειακὸ πέτρωμα, ὕψους 1.255 μ., διατομῆς 0.31×0.25 μ. (ἀρ. καταγραφῆς 88/66). Τὸ τμῆμα αὐτὸ ἀνήκει στὴ δυτικὴ παραστάδα τοῦ τριβήλου ἀνοίγματος τοῦ χώρου XV. Ἡ παραστάδα ἀποκαταστάθηκε μὲ τὴ συγκόλληση τοῦ τμήματος ποὺ βρέθηκε πάνω στὸ κάτω τμῆμα τῆς, ποὺ βρίσκεται στὴ θέση του. Σημειώνεται ὅτι στὴν κορυφὴ τοῦ ἄνω τμήματος σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πίσω γωνιές του ὑπάρχει διαμπερὴς ὀπή, προφανῶς γιὰ νὰ στερεώνεται μὲ κάποιον συνδετήρα πάνω στὸν τοῖχο T45.

Τμῆμα τοίχου 88-T5, πλάτους 1 μ., ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴ νότια πλευρὰ τοῦ τείχους, εἶναι ἡ δυτικὴ πλευρὰ τετραγώνου πύργου, τοῦ ὁποῖου τὴν ἀνατο-

λική ἀποτελεῖ ὁ τοῖχος 80-T1. Οἱ διαστάσεις τοῦ πύργου θὰ εἶναι: ἐσωτερικά 4×4 μ. καὶ ἐξωτερικά 5.90×5 μ. (εἰκ. 2).

Στὴν Τομὴ Α, ἀνατολικά τοῦ πύργου καὶ νότια τοῦ τείχους βρέθηκαν δύο ταφές. Ἡ μία, Τάφ. 1, εἶναι ἐγγυτρισμός, σὲ βάθος 0.94 μ. κάτω τῆς κορυφῆς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου 88-T1 τοῦ πύργου. Ὁ ὀξυπύθμενος ἀμφορέας, διαστ. 0.79×0.27 μ., εἶναι τοποθετημένος μὲ τὸ στόμιο πρὸς τὰ δυτικά. Στὸ ἐσωτερικό του βρέθηκαν τὰ λεπτὰ καὶ σχεδὸν διαλυμένα ὀστά νηπίου. Τὸ κεφάλι τοῦ νηπίου ἦταν πρὸς τὰ δυτικά.

Ἡ ἄλλη ταφή, Τάφ. 2, λίγο νοτιότερα, σὲ βάθος 1.15 μ., εἶναι κεραμοσκεπῆς - καλυβίτης τάφος παιδιοῦ, μεγαλύτερης ἡλικίας γιατί εἶχε βγάλει δόντια. Τὰ κεραμίδια τοῦ τάφου ἔχουν μῆκος 0.70 μ. Τὰ δύο ἀνοίγματα, ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ, τοῦ τάφου εἶχαν φραχθεῖ μὲ μισὲς κεραμίδες.

Σημειώνεται ὅτι στὸν χώρῳ τῆς Τομῆς Α τὰ χρώματα εἶναι καστανόχρωμα, σφικτὰ καὶ καθαρά, χωρὶς δηλαδὴ ξένα σώματα.

Σὲ βάθος 1.60 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ τείχους ὑπάρχει καὶ ἐδῶ ἡ σκληρὴ ἀνθυγρὴ κατασκευή, ποὺ ἔχει βρεθεῖ σὲ ὅλο τὸν χώρῳ τοῦ συγκροτήματος. Σὲ βάθος 1.79 μ. ἀπὸ τὴν ἴδια κορυφὴ τοῦ τείχους βρίσκεται ἡ στάθμη τοῦ νεροῦ καὶ σὲ βάθος 1.88 μ. ἀρχίζει ἡ θεμελίωση τοῦ τείχους.

3. Τομέας TM - Θ. Νότιο κλίτος

Κατὰ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο σὲ ὅλο τὸ μῆκος τοῦ νότιου κλίτους τῆς βασιλικῆς τοῦ θου αἰ. Τὸ ψηφιδωτὸ αὐτὸ τὸ ἀποτελοῦν πέντε διάχωρα, καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχει διαφορετικὸ διάκοσμο. Τὰ τρία δυτικὰ διάχωρα ἀποκολλήθηκαν καὶ μεταφέρθηκαν στὰ ἐργαστήρια τῆς Ὑπηρεσίας γιὰ συντήρηση (ΠΑΕ 1972, 354· 1973, 31 καὶ 214 καὶ ΠΑΕ 1975, 55, εἰκ. 3, πίν. 39β καὶ 40α-β).

Μὲ τὴν ἀνασκαφὴ ποὺ ἀκολούθησε τότε βρέθηκαν πρὸ χαμηλὰ ἄλλα δύο πατώματα, ἓνα μὲ πῆλινες πλάκες σὲ βάθος 0.75-0.80 μ. καὶ ἄλλο μὲ ἐκτεταμένα ψηφιδωτὰ σὲ βάθος 1.29-1.35 μ. (ΠΑΕ, ἑ.ἀ. καὶ 1974, 55 καὶ 1980, 40) (πίν. 60).

Ἐφέτος γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ σκοποῦ τῆς ἀνασκαφῆς χρειάστηκε νὰ ἀποκολληθεῖ ἑκτασὴ $46 \mu^2$ ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ δεύτερου ἀπὸ ἀνατολικά διαχώρου τοῦ νότιου κλίτους τῆς ἰδίας βασιλικῆς τοῦ θου αἰ. (εἰκ. 1, πίν. 59, 61, 62β).

Τὴν ἀποκόλληση τοῦ ψηφιδωτοῦ ἐνέκρινε τὸ τοπικὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο Θεσσαλίας κατὰ τὴ συνεδρία τῆς 31-8-1988. Σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ Διαχώρου Β ἐπικολλήθηκε, ἀπὸ τοὺς εἰδικευμένους συντηρητὲς τῆς 7ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Λάρισας, μὲ ἰσχυρὴ κόλλα, πρῶτα τουλουπάνι καὶ πάνω του κάμποτο. Στὴ συνέχεια ἡ ἐπιφάνεια αὐτὴ διαιρέθηκε σὲ 46 τμήματα κατὰ τρόπο πού νὰ μὴν προξενηθεῖ ζημιὰ στὰ διακοσμητικὰ σχέδια. Ἀκολούθησε ἡ ἀποκόλληση χωριστὰ κάθε τμήματος, ἡ ὁποία ἦταν δυσχερὲς-στατή καὶ πολὺ ἐπίπονη, γιατί τὸ ὑπόστρωμα ἦταν ἐξαιρετικὰ ἰσχυρό. Στὴ λιθορριπὴ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ πολλὰ θραύσματα μαρμάρινων μελῶν (κιόνων, θωρακίων, κιονοκράνων, ἐπιθημάτων κ.ἄ.) κολυμπητὰ σὲ δυνατὸ μεῖγμα θηραϊκῆς γῆς, ἀσβέστη καὶ χαλικοῦ. Τὰ μέλη αὐτὰ θὰ ἀνῆκαν, φυσικὰ, στὴ δευτέρη ἢ ἀκόμη καὶ στὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάση, πού θὰ τὰ βρῆκαν σπασμένα ἢ καὶ θὰ τὰ κομμάτιασαν ἐπίτηδες γιὰ νὰ τὰ χρησιμοποιήσουν στὴ λιθορριπὴ.

Στὸ ὑπόστρωμα τοῦ τμήματος ἀρ. Τ11 ὑπάρχει σαφὲς εὐθεία γραμμὴ, πού τὸ διαχωρίζει σὲ δύο μέρη. Πρόκειται γιὰ τὸ τελείωμα τῆς ἐργασίας τῆς ἡμέρας ἢ καὶ γιὰ ἀλλαγὴ τοῦ «χαρμανιοῦ» τῶν ὕλικῶν (πίν. 63α). Ἡ σύνθεση τοῦ ὑποστρώματος αὐτοῦ, πού ἔχει ὕψος 0.035-0.04 μ., εἶναι: τουβλόσκονη, τριφτὸ τοῦβλο (πιδὺ χονδρὸ ἀπὸ τὴ σκόνη), ἀσβέστης λιωμένος καὶ ἀσβέστης σὲ σβώλους, ἴσως ξερός, μικρὰ θραύσματα κεραμιδιῶν σὰν ψηφίδες, χαλίκι μαυριδερό ποταμίσιο, ἄμμος ψιλή, μικρὰ θραύσματα ἄσπρης πέτρας νταμαρίσιας, μικρὴ ποσότητα λατύπης (μαρμάρου), θραύσματα σχιστολίθου καὶ τρίμματα ἀλαβάστρου.

Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτὸ ὑπῆρχε ἄλλη στρώση ἰσχυρότατη ἀπὸ θηραϊκὴ γῆ καὶ θραύσματα μαρμάρου κολυμπητὰ, ὕψους 0.06 μ. Ἡ στρώση αὐτὴ ἦταν τόσο ἰσχυρὴ καὶ τόσο δυνατὰ συνδεμένη μὲ τὴ λιθορριπὴ, ὥστε κατὰ τὴν ἀποκόλληση ἀποσπάσθηκαν μαζὶ ὅλα τὰ στρώματα τῆς προετοιμασίας, τὸ συνολικὸ ὕψος τῆς ὁποίας ἦταν 0.22 μ.

Μετὰ τὴν ἀποκόλληση τοῦ ψηφιδωτοῦ διενεργήθηκε ἀνασκαφὴ στὸν χῶρο. Σὲ βάθος 0.75-0.80 μ. βρέθηκε τὸ ὑπόστρωμα τοῦ πατώματος Δε, τὸ ὁποῖο, ὅπως ἀναφέρθηκε πιδὺ πάνω, εἶχε ἀποκαλυφθεῖ κάτω καὶ ἀπὸ τὰ ἀποκολληθέντα ψηφιδωτὰ τῶν τριῶν δυτικῶν διαχώρων (ΠΑΕ 1972, 354-355· ΠΑΕ 1973, 214· ΠΑΕ 1975, 55 κέ., εἰκ. 3, πίν. 39 β καὶ 40 α-β).

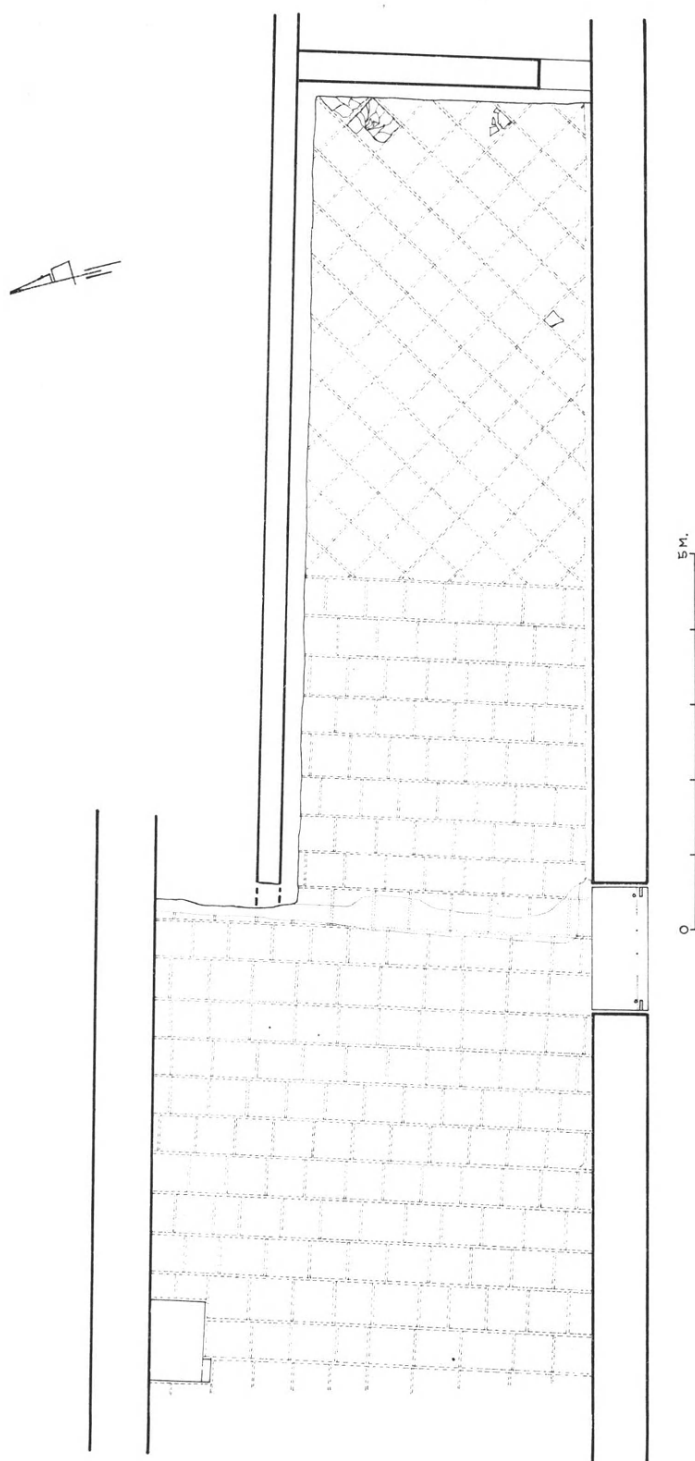
Τὸ πάχος τοῦ ὑποστρώματος εἶναι 0.07-0.08 μ. καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ πατημένο χῶμα καστανοῦ χρώματος, χωρὶς ξένα σώματα. Οἱ πλάκες τοῦ πατώ-

ματος ἦταν πῆλινες, δὲν σώζονται ὅμως γιατί, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστα σποραδικὰ κομμάτια, ἔχουν ἀφαιρεθεῖ συστηματικά. Ἀπὸ τοὺς ἄρμους τους, ποὺ διατηροῦνται καλὰ, βγαίνει τὸ σχῆμα, οἱ διαστάσεις καὶ ὁ τρόπος τοποθέτησής τους. Ὡς ἓνα σημεῖο συνεχίζεται τὸ ἴδιο σύστημα τοποθέτησης, δηλαδὴ σὲ ἰσοῦψεῖς σειρὲς μὲ τὸν κατὰ μῆκος ἄξονά τους ἀπὸ B-N. Στὸ σημεῖο ὅμως πού, ὅπως διαπιστώθηκε στὴ συνέχεια τῆς ἀνασκαφῆς, βρίσκεται ἀπὸ κάτω ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος ἐνὸς ἄλλου ἀρχαιότερου κτίσματος, ἡ διάταξη κατὰ ὀριζόντιες γραμμὲς διακόπτεται καὶ οἱ τετράγωνες πῆλινες πλάκες ἔχουν τοποθετηθεῖ διαγώνια (εἰκ. 3, πίν. 63β). Σημειώνεται ὅτι, μετὰξὺ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου Δα ποὺ ἀποκολλήθηκε καὶ τοῦ ὑποστρώματος τοῦ πῆλινου πατώματος Δε, ὑπῆρχαν κομμάτια ἀπὸ ψηφιδωτὰ δαπέδων, ἐλάχιστα ἀπὸ ἐντοίχια ψηφιδωτὰ μὲ γυάλινες ψηφίδες καὶ ἄφθονα σπαράγματα τοιχογραφιῶν, περισσότερα κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοῖχου καὶ λιγότερα στὴ βόρεια πλευρά. Αὐτὸ εἶναι φυσικόν, ἀφοῦ στὸν νότιο τοῖχο ὑπῆρχαν μεγάλες ἐπιφάνειες γιὰ ζωγραφικὸ διάκοσμο, ἐνῶ στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ κλίτους διάκοσμος μποροῦσε νὰ γίνῃ στὶς περιορισμένες ἐπιφάνειες πάνω ἀπὸ τὴν τοξοστοιχία. Δὲν χρειάζεται βέβαια νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ τοιχογραφίες καὶ τὰ ψηφιδωτὰ ποὺ βρέθηκαν πάνω ἀπὸ τὸ πῆλινο πάτωμα Δε ἀνήκουν στὴ βασιλική, στὴν ὁποία ἀνήκει καὶ τὸ πάτωμα (5ος αἰ.).

Στὴ συνέχεια τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρευνας βρέθηκε, σὲ βάθος 1.35 μ. ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ Δα τῆς τελευταίας χρονικῆς βασιλικῆς καὶ 0.60-0.65 μ. ἀπὸ τὸ πῆλινο πάτωμα, τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο Δδ, ποὺ ἀνήκει σὲ κτίσμα προγενέστερο αὐτῶν τῶν δύο (ΙΑΕ 1975, 55 κέ., παρ. πίν. Β', πίν. 39β καὶ 40β). Καὶ ἐδῶ, κάτω ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ πῆλινου πατώματος Δε, βρέθηκαν ἄφθονα σπαράγματα τοιχογραφιῶν καὶ θραύσματα ψηφιδωτῶν, τὰ ὁποῖα, φυσικά, προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀρχαιότερο κτίσμα, στὸ ὁποῖο ἀνῆκε τὸ ψηφιδωτὸ Δδ.

Κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν εὐθεία γραμμὴ, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ ὄριο τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴν ὀριζόντια διάταξη τῶν πῆλινων πλακῶν τοῦ Δε στὴ διαγώνια, ἀποκαλύφθηκε ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ προγενέστερου κτίσματος μὲ τὸ ψηφιδωτὸ Δδ, σὲ ἀπόσταση 15.90 μ. δυτικὰ ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ νότιου κλίτους τῆς τελευταίας βασιλικῆς τοῦ 6ου αἰ. (εἰκ. 1, πίν. 59, 64, 65). Ὁ τοῖχος ποὺ ἀποκαλύφθηκε εἶναι ἀπὸ κοινὴ, ἀλλὰ ἰσχυρὴ τοιχοποιία. Σῶζεται σὲ ὕψος 0.44-0.45 μ. πάνω ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ Δδ καὶ ἡ κορυφὴ του εἶναι σὲ ὀριζόντια γραμμὴ ἰσοῦψης σὲ ὅλο τὸ μῆκος της. Αὐτὸ δείχνει ὅτι ὁ τοῖχος δὲν καταστράφηκε ἀπὸ βίαιη αἰτία, ἀλλὰ διαλύθηκε «τεχνικὰ» ὡς τὸ ὕψος ποὺ

Εἰκ. 3. Σχεδιαστική ἀποκατάσταση τοῦ πατώματος Δε τῆς δεύτερης βασιλικῆς.

χρειαζόταν γιὰ νὰ κατασκευαστεῖ τὸ πάτωμα Δε μὲ τὶς πῆλινες πλάκες τῆς ἐπόμενης βασιλικῆς.

Ἀπὸ ἔρευνα πού ἔγινε ἀνατολικά τοῦ τοίχου διαπιστώθηκε ὅτι τὸ σωζόμενο ὕψος τοῦ ἀπὸ τῆ θεμελίωσής του εἶναι 1.13 μ. καὶ ὅτι σὲ βάθος 0.60 μ. κάτω ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ Δδ βρίσκεται ἡ στάθμη τοῦ νεροῦ, πράγμα πού ἔχει παρατηρηθεῖ σὲ πολλὲς ἄλλες θέσεις τοῦ ἀνασκαπτόμενου μνημείου. Στὸ νότιό του ἄκρο ὁ τοῖχος γωνιάζει καὶ συνεχίζεται δυτικά, σὲ χαμηλότερο ὅμως ὕψος καὶ στενότερο πλάτος ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τῆς τελευταίας βασιλικῆς, πού κτίσθηκε ἐπάνω του (πίν. 66α).

Ἡ δυτικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ ἡ βόρεια τοῦ νότιου τοῦ κτίσματος, στὸ ὁποῖο ἀνήκει τὸ ψηφιδωτὸ Δδ, ἦταν ζωγραφισμένες καὶ μάλιστα τοῦ ἀνατολικοῦ σὲ δύο στρώματα. Ἀπὸ τὰ λίγα τμήματα πού σώζονται σήμερα βγαίνει ὅτι ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ κτίσματος αὐτοῦ ἀνῆκε στὸν δεύτερο ἀρχιτεκτονικὸ πομπηϊανὸ ρυθμό, ὁ ὁποῖος, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀναβίωσε κατὰ τὸν 3ο μὲ 4ο μ.Χ. αἰ. Σὲ ὑπόλευκο κρηπίδωμα μὲ γαλάζιες φλεβώσεις ἐδράζονται οἱ ἰωνικὲς βάσεις μὲ τοὺς ἀράβδωτους κίονες. Πλατιὲς καφετιὲς γραμμὲς ὀρίζουν τὰ περιγράμματα τῶν ὄγκων. Οἱ διαστάσεις τῶν βάσεων καὶ τῶν κίωνων δὲν εἶναι ἰσομεγεθεῖς, ἀλλὰ καὶ οἱ θέσεις τους πάνω στὸ κρηπίδωμα δὲν εἶναι συμμετρικές.

Μεταξὺ τῶν κίωνων σχηματίζονται πίνακες, οἱ ὁποῖοι κοσμοῦνται μὲ διάφορα ζωγραφικὰ θέματα. Στὸν πρῶτο ἀπὸ Νότο διπλὲς λευκὲς ταινίες σχηματίζουν ρόμβους, χωρὶς ὅμως σχεδιαστικὴ ἀκρίβεια (πίν. 66α-β).

Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο Δδ πού ἀποκαλύφθηκε στὸν χώρο πού ἀνασκάφτηκε διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάστασι. Τὸ σύμπλεγμα τῶν γεωμετρικῶν σχημάτων πού κοσμεῖ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ δαπέδου πού εἶχε ἀποκαλυφθεῖ παλιότερα συνεχίζεται τὸ ἴδιο καὶ ἐδῶ (ΠΑΕ 1975, ἔ.δ.) (βλ. Ἔργον 1988, εἰκ. 50).

Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ νότιου τοίχου τοῦ ἀρχαιότερου κτίσματος πού, ὅπως ἐκτέθηκε πρὶν πάνω, σώζεται κάτω ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τῆς τελευταίας βασιλικῆς ἀποκολλήθηκε πρὶν μερικὰ χρόνια κατὰ τὸ δυτικὸ του μισὸ γιὰ νὰ συντηρηθεῖ στὸ ἐργαστήριον (ΠΑΕ 1974, 57, πίν. 31γ καὶ ΠΑΕ 1977, 64, πίν. 43).

Σὲ σημεῖο πού ἀπέχει 13.30 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ἴδιου κτίσματος ὑπῆρχε στὴν πρόσοψη πού φάνηκε μετὰ τὴν ἀποκόλλησι τμήμα τοιχοποιίας μήκους 0.70 μ. μὲ σαφὴ διαφορὰ στὰ ὕλικά καὶ στὸ κτίσιμο. Ἐφέτος

ἀφαιρέθηκε ή διαφορετική αὐτὴ τοιχοποιία καὶ κατὰ τὴν ἔρευνα ποὺ ἔγινε διαπιστώθηκε ὅτι ἀρχικὰ ἐκεῖ ὑπῆρχε τοῖχος ὀργανικὰ ἐνωμένος μετὸν νότιο τοῖχο τοῦ ἀρχαιότερου κτίσματος, κάθετα πρὸς αὐτόν.

Ὅταν θέλησαν νὰ δώσουν μῆκος στὸ κλίτος τοῦ ἀρχικοῦ κτίσματος, διέλυσαν τὸν κάθετο τοῖχο ὡς κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου Δδ καὶ στὸ κενὸ ποὺ δημιουργήθηκε τοποθέτησαν μιὰ στενὴ ζώνη ψηφιδωτοῦ στὸ πάτωμα μετὰ γεωμετρικὸ διάκοσμο (ἀρ. 11 στὴν κάτωψη), ἡ ὁποία μάλιστα—λόγω τῆς ὑψομετρικῆς διαφορᾶς τῶν ἐπιπέδων τῶν δύο ἐκατέρωθεν ψηφιδωτῶν—δὲν εἶναι ὀριζόντια ἀλλὰ ἐπικλινής, μετὰ τὴν ἀνατολική της πλευρὰ κατὰ 0.10 μ. χαμηλότερη τῆς δυτικῆς (εἰκ. 4). Τὸ ἴδιο ἔχει συμβεῖ καὶ σὲ ἄλλο τοῖχο, τὸν ΤΘ-2 σὲ ἀπόσταση 5.37 μ. δυτικὰ τοῦ προηγούμενου μετὰ τὴν διαφορὰ ὅτι αὐτὸς δὲν διαλύθηκε τελείως ἀλλὰ διατηρήθηκε σὲ μῆκος περίπου 1 μ. στὸ νότιο ἄκρο του. Καὶ ἐδῶ πάλι προστέθηκε μιὰ στενὴ ζώνη ψηφιδωτοῦ (ἀρ. 6), γιὰ νὰ καλυφθεῖ τὸ κενὸ ποὺ δημιουργήθηκε στὸ πάτωμα μετὰ τὴν διάλυση τοῦ τοίχου ΤΘ-2 (ΠΑΕ 1974, παρ. Β', ΠΑΕ 1975, παρ. Β' πίν. Β').

Δύο ἄλλοι τοῖχοι, ὁ ΤΘ-5 καὶ Τγ-86, ἔχουν ἐπισημανθεῖ δυτικότερα, παρὰ ἄλλοι πρὸς τοὺς δύο προηγούμενους. Ὑπενθυμίζεται ὅτι καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ περίγραμμα τῶν βασιλικῶν ἔχουν βρεθεῖ σημαντικὰ στοιχεῖα. Στὴν ἀρχὴ τῆς παρούσας ἐκθεσης ἔγινε λόγος γιὰ τὴν ἐπανατοποθέτηση ψηφιδωτοῦ στὸν Τομέα ΤΜ-Ξ βόρεια τῆς τελευταίας βασιλικῆς, ποὺ γιὰ ὅριά του ἔχει τοὺς τοίχους Ε80-Τ2 καὶ Ε80-Τ3 ἀπὸ Βορρὰ καὶ Δύση. Ὁ τοῖχος Ε80-Τ3 σαφῶς συνεχίζεται νότια κάτω ἀπὸ τὸ βόρειο τοῖχο τῆς τελευταίας περιόδου καὶ σ' αὐτὸν σταματᾷ ὁ τοῖχος ἀρχαιότερου κτίσματος ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν βόρειο τῆς βασιλικῆς (ΠΑΕ 1980, 40, εἰκ. 1· ΠΑΕ 1981, 86, πίν. 80· ΠΑΕ 1982, 102, εἰκ. 5, πίν. 71α καὶ ΠΑΕ 1987, σ. 112).

Ἀλλὰ καὶ νότια ἔχουν βρεθεῖ λείψανα τοίχων παλαιότερων κτισμάτων καθὼς καὶ ψηφιδωτά. Μετὰ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ καὶ μετὰ ἄλλες διαπιστώσεις ποὺ ἔχουν γίνεи κατὰ τὴ μακρόχρονη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸν χώρο τοῦ συγκροτήματος τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου εἶναι δυνατὸ νὰ βγοῦν μερικὰ συμπεράσματα γιὰ τὴ μνημειακὴ καὶ οἰκοδομικὴ πορεία καὶ ἐξέλιξή του, χωρὶς φυσικὰ νὰ θεωρηθοῦν ὀριστικὰ καὶ ἀσφαλῆ, ἐφόσον ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίζεται καὶ ἐπιφυλάσσει πολλὰς ἐκπλήξεις.

Κατὰ καιροὺς ἔχουν ἐπισημανθεῖ στὸν χώρο λείψανα μυκηναϊκὰ καὶ μετα-

γενέστερων ἐποχῶν. Στους πρώτους παλαιοχριστιανικούς αἰῶνες ὑπῆρχε ἐδῶ κάποιο κτηριακὸ συγκρότημα, κτισμένο καὶ αὐτὸ πάνω σὲ λείψανα ἀρχαιοτέρων κατασκευῶν. Οἱ διαστάσεις του ἀπὸ Β-Ν ἦταν περίπου 31 μ., χωρίς γιὰ τὴν ὥρα νὰ εἶναι δυνατὸ νὰ καθοριστεῖ ἡ διάστασή του ἀπὸ Α-Δ. Στὸ κτήριο αὐτὸ ὑπῆρχαν ψηφιδωτὰ δάπεδα. Ποιὰ ἡ ἀκριβὴς μορφή, τὸ ὄνομα καὶ ὁ προορισμὸς τοῦ κτηρίου αὐτοῦ εἶναι ἐρωτήματα στὰ ὁποῖα δὲν εἶναι δυνατό νὰ δοθεῖ ἀκόμη ἀπάντηση. Εἶναι πιθανὸ νὰ πρόκειται γιὰ τὸ Δημήτριο, τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὸν Ὅμηρο Ἱερὸ τῆς Δήμητρας. Στὴν πιθανότητα αὕτη ὀδηγοῦν μερικὰ οἰκοδομικὰ στοιχεῖα ποὺ ὑπάρχουν ἐδῶ καὶ οἱ πληροφορίες τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ποὺ ὀρίζουν σὲ δύο στάδια τὴν ἀπόσταση τοῦ Δημητρίου ἀπὸ τὴν Πύρασο. Ἡ ἀπόσταση αὕτη συμπίπτει μὲ τὴ θέση τῶν βασιλικῶν (Ὅμηρον Ἱλιάς Β, 695· Στράβων 9.5.14, 1ος π.Χ. αἰ.).

Πάνω στὰ ἐρείπια τοῦ κτηρίου μὲ τὰ ψηφιδωτὰ κατασκευάστηκε ἄλλο κατὰ 5 μ. στενότερο. Τὸ κτήριο αὐτὸ μὲ παράλληλους τοίχους χωρίζεταν σὲ τέσσερα τουλάχιστον διαμερίσματα κατὰ τὸν ἄξονα Α-Δ. Τὸ κτίσμα ἔχει ψηφιδωτὰ δάπεδα καὶ ζωγραφικὸ διάκοσμο. Δὲν εἶναι βέβαιον ἂν αὐτὸ ἦταν ἐκκλησία καὶ μάλιστα βασιλική, γιατί τὰ διαμερίσματά του ἦταν ἐγκάρσια στὸν κατὰ μῆκος ἄξονα καὶ δὲν εἶχαν τὶς ἀνάλογες διαστάσεις. Τὸ μῆκος π.χ. τοῦ ἀνατολικοῦ, ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀνῆκε στὸν κυρίως ναό, μόλις ἔφθανε τὰ 13.30 μ. Στὴ συνέχεια οἱ ἐγκάρσιοι διαχωριστικοὶ τοῖχοι διαλύονται καὶ τὰ κενὰ ποὺ δημιουργοῦνται καλύπτονται, ὅπως εἶδαμε, μὲ ψηφιδωτά.

Ὁ χώρος ἔτσι ἐνοποιεῖται καὶ ἴσως δημιουργεῖται ἡ πρώτη βασιλική (μέσα 4ου μ.Χ. αἰ.). Κατὰ τὰ μέσα ἢ τὸ β' μισὸ τοῦ 5ου αἰ. κτίζεται πάνω στὰ ἐρείπια τῆς προηγούμενης ἡ δεύτερη βασιλική μὲ τὸ πᾶνωμά της ἀπὸ πηλινες πλάκες, σ' αὐτὸ τὸ κλίτος, κατὰ 0.60-0.65 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὰ ψηφιδωτὰ καὶ ἐπεκτείνεται κατὰ 8.47 μ. ἀνατολικά.

Τὸν 6ο αἰ., ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α', γύρω στὸ 532 μ.Χ. κτίζεται ἡ μεγαλύτερη καὶ λαμπρότερη τρίτη βασιλική πάνω στὰ ἐρείπια τῶν προηγούμενων μὲ μαρμάρινες πλάκες στὸ ἱερὸ καὶ τὸ μεσαῖο κλίτος καὶ ψηφιδωτὰ στὰ πλάγια, κατὰ 0.75-0.80 μ. ψηλότερα τοῦ πατώματος τῆς δεύτερης. Τὸ ἱερό της ἐπεκτείνεται κατὰ 7.43 μ. ἀνατολικά τοῦ ἱεροῦ τῆς προηγούμενης. Ἐπισκευὴ τῆς τρίτης βασιλικῆς πραγματοποιεῖ ὁ ἀρχιερεὺς Πέτρος περὶ τὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ. ἢ τὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ. Τὴν πράξιν του αὕτη τὴν ἀπαθανάτισε σὲ ἔμμετρη ἐπιγραφὴ πάνω στὸ ψηφιδωτὸ τοῦ τρίτου διαχώρου τοῦ νότιου κλίτους.

10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ

(Πίν. 67 - 70)

Συνεχίσθηκε τὸν Αὐγούστο τοῦ 1988 ἡ ἀνασκαφή τοῦ ἐπιβλητικοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Παντανάσσης, βορείως τῆς Φιλιππιάδος, ποὺ ἀνήγειρε περὶ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ. ὁ δεσπότης τῆς Ἡπείρου Μιχαὴλ ὁ Β΄¹. Μετὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου ἀπὸ τῆ βλάστηση ποὺ τὸν καλύπτει κάθε χρόνο ἔγιναν οἱ ἀκόλουθες ἐργασίες:

Ἀνασκάφηκε τὸ ἐρειπωμένο βόρειο παρεκκλήσιον, ποὺ εἶχε ἐπιχωσθεῖ περίπου κατὰ ἓνα μέτρο καὶ στρωθεῖ σὲ νεώτερα χρόνια μὲ πλίνθους διαστ. $28 \times 14 \times 4$ ἐκ. σὲ δεύτερη χρῆση, τοποθετημένες σὲ τρεῖς σειρὲς παράλληλα πρὸς τὴ Ν πλευρά, καὶ μὲ ἀκανόνιστους πλακοειδεῖς λίθους. Στὴν ἐπίχωση βρέθηκαν ἄφθονα σπαράγματα τοιχογραφιῶν, σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα διαβάζεται τὸ ὄνομα ΜΑΡΚΟΣ. Σὲ ἄλλο σπάραγμα, διαστ. 7×6 ἐκ., σώζεται τμῆμα προσώπου, ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ. (πίν. 68α). Τὰ περιγράμματα εἶναι καστανέρυθρα, οἱ σκιὲς πράσινες, ὁ φωτοστέφανος ἔχει χρῶμα ὠχρας. Στὴν ἐπίχωση τοῦ παρεκκλησίου βρέθηκαν ἐπίσης πολλὰ τριγωνικὰ ἀβάκια, προερχόμενα πιθανῶς ἀπὸ τὸν Β τοῖχο τοῦ καθολικοῦ. Τὸ πλάτος τῆς Δ θύρας τοῦ παρεκκλησίου εἶχε περιορισθεῖ ἀπὸ 1.48 σὲ 0.82 μ. Ὁ

1. Βασικὸς συνεργάτης τῆς ἀνασκαφῆς ἦταν καὶ τὸ 1988 ὁ ἐπίκ. καθηγητὴς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Γεώργιος Βελάνης. Ἐλαβαν ἐπίσης μέρος ὁ ἀρχιτέκτων Ζάχι ἀλ Σααγιάχ, οἱ πτυχιούχοι τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Δημήτριος Παπαγιάννης καὶ Εὐάγγελος Παπαθανασίου καὶ οἱ φοιτητὲς τοῦ ἀντιστοίχου Τμήματος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ἰωάννης Βαραλῆς καὶ Πλάτων Πετρίδης. Τὴν κεραμεικὴ ἀνέλαβε νὰ μελετήσῃ ὁ ἀρχαιολόγος Ἀγγελικὴ Χαριτωνίδου. Ἐκθέσεις γιὰ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους ἔχουν δημοσιευθεῖ στὰ AAA, V. 1, 1972, 87-97· VI. 3, 1973, 402-412· X. 2, 1977, 149-164, καὶ στὰ ΠΑΕ 1977, 149-153 καὶ 1987, 123-124.

χώρος δυτικῶς τοῦ παρεκκλησίου, ἀπὸ ὅπου γινόταν ἡ πρόσβαση, εἶχε κι αὐτὸς ἐπιχωσθεῖ καὶ στρωθεῖ μὲ πλίνθους διαστ. $28 \times 14 \times 4$ ἐκ. σὲ δεύτερη χρήση. Τὸ δάπεδο αὐτὸ βρίσκεται 0.40 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὸ νεώτερο δάπεδο τοῦ παρεκκλησίου· ἡ κάθοδος γινόταν μὲ τέσσερα σκαλοπάτια στὸ πάχος τῆς Δ θύρας. Ἡ νεώτερη αὐτῇ διαμόρφωση δυτικῶς τοῦ παρεκκλησίου ὀρίζεται πρὸς Ν ἀπὸ τοῖχο κτισμένο μὲ πωρολίθους, ἀβεστολίθους καὶ ἐλάχιστα τοῦβλα, πὺν ἀπέχει 0.90 μ. ἀπὸ τὸν Β τοῖχο τοῦ καθολικοῦ, καὶ πρὸς Δ ἀπὸ ἀνάλημμα μὲ μέτωπο μόνο στὴν Α ὄψη. Οἱ πρόχειρες αὐτὲς κατασκευές, τοῦ 19ου μάλλον ἢ καὶ 20ου αἰ., εἶναι πιθανότατα σύγχρονες πρὸς τὸ νεώτερο δάπεδο τοῦ πύργου τῆς ΝΔ γωνίας.

Ἀνατολικῶς τοῦ μνημείου ἀνασκάφηκε ζώνη πλάτους 2.70 μ. ἀνατολικότερα ἀπὸ τὴν ἔκταση ποὺ εἶχε ἀνασκαφεῖ τὸ 1987, δηλ. σὲ ἀπόσταση 1.80-4.50 μ. ἀνατολικῶς τῆς κεντρικῆς ἀψίδας. Ἀποκαλύφθηκαν στὸ ὕψος περίπου τῆς κρηπίδος 18 τάφοι κατασκευασμένοι μὲ λογάδες λίθους τοποθετημένους καθέτως γύρω στὴν ταφή (πίν. 67α), χωρὶς κονίαμα μεταξύ τους, καὶ ὀριζοντίως πάνω ἀπὸ τὸν τάφο, καθὼς καὶ τέσσερις ἐλεύθερες ταφές. Οἱ περισσότεροι τάφοι ἀνασκάφηκαν ἀνατολικῶς τοῦ Ν παρεκκλησίου καὶ τοῦ διακονικοῦ, ἐνῶ ἕξι τάφοι καὶ δύο ἐλεύθερες ταφές βρέθηκαν ἀνατολικῶς τοῦ Β παρεκκλησίου καὶ τῆς προθέσεως. Ἡ διατήρηση τῶν ὀστέων ἦταν πολὺ κακὴ καὶ τὰ εὐρήματα πενιχρά: μεταβυζαντινὰ ὄστρακα, τὰ περισσότερα ξένων ἐργαστηρίων, καὶ ἓνα ἐφθαρμένο φραγκικὸ νόμισμα τοῦ τέλους τοῦ 13ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰ. Ἀπὸ τὰ ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν ἔξω ἀπὸ τοὺς τάφους ἓνα μόνο ἦταν βυζαντινὸ, τοῦ 12ου πιθανῶς αἰ., μὲ καστανόμαυρη γεωμετρικὴ διακόσμηση πάνω σὲ λευκὸ κάμπο. Τὰ ὑπόλοιπα μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τὸν 15ο μέχρι τὸν 18ο αἰ. Τὰ περισσότερα εἶναι ἰταλικά *maiolica*· βρέθηκαν ὁμῶς καὶ ὄστρακα ἀγγείων ἐργαστηρίων τῆς Ἀρτας τοῦ 16ου-17ου αἰ.

Βορείως τοῦ Β παρεκκλησίου ἀνασκάφηκε ζώνη πλάτους περ. 2.90 μ., ὅπου ἀποκαλύφθηκαν 25 λακκοειδεῖς τάφοι κατασκευῆς ἀνάλογης μὲ αὐτῶν ποὺ βρέθηκαν ἀνατολικῶς τοῦ ναοῦ. Μόνο ὁ τάφος 19, δίπλα στὸν Β τοῖχο τοῦ παρεκκλησίου, ἦταν πιὸ ἐπιμελοῦς κατασκευῆς, μὲ ὀριζόντιες πλάκες καλύψεως πακτωμένες σὲ κονίαμα στὴν Α καὶ τὴ Β πλευρά του. Τρεῖς ταφές νηπίων ἦταν καλυμμένες μόνο μὲ πλίνθους. Σὲ ἓναν τάφο βρέθηκαν δίπλα στὸ κρανίον δύο πῆλινα ἀγγεῖα, τὸ ἓνα πάνω στὸ ἄλλο (πίν. 67β). Τὸ πρῶτον εἶναι λαγῆνη ὕψους 13.2 ἐκ., διαμ. βάσεως 5.8 ἐκ. καὶ διαμ. στομίου 5.5 ἐκ., ἔχει

σωληνωτὴ λαβὴ καὶ κοσμεῖται μὲ κάθετες γαλάζιες ταινίες καὶ τρεῖς ὀριζόντιες, ποὺ προβάλλονται σὲ ὑπόλευκο βάθος. Τὸ ἀγγεῖο αὐτό, σὲ τεχνικὴ ψευδομαγιόλικας, μπορεῖ ν' ἀποδοθεῖ σὲ ἰταλικὸ ἢ κερκυραϊκὸ ἐργαστήριον καὶ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 16ο αἰ. Πάνω στὸ λαγῆνι ἦταν τοποθετημένη μιὰ κούπα ὕψους 5 ἐκ. καὶ διαμ. 8.8 ἐκ., μὲ χαμηλὴ βάση διαμ. 3 ἐκ. Ἔχει ὑποκίτρινο χροῶμα μὲ διαφανὴ ἐφυάλωση καὶ χρονολογεῖται στὸν 15ο-16 αἰ. Σὲ ἄλλον τάφο βρέθηκε χάλκινο δακτυλίδι διαμέτρου 2.4 ἐκ., μὲ ἀκόσμητο δίσκο διαμ. 1.5 ἐκ. Στὴν περιοχὴ αὐτὴ βρέθηκαν τρία νομίσματα: ἓνα ἐνετικὸ σολδίνιον τοῦ δόγγι Giovanni Dolfi (1356-1361)² καὶ δύο ἐφθαρμένα παλαιουτουρκικά, τοῦ 16ου αἰ. ἢ ἀρχαιότερα.

Ἡ Β στοὰ εἶχε μερικῶς ἀνασκαφεῖ τὸ 1972³. Τὸ τμήμα αὐτὸ καθαρίσθηκε ἀπὸ τὰ χώματα καὶ τὴ βλάστηση ποὺ τὸ εἶχαν καλύψει ἐν τῷ μεταξὺ καὶ ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε δυτικότερα μέχρι τοῦ ὕψους τῆς Β πύλης τοῦ νάρθηκα καὶ βορειότερα μέχρις ἀποστάσεως περ. 7.80 μ. ἀπὸ τὸν Β τοῖχο τοῦ καθολικοῦ. Φάνηκε ἔτσι ὅτι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴ Ν στοὰ ποὺ ἦταν κιονοστηρικτὴ, ἡ Β στοὰ στηριζόταν σὲ πεσσὸς διατομῆς περίπου 1.56×0.74 μ., στὴ Ν πλευρὰ τῶν ὁποίων ἐξεῖχε παραστάδα πλάτους 0.98 μ.⁴ Στὴν τοιχοποιία τῶν πεσσῶν ἐναλλάσσονται μία στρώση λευκῶν λίθων μὲ μία στρώση πλίνθων μεγίστων διαστάσεων $48 \times 25 \times 3.5$ ἐκ. Στούς μεταξὺ τῶν λίθων καθετοὺς ἀρμούς παρεμβάλλονται τρία ὀριζόντια πλινθία ἢ ἓνα κάθετο. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν πλίνθων ποὺ ἔμενε ὁρατὴ εἶχε ἀπολαξευθεῖ λοξὰ μέχρις ἀποστάσεως 2-3.5 ἐκ. ἀπὸ τὴν παρυφὴ τους, ὥστε νὰ φαίνονται λεπτότερα (πάχους 2-2.5 ἐκ. ἀντὶ 3.5 ἐκ.). Στὶς ἀντίστοιχες παραστάδες τοῦ Ν τοίχου τῆς Β στοᾶς τὰ τοῦβλα δὲν εἶχαν ἀπολαξευθεῖ, εἴτε ἐπειδὴ ἦταν λιγότερο ἐμφανή, εἴτε ἐπειδὴ ἡ τοιχοποιία ἐπρόκειτο νὰ καλυφθεῖ μὲ κονίαμα. Ἡ δυτικῶς τοῦ Β πυλῶνος παραστάς καὶ ὁ ἀντίστοιχος πεσσὸς ἐνισχύθηκαν ἐκ τῶν ὑστέρων μὲ σφενδόνιον διατομῆς 75×40 ἐκ., κτισμένο ἀμελέστερα μὲ πλακοειδεῖς λίθους καὶ ὀριζόντια τοῦβλα.

2. *Papadopoli*, σ. 196, ἀρ. 2, πίν. XI. 12. Εὐχαριστῶ γιὰ τὶς ταυτίσεις τῶν νομισμάτων τῇ Διευθύντρια τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κ. Ἀδαμαντία Οἰκονομίδου.

3. *AAAI* VI. 3, 1973, 404, εἰκ. 1.

4. Στὸν ἀνατολικότερον πεσσὸ ἡ παραστάς ἐξεῖχε κατὰ 25 ἐκ., στὸν δυτικότερον κατὰ 30 ἐκ.

Οι πλάκες του δαπέδου της Β στοῦς εἶχαν σπάσει παρὰ τὸ μεγάλο πάχος τους (3.5-12 ἐκ.) ἀπὸ τὴν πτώση ὄγκων τοιχοποιίας καὶ εἶχαν διαταραχθεῖ· μερικὲς ἐξεῖχαν μέχρι 22 ἐκ. Ἡ Β στοῦ κατέρρευσε ἀρκετὸ καιρὸ μετὰ τὴν ἐρείπωση τοῦ μνημείου. Τὸ ἔδαφος εἶχε ὑψωθεῖ περὶ τὰ 70 ἐκ. πάνω ἀπὸ τὴν πλακόστρωση καὶ εἶχαν γίνεи ταφὲς πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο πρὶν καταρρεύσει. Βορείως τοῦ Β πυλῶνος τοῦ ναοῦ βρέθηκαν πολλὰ μικρὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν.

Στὸ ἀνεσκαμμένο τμήμα τοῦ κυρίως ναοῦ ἀπομακρύνθηκαν χρώματα ποὺ εἶχαν πέσει ἀπὸ τὰ ἄσκαφα τμήματα καὶ εἶχαν καλύψει μεγάλο μέρος τῆς σωζομένης πλακοστρώσεως.

Στὸ μεσαῖο τμήμα τοῦ νάρθηκα ἀποκαλύφθηκε τμήμα μαρμαροθετήματος, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὁποῖου κοσμεῖται μὲ παραλλαγή τοῦ θέματος τῶν πέντε ἄρτων (πίν. 69). Δίπλα στὸ κατώφλι τῆς θύρας πρὸς τὸν κυρίως ναὸ ρομβόσχημα μαρμάρινα πλακίδια διαστ. 15×9 ἐκ. καὶ πλευρᾶς 10 ἐκ. σχηματίζουν ψαροκόκαλο. Τὰ πλακίδια εἶναι λευκά, στακτογάλαζα ἢ ἀνοικτὰ καστανέρυθρα μὲ σκοῦρες ραβδώσεις. Ἀμέσως δυτικότερα εἶναι πακτωμένες στὸ δάπεδο δύο πλάκες διαστ. 53×25 ἐκ., ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, μὲ ἐπιτεδὸ-γλυφο διάκοσμο σφηρικῶν τροχῶν ποὺ περικλείουν διάφορα ζῶα (πίν. 68β, 70α). Φυλλοφόροι βλαστοὶ γεμίζουν τὰ κενά. Τὸ βάθος καλύπτεται μὲ κροῦστες βαθυπράσινου καὶ πορφυροῦ μαρμαρίου. Ὁ διάκοσμος τῆς μιᾶς πλάκας δὲν συνεχίζεται στὴν ἄλλη. Πιθανότερο φαίνεται νὰ ἀγοράσθηκαν ἔτοιμες. Τὸ θέμα τῶν πέντε ἄρτων φέρει πολλὰς φθορὰς, ἰδίως στὴ Β, Δ καὶ Ν παρυφῇ του. Τὸ κεντρικὸ ὁμόφαιον ἀπὸ ἄσπρο καὶ πορφυρὸ μάρμαρο περιβάλλεται ἀπὸ ταινία ρομβοειδῶν λευκῶν πλακιδίων ποὺ ἐξαίρονται σὲ κυανόμαυρο βάθος. Στούς ἄξονες τοῦ κεντρικοῦ διαχώρου ὑπῆρχαν τέσσερις ὀρθογώνιες πλάκες· ἡ Α ποὺ σώζεται ὁλόκληρη ἔχει διαστ. 26×19 ἐκ. Τὸ μαρμαροθέτημα δὲν φθάνει μέχρι τὸν Δ τοῖχο τοῦ νάρθηκα· στὸ σημεῖο αὐτὸ βρέθηκε στρῶμα σκληροῦ κονιάματος, ποὺ θὰ χρησίμευε ὡς ὑπόστρωμα δαπέδου καὶ ἐκτεινόταν καὶ πάνω ἀπὸ τὸ Δ τμήμα τοῦ μαρμαροθετήματος. Ἀφ' ἑτέρου τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ κατωφλίου τῆς Δ θύρας τοῦ νάρθηκα εἶναι ξανακτισμένο μὲ κοινὴ λιθοδομή σὲ μῆκος 1.63 μ. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι κατὰ κάποια ἐπισκευὴ ξανακτίσθηκε τὸ κητεστραμμένο τμήμα τοῦ κατωφλίου τῆς Δ θύρας τοῦ νάρθηκα καὶ κατασκευάσθηκε νέο δάπεδο, ψηλότερα ἀπὸ τὸ μαρμαροθέτημα.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπέδωσε 44 τμήματα γλυπτῶν (π.χ. ἀράβδωτων κιονί-

σκων καὶ βάσεων τῶν πυλώνων, καὶ κιονοκράνων μὲ τμήματα ἄκανθας) καὶ πολλὰ στοιχεῖα τοῦ πλινθίνου διακόσμου. Γιὰ πρώτη φορὰ ἀπαντῶνται τοῦ-βλα, διαστ. $28 \times 13 \times 4$ ἐκ., μὲ δύο ἡμιφακοειδεῖς ἀπολαξεύσεις — μία στὴν ἐπάνω καὶ μία στὴν κάτω πλευρά —, ποὺ σχηματίζουν ἓνα ἀντίστροφο S (πίν. 70β). Τὰ τοῦβλα αὐτὰ (ἓνα ἀκέραιο καὶ δύο τῶν ὁποίων σώζεται μέρος) βρέθηκαν στὴ Β στοά, βορείως τῆς πύλης τοῦ νάρθηκα. Στὴν ἴδια περιοχὴ βρέθηκαν πλίνθος ὁμοίων διαστάσεων μὲ διάκοσμο συνεχομένων ρόμβων καὶ ἄλλη, σωζομένου μήκ. 40 ἐκ., πλ. 29.5 ἐκ. καὶ πλάχ. 4 ἐκ., ποὺ κοσμεῖται μὲ συνεχόμενα ἰσοπλευρα τρίγωνα. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἓνα πλίνθινο λοξότμητο ἐπὶ-κρανο πεσσίσκου διαστ. $22.6/18 \times 22.2/17 \times 4.5$ ἐκ., ποὺ βρέθηκε στὴ Β στοά βορείως τοῦ νάρθηκα.

Τὸ 1971 καὶ 1972 εἶχαν βρεθεῖ κομμάτια πλίνθων μὲ τμήματα ἐγχαρακτῶν ἐπιγραφῶν⁵. Ἐφέτος βρέθηκε μία ἀκεραία πλίνθος, διαστ. $27.5 \times 13.5 \times 4/4.5$ ἐκ., μὲ τμήμα ἀνάγλυφης ἐπιγραφῆς (ὕψος γραμμάτων 10 ἐκ.), ὅπου διαβάζεται τὸ ὄνομα Ν(ι)Κ(η)Φ(ό)Ρ(ος) (πίν. 68γ). Ἡ πλίνθος αὐτὴ εἶχε τοποθετηθεῖ μὲ τὴν ἐπιγραφὴ πρὸς τὰ κάτω στὴν κάλυψη ἑνὸς τάφου βορείως τοῦ Β παρεκκλησίου. Ὁ Νικηφόρος τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι πιθανότατα ὁ δεσπότης τῆς Ἡπείρου, ποὺ ἐβασίλευσε ἀπὸ τὸ 1267/8 μέχρι τὸ 1296. Δεδομένου ὅτι, σύμφωνα μὲ τὶς γραπτὲς πηγές, κτήτωρ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Παντανάσσης εἶναι ὁ Μιχαὴλ ὁ Β' (περ. 1231-1267), ἡ ἐπιγραφὴ, τμήμα τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ἡ πλίνθος μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Νικηφόρου, ἀναφερόταν πιθανότατα στὴν ἀνέγερση τοῦ περιστώου, ποὺ θὰ πρέπει συνεπῶς νὰ χρονολογηθεῖ στὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 13ου αἰώνα.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

5. AAA, V. 1, 1972, 92, εἰκ. 4. AAA, VI. 3, 1973, 409, εἰκ. 5.

11. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΒΕΡΓΙΝΑΣ

(Πίν. 71 - 77)

Τὸ νεκροταφεῖο

Κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴν περίοδο τοῦ Ἰουνίου 1988 συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα τῆς περιοχῆς τοῦ νεκροταφείου ποὺ βρίσκεται ἀμέσως ἔξω ἀπὸ τὸ βορειοδυτικὸ ἄκρο τῆς ἀρχαίας πόλης, ἀνατολικά ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Ρωμαίου. Πρῶτος στόχος ἦταν ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ δρόμου τοῦ «τάφου μὲ τὸν θρόνο», ὥστε νὰ ἀποκαλυφθεῖ ἡ πρόσοψη τοῦ μνημείου, ποῦ, ὅπως διαπιστώθηκε, καλύπτεται σὲ ὅλο της τὸ πλάτος καὶ στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὕψους της ἀπὸ ἓναν ἰσχυρὸ τοῖχο, κατασκευασμένο ἀπὸ ἀρκετὰ καλὰ ἀρμοσμένους πώρινους γωνιόλιθους. Στὸ τμήμα ποὺ βρίσκεται ἀμέσως μπροστὰ ἀπὸ τὴν πρόσοψη οἱ παρειᾶς τοῦ σκάμματος τοῦ δρόμου συγκρατοῦνται, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ τάφου τοῦ Φιλίππου, ἀπὸ δύο πλίνθινους τοίχους ἐπιχρισμένους μὲ λευκὸ κονίαμα. Ἐδῶ ἡ ἀνασκαφὴ ἔφτασε σὲ βάθος περίπου 4.80 μ. ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ τοῦ μνημείου καὶ σταμάτησε χωρὶς νὰ ὀλοκληρωθεῖ. Οἱ ἐργασίαι ποὺ διακόπηκαν γιὰ τὸν Ἰούλιο δὲν μπόρεσαν νὰ συνεχιστοῦν τὸν Αὐγούστο. Τὸ μῆκος τοῦ ἀνασκαμμένου τμήματος τοῦ δρόμου δὲν ξεπερνάει τὰ 15 μ., ἐνῶ τὸ πλάτος τοῦ ἀρχαίου σκάμματος ἔφτανε σὲ ὅλη αὐτὴν τὴν ἔκταση τὰ 8 μ., ἦταν δηλαδὴ τὸ ἴδιο μὲ τὸ πλάτος τοῦ μνημείου.

Τὸ γέμισμα τοῦ σκάμματος ἀποτελεῖται ἀπὸ χῶμα, χαλίγια καὶ πέτρες μὲ πολὺ μικρὴ συνεκτικότητα, ἐνῶ στὴν περιοχὴ ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς δύο πλινθότοιχους, ἀμέσως ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ τάφου ἀνασκάφηκαν στρώσεις χώματος ποὺ περιεῖχαν πολλὰ κάρβουνα, ὀστρακα ἀγγείων, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ ἀρκετὰ ποὺ προέρχονται ἀπὸ «ψευδοκυπριακοὺς ἀμπορεῖς» πανομοιότυπους μὲ αὐτοὺς ποὺ ὑπῆρχαν μέσα στὸν τάφο, κόκαλα ζώων καὶ ἄλλα ἀντικείμενα. Τὰ ὑλικά αὐτά, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔφεραν ἔχνη ἰσχυρῆς καύσης, προέρχονται προφανῶς ἀπὸ τὴν πυρὰ τῆς νεκρῆς τοῦ μακεδονικοῦ τάφου καὶ ἡ μελέτη τους παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιὰτὶ ἀνάμεσα στὰ ἄλλα βρέθηκαν μεταξὺ τους καὶ κομμάτια περισσότερων παναθηναϊκῶν ἀμπορέων, ἕνα

ἀπὸ τὰ ὁποῖα διέσωζε μάλιστα τὴν ἐπιγραφή -ΣΚΟΥ, ποὺ εἶναι ἡ κατάληξη τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐπώνυμου ἄρχοντα τοῦ ἔτους 344 π.Χ. Λυκίσκου. Ἡ ἀρχὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἴδιου ἄρχοντος (ΛΥΚ -) εἶχε βρεθεῖ πέρυσι σὲ ὄστρακο ἄλλου παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα, ποὺ ἐπίσης εἶχε προσφερθεῖ στὴ νεκρικὴ πυρά, καὶ ἔτσι τὸ φετινὸ εὔρημα συμπληρώνει τὸ προηγούμενο καὶ βεβαιώνει τὴ σωστὴ ἀνάγνωση τοῦ ὀνόματος ποὺ μᾶς δίνει ἓνα πολὺ ἰσχυρὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ «τάφου μὲ τὸν θρόνο» στὰ χρόνια γύρω στὸ 340 π.Χ.

Συγχρόνως ἡ ἀνασκαφὴ ἐπεκτάθηκε καὶ στὴν περιοχὴ ἀνατολικά ἀπὸ τὸν δρόμο τοῦ μακεδονικοῦ τάφου, ὅπου μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος ἐντοπίστηκε σὲ ἀπόσταση περίπου 16 μ. νότια ἀπὸ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ μνημείου ἓνας μικρὸς σωρὸς ἀπὸ λευκὲς κοράλλες, ἡ διερεύνηση τοῦ ὁποῖου ὁδήγησε στὴν ἀνακάλυψη ἑνὸς ἀσύλητου λακκοειδοῦς τάφου τῆς ὑστεροαρχαϊκῆς ἐποχῆς (Λ II). Ὁ σωρὸς αὐτὸς ποὺ στὴν ἀρχαιότητα πρέπει νὰ βρισκόταν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ὄριζε, ὅπως ἀποδείχτηκε, τὴ θέση τῆς ταφῆς, καὶ οἱ λευκοὶ λίθοι ποὺ τὸν ἀποτελοῦσαν καὶ ποὺ δὲν ὑπάρχουν στίς φυσικὲς ἐπιχώσεις τῆς περιοχῆς εἶχαν προφανῶς μεταφερθεῖ ἐδῶ ἀπὸ ἀλλοῦ, ἴσως ἀπὸ τὸ ποτάμι, εἰδικὰ γιὰ νὰ χρησιμεύσουν γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ σωροῦ - σήματος.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεσή του διασαφηνίστηκαν τὰ ὅρια τοῦ εὐρύχωρου ταφικοῦ λάκκου, τὸ μῆκος τοῦ ὁποῖου ἔφτανε τὰ πέντε μέτρα καὶ τὸ πλάτος του ξεπερνοῦσε τὰ τρία καὶ ἀφαιρέθηκε τὸ γέμισμα ποὺ ἀποτελοῦνταν κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ ἄτακτα σωρευμένους ὀγκώδεις ἀργοὺς λίθους. Σὲ βάθος 3.30 μέτρων ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους βρισκόταν ἡ ξύλινη σαρκοφάγος, προσανατολισμένη ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά. Μολονότι τὸ ξύλο εἶχε σχεδὸν ἐντελῶς ἀποσυντεθεῖ, εἶχαν μείνει ἀρκετὰ ἔχνη, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ προσδιοριστοῦν οἱ διαστάσεις τῆς: μῆκος 2.40 μ. καὶ πλάτος 1.15 μ.

Στὰ δυτικά, δίπλα ἀπὸ τὴ σαρκοφάγο βρέθηκαν ἓνας χαμηλὸς (0.223 μ.) σιδερένιος τρίποδας μαζὶ μὲ ἓναν μπρούντζινο λέβητα καί, λίγο παραπέρα, μιὰ μπρούντζινη οἰνοχόη καὶ μιὰ ἐπίσης μπρούντζινη, ἐσωτερικὰ ἐπάργυρη φιάλη. Ὁ λέβητας, μὲ τὸν πλατὺ καὶ σχεδὸν ἐπίπεδο ὤμο καὶ τὶς κινητὲς λαβὲς - κρίκους μὲ προσφύσεις σὲ σχῆμα T ἦταν τοποθετημένος ἐπάνω στὸν τρίποδα καὶ κύλησε, καθὼς ἐκεῖνος ἐγείρε, στὸ πλάι κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν χωμάτων ποὺ ρίχνονταν γιὰ νὰ γεμίσουν τὸν λάκκο. Ἡ οἰνοχόη, ἡ λαβὴ τῆς ὁποίας φέρει στὸν ὤμο πηνίο μὲ ἐγχάρακτο ρόδακα καὶ ἀπολήγει σὲ πρόσφυση μὲ μορφὴ ἀνά-

γλυφης λεοντῆς, ἦταν ἀναποδογυρισμένη, ὅπως καὶ ἡ βαθιὰ ἀκόσμητη φιάλη. Ἡ θέση τῶν δύο αὐτῶν ἀντικειμένων δὲν μοιάζει νὰ εἶναι τυχαία καὶ θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ὑποθέσει ὅτι σχετίζεται μὲ τὶς νεκρικὲς χοές.

Σίγουρο εἶναι πάντως ὅτι τόσο ὁ λέβητας μὲ τὸν τρίποδα, ὅσο καὶ ἡ οἰνοχόη μὲ τὴ φιάλη, βρέθηκαν τοποθετημένα περίπου 0.65 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ταφῆς, ὅπως καὶ ἓνας μικρὸς πῆλινος ἀμφορέας μὲ γωνιώδεις περιγραμματα καὶ ὑπόλευκο ἐπίχρυσμα ποὺ βρέθηκε στὰ βορειοανατολικά, ἔξω ἀπὸ τὴ σαρκοφάγο. Τὸ γεγονός αὐτὸ δείχνει ὅτι τουλάχιστον στὰ δυτικὰ καὶ στὰ βόρεια τῆς σαρκοφάγου εἶχε ἀφθεεῖ ἓνα εἶδος «ἀναβαθμοῦ» ἀπὸ χῶμα καὶ ἡ διαφορὰ τῶν ἐπιπέδων τῶν ἀντικειμένων ποὺ βρισκόταν μέσα σ' αὐτὴ καὶ ἐκείνων ποὺ εἶχαν ἀποθεεῖ ἀπ' ἔξω μᾶς βοηθᾷ νὰ προσδιορίσουμε τὸ ὕψος του, ποὺ πιθανότατα ἦταν τὸ ἴδιο μὲ ἐκεῖνο τῆς σαρκοφάγου.

Ὁ νεκρὸς τοῦ λακκοειδοῦς τάφου II ἦταν μιὰ γυναίκα ντυμένη μὲ χρυσοποιίκιλτα φορέματα καὶ στολισμένη μὲ πλούσια ὀλόχρυσα κοσμήματα, τὸ σῶμα τῆς ὁποίας ἦταν ξαπλωμένο μὲ τὸ κεφάλι πρὸς τὸ μέρος τῆς Ἀνατολῆς (πίν. 71). Τὰ ξύλα τοῦ φερέτρου ὑποχώρησαν γρήγορα κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τοῦ μεγάλου βάρους καὶ τὰ χῶματα καὶ οἱ πέτρες καταπλάκωσαν τὴ νεκρὴ καὶ τὰ κτερίσματά της. Ἔτσι, ἂν καὶ τὰ ὀργανικὰ ὑλικά — ὑφάσματα, δέρμα κλπ. — ἀκόμη καὶ ὁ ἴδιος ὁ σκελετὸς (μὲ ἐξαίρεση τὰ συμπιεσμένα σὲ μιὰ ἄμορφη μάζα ὁστά τοῦ κρανίου, λίγα δόντια καὶ μικρὸ κομμάτι ἀπὸ τὸ ἓνα μηριαῖο καὶ τὴ μιὰ κνήμη) ἀποσυντέθηκαν καὶ σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ ἐξαφανίστηκαν, τὰ χρυσὰ ἐλάσματα καὶ κυρίως οἱ ταινίες ποὺ κοσμοῦσαν τὶς παρυφῆς τῶν ἐνδυμάτων ἔμειναν ἀμετακίνητα, καθηλωμένα, στὴν ἀρχικὴ τους θέση καὶ διέσωσαν τὸ «σχήμα» τῆς νεκρῆς, δίνοντάς μας τὴ δυνατότητα ἀναπαράστασης τοῦ ἐνδύματός της.

Τὸ φόρεμά της, ἴσως ἓνας πέπλος, ἦταν ποικιλιμένο μὲ διάσπαρτους ρόδακες καὶ μιὰ σειρὰ μικρῶν τριγώνων στὸν ποδόγυρο, καμωμένων ἀπὸ χρυσὰ ἐλάσματα καὶ ραμμένων ἐπάνω στὸ ὕφασμα ποὺ, ἂν κρίνουμε ἀπὸ κάποια ἐλάχιστα ἔχνη χρώματος ποὺ διασώθηκαν, ἦταν μάλλον πορφυρό. Στούς ὤμους τὸ συγκρατοῦσαν ἓνα ζευγάρι μεγάλες (μῆκ. περ. 0.30 μ.) ὀλόχρυσες περόνες μὲ τετραπλὴ κεφαλὴ¹ καὶ ἀσημένιο συμπαγὲ πυρήνα (πίν. 72γ) καὶ παρα-

1. Ἀνάλογες ὡς πρὸς τὸ μέγεθος μὲ ἐκεῖνες ποὺ βρέθηκαν στὸν πλουσιότερο γυναικεῖο τάφος τῆς Σίνδου. I. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Α. ΔΕΣΠΟΙΝΗ, Β. ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ, Μ. ΤΙΒΕΡΙΟΣ, Σίνδος, Κατάλογος τῆς Ἐκθεσης (1985) (στὸ ἐξῆς Σίνδος), ἀρ. 330, σ. 208 κέ., εἰκ. 330.

κάτω ἓνα ζευγάρι ἐπίσης χρυσές τοξωτὲς πόρπες (πίν. 72β). Ἐπάνω ἀπὸ αὐτὸ φοροῦσε ἓνα ἐπίβλημα ποὺ ἔπεφτε πάνω ἀπὸ τοὺς ὤμους καί, ἀφήνοντας ἀκάλυπτο τὸ στῆθος, ἔκλεινε μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς διφυοῦς χρυσῆς περόνης (πίν. 72δ) στὸ ὕψος τῆς μέσης, γιὰ νὰ ἀνοίξει καθὼς κατέβαινε πρὸς τὰ πόδια. Οἱ παρυφές τοῦ ἐνδύματος αὐτοῦ ἦταν στολισμένες σὲ ὅλο τοὺς τὸ μῆκος μὲ ταινίες ἀπὸ ἀρκετὰ ἰσχυρὸ χρυσὸ ἔλασμα². Ἀπὸ παρόμοιο ἔλασμα ἦταν κατασκευασμένο καὶ τὸ διάδημα ποὺ κοσμοῦσε τὴν κεφαλὴ τῆς καὶ φέρει, ὅπως καὶ οἱ ταινίες τοῦ ἐπιβλήματος, ἔκτυπη διακόσμηση μὲ παραστάσεις ζώων, τεράτων καὶ μυθικῶν σκηνῶν (πίν. 74 - 75).

Οἱ εἰκόνες ποὺ περιβάλλονται ἀπὸ σχοινοειδῆ πλαίσια παρουσιάζουν μιὰ ἀξιοσημεῖωτη ποικιλία θεμάτων: δύο ζευγάρια σφιγγῶν καὶ λεόντων καταλαμβάνουν τὸ πρῶτο ἀπὸ ἀριστερὰ διάχωρο· στὸ ἐπόμενο μιὰ ἀνδρική μορφή πορεύεται ὀδηγούμενη ἀπὸ ἓναν γενειοφόρο μὲ ἱμάτιο καβάλα σ' ἓνα ἰθυφαλλικὸ ζῶο, μάλλον ἓνα μουλάρι, κοιτάζοντας πίσω τῆς τοὺς δύο σατύρους ποὺ παίζουσι, ἱππεύοντας ὁ ἓνας τὸν ἄλλο, καὶ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀναγνωρίσουμε ἐδῶ κατὰ πάσα πιθανότητα μιὰ ἀρκετὰ ἰδιόμορφη ἐξιστόρηση τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Ἡραίου στὸν Ὀλυμπο. Ἀκολουθεῖ ἡ μάχη τοῦ Ἡρακλῆ μὲ τοὺς Κενταύρους, ἡ καταδίωξη τοῦ Περσέα ἀπὸ τὶς Γοργόνες, ἡ πάλη τοῦ Θησέα μὲ τὸν Μινώταυρο καὶ τοῦ Ἡρακλῆ μὲ τὸν λέοντα τῆς Νεμέας — οἱ δύο αὐτὲς σκηνές στὸ ἴδιο διάχωρο — ἡ τύφλωση τοῦ Πολύφημου καὶ τέλος, στὰ τελευταῖα δύο διάχωρα, σκηνές ἀθλητικῶν ἀγώνων ἄλματος καὶ πυγμαχίας ποὺ μάλλον πρέπει νὰ σχετίζονται μὲ τὸ ἰδιαίτερα ἀγαπητὸ στὰ ἀρχαῖα χρόνια θέμα τῶν «ἄθλων ἐπὶ Περίῃ»³. Οἱ παραστάσεις τῶν ταινιῶν τῶν ἐλασμάτων καὶ τοῦ διαδήματος χτυπήθηκαν στὴν ἴδια μήτρα, ὥστόσο οἱ τελευταῖες εἶναι πιὸ ἐπιμελημένες καὶ μπορεῖ κανεὶς ἐδῶ νὰ διακρίνει περισσότερες λεπτομέρειες (πίν. 72-73, πάνω). Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ διάδημα, τὸ κρανίον τῆς νεκρῆς πλαίσιωναν τρεῖς

2. Τέτοιου εἶδους χρυσὰ ἐπιρράμματα συναντᾶμε στοὺς τάφους τῆς Σίνδου, ἀλλὰ καὶ σὲ πλούσιους τάφους τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς στὴ νότια Ἑλλάδα. Βλ. Σίνδος, 122 κέ. καὶ D. OHLY, *Griechische Goldbleche des 8. Jh. v. Chr.* (1953).

3. Γιὰ κατάλογο τῶν παραστάσεων μὲ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. M. VOJATZI, *Frühe Argonautenbilder* (1983).

ἐπιμήκεις χρυσές σύριγγες⁴, κατασκευασμένες ἀπὸ λεπτὸ ταινιωτό, σπειροειδῶς τυλιγμένο σύρμα, ποὺ ἀπολήγουν σὲ ἐλαφρὰ κωνικά χρυσὰ πέρατα, διακοσμημένα μὲ ρόδακες ἀπὸ στριφτὸ σύρμα (πίν. 73β). Στὰ αὐτιά της φοροῦσε μεγάλα χρυσὰ ταινιωτὰ ἐνώτια⁵, διακοσμημένα μὲ ρόδακες καὶ κατασκευασμένα μὲ τὴν τεχνικὴ τοῦ στριφτοῦ σύρματος καὶ τῆς κοκκίδωσης (πίν. 72α). Ἕνα κοκκιδωτὸ πυραμιδοειδὲς περιάπτο⁶ κρεμόταν στὸν λαιμὸ της ποὺ τὸν στόλιζε περιδέραιο ἀπὸ δύο σειρὲς χρυσῆς χάντρες (πίν. 73δ), ἐνῶ ὀλόκληρο τὸ στῆθος της σκεπαζόταν ἀπὸ πολὺ λεπτὰ, πλατιά χρυσὰ ἐλάσματα, ποὺ ἐν μέρει κάλυπταν καὶ τὸ περιδέραιο.

Τὸ περιδέραιο, οἱ περόνες καὶ οἱ πόρπες ἀποτελοῦν στυλιστικά — καὶ κατασκευαστικά — ἓνα σύνολο, πράγμα ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πλοῦτο μαρτυρεῖ καὶ τὴν ἀνεπτυγμένη καλαισθησία καὶ κομψότητα τῆς κατόχου του. Ἐκτὸς ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ χρυσὰ κοσμήματα, τὸ στῆθος τῆς νεκρῆς κοσμοῦσε καὶ μιὰ περίτεχνη πλεχτὴ ἀσημένια ἄλυσίδα⁷ ποὺ ἔφτανε ὡς τὴν κοιλιά της καὶ στὰ τελειώματα διχαζόταν, καταλήγοντας σὲ δυὸ ζευγάρια χρυσὰ κεφάλια φιδιῶν. Σὲ κεφαλὰς φιδιῶν ἀπολήγουν καὶ τὰ βαρύτιμα χρυσὰ βραχιόλια ποὺ φοροῦσε καὶ στὰ δύο της μπράτσα (πίν. 73α), ἐνῶ τὸ δαχτυλίδι ποὺ βρέθηκε στὴ θέση τοῦ δεξιοῦ της χεριοῦ εἶχε τὴ μορφή ἐνὸς ἀπλοῦ ταινιωτοῦ κρίκου⁸.

Σὲ λαμπρότητα καὶ πλοῦτο δὲν ὑπολείπονταν οὔτε καὶ τὰ ὑποδήματά της ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρέθηκαν τὰ καττύματα, κατασκευασμένα ἀπὸ χοντρὸ ἀσημένιο ἔλασμα, ἐπίχρυσο στὸ κάτω μέρος.

Ἀνάλογα σὲ πλοῦτο μὲ τὰ κοσμήματα ἦταν καὶ τὰ ὑπόλοιπα κτερίσματα ποὺ περιέβαλαν τὸ σῶμα τῆς νεκρῆς. Στὰ πόδια της ἦταν ἀκουμπισμένη μιὰ βαριὰ ἀσημένια ὀμφαλωτὴ φιάλη⁹ μὲ περίτεχνο ἀνάγλυφο διάκοσμο: ἐννέα με-

4. Βλ. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, *Βεργίνα* (1969) 255 κέ. χρυσές σύριγγες βρέθηκαν καὶ στὴν Σίνδο. Βλ. *Σίνδος*, ἀρ. 154 καὶ 155 καὶ ἀρ. 320, ὅπου χαρακτηρίζονται ὡς περιδέραια.

5. Ὅμοια μὲ αὐτὰ βρέθηκαν καὶ στὴ Σίνδο, *Σίνδος*, ἀρ. 321 σ. 194 κέ.

6. Πρβ. *Σίνδος*, ἀρ. 109 σ. 76 κέ.

7. Πρβ. *Σίνδος*, ἀρ. 156 σ. 102.

8. Πρβ. *Σίνδος*, ἀρ. 151, σ. 98.

9. Μιὰ ἀνάλογη, ἀλλὰ λιγότερο καλὰ διατηρημένη καὶ μικρότερη φιάλη βρέθηκε καὶ στὴ Σίνδο, βλ. *Σίνδος*, ἀρ. 374 σ. 233, καὶ μιὰ ἄλλη στὴν Κοζάνη, Β. ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΗΣ, D. FEYTMANS, *AE* 1948/49, 92 κέ.

γάλες διπλές σταγονοειδεῖς ἀκτίνες ἀναπτύσσονται γύρω ἀπὸ τὸν ὀμφαλό, σχηματίζοντας ἓνα ἄστρο, ἐνῶ μιὰ δεύτερη σειρὰ παρόμοιων ἀλλὰ μικρότερων ἀκτίνων καὶ σταγόνων κατανεμημένων ἀνὰ τρεῖς σὲ ομάδες, ποὺ θυμίζουν ἄνθη λωτοῦ, γεμίζουν ἐντελῶς τὰ κενὰ τῆς ἐξωτερικῆς στεφάνης (πίν. 76-77). Ὁ ὀμφαλὸς καλύπτεται ἀπὸ ἓνα ἰσχυρὸ χρυσὸ ἔλασμα καὶ στὴν πίσω ὀψὲς τῆς ἐπίπεδης ταινίας ποὺ τὸν περιβάλλει ὑπάρχει ἐγγράρακτη ἢ ἐξῆς ἐπιγραφή: ΠΕΠΕΡΙΑΣ. Τὰ γράμματα ἀκολουθοῦν γενικὰ τοὺς τύπους τῶν λεγόμενων δυτικῶν ἀλφαβήτων (τὸ ρὼ ἔχει κάτω δεξιὰ τὴ χαρακτηριστικὴ διαγώνια κεραία) παρουσιάζοντας ὥστόσο καὶ κάποιες ἰδιομορφίες: τὸ ἔψιλον ἔχει τέσσερις ἀντὶ τρεῖς ὀριζόντιες κεραῖες καὶ τὸ ἡμικύκλιο τοῦ ρὼ δὲν κλείνει συναντώντας τὴν κατακόρυφη κεραία, ὅπως συνήθως. Ἡ χάραξη εἶναι ἀρκετὰ προσεγμένη ἀλλὰ ὄχι βαθιὰ καὶ ἡ ἐπιγραφή μοιάζει νὰ χαράχτηκε ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ φαίνεται νὰ σχετίζεται μὲ τὸν ἰδιοκτήτη ἢ μάλλον τὴν ἰδιοκτήτρια τοῦ ἀντικειμένου, δηλώνοντας κατὰ πάσα πιθανότητα τὸ ὄνομά της, ποὺ μπορεῖ νὰ διαβαστεῖ μὲ δύο τρόπους: εἴτε ὡς γενικὴ ποὺ δηλώνει τὴν κτήση «(τῆς) Πεπερίας» (ἢ Πεπερία), εἴτε ὡς ἀπλὴ ὀνομαστικὴ «(ἡ) Πεπεριάς» (τῆς Πεπεριάδος). Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις φαίνεται νὰ εἶναι ἐλληνικὸ καὶ θὰ μπορούσε νὰ σχετιστεῖ μὲ τὸ οὐσιαστικὸ τὸ πέπερι ἢ ὁ πέπερις¹⁰, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο ὄνομα τοῦ γνωστοῦ τροπικοῦ μπαχαρικοῦ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀσημένια βρέθηκαν, δυστυχῶς σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση, καὶ ἔντεκα μπρούντζινες ὀμφαλωτὲς φιάλες μὲ ἐγγράρακτα λογχωτὰ κοσμήματα ποὺ ἦταν βαλμένες ὀλόγυρα ἀπὸ τὴ νεκρή. Ὑπῆρχαν ἀκόμη δύο πολύτιμα σκεύη ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν καλλωπισμὸ: ἓνας μικρὸς σφαιρικός ἀρύβαλλος ἀπὸ σκουρο μπλε γυαλί¹¹ μὲ κίτρινες, ὑπόλευκες καὶ θαλασσιᾶς διακοσμητικὲς ζῶνες καὶ ἓνα σιδερένιο ἐξάλειπτρο¹² μὲ περίτεχνη τριποδικὴ βάση, κινητὲς ὀριζόντιες λαβὲς καὶ πηνιόσχημες προσφύσεις ἀπὸ μπρούντζο ποὺ βρέθηκε ἀκουμπισμένο ἐπάνω στὸν ἀριστερὸ μηρὸ τῆς νεκρῆς.

Στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς ταφῆς ὑπῆρχε μιὰ μπρούντζινη ὑδρία ποὺ ἔπεσε καὶ σκέπασε ἐν μέρει τὰ πόδια της (πίν. 76-77). Κάτω ἀπὸ αὐτὴν διατηρήθηκε ἓνα

10. Τὸ πεπερι - ἑριος πρβ. ΘΕΟΦΡ. Φ 19, 20, 2· ὁ πέπερις - ριδος πρβ. ΕΥΒΟΥΛ. 128.

11. Πρβ. Σίνδος ἀρ. 44, σ. 37.

12. Ἄλλο ἓνα εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴ Σίνδο, βλ. Σίνδος ἀρ. 101, σ. 68.

κομμάτι ἀπὸ τὸ ξύλο τῆς σαρκοφάγου, ἐμποτισμένο ἀπὸ τὴν ὀξειδωσὴ τοῦ μεταλλοῦ, καὶ ἀρκετὰ ὑπολείμματα ἀπὸ δέρμα καὶ ἄλλα ὀργανικὰ ὕλικά ποὺ σχετίζονται μὲ τὰ ὑποδήματα. Ἀνάμεσα στὴν ἀσημένια φιάλη καὶ τὴν ὕδρία βρέθηκαν τρεῖς ἀσημένιοι σωληνίσκοι ἀγνωστῆς χρήσης, ἐνῶ ἐπάνω στὸν δεξιὸ μηρὸ τῆς νεκρῆς βρισκόταν μιὰ μικρὴ σιδερένια τετράτροχη ἄμαξα¹³, πιστὴ μικρογραφία τῶν πραγματικῶν ἄμαξιῶν τῆς ἐποχῆς, ὅπως τὰ γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς ἀγγειογραφίες (πίν. 73γ). Δίπλα στὴν ἄμαξα βρέθηκαν καὶ μερικοὶ λεπτοὶ σιδερένιοι ὀβελοί, ἐπάνω στοὺς ὁποίους¹⁴ ὑπῆρχαν πολὺ λεπτεῖς χρυσὲς ταινίες (ὑπολείμματα ἐπιχρύσωσης;).

Τὰ μοναδικὰ πῆλινα κτερίσματα ἦταν ἔξι γυναικεῖες προτομὲς μὲ σαφὴ ἀνατολικοῦσινικὸ χαρακτήρα ποὺ μᾶς βοηθοῦν νὰ χρονολογήσουμε τὸ σύνολο στὰ ὑστεροαρχαῖα χρόνια, στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου προχριστιανικοῦ αἰῶνα.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ ἔχνη ποὺ ἐντοπίστηκαν στὸ ἀριστερὸ τμήμα τῆς σαρκοφάγου, στὰ δεξιὰ δηλαδὴ τῆς νεκρῆς, ἡ ὁποία — πρέπει νὰ σημειωθεῖ — ἦταν τοποθετημένη λίγο πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ὄχι ἀκριβῶς στὸ κέντρο τῆς σαρκοφάγου, ὥστε νὰ μένει ἐδῶ κάπως περισσότερος ἐλεύθερος χώρος: λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὸν ὦμο τῆς γυναίκας ὑπῆρχε ἓνα περίπου ἡμικυκλικὸ ὀστέينو ἀντικείμενο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεκινοῦσε μιὰ σειρὰ κεχριμπαριῶν ποὺ ἔφταναν ὡς τὸ ὕψος τῶν ποδιῶν της. Πρόκειται γιὰ ὁμάδες λεπτότατων πετάλων καὶ πυρήνων ἀνθεμίων καὶ ροδάκων ποὺ βρίσκονταν σχεδὸν ὅλα στὴν ἴδια σειρὰ καὶ προέρχονται προφανῶς ἀπὸ τὴ διακόσμηση ἐνὸς ἐπιμήκους ξύλινου ἀντικειμένου ποὺ δυστυχῶς δὲν διασώθηκε. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἀνάλογα στοιχεῖα δὲν ὑπῆρχαν στὶς ἄλλες πλευρὲς τῆς ταφῆς δυσκολεύει τὸ νὰ δεχτοῦμε ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὴ διακόσμηση τῆς σαρκοφάγου, ἐνῶ τὸ πολὺ μικρὸ μέγεθός τους (κανένα πέταλο δὲν ξεπερνάει τὰ 0.012 μ.), ἡ ἀσυμμετρία τῆς κατανομῆς τους καὶ ἡ ἑλλειψὴ ἐλίκων καὶ ἄλλων στοιχείων ποὺ εἶναι γνωστὰ ἀπὸ ἄλλοῦ σὰν διακόσμηση κλινῶν, ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι μάλλον δὲν σχετίζονται μὲ μιὰ

13. Ὁμοιώματα τετράτροχων ἄμαξιῶν βρέθηκαν καὶ στοὺς τάφους τῆς Σίνδου, πρβ. π.χ. Σίνδος, ἀρ. 295 σ. 183.

14. Ὅπως ἐκεῖνοι ποὺ βρέθηκαν στὴ Σίνδο, Σίνδος, ἀρ. 180, σ. 119 κλπ. καὶ στὴν Αἰανή.

ἀνάλογη κατασκευή. Πιθανότερη φαίνεται ἡ ὑπόθεση ὅτι ἴσως προέρχονται ἀπὸ ἓνα ξύλινο ραβδί, ἓνα εἶδος σκήπτρου. Ἄν αὐτὸ ἀληθεύει, ἡ νεκρὴ πού συνοδεύταν ἀπὸ ἓνα τέτοιο ἀντικείμενο δὲν ἦταν ἀπλὰ μιὰ πλούσια ἀριστοκρατίσσεια, ἀλλὰ μιὰ μορφή πού κατεῖχε ἓνα ξεχωριστὸ λειτούργημα, ἴσως μιὰ ἱέρεια. Ὡστόσο αὐτὸ γιὰ τὴν ὥρα παραμένει μιὰ ἀπλὴ ὑπόθεση. Τὸ σίγουρο εἶναι ὅτι ἡ μακεδονικὴ κοινωνία τῶν χρόνων τοῦ Ἀλεξάνδρου Α' εἶχε φτάσει σὲ ἓνα ὑψηλὸ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο καὶ ἡ ἀριστοκρατία τῶν Αἰγῶν δὲν διέθετε μόνο μεγάλο πλοῦτο ἀλλὰ καὶ ἐξαιρετικὰ ἀνεπτυγμένο καλλιτεχνικὸ αἶσθητήριο.

Ἡ ἀφθονία τῶν μετάλλινων ἀντικειμένων καὶ ἡ σχεδὸν παντελὴς ἔλλειψη πῆλινων ἀγγείων μαρτυρεῖ βέβαια τὸν πλοῦτο τῆς οἰκογένειας τῆς νεκρῆς, ἀλλὰ ἴσως ἀποτελεῖ καὶ ἔνδειξη γιὰ μιὰ ἰδιαίτερη ἀνάπτυξη τῆς μεταλλοτεχνίας στὴν περιοχή, ὑπόθεση πού ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὰ εὐρήματα τοῦ Λακκοειδοῦς Ι πού ἀνασκάφηκε πέρυσι στὴ Βεργίνα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς Σίνδου καὶ ἄλλων μακεδονικῶν νεκροταφείων¹⁵ πού ἀνασκάπτονται τὰ τελευταῖα χρόνια. Ἡ ἀποκατάσταση καὶ ἡ συστηματικὴ μελέτη τῶν πλούσιων εὐρημάτων τοῦ τάφου πού βρέθηκε φέτος στὴ Βεργίνα ἐλπίζουμε νὰ βοηθήσει σημαντικὰ στὴ μελέτη τοῦ θέματος αὐτοῦ καὶ νὰ ρίξει φῶς στὰ ζητήματα πού σχετίζονται μὲ τὴν παράδοση καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀρχαίας τορευτικῆς.

Ἡ ἱστορία τῆς Μακεδονίας στὰ ἀρχαῖα καὶ πρῶιμα κλασικὰ χρόνια εἶναι ἐλάχιστα γνωστὴ καὶ εὐρήματα, ὅπως αὐτὰ πού ἤλθαν στὸ φῶς τὰ τελευταῖα δύο χρόνια στὴ Βεργίνα, ὅπου βρίσκονταν οἱ Αἰγές, ἡ ἔδρα τῆς δυναστείας τῶν Ἀργεαδῶν καὶ ἡ καρδιὰ τοῦ μακεδονικοῦ βασιλείου τὴν ἐποχὴ αὐτή, εἶναι βέβαια ἰδιαίτερα σημαντικὰ, γιὰτὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ μελλοντικὴ ἔρευνα τῆς περιοχῆς ὑπόσχονται νὰ φωτίσουν τὰ ἱστορικὰ δεδομένα τῶν χρόνων πού συμπίπτουν μὲ τὴ δημιουργία καὶ τὴν ἐδραίωση τοῦ μακεδονικοῦ κράτους.

Ἡδὴ διαπιστώνεται μιὰ στενὴ σχέση μὲ τὰ εὐρήματα τοῦ νεκροταφείου τῆς Σίνδου πού ἐπεκτείνεται πέρα ἀπὸ τὴ στυλιστικὴ καὶ τεχνολογικὴ συνάφεια ὀρισμένων ἀντικειμένων καὶ φτάνει ὡς τὸ ἐπίπεδο τῆς ἰδεολογίας· ἡ ὑπαρξὴ στὸν τάφο τῆς Βεργίνας, ὅπως καὶ σὲ ἐκείνους τῆς Σίνδου, τοῦ ὁμοιώματος τῆς ἄμαξας καὶ τῶν ὀβελῶν μαρτυρεῖ ἂν ὅχι ταυτότητα, τουλάχιστον ἀναλογία πί-

15. Ὅπως π.χ. τὸ νεκροταφεῖο τῆς Αἰανῆς καὶ τῆς Πύδνας.

στεων καὶ δοξασιῶν ποὺ προχωροῦν πέρα ἀπὸ συγκεκριμένες πρακτικὲς ἀνάγκες. Ἡ ὀφθαλμοφανὴς αὐτὴ σχέση τῶν εὐρημάτων τῶν δύο νεκροπόλεων δημιουργεῖ, ὅπως εἶναι εὐλόγο, μιὰ ὁλόκληρη σειρά ἐρωτημάτων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἱστορική, πολιτιστική καὶ κοινωνική ἐξέλιξη τῶν δύο χώρων καὶ τῶν κατοίκων τους. Θὰ ἦταν ὅμως ἄκαιρο καὶ ἴσως λάθος νὰ βιαστοῦμε νὰ προχωρήσουμε ἐδῶ στὴ συζήτηση τέτοιων θεμάτων, ἀφοῦ τὸ δεῖγμα ποὺ διαθέτουμε ἀπὸ τὴ Βεργίνα εἶναι ποσοτικὰ πολὺ περιορισμένο.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ ἰωνικὸς χαρακτήρας τῶν πήλινων προτομῶν δείχνει τὴ στενὴ σχέση τῆς Μακεδονίας μὲ τὰ ἀνατολικοῦσιν καλλιτεχνικὰ κέντρα, ἐπιβεβαιώνοντας τὴ μαρτυρία τῶν εὐρημάτων τοῦ λακκοειδοῦς τάφου (Λ Ι) ποὺ ἀνασκάφηκε πέρυσι καὶ μᾶς ὑπενθυμίζει ὅτι οἱ Μακεδόνες, ὅπως καὶ οἱ Ἴωνες τῶν μικρασιατικῶν παραλίων καὶ τῶν νησιῶν ὡς φόρου ὑποτελεῖς τοῦ Μεγάλου Βασιλέα, ἀνῆκαν οὐσιαστικὰ στὴν ἴδια πολιτικὴ ἐνότητα.

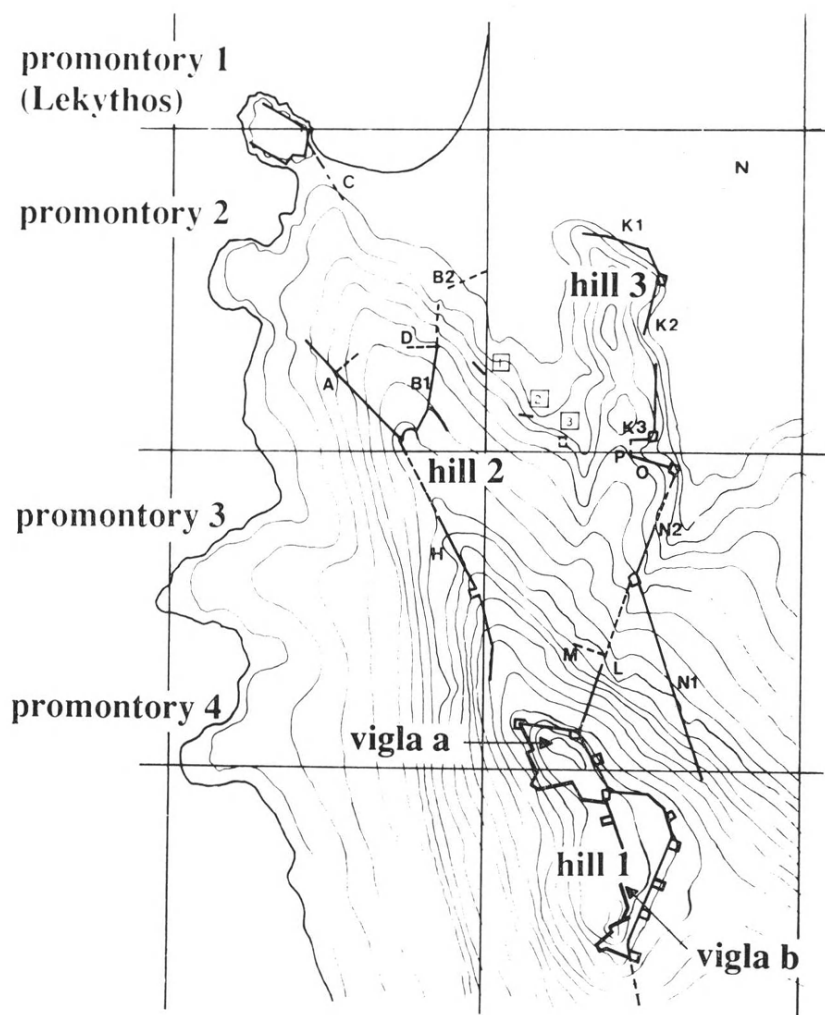
Αὐτὸ ποὺ θὰ μπορούσαμε ὅμως μὲ σχετικὴ βεβαιότητα νὰ ποῦμε στηριζόμενοι στὸ φετινὸ εὖρημα εἶναι: α) ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν Αἰγῶν στὰ τέλη τοῦ βου προχριστιανικοῦ αἰῶνα ἦταν ἐξοικειωμένοι μὲ τὸ ἴδιο θεματολόγιο μύθων, ποὺ στὰ χρόνια αὐτὰ ἦταν, ὅπως μαρτυροῦν οἱ παραστάσεις, δημοφιλὲς καὶ εὐρύτατα διαδεδομένο καὶ σ' ὅλη τὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα καὶ β) ὅτι γνώριζαν καὶ χρησιμοποιοῦσαν τὸ ἐλληνικὸ ἀλφάβητο.

12. ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΤΟΡΩΝΗΣ

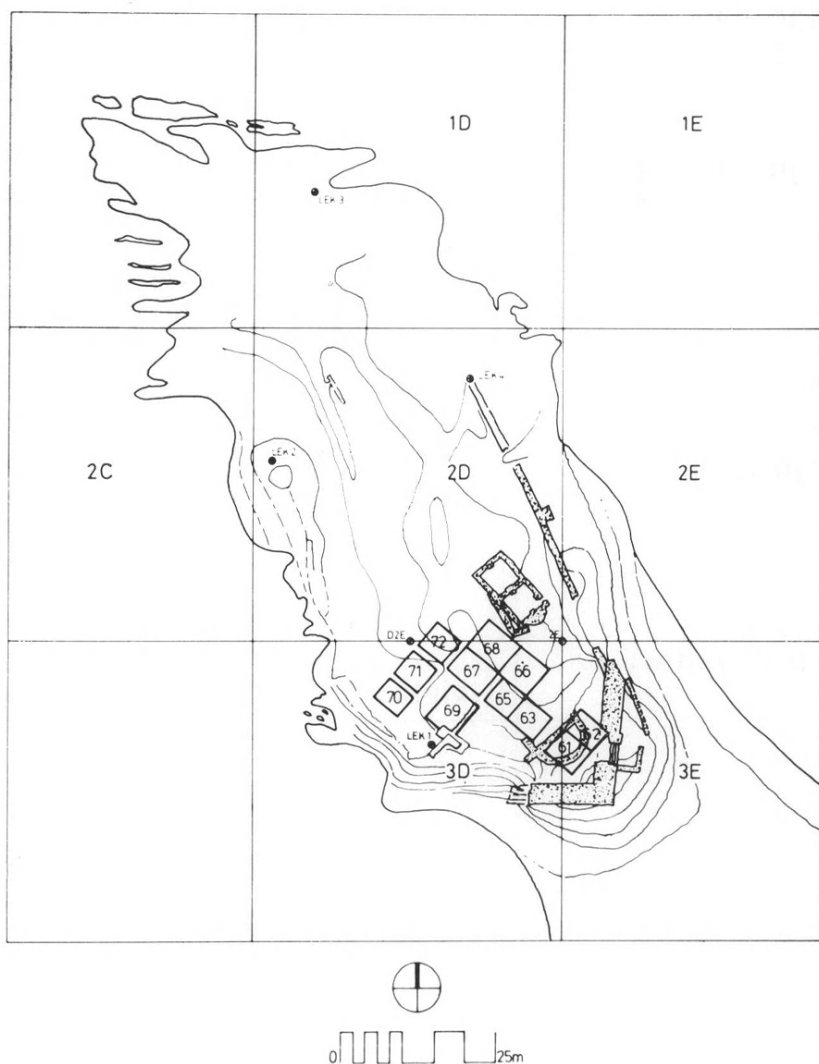
(Πίν. 78 - 82)

Οί ανασκαφές στην Τορώνη τῆς Χαλκιδικῆς συνεχίστηκαν τὸ 1988 κατὰ τὴν περίοδο ἀπὸ 25 Ἰουνίου μέχρι 23 Αὐγούστου ὡς συνεργασία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ Αὐστραλιανοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν, ὑπὸ τῇ διεύθυνση τοῦ καθηγητοῦ Ἀλεξάνδρου Καμπίτογλου. Οἱ ἐργασίες τῆς ἀποστολῆς συγκεντρώθηκαν καὶ πάλι στὸ Ἀκρωτήριο 1 (εἰκ. 1-2, πίν. 78α), γνωστὸ ἀπὸ τὸ Θουκυδίδη μὲ τὸ ὄνομα «Λήκυθος» (IV. 113), καὶ ἀπετέλεσαν ἐπέκταση τοῦ σχεδίου συστηματικῆς ἐρευνας τοῦ ἀκρωτηρίου, ἡ ὁποία εἶχε ἀρχίσει τὸ 1986.

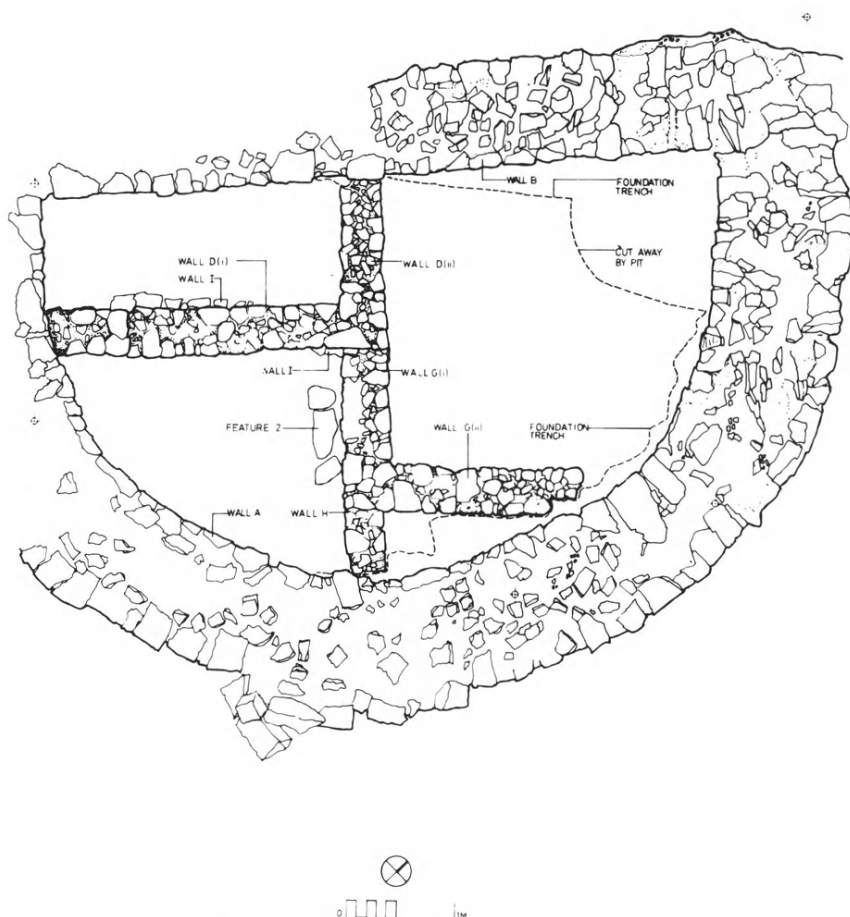
Οἱ ἀνασκαφές τοῦ 1988 ἐντοπίστηκαν κυρίως σὲ τέσσερις τάφρους κοντὰ στὸ ΝΑ ἄκρο τῆς Ληκύθου (εἰκ. 2). Στὴν Τάφρο 61/62 (εἰκ. 3, πίν. 78β, 79α) τὸ ἐσωτερικὸ ἑνὸς μεγάλου ἡμικυκλικοῦ ὀχυρωματικοῦ πύργου ἀνασκάφτηκε πλήρως μέχρι τοῦ ἐπιπέδου τοῦ ἀρχικοῦ του δαπέδου. Τὸ οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο διατηρεῖται σὲ ὕψος τουλάχιστον 3.20 μ., κτίστηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὕστερης βυζαντινῆς ἢ μεταβυζαντινῆς περιόδου· ἡ πιὸ ἀκριβὴς χρονολόγησή του ὅμως ἐξαρτᾶται ἀπὸ μία πιὸ συστηματικὴ μελέτη τῶν κεραμεικῶν καὶ τῶν ἄλλων μικρῶν εὐρημάτων ποὺ ἀνασκάφτηκαν στὰ ὀρύγματα τῶν θεμελίων τοῦ οἰκοδομήματος καὶ στὰ διαδοχικὰ δάπεδά του. Ἡ τοιχοποιία του συνίσταται ἀπὸ ἓνα μίγμα ἀσβεστολίθων, γρανίτου/γνευσίου καὶ σχίστου ποὺ συνδέονται μεταξὺ τους μὲ ἀσβεστοκονίαμα. Οἱ ἐσωτερικὲς παρειές τῶν δύο τοίχων τοῦ πύργου καλύπτονται ἐν μέρει μὲ μία ἐπένδυση λεπτότερου κονιάματος, στῇ δὲ κατασκευὴ τους εἶχαν περιληφθεῖ ὀρθογώνιοι δόμοι τῆς κλασικῆς καὶ τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου σὲ δεύτερη χρῆση. Ἐνας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς δόμους, ποὺ βρίσκεται κοντὰ στῇ βάση τοῦ Τοίχου Α (εἰκ. 3), ἔχει χαραγμένο στὴν ἐπιφάνειά του ἓνα ἀρχαῖκὸ δίγαμμα, τὸ ὁποῖο εἶναι ἴσως σημάδι τοιχοδόμου (πίν. 79β). Ὁ δόμος εἶναι ἐνδιαφέρων γιατί πρὸς τὸ παρὸν αὐτὸ τὸ δίγαμμα εἶναι ἡ μόνη ἀρχαϊκὴ ἐπιγραφή σὲ λίθο ποὺ ἔχει βρεθεῖ στὴν Τορώνη. Ἡ μορφή τοῦ γράμματος διαφέρει ἀπὸ τὴ μορφή του στὴν Εὐβοία καὶ στὶς ἀποικίες τῆς καὶ

Εἰκ. 1. Γενικό σχέδιο τῶν τοίχων τῆς ἀρχαίας Τορώνης.

Εικ. 2. Σχέδιο τῶν Τάφρων ποὺ ἀνασκάφτηκαν κατὰ τὸ 1988.

Εἰκ. 3. Σχέδιο τῆς Τάφρου 61/62.

ἀποτελεῖ ἐπομένως ἓνα σημαντικό ἐπιχείρημα στήν τρέχουσα ἐπιστημονική συζήτηση γιά τὸ πρόβλημα τῆς ἀποίκησης τῆς Τορώνης ἀπὸ τοὺς Χαλκιδεῖς τῆς Εὐβοίας τὸν 8ο π.Χ. αἰώνα.

Μετὰ τὴν περίοδο τῆς ἀρχικῆς χρήσης τοῦ ἡμικυκλικοῦ πύργου, τὸ οἰκοδόμημα γεμίστηκε ἐν μέρει καὶ ξαναχρησιμοποιήθηκε στὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο.

Κάτω ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ δάπεδο τοῦ οἰκοδομήματος ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς οἰκοδομικὲς φάσεις τῆς κλασικῆς περιόδου. Ἡ ἀρχαιότατη φάση (εἰκ. 3, πίν. 79α) περιλαμβάνει μία σειρὰ θεμελίων τοίχων καὶ ἀντίστοιχων δαπέδων ποὺ

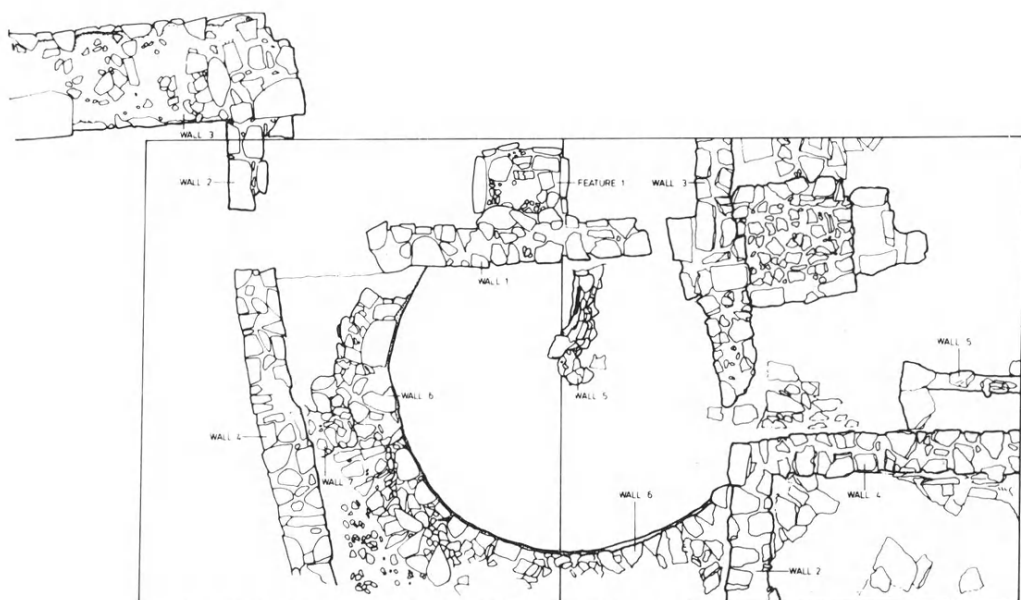

πρέπει νὰ χρονολογοῦνται στὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 5ου αἰώνα π.Χ. Ἐπομένως αὐτοὶ οἱ τοῖχοι εἶναι ἴσως λείψανα τῶν οἰκιῶν ποὺ περιγράφονται ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη στὴν ἀφήγησή του τῆς μάχης μεταξὺ Ἀθηναίων καὶ Σπαρτιατῶν στὴν Τωρόνη τὸ 424/3 π.Χ. (IV. 113 καὶ 115).

Τὰ βαθύτερα στρώματα τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς, τὰ ὁποῖα εἶχαν ἀνασκαφεῖ σ' αὐτὴν τὴν τάφρο τὸ 1986, δὲν ἐρευνήθηκαν περαιτέρω τὸ 1988· ἡ προσεκτικὴ μελέτη τῶν σχετικῶν εὐρημάτων ὅμως ἔδειξε ὅτι ὑπάρχει ἐδῶ ἀναμφισβήτητα φάση τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου, εἰδικότερα δὲ τῆς πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς.

Στὴν Τάφρο 63 (εἰκ. 4, πίν. 80α) ἀνασκάφτηκε ἐν μέρει τὸ 1988 τὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς μεγάλης δεξαμενῆς. Πιὸ συγκεκριμένα, ξεσκεπάστηκε τὸ μισὸ ἐνὸς ἀψιδοειδοῦς ἢ κυκλικοῦ οἰκοδομήματος. Ἐὰν τὸ οἰκοδόμημα εἶναι, ὅπως νομίζουμε, κυκλικό, ἡ διάμετρος του θὰ πρέπει νὰ ἔχει μῆκος 4 μ. Στὴν κατασκευὴ τοῦ τοίχου τοῦ οἰκοδομήματος χρησιμοποιήθηκαν λίθοι διαφόρων εἰδῶν χωρὶς συνδετικὸ πηλό. Ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τοίχου ἦταν καλυμμένη μὲ ἓνα στεγανὸ ἐπίχρισμα κονιάματος τραχείας ὕφης. Σὲ ὀρισμένα σημεῖα διατηροῦνται καὶ λίγα ὑπολείμματα ἐνὸς ἐπιχρίσματος (πίν. 80β). Στὸ τέλος τῆς ἀποστολῆς τοῦ 1988 τὸ ἀρχικὸ δάπεδο τῆς δεξαμενῆς δὲν εἶχε ἀκόμη ἀποκαλυφτεῖ, γιατί ἡ ἀνασκαφὴ εἶχε ἐπιβραδυνθεῖ σημαντικὰ λόγω τῆς πολὺπλοκης στρωματογραφίας στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ οἰκοδομήματος καὶ τῆς παρουσίας σ' αὐτὸ δύο ὁμάδων στρωμάτων, τὰ ὁποῖα, ἐνῶ βρίσκονται κολλητὰ τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο, διέφεραν ὀριζόντια τελείως μεταξὺ τους. Πρὸς τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου ἡ μελέτη τῶν ὁστράκων τοῦ ἀρχικοῦ γεμίσματος τῆς δεξαμενῆς, τὸ ὁποῖο διατηροῦνταν στὸ ΝΔ τμήμα τῆς τάφρου, ἔδειξε ὅτι κανένα ἀπ' αὐτὰ δὲν χρονολογοῦνταν σὲ περίοδο μεταγενέστερη τῆς ἑλληνιστικῆς.

Στὸ ΒΑ τμήμα τῆς τάφρου ὅμως, αὐτὸ τὸ ἀρχαιότερο γέμισμα εἶχε ἀφαιρεθεῖ καὶ εἶχε ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ μεταγενέστερα οἰκιακὰ ἀπορρίμματα, στὰ ὁποῖα βρέθηκαν πολλὰ μεταβυζαντινὰ κεραμεϊκὰ ὅστρακα, ἡ χρονολόγηση τῶν ὁποίων ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὴν παρουσία τεμαχίων καπνοσυρίγγων καὶ νομισμάτων τῆς ὀθωμανικῆς περιόδου. Ἀπ' αὐτὸ τὸ στρώμα ἀπορριμμάτων προέρχεται καὶ μία μεγάλη ποσότητα ὀργανικοῦ ὕλικου, ἡ μελέτη τοῦ ὁποίου θὰ προσφέρει ἐν καιρῷ σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ δίαιτα τῶν κατοίκων, τὰ οἰκιακὰ ζῶα καί, γενικότερα, τὸ φυσικὸ περιβάλλον τοῦ χώρου. Ἐπειδὴ τὸ στρώμα ἀπορριμμάτων ἦταν χαλαρὸ, μιὰ ὑπερκείμενη σειρὰ νεώτερων δαπέδων

Εἰκ. 4. Σχέδιο τῶν Τάφρων 63 καὶ 65.

πηλοῦ εἶχε ὀλισθήσει μέσα στὴ δεξαμενὴ. Τουλάχιστον τέσσερα εὐκρινὴ δάπεδα ἐπισημάνθηκαν κοντὰ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, τὰ ὁποῖα ἀνῆκαν σὲ κακῶς διατηρούμενα λείψανα οἰκιῶν τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου. Ὁ σφραγισδόλιθος (πίν. 79γ) βρέθηκε σὲ ἓνα ἀπ' αὐτὰ τὰ νεώτερα στρώματα.

Μόνο ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς θὰ καταστήσει δυνατὴ μιὰ πιὸ ἀκριβὴ χρονολόγηση τῆς δεξαμενῆς. Προσωρινὰ ὅμως, τὰ ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν στὸ ἀρχικὸ γέμισμά της καὶ τὰ ὄστρακα ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἓνα στῶμα κοντὰ στὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ τοίχου της, κατὰ μῆκος τῆς ὁποίας μόνο ἓνα μικρὸ μέρος ἔχει πρὸς τὸ παρὸν ἀνασκαφεῖ, τὴ χρονολογοῦν στὴν ἑλληνιστικὴ ἢ ἀκόμα καὶ στὴν ὕστερη κλασικὴ περίοδο.

Ἡ Τάφος 68 (εἰκ. 5, πίν. 81α), διαστ. 7×6 μ., ἦταν ἡ μεγαλύτερη τάφος ποὺ ἀνοίχτηκε κατὰ τὴν περίοδο ἐργασιῶν τοῦ 1988, ἡ δὲ ἐξερεύνησή της τό-νισε περισσότερο ἀπ' ὅ,τιδήποτε ἄλλο τὸν πολύπλοκο πολιτισμικὸ χαρακτήρα τοῦ χώρου. Ἡ ἀνασκαφὴ της ἔφερε στὸ φῶς μιὰ σειρὰ στρωμάτων ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ὠς τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο.

Τὰ ἀρχαιότερα εὐρήματα ἀποκαλύφθηκαν στὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς, στὸν νότιο τομέα τῆς τάφρου, ἀποτελοῦνται δὲ ἀπὸ τοὺς τοίχους ἐνὸς μικροῦ ὀρθογωνίου κτιρίου (εἰκ. 5, τοῖχοι 10, 9 καὶ τοῖχος 6 τῆς Τάφρου 67: πίν. 81β) καὶ ἀπὸ μερικοὺς ἄλλους σύγχρονους τοίχους. Γιὰ νὰ εἴμαστε πιὸ ἀκριβεῖς, οἱ τοῖχοι αὐτοὶ ἦταν στὴν πραγματικότητα οἱ σωζόμενες λίθινες βάσεις τοίχων κτισμένων με ὠμοπλίνθους, οἱ ὁποῖοι εἶχαν διαλυθεῖ. Τὸ οἰκοδομικὸ ὕλικό τῶν βάσεων περιεῖχε καὶ μεγάλα ὄστρεα. Ἡ ἀνασκαφή ἀποκάλυψε ἓνα δάπεδο ἀπὸ πιεσμένο χῶμα, ποὺ σχετιζόταν με τὸ μικρὸ ὀρθογώνιο κτίριο, τὸ ὁποῖο δὲν ἀφαιρέθηκε. Ἀνάμεσα στὰ λίγα κεραμεικὰ ὄστρακα, ποὺ βρέθηκαν ἀμέσως ἐπάνω ἀπ' αὐτὸ τὸ δάπεδο, ὑπῆρχαν μερικὰ κομμάτια τῆς πρώιμης καὶ τῆς μέσης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, μαζί τους δὲ βρέθηκε τουλάχιστον ἓνα ὄστρακο τῆς πρώιμης μυκηναϊκῆς περιόδου, πιθανότατα ΥΕ ΙΙΑ (LH ΙΙΑ).

Ἐπάνω ἀπ' αὐτὰ τὰ ὑπολείμματα ὑπῆρχε ἓνα ἄλλο πιεσμένο χωμάτινο δάπεδο, τὸ ὁποῖο εἶχε ἐν μέρει ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1986, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς τῆς διπλανῆς Τάφρου 67. Τοποθετημένες σ' αὐτὸ εἶχαν βρεθεῖ *in situ* δύο βάσεις πίθων. Παρόλο ὅτι τὰ κεραμεικὰ καὶ τὰ ἄλλα εὐρήματα τὰ σχετιζόμενα μ' αὐτὸ τὸ δάπεδο εἶναι ἀνεπαρκῆ γιὰ τὴν ἀσφαλῆ χρονολόγησή του, ἡ παρουσία μέσα του ἐνὸς μυκηναϊκοῦ ὀστράκου με γραπτὴ διακόσμηση δείχνει ὅτι καὶ αὐτὸ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὴν ὕστερη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ἢ στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου.

Παρόλο ὅτι μιὰ μικρὴ ποσότητα κεραμεικῶν ὀστράκων τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου ἀνασκάφτηκε σὲ νεότερα στρώματα τῆς τάφρου, μαζί με μιὰ κάπως μεγαλύτερη ποσότητα ὑπομυκηναϊκῶν, πρωτογεωμετρικῶν καὶ γεωμετρικῶν ὀστράκων καὶ παρόλο ὅτι τὸ δάπεδο ποὺ ἀναφέρθηκε πιὸ πάνω χρονολογεῖται ἴσως στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου, δὲν σημειώθηκαν *in situ* ἀρχιτεκτονικὰ ὑπολείμματα αὐτῶν τῶν ἐποχῶν.

Στὴν Τάφρο 68 ἐξερευνήθηκαν καὶ μερικὲς φάσεις τῆς κλασικῆς περιόδου. Ἡ ἀρχαιότερη ἀπ' αὐτὲς ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ δύο μεγάλους βόθρους ἀπορριμμάτων ποὺ ἀνασκάφτηκαν ἐν μέρει στὸ νότιο καὶ στὸν ἀνατολικὸ τομέα τῆς καὶ οἱ ὁποῖοι φαίνεται ν' ἀνήκουν σὲ μιὰ περίοδο κατεδάφισης καὶ ἰσοπέδωσης τοῦ ἐδάφους γιὰ καινούργια οἰκοδόμησι. Σ' αὐτοὺς τοὺς βόθρους βρέθηκαν ἀρκετὰ κεραμεικὰ ὄστρακα, ἡ προκαταρκτικὴ μελέτη τῶν ὁποίων δείχνει ὅτι χρονολογοῦνται στὴν ἀρχὴ τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ. Στὸν ἕναν ἀπὸ τοὺς δύο βόθρους βρέθηκε καὶ ἓνα μικρὸ ἀρχιτεκτονικὸ κομμάτι, μιὰ μαρμάρινη σταγόνα

Εἰκ. 5. Σχέδιο τῆς Τάφρου 68 καὶ ὁ τοῖχος 6 τῆς Τάφρου 67.

ἀπὸ τὸν θριγκὸ κτιρίου δωρικοῦ ρυθμοῦ· μιὰ ἄλλη ὅμοια σταγὸνα εἶχε βρεθεῖ προηγουμένως σὲ ἓνα νεώτερο στρώμα. Αὐτὲς οἱ δύο σταγόνες ὑπενθυμίζουν τὸ χωρίο τοῦ Θουκυδίδη, στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὅτι ὑπῆρχε στὴ Λήκυθο ναὸς ἀφιερωμένος στὴ θεὰ Ἀθηνᾶ (IV. 116). Οἱ σταγόνες χωρὶς ἄλλο προέρχονται ἀπὸ τὸν ναό, ὁ ὁποῖος ἐπομένως πρέπει νὰ ἦταν δωρικοῦ ρυθμοῦ.

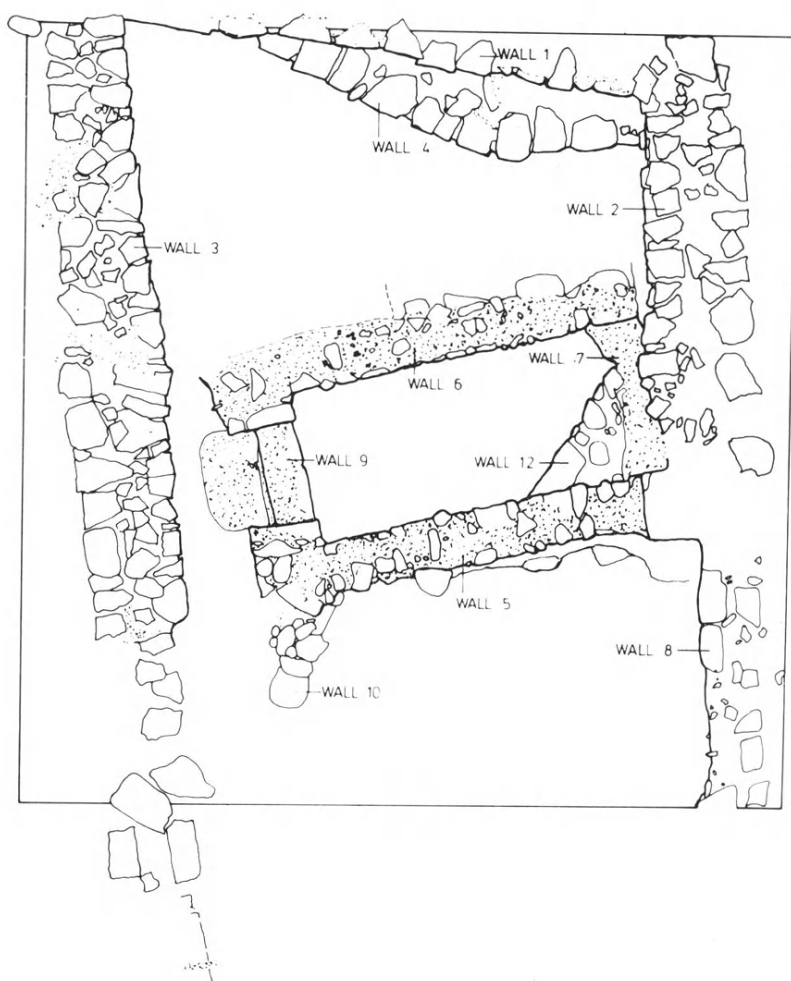
Τὰ ὑπερκείμενα λείψανα τῆς κλασικῆς περιόδου περιλαμβάνουν τοίχους

μερικῶν κτιρίων ἰδιωτικῆς προφανῶς χρήσης καὶ σχετικὰ χωμάτινα ἢ πέτρινα δάπεδα. Ἡ προκαταρκτικὴ μελέτῃ τῆς σχέσης αὐτῶν τῶν τοίχων μεταξὺ τους καὶ ἡ μελέτῃ τῶν ὁστράκων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὰ σχετικὰ δάπεδα ὑποδηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ ἀρκετῶν οἰκοδομικῶν φάσεων κατοίκησης, τῶν ὁποίων ἡ τελευταία ἐπεκτείνεται χρονικὰ στὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο.

Στὴν Τάφρο 68 δὲν ὑπάρχουν πειστικὲς ἐνδείξεις κατοίκησης στὸ διάστημα μεταξὺ τῆς ἐλληνιστικῆς καὶ τῆς πρώιμης βυζαντινῆς περιόδου. Τὰ λείψανα ὅμως τῆς ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου ποὺ ἔχουν βρεθεῖ περιλαμβάνουν ἓναν τοῖχο (τὸν Τοῖχο 4), στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου βρέθηκε ἓνας ἀγωγὸς ἀπὸ πῆλινους σωλῆνες ποὺ εἶχε χρησιμεύσει γιὰ τὴ διοχέτευση νεροῦ ἀπὸ τὸ ὑψηλότερο ΝΔ τμήμα τῆς Ληκύθου σὲ μία διπλὴ δεξαμενὴ στὰ ΒΑ, ἡ ὁποία εἶχε ἐρευνηθεῖ ἀπὸ τὴ Βυζαντινὴ Ἐφορεία τῆς Χαλκιδικῆς πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξιν τῆς δικῆς μας ἀνασκαφῆς τὸ 1975 (εἰκ. 2 καὶ 5). Τὰ στρώματα ποὺ σχετίζονται μ' αὐτὸν τὸν τοῖχο δείχνουν ὅτι ἡ χρῆση τοῦ σταμάτησε πιθανότατα τὸν 13ο αἰῶνα μ.Χ., γιὰτὶ βρέθηκαν μέσα τους χαλκὰ βυζαντινὰ νομίσματα ποὺ χρονολογοῦνται σ' αὐτὴν τὴν περίοδο. Ἀπ' αὐτὰ τὰ στρώματα προέρχονται καὶ μερικὰ σύγχρονα κεραμεϊκὰ ὄστρακα καὶ μερικὰ ἄλλου εἶδους μικρὰ εὐρήματα.

Τὰ μεταβυζαντινὰ εὐρήματα τῆς Τάφρου 68 ἦταν πολλὰ καὶ ἐπιβεβαιώνουν τὴν ὑπαρξὴ στὴ Ληκύθο, κατὰ τὴ διάρκειαν αὐτῆς τῆς περιόδου, μιᾶς μικρῆς μὲν ἀλλὰ ἀκμαίας κοινότητος. Ὅπως καὶ στὴν περίπτωσιν τῶν βόθρων τῆς κλασικῆς περιόδου, οἱ μεταβυζαντινοὶ βόθροι ποὺ ἀνασκάφθηκαν εἶχαν ἀποτελεσεῖ μέρος γενικῆς προετοιμασίας τῆς περιοχῆς γιὰ μεταγενέστερη οἰκοδόμησιν. Ἐπάνω ἀπ' αὐτοὺς τοὺς βόθρους σημειώθηκαν μερικὲς μεταβυζαντινὲς οἰκοδομικὲς φάσεις, οἱ ὁποῖες μπορεῖ νὰ ἐπεκτείνονται χρονικὰ μέχρι καὶ τὸν 19ο αἰῶνα. Ἀρκετὲς μεταβυζαντινὲς οἰκίαι ἐξερευνήθηκαν, μὲ τὰ σχετικὰ δάπεδα, τὶς σχετικὲς ἐστίαι καὶ τὰ ἄλλα σχετικὰ τοὺς ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα. Τὰ κεραμεϊκὰ εὐρήματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ εὐκρινὴ στρώματα ἦταν πολλὰ, ἡ δὲ συστηματικὴ τους μελέτῃ θὰ ὀδηγήσῃ σὲ μιὰ πολὺ χρήσιμη ταξινόμησιν.

Ἡ ἀνασκαφὴ στὴν Τάφρο 72 (εἰκ. 6, πίν. 82α) ἔδειξε ὅτι ἡ στρωματογραφία ἐδῶ, παρόλο ποὺ ἔμοιαζε μὲ τὴ στρωματογραφίαν τῆς Τάφρου 68, ἦταν ἀπλούστερη. Στὰ ἀνώτερα ἐπίπεδα βρέθηκαν μερικὰ μεταβυζαντινὰ κτίρια ἰδιωτικοῦ χαρακτῆρα· πρὸ κάτω ἀνασκάφθηκαν δύο βόθροι ποὺ περιεῖχαν μεγάλες ποσότητες κεραμεϊκῆς τῆς ὕστερης βυζαντινῆς καὶ τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου καθὼς καὶ ἄλλα μικρὰ σύγχρονα ἀντικείμενα.

Εἰκ. 6. Σχέδιο τῆς Τάφρου 72.

Στὴ μέση τῆς τάφρου ὑπῆρχε ἓνας μεγάλος ὀρθογώνιος τάφος διαστ. 3×1.80 μ. κτισμένος μὲ λίθους καὶ ἀσβεστοκονίαμα (πίν. 82β). Ὁ τάφος ἔχει προσανατολισμὸ ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ μερικὲς λίθινες βαθμίδες στὴν ἀνατολική του πλευρά, ὅπου ἦταν ἡ εἰσοδὸς του. Τὰ ὀστὰ ποὺ βρέθηκαν μέσα του δὲν διατηροῦνται καλὰ· ἐπομένως δὲν μπορούμε νὰ εἰμαστε βέβαιοι ἐὰν ὁ τάφος περιεῖχε ἓνα μόνο ἢ περισσότερους σκελετοὺς. Τὰ κτερίσματα περιλάμβαναν ἓνα σιδερένιο σταυρὸ καὶ ἓνα σιδερένιο δακτύλιο, ἀρκετὲς χάνδρες καμωμένες

ἀπὸ διάφορα ὑλικά, μιὰ χάλκινη πόρπη, ἓναν ὀστέινο κύβο καὶ ἓνα κλειστό ἀποσπασματικὸ δοχεῖο ἀπὸ χονδροειδῆ πηλό. Ἄν καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ τάφου θυμίζει τοὺς μεγάλους ὑστερορωμαϊκοὺς τάφους ποὺ ἀνασκάφτηκαν στὸ ἄνδηρο IV σὲ προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους (βλ. ΠΑΕ 1984, 50-53), τὰ κτερίσματα ὑποδεικνύουν μιὰ χρονολογία στὴ βυζαντινὴ μάλλον ἢ στὴν ὕστερη ρωμαϊκὴ περίοδο.

Ἡ θέση καὶ τὸ μέγεθος τοῦ τάφου περιόρισαν πολὺ τὴν ἔκταση στὴν ὁποία τὰ ἀρχαιότερα στρώματα μποροῦσαν νὰ ἐρευνηθοῦν ἄνετα· παρόλ' αὐτὰ στὶς στενὲς περιοχές, στὶς ὁποῖες ἡ ἀνασκαφὴ σὲ βάθος ἦταν δυνατὴ, ἤλθε στὸ φῶς πολὺ ὑλικὸ τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς καί, μεταξὺ ἄλλων, μιὰ ἐπιφάνεια δαπέδου ἀπὸ πιεσμένο πηλό, μὲ μιὰ ὀπὴ γιὰ τὴν ὑποδοχὴ ξύλινου κίονα, κάτω ἀπὸ ἓνα στρῶμα διαλυμένων ὠμοπλίνθων (πίν. 82β). Τὸ δάπεδο ἀπὸ πηλὸ εἶχε στρωθεῖ ἀπευθείας ἐπάνω στὸν φυσικὸ βράχο, ὁ ὁποῖος βρισκόταν σὲ ὕψος 10.30-10.49 μ. ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, σὲ ὕψος δηλαδὴ πολὺ μεγαλύτερο τοῦ ὕψους τοῦ φυσικοῦ βράχου στὴν Τάφρο 69 ποὺ εἶχε ἀνασκαφτεῖ τὸ 1986. Μία πρώτη μελέτη τῶν κεραμεικῶν ὀστράκων, ποὺ βρέθηκαν μέσα στὸ δάπεδο ἀπὸ πηλὸ καὶ τὸ ἀμέσως ὑπερκείμενο στρῶμα, ἔδειξε ὅτι αὐτὰ χρονολογοῦνται κυρίως, ἂν ὅχι ἀποκλειστικά, στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1988 ὁ τοπογράφος τῆς ἀποστολῆς Δρ. Anthony Sprent ἔκανε μιὰ συστηματικὴ τοπογραφικὴ μελέτη τοῦ Λόφου 1, ὁ ὁποῖος εἶναι σήμερα γνωστὸς στὴν περιοχὴ μὲ τὸ ὄνομα *Βίγλα*. Ἔτσι τὸ τοπογραφικὸ δίκτυο τοῦ λόφου συνδέθηκε μὲ τὸ δίκτυο τῆς «Κάτω Πόλης», τὸ ὁποῖο εἶχε ἐκπονήσει τὸ 1981 ὁ ἐκλιπὼν John Harwin. Τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς μελέτης εἶναι ἡ πιὸ ἀκριβὴς τοποθέτηση τοῦ ἐλληνιστικοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος τοῦ Λόφου 1 καὶ ἡ ἀνακάλυψη ἐνὸς κακοδιατηρημένου τμήματος τοῦ Τείχους N1 (εἰκ. 1), τὸ ὁποῖο εἶχε προηγουμένως διαφύγει τῆς προσοχῆς μας. Αὐτὴ ἡ ἀνακάλυψη προσδιόρισε ὅτι τὸ Τεῖχος N1 ἐπεκτείνεται πρὸς τὸν Νότο καὶ συνδέεται μὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς πύργους τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ συγκροτήματος *Βίγλα Β*.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΜΠΙΤΟΓΛΟΥ

13. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΕΝΤΙΝΑΣ

(Πίν. 83 - 85)

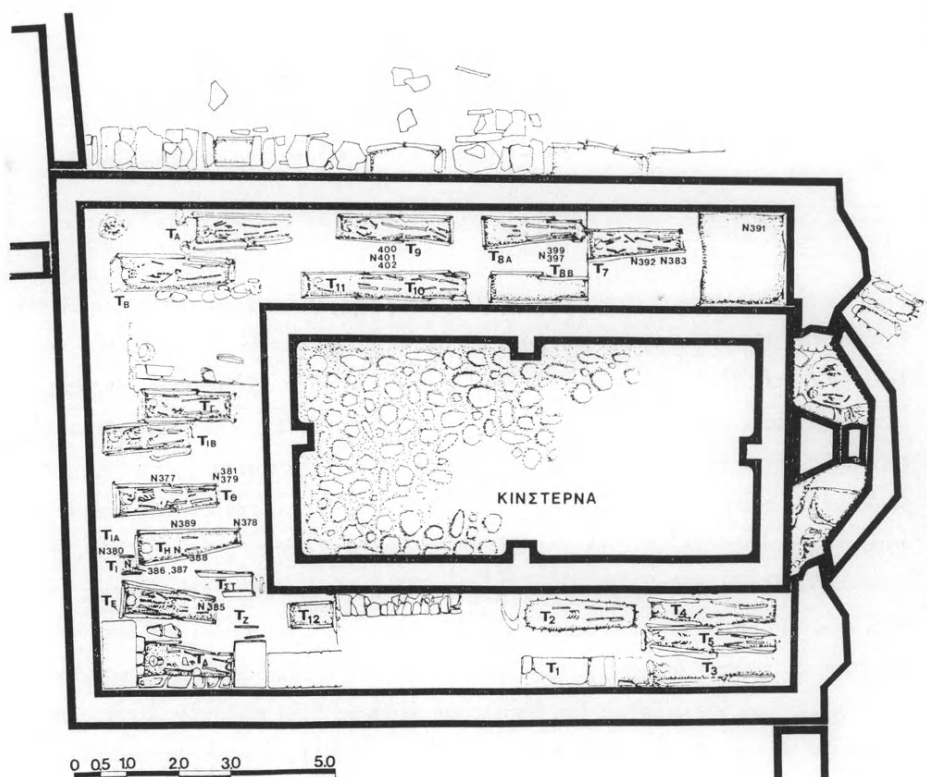
Κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ στὴ βασιλικὴ τῆς ἀκροπόλεως τοῦ ὄχυροῦ οἰκισμοῦ τῆς Ρεντίνας προσπαθήσαμε νὰ ὁλοκληρώσουμε τὴν ἔρευνα στὸν νάρθηκα καὶ τὸ Β ταφικὸ κλίτος. Καὶ κατὰ τὴ φάση αὕτῃ τῆς ἀνασκαφῆς ἐπαληθεύτηκαν παλιότερες μαρτυρίες γιὰ τὴ διαδοχὴ τῶν δραστηριοτήτων στὸν λόφον τῆς Ρεντίνας ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο μέχρι τὸ τέλος τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Ἀπὸ τὸ γνωστὸ κείμενον τοῦ Προκοπίου (*Περὶ κτισμάτων*, IV, 3, 27) γνωρίζουμε τίς ἐπεμβάσεις τοῦ Ἰουστινιανοῦ (527-565) στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου. Ἡ συνέχεια τῆς κατοικήσεως πάντως, στὸ ἴδιον σημεῖον, στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου, ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ νομισματικὰ εὐρήματα, ὅπως λ.χ. τὸ νόμισμα Ν 391 Ἰουστίνου Α' (Νικομήδειας) (518-527), ποὺ γνωρίζουμε ὅτι βασίλευσε ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανόν. Τὸ νόμισμα αὐτὸ βρέθηκε σὲ στάθμῃ περίπου -1.30 μ. ἀπὸ τὸ φυσικὸ ἔδαφος, σὲ μιὰ βαθύτερη τομὴ ποὺ ἐπιχειρήσαμε στὸ ἀνατολικότερον σημεῖον τοῦ Β ταφικοῦ κλίτους τῆς βασιλικῆς (εἰκ. 1).

Ὅα πρέπει, στὸ σημεῖον αὐτό, νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι προηγήθηκε ἡ κατασκευὴ τῆς κινστέρας, ποὺ πιθανότατα ἀποτελεῖ ἰουστινιάνειον ἔργο, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ πλεῖστον τῶν ὀχυρώσεων τῆς κορυφῆς. Οἱ διαστάσεις της (9×3 μ. καὶ βάθος σημερινὸ 9 μ.), ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ κατασκευὴ της μὲ ἰσχυρὴ ἐγγόρηγῃ ὑδραυλικὴ κεραμοκονία, μοιάζουν ὑπερβολικὰ μὲ αὐτὲς ἀντίστοιχων κατασκευῶν γιὰ ἀποθήκευση ὀμβρίων, ὅπως αὐτῆς στὸ κάστρο τῆς Ξάνθης ἢ αὐτῆς στὸ χαμηλότερον σημεῖον τῆς ἰουστινιάνειας ἐπίσης ὀχύρωσης τοῦ κάστρου τῆς Τζέπαινας στὴ Ροδόπη (Βουλγαρία).

Οἱ ἐξωτ. διαστάσεις τῆς «βασιλικῆς» εἶναι 16.8×10.5 μ. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ προεξέχουν τρεῖς ἡμιεξαγωνικὲς ἀψίδες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ κεντρικὴ ἐπενδύθηκε ἀργότερα, προφανῶς γιὰ νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ ἀρχικὴ κατασκευή, μὲ μιὰ ὁμοιόθετη ἀντιστήριξη.

Καὶ στὴν περιοχὴ ποὺ ἐρευνήσαμε αὕτῃ τὴ χρονικὴ περίοδο ἐπαληθεύτηκε

Εἰκ. 1. Γενικὴ κάτοψη τῆς βασιλικῆς μετὰ τοὺς τάφους. Στὸ κέντρο διακρίνεται ἡ κινστέρνα.

ἡ κατασκευὴ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τῆς βασιλικῆς μετὰ λίθους μικρῶν διαστάσεων ποὺ συνδέονται ἐσωτερικὰ μετὰ λάσπη καὶ ἐξωτερικὰ ἀρμολογοῦνται μετὰ ἀσβεστοκονίαμα.

Ὅπως ἀποδείχθηκε μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ στὸν ἰσόγειο (ταφικὸ) χῶρο τῆς βασιλικῆς, οἱ ταφές ἦταν συχνὰ ἐπάλληλες καὶ οἱ ἀρχαιότερες, οἱ ἀρχικές, ἐφθάναν μέχρι τὸν φυσικὸ βράχο, ἐπάνω στὸν ὁποῖο ἦταν θεμελιωμένη καὶ ἡ διώροφη, πιθανότατα, ἐκκλησία. Μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ναοῦ τοῦ ὁρόφου, ἡ ὁποία ἀνάγεται μετὰ ἀρκετὴ βεβαιότητα στὸν 13ο αἰ. καὶ προκλήθηκε ἴσως ἀπὸ σεισμό, οἱ κάτοικοι τοῦ ὀχυροῦ οἰκισμοῦ συνέχισαν νὰ χρησιμοποιοῦν τὸν ἰσόγειο χῶρο γιὰ ἐνταφιασμούς. Στὰ ἀνώτερα μάλιστα σημεῖα συναντήσαμε καὶ ἱκανὸ ἀριθμὸ ἀνακομιδῶν.

Ἀπὸ στρωματογραφικὰ δεδομένα διαπιστώσαμε πὺς ὁ ναός, γιὰ μεγάλο

χρονικό διάστημα, είχε παραμείνει έρημος και οι τοιχογραφίες άρχισαν νά πέφτουν (μετά τόν σεισμό) στό έσωτερικό του, όπου τις βρήκαμε ανάμεσα στά κεραμίδια και μαζί με τά πλατυκέφαλα καρφιά τών ζευκτών τής στέγης, πού πρώτη θά έπεσε μετά τήν καταστροφή. 'Από ένδείξεις πού είχαμε όδηγούμαστε στό συμπέρασμα ότι ή βασιλική θά πρέπει νά ανεγέρθηκε τόν 10ο αιώνα και μάλιστα κατά τις άρχές του.

Γιά λόγους καθαρά τεχνικούς άρχίσαμε τήν ανασκαφή από τή ΝΔ γωνία του νάρθηκα, από τό σημείο δηλαδή όπου είχαμε σταματήσει τήν έρευνα τό 1987. 'Αποκαλύφθηκε άρχικά, σέ έπαφή με τόν μεσημβρινό έξωτερικό τοίχο, ό τάφος Τ_Δ πού βρισκόταν κάτω από άρκοσόλιο, του όποιου τά ποδαρικά διατηρούν ίχνη τής άρχικής τοιχογραφίας (πίν. 83α). 'Ο σκελετός βρέθηκε άδιατάρακτος με τά χέρια τεταμένα παράλληλα πρós τά πλευρά. "Ένα δεύτερο κρανίο βρέθηκε στό μέσο περίπου τής νότιας πλευράς του τάφου. 'Η πλευρά αύτή έχει κτιστεί με άργολιθοδομή, ενώ οι άλλες με κάθετα τοποθετημένες σχιστόπλακες. Στην ίδια περίπου στάθμη και σέ όλη σχεδόν τήν έκταση του κεντρικού και νότιου τμήματος του νάρθηκα άποκαλύφθηκε σειρά τάφων (Τ_{ΣΤ} - Τ_{ΙΒ}) (πίν. 83α). Καθαρίστηκε τό έσωτερικό του τάφου Τ_Ζ, πού βρέθηκε κατά τήν ανασκαφή άνοιχτός, αλλά δέν βρέθηκαν ίχνη σκελετού. Κρίνοντας από τις διαστάσεις του τάφου βγάζουμε τό συμπέρασμα ότι ήταν παιδικός. 'Ανοιχτός και χωρίς ίχνη σκελετού βρέθηκε και ό Τ_{ΣΤ} (πίν. 83α).

Τόν τάφο Τ_Ε κάλυπταν σχιστόπλακες σέ δύο επάλληλες σειρές, συνήθεια πού συναντήσαμε και σέ πολλές άλλες περιπτώσεις, στό έσωτερικό τής βασιλικής. 'Ο σκελετός ήταν σχεδόν άδιατάρακτος και τό άριστερό του χέρι ήταν λυγισμένο επάνω στό στέρνο. "Ένα δακτυλίδι βρέθηκε κάτω από τόν άριστερό άγκώνα και στά πόδια του σκελετού τό νόμισμα Ν 385 (μικρή ύποδιαίρεση λατινικής άπομιμήσεως) πού χρονολογήθηκε μετά τό (1219)¹.

Παιδικός τάφος ήταν και ό Τ_Ι πού είναι μεταγενέστερος του Τ_Η γιατί έχει καταλάβει μέρος του ζωτικού του χώρου. Σ' αυτόν βρέθηκαν δύο νομίσματα μεταγενέστερης έποχής (Ν 387 παλαιοτουρκικό, Ν 386, Λουδοβίκος Β',

1. 'Ιδιαίτερες εύχαριστίες εκφράζω και από τή θέση αύτή στή Διευθύντρια του Νομισματικού Μουσείου κ. Μάντω Οικονομίδου και τούς συνεργάτες της πού, όπως πάντα, με ιδιαίτερη φροντίδα μελέτησαν τά νομισματικά εύρήματα και αύτής τής ανασκαφικής περιόδου.

1516-1526 Οὐγγαρίας). Παιδικὸς ἐπίσης ἦταν ὁ τάφος T_{IA}, κατεστραμμένος σὲ πολὺ παλιὰ ἐποχὴ.

Ὁ σκελετὸς τοῦ T_H ἦταν ἀποσαθρωμένος. Στὸν ἴδιο τάφο εἶχε γίνεи καὶ δεύτερη ταφὴ. Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ Ν πλευρά, καὶ στὸ μέσο περίπου τοῦ μήκους, βρέθηκε ἀρχαῖο ἐλληνικὸ νόμισμα (N 388). Τὸ γεγονός αὐτό (ποὺ ὅμοιά του ἔχουν βεβαιωθεῖ σὲ πολλὲς περιπτώσεις κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ σὲ διάφορα σημεία τοῦ οἰκισμοῦ στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου) εἶναι μία ἀπόδειξη τῆς ἀναταραχῆς ποὺ συνέβη κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο στὰ κατώτερα στρώματα, κατὰ τὴ θεμελίωση καὶ τὶς διάφορες οἰκοδομικὰς ἐπεμβάσεις. Συχνὰ βρίσκονταν βυζαντινὰ ὄστρακα πλάι σὲ ἀρχαῖα, φαινόμενο ποὺ ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὰ νομισματικὰ εὐρήματα.

Ἀδιατάρακτος βρέθηκε ὁ σκελετὸς τοῦ τάφου T_Θ, ἀλλὰ σχεδὸν ἀποσαθρωμένος. Σὲ δοκιμαστικὴ τομὴ ποὺ ἐπιχειρήσαμε στὸ τμήμα μεταξὺ τῶν τάφων T_H - T_Θ, καὶ σὲ στάθμη 45 ἐκ. χαμηλότερη ἀπὸ αὐτοὺς, βρέθηκε νόμισμα N 389 (λατινικὴ ἀπομίμηση μικροῦ μεγέθους) ποὺ χρονολογήθηκε μετὰ τὸ ἔτος 1208.

Συνεχίσαμε τὴν ἀνασκαφὴ στὸ Β τμήμα τῆς κεντρικῆς τομῆς (Β τῆς τομῆς T_H - T_Θ) καὶ ἀποκαλύψαμε τὸν τάφο T_{IB}. Μεσημβρινὰ τοῦ τάφου αὐτοῦ βρέθηκε κρανίο ἀπὸ ἀνακομιδῇ. Κάτω ἀπὸ τὸν καλὰ διατηρημένο σκελετὸ τοῦ T_{IB} βρέθηκαν συγκεντρωμένα ὅστὰ παιδικῆς ταφῆς (πίν. 83β-γ).

Στὸ ἀνατολικότερο τμήμα τοῦ βόρειου κλίτους ἀποκαλύφθηκε ὁ τάφος T_Γ ποὺ ἦταν σκεπασμένος μὲ ἐπάλληλες στρώσεις ἀπὸ σχιστόπλακες. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ κάλυψη τοῦ τάφου μὲ σχιστόπλακες βρέθηκε τὸ νόμισμα N 392 (λατινικὴ ὑποδιαίρεση μικρότερου μεγέθους), ποὺ χρονολογήθηκε μετὰ τὸ 1208. Τὰ πλευρικὰ τοιχώματα τοῦ T_Γ ἔχουν κατασκευαστεῖ μὲ σχιστόπλακες τοποθετημένες κάθετα στὸ ἔδαφος. Ἡ κάλυψή του γίνεται μὲ ἐπάλληλες σχιστόπλακες ποὺ στηρίζονται ἐπάνω σὲ παράλληλες πολλαπλὲς κάθετες πλάκες ποὺ μεσολαβοῦν ἀνάμεσα στὴ Ν πλευρὰ του καὶ τὸν Β τοῖχο τῆς κινστέρας. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰς ὑπῆρχε καὶ μία μακρόστενη, καλὰ λειασμένη, μαρμαρίνη πλάκα, ποὺ διαπιστώθηκε ὅτι προέρχεται ἀπὸ κιόνιο καὶ χρησιμοποιήθηκε ἐδῶ σὲ τρίτη χρῆση. Ἴσως ἡ χρονολογία τοῦ νομίσματος ποὺ βρέθηκε πάνω ἀπὸ τὴν κάλυψη τοῦ τάφου ἀποτελεῖ καὶ ἓνα *terminus* γιὰ τὸν προσδιορισμὸ καταστροφῆς τῆς βασιλικῆς, ὅποτε χρησιμοποιήθηκαν στὶς μεταγενέστερες ταφὰς καὶ σπόλια ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν. Ὁ σκελετὸς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου T_Γ ἦταν σχεδὸν

ἀποσαθρωμένος. Ἀπομακρύνθηκε, μὲ μεγάλη δυσκολία ἐξαιτίας τοῦ μεγέθους της, ἡ σχιστόπλακα ποὺ ὑπῆρχε στὸ δυτικὸ μέρος τοῦ T₇ (T₈).

Συνεχίσουμε τὴν ἀνασκαφὴ κάτω ἀπὸ τὴ στάθμη τῆς μεγάλης σχιστόπλακας τοῦ T₈ σὲ ὅλο τὸ πλάτος τοῦ κλίτους. Σὲ βάθος 25 ἐκ. ἀπὸ τὴ στάθμη αὐτῇ βρέθηκαν δύο νομίσματα — N 397, N 399 — ποὺ ἀποτελοῦν λατινικὲς ἀπομιμήσεις μικροῦ μεγέθους καὶ χρονολογοῦνται μετὰ τὸ 1204. Χαμηλότερα (40 ἐκ.) ἀποκαλύφθηκαν ὀριζόντιες σχιστόπλακες ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὴν ἀρχικὴ κάλυψη τοῦ T₈. Ἐπάνω σ' αὐτὲς βρέθηκαν λίγα σκόρπια ὀστά. Μετὰ τὸν τελικὸ καθαρισμὸ τῆς στρώσης αὐτῆς τῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν διαπιστώθηκε ὅτι καλύπτουν δύο τάφους (T_{8A} καὶ T_{8B}). Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποτύπωση καὶ φωτογράφιση ἀπομακρύνθηκαν οἱ σχιστόπλακες καὶ καθαρίστηκε τὸ ἐσωτερικὸ τῶν τάφων, ὅπου ἀποκαλύφθηκαν σκελετοὶ ἐντελῶς ἀποσαθρωμένοι. Ἀπὸ τὸν σκελετὸ τοῦ τάφου T_{8A} διατηροῦνταν οὐσιαστικὰ μόνο τὰ κάτω ἄκρα.

Ἀπομακρύνθηκε ἡ μεγάλη σχιστόπλακα ποὺ βρισκόταν δυτικὰ τοῦ T₈ καὶ συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ σὲ βάθος. Σὲ στάθμη 60 ἐκ. χαμηλότερα ἀποκαλύφθηκε στρώση σχιστοπλακῶν ποὺ ἦταν φανερό ὅτι κάλυπτε περισσότερους ἀπὸ ἓναν τάφους. Στὸ στρώμα αὐτὸ τῶν 60 ἐκ. βρέθηκαν τρία νομίσματα: παλαιoturκικὸ (N 400), μεσαιωνικὸ ἀπροσδιόριστο (N 401) καὶ ἀνών. φόλλις (N 402), 970-976 (;), σὲ βάθος 25, 40 καὶ 45 ἑκατοστὰ ἀντίστοιχα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς μεγάλης σχιστόπλακας.

Μὲ τὴν ἀπομάκρυνση τῆς στρώσεως τῶν σχιστοπλακῶν διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ τριῶν τάφων (T₉-T₁₁). Ὁ T₉, στὸν ὁποῖο ὁ σκελετὸς βρέθηκε ἀδιατάρακτος ἀλλὰ ἐντελῶς ἀποσαθρωμένος, ἐκτείνεται σὲ μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ κανονικὸ μῆκος. Τὸ πρωτοφανὲς μῆκος τῶν 2.70 μ. ἔχει ὁ T₁₁, στὸν ὁποῖο βρέθηκαν δύο σκελετοί, σὲ μικρὴ κατὰ τὸ ὕψος ἀπόσταση μεταξὺ τους καὶ τοποθετημένοι ἔτσι ὥστε ἐκεῖ ποὺ τελείωναν τὰ κάτω ἄκρα τοῦ ἑνὸς ἀρχίζαν τὰ κάτω ἄκρα τοῦ ἄλλου. Ἐνας τρίτος σκελετὸς ὑπῆρχε βαθύτερα, στὸ Α τμήμα τοῦ τάφου. Ὁ T₁₁, στὴ συνέχεια πρὸς Δ τοῦ T₁₀, εἶναι τάφος παιδικὸς καὶ διατηροῦσε ἐλάχιστα λείψανα ὀστέων (πίν. 84).

Μὲ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς στὸν ισόγειο ταφικὸ χῶρο τῆς βασιλικῆς μὲ τὴν κινστέρνα ὀδηγοῦμαστε σὲ ὀρισμένα συμπεράσματα. Ἡ βασιλικὴ χτίστηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 10 αἰ. ὅταν ἀρχισε νὰ γνωρίζει ὁ οἰκισμὸς μὴν ἰδιαίτερη ἀνάπτυξη. Ἦδη ἡ κινστέρνα εἶχε λειτουργικὰ ἀχρηστευτεῖ. Κρίνοντας καὶ ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα ποὺ συνόδευαν τὶς ταφές, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ νομίσματα,

διαπιστώσαμε ὅτι οἱ ταφές ἄρχισαν ἤδη ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα καὶ ἐντάθηκαν κατὰ τὴν ἐφήμερη λατινικὴ κυριαρχία στὴν περιοχὴ. Ἀπὸ τὰ νομίσματα ποὺ συνόδευαν τὶς ταφές στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἰσόγειου χώρου, ὁρισμένα ἀνήκουν στὴν ἐποχὴ τοῦ Λέοντα τοῦ Σοφοῦ (886-912). ἱκανὸς ἀριθμὸς ἀπὸ αὐτὰ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 10ου αἰῶνα καὶ τὰ ὑπόλοιπα, ὅπως ἀναφέραμε, χρονολογοῦνται ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 13ου καὶ συνεχίζονται μέχρι τὸν 14ο αἰῶνα. Ἐλάχιστα ἀνήκουν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς περιόδου, ὅπου συνέχισε νὰ φυτοζωεῖ, ὑπερβολικὰ ὑποβαθμισμένος, ὁ οἰκισμὸς.

Τὰ νομίσματα συνόδευαν τὸν νεκρὸ (προφανῶς ὡς χαρόνεια), ἐνῶ ἄλλα τὰ ἔριχναν οἱ συγγενεῖς κατὰ τὴ διαδικασία τῆς κάλυψης τοῦ τάφου μὲ χῶμα, γιατί βρέθηκαν πάνω στὶς καλυπτήριες πλάκες καὶ στὰ χῶματα.

Ἀκέραια ἀγγεῖα ποὺ συνόδευαν τὸν νεκρὸ βρέθηκαν μέσα σὲ τάφους καὶ ἄλλα σπασμένα πάνω ἀπὸ τὶς πλάκες κάλυψης (πίν. 85). Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις βρέθηκαν καὶ κοσμήματα.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

14. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

(Πίν. 86 - 93)

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ Γυμνασίου τῆς ἀρχαίας Ἀμφιπόλεως συνεχίσθηκε καὶ κατὰ τὸ 1988 (πίν. 86) ἀπὸ τὴν ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων Καλλιόπη Δημ. Λαζαρίδου, μὲ τὴν ἐποπτεία τῆς ΙΗ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Καβάλας καὶ μὲ χρηματοδότηση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας καὶ τοῦ Ὑπουργείου Μακεδονίας - Θράκης.

Στὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῆς ταξινόμησης τοῦ ὕλικου, συμμετείχαν κατὰ διαστήματα ὡς ἐπιστημονικοὶ βοηθοί, οἱ ἀρχαιολόγοι Ἀγ. Κουκουβοῦ, Δ. Μαλαμίδου, Σ. Ἀσουχίδου, Χ. Καραγιαννακίδου καὶ ἡ φοιτήτρια Ι. Βασιλειάδου.

Ἡ ἀποτύπωση ἔγινε ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης Γ. Γιαννάκη. Ἐμπειροὶ ὑπάλληλοι τοῦ Μουσείου Καβάλας ἀσχολήθηκαν μὲ τὴ συντήρηση τῶν κτιρίων καὶ τῶν εὐρημάτων τοῦ Γυμνασίου. Σὲ συνεργασία μὲ τὸ Κέντρο Λίθου τοῦ ΥΠ.ΠΟ. καὶ σύμφωνα μὲ τὶς ὁδηγίες τοῦ χημικοῦ μηχανικοῦ Ν. Μπελογιάννη συνεχίσθηκε ἡ στερέωση πωροπλίνθων καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν μὲ ρηγματώσεις ἀπὸ τὸν συντηρητὴ Π. Τζεβετάκη καὶ τὸν τεχνίτη Ν. Ἀϊναλίδου, ἐνῶ διαλυμένα μέλη μεταφέρθηκαν στὸ Μουσεῖο γιὰ προστασία καὶ μερικὰ ἀντικαταστάθηκαν μὲ ἐκμαγεῖα. Ἐπίσης μεταφέρθηκαν πλῆθος μαρμάρινων ἀποτμημάτων καὶ λατυπῶν, ἀπὸ βάσεις, ἐπιστέψεις, ἐνεπίγραφες στῆλεις, περιρραντήρια, ποὺ ἦταν ἀποθηκευμένα στὸν χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς — ἐνδεικτικὰ τῆς μεγάλης καταστροφῆς τοῦ Γυμνασίου — καὶ ἄρχισε ἡ συγκόλλησή τους, ὅπως καὶ τῆς κεραμεικῆς. Τὰ νομίσματα καὶ διάφορα μεταλλικὰ ἀντικείμενα συντηρήθηκαν ἀπὸ τὸν Γ. Ξυλαπετσίδου. Τέλος, ἔγινε προσωρινὴ στέγαση τῶν ἰδιαίτερα εὐπαθῶν τμημάτων τῶν κτιρίων καὶ κάλυψη δαπέδων καὶ ἀγωγῶν μὲ ἄμμο.

Μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς στὴν Παλαίστρα καὶ στὸ κτίριο ποὺ περιέκλειε δεξαμενές-λουτρά, συνεχίσθηκε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Ξυστοῦ καὶ ἡ ἐρευνα στὴν περιοχὴ τοῦ βωμοῦ καὶ τῶν ἀποθετῶν.

Βωμός

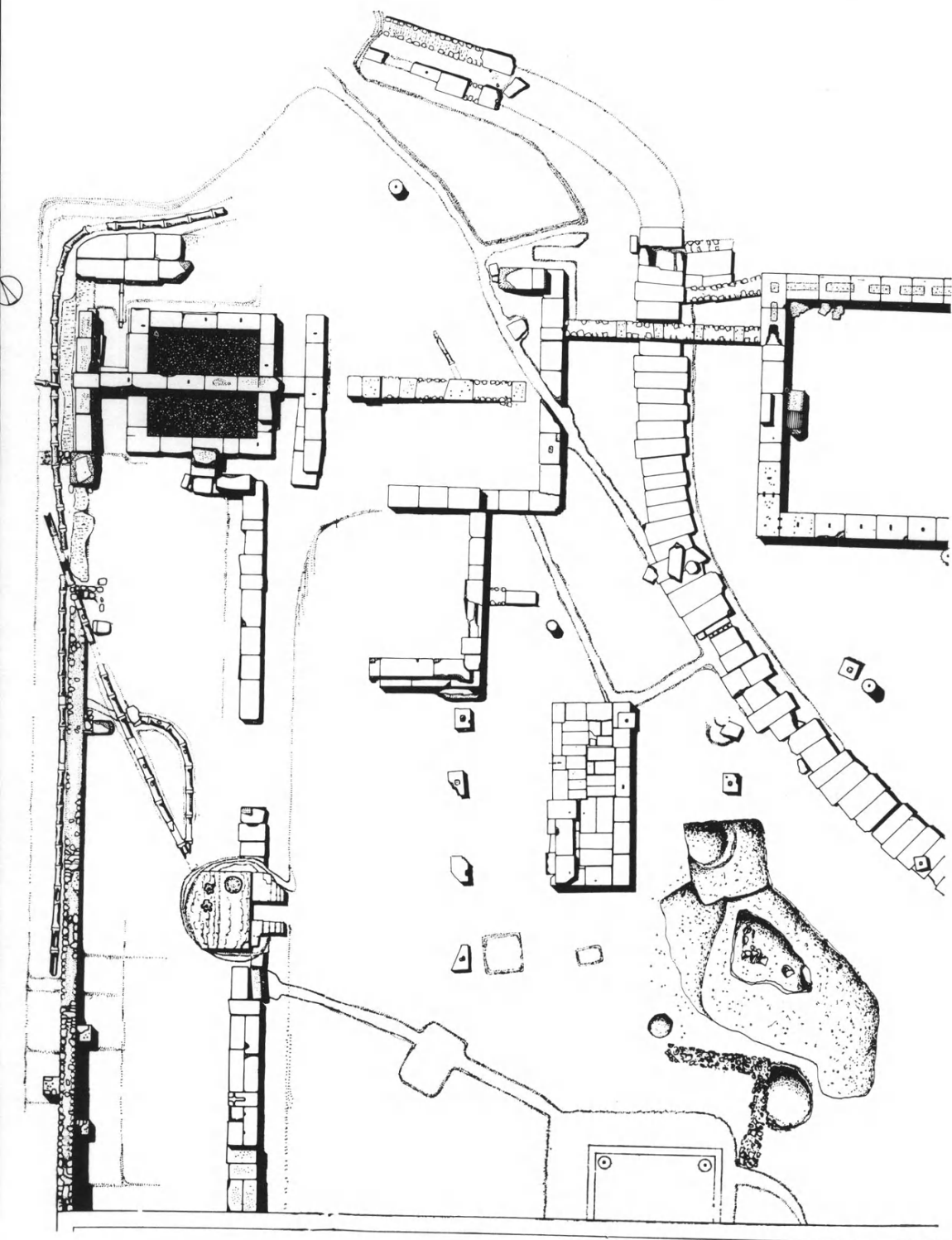
Στὸν ἄξονα τῶν κτιρίων, σὲ ἀνοιχτὸ χῶρο ποὺ δημιουργεῖται ἀνάμεσά τους (εἰκ. 1), ἀποκαλύφθηκε τὸ 1987 βωμός, διαστ. 6.10×2.65 μ., μὲ τέσσερις βάσεις στὰ δυτικά του γιὰ τὸ δέσιμο ζώων καὶ δύο ἀποθέτες. Φέτος ἀποκαλύφθηκαν ἄλλοι δύο ἀποθέτες (πίν. 87), διαμέτρου 1.48-2.25 μ. καὶ βάθους 0.76-0.66 μ. ἀντίστοιχα, ἐνῶ χρησιμοποιήθηκαν καὶ μεγάλα βαθύσματα τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους, διαστ. 2.60-5.50 μ. καὶ βάθους 1.10 μ. Ὅλος ὁ χῶρος ἀνάμεσα στοὺς δύο ἀποθέτες, ἀλλὰ καὶ μέσα σὲ αὐτοὺς ἦταν γεμάτος μὲ καμένα ξύλα, πολλὰ κάρβουνα, στάχτες, πλῆθος ὀστέων ζώων, λίγα κοχύλια, σπασμένες κεραμίδες στéγγης λακωνικοῦ τύπου, σιδερένια καρφιά, μικρὲς καὶ μεγάλες ἀργεῖς πέτρες καὶ μεγάλη ποσότητα κεραμεικῆς —μὲ πολλὰ καμένα ὄστρακα— ὅπως θραύσματα μεγάλων ὀξυπύθμενων ἀμφορέων μὲ ἐνσφράγιστες λαβές, κυρίως Θασίων τῶν μέσων τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. καὶ ὄστρακα ἄλλων ἀβαφῶν ἀγγείων —χυτροειδῶν, πρόχων— ἐπίσης ὄστρακα ἐρυθροβαφῶν καὶ μελαμβαφῶν ἀγγείων, ὅπως ὀμφαλωτῶν πινακίων καὶ σκύφων —ἐμβαπτισμένων στὸ χρῶμα— σκύφων μεγαρικῶν καὶ μὲ ἐμπαιστὴ διακόσμηση —δυτικῆς κλιτύος, κανθάρων, κυλίκων, κρατήρων, φιαλῶν, μυροδοχείων, ἀρυβαλλοειδῶν, λεκανίδων, πυξίδων μὲ λευκὸ ἐπίχρισμα καὶ καστανὴ διακόσμηση φυτικὴ καὶ ταινιωτὴ. Τὰ ὄστρακα εἶναι ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς καὶ ἀρκετὰ κλασικῆς.

Ἐπίσης βρέθηκαν τμήματα πήλινων εἰδωλίων καὶ λυχναρίων, ὀρειχάλκινες πόρπες, χάλκινα νομίσματα. Ὁ ἀποθέτης 3, σὲ βάθος 0.45 μ., ἔδωσε ἀργυρὸ τετράδραχμο Θασίων (πίν. 93γ), μετὰ τὴν ἥττα τοῦ Ἀνδρίσκου τὸ 148 π.Χ. καὶ χάλκινο νόμισμα Μακεδόνων μεταξὺ 187-168 π.Χ. Στὴν περίμετρο τοῦ ἀποθέτη 4 βρέθηκαν νομίσματα Θεσσαλονίκης καὶ Πέλλας τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ στὸν πυθμένα του μικρὸ ἀδιάγνωστο νόμισμα —πιθανῶς Φιλίππου Β΄ ἢ Ἀλεξάνδρου Γ΄.

Ὅλη ἡ περιοχὴ, ἐκτὸς ἀπὸ παρόμοια ὄστρακα, αἰχμὲς βελῶν καὶ πόρπες, ἔδωσε νομίσματα Κασσάνδρου, σὲ βάθος κάτω ἀπὸ τὴν ἔδραση τοῦ ρωμαϊκοῦ πρόπυλου πρὸς τὴ ΒΑ γωνία τῆς Παλαίστρας. Ἡ περιοχὴ μεταξὺ μεγάλου βαθύσματος ΝΑ τοῦ βωμοῦ καὶ κεντρικοῦ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ ἔδωσε μετὰξὺ ἄλλων καὶ νομίσματα Ἀντιγόνου Γονατᾶ, Ἀμφιπόλεως 2ου-1ου αἰ. π.Χ. καὶ α΄ μισοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.

Τὰ παραπάνω εὐρήματα τεκμηριώνουν τὴν ἀποψὴ τῆς χρήσης τοῦ βωμοῦ καὶ στὶς δύο οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ Γυμνασίου.

Εἰκ. 1. Γυμνάσιο Ἀμφιπόλεως. Κάτοψη τοῦ ἐλεύθερου χώρου μεταξύ τῶν κτιρίων.

Στὸν βωμὸ πρέπει νὰ τελοῦνταν θυσίες πρὶν ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τῶν ἀγώνων στοὺς προστάτες θεοὺς Ἑρμῇ καὶ Ἡρακλεῖ, ποὺ λατρεύονταν καὶ στὸ Γυμνάσιο τῆς Ἀμφιπόλεως, καὶ νὰ γίνονταν συμπόσια πρὸς τιμὴ τῶν νικητῶν ἀθλητῶν.

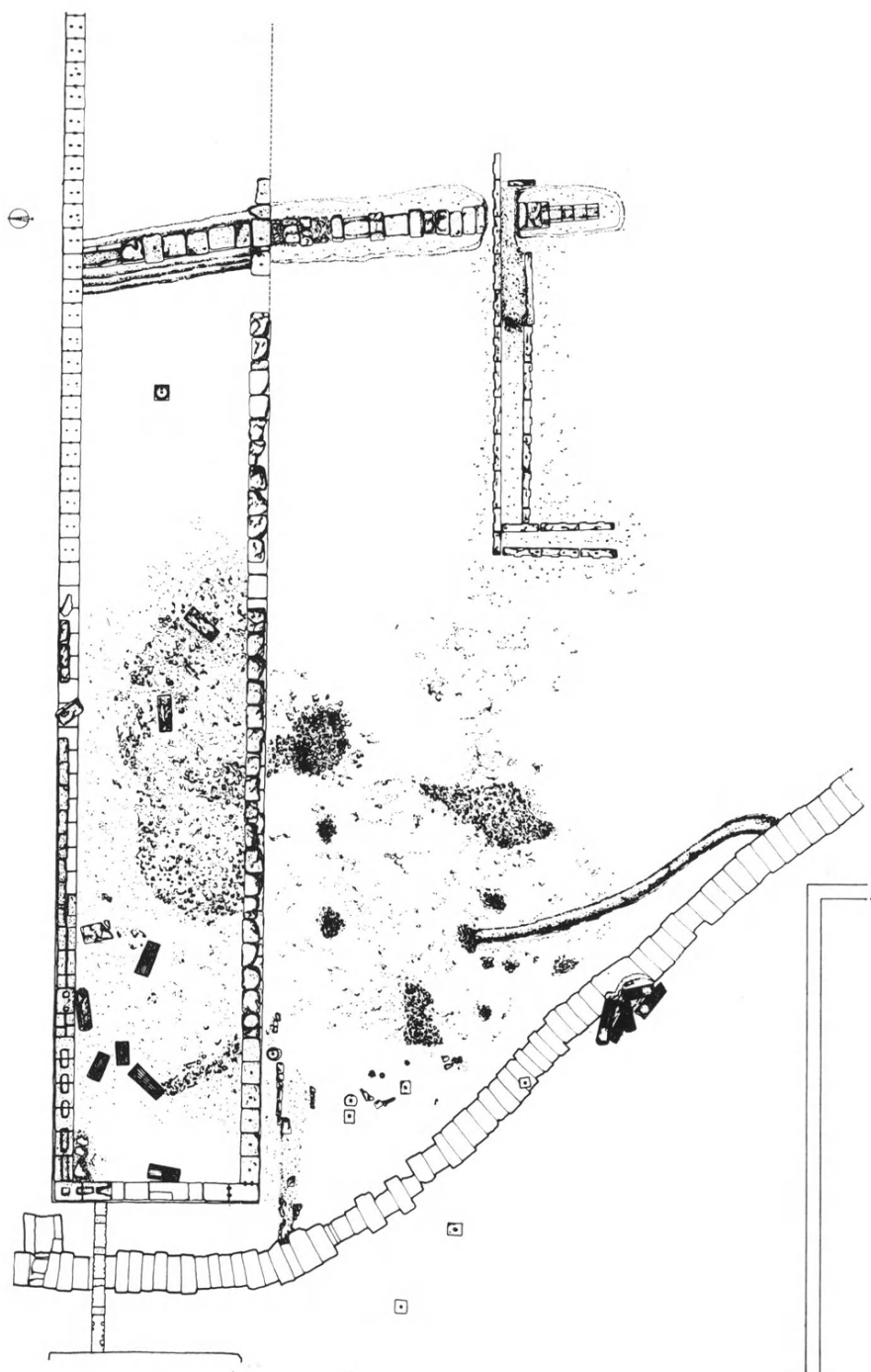
Ξυστός

Συνεχίσθηκε καὶ φέτος, στὴ ΒΑ πλευρὰ τοῦ Γυμνασίου, ἡ ἀποκάλυψη τοῦ νέου κτιρίου σὲ συνολικὸ μῆκος περίπου 70 μ. (εἶκ. 2), ἐνῶ οἱ δοκιμαστικές τομές, ποὺ ἔγιναν στὸν ὑπὸ ἀπαλλοτρίωση ἀγρὸ πρὸς τὰ ἀνατολικά, ἔδειξαν ὅτι σώζεται σὲ καλὴ κατάσταση σὲ συνολικὸ μῆκος περίπου 125 μ. καὶ προφανῶς συνεχίζεται καὶ πέραν τῶν τομῶν. Σύμφωνα μὲ τὴ γεωμορφολογία τῆς περιοχῆς καὶ μὲ τὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὴ διαδρομὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τῆς πόλης, τὸ κτίριο καταλαμβάνει μῆκος περίπου 175 μ. Ἐτσι ἐπιβεβαιώθηκε ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ξυστὸ ἢ κατὰστεγο δρόμο τοῦ Γυμνασίου (πίν. 88α), οἰκοδόμημα μήκους συνήθως ἐνὸς σταδίου, γιὰ τὴν ἄθληση μὲ δύσκολες καιρικές συνθῆκες στὸ ἀγώνισμα τοῦ δρόμου.

Ἀπὸ δύο δοκιμαστικές τομές στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Ξυστοῦ, διαπιστώθηκε ἡ διατήρηση τοῦ «δρόμου» σὲ ὅλο τὸ πλάτος τῶν 7.10 μ., ποὺ εἶναι ἄρκετὸ γιὰ τὴν ἐξάσκηση 6-7 δρομέων. Τὸν δημιουργοῦν δύο ἐπ'ἀλλήλα μάλλον στρώματα, πάχους 0.10 μ., ἀπὸ συμπιεσμένο καὶ ξυμένο μὲ λεῖο τρόπο καθαρὸ χῶμα, μὲ σκληρὸ ὑπόστρωμα ἀπὸ ἄπεργα κατεργασμένων πωρόλιθων τοῦ κτιρίου, σκληρὸ χῶμα καὶ θραύσματα μαλακοῦ βράχου τῆς περιοχῆς.

Τὸ κτίριο μὲ πολὺ ἐπιμελημένη τοιχοποιία (πίν. 88β), ψευδοεἰσόδομη, μὲ ἐναλλαγὴ στενῶν πλίνθων καὶ διπλῆς σειρᾶς ὀρθοστατῶν διασώθηκε σὲ ὕψος 2.43-0.88 μ., δηλαδὴ ἀπὸ τὸν 5ο ἕως τὸν 2ο δόμο, πλάτους 0.8 μ. Ἡ χρῆση ὀρθοστατῶν ἀπαντᾶται καὶ σὲ κάποια παρόμοια κτίρια ἄλλων Γυμνασίων.

Ἡ λειτουργία τῶν οἰκοδομημάτων αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀπαιτοῦσε τὴν ὑπαρξὴ στοᾶς. Στὴ νότια λοιπὸν ὑπῆνεμη πλευρὰ τοῦ κτιρίου (μήκους 43.50 μ.) καὶ σὲ ἀπόσταση 7.15 μ. ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία του ἀποκαλύφθηκε στυλοβάτης δωρικῆς κιονοστοιχίας (πίν. 89α) ἄρκετὰ φθαρμένος ἀπὸ τὴν ἔκθεση ἐπὶ αἰῶνες στὶς διαφορὰς καιρικές συνθῆκες, ποὺ διασώζεται σὲ μῆκος 28.50 μ. Κάτω ἀπὸ τὴ θεμελίωση τοῦ στυλοβάτη, ποὺ ἐξέχει κατὰ 0.10 μ., ἀποκαλύφθηκαν δέκα πωρόπλινθοι σὲ ἀπόσταση 1.93-2.08 μ. μετὰξὺ τους. Τὸ μῆκος τους 0.95-1.10 μ. καὶ τὸ ὕψος τους 0.27-0.48 μ. ἀκολουθεῖ τὴν κλίση τοῦ ἐδάφους, ὅπως καὶ ἡ θεμελίωση τοῦ στυλοβάτη. Πρέπει νὰ τοποθετήθηκαν γιὰ λόγους στατικότη-

Είχ. 2. Κάτοψη του ξυστοῦ δρόμου τοῦ Γυμνασίου.

τας τοῦ κτιρίου, γιατί ἀντιστοιχοῦν ἀκριβῶς μὲ τὰ ἔχνη τῆς διαμέτρου (0.60 μ.) ἐννέα κίωνων καὶ μάλλον ἐνὸς ἡμικίονα στὴν ἀρχὴ τοῦ στυλοβάτη, μὲ μετακίονιο διάστημα 2.30-2.65 μ.

Οἱ κίονες πρέπει νὰ εἶχαν ὕψος περίπου 4 μ., ἀπὸ τρεῖς σπονδύλους (πίν. 89β), μὲ μείωση τῆς διαμέτρου τους πρὸς τὰ πάνω. Οἱ κατώτεροι ἀράβδωτοι μὲ ἀπλὴ δῆλωση τῶν ἀκμῶν, ὅπως συμβαίνει καὶ σὲ ἄλλα μεγάλα στωικὰ οἰκοδομήματα, ἔχουν ὕψος 1.53-1.50 μ. καὶ διάμετρο 0.59-0.58 μ. Οἱ μεσαῖοι, ὕψους 1.62-1.25 μ. καὶ διαμέτρου 0.58-0.52 μ., φέρουν στὸ κάτω μόνο τμήμα τους — σὲ μῆκος 0.57-0.54 μ. — ἀκμὲς καὶ δύο βαθύτερους τόρμους στὴν πλάγια ἐπιφάνειά τους, ἀπὸ αὐτοὺς τῆς διαμέτρου, ἐνῶ στὸ πάνω τμήμα τους σχηματίζουν 20 γλυφές. Οἱ ἀνώτεροι σπόνδυλοι, ὕψους 1.17-0.94 μ. καὶ διαμ. 0.53-0.52 μ., φέρουν γλυφές σὲ ὅλο τὸ μῆκος τους. Συνολικὰ βρέθηκαν μέχρι στιγμῆς 14 σπόνδυλοι ἀπὸ πωρόλιθο, οἱ ὁκτὼ διασκορπισμένοι στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Ξυστοῦ καὶ οἱ ὑπόλοιποι συσσωρευμένοι ἐξωτερικά. Ἐπίσης βρέθηκαν δύο δωρικὰ κιονόκρανα ἀπὸ πωρόλιθο, τὸ ἓνα στὸ βάθος τῆς θεμελίωσης τῆς ἀρχῆς τοῦ στυλοβάτη καὶ σὲ ἐπαφή, ἀντεστραμμένο καὶ σπασμένο, ἔχει διάμετρο 0.48 μ., τὸ δεύτερο ἀκέραιο, μὲ ἄβακα πλευρᾶς 0.64 μ., διάμετρο ἔχινου 0.50 μ., καὶ ὑποτραχήλιο μὲ 3 δακτυλίους, συνολικοῦ ὕψους 0.24 μ., ἀποκαλύφθηκε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Ξυστοῦ, στὸ μέσο περίπου τοῦ πλάτους του, στὴν περιοχὴ τοῦ 9ου ἀπὸ δυτικὰ κίονα καὶ σὲ ἐπίχωση 0.70 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ στυλοβάτη, ἐνδεικτικὸ ἴσως στοιχεῖο μιᾶς δεύτερης χρήσης.

Τμήματα ἐπιστυλίου μέχρι στιγμῆς δὲν ἔχουν ἀνευρεθεῖ, ἐνῶ ἀντίθετα διασώθηκε τμήμα 45 περίπου συνολικὰ μέτρων διαζώματος δωρικοῦ θριγκοῦ, πιθανότατα τοῦ Ξυστοῦ, σὲ μιὰ μεταγενέστερη κατασκευή, ποὺ ἀποκαλύφθηκε σὲ ἀπόσταση 9.50 μ. νότια τοῦ στυλοβάτη. Ἡ κατασκευὴ σὲ σχῆμα Π, ἀπὸ διπλὴ σειρὰ τριγλῶφον καὶ μετοπῶν — πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ — σὲ ἀπόσταση 0.65-0.85 μ. μεταξὺ τους, ἔχει μῆκος 17 μ. βόρεια, 5 μ. δυτικὰ καὶ 1.50 μ. ἀνατολικά.

Κάθε τμήμα τοῦ διαζώματος μὲ δύο τρίγλυφα καὶ δύο μετόπες (πίν. 90α) ἔχει μῆκος 1.52 μ. καὶ ὕψος 0.45 μ. Κάθε τρίγλυφο, ἀπὸ δύο ὁλόκληρες γλυφές καὶ δύο μισές μὲ ἀπόληξή στα ἄκρα, ἔχει πλάτος 0.30 μ. καὶ οἱ μετόπες 0.45 μ. ἀπὸ πάνω τους δηλώνεται ἀνάγλυφη ταινία. Ἡ κατασκευὴ ἔχει μορφή ἐξέδρας καὶ πρέπει νὰ ἔγινε μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ Ξυστοῦ, στὸ βάθος τῆς ὑποθεμελίωσής του. Τὴν ἴδια ἴσως ἐποχὴ τοποθετήθηκε ζώνη ἀρχιτεκτονικῶν με-

λῶν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς Παλαίστρας, ἀπὸ τῆ ΒΑ γωνία τῆς ὁποίας ἡ κατασκευὴ ἀπέχει περὶ τὰ 20 μ. Τὰ δύο παραπάνω τμήματα ἀπὸ διάζωμα δωρικοῦ θριγκοῦ ἔχουν τὶς ἴδιες διαστάσεις.

Ἐσωτερικὰ ἀλλὰ καὶ ἐξωτερικὰ τοῦ Ξυστοῦ διαπιστώθηκαν δύο στρώματα καταστροφῆς τῆς στέγης. Τὸ μεταγενέστερο, μὲ σπασμένες κεραμίδες, μικροὺς ἀργοὺς λίθους καὶ ὄστρακα καμένα, ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸ βάθος ἔδρασης τοῦ πέμπτου δόμου. Μέσα σὲ αὐτὸ βρέθηκε μεγάλος πίθος σπασμένος στὴ ΒΔ γωνία, τὸ ἓνα κιονόκρανο, τμήμα ἡγεμόνος κεράμου μὲ λευκὸ ἐπίχρισμα καὶ λίθινη σφαίρα βαλλιστικῆς μηχανῆς. Κάτω ἀπὸ ἀργοὺς λίθους, ἀποκαλύφθηκε τὸ ἀρχαιότερο στρώμα καταστροφῆς τῆς στέγης (πίν. 90β), πολὺ πυκνὸ, ἀπὸ σπασμένες λακωνικὲς κεραμίδες, στὸ βάθος ἔδρασης τοῦ τρίτου δόμου, δηλαδὴ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ στυλοβάτη. Τὸ κτίριο πρέπει νὰ καταστράφηκε ἀπὸ μεγάλη πυρκαγιά, κυρίως στὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάση του, γιὰτὶ κάτω ἀπὸ τὶς κεραμίδες βρέθηκε στρώση στάχτης μὲ κάρβουνα καὶ καμένα ὄστρακα, πάχους 0.15 μ.

Οἱ τοῖχοι πρέπει νὰ ἦταν ἐπιχρισμένοι ἐσωτερικὰ μὲ ἐρυθρὸ κονίαμα, ποὺ στὸ ὕψος τῶν ὀρθοστατῶν μιμοῦνταν ὀρθομαρμάρωση. Πολλὰ θραύσματά του βρέθηκαν ἀνάμεσα στὰ δύο στρώματα καταστροφῆς καὶ ἐλάχιστα στὴ θέση τους. Σὲ ἀπόσταση περίπου 40 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ στενὴ πλευρὰ τοῦ Ξυστοῦ, κάτω ἀπὸ τὸ «δρόμο», ἀποκαλύφθηκε κτιστὸς ἀγωγὸς ποὺ διασχίζει κάθετα τὸ κτίριο (πίν. 91α). Ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις πωρόπλινθους, ἐξωτ. διαστ. 1.10×1 μ. καὶ εἶναι κατασκευασμένος μὲ τὴν ἴδια τεχνικὴ τοῦ κεντρικοῦ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ τοῦ Γυμνασίου, ποὺ εἶναι κατὰ 0.50 μ. μεγαλύτερός του. Τὸ στόμιο τοῦ ἀγωγοῦ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὶς κοίλασμένες πλίνθους τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Ξυστοῦ καὶ πρέπει νὰ χρησίμευε γιὰ τὴν ἀποστράγγιση τῶν θεμελίων αὐτοῦ τοῦ τόσο ἐπιμήκους κτιρίου ἀπὸ τὴν πίεση τῶν ὕμβριων ὑδάτων τῆς πλαγιάς. Ὁ ἀγωγὸς ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 20.60 μ., συνεχίζοντας καὶ κάτω ἀπὸ τὸν στυλοβάτη τοῦ Ξυστοῦ, καθὼς καὶ τῆς μεταγενέστερης κατασκευῆς ἀπὸ τὸ διάζωμα τοῦ θριγκοῦ, μέχρι τὸ νότιο κατεστραμμένο ἄκρο του.

Ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Ξυστοῦ καὶ ἀπὸ τὰ ἐπιφανειακὰ στὰ βαθύτερα στρώματα περισυνελέγησαν: Ὀστρακα ἀβαφῶν ἀγγείων: χυτροειδῶν, πρόχων, λεκανίδων, κυathίων, πυξίδων, ἀμφορίσκων, μυροδοχείων, ἀρυβαλλοειδῶν, μὲ ἐγχάρακτες καὶ ἀνάγλυφες γραμμές, μὲ ἀνάγλυφη κοκκιδωτὴ καὶ γραμμικὴ διακόσμηση. Ὀστρακα ἐρυθροβαφῶν ἀγγείων ρωμαϊκῆς καὶ ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς: πινακίων, πρόχων, κυathίων, κανθάρων, πυξίδων, σκύφων ἀπλῶν ἢ μὲ

ἀνάγλυφη διακόσμηση. Ἰδιαίτερη μνεῖα γίνεται σὲ ὄστρακα σκύφων, τὸ ἓνα μὲ παράσταση δρομέα (πίν. 93α) κάτω ἀπὸ ζώνη γρυπῶν, τὸ ἄλλο μὲ χορεύτρια (πίν. 93β), καθὼς καὶ σὲ ὄστρακο πλαστικοῦ ἀγγείου μὲ κεφάλι Διονύσου στεφανωμένο μὲ φύλλα ἀμπέλου καὶ ὄστρακο μὲ φύλλο ἀμπέλου. Πολλὰ ὄστρακα μελαμβαφῶν ἀγγείων ἐλληνιστικῶν καὶ λίγων κλασικῶν: σκύφων καὶ πινακίων ἀπλῶν, μὲ ἐγχάρακτες γραμμὲς ἢ κύκλους, μεγαρικῶν μὲ διακόσμηση φυτική, φολίδων ἢ μορφῶν, κανθάρων ἀπλῶν ἢ μὲ πλαστικές φυλλόσχημες λαβές, κυαθίων, φιαλίδων, πυξίδων, κρατήρων, ἀγγείων μὲ διακόσμηση δυτικῆς κλιτύος. Ὅστρακα μὲ λευκὸ ἐπίχρυσμα καὶ ταινίες καστανοῦ χρώματος ἀπὸ λάκκο πάνω στὸ «δρόμο» καὶ ἓνα ἐρυθρόμορφο ἀπὸ τὸν ἀγωγό. Τέλος, τμήματα ὀξυπύθμενων ἀμφορέων μὲ ἐνσφράγιστες λαβές κυρίως Θασίων, ἀπὸ τέλη 4ου ἕως μέσα 3ου αἰ. π.Χ., ἀλλὰ καὶ Ἀκανθίων, Ροδίων, Κνιδίων. Ἀρκετὰ τμήματα λύχνων, γυάλινων ἀγγείων. Πήλινες καὶ μολύβδινες ἀγνύθες. Χάλκινες περόνες καὶ πόρπη. Πέτρα δαχτυλιδιοῦ ἀπὸ ὑαλόμαζα. Σιδερένιες αἰχμὲς ἀκοντίων. Σιδερένιο ἐγχειρίδιο. Θραύσματα μαρμάρινου ἀναγλύφου μὲ τμῆμα μηροῦ καὶ ἀγαλαμτίτιου, τμήματα στηλῶν μὲ κυμάτια. Χάλκινα νομίσματα, Ἀμφιπόλεως ἐποχῆς Ἀδριανοῦ, Φιλίππων αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ἀρκετὰ Ἀμφιπόλεως, Πέλλας - Θεσσαλονίκης, 2ου-1ου αἰ. π.Χ., Θεσσαλῶν α' μισοῦ 2ου αἰ. π.Χ., Ἀντιγόνου Γονατᾶ, Κασσάνδρου, Φιλίππου Β', Ἀλεξάνδρου Γ', Μαρωνείας α' μισοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Ἐξωτερικὰ τοῦ Ξυστοῦ στὸ βάθος θεμελίωσης σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν βόρειο τοῖχο βρέθηκαν ἐρυθροβαφὴ καὶ μελαμβαφὴ λυχνάρια, στὸν δὲ νότιο τοῖχο τμῆμα μαρμάρινης ἐπιγραφῆς ποὺ διασώζει λίγα γράμματα.

Παραδρομὲς

Ἐνδιαφέρουσα ἦταν ἡ ἀποκάλυψη μιᾶς πωροπλίνθου περίπου τετράγωνης (διαστ. $0.59 \times 0.47 \times 0.33$ μ.) μὲ διαμπερὴ τὸρμο κυκλικὸ (διαμ. 0.10 μ.) καὶ μολύβδινο σύνδεσμο διάτρητο. Βρέθηκε στὴ θέση της στὸ βάθος θεμελίωσης τοῦ Ξυστοῦ καὶ ἀπέχει περίπου 4 μ. ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία του καὶ 6 μ. ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο.

Στὴν περιοχὴ τῆς βάσης (πίν. 91β) ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς μικρὲς κυκλικὲς κατασκευὲς στὸ φυσικὸ ἔδαφος (διαμ. ± 0.20 μ.). Ἡ πρώτη ἀπὸ μικροῦς ἀργοὺς λίθους κοίλασμένους, ἡ δεύτερη ἀπὸ τμῆμα πήλινου σωλήνα μὲ ἀσβεστοκονίαμα ἐσωτερικά, ἡ τρίτη ἀπὸ πήλινο σωλήνα ἐπίσης. Βρίσκονται σὲ ἀπόσταση

1.55 μ. και 0.72 μ. από τη ΒΑ γωνία της πόρινης βάσης και 0.66 μ. από τη ΝΑ γωνία της, αντίστοιχα. Οί δύο πρώτες είναι περίπου στην ίδια ευθεία και απέχουν μεταξύ τους 0.63 μ., ενώ η τρίτη βρίσκεται σε απόσταση 1.20 μ. ΝΑ τους.

Στην ίδια περιοχή είχαν βρεθεί κατά την περσινή ανασκαφή άλλες τρεις πόρινες βάσεις παραπλήσιες, σε μικρή επίχωση δυστυχώς όχι στη θέση τους. Περίπου τετράγωνες (διαστ. 0.59-0.46×0.52-0.44×0.42-0.20 μ.) φέρουν διαμπερή τόρμο επίσης, τετράγωνο (πλευράς 0.13-0.09 μ.) από τη μια πλευρά και κυκλικό (διαμ. ±0.20 μ.) από την άλλη. Τέλος, μία πέμπτη βάση στα ανατολικά του βωμού (διαστ. 0.60×0.55×0.47 μ.) φέρει δύο τόρμους με μολύβι (πλευράς 0.07 μ.).

Οί παραπάνω βάσεις και κυκλικές κατασκευές πρέπει να χρησίμευαν για την ένθεση και στερέωση ξύλινων πασσάλων, που όταν ήταν στη θέση τους θα καθόριζαν σαφείς αποστάσεις. Είναι ίσως ένδεικτικές κάποιας κατασκευής, σχετικής και με τις αποστάσεις των δρομέων και συγκεκριμένα της *Παραδρομίδος*, που ββαίνε παράλληλα προς τον *Ευστό* και όριζόταν από την άφηση και το τέρμα για την εξέσκηση στο αγώνισμα του δρόμου με καλό καιρό. Έξαιτίας της λιτότητας των στοιχείων που την απαρτίζουν, ό έντοπισμός της υπαίθριας αυτής κατασκευής είναι ιδιαίτερα σπάνιος, όπως π.χ. αυτής του Γυμνασίου των Δελφών.

Ό χώρος νότια του *Ευστοῦ*, που ίσως κατελάμβανε η *Παραδρομίδα*, πρέπει να είχε συνεχή χρήση, πιθανώς πριν από την ίδρυση του *Ευστοῦ* αλλά και μετά την καταστροφή του, όπως δείχνουν τὰ εὑρήματα μέχρι το βάθος ύποθεμελίωσης του κτιρίου.

Συγκεκριμένα, κατά μήκος του στυλοβάτη και σε αποστάσεις 2.50-3.25 μ. αποκαλύφθηκαν συγκεντρωμένες πολλές έστίες (πίν. 92α) διαμ. 0.20-1.10 μ., κατασκευασμένες από μικρούς άργούς λίθους, σπασμένες κεραμίδες στέγης ή τμήματα μεγάλων άβαφών άγγείων, γεμάτες όστὰ ζώων, λίγα κοχύλια, πολλά κάρβουνα, στάχτες και καμένα όστρακα που έδωσαν τμήματα πινακίων και πρόχων. Σε μία μεμονωμένη έστία (πίν. 92β) βρέθηκαν δύο πρόχοι, όκτώ όμφαλωτὰ πινάκια και μικρός σκύφος. Τὰ άγγεία έμβαπτισμένα στο χρώμα πρέπει να χρονολογούνται στον 3ο αλ. π.Χ., όπως δείχνει και ένσφράγιστη λαβή άμφορέα Θασίων, του β' μισού του 3ου αλ. π.Χ.

Στὴν περιοχὴ τῆς ἐστίας, λίγο βαθύτερα, βρέθηκε ἀρρυαλλοειδὲς ληκύθιο κλασικῆς ἐποχῆς καὶ χάλκινο νόμισμα Ἀλεξάνδρου Γ'.

Ἡ περιοχὴ νότια τοῦ Ξυστοῦ ἔδωσε πολλὰ χάλκινα νομίσματα Ἀμφιπόλεως (ἀπὸ τὰ τέλη 5ου - ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ., ἀρκετὰ 2ου - 1ου αἰ. π.Χ., καθὼς καὶ ἐποχῆς Κλαυδίου καὶ Νέρωνος), Μακεδόνων - Πέλλας - Ἀφύτιος (τοῦ α' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.), Φιλίππου Β', Ἀλεξάνδρου Γ', Κασσάνδρου, Ἀντιγόνου Γονατᾶ, Δημητρίου Β'. Σὲ ἀβαθὴ λαξευτὸ στὸ ἔδαφος ἀγωγό, στὴ ΝΔ πλευρὰ τοῦ χώρου, βρέθηκαν πάνω ἀπὸ 30 νομίσματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων Ἀμφιπόλεως καὶ Μαρωνείας (α' μισὸ 4ου αἰ. π.Χ.), Ἀβδήρων (β' μισὸ 4ου αἰ. π.Χ.), Φιλίππου Β', Ἀλεξάνδρου Γ', Κασσάνδρου, Ἀντιγόνου Γονατᾶ, Θεσσαλονίκης καὶ Ἀμφιπόλεως (2ου - 1ου αἰ. π.Χ.).

Ἐπίσης ὅλη ἡ περιοχὴ ἔδωσε ὄστρακα ἀβαφῶν, ἐρυθροβαφῶν, μελαμβαφῶν ἀγγείων (ἀρκετὰ κλασικά), ὄστρακα δυτικῆς κλιτύος, μὲ ἰωνικὸ κυμάτιο, σκύφων μὲ ταινίες ἐγχάρακτες καὶ μὲ ἐμπαιστὴ διακόσμηση ἀνθεμίων, μεγάρικων σκύφων μὲ θεατρικὲς μάσκες, μὲ κεφάλια ἀνδρῶν κ.ἄ., ὄστρακο χείλους μελαμβανοῦς σκύφου μὲ ἐγχάρακτη ἐπιγραφή, ὄστρακα μὲ λευκὸ ἐπίχρυσμα καὶ διακόσμηση καστανοῦ ἢ μαύρου χρώματος, ὄστρακα ἐμβαπτισμένων στὸ χρῶμα πινακίων καὶ σκύφων. Τμήματα λυχναριῶν. Θραύσματα γυάλινων ἀγγείων. Ἀνάγλυφο φύλλο ἀμπέλου ἀπὸ πλαστικὸ ἀγγεῖο. Αἰχμὲς βελῶν, σιδερένιο ἐγχειρίδιο, ἀσημένιο περίαπτο, χάλκινες πόρπες καὶ περόνες. Ἀγνύθες πῆλινες, μολύβδινα βάρη. Λίθινη μικρὴ ἀγωνιστικὴ σφαίρα. Κάτω τμήμα μαρμάρινου ἀγαλματίου ντυμένου ποδῆρη χιτῶνα μὲ πλούσια πτύχωση, σωζομένου ὕψους 0.14 μ.

Ἡ μέχρι τώρα ἔρευνα ἀποκάλυψε τρία κτίρια, τὴν παλαίστρα, κτίσμα δεξαμενῶν, σὲ μεγάλο τμήμα τὸν ξυστὸ δρόμο καὶ πιθανῶς ἐντόπισε τὴν παρὰδρομίδα, τὰ ὁποῖα ὅμως σύμφωνα μὲ τίς ἐνδείξεις δὲν εἶναι καὶ τὰ μόνα. Δοκιμαστικὲς τομὲς νότια τῆς παλαίστρας ἔδειξαν ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχει καὶ ἄλλο κτίριο, πού ἐνώνοταν μὲ τὸν νοτιοδυτικὸ περίβολο.

Τὸ Γυμνάσιο τῆς Ἀμφίπολης μὲ τὴ σταδιακὴ ἀποκάλυψή του, ἀποδεικνύεται ὅτι εἶναι ἓνα μεγάλο κτιριακὸ σύνολο καὶ ἓνα σημαντικὸ δημόσιο συγκρότημα. Γιὰ τὴν προστασία καὶ ἀνάμειξη τοῦ μνημείου κατασκευάστηκε ἀνάχωμα πίσω ἀπὸ τὸν Ξυστὸ καὶ ἔγινε καθαρισμὸς τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τῆς ἀρχαίας πόλης καὶ διάνοιξη δρόμου, ἔτσι ὥστε νὰ συνδεθεῖ καὶ νὰ ἐνταχθεῖ καὶ τὸ Γυμνάσιο στὸν ἀρχαιολογικὸ χώρο.

15. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

(Πίν. 94 - 97)

Ἀνασκαφὴ στὴ χριστιανικὴ Ἀμφίπολη διεξήγαγε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1920 ὁ Στρατῆς Πελεκίδης στὰ πλαίσια τῆς ἔρευνάς του γιὰ τὴν ἀρχαία Ἀμφίπολη καὶ τὴν περιοχὴ τῆς· ἀνέσκαψε τὴν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ Α' καὶ ἐντόπισε ἀνατολικά τῆς κοσμικὸ κτῆριο μεγάλων διαστάσεων¹. Οἱ ἀνασκαφές στὴ χριστιανικὴ Ἀμφίπολη ἐπαναλήφθηκαν 40 χρόνια ἀργότερα ἀπὸ τὸν Δημήτριο Λαζαρίδη, ὁ ὁποῖος συνεχίζοντας τὴν ἀναζήτησιν τῆς ἀρχαίας Ἀμφιπόλεως ἐντόπισε καὶ ἀποκάλυψε τὶς παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς Β καὶ Γ².

Ὅπως γίνεται κατανοητό, καὶ οἱ δύο αὐτὲς περίοδοι ἀνασκαφῆς τῆς χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως πραγματοποιήθηκαν στὸ περιθώριο ἐρευνῶν γιὰ τὴν ἀρχαία Ἀμφίπολη. Συγκεκριμένο πρόγραμμα μὲ στόχο τὴν ἀποκάλυψιν τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων, ὀνοματισμένο «Χριστιανικὴ Ἀμφίπολις» καὶ ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῆς ἀρχαίας Ἀμφιπόλεως, ἀνέλαβε τὸ 1962 ὁ Εὐστάθιος Στίκας, κατὰ προτροπὴ τοῦ τότε Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Ἀναστασίου Ὁρλάνδου. Ἡ τρίτη αὐτῇ περίοδος διήρκεσε ἕως τὸ 1981, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψιν τῶν βασιλικῶν Α, Β, καὶ Γ, ἀνασκάφηκε ἡ βασιλικὴ Δ, ὁ περίκεντρος ναὸς Ε καὶ τμῆμα τοῦ μεγάλου κοσμικοῦ κτηρίου, τὸ ὁποῖο ὁ Εὐ. Στίκας ὀνόμασε «ἐπισκοπεῖον», ἐρευνήθηκαν τμήματα τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου τῆς χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως καὶ ἀποκαλύφθηκε ἔξω ἀπὸ αὐτὸν οἰκία ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων μὲ ψηφιδωτὰ δάπεδα³.

1. ΠΑΕ 1920, 80-94.

2. ΠΑΕ 1959, 44 καὶ 1960, 73.

3. ΠΑΕ 1962, 42-6· 1964, 41-3· 1966, 39-46· 1967, 83-8· 1969, 54-8· 1970, 50-4· 1971, 43-9· 1972, 49-62· 1973, 35-42· 1975, 72-9· 1976, 99-110· 1977, 46-53· 1978, 59-63· 1979, 80-9· 1980, 14-20 καὶ 1981, 26-32.

Ἑπτὰ χρόνια μετὰ τὴ διακοπὴ τῆς τρίτης περιόδου τῶν ἀνασκαφῶν στὴ χριστιανικὴ Ἀμφίπολη, ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἐπανεντάσσει ἐφέτος στὸ ἀνασκαφικὸ πρόγραμμά της τὴν ἔρευνα τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ παλαιοχριστιανικοῦ χώρου.

Χριστιανικὴ Ἀμφίπολη ὀνομάζεται τὸ κεντρικὸ περίπου τμήμα τῆς Ἀμφιπόλεως, ὅπου σὲ φυσικὸ ἔξαρμα τοῦ ἐδάφους ἀποκαλύφθηκαν τὰ προαναφερθέντα παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα καὶ ὅπου ὁ Δ. Λαζαρίδης τοποθέτησε τὴν ἀκρόπολη τῆς ἀρχαίας Ἀμφιπόλεως⁴. Ὁ περιορισμένος, σὲ σχέση μετὰ τὴν ἀπερραντὴ ἔκταση τῆς ἀρχαίας πόλεως, χώρος τῆς χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως ὀρίζεται ἀπὸ περίβολο, ὁ ὁποῖος ἔχει κατὰ τμήματα ἀποκαλυφθεῖ ἢ ἐντοπισθεῖ.

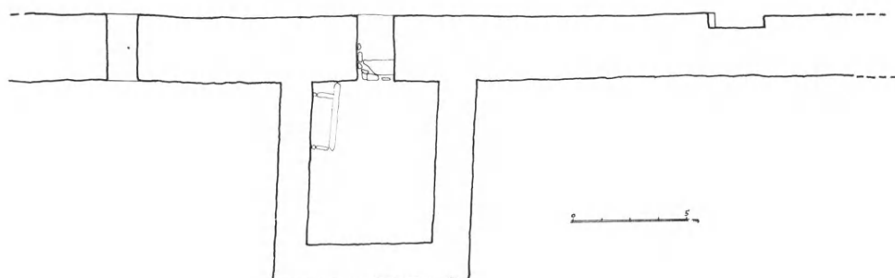
Ἡ εἴσοδος τῶν ἐπισκεπτῶν στὴ χριστιανικὴ Ἀμφίπολη γίνεται σήμερα ἀπὸ Δ, ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου καταλήγει ἡ ἀσφαλτοστρωμένη ὁδός. Στὸ σημεῖο τῆς εἰσόδου καὶ ἐν μέσῳ πυκνῆς καὶ ἄγριας βλάστησης εἶχε ἐντοπισθεῖ ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου τῆς χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως⁵. Γιὰ νὰ ἀποκαλυφθεῖ αὐτὸς ὁ περίβολος, γιὰ νὰ χρονολογηθεῖ, γιὰ νὰ βρεθεῖ ἡ σχέση του μετὰ τὴ χριστιανικὴ Ἀμφίπολη καὶ γιὰ νὰ διαμορφωθεῖ πρόσβαση καὶ εἴσοδος στὸν σημαντικὸ αὐτὸν ἀρχαιολογικὸ χώρο, ἔκρινα χρήσιμο ἢ ἔρευνα νὰ ἀρχίσει ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό.

Μετὰ τὴν κοπὴ τῆς ἄγριας βλάστησης καὶ ἀποκομιδῇ τῶν μάζων ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 55 μ. τὸ τεῖχος (εἰκ. 1, πίν. 94α καὶ *Ἔργον* 1988, εἰκ. 82).

Ἡ δυτικὴ ἐξωτερικὴ πλευρὰ του εἶναι κτισμένη μετὰ μεγάλους λίθους, συνήθως λαξευμένους, ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἀρχαιότερα κτήρια, καὶ ἄλλους μικρότερους. Οἱ λίθοι εἶναι καλὰ συναρμολογημένοι γι' αὐτὸ καὶ σπανίως παρεμβάλλονται μικροὶ λίθοι καὶ πλινθία. Τὸ ἀρμολόγημα καλύπτει τοὺς ἄρμους. Σὲ σημεῖα διακρίνονται ἐπιδιορθώσεις κατὰ τὶς ὁποῖες ἀντὶ λευκοῦ ἀσβεστοκονιάματος χρησιμοποιήθηκε ρόδινο κονίαμα (κουρασάνι). Ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ. Φαίνεται ὅμως κτισμένη μετὰ τὸν ἴδιο τρόπο μετὰ τὴν ἐξωτερική, ἐνῶ ὁ πυρήνας τοῦ πύργου εἶναι λιθορριπὴ μαζὶ μετὰ ἀσβεστοκονίαμα.

4. ΠΑΕ 1976, 90. Πρβ. ΠΑΕ 1975, 33.

5. ΑΔ 31, 1976, Χρονικά, 305.

Είκ. 1. Τμήμα δυτικής πλευράς οχυρωματικού περιβόλου και πύργος Α.

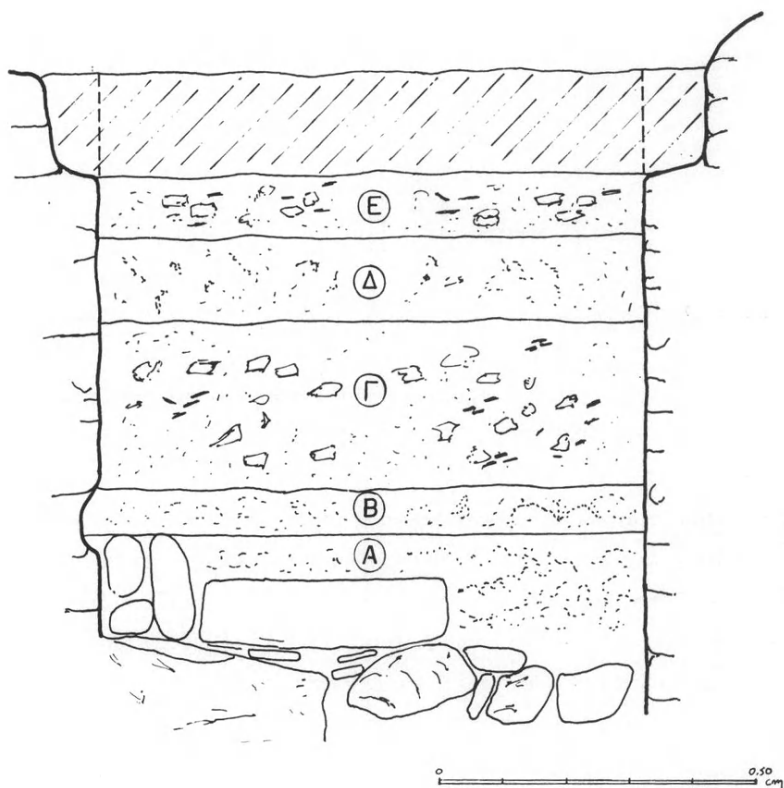
Ἐσωτερικά σχηματίζεται κλίμακα ἀνόδου πρὸς τὸν περιδρόμο τῶν τειχῶν πλάτους 0.44 μ. (πίν. 94β). Μὲ τὴν κλίμακα τὸ πλάτος τοῦ τείχους φθάνει τὰ 2.15-2.25 μ.

Στὸ μέσο περίπου τοῦ ἀνασκαφέντος τμήματος τοῦ περιβόλου καὶ σὲ ἀπόσταση 10 μ. βορείως τῆς κλίμακας ἀνόδου σχηματίζεται τετράπλευρος πύργος (*Ἔργον* 1988, εἰκ. 83), πλάτους 6.89 μ. καὶ προβολῆς 6.94 μ. (στὴ Β πλευρά), μὲ πάχος πλευρῶν πύργου 1.30 μ. (Ν), 1.14 (Β), 1.27 (Δ), ἄρα ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ πύργου μετράει 4.45 μ. Ὁ πύργος δένει μὲ τὸ τεῖχος. Εἶναι κτισμένος μὲ τὴν ἴδια τοιχοποιία, παρατηρεῖται ὅμως πυκνότερη χρῆση πλινθίων, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ χρῆση ξυλοδεσιῶν. Στὸ μέσο περίπου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ πύργου ὑπάρχει εἴσοδος πλάτους 1.32 μ..

Ἡ ΝΔ γωνία καὶ μέρος τοῦ Ν καὶ Δ τοίχου βρέθηκαν κατεστραμμένα. Στὴν ἐσωτερικὴ ΒΑ γωνία βρέθηκε τάφος κιβωτιόσχημος κατασκευασμένος μὲ μάρμαρα σὲ δεύτερη χρῆση (*Ἔργον* 1988, εἰκ. 83): ὡς μακρὰ πλευρὰ χρησιμοποιεῖται σταθμὸς θυρώματος μήκους 2.32 μ., πλάτους 0.45 μ. καὶ πάχους 0.18/0.19 μ. Ὡς δυτικὴ στενὴ πλευρὰ κομμάτι σαρκοφάγου (;), διαστ. 0.55 × 0.37 × 0.14 μ. μὲ τμήμα ἐπιγραφῆς Ο (πίν. 95α).

A I

Ὡς ἀνατολικὴ στενὴ πλευρὰ χρησιμοποιεῖται κομμάτι μὲ τρίγλυφο καὶ μετόπη δωρικῶν ναῶν. Ἡ πλευρὰ αὐτὴ ἀπέχει ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰ τοῦ πύργου 0.45 μ. Ἐτσι ὁ τάφος μετράει ἐσωτερικὸ μῆκος 1.53 μ. καὶ μέσο πλάτος 0.72 μ. Ὁ τάφος βρέθηκε κενός. Τὸ δάπεδο τοῦ τάφου ἀποτελεῖ τὸ ἔδαφος ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀνεγέρθηκε ὁ πύργος. Συνεπῶς ὁ τάφος ἀνήκει στὴν α'

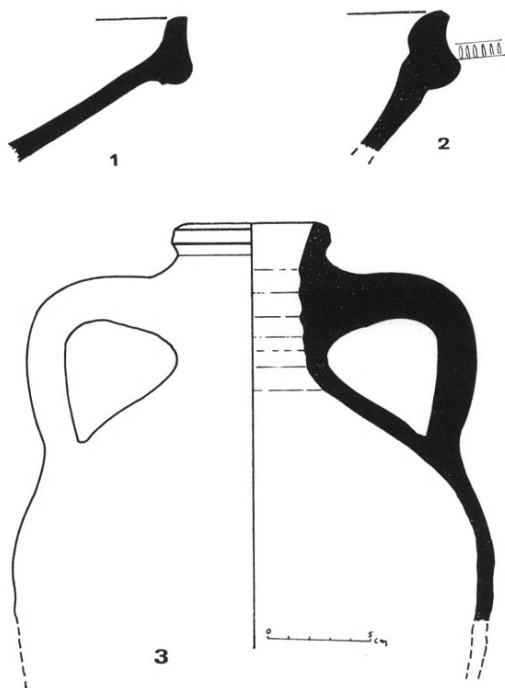
Εἰκ. 2. Πύργος Α, ἐπίχωση εἰσόδου.

περίοδο χρήσης τοῦ πύργου. Πύργος ταφικοῦ χαρακτήρα βρέθηκε στὰ Ἀβδη-
ρα καὶ στὴ Θεσσαλονίκη⁶.

Σὲ μεταγενέστερη περίοδο ἀνήκει πρόχειρη ἐστία ποὺ βρέθηκε στὴν ἐσω-
τερικὴ ΒΑ γωνία τοῦ πύργου, σὲ στρώμα ἐπάνω ἀπὸ τὸν τάφο, μαζί μὲ στάχτη
καὶ πέτρες γιὰ τὴ στήριξη τῶν μαγειρικῶν σκευῶν.

Ἡ ἐπίχωση στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πύργου δὲν βρέθηκε ἀδιατάρακτη. Ἀδια-
τάρακτη ὥστόσο ἐπίχωση διαπιστώθηκε στὴν εἴσοδο τοῦ πύργου (εἰκ. 2). Σὲ
βάθος 1.37 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους βρέθηκε πάτωμα ἀπὸ ἀσβεστο-

6. ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, 456, σχ. 2 καὶ ΑΔ 28, 1973, Χρονικά, 478.

Είκ. 3. Κεραμεικά εὑρήματα ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῆς εἰσόδου τοῦ πύργου Α. 1 - 2.: 'Απὸ τὸ στρῶμα Α (ἀρ. εὑρετ. 88-10). 3.: 'Απὸ τὸ στρῶμα 13 (ἀρ. εὑρετ. 88-9).

κονίαμα ἐπάνω σὲ στρῶμα στάχτης, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο βρέθηκε τὸ κτιστὸ δάπεδο τῆς εἰσόδου ἐν πολλοῖς κατεστραμμένο. Ἐπάνω στὸ πάτωμα βρέθηκε στρῶμα χρήσης Α (1.11-1.37 μ., ἀρ. εὑρετ. 88-10), τὸ ὁποῖο σχετίζεται μὲ ἀντίστοιχο στρῶμα χρήσης στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πύργου μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ εὐρημα τοῦ τάφου (βλ. ἀνωτ.). Ἀπὸ τὸ στρῶμα αὐτὸ χρήσης προέρχονται ὅστρακα ἀπὸ ἐπιτραπέζια σκεύη πολυτελείας τοῦ β' τετάρτου-μέσων τοῦ 6ου αἰῶνα⁷ (εἰκ. 3: 1-2), ἀπὸ ραβδωτὲς κοιλιὲς παλαιοχριστιανικῶν ἀμφορέων, λαβὲς ἀπὸ δοχεῖα μεταφορᾶς καὶ ὅστρακα ἀπὸ τσουκάλια (χειροποίητα καὶ στημένα

7. J. W. HAYES, *Late Roman Pottery* (Λονδίνο 1972), εἰκ. 69: F 23 καὶ 25. Γιὰ τὴ χρονολόγησιν σ. 338.

σὲ ἀργὸ ἢ σὲ γρήγορο τροχὸ) καὶ ἓνα καπάκι χύτρας. Ἐπίσης κομμάτια ἀπὸ γυάλινα δοχεῖα, ὅστ'α ζώων, ὅστρεα καὶ ὑπολείμματα ἀπὸ καμινεύσεις μετ'άλλων.

Τὸ Β στρώμα (1-1.11 μ., ἀρ. εὔρετ. 88-9) ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ προηγούμενο μὲ πάτωμα ἀπὸ χῶμα συμπιλητὸ καὶ περιέχει τὸ πάνω μέρος δώτης στάμνας (εἰκ. 3:3), ἡ ὁποία θὰ ἦταν ἐν χρήσει στὰ μέσα τοῦ βου αἰώνα, μία βάση ἀπὸ πιάτο πολυτελείας καὶ ἓνα κομμάτι ἀπὸ λαίμδ στάμνας μὲ ἐγγράρακτη κυματιστὴ γραμμὴ καὶ ἀποτυπώματα ἀπὸ ὀδοντωτὸ τροχούλι.

Τὸ Γ στρώμα (0.60-1 μ., ἀρ. εὔρετ. 88-8) περιέχει κρημνίσματα τῆς ἀνωδομῆς τοῦ πύργου ἢ καὶ τῆς εἰσόδου του: λίθοι, ἀσβεστοκονιάματα καὶ λίγα κομμάτια κεραμιδιῶν ὡς καὶ ὅστρακα μεγάλων δοχείων ποὺ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ στὴν τοιχοποιία. Μὲ τὸ στρώμα αὐτὸ καταστροφῆς τερματίζεται ἡ α' περίοδος χρήσης τοῦ πύργου.

Τὸ Δ στρώμα (0.40-0.60 μ., ἀρ. εὔρετ. 88-7) ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ προηγούμενο μὲ πάτωμα ἀπὸ χῶμα συμπιλητό. Ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτὸ προέρχονται: 1 κομμάτι ἀπὸ κοιλιὰ καὶ 1 κομμάτι ἀπὸ χεῖλος πιάτου πολυτελείας, 2 ὅστρακα ἀπὸ κοιλιὲς ραβδωτῶν ἀμφορέων. Ἡ ὑπόλοιπη κεραμεικὴ ἀπὸ τὸ ἴδιο στρώμα εἶναι διαφορετικὴ: ὅστρακα ἀπὸ χονδροειδῆ ἀγγεῖα χωρὶς ἰδιαίτερα καθαρὸ κόκκινο καὶ σκουρόχρωμο πηλὸ μὲ παχιά τοιχώματα χωρὶς ἐπιμελημένα ἐπιδερμίδα, δηλαδὴ κομμάτια ἀπὸ κοιλιὲς ἀμφορέων μὲ ἐλαφρὲς, πλατιὲς ἢ καὶ ἀνισοπλατεῖς ραβδώσεις. Ἐνα ὅστρακο ἀπὸ ἀκάθαρτο ἀνοιχτόχρωμο πηλὸ φέρει ἐλαφρῶς λειασμένη ἐπιδερμίδα.

Ἡ κεραμεικὴ ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτὸ σὲ σύγκριση μὲ τὴν κεραμεικὴ ἀπὸ τὰ προηγούμενα στρώματα Α καὶ Β δίνει τὴν εἰκόνα ἀμελέστερης, χονδροειδοῦς καὶ ποσοτικὰ λιγότερης. Δὲν βρέθηκαν ἐπίσης γυάλινα, μετάλλινα ἢ ἄλλης κατηγορίας εὐρήματα ἐκτὸς ἀπὸ κεραμεικά. Τὸ στρώμα Δ σχετίζεται μὲ τὴ β' χρῆση τοῦ πύργου, τῆς ὁποίας χαρακτηριστικὸ εὔρημα ἦταν ἡ πρόχειρη ἐστία στὴν ἐσωτερικὴ ΒΔ γωνία (βλ. ἀνωτ.).

Τὸ τελευταῖο χρονικὰ Ε στρώμα (0.25-0.40 μ., ἀρ. εὔρετ. 88-2) σχετίζεται μὲ νέα καταστροφὴ τοῦ πύργου. Περιέχει μαζὶ μὲ τὰ προϊόντα διάλυσης τῶν τοίχων καὶ 6 ὅστρακα ἀγγείων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 2 μὲ ἀσβεστοκονιάματα, ποὺ σημαίνει ὅτι ἦταν χρησιμοποιημένα στὴν τοιχοδομία, 1 ἀπὸ κοιλιὰ καὶ 1 ἀπὸ πεπλατυσμένη λαβὴ χονδροειδῶν ἀγγείων μεταφορᾶς, 1 ἀπὸ κοι-

λιὰ τσουκαλιού στημένου σὲ χειροκίνητο ἄργο τροχὸ καὶ ἓνα ἀπὸ λαιμὸ μὲ χεῖλος χειροποίητου τσουκαλιού.

Ἡ κεραμεικὴ τοῦ τελευταίου στρώματος Ε, σὲ σύγκριση μὲ τὴν κεραμεικὴ τῶν προηγούμενων στρωμάτων Α, Β καὶ Δ, εἶναι ἀκόμα περισσότερη ἀμελέστερη μὲ τὴν ἔννοια ὅτι, ἐνῶ συνεχίζει νὰ περιέχει ὅστρακα χονδροειδῶν καὶ χειροποίητων ἀγγείων ποὺ συναντήσαμε στὰ στρώματα Α καὶ Δ, δὲν ἔχει κανένα δεῖγμα προηγμένης τεχνολογικῆς κεραμεικῆς, ὅπως αὐτὴ ἐμφανίζεται στὸ στρώμα Α.

Τὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὴ στρωματογραφία στὴν εἴσοδο τοῦ πύργου εἶναι ὅτι διαπιστώθηκε μία μακρὰ περίοδος χρήσης, χωρισμένη σὲ δύο φάσεις (στρώματα Α καὶ Β), ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ α' φάση περιέχει κεραμεικὴ τοῦ β' τετάρτου-μέσων τοῦ 6ου αἰῶνα. Στὴν περίοδο αὐτὴ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πύργου χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ταφὴ ἐπιφανοῦς προσώπου (πολεμιστῆς;). Ἡ α' περίοδος χρήσης τελείωσε μὲ κάποια καταστροφὴ τοῦ πύργου (στρώμα Γ). Συνεχίζεται β' περίοδος χρήσης (στρώμα Δ) κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 6ου αἰ., ἐμφανῶς κατώτερη ἀπὸ τὴν προηγούμενη ὡς πρὸς τὴν ποιότητα καὶ τὴν ποσότητα τῆς κεραμεικῆς. Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πύργου χρησιμοποιήθηκε γιὰ κατοικίαν (;), ὅπως μπορεῖ νὰ συμπεράνει κανεὶς ἀπὸ τὴν πρόχειρη ἐστία ποὺ βρέθηκε στὴ ΒΔ γωνία. Καὶ ἡ περίοδος αὐτὴ τελείωσε μὲ νέα καταστροφὴ τοῦ πύργου. Στὸ στρώμα Ε καταστροφῆς βρέθηκε καὶ κεραμεικὴ χρήσης κατώτερης τεχνολογίας.

Σὲ ἀπόσταση 5.10 μ. βορείως τοῦ πύργου διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ πυλίδας τείχους, ἀνοίγματος 1.06-1.15 μ. (πίν. 95β). Ἡ πρόσβαση στὴν πυλίδα ἐξωτερικὰ γινόταν μὲ τὴ βοήθεια τεχνητοῦ ἀναχώματος, τοῦ ὁποῖου ἡ διαπιστωθεῖσα ἀπὸ τὴ μὴ ἄρμολογημένη ἐπιφάνεια τοῦ τείχους κορυφὴ βρίσκεται 0.60 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς πυλίδας, διαφορὰ ἡ ὁποία θὰ γεφυρωνόταν μὲ πρόχειρα σκαλοπάτια ἀπὸ πέτρες.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ στρωματογραφημένα εὐρήματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἀδιατάρακτα στρώματα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πύργου, ἄφθονα ὑπῆρξαν τὰ εὐρήματα (88-1α-ξστ') ἀπὸ τὶς ἀποχωματώσεις τῶν πεσμένων κρημνισμάτων τοῦ τείχους καὶ τοῦ ἄνω ταραγμένου στρώματος, λόγω τῆς μεταφορᾶς στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ χέρσου πολλῶν λίθων καὶ μαρμάρων κατὰ τὴν πολυετὴ καλλιέργεια τῶν γειτονικῶν ἀγρῶν.

Ἀναφέρω τὰ ἐνδεικτικότερα: 88-1δ: Μαρμάρينو ἀνδρικὸ κεφάλι, ὕψους

0.20 μ. (πίν. 96α). Ἐντοιχισμένο ὡς δομικὸ ὕλικὸ στὸ τεῖχος. 88-1ε: Μαρμάρينو γυναικεῖο κεφάλι, ὕψους 0.17 μ. (πίν. 96β). Ἐντοιχισμένο ὡς δομικὸ ὕλικὸ στὸ τεῖχος. 88-1στ: Τμῆμα μαρμάρινου ἀναγλύφου σῶζον τὸ κάτω τμῆμα τρίποδος. Στὸν κάμπο τοῦ ἀναγλύφου ἡ ἐπιγραφή . . .]ON. Στὸ κάτω πλαίσιο τοῦ ἀναγλύφου ἡ ἐπιγραφή . . .]TON KATONYI, ὕψους 0.17 μ. (πίν. 97β). 88-1θ: Τμῆμα κορμοῦ ἀνδρικοῦ ἀγαλματιδίου, ὕψους 0.08 μ. (πίν. 96γ).

Ἀφθονα ἐπίσης ὑπῆρξαν τὰ κομμάτια ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀπὸ ναοὺς ρωμαϊκῶν καὶ παλαιοχριστιανικῶν χρόνων.

Ὁ ὀχυρωματικὸς περίβολος ποὺ ἀποκαλύφθηκε φέτος δύναται νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς ἐξωτερικός, διότι 80 μ. πίσω ἀπὸ αὐτὸν ἀποκαλύφθηκε τὸ 1975 δεύτερος περίβολος κτισμένος μὲ λίθους καὶ spolia ἀπὸ ἀρχαιότερα κτήρια⁸. Ὁ περίβολος αὐτὸς σῶζεται σὲ ἱκανὸ ὕψος καὶ φέρει πεντάπλευρο πύργον. Ἐρχεται σὲ περασιὰ καὶ ἐνσωματώνει τὸν τοῖχο, ποὺ χωρίζει τὸν νάρθηκα ἀπὸ τὸν ἐξωνάρθηκα τῆς βασιλικῆς Α. Τὰ ἀνοίγματα τοῦ τοίχου αὐτοῦ, μέσω τῶν ὁποίων ἐπικοινωνοῦσε ὁ ἐξωνάρθηκας μὲ τὸν νάρθηκα τῆς βασιλικῆς, ἐφράχθησαν ὅταν ἀνηγέρθη ὁ β' περίβολος μὲ μεγάλους λαξευμένους πωρόλιθους ἀπὸ ἀρχαιότερα κτήρια. Μολονότι παρόμοιοι λαξευμένοι πωρόλιθοι ἔχουν χρησιμοποιεῖται καὶ στὴν ἀνέγερση τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ περιβόλου τῆς ἀκροπόλεως, ποὺ ἔχει χαρακτηρισθεῖ ἐλληνιστικῶν χρόνων, ὁ προαναφερθεὶς β' περίβολος εἶναι ἀσφαλῶς νεωτέρων χρόνων, διότι στὸ σημεῖο ποὺ διέρχεται ἀπὸ τὸν νάρθηκα τῆς βασιλικῆς Α' πατάει στὸ πλακόστρωτο δάπεδό της (πίν. 97α). Οἱ ὁμοιότητες ποὺ παρουσιάζει ὁ περίβολος αὐτὸς καὶ ὡς πρὸς τὴν τοιχοδομίαν καὶ ὡς πρὸς τὴ μορφὴν τοῦ πεντάπλευρου πύργου μὲ τὰ τεῖχη καὶ τοὺς πύργους τῆς Ἀγκύρας καὶ τοῦ Διδυμοτείχου ἐπιτρέπουν τὴ χρονολόγησή του στοὺς τελευταίους παλαιοχριστιανικοὺς ἢ πρώιμους μεσοβυζαντινοὺς χρόνους ἀμέσως μετὰ τὴ μερικὴ ἢ ὀλικὴ ἐγκατάλειψη τῆς βασιλικῆς Α.

Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἀνάμεσα στοὺς δύο περιβόλους βρέθηκαν τὸ 1962-1971 τὰ ἐρείπια τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς Γ⁹, ἡ ὁποία ἔχει καὶ μεταγενέστερη μὴ χρονολογημένη φάση.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

8. ΠΑΕ 1975, 73, εἰκ. 1α.

9. ΠΑΕ 1962, 42-6· 1963, 41-3· 1966, 39· 1969, 57-8· 1970, 53-4· 1971, 45-6.

16. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΡΧΑΙΩΝ ΑΒΔΗΡΩΝ

(Πίν. 98 - 107)

Συνεχίστηκαν και κατά τὸ 1988 οἱ ἀνασκαφικὲς ἐρευνες στὴν ἀρχαία πόλη τῶν Ἀβδήρων μὲ χρηματοδότηση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ Ὑπουργείου Μακεδονίας - Θράκης. Στὴν ἀνασκαφὴ συνεργάστηκαν οἱ ἀρχαιολόγοι Εὐῆ Σκαρλατίδου, Χρυσῆς Σαμίου, ἐπικεφαλῆς τομέων, καὶ οἱ τελειόφοιτοι τῆς Ἀρχαιολογίας Ἀλεξάνδρα Νικολῆ καὶ Δήμητρα Μαλαμίδου. Ἐπίσης ἐργάστηκαν ὁ συντηρητὴς τοῦ Μουσείου Καβάλας Δημήτρης Σιαμπανόπουλος, ὁ σχεδιαστὴς Βελισσάρης Ἀναγνωστόπουλος, ὁ τοπογράφος Γιώργος Ἀδρίμης καὶ ὁ τεχνίτης Δημήτρης Γλέας. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα περιορίστηκε καὶ ἐφέτος στὸν βόρειο περίβολο τῶν Ἀβδήρων (τομέας II), στὴ ΒΔ γωνία τοῦ περιβόλου μὲ στόχο τὴν ἐξακρίβωση τῆς πορείας τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ περιβόλου καὶ σὲ ὁρισμένους θέσεις στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου στοχεύοντας στὴν ἐπισήμανση τῆς ἀρχαϊκῆς φάσης τῆς ἀρχαίας πόλης.

Τομέας II

Ἀρχαῖο τείχος EI (X. ΚΟΥΚΟΥΛΗ ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ — X. ΣΑΜΙΟΥ)

Ἡ ἐρευνα συνεχίστηκε ἔξω ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ περιβόλου, ὅπου οἱ προγενέστερες ἀνασκαφὲς εἶχαν ἐντοπίσει καὶ ἐν μέρει ἐρευνήσει μικρὸ ἱερὸ γυναικείας θεότητας¹. Ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ προχώρησε τὴν ἐρευνα τοῦ ἀποθέτη καὶ τῆς βαθμιδωτῆς κατασκευῆς ποὺ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1987 εἶχε ἐντοπίσει στὴν ἐξωτερικὴ (βόρεια) παρεια τοῦ τείχους τῆς νεώτερης φάσης² καὶ διευκρινίστηκε ὅτι οἱ βαθμίδες ἀνῆκαν σὲ μεγάλη μαρμάρινη κλίμακα, ἡ ὁποία εἶχε

1. ΠΑΕ 1982, 3 - 4· ΠΑΕ 1983, 5· Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1988, 104 - 106.

2. X. ΚΟΥΚΟΥΛΗ ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ, Ἀνασκαφὲς στὰ ἀρχαῖα Ἀβδηρα. Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη I (1987), 412.

κτισθεῖ στήν ἐξωτερική πλευρά τοῦ τείχους τῆς νεώτερης φάσης (πίν. 98α), ὅταν τὸ τεῖχος διατηροῦσε τουλάχιστον ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ ὕψος του, πιθανότατα τὸ ἀρχικό του ὕψος (πίν. 98β). Ἡ νότια πλευρὰ τῆς κλίμακας ἔχει εἰδικὰ λαξευθεῖ γιὰ νὰ προσαρμοσθεῖ στὸ προϋπάρχον τεῖχος (πίν. 99α)· ἀπὸ τὴ μνημειακὴ αὐτὴ κλίμακα ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἑπτὰ βαθμίδες ἀποκαλύφθηκε ἓνα τμήμα συνολικοῦ μήκους 12.60 μ. Ἡ κλίμακα ποὺ εἶναι θεμελιωμένη στὸ φυσικὸ ὑπόβαθρο, ὅπως καὶ τὸ τεῖχος, ὀδηγοῦσε στὸ ἀνδρὸ ποὺ σχηματιζόταν ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος καὶ συγχρόνως λειτουργοῦσε καὶ ὡς ἀνάλημμα αὐτοῦ τοῦ ἀνδρῶ (πίν. 99β).

Στὸ ἀνδρὸ οἱ ἀνασκαφές τῶν προηγούμενων ἐτῶν εἶχαν ἐντοπίσει ὑπαίθριο ἱερὸ γυναικείας θεότητας μὲ δύο βωμοὺς - ἐσχάρες (E1, E2) καὶ πλῆθος ἀπὸ εἰδώλια, τὰ ἀρχαιότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. καὶ τὰ νεώτερα στὰ τέλη τοῦ 4ου - ἀρχές 3ου π.Χ. αἰώνα³. Μὲ τὴ φετινὴ ἔρευνα διαπιστώθηκε ὅτι ἡ ζωὴ σ' αὐτὸ τὸ μικρὸ ἐκτὸς τειχῶν ἱερὸ συνεχίστηκε καὶ μετὰ τὴν ἐρείπωση τοῦ τείχους τῆς νεώτερης φάσης, ἀφοῦ ἐντοπίστηκε κατὰ πάσα πιθανότητα ἡ θέση ἑνὸς τρίτου βωμοῦ - ἐσχάρας (E3) (πίν. 98α-β) κατασκευασμένου πάνω ἀπὸ τὸ λιθολογημένο τεῖχος περίπου ὡς τὸ ἐπίπεδο τῆς εὐθυντηρίας (πίν. 98β). Μετὰ τὴν καταστροφὴ καὶ τὴν ἐπίχωση τοῦ τείχους ἡ κλίμακα ἔχασε τὸν λειτουργικὸ της ρόλο καὶ παρέμεινε ὡς ἀπλὸ ἀνάλημμα, τὸ ὁποῖο ἐνισχύθηκε ἀπὸ τοιχάρια ποὺ κτίσθηκαν στὶς τελευταῖες βαθμίδες τῆς (πίν. 98β-99). Κατὰ τὴν τελευταία αὐτὴ φάση τοῦ ἱεροῦ οἱ τέσσερις κάτω βαθμίδες τῆς κλίμακας καλύφθηκαν ἀπὸ στρώματα στάχτης, τὰ ὁποῖα περιεῖχαν μεγάλες ποσότητες καμένων ὀστέων καὶ ὀστέων, θραύσματα ἀγγείων καὶ εἰδωλίων (πίν. 100α) καὶ πρὸ πάντων τεράστιο ἀριθμὸ μικρογραφικῶν ἀβαφῶν ὕδριων (πίν. 100β). Ὁ ἀποθέτης αὐτὸς μὲ τίς μικρογραφικὰς ὕδριες κάλυπτε τελικὰ μεγάλῃ ἔκτασιν ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος καί, ὅπως ἔδειξε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1987, τὸ κατεστραμμένο τεῖχος τῆς νεώτερης φάσης⁴. Ἡ χρονολόγησις τοῦ ἀποθέτη στὰ τέλη 4ου - ἀρχές 3ου π.Χ. αἰώνα, ὅπως προσέκυψε ἀπὸ τὰ εὐρήματα τοῦ 1987⁵ καὶ ἐπιβεβαιώθηκε καὶ ἀπὸ τὰ φετινὰ εὐρήματα, ἀπο-

3. "Ο.π. σημ. 1 καὶ 2.

4. "Ο.π. σημ. 2, σ. 411, εἰκ. 10 - 11.

5. "Ο.π. σημ. 2· πρβ. σ. 411, εἰκ. 11.

τελεῖ terminus ante quem γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς κλίμακας, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ τείχους τῆς νεώτερης φάσης.

Σχετικὰ μὲ τὴν ταυτότητα τῆς λατρευόμενης θεότητας στὸ ἐκτὸς τειχῶν ἱερό, ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ μόνιμη παρουσία μιᾶς γυναικείας μορφῆς ποὺ παριστάνεται ἄλλοτε ὡς καθήμενη μητροπρεπῆς μορφή καὶ ἄλλοτε ὡς νεαρὴ κόρη σὲ ὀρθία στάση. Ἡ θέσις τοῦ ἱεροῦ ἐξάλλου ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος καὶ ὁ τεράστιος ἀριθμὸς τῶν μικρογραφικῶν ὕδριων — ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ὁποίων ὡς τώρα ξεπερνάει τὶς 6.000 — θὰ μπορούσαν νὰ ὀδηγήσουν σὲ συσχέτιση τοῦ ἱεροῦ μὲ λατρεία Δήμητρας καὶ Κόρης. Ἡ ἀνεύρεση ἀντίστοιχων μικρογραφικῶν ὕδριων σὲ μεγάλες ποσότητες εἶναι ἰδιαίτερα συχνὴ στὰ ἱερά Δήμητρας καὶ Κόρης⁶, χωρὶς ὥστόσο νὰ ἀποκλείεται ἡ λατρεία ἄλλων θεοτήτων, ἰδιαίτερα νυμφῶν, ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὸ νερό, ἀφοῦ τὸ ἱερό βρίσκεται κοντὰ στὴ θάλασσα⁷.

Τὸ ἱερό ὅπωςδὴποτε πρέπει νὰ εἶχε πιά ἐγκαταλειφθεῖ στοὺς προχωρημένους ἐλληνιστικοὺς χρόνους, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση νεκροταφείου 2ου π.Χ. αἰ. στὴν ἴδια θέσις. Ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ ἐρευνήσε τέσσερις τάφους (T21 - T24):

T21: Κεραμοσκεπὴς μὲ προσανατολισμὸ BA → ΝΔ. Ἀπλὴ ταφή - ἐνταφιασμὸς. Λύχνος μονόμυξος, unguentarium, περιδέριο ἀπὸ ἐπίχρυσες πῆλινες ψήφους καὶ χρυσὸ ἐνώτιο μὲ ὀλόγλυφη κεφαλὴ αἰγάγρου. Μὲ τὸν τάφο αὐτὸν σχετίζεται καὶ ἐναγισμὸς.

T22: Ἀπλὴ ταφή - ἐνταφιασμὸς μὲ προσανατολισμὸ A → Δ περίπου (πίν. 101α). Κτερίσματα: λύχνος καὶ σιδερένια αἰχμὴ δόρατος.

T23: Κιβωτιόσχημος τάφος μὲ προσανατολισμὸ A → Δ περίπου (πίν. 101β). Ταφή γυναικεία μὲ πλῆθος κτερισμάτων, χρυσὰ κοσμήματα, εἰδώλια, ἀγγεῖα (πίν. 102).

T24: Κεραμοσκεπὴς τάφος μὲ προσανατολισμὸ B → N. Ταφή παιδική. Ἐνα εἰδώλιο στὸ πλευρὸ τοῦ νεκροῦ.

6. Πρβ. Χ. ΜΟΡΤΖΟΥ, *Τὸ ἐλληνικὸ ἱερό στὸν Κάστελο* (1985), 59, σημ. 55, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

7. Πρβ. ἱερό νύμφης ἔξω ἀπὸ τὸν περίβολο τῶν τειχῶν τῆς ἀρχαίας Ἀμφίπολης: Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗ, Ἀνασκαφαὶ καὶ ἐρευναι Ἀμφιπόλεως, *ΠΑΕ* 1975 Α', 63 - 66.

Ἀπὸ τὰ κτερίσματά τους οἱ τάφοι χρονολογοῦνται στὸν 3ο - 2ο π.Χ. αἰώνα⁸.

Συνεχίσθηκε ἐπίσης ἡ ἔρευνα πρὸς τὰ δυτικά τοῦ ἀνασκαφικοῦ τομέα μὲ στόχο τὴν ἐντόπιση τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ περιβόλου τῶν τειχῶν. Τὸ δυτικὸ σκέλος τοῦ βόρειου περιβόλου τῶν Ἀβδῆρων πρέπει νὰ ἦταν παράλιο σύμφωνα μὲ τὰ πρῶτα συμπεράσματα τῆς γεωμορφολογικῆς ἔρευνας⁹. Ἡ ἐντόπισή του θὰ προσδιορίσει τὴν ἀρχαία ἀκτογραμμὴ καὶ θὰ βοηθήσει τὴν ἔρευνα γιὰ τὴ μελέτη τοῦ ἀρχαιότερου λιμανιοῦ τῶν Ἀβδῆρων.

Ἡ ἔρευνα φέτος μετατοπίσθηκε δυτικότερα ἀπὸ τὴν τομὴ τοῦ 1987, κατὰ τὴν ὁποία εἶχε ἀνασκαφεῖ μεγάλο τμῆμα τοῦ βόρειου περιβόλου τῶν τειχῶν κάτω ἀπὸ τὸν σύγχρονο ἀγροτικὸ δρόμο ἀλλὰ καὶ δυτικά ἀπὸ αὐτόν, καὶ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ οἱ δύο φάσεις τῶν τειχῶν σὲ παράλληλη ἢ ἐπάλλληλη σχέση¹⁰.

Ἡ νέα τομὴ βρίσκει στὸν ἀγρὸ τοῦ Σπύρου Χατζόπουλου σὲ ἀπόσταση περίπου 13 μ. στὰ δυτικά ἀπὸ τὸ δυτικὸ ὄριο τῆς τομῆς τοῦ 1987.

Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα βρέθηκε μέσα σὲ στρώμα ἄμμου ἓνας κεραμοσκεπὴς τάφος (T25): ἀπλὴ ταφή - ἐνταφιασμὸς μὲ μοναδικὸ κτερίσμα ἓνα περιδέραιο ἀπὸ γυάλινες χάνδρες. Ὁ τάφος ἀνήκει στὸ γνωστὸ νεκροταφεῖο τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων τὸ ὁποῖο, ὅπως ἔδειξε καὶ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1987, ἐκτείνεταν σὲ ἀρκετὰ μεγάλη ἔκταση καὶ πρὸς τὰ δυτικὰ πάνω σὲ στρώματα ἄμμου ποὺ ἐπικάλυψαν τὰ τεῖχη τῶν δύο οἰκοδομικῶν φάσεων. Κάτω ἀπὸ ἐπάλλληλα στρώματα ἄμμου, στὰ ὁποῖα περιέχεται ἄφθονη κεραμεικὴ 4ου ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον π.Χ. αἰώνα, ἐμφανίσθηκαν πλίνθοι τοπικοῦ πωρολίθου καὶ ριχτὲς πέτρες, οἱ ὁποῖες πρέπει νὰ ἀνήκουν στὸ τεῖχος. Ἡ ὑψηλὴ στάθμη τοῦ νεροῦ δὲν μᾶς ἐπέτρεψε φέτος νὰ ὁλοκληρώσουμε τὴν ἔρευνα στὸ βάθος τῆς τομῆς.

Δὲν ἔχει ἐξακριβωθεῖ ἀκόμα σὲ ποιά φάση ἀνήκει τὸ τεῖχος ποὺ ἐντοπίστηκε, ἀλλὰ φαίνεται βέβαιο ὅτι βρισκόμαστε ἀκόμα στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ βόρειου σκέλους, ἐφόσον τὸ τεῖχος ἐξακολουθεῖ ἀκόμα νὰ ἔχει κατεύθυνση $A \rightarrow \Delta$.

8. Πρβ. Χ. ΣΑΜΙΟΥ. Τὸ ἐλληνιστικὸ νεκροταφεῖο τῶν ἀρχαίων Ἀβδῆρων. Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη II, 1988 (ὑπὸ ἐκτύπωση).

9. ΠΑΕ 1982, 2· ΠΑΕ 1983, 12.

10. Ὁ.π. σημ. 2· πρβ. σ. 418, εἰκ. 9.

Ἔρευνες στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ βόρειου περιβόλου

Ἄγρὸς Παπαργύρη, ἀρ. κληροτεμαχίου 70 (πίν. 103α)

Στὸν ἀγρὸ αὐτό, ὁ ὁποῖος βρίσκεται στὸ ΒΑ ἄκρο τοῦ βόρειου περιβόλου, εἶχαν βρεθεῖ παλαιότερα ἐνδιαφέροντα εὐρήματα, τὰ ὁποῖα ἔδιναν ἐλπίδες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ κτιρίων ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς¹¹, ἐνῶ δύο πώρινα πρῶιμων κλασικῶν χρόνων ἐπικράνα παραστάδων μὲ τριπλὴ σειρὰ ἐλίκων, ποὺ βρέθηκαν φέτος κατὰ τὴν ἄροση, ἐνίσχυσαν τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἔρευνα τοῦ ἀγροῦ αὐτοῦ (πίν. 103β).

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ὑπῆρξε φέτος πολὺ περιορισμένη καὶ τὰ ἀποτελέσματα της ἔχῃ ἰδιαιτέρα ἐνθαρρυντικά, ἀφοῦ τὸ πᾶχος τῆς ἐπίχωσης εἶναι μικρὸ καὶ ἡ ἐντατικὴ ἄροση ἔχει καταστρέψει τὰ κτιριακὰ λείψανα.

Ἡ ἀνασκαφικὴ τομὴ, ποὺ εἶχε διαστάσεις 8 × 8 μ., ἀποκάλυψε τμῆμα κτιρίου. Ἀποκαλύφθηκε ἓνας τοῖχος μὲ κατεύθυνση Α → Δ περίπου ποὺ διασχίζει λοξὰ τὴν τομὴ καὶ στρῶμα κεραμίδων στὰ βόρεια τοῦ τοίχου. Ὁ τοῖχος εἶναι κτισμένος μὲ μικρὲς πέτρες καὶ σώζεται σὲ χαμηλὸ ὕψος ποὺ δὲν ξεπερνᾷ τὰ 0.50 μ. Στὴ νότια ὀψὲς του εἶναι στὸ μεγαλύτερο τμῆμα του κατεστραμμένος ὥς τὸ ἐπίπεδο τῆς εὐθυνηθρίας του, ἡ ὁποία πατάει στὸν φυσικὸ βράχο.

Στὸ στρῶμα καταστροφῆς τοῦ κτιρίου βρέθηκαν πολλὰ θραύσματα κεραμίδων στέγης καθὼς καὶ θραύσματα ἀβαφῶν ἀγγείων, μεταξὺ τῶν ὁποίων διακρίνονται πολλὰ θραύσματα ὀξυπύθμενων ἀμφορέων. Ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ καὶ τὰ λοιπὰ εὐρήματα (εἰδῶλια, νομίσματα) τὸ στρῶμα καταστροφῆς πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα.

Στὴν ἐλάχιστη ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ κτιρίου ὥς τὸ ἐπίπεδο τῆς εὐθυνηθρίας τοῦ τοίχου ἐμφανίστηκαν καὶ σποραδικὰ δείγματα πρωιμότερης κεραμεικῆς τοῦ 6ου καὶ 5ου π.Χ. αἰῶνα, ἀλλὰ δὲν σημειώθηκε καμιὰ ἐνδειξὴ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀρχαιότερης κτιριακῆς φάσης. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ συχνὴ παρουσία ἰωνικῶν κυλίκων μὲ ταινιωτὴ διακόσμηση ἀπὸ ταινίες παράλληλες ἢ ζιγκ ζάγκ ποὺ ἀποτελοῦν προϊόντα τοπικῶν ἐργαστηρίων, τὰ ὁποῖα ὡς σχῆμα καὶ ὡς διακόσμηση φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦν στὰ Ἀβδήρα τὴν τοπικὴ ἐπιβίωση τοῦ γνωστοῦ ὡς bird bowl τύπου ἰωνικῶν κυλίκων¹². Ἡ

11. *AA* 20, 1965, 459, πίν. 556α.

12. CH. KOUKOULI CHRYSANTHAKI, Sarcophages en terre cuite d'Abdères, *BCH* 94, 1970, 360, εἰκ. 34· πρβ. καὶ *ΠΑΕ* 1984, 4.

περαιτέρω τυπολογική εξέλιξή τους στὰ Ἀβδηρα ἀπὸ τὸν 6ο ὡς τὸν 4ο π.Χ. αἰώνα δὲν ἔχει ἀκόμα μελετηθεῖ.

Γιὰ τὸν χαρακτήρα τοῦ κτιρίου δὲν ἔχουν προκύψει σαφὴ στοιχεῖα. Δύσκολα βέβαια θὰ μπορούσαν τὰ σωζόμενα εὐτελῆ κτιριακὰ λείψανα νὰ συσχετισθοῦν μὲ τὰ πώρινα ἐλικωτὰ ἐπίκρανα παραστάδων ποὺ βρέθηκαν στὴν ἄροση τοῦ ἴδιου ἀγροῦ καὶ τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαν νὰ προέρχονται ἀπὸ ἀνωδομὴ κτιρίου ἢ βωμοῦ¹³. Σημειώνουμε ὅπωςδήποτε τὴν ἀνεύρεση ὀρισμένων θραυσμάτων καμένων πηλῶν - καμινευμάτων καὶ τὸ θραῦσμα μιᾶς πῆλινης μήτρας, εὐρήματα τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελέσουν ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἐντόπιση ἐργαστηρίου στὴν περιοχὴ αὐτή. Στὸ θραῦσμα τῆς πῆλινης μήτρας διασώζεται μέρος ἀπὸ τὸ κεφάλι καὶ τὸ ἄνω σῶμα Διονύσου γενειοφόρου, πιθανότατα καθημένου (πίν. 103β). Ἡ ἔλλειψη μετωπικότητας στὴν ἀπόδοση τοῦ κεφαλιοῦ καὶ ἡ ἀπόδοση τοῦ ἄκρου ἀριστεροῦ χεριοῦ ὡς περίοπτου ἀποκλείει τὴ συσχέτιση τῆς μήτρας μὲ τὶς γνωστὲς καὶ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Θράκης ἀνάγλυφες προτομὲς τοῦ Διονύσου¹⁴. Ἡ χαμηλὴ ὥστόσο «ἀνάγλυφική» ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν φαίνεται νὰ ἀποκλείει τὴν περίπτωση περίοπτου ἀγαλματίου καὶ συνηγορεῖ γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς μήτρας σὲ πῆλινη πλάκα ζωφόρου ἢ μετόπης μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση. Ἡ κακὴ διατήρηση καθιστᾷ προβληματικὴ τὴ χρονολόγηση, ἀλλὰ ὁ τύπος τοῦ Διονύσου μάλλον ἀπηχεῖ ἔργο κλασικῶν χρόνων.

Στὸν ἀγρὸ δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει μεγάλη ἐπίχωση, ὅπωςδήποτε ὅμως ἀπαιτεῖται ἐπέκταση καὶ ὁλοκλήρωση τῆς ἔρευνας.

Ἀγροὶ Ἀβράμογλου καὶ Κιοσσέ, ἀρ. κληρ. 58, 46 (Ε. ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ)

Μετὰ τὰ νέα καὶ πολὺ σημαντικὰ στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη καὶ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ πρώιμου ἀρχαικοῦ νεκροταφείου στὰ Ἀβδηρα, ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν πρώτη ἀποικία τῶν Κλαζομενίων¹⁵, διενεργεῖται συστη-

13. Ἀρ. Εὐρ. Μουσείου Κομοτηνῆς 1526. Πρβ. ἀντίστοιχο ἐπίκρανο παραστάδος βωμοῦ ἢ ναῖσκου ἀπὸ τὸ Διδυμαῖο· Ε. BUSCHOR, *Altsamische Bauschmuck*, AM 72, 1957, 18, παρένθ. πίν. 24,1 ἢ ἀντίστοιχο παράδειγμα ἀπὸ Βαθὺ Σάμου ὁ.π. 23, παρένθ. πίν. 25,1.

14. Ε. ΤΣΙΜΠΙΔΗ ΠΕΝΤΑΖΟΥ, ΠΑΕ 1971, Ἀρχαιολογικαὶ Ἐρευναι ἐν Θράκῃ, ΠΑΕ 1971, 104, πίν. 125α.

15. Ε. ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ, Ἀνασκαφὴ στὸ ἀρχαῖο νεκροταφεῖο Ἀβδήρων, Τὸ Ἀρχαιο-

ματική έρευνα για τήν έντόπιση τής θέσης, τής έκτασης καί τής διάρκειας ζωής αὐτῆς τής πρώτης ἀποικίας. Μὲ βάση τίς λιγοστὲς ἀνασκαφικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴ θέση τοῦ οἰκισμοῦ τῶν Κλαζομενίων στὴ ΒΔ γωνία τοῦ βόρειου περιβόλου τῆς ἀρχαίας πόλης στὴν περιοχή «Βάλτα Ζαμπάκη»¹⁶ καί μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀνέγερση θραυσμάτων ἀπὸ δύο ἀγγεῖα τοῦ β' μισοῦ τοῦ 7ου π.Χ. αἰώνα (πίν. 104β) στὸν ἀγρὸ κληρονόμων 'Αβράμογλου ποὺ βρίσκεται στὴν ἴδια περιοχή, διενεργήθηκε δοκιμαστικὴ στρωματογραφικὴ έρευνα στὸν ἀγρὸ 'Αβράμογλου καί στὸν γειτονικὸ Κ. Κιοσσέ (πίν. 104α).

Ὅπως καί σὲ ὁλόκληρὴ τὴν έκταση τοῦ βόρειου περιβόλου τῆς ἀρχαίας πόλης, ἔτσι καί στοὺς ἀγροὺς αὐτοὺς παρατηρεῖται ἐπιφανειακὰ μιὰ οἰκιστικὴ φάση τοῦ 4ου - 3ου π.Χ. αἰώνα. Στὸ κέντρο τοῦ ἀγροῦ 'Αβράμογλου ἀπὸ παλαιὰ εἶχε ἐντοπιστεῖ ἐπίμηκες ἔξαρμα ποὺ ἔμενε ἀκαλλιέργητο, ἐπειδὴ παρουσιάζεται σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μιὰ μεγάλη συγκέντρωση λίθων — προφανῶς τὰ ἐρείπια ἐνὸς κτίσματος ποὺ πρέπει νὰ ἀνήκει στὴν οἰκοδομικὴ φάση τοῦ 4ου - 3ου π.Χ. αἰώνα.

Στοὺς δύο ἀγροὺς πραγματοποιήθηκαν συνολικὰ 23 τομὲς διαστάσεων 2×2 μ. Τέσσερις ἀπὸ αὐτὲς ἐπεκτάθηκαν κατὰ ἄλλα 2 μ. καί μία κατὰ 4 μ. Στὰ περισσότερα σημεῖα ἡ ἐπίχωση ἦταν μικρὴ καί ἐλάχιστη καί ἀποκαλύφθηκε ὁ φυσικὸς εὐθρυπτος βράχος, ποὺ φαίνεται ὅτι ἦταν ὁρατὸς καί στὴν ἀρχαιότητα σὲ πολλὰ σημεῖα. Ἐντοπίσθηκαν σποραδικὰ κτιριακὰ λείψανα τοῦ 4ου - 3ου π.Χ. αἰώνα σὲ τομὲς, ὅπου ἡ ἐπίχωση ἔφθανε καί μέχρι τὰ 0.70 μ. Ἐτσι στὴν τομὴ ΙΑ ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 3.45 μ. τμήμα θεμελίου τοίχου ἀπὸ ἀδρολαξευμένους πωρόλιθους· ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ ΝΑ πρὸς τὰ ΒΑ καί τὸ μεγαλύτερο πλάτος του εἶναι 0.57 μ. Ὑπολείμματα κατεστραμμένου τοίχου ἢ θεμελίου μήκους 0.87 μ. καί στρῶμα καταστροφῆς ἀπὸ θραύσματα κορινθιακῶν στρωτήρων στέγης καί ὄστρακα μελαμβαφῶν καί ἀβαφῶν ἀγγείων καθὼς καί ταινιωτῶν ἰωνικῶν κυλίκων ἀποκαλύφθηκαν στὴν τομὴ Η, πολὺ κοντὰ στὴ ΝΑ γωνία τοῦ ἀκαλλιέργητου ἔξάρματος στὸ κέντρο

λογικὸ Ἔργο στὴ Μακεδονία καί στὴ Θράκη Ι, 1987, 421 κέ., σημ. 7, ὅπου καί προηγούμενη βιβλιογραφία.

16. Ὁ.π. σημ. 2 Εἰδικότερα γιὰ κεραμεικὴ καί εἰδῶλια 7ου π.Χ. ἀπὸ τὸν τομέα ΙΙ πρβ. ΠΑΕ 1983, 6 πίν. 5γ καί 5 πίν. 5β. ΠΑΕ 1984, 6 - 11 εἰκ. 6, 12, 14α.

τοῦ ἀγροῦ Ἀβράμογλου. Στὴ ΒΑ γωνία τοῦ ἴδιου ἐξάρματος, στὴν τομὴ ΙΓ, ἐντοπίσθηκαν δύο κάθετα μεταξύ τους τμήματα τοίχων καὶ ὑπολείμματα ἀπὸ ἓνα πλακόστρωτο (πίν. 105α), ἐνῶ μέρος λιθόστρωτου δαπέδου ἀποκαλύφθηκε στὴν τομὴ ΚΓ (πίν. 105β). Ἀποτελεῖται ἀπὸ πυκνὰ τοποθετημένες πέτρες σὲ μερικὰ σημεῖα καὶ σὲ ἄλλα ἀπὸ κομμάτια ἀσβεστοκονίας ποὺ περιέχει ἀμμοχάλικο. Ἡ πάνω ἐπιφάνειά τους εἶναι ἐπίπεδη· φαίνεται ὅμως ὅτι προέρχονται ἀπὸ προγενέστερο δάπεδο ποὺ εἶχε ἐνιαία ἐπιφάνεια. Σπαράγματα ὁμοίου δαπέδου βρέθηκαν ἐπίσης στὶς τομὲς Θ καὶ ΙΒ καὶ πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ κτίριο, τὰ ἑρεπίπια τοῦ ὁποίου σχηματίζουν τὸ ἔξαρμα γῆς στὸ κέντρο τοῦ ἀγροῦ. Στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγηση αὐτοῦ τοῦ κτιρίου ἔδωσε ἡ δοκιμαστικὴ τομὴ ΙΗ (2 × 6 μ.), ποὺ ἔγινε κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ἐξάρματος. Κάτω ἀπὸ ἓνα στρώμα καταστροφῆς ποὺ περιεῖχε ἀφθονο οἰκοδομικὸ ὕλικὸ (πέτρες ἀπὸ πολλὰ θραύσματα κεράμων στέγης σικελικοῦ τύπου) με ἐντονα ἔχνη φωτιάς, ἐνδεικτικῶν τῆς αἰτίας κατάρρευσης τοῦ κτιρίου, ἀποκαλύφθηκαν ὑπολείμματα ἀπὸ τὴν πλευρικὴ ὄψη ἑνὸς τοίχου. Σῶζεται ἓνας λαξευμένος πώρινος γωνιόλιθος τοιχοβάτη ποὺ βαίνει σὲ ἓνα εἶδος εὐθυντηρίας ἀπὸ ἀδρουοειδῆ πέτρες (πίν. 104α). Ἀπὸ τὰ ἐπάνω στρώματα τῆς ἐπίχωσης αὐτοῦ τοῦ τοίχου προέρχονται βάσεις ὀξυπύθμενων ἀμφορέων τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα, θραῦσμα ἀπὸ τὴ λεκάνη πήλινου λουτηρίου¹⁷, καθὼς καὶ θραῦσμα πήλινου ἀναγλύφου με παράσταση γρύπα.

Στὰ κατώτερα ὅμως στρώματα τῆς ἐπίχωσης, στὸ ἐπίπεδο τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους, ὅπου ἐδράζεται ἡ εὐθυντήρια τοῦ τοίχου, περισυλλέχθηκε λίγη κεραμεικὴ, χαρακτηριστικὴ τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων. Εἶναι ἐπομένως πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ κατασκευὴ ποὺ χρησιμοποιήθηκε στὴν εὐθυντήρια τοῦ τοίχου τῆς κλασικῆς ἐποχῆς ἀνήκει σὲ μιὰ οἰκοδομικὴ φάση τοῦ β' μισοῦ τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνα.

Περὶ σσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴ διερεύνηση τῆς στρωματογραφίας ἔδωσαν οἱ τομὲς σὲ σημεῖα ποὺ ἡ ἐπίχωση ἦταν μεγαλύτερη (1.50 - 2 μ.), ὅπως π.χ. ἡ τομὴ ΙΔ: στὰ κατώτερα στρώματά της, ποὺ εἶχαν διαταραχθεῖ ἀπὸ τὶς νεώ-

17. Γιὰ τὴ χρῆση καὶ τὴ διακόσμηση παρόμοιων ἀντικειμένων ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς Θράκης πρβ. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ, *Προανασκαφικὲς ἔρευνες στὴ Θράκη* (1967), 117 - 127, εἰκ. 46, 1 - 2, πίν. 71, 1 - 2.

τερες φάσεις τοῦ 4ου καὶ 3ου π.Χ. αἰώνα, περισυλλέχθηκε ἐπίσης κεραμεικὴ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα μαζί με κεραμεικὴ τοῦ τέλους τοῦ 7ου π.Χ. αἰώνα.

Ἀνάλογη εἰκόνα διαταραχῆς τῆς ἀρχαϊκῆς φάσης ἀπὸ τὴ νεώτερη τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα εἶχαμε καὶ στὴν τομὴ KB, ὅπου τὸ πάχους περίπου 0.40 μ. πρῶμο ἀρχαϊκὸ στρώμα εἶχε διαταραχθεῖ ἀπὸ ἓνα λάκκο ἀποθήκευσης ὀξυπύθμενων ἀμφορέων τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα. Ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς ἀμφορεῖς σώζονταν ἀκέρατοι (πίν. 106β). Ἐνδιαφέροντα εἶναι ἐπίσης τὰ εὐρήματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ ἐνὸς λαξευμένου στὸ βράχο κυκλικοῦ ἀποθέτη, ἓνα μέρος τοῦ ὁποῖου ἀποκαλύφθηκε στὴν τομὴ IE. Μὲ τὴν προσθήκη ἐνὸς χαμηλοῦ τοιχείου, κτισμένου στὴ μία πλευρὰ τοῦ στομίου του, τὸ βάθος τοῦ ἀποθέτη ἐφθανε συνολικὰ τὸ 1.5 μ., ἐνῶ ἡ διάμετρός του στὸ στόμιο εἶναι 1.60 μ. καὶ στὸν πυθμένα 1.45 μ. Ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα — ὄχι καὶ πολλὰ — ποὺ βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀποθέτη ἀναφέρουμε ἐδῶ μερικὰ θραύσματα πῆλινων εἰδωλίων τοῦ 4ου - 3ου π.Χ. αἰώνα, θραῦσμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος ὑπόστατου λουτηρίου¹⁸, θραῦσμα ἀπὸ περιχέλωμα πίθου, καθὼς καὶ ὄστρακα ἀγγείων ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα διακρίνονται θραύσματα ἀπὸ δύο οἰνοχόες τοπικοῦ ἐργαστηρίου. Ἀπὸ τὰ παραπάνω εὐρήματα καὶ τὰ λιγοστὰ χάλκινα νομίσματα ὁ ἀποθέτης πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὰ τέλη τοῦ 4ου - ἀρχὲς 3ου π.Χ. αἰώνα.

Ἡ φετινὴ δοκιμαστικὴ ἔρευνα στοὺς ἀγρούς Ἀβράμογλου καὶ Κιοσσὲ τῆς θέσης «Βάλτα Ζαμπάκη» (πίν. 106, 107) ἐπιβεβαίωσε τὴν τοποθέτηση τοῦ οἰκισμοῦ τῶν πρώτων Κλαζομενίων ἀποίκων στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἀλλὰ καὶ τὴν παρουσία τοῦ οἰκισμοῦ τῆς νεώτερης φάσης τῆς ἀποικίας τῶν Τηίων στὴν ἴδια θέση.

Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἀπὸ τὶς πρῶτες ἀνασκαφικὲς ἔρευνες στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ βόρειου περιβόλου ἔχει ἐπισημανθεῖ ὅτι τὸ φυσικὸ ὑπόβαθρο πρέπει νὰ βρισκόταν σὲ μικρὸ βάθος καὶ σὲ ὀρισμένα σημεῖα νὰ ἦταν ἐμφανὲς ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Ἡ ἀπουσία παραγόντων πρόσχωσης σὲ συνδυασμὸ με τὴ

18. Γιὰ ὑπόστατα αὐτοῦ τοῦ τύπου πρβ. W. DEONNA, *Le mobilier delien, Délos* XVII, 49, πίν. 149 (μαρμάρινο) καὶ *Olynthos* XII, 218, 223, πίν. 191, 2 (πῆλινο ἀλλὰ χωρὶς διακόσμηση).

συνεχῆ κατοίκηση τοῦ χώρου καὶ τῇ λιθορυχίᾳ τῶν ἀρχαίων¹⁹, τῶν βυζαντινῶν²⁰ ἀλλὰ καὶ τῶν νεώτερων χρόνων²¹, ἔχει συντελέσει στὴν ἐκτεταμένη καταστροφή τῶν ἀρχαίων κτιρίων. Ἡ καταστροφή αὐτὴ δυστυχῶς συνεχίζεται ὡς σήμερα, ἐφ' ὅσον ἡ ἀρχαία πόλη περιλαμβάνεται μέσα στὴν παραγωγικὴ γῆ τοῦ σύγχρονου χωριοῦ τῶν Ἀβδήρων καὶ παρὰ τὶς προσπάθειες τῆς Ἑφορείας Ἀρχαιοτήτων νὰ προχωρήσει τὶς ἀνταλλαγὰς τῶν χωραφιῶν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου καὶ νὰ ἀπαγορεύει ἐν τῷ μεταξὺ τὶς ἰσοπεδώσεις καὶ τὴ βαθιὰ ἄροση, ἡ σύγχρονη μηχανικὴ καλλιέργεια ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσοπεδώνει τὰ κατεστραμμένα ἤδη ἀπὸ τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων κτίρια τῆς ἀρχαίας πόλης.

ΧΑΪΔΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

19. Πρβ. π.χ. λιθορυχία στὸ τεῖχος τῆς νεώτερης φάσης (B) καὶ ἐξαφάνιση τοῦ τείχους μετὰ τὴν ἐπικάλυψή του ἀπὸ τὴν Ἑστία Ε3 καὶ τὸν τάφο T16. *Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη* I, 1967, 418, εἰκ. 10 καὶ 2.

20. Πρβ. μετονομασία τῶν ἀρχαίων Ἀβδήρων σὲ Πολύστυλο στὰ βυζαντινὰ χρόνια καὶ τὴν πλήρη ἀπουσία σήμερα κιόνων καὶ ἄλλου ἀρχιτεκτονικοῦ ὕλικου στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῶν Ἀβδήρων.

21. Τὰ σύγχρονα χωριά Ἀβδηρα, Μάνδρα καὶ Πεζούλα ἔχουν προμηθευθεῖ ἀπὸ τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῶν Ἀβδήρων οἰκοδομικὸ ὕλικό.

17. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟΝ ΑΓ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟ ΜΑΡΩΝΕΙΑΣ

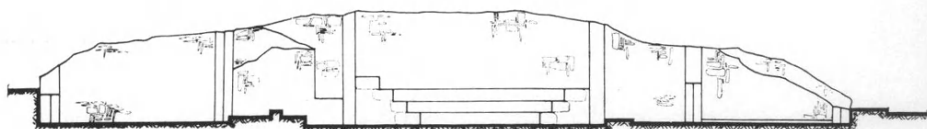
(Πίν. 108 - 111)

Για τέταρτη ανασκαφική περίοδο συνεχίστηκε από τὸν ὑπογραφόμενο ἡ ἔρευνα στὸν Ἅγ. Χαράλαμπο Μαρωνείας, ὅπου σύμφωνα μὲ τὰ μέχρι τοῦδε δεδομένα ἀνακαλύφθηκε πιθανότατα ὁ καθεδρικός ναὸς τῆς Μητροπόλεως Μαρωνείας κατὰ τὸν 11ο καὶ 12ο αἰ., ὅπως τοῦτο μαρτυρεῖται ἔμμεσα μὲν, ἀλλὰ σαφῶς ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἡμικυκλικοῦ συνθρόνου. Στὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ ἔλαβε μέρος ἡ Σεβαστὴ Σαρρῇ, τελειόφοιτος τοῦ ἀρχαιολογικοῦ τμήματος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης, ἐνῶ τὰ σχέδια τῆς ἀνασκαφῆς ἐξεπόνησε ἡ Εὐαγγελία Τσάτσου, ἀρχιτέκτων μηχανικός (εἰκ. 1). Πρὶν ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τῆς συστηματικῆς ἔρευνας ἔγινε ὅχι μόνον ὁ ἀναγκαῖος καθαρισμὸς τοῦ χώρου, ἀλλὰ καὶ ἡ μεταφορὰ ὅλων τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῶν προηγούμενων ἀνασκαφικῶν περιόδων νοτιοανατολικότερα τῶν ἀψίδων τοῦ ναοῦ γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ ἐπέκτασις τῆς ἀνασκαφῆς (πίν. 108α).

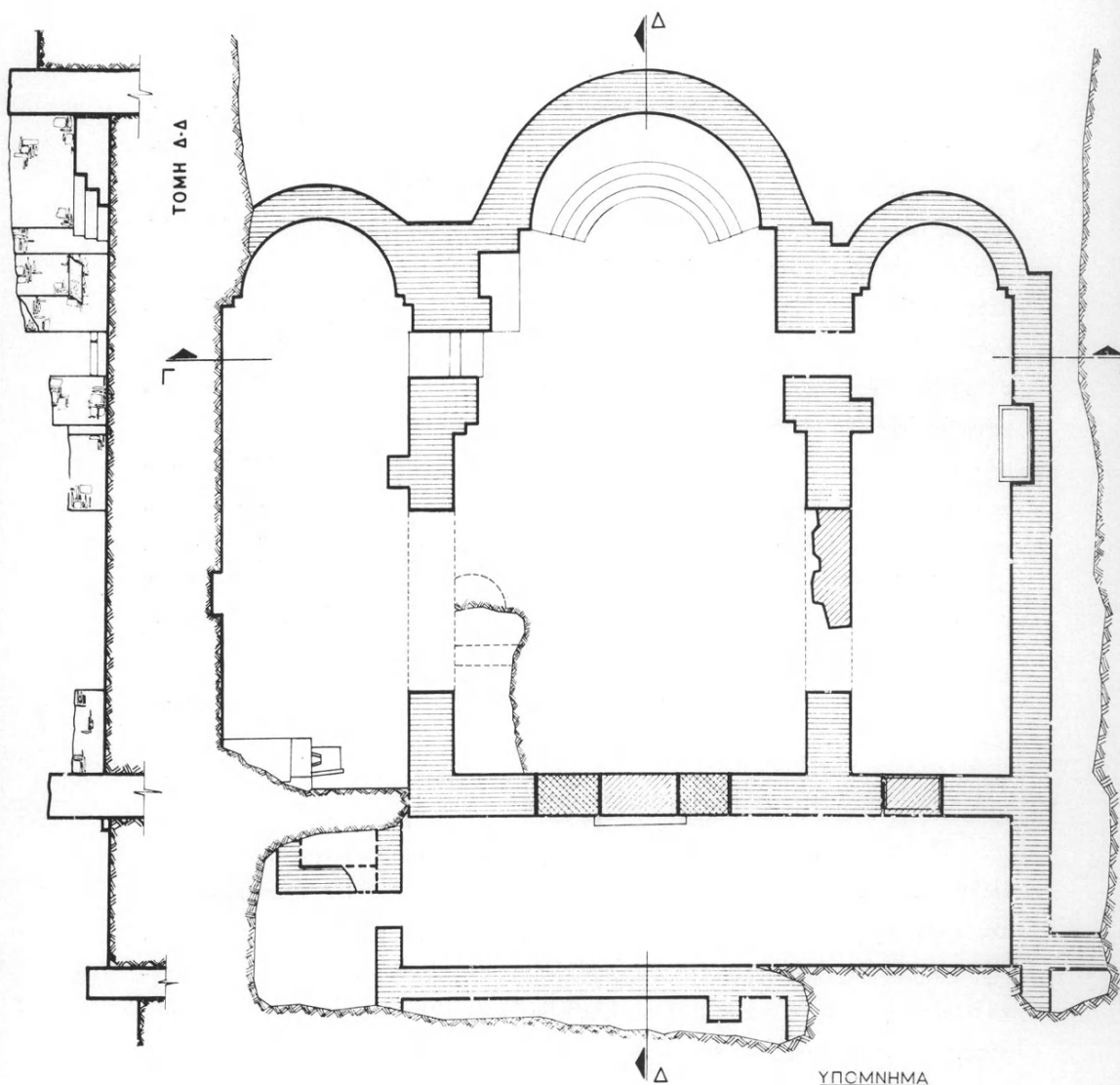
Ἡ ἔρευνα περιορίστηκε φέτος στοὺς τομεῖς Δ, Ζ καὶ Η, ἐνῶ κύριος στόχος τῆς ἦταν ἡ ἀποκάλυψις ὁλοκλήρου τῆς ἐκτάσεως τῆς ἐκκλησίας τῶν μεσοβυζαντινῶν χρόνων, συγκεκριμένα μάλιστα τοῦ βόρειου κλίτους (πίν. 108β).

Τομέας Δ

Ἰδιαίτερη προσπάθεια καταβλήθηκε γιὰ νὰ κοποῦν τὰ μεγάλα κλαδιὰ τῆς ἐλιάς, τὰ περισσότερα τῶν ὁποίων κρέμονταν πάνω ἀπὸ τὸν στεγασμένο χώρο τῆς ἀνασκαφῆς, ὁ πολὺ χοντρὸς κορμὸς τῆς, καθὼς καὶ οἱ πελώριες ρίζες τῆς. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ τῆς κοπῆς καὶ ξεριζώσεως τοῦ αἰωνόβιου δένδρου χρειάστηκε ἰδιαίτερη προσοχὴ γιὰ νὰ μὴν προκληθοῦν ζημιὲς στοὺς τοίχους τοῦ πλάγιου βόρειου κλίτους, μάλιστα δὲ κατὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ κάτω μέρους τοῦ κορμοῦ καὶ τῶν ριζῶν τῆς ἐλιάς μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ. Μέσα στὶς ρίζες τῆς ἐλιάς ἦταν σφηνωμένα τὰ ἀκόλουθα εὐρήματα: τεμάχια μαρμάρων ἀπὸ πλακόστρω-

ΤΟΜΗ Γ-Γ

ΚΑΤΩΗ ΣΤΑΘΜΗ -270

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Φάση Ι

Φάση ΙΙ

Φάση ΙΙΙ

Εικ. 1. Ο καθεδρικός ναός της Μητροπόλεως Μαρωνείας.

ση, μικρὸ τμῆμα ὀκταγωνικοῦ κιονίσκου τέμπλου, στὴ μίᾳ πλευρᾷ τοῦ ὁποίου διαγράφεται ἀνάγλυφη μορφή τοῦ «λατινικοῦ» σταυροῦ (πίν. 109α), σπάραγμα τοιχογραφίας μὲ ἐρυθρὸ χρῶμα, ὅστρακα κλασικῶν χρόνων, ἐφυαλωμένα ὅστρακα μεσοβυζαντινῶν χρόνων (πίν. 110β), θραύσματα γυαλιοῦ, κομμάτι ἀπὸ κρύσταλλο, ἄλλα σπαράγματα τοιχογραφιῶν, μικρὰ ὑπολείμματα ἀπὸ κάρβουνο, μικρὸ τμῆμα κιονίσκου καὶ ἓνα τμῆμα μαρμάρινου θυρώματος σὲ βάθος 1 μ.

Στὴ ΒΔ γωνία τοῦ τομέα καὶ σὲ βάθος 0.70 μ., ὅπου τὸ χῶμα εἶναι γκριζόμαυρο, βρέθηκαν διάσπαρτα ἀνθρώπινα ὀστά, ὅστρακα ρωμαϊκῶν, κλασικῶν καὶ βυζαντινῶν χρόνων καὶ κεραμίδια μὲ ἀνάγλυφα σχέδια στὴ μίᾳ πλευρᾷ τους. Ἀξιομνημόνευτα εὐρήματα ἐπίσης εἶναι τεμάχιο μαρμάρου ἀπὸ θωράκιο μὲ ἀνάγλυφα σχέδια ἀνθεμίων (πίν. 109β), ἀρκετὰ ἀκόσμητα ὅστρακα κλασικῶν χρόνων, ἐφυαλωμένα ὅστρακα μεσοβυζαντινῶν χρόνων μὲ κίτρινο καὶ πράσινο χρῶμα, μερικὰ δὲ ἀπ' αὐτὰ μὲ ἐγγράρακτη διακόσμηση, ἓνα νόμισμα, ποὺ δὲν διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση καὶ μόνο στὴ μίᾳ πλευρᾷ του διακρίνεται ἀμυδρὰ ἡ παράσταση τοῦ σταυροῦ, ἓνα σιδερένιο καρφὶ μήκους 0.07 μ., μίᾳ σιδηρόπετρα καὶ κομμάτια ἀπὸ κάρβουνο.

Ἐξάλλου στὸν ἴδιο χῶρο καὶ σὲ βάθος 1 μ. ἤλθαν στὸ φῶς ἓνα νόμισμα μὲ δυσδιάκριτες παραστάσεις, ἀρκετὰ ἐφυαλωμένα ὅστρακα μὲ χρώματα πράσινο καὶ κίτρινο, θραῦσμα ἀπὸ κλασικὸ ἀγγεῖο μὲ μαῦρο χρῶμα, δύο σφόνδυλοι, ὁ ἓνας μεταλλικὸς καὶ ὁ ἄλλος πήλινος. Ὁ πήλινος, ποὺ ἔχει κίτρινωπὸ χρῶμα, φέρει διακόσμηση μὲ σταυρούς. Κάθε σταυρὸς σχηματίζεται ἀπὸ τέσσερις μικροὺς κύκλους μὲ μίᾳ τελείᾳ στιγμή στὸ μέσον.

Σὲ βάθος 1.20-1.30 μ. βρέθηκαν ἐπίσης ὅστρακα κλασικῆς καὶ μεσοβυζαντινῆς περιόδου, ὀρισμένα ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ μὲ κίτρινο χρῶμα καὶ χωρὶς ἄλλη διακόσμηση, ἄλλα μὲ ἐγγράρακτες διακοσμήσεις, θραῦσμα γυαλιοῦ, βάση ἐφυαλωμένου ἀγγείου μὲ κίτρινο χρῶμα καὶ χωρὶς διακόσμηση, βάση μὲ πράσινο χρῶμα καὶ ἐγγράρακτη γραμμικὴ διακόσμηση ἐσωτερικά, ἓνα καρφί, τεμάχιο ἀκροκεράμου μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση ἀνθεμίου, δύο ἄλλα κεραμίδια μὲ ἀνάγλυφα σχέδια, βάση ἐφυαλωμένου ἀγγείου μὲ πράσινο χρῶμα καὶ ἐγγράρακτες γραμμικὲς διακοσμήσεις καὶ μικρὸ κομμάτι ἀπὸ καμένο ξύλο.

Σὲ βάθος 1.40-1.60 μ., ὅπου κυριαρχοῦν τὰ συντρίμματα τοιχοποιίας, τὰ εὐρήματα ἦταν κεραμίδια μὲ διάφορα ἀνάγλυφα σχέδια, τεμάχια μαρμάρων, ἓνα ἀπ' αὐτὰ προέρχεται ἀπὸ κιονόκρανο (πίν. 109δ), δύο βάσεις ἀπὸ βυζαντινὰ ἀγγεῖα, τὸ μὲν ἓνα μὲ κίτρινο χρῶμα, τὸ δὲ ἄλλο μὲ γραμμικὴ διακόσμηση σὲ

πράσινο βάθος, δύο θραύσματα γυαλιοῦ, ἓνα σιδερένιο καρφί, ἓνα μικρὸ κάρβουνο, μιὰ ὀξυπύθμενη βάση ἀγγείου, καθὼς καὶ μερικά ἄλλα ἐφυαλωμένα ὄστρακα.

Στὸ μέρος τῆς διόδου ποὺ σχηματίζεται μεταξύ τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ Βήματος καὶ τοῦ ΒΑ πεσσοῦ περισυλλέχθηκαν δύο σπαράγματα τοιχογραφιῶν με ἔχνη ζωγραφικοῦ διακόσμου, ποὺ θὰ κοσμοῦσε ἀσφαλῶς τὸν χώρο τῆς ἐκκλησίας, τεμάχιο θωρακίου με εὐθεῖες ἀνάγλυφες αὐλακώσεις, κονιορτοποιημένο χρυσοκίτρινο ὕλικό, ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ, ὅπως φαινόταν, ἀπὸ τὴν ἀποσάθρωση κονιαμάτων τοιχοποιίας καὶ τοιχογραφιῶν, τεμάχιο θωρακίου, κομμάτι σιδήρου, μαρμάρينو δάκτυλο ἀνθρώπινου ποδιοῦ, ποὺ προέρχεται ἀπὸ κάποιο ἄγαλμα.

Στὴ δίοδο αὐτὴ ἀνακαλύφθηκε μιὰ βαθμίδα, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀρχιτεκτονικά μέλη, ὅπως: θραῦσμα κίονα, τμήμα θυρώματος καὶ ἄλλα μαρμάρινα τεμάχια (πίν. 111α).

Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ κάτω κορμοῦ τῆς ἐλιδᾶς καὶ τῶν ριζῶν τῆς ἤλθαν στὸ φῶς τὰ ἀκόλουθα εὐρήματα: ἓνα καρφί, κλασικὰ ὄστρακα, δύο κεραμίδια με ἀνάγλυφα σχέδια, ὀλόκληρη πῆλινη τετράγωνη πλάκα ἀπὸ πλινθόστρωτο, ἓνα κατώφλι, τεμάχιο μαρμάρου ἀπὸ πεσσό, κομμάτι γυαλιοῦ, ἓνα καρφὶ μήκους 0.20 μ., τὸ μεγαλύτερο συγκριτικὰ με τὰ ἄλλα ποὺ ἔχουν ἀνακαλυφθεῖ μέχρι σήμερα, λαβὲς πῆλινων ἀγγείων, ἐφυαλωμένα ὄστρακα μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ μιὰ βάση με γραμμικὲς ἐγχάρακτες διακοσμήσεις σὲ καφὲ βάθος, ἓνα καρφὶ μήκους 0.6 μ., ἓνας καλυπτῆρας καὶ μεταλλικὴ λαβὴ πόρτας σὲ σχῆμα πετάλου.

Σὲ βάθος 1.60-1.70 μ. βρέθηκαν ἐξάλλου κομμάτι κονιάματος, ποὺ στὴ μιὰ πλευρὰ του εἶχε βαθυκύανο χρῶμα ἀπὸ ζωγραφικὴ διακόσμηση, λαβὲς ἀγγείων κλασικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων, στρωτῆρες καὶ καλυπτῆρες, βάση ἀπὸ μεγάλο ἀγγεῖο, πιθανῶς ἀπὸ ἀμφορέα, τεμάχιο ἀπὸ πωρόλιθο, μικρὸ τμήμα μαρμάρινης πλάκας ἀπὸ δάπεδο, θραῦσμα γυαλιοῦ, ἐφυαλωμένα ὄστρακα μεσοβυζαντινῆς περιόδου με κιτρινοπράσινο χρῶμα καὶ χωρὶς ἄλλη διακόσμηση, ἀκόσμητη βάση ἀγγείου, μαυρισμένη ἀπὸ φωτιὰ στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς, καθὼς καὶ τεμάχιο θωρακίου.

Μὲ τὴ βαθμίδα καὶ κατὰ στρώματα ἀφαίρεση τῆς ἐπιχώσεως φάνηκε καὶ ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ἀριστεροῦ κλίτους. Μπροστὰ στὴν κόγχη τῆς Προθέσεως καὶ σὲ βάθος 1.60 μ. ἤλθαν στὸ φῶς τεμάχιο πα-

λαιοχριστιανικοῦ θωρακίου μετ' ἀνάγλυφη παράσταση κισσοῦ (πίν. 109γ), κατώφλι πόρτας, δύο βυζαντινὰ κεραμίδια, τὸ ἓνα καλυπτήρας καὶ τὸ ἄλλο στρωτήρας, θραύσματα γυαλίων, κομμάτι σιδήρου, κλασικὰ ὅστρακα, μερικὰ ἐφυαλωμένα ὅστρακα μεσοβυζαντινῶν χρόνων καὶ κομμάτια κάρβουνου.

Στῇ ΒΔ γωνίᾳ τοῦ ἀριστεροῦ κλίτους ἀνακαλύφθηκε μικρὸ πατητήρι (πίν. 111β), πράγμα πού ἐγινε μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς ἐκκλησίας καὶ τὴν παύση της ὡς χώρου λατρείας. Παρόμοια πατητήρια ἔχουν ἐπισημανθεῖ καὶ σὲ ἄλλα μέρη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Μαρωνείας.

Ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας σὲ βάθος 1.80 μ. ἔφερε στὸ φῶς κομμάτια πλίνθων, πού εἶναι φανερό ὅτι εἶχαν πέσει ἀπὸ τοὺς τοίχους τῆς ἐκκλησίας, τεμάχια μαρμάρου ἀπὸ πλακόστρωση, τμήμα πεσσίσκου, ὅστρακο μαυρισμένο ἀπὸ φωτιά, μικρὰ κάρβουνα, διάσπαρτα ἀνθρώπινα ὀστά, δόντια ἀγριόχοιρου, ὅστρακα ρωμαϊκῶν χρόνων, μερικὲς βάσεις ἐφυαλωμένων ἀγγείων σὲ ἀνοιχτοπράσινο χρῶμα καὶ μετ' γραμμικὴ διακόσμηση, ἄλλα ἐφυαλωμένα ὅστρακα μετ' καφέ χρῶμα, ἓνα δὲ ἀπ' αὐτὰ φαίνεται κολλημένο πάνω σὲ κονίαμα πράσινου χρώματος καὶ προέρχεται μάλλον ἀπὸ πιάτο, πού θὰ κοσμοῦσε ἴσως τὴν πρόσοψη τοῦ ναοῦ.

Τὸ χρῶμα πλυσίων τῆς κόγχης τῆς Προθέσεως καὶ σὲ βάθος 1.80 μ., πού προαναφέραμε, εἶναι κοκκινωπό, ἐνῶ μακρύτερα, δηλ. στὸ μέσον καὶ στὸ δυτικὸ μέρος τοῦ κλίτους, εἶναι ἔντονα γκριζωπό.

Μετὰ τὴν περαιτέρω ἔρευνα σὲ βάθος 1.90-2 μ. διαπιστώθηκε ὅτι τὸ δάπεδο πού θὰ ἦταν ἀπὸ μαρμαρίνες πλάκες ἢ καὶ τὸ πιθανότερο ἀπὸ πλίνθους, ὅπως εἶναι τοῦ δεξιοῦ κλίτους, δὲν σώζεται. Τὰ εὐρήματα στὸν χώρῳ αὐτὸ ἦταν ἀρκετὰ κάρβουνα, τμήματα θυρώματος, κομμάτια σιδηρόπετρας, ὅστρακα καμένα καὶ μαυρισμένα ἀπὸ φωτιά, ἐφυαλωμένα μεσοβυζαντινὰ ὅστρακα σὲ χρώματα πράσινο καὶ κίτρινο χωρὶς ἄλλη διακόσμηση, θραῦσμα πράσινου γυαλιοῦ, τέσσερα τεμάχια θωρακίου ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα κοσμεῖται μετ' παράσταση ἀνθεμίου καὶ σταυροῦ, καθὼς καὶ μία κολόνα μήκους 2.36 μ. κοντὰ στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ βόρειου κλίτους. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ἢ κολόνα αὐτῇ, ὅπως, καὶ ἡ προηγούμενη νὰ ἦταν τοποθετημένη στὸ ἀνοιγμα πού ὀρίζεται μετὰξὺ τοῦ βορειοδυτικοῦ καὶ τοῦ βορειοανατολικοῦ πεσσοῦ καὶ θὰ ἦταν μάλλον δίτοξο.

Σὲ ἐπαφὴ μετὰ τὸν βορειοανατολικὸ πεσσὸ καὶ στὸ μέρος τοῦ βόρειου κλί-

τους βρέθηκε ἐξάλλου τεμάχιο μαρμάρου, ἐπάνω στοῦ ὁποῖο σώζεται μέρος ἐπιγραφῆς μεσοβυζαντινῶν χρόνων:

IC ANTIKE' T

ICON

Τομέας Ζ

Στὸν τομέα Ζ, συγκεκριμένα στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ κεντρικοῦ κλίτους καὶ μάλιστα στὶς ρίζες μιᾶς ἀκακίας βρέθηκαν σὲ βάθος 0.35 μ. θραύσματα ἀπὸ πολύχρωμα γυαλιά, μικρὴ βάση ἀπὸ κλασικὸ ἀγγεῖο, ἀρκετὲς λαβές, καθὼς καὶ ὅστρακα ἀγγείων ρωμαϊκῆς καὶ κλασικῆς ἐποχῆς.

Στὸ ἴδιο βάθος ἐπίσης ἤλθαν στὸ φῶς ἐφυαλωμένα ὅστρακα μεσοβυζαντινῶν χρόνων μὲ διάφορα χρώματα, πράσινο, κίτρινο, μπλὲ καὶ κόκκινο, διάσπαρτα ἀνθρώπινα ὀστά, καθὼς καὶ θραῦσμα γυαλιοῦ κυανοπράσινου χρώματος. Δὲν ἀποκλείεται τὸ ἀνωτέρω τμήμα γυαλιοῦ νὰ προέρχεται ἀπὸ παράθυρο ἢ ἀπὸ τὰ παράθυρα ποὺ θὰ διατροποῦσαν τὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ.

Στὸν ἴδιο χώρο καὶ βαθύτερα (0.40 μ.) περισυλλέχθηκαν κομμάτια ἀπὸ γυαλιά, θραύσματα καλυπτῆρων, μερικὰ ὅστρακα κλασικῆς ἐποχῆς, μικρὸς σπόνδυλος, ἓνα καρφί 0.07 μ., κομμάτι σιδήρου, βάση ἀγγείου μὲ ὁμόκεντρος κύκλους στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνειά του.

ΒΑ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ Βήματος καὶ στὸ ἴδιο βάθος βρέθηκαν ἐξάλλου θραύσματα γυαλιῶν, ἓνα κομμάτι σιδήρου, ὅστρακα κλασικῶν χρόνων, ἓνα ἀπλὸ μεταλλικὸ δακτυλίδι, καθὼς καὶ ἓνα νόμισμα σὲ βάθος 0.70 μ. μὲ δυσδιάκριτες τὶς παραστάσεις, ἐνῶ σὲ βάθος 0.55 μ. ἤλθαν στὸ φῶς μικρὸς πῆλινος σφόνδυλος, μὲ λευκορόδινο χρῶμα καὶ ἐρυθρὴ διακόσμηση, ἄλλα θραύσματα γυαλιῶν, μιὰ πρόχειρη ταφή, ἓνα κομμάτι σιδήρου, ἄλλα ἐφυαλωμένα ὅστρακα μεσοβυζαντινῶν χρόνων μὲ πράσινο καὶ κίτρινο χρῶμα χωρὶς ἄλλη διακόσμηση, ἓνα μικρὸ καρφί, κεραμίδια μὲ ἀνάγλυφα σχέδια, ἐφυαλωμένο ὅστρακο μὲ κίτρινο χρῶμα καὶ καφὲ γραμμικὴ διακόσμηση, καθὼς καὶ ἐλάχιστα ἀκόσμητα ὅστρακα κλασικῆς περιόδου.

Τομέας Η

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸν τομέα Η, ποὺ ἄρχισε ἀπὸ τὸ νότιο τμήμα του, ἔφερε στὸ φῶς καὶ σὲ βάθος 0.20 μ. ὅστρακα ρωμαϊκῶν καὶ βυζαντινῶν χρόνων, διάσπαρτα ἀνθρώπινα ὀστά, ἐφυαλωμένα ὅστρακα, μιὰ μικρὴ γυάλινη βάση ἀγ-

γείου, καθὼς καὶ κομμάτια σιδήρου, πιθανῶς ἀπὸ συνδέσμους μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν.

Μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπομένου στρώματος κατὰ 0.20 μ. βαθύτερα, ἐμφανίστηκαν μεμονωμένα ἀνθρώπινα ὀστά, κομμάτια ἀπὸ σιδηρόπετρες, ἓνα καρφὶ μεγέθους 0.05 μ., ἐλάχιστα ἀκόσμητα ὄστρακα (λαβές, τμήματα ἀπὸ χεῖλη ἀγγείων, βάσεις) κλασικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ἐνῶ σὲ βάθος 0.60 μ. τὰ εὐρήματα ἦταν πέτρες καὶ πλίνθοι, λαβές καὶ βάσεις ἀπὸ ἀκόσμητα ἀγγεῖα κλασικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων, θραύσματα ἀπὸ κεραμίδια, τμήματα μαρμάρινων πλακῶν ἀπὸ πλακόστρωση, μία λαβὴ ἐφυαλωμένου ἀγγείου, μία σιδηρόπετρα, ἓνα κεραμίδι ποῦ ἔφερε ἀποτύπωμα δακτύλου, σπόνδυλοι μικροῦ μεγέθους, σιδερένιο καρφὶ 0.04 μ., τμήματα ἀπὸ ἀνθρώπινο κρανίον, ἀνθρώπινα ὀστά, βυζαντινὸ νόμισμα μὲ δυσδιάκριτες παραστάσεις, πῆλινον βαρύδι, καθὼς καὶ μία κεραία ὀρειχάλκινου σταυροῦ, στὴ γωνία τῆς ὁποίας διασώζεται μιὰ σταγόνα (πίν. 109ε). Στὴ μία πλευρὰ του διακρίνονται ἀμυδρὰ ἐγγράρακτες μορφές, ἐνῶ μικρὲς ὀπές πλαισιώνουν τὴν κεραία τοῦ σταυροῦ.

Στὴ ΒΔ γωνία τοῦ τομέα, καὶ μάλιστα γύρω ἀπὸ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, τὸ χῶμα εἶναι κοκκινωπὸ καὶ χωρὶς μεγάλες πέτρες, ἐνῶ στὸν ὑπόλοιπο χῶρο τοῦ ἴδιου τομέα εἶναι ἀνοιχτοῦ καφεῖ χρώματος. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἐπίσης ἡ ταφὴ ποῦ βρέθηκε στὴ ΒΔ γωνία τοῦ τομέα, μὲ ὄστρακα προφανῶς ἀπὸ ἀγγεῖα μεγάλων διαστάσεων, ἴσως πιθαριῶν (πίν. 110α).

Τέλος, ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς κεντρικῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βρέθηκε ἡ ἀρχὴ τοίχου μὲ ΒΑ κατεύθυνση. Μὲ τὴν περαιτέρω ἀνασκαφικὴ ἔρευνα θὰ ἐξακριβωθεῖ πληρέστερα ἡ ἔκταση καὶ τὸ ὕψος τοῦ τοίχου, καὶ συγχρόνως θὰ διευκρινισθεῖ ἂν ὁ τοῖχος αὐτὸς λειτουργοῦσε ὡς ἀντηρίδα ἢ εἶναι μέρος προσκτίσματος (εἰκ. 1).

ΘΕΟΛΟΓΟΣ ΧΡ. ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ

18. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΙΝΩΑΣ ΑΜΟΡΓΟΥ

(Πίν. 112 - 125)

Οι αρχαιολογικές έρευνες στη Μινώα* Ἀμοργοῦ συνεχίστηκαν ἐφέτος μὲ χρηματικὰ κονδύλια τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων καὶ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ Ἰδρύματος Ψύχα. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καὶ οἱ ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ περιορίστηκαν καὶ ἐφέτος στὴν Κάτω πόλη, στοὺς τομεῖς τοῦ ναοῦ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων καὶ τοῦ Γυμνασίου¹ καὶ πραγματοποιήθηκαν μὲ τὴ συνεργασία τῶν ἀρχαιολόγων Δημήτρη Κοκκώνη καὶ Ἀρίστιππου Μπλανᾶ, τὴ βοήθεια τῶν φυλάκων Ἀρχαιοτήτων Σ. Γιαννακοῦ καὶ Μ. Δεσποτίδη καὶ τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τελειοφοίτων καὶ φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων².

* Θερμὲς εὐχαριστίες ἐκφράζονται γιὰ πολλοστὴ φορὰ στοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν χωραφῶν ὅπου διενεργοῦνται οἱ ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες: Εἰρήνη Κωβαίου, Σοφία Ν. Νομικοῦ, Κωνσταντῖνο Νομικὸ καὶ ἰδιαιτέρως στοὺς Μαρία καὶ Εὐάγγελο Θεολογίτη γιὰ τὴν πολὺμορφη βοήθειά τους. Τὸν σχεδιστὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Γιάννη Διαμαντόπουλο, τὸν αὐτοδίδακτο Ἀμοργιανὸ φωτογράφο Γιάννη Δεσποτίδη, στὸν ὅποιον ὀφείλονται πολλές φωτογραφίες τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ὅλες τῶν εὐρημάτων, καθὼς καὶ τὸν φωτογράφο Sten Kracht εὐχαριστῶ θερμά.

1. *Έργον* 1988, 116-124, εἰκ. 91-98.

2. Σημαντικὴ βοήθεια προσέφεραν: ἡ Ἀγγελικὴ Βοζίκια, εἰδικὴ μεταπτυχιακὴ ὑπότροφος τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, οἱ τελειόφοιτοι Χριστίνα Κατσουγιαννοπούλου (ὑπεύθυνη τετρ. Α/6) καὶ Παῦλος Τριανταφυλλίδης (ὑπεύθυνος ἐπιφανειακῶν καθαρισμῶν) καὶ οἱ φοιτητὲς Βαρβάρα Βόντζου, Γεώργιος Γαβαλάς (ὑπεύθυνος τομῶν Γ/Ι, Γ/ΙΙ καὶ Γ/ΙΙΙ), Κατερίνα Δάκαρη, Μαρία Ζαμάνου, Γεώργιος Κουφογιώργος, Μαρία Λεβεντοπούλου καὶ Εὐα Παρισινοῦ (ὑπεύθυνη τομῆς Γ/Ι).

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Ναὸς

Ἡ διάνοιξη δύο διερευνητικῶν τομῶν στὸν σηκοῦ (I) καὶ στὸν πρόναο (II) τοῦ ἐλληνιστικοῦ ναοῦ, μὲ τὴ συνεργασία τοῦ R. Coningham, φοιτητῆ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cambridge, ἀπέβλεψε στὴν ἐξακρίβωση τῆς χρονολόγησής τοῦ ναοῦ καὶ στὴ συγκέντρωση πληροφοριῶν γιὰ ἐνδεχόμενη χρῆση τοῦ χώρου σὲ παλαιότερους χρόνους.

Τομὴ I

Ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς ὀριζόντιας καὶ κάθετης στρωματογραφίας τῆς τομῆς I στὴ ΒΑ γωνία τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ³ (πίν. 112β) προέκυψε πολλαπλὸ ὄφελος, γιὰ τὴν ἐξομάλυνση τοῦ ἀνώμαλου φυσικοῦ βράχου τοῦ δαπέδου καὶ τὴ χρονολόγησή του, γιὰ τὸν τρόπο θεμελίωσης τῶν τοίχων, καθὼς καὶ γιὰ τὴ ζωὴ στὸν ὥρο πρὶν ἀπὸ τὴν ἵδρυση τοῦ ναοῦ. Μολονότι οἱ διαστάσεις τῆς τομῆς ($2 \times 1 \mu.$) καὶ τὸ μικρὸ πᾶχος τῶν στρώσεων δὲν ἐπιτρέπουν γενικεύσεις, διαπιστώσαμε τὰ ἀκόλουθα: Ἡ δεύτερη, μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ, στρώση (2), ἀπὸ τὴν παρουσία θραυσμάτων μαρμάρινων γλυπτῶν, προφανῶς ἀπὸ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα⁴, ἀσφαλῶς εἶναι διαταραγμένη⁵ καὶ πιθανῶς ἀντιστοιχεῖ χρονικὰ στὴ φάση ἐγκατάλειψης τοῦ ναοῦ. Ἡ στρώση (3) φαίνεται ὅτι δὲν ἔχει διαταραχθεῖ, εἶναι συμπαγής, πιθανῶς ἀποτελεῖ ἐξισωτικὸ γέμισμα γιὰ τὸν ἀνώμαλο φυσικὸ βράχο πὺ ἀρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται στὸ βόρειο τμῆμα τῆς τομῆς καὶ ὑπόστρωμα γιὰ τὸ βοτσαλωτὸ δάπεδο. Ἡ συγκεντρωμένη λατύπη, ἀποπελεκήματα ἀπὸ δολομιτικὸ ἀσβεστόλιθο, στὸ βόρειο τμῆμα τῆς τομῆς, ἐπιτρέπει τὴν

3. Πρὶν ἀπὸ τὴ διάνοιξη τῶν τομῶν, γιὰ νὰ ἐλευθερωθεῖ ὁ ὥρος τοῦ σηκοῦ, οἱ φύλακες μὲ ξυλοστούς μετέφεραν καὶ τοποθέτησαν στὴν ἀρχικὴ τῆς θέσης στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ναοῦ τὴ λιθόπλινθο ἀρ. 3 (πίν. 112α).

4. ΠΑΕ 1981, 312, πίν. 215α καὶ 216.

5. Τὴ διαταραχὴ τῆς στρώσης προδίδουν καὶ τὰ θραύσματα κονιαμάτων, προφανῶς ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ σηκοῦ καὶ τὰ βότσαλα, ἀρκετὰ διαβρωμένα, ἀπὸ τὸ ψηφοθέτημα τοῦ δαπέδου. Τὸ νεώτερο ὕστραχο χρονολογεῖται στοὺς ὕστερους ἐλληνιστικοὺς χρόνους: βλ. ἀναλυτικὰ ἡμερολόγιο τόμ. 1, Νὰς 1987, σελ. 2-4, σχέδια ὀριζόντιας στρωματογραφίας καὶ καταλόγους εὐρημάτων.

ὑπόθεση ὅτι ἡ τελικὴ λάξευση τῶν ὀρθοστατῶν καὶ τῶν λιθοπλίνθων⁶ τοῦ ναοῦ ἔγινε κατὰ χώραν. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως τὰ ἀποπελεκήματα νὰ προέρχονται καὶ ἀπὸ τὴν κατεργασία βάσης ἢ θρανίου γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος (ἢ τῶν ἀγαλμάτων;)⁷. Ὅπως διαπιστώνεται καὶ ἀπὸ τὴν στρώση (4) (πίν. 113α), τὰ ἀποπελεκήματα ἦταν ἐνσωματωμένα στὴν ἐξισωτικὴ λιθόστρωση γιὰ τὴν ἐξομάλυνση τοῦ ἀνώμαλου βράχου. Γιὰ τὸ γέμισμα τῶν φυσικῶν κοιλοτήτων τοῦ βράχου χρησιμοποίησαν πλάκες ἀπὸ σχιστόλιθο ἀκανόνιστου σχήματος, μεγάλου μεγέθους γιὰ τὶς βαθιὲς κοιλότητες, καὶ μικροὺς καὶ φτενοὺς λίθους γιὰ τὶς ἀβαθεῖς. Ἡ λιθόστρωση τοῦ δαπέδου ἀπαντᾶται καὶ στὴν κατώτερη στρώση (5), σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν «πάσπαρο» (πίν. 113α). Τὰ λιγιστά, πολὺ μικρὰ καὶ διαβρωμένα ὅστρακα ποὺ βρέθηκαν σὲ ὅλες τὶς στρώσεις, ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ (1) ὡς τὴν κατώτερη (5), ἀνήκουν σὲ διάφορες ἐποχές, ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ περίοδο ὡς τὸν 2ο π.Χ. αἰ.

Ἡ ἀνεύρεση ὀστράκων γεωμετρικῶν καὶ κλασικῶν χρόνων στὴν ἐξισωτικὴ λιθόστρωση τοῦ δαπέδου ἀποτελεῖ σημαντικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν κατοίκηση τοῦ χώρου πρὶν ἀπὸ τὴν ἱδρυση τοῦ ναοῦ στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους. Τὰ ἐλάχιστα χρονολογήσιμα πολὺ μικρὰ διαβρωμένα ὅστρακα ἐλληνιστικῶν χρόνων ποὺ βρέθηκαν καὶ στὶς κατώτερες στρώσεις (4 καὶ 5) ἀπὸ «μεγαρικοὺς» σκύφους τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., ἂν δὲν προέρχονται ἀπὸ φυσικὴ διαταραχὴ ἀπὸ τὶς χοντρὲς ρίζες μεγάλων θάμνων καὶ ἀγκαθιῶν ποὺ εἶχαν εἰσχωρήσει ὡς τὸν φυσικὸ βράχο, ἐνδέχεται νὰ ἀποτελοῦν μαρτυρία, ἂν ὄχι γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ, τουλάχιστον τοῦ δαπέδου. Ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ δάπεδο ἔμεινε ἡμιτελὲς δὲν στηρίζεται σὲ ἀσφαλεῖς ἐνδείξεις, ἐνῶ πολλὰ στοιχεῖα, ὅπως τὰ ἀποπελεκήματα ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, ἐπιτρέπουν τὴ χρονολόγησή του μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς κατασκευῆς τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ. Δὲν ἀποκλείεται βέβαια νὰ πρόκειται γιὰ ἐπισκευὴ ἢ νέα διαμόρφωση τοῦ δαπέδου στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια, ἀφοῦ μέσα στὰ ἀποπελεκήματα βρέθηκαν ὅστρακα «μεγαρικοῦ» τύπου. Εἶναι ἀκόμα δυνατὸν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ βοτσαλωτὸ ψηφοθέτημα δὲν κάλυπτε ὀλόκληρο τὸ δάπεδο τοῦ σηκοῦ, ἀλλὰ μόνον ὡς τὸ σημεῖο ποὺ ἦταν τὸ βᾶθρο, τὸ θρανίον ἢ ἡ βάση γιὰ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα.

6. Γιὰ τὸ ὕλικὸ τῶν λιθοπλίνθων καὶ τῶν ὀρθοστατῶν βλ. *ΠΑΕ* 1981, 309.

7. *Ο.π.* 312, πίν. 215.

Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ Β καὶ Α ἐδράζονται σὲ δύο σειρὲς λίθων ποὺ σχηματίζουν «πατούρα» (πίν. 113α)· ἡ κατώτερη σειρὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ πρόχειρα δουλεμένους, ἀκανόνιστου σχήματος λίθους, ἐνῶ ἡ ἀνώτερη ἀπὸ κανονικοῦ σχήματος καὶ προσεκτικὰ συναρμοσμένους. Ἡ κατώτερη «πατάει» ἀπ' εὐθείας στὸν φυσικὸ βράχο, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει καὶ τεχνητὰ λαξεύματα, πιθανῶς κατὰλοιπα παλαιότερης χρήσης τοῦ χώρου.

Τομὴ II

Ἡ δεύτερη διερευνητικὴ τομὴ II (διαστ. 2.50×1 μ.) ἔγινε στὴ ΝΔ γωνία τοῦ σηκοῦ, ἐπειδὴ, λόγω τῆς κλίσεως τοῦ φυσικοῦ βράχου (πίν. 113β), θεωρήσαμε ὅτι ἡ ἐπίχωση θὰ εἶχε μεγαλύτερο πᾶχος⁸. Καὶ στὰ δύο τμήματα τῆς τομῆς, Β καὶ Ν, ἡ ἀλληλουχία, ἡ σύσταση τῶν στρώσεων καὶ ἡ χρονολόγησιμη κεραμεικὴ δὲν διαφέρουν οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὴν τομὴ (I) στὴ ΒΑ γωνία τοῦ ναοῦ. Ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς τῶν στρώσεων στὸ νότιο τμήμα τῆς τομῆς (II, Ν) ὀφείλεται στὴ φυσικὴ κοιλότητα τοῦ βράχου καὶ στὴν ἔντονη κλίση τοῦ χώρου ἀπὸ Β πρὸς Ν⁹.

Στὸ Β τμήμα τῆς τομῆς, μολονότι δὲν σώζεται τὸ ψηφοθέτημα τοῦ δαπέδου, βρέθηκαν τὰ ἀποπελεκήματα δολομιτικοῦ ἀσβεστόλιθου μέσα στὴν κοιλότητα τοῦ βράχου, προφανῶς ὑπόστρωμα γιὰ τὸ ψηφοθέτημα.

Ἡ παρουσία τοῦ ἀλάξευτου φυσικοῦ ἐξάρματος τοῦ βράχου (πίν. 114α) εἶναι προβληματικὴ καὶ πιθανῶς θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνευτεῖ κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ δάπεδο τοῦ οἴκου Κ1 τοῦ γεωμετρικοῦ ἱεροῦ στὴν ἀκρόπολη τῆς Μινώας¹⁰. Καὶ ἐδῶ, ὅπως στὴν τομὴ I, κάτω ἀπὸ τὴ στρώση τῆς λατύπης ἀποκαλύφθηκε

8. Τὸ βόρειο τμήμα (II, Β), Β ἀπὸ τὸ κατώφλι τοῦ σηκοῦ, ἔχει μῆκος 0.45 μ., ἐνῶ τὸ νότιο τμήμα (μῆκ. 2.05 μ.) βρίσκεται στὸν πρόναο.

9. Στὸ Β τμήμα τῆς τομῆς (II, Β) τὸ πᾶχος τῶν τεσσάρων ἀνασκαφικῶν στρώσεων εἶναι 0.34 μ. Στὸ Ν τμήμα οἱ ἀνασκαφικὲς στρώσεις (ἀρ. 1-10 μὲ τὴν ἐπιφανειακὴ) ἔχουν πᾶχος 0.95 μ., ἐνῶ οἱ σειρὲς τῶν λίθων τοῦ ἐξισωτικοῦ γεμίσματος εἶναι τέσσερις: ἀρ. 2, 3, 4, 5· οἱ ὑποκείμενες, κατώτερες στρώσεις ἀρ. 6-10, ἐναλλάσσονται μὲ σκληρὸ χῶμα καὶ λίθους γιὰ τὸ μπάζωμα τῆς κοιλότητος: βλ. ἡμερολόγιο, σχέδια καὶ φωτογραφίες σελ. 24-48.

10. ΠΑΕ 1985, σελ. 184 εἰκ. 3, πίν. 92α.

σειρά ἀπὸ σχιστόπλακες¹¹, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦταν ἀρκετὰ ὄστρακα ἀπὸ χειροποίητα ἀγγεῖα γεωμετρικῶν, μερικὰ ἀρχαϊκῶν καὶ ἓνα μικρότατο θραῦσμα ἀπὸ «μεγαρικὸ» σκύφο ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ ὁ φυσικὸς βράχος εἶναι λαξευμένος καὶ σχηματίζει «πατούρα» γιὰ τὴν ἔδραση τῶν τοίχων τῶν λίθων τοῦ τοίχου. Λαξεύματα ἀποκαλύφθηκαν καὶ κάτω ἀπὸ τὴν πρώτη λιθόπλινθο τοῦ νότιου τοίχου τοῦ σηκοῦ, δυτικὰ ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς θύρας. Ἀπὸ τὴ διάβρωση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ βράχου εἶναι δυνατὴ ἡ διάκριση τῶν νεώτερων ἀπὸ τὰ παλαιότερα λαξεύματα. Σύμφωνα μὲ τὶς ἕως τώρα παρατηρήσεις στὰ κτίσματα τοῦ οἰκισμοῦ στὴν ἀκρόπολη καὶ στὴν Κάτω πόλη, λαξεύματα στὸν φυσικὸ βράχο ἢ καὶ τοῖχοι κτισμένοι μὲ σχιστόλιθους φαίνεται ὅτι προϋπῆρχαν τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων καὶ τὰ ἐκμεταλλεύτηκαν γιὰ τὴ θεμελίωση τῶν τοίχων τῶν νέων μνημειακῶν κτιρίων.

Περὶ σσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴν παλαιότερη κατοίκηση καὶ ἐνδείξεις γιὰ πιθανὴ παρουσία παλαιότερου κτίσματος στὴν ἴδια θέση προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἔρευνα σὲ βάθος στὸ νότιο τμήμα τῆς τομῆς II, ὅπου ἡ κοιλότητα τοῦ βράχου ἔχει μεγαλύτερο βάθος. Ἡ παρουσία ὀργανικῶν ὑλῶν, καμένων ὀστῶν ζώων καὶ ἰχθύων, ὀστρέων, ἀπανθρακωμένων σπόρων, τριμμάτων ξυλανθράκων, καμένου πηλοῦ καὶ πολλῶν χρονολογήσιμων ὀστράκων θὰ ὀδηγήσει, ὅταν ὁλοκληρωθοῦν οἱ ἀναλύσεις καὶ ἡ μελέτη ὅλων τῶν εὐρημάτων, στὴ συναγωγὴ ἀσφαλέστερων συμπερασμάτων. Πρὸς τὸ παρὸν διαπιστώθηκε ὅτι ἡ παλαιότερη κεραμεικὴ χρονολογεῖται στὴ γεωμετρικὴ περίοδο καὶ ἡ νεώτερη στὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Ποσοτικὰ τὰ περισσότερα ὄστρακα, ἀπὸ χειροποίητα καὶ γραπτὰ ἀγγεῖα καὶ πίθους, εἶναι γεωμετρικῶν χρόνων, ἐνῶ τὰ ὄστρακα ἐλληνιστικῆς κεραμεικῆς εἶναι ἐλάχιστα καὶ μικρότατα καὶ ἐνδέχεται νὰ ἔχουν συμπαρασυρθεῖ μὲ τὶς ρίζες τῶν θάμνων ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου¹².

11. Οἱ πλάκες κάθε στρώσης ἀριθμήθηκαν, σημειώθηκαν μὲ εἰδικὰ σύμβολα γιὰ τὸ βάθος καὶ τὴν ἀκριβῆ θέση, σχεδιάστηκαν καὶ ἀποτυπώθηκαν φωτογραφικὰ καὶ μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἔρευνας ἐπανατοποθετήθηκαν στὴν ἀρχικὴ τους θέση.

12. Οἱ ρίζες ἀγκαθιδῶν καὶ μεγάλων θάμνων ὄχι μόνον εἶχαν εἰσχωρήσει σὲ βάθος στὴν κοιλότητα τοῦ βράχου ἀλλὰ καὶ εἶχαν ἀπλωθεῖ καὶ σὲ ἔκταση 0.80 μ. ὡς τὴν κατώτερη στρώση (10).

Δὲν εἶναι ἀκόμα σαφὲς ἂν τὸ τεχνητὸ ἐξισωτικὸ γέμισμα σχετίζεται μὲ παλαιότερο κτίσμα στὴν ἴδια θέση, ἂν εἶναι «φερτὸ» ἀπὸ ἄλλον χώρο, οὔτε ἂν τὸ μαρμάρινο κατεργασμένο ἀπότμημα¹³ ποὺ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὸ μπάζωμα τῆς κοιλότητος προέρχεται ἀπὸ παλαιότερο κτίσμα, πιθανῶς ἀρχαϊκῶν χρόνων, ἢ ἀπὸ βάση ἀναθήματος. Ἡ διάνοιξη καὶ ἄλλων τομῶν στὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ καὶ ἡ συνεξέταση ὅλων τῶν πληροφοριῶν ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα, τὰ ὀργανικὰ κατάλοιπα καὶ τὰ οἰκοδομικὰ στοιχεῖα θὰ ἐπιτρέψουν τὴν ἐπίλυση πολλῶν προβλημάτων.

Τετράγωνο ΝΔ/3

Ἐφέτος ἐπανελήφθη ἡ ἔρευνα στὸ τετράγωνο ΝΔ/3¹⁴ (πίν. 114β), μέσα στὸ ρωμαϊκὸ κτίσμα ποὺ εἶχε διακοπεῖ τὸ 1987 λόγω ἀπουσίας τοῦ ὑπεύθυνου τῆς τομῆς Δ. Κοκκῶνη. Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὸν περιορισμένο χώρο τοῦ σκάμματος (2 × 0.50 - 1 μ.)¹⁵ ἀπέβλεψε στὴ διάσωση κάθε πληροφορίας ποὺ θὰ ἐπιτρέψει τὴν ἀποσαφήνιση τοῦ τρόπου καὶ τοῦ χρόνου ἀπόρριψης ἢ ἀπόθεσης τῆς τέφρας καὶ τῶν ἀγγείων καθὼς καὶ στὴν ἐξακρίβωση τῶν ὀρίων σὲ ἔκταση καὶ σὲ βάθος καὶ τοῦ σχήματος τοῦ ἀποθέτη. Μολονότι πολὺς τεχνικὲς δυσκολίες¹⁶ καὶ κυρίως ὁ ἐπιβεβλημένος ἀργὸς ρυθμὸς καὶ σχολαστικὸς τρόπος ἀνασκαφῆς μέσα σὲ παχὺ στρώμα τέφρας δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἔρευνας, τὰ συμπεράσματα ποὺ συνάγονται εἶναι πολυσήμαντα. Ἐνδεικτικὰ σημειώνεται ὅτι ἡ τεκμηριωμένη ἀπὸ τὴν ἀμιγῶς γεωμετρικὴ κεραμεικὴ (πίν. 115) χρονολόγηση τῶν στρώσεων τῆς τέφρας δὲν ἐπιβεβαιώνει ἀπλῶς τὴν ὑπόθεση τῆς κατοίκησης τῆς Κάτω πόλεως ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ περίοδο, ἀλλὰ ἐπιτρέπει καὶ ἄλλες διαπιστώσεις γιὰ τὴ χρῆση τοῦ χώρου καὶ γιὰ τὶς σχέσεις τῆς Ἀμοργοῦ μὲ ἄλλες περιοχές. Ἀπὸ τὸ σχῆμα, τὸν ρυθμὸ καὶ τὴν ποιότητα τῶν γραπτῶν καὶ ἀκόσμητων ἀγγείων ἀναγνωρίζονται στενὲς σχέ-

13. Ὁ λίθος ἀρ. 12 ἔχει διαστάσεις 0.35×0.25×0.14 μ.

14. ΠΑΕ 1986, σελ. 219, πίν. 88β.

15. Ἔργον 1988, 117 εἰκ. 92.

16. Τὴ μεγαλύτερη δυσκολία παρουσιάζει ἡ ἀκριβὴς παρατήρηση τοῦ χρώματος τῶν ἐναλλασσόμενων λωρίδων καὶ στρώσεων τέφρας λόγω τῶν ἀλλοιώσεων ποὺ προκαλεῖ ἡ ἄμεση ξήρανση ἀπὸ τὸν ἥλιο καὶ τὴ σκόνη ποὺ ἐναποθέτει ὁμοιόμορφα ὁ ἀέρας.

σεις μὲ τὴν Ἀττικὴ καὶ τὴν Ἰωνία, ἐνῶ τὸ εἶδος καὶ κυρίως ἡ ποιότητα καὶ τῶν λιγοστῶν μεταλλικῶν εὐρημάτων καὶ τὰ ὀργανικὰ κατάλοιπα, ὅστρεα κλπ., ὁστὰ ζῶων καὶ ἰχθύων, σπόροι, τρίμματα ξυλανθράκων κλπ. ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεσιν¹⁷ ὅτι πρόκειται γιὰ ἀποθέτη τέφρας μὲ κατάλοιπα ἀπὸ ἔμπυρες θυσίες. Ἡ ὑπόθεσις αὐτὴ ὑποστηρίζεται σημαντικὰ καὶ ἀπὸ τὰ κτιριακὰ κατάλοιπα γεωμετρικῶν χρόνων στὰ παρακείμενα ἀνασκαφικὰ τετράγωνα ΝΔ/1, ΝΔ/2 καὶ ΝΔ/4 καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ ἀσφαλῶς χρονολογημένο μὲ τὴ θυσία θεμελίων τοιχάριο τοῦ περιβόλου στὸ νότιο τμήμα ποὺ περικλείει καὶ τὸν ἀποθέτη¹⁸.

Τὸν συσχετισμὸ τοῦ λαξευμένου στὸν φυσικὸ βράχο ἀποθέτη μὲ τὸ ὀρθογώνιο γεωμετρικὸ κτίσμα στὸ παρακείμενο τετράγωνο ΝΔ/1¹⁹ ἐπιτρέπει καὶ ἡ ἀνέυρεση καταλοίπων τέφρας.

Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας τόσο στὸν ἴδιο τὸν ἀποθέτη ὅσο καὶ στὰ παρακείμενα τετράγωνα, ἡ ἀνάλυση τῶν ὀργανικῶν ὑλῶν καὶ ἡ συνεξέταση ὅλων τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἐλπίζεται ὅτι θὰ δώσουν ἀπάντησιν σὲ πολλὰ σημαντικὰ ἐρωτήματα.

Τετράγωνο ΝΔ/5

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ νέο τετράγωνο δυτικὰ ἀπὸ τὸν ἀποθέτη τέφρας (πίν. 116α)²⁰ μὲ τὴ συνεργασία τοῦ Ἀ. Μπλανᾶ ἀπέβλεπε στὴ στρωματογραφικὴ διερεύνηση ἐπιπέδων ζωῆς ἢ ἐγκατάλειψης τοῦ χώρου, στὴν ἀποκάλυψιν κτιριακῶν λειψάνων καὶ στὴν ἀποσαφήνισιν τῶν πρὸς Δυσμᾶς ὁρίων τοῦ ἀποθέτη. Ἀπὸ τὴν ἔρευνα στὸ ΝΔ/5 συγκεντρώθηκαν σημαντικὰ ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἔκτασιν τῆς κατοίκησης στὰ κατώτερα ἀνδхра τοῦ ὅρους τῆς Μινώας, στὴν Κάτω πόλιν, κατὰ τὴ γεωμετρικὴ περίοδο, ἀποκαλύφθηκαν οἰκοδομικὰ λείψανα (πίν. 116β) ἀσφαλῶς χρονολογημένα στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια καὶ νέες μαρτυρίες ποὺ ἐπιβεβαιώνουν τὴ συνέχισιν τῆς ζωῆς ὡς τὸν 3ο μ.Χ. αἰῶνα²¹.

17. ΠΑΕ 1986, 222.

18. Ἔργον 1985, 66 καὶ ΠΑΕ 1985, 180.

19. ΠΑΕ 1986, 221 (ΝΔ/1) (γεωμετρικὸ κτίσμα).

20. Ἔργον 1988, 119. Τὸ τετρ. ἔχει διαστ. 5 × 5 μ. καὶ χωρίζεται σὲ νότιο καὶ βόρειο τμήμα.

21. ΠΑΕ 1983, 320 σημ. 1.

Μολονότι δὲν ολοκληρώθηκε ἡ μελέτη τῶν πολυάριθμων κινητῶν εὐρημάτων καὶ ἡ συνεξέταση τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων, ἡ προσεκτικὴ παρατήρηση τῆς ὀριζόντιας καὶ κάθετης στρωματογραφίας (εἰκ. 1-2) στὴν ἀδιατάρακτη ἐπίχωση ἐπιτρέπει τὴ συναγωγὴ ὀρισμένων συμπερασμάτων. Στὶς ἀνώτερες στρώσεις τῶν ἀναμοχλευμένων καὶ πεσμένων λίθων, τὸ στρῶμα ἀνοικτοῦ χαρακτηῖρα δίνει σαφὴ εἰκόνα τῆς ὀριστικῆς ἐγκατάλειψης τοῦ χώρου, πιθανῶς κατὰ τὸν ὕστερο 3ο μ.Χ. αἰ. Στὶς ὑποκείμενες στρώσεις διαπιστώθηκαν κατὰ τόπους λείψανα δαπέδου χρονολογούμενου ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ στοὺς πρώιμους ρωμαϊκοὺς χρόνους, ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία φαίνεται ὅτι μετασκευάστηκε τὸ προϋπάρχον ἑλληνιστικὸ κτίσμα. Ἡ ἀποκάλυψη στὸ Β τμήμα τοῦ τετραγώνου τοίχου ἀσφαλῶς (πίν. 116, 117α) χρονολογημένου ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα στὴν τάφρο θεμελίωσης στὸν 2ο π.Χ. αἰ. παρέχει σημαντικὲς πληροφορίες καὶ γιὰ τοὺς χρόνους τῆς μετασκευῆς τῶν ἑλληνιστικῶν κτισμάτων στὴν πρώιμη ρωμαιοκρατία. Ἐπὶ πλέον διαπιστώσαμε ὅτι ἡ διάνοιξη τῶν θεμελίων τοῦ ἑλληνιστικοῦ τοίχου ἐγίνε μέσα σὲ ἀρχαιολογικὸ στρῶμα ἀσφαλῶς χρονολογημένο στὴ γεωμετρικὴ περίοδο, γεγονός που ἐπιβεβαιώνει παλαιότερες ὑποθέσεις γιὰ τὴν ἐνδεχόμενη διακοπὴ τῆς ζωῆς στὸν συγκεκριμένο χώρο ἀπὸ τοὺς ὄψιμους γεωμετρικοὺς χρόνους ὡς τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο. Τὸ κατώτερο, κλειστὸ καὶ ἀδιατάρακτο, ἀμικρὸς γεωμετρικὸ στρῶμα σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν φυσικὸ βράχο (πίν. 117β) παρέχει τὴ δυνατότητα συσχετισμοῦ μὲ τὰ δεδομένα ἀπὸ τὰ παρακείμενα τετράγωνα καὶ κυρίως τοῦ ΝΔ/3 μὲ τὸν ἀποθέτη τέφρας.

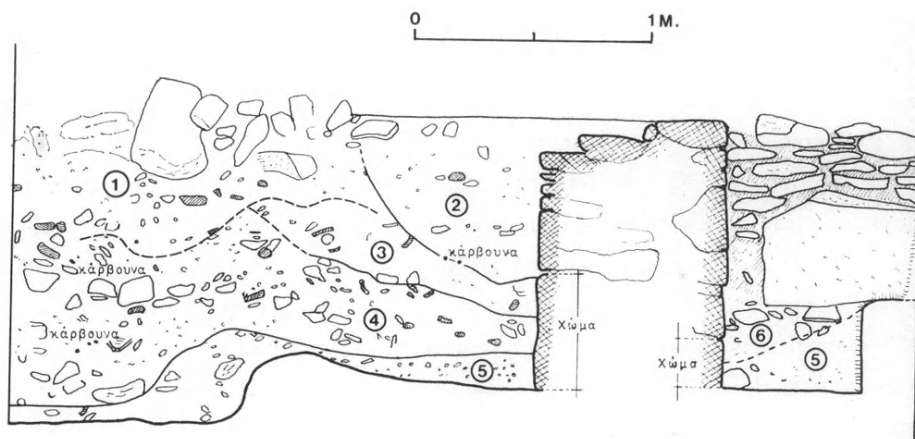
Ἀπὸ τὰ πολυάριθμα κινητὰ εὐρήματα ἀναφέρονται ἐνδεικτικὰ ὅστρακα ἀγγείων γεωμετρικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν χρόνων (πίν. 118α), ἓνα ἐνεπίγραφο ἀπότμημα ἀγγείου, συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια²² (πίν. 118γ), εἰδώλια, λύχνοι, ἐνσφράγιστες λαβὲς ἀμφορέων, ὅστρακα ἀπὸ χρηστικὰ σκεύη, μεταλλικὰ ἀντικείμενα κλπ.

Τετράγωνο Α/6

Σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν οἰκιστικὴ εἰκόνα τῆς Κάτω πόλεως στοὺς

22. Μολονότι ἀπὸ τὴ θέση καὶ τὴ στρώση ποὺ βρέθηκε (βόρειο τμήμα, βάρθ. 0.70-0.90 μ.) δὲν προκύπτουν στοιχεῖα ἀκριβοῦς ἐξωτερικῆς χρονολόγησης, ἡ ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἀπόλλωνος εἶναι πολυσήμαντη.

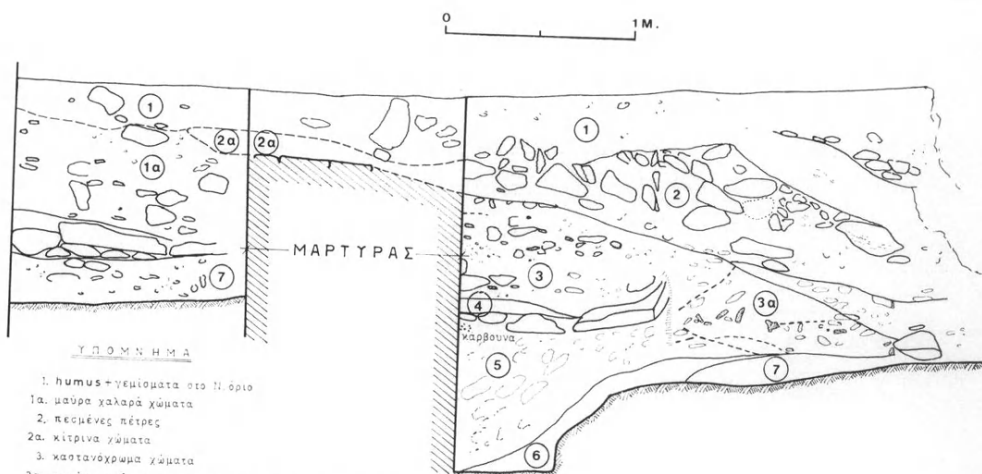

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

1. Επιφανειακά χώματα
2. Καστανόχρωμα χώματα Δ. από τον τοίχο ΒΝ
3. Στρώση ερυθρών χωμάτων στο επίπεδο θεμελίωσης του τοίχου
4. Στρώση καστανόχρωμων χωμάτων με χαλίκια
5. Καστανέρυθρα χώματα
6. Τάφος θεμελίωσης τοίχου ΒΝ

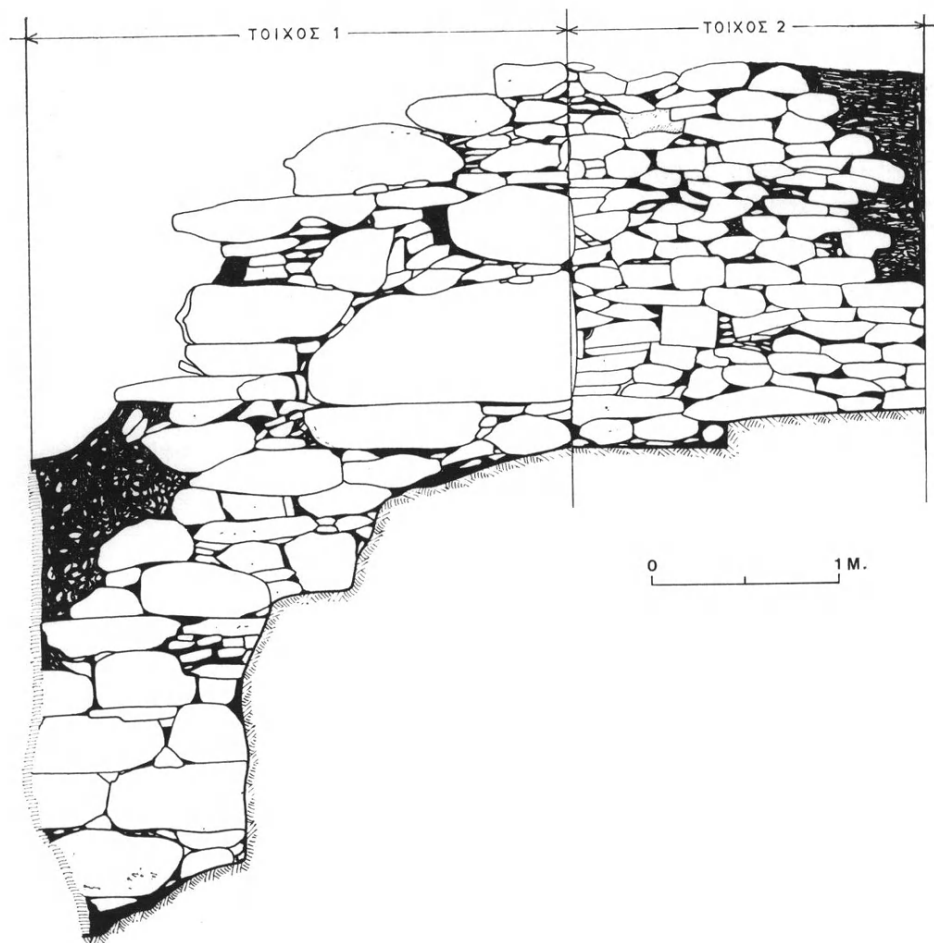
Είχ. 1. ΝΔ/5, στρωματογραφία τῆς Β παρειᾶς.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

1. humus + υερίσματα στο Ν. όριο
- 1a. μαύρα χαλαρά χώματα
2. πεσμένες πέτρες
- 2a. κίτρινα χώματα
3. καστανόχρωμα χώματα
- 3a. στρώση ανάμεσα από καστανό και σκοτεινό χρώμα
4. ερυθροκίτρινα χώματα
5. αποσπασμένα πλακάκια
6. πορτοκαλόχρωμα χώματα
7. καστανέρυθρα χώματα

Είχ. 2. ΝΔ/5, στρωματογραφία τῆς Α παρειᾶς.

Εἰκ. 3. Τετρ. Α/6, ὄψη τῶν τοίχων 1 καὶ 2.

προκλασικούς χρόνους προέκυψαν ἀπὸ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ (πίν. 119α) καὶ τὴν ἔναρξιν ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὸ τετράγωνο Α/6, νότια ἀπὸ τὸν ναὸ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων²³. Ἀπὸ τὸ τμήμα τοῦ ἰσχυροῦ τοίχου ποὺ ἀποκαλύφθηκε ἐφέτος (μήκ. 2.70 μ., πᾶχ. 1.45 μ. καὶ μέγ. σωζ. ὕψ. 2.65 μ.) (πίν. 119β) συμπεραίνεται ὅτι ἀνήκει σὲ κτιστὴ κατασκευὴ (εἰκ. 3) παλαιότερη τῶν ἑλλη-

23. *Ἔργον* 1988, 119-120, εἰκ. 94.

νιστικῶν χρόνων. Ἡ θέση τῆς μνημειακῆς κατασκευῆς στὸ φρύδι τοῦ ἀνδῆρου ὅπου βρίσκεται ὁ περίβολος τῶν γεωμετρικῶν κτισμάτων καὶ τοῦ ἑλληνιστικοῦ ναοῦ, οἱ διαστάσεις, ἡ τοιχοποιία καὶ ἡ γειτνίαση πρὸς τὰ δυτικὰ μὲ ἄλλον τοῖχο, ποὺ μόλις διακρίνεται κάτω ἀπὸ ὄγκους χωμάτων καὶ λίθων, ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ ἀντερεισματικὸ-ἀναλημματικὸ «πύργο» (;) τῶν προκλασικῶν χρόνων. Πρόσθετες μαρτυρίες γιὰ τὴ ζωὴ στὴν Κάτω πόλη κατὰ τὴν ἀρχαῖκὴ καὶ κλασικὴ περίοδο παρέχει ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν στρωματογραφημένων κινητῶν εὐρημάτων, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὅποια εἶναι ὁστρακὰ ἀγγείων χρονολογούμενα ἀπὸ τὰ γεωμετρικὰ ὠς τὰ ὕστερα ἑλληνιστικὰ χρόνια.

Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας καὶ ἡ μελέτη τῶν εὐρημάτων θὰ ὀδηγήσουν στὴν ἀποσαφήνιση τοῦ σχήματος, τῆς χρονολόγησης καὶ τοῦ προορισμοῦ τῆς μνημειακῆς κατασκευῆς.

Γυμνάσιο

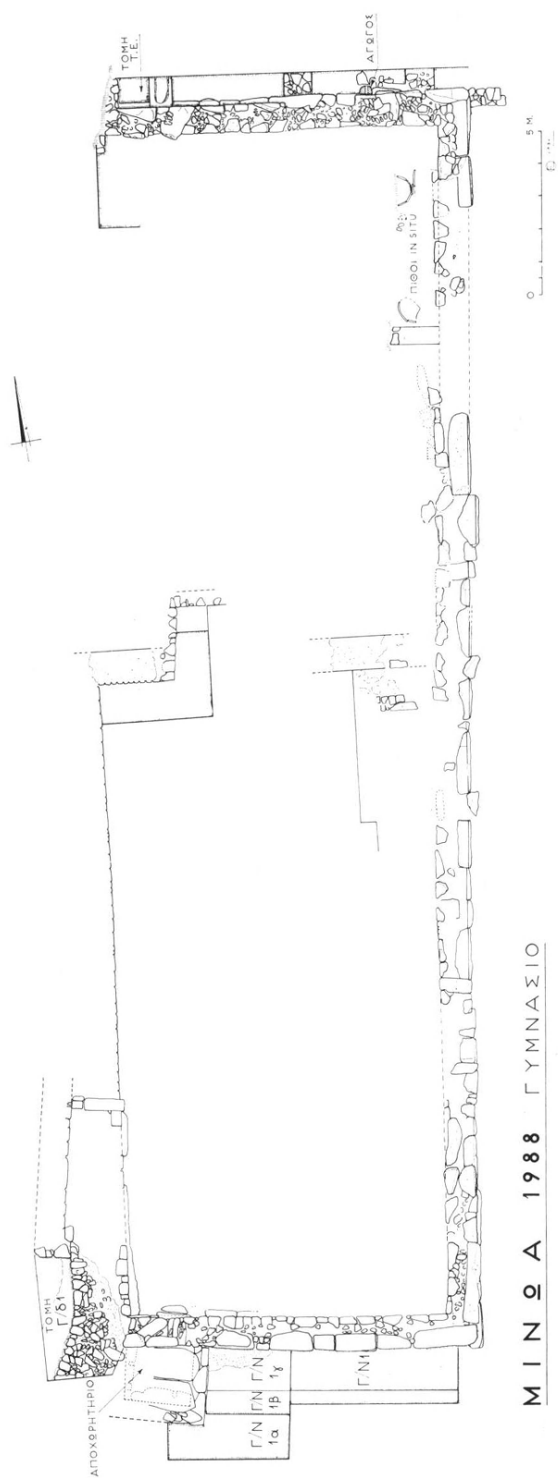
Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ Γυμνάσιο περιορίστηκε στὴ συνέχιση τῆς ἔρευνας σὲ βάθος στὴν τομὴ Γ/Ν1²⁴ (εἰκ. 4) καὶ στὴ χάραξη τριῶν νέων τομῶν (I, II καὶ III) στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο²⁵.

Τομὴ Γ/Ν1

Ἀπὸ τὴ συνέχιση τῆς ἔρευνας σὲ βάθος κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Γυμνασίου ἀποκαλύφθηκε πλήρως τμῆμα τοῦ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ τοῦ ἀποχωρητηρίου, μῆκ. 2.65 μ., πλάτ. 0.40 μ. Ὁ ἀγωγὸς εἶναι λαξευμένος στὸν σκληρὸ φυσικὸ βράχο, στὸν πάσπαρο, σὲ μικρὴ ἀπόσταση (0.55 μ.) ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ οἰκοδομήματος, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Δ πρὸς Α (πίν. 120, εἰκ. 4). Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν πολυἀριθμῶν κινητῶν εὐρημάτων, κυρίως λύχνοι τῶν ὕστερων κλασικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν χρόνων (πίν. 118α), θραύσματα ἀγγείων διαφόρων ἐποχῶν (πίν. 118β), εἰδώλια (πίν. 118ε-ζ) καὶ ἄλλα μικροαντικείμενα, καὶ τὸν μεγάλου ἀριθμοῦ ὀστῶν ζώων ἐλπίζεται ὅτι θὰ συμπληρωθεῖ ἡ

24. ΠΑΕ 1987, 262.

25. *Έργον* 1988, 120-121, εἰκ. 95-96.

Είκ. 4. Γυμνάσιο, κάτοψη.

εἰκόνα τῆς ζωῆς καὶ θὰ προκύβουν στοιχεῖα γιὰ τὴ διακοπὴ τῆς λειτουργίας τοῦ οἰκοδομήματος.

Τομὴ Γ/Ι

Ἡ διάνοιξη τομῆς (μῆκ. 36.40 μ. καὶ πλάτ. 2.50-2.80 μ.) κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τοῦ Γυμνασίου ἀπέβλεψε στὴν ἀπομάκρυνση τῆς ἐπίχωσης τοῦ χωραφιοῦ γιὰ νὰ ἐλευθερωθεῖ ὁ ἀρχαῖος τοῖχος ἀπὸ τὴν ὑπερφόρτωση καὶ στὴν ἀποκάλυψη τῆς ἐσωτερικῆς παρεῖδς τοῦ τοίχου. Οἱ χρονοβόρες ἐργασίες ἀποχωμάτωσης δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἔρευνας σὲ βάθος σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς τομῆς (36.40 μ. ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία). Στὸ νότιο τμήμα τῆς τομῆς, ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία ὡς μῆκ. 22 μ., σὲ βάθος 0.55 μ., ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται στρώση κατεργασμένων, πεσμένων καὶ ἀναμοχλευμένων λίθων. Στὴν ἐπίχωση, ἐκτὸς ἀπὸ κατακομματιασμένα οἰκοδομικὰ μέλη καὶ σπαράγματα γλυπτῶν, βρέθηκαν πολλὰ ὕστρακα διαφόρων ἐποχῶν, ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ περίοδο ὡς τὰ ὕστερα ρωμαϊκὰ χρόνια, θραύσματα σκευῶν νεωτέρων χρόνων, κυρίως τοῦ 18ου αἰ. Προφανῶς πρόκειται γιὰ τεχνητὴ ἐπίχωση τοῦ χωραφιοῦ ποὺ ὡς πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια τὸ καλλιεργοῦσαν.

Στὸν χῶρο μεταξύ 16-19.70 μ. ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία, σὲ βάθος 1.67 μ., ἀποκαλύφθηκε τοιχάριο ἐγκάρσιο, πιθανῶς ρωμαϊκῶν χρόνων.

Στὸ βόρειο τμήμα τῆς τομῆς, στὸν χῶρο μεταξύ 31.10 καὶ 36.40 μ. ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, σὲ βάθος 2.28 - 2.85 μ., ἀποκαλύφθηκαν ἐν μέρει καὶ ἀφέθηκαν κατὰ χώραν τρεῖς πίθοι (πίν. 121, 122α), ἐπιδιορθωμένοι στὴν ἀρχαιότητα μὲ μολύβδινους συνδέσμους (πίν. 121α). Ἐπειδὴ, σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις²⁶ καὶ κυρίως ἀπὸ τὴ μαρτυρία τῆς κεραμεικῆς καὶ τῶν πήλινων εἰδωλίων, πρόκειται γιὰ ἀδιατάρακτες στρώσεις, τουλάχιστον σὲ ὀρισμένα σημεῖα, ἡ ἔρευνα διακόπηκε προσωρινά, προκειμένου νὰ συνεχιστε-

26. Σημαντικὲς πληροφορίες παρέχουν τὸ περιεχόμενο τῶν τριῶν ἀποθηκευτικῶν ἀγγείων: λίθοι πεσμένοι, κεραμεικὴ, ἀσβεστοκονιάματα μὲ ἐπίχρσιμα καλῆς ποιότητος καὶ τὰ ἐκτὸς τῶν ἀγγείων ὕστρακα ὕστερων ἐλληνιστικῶν καὶ πρώιμων ρωμαϊκῶν χρόνων, ξυλάνθρακες καὶ τέφρα, ὅσα καὶ ὕστρα, μολύβδινα ἐλάσματα καὶ ἄλλα, προφανῶς ἀπὸ στρώσεις ἐπιπέδου ζωῆς καὶ κατάρρευσης ἢ καταστροφῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου, πιθανῶς τοῦ ἀνώτερου ὀρόφου τοῦ οἰκοδομήματος.

Εἰκ. 5. Γυμνάσιο, Β τοῖχος, ὄψη ἐσωτερικῆς παρεῖας.

στοῦν τὰ δεδομένα ἀπὸ τὴν τομὴ Γ/III, στὸ ἀνατολικὸ τμήμα κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς παρεῖας τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Γυμνασίου (εἰκ. 5)²⁷.

Τομὴ Γ/II

Στὸν ἐσωτερικὸ ὡρο τοῦ Γυμνασίου, σὲ ἀπόσταση 19.20 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴν παρεῖα τοῦ νότιου τοίχου καὶ 6.80 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴν παρεῖα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ὀρίστηκε τομὴ (διαστ. 4.10×2.50 μ.) γιὰ τὴν ἀποσαφήνιση τῶν πρὸς Β καὶ πρὸς Δ ὀρίων τῶν ἐπιφανειακὰ ὀρατῶν τοίχων τοῦ ρωμαϊκοῦ κτίσματος²⁸ (πίν. 122β). Σὲ βάθος 1.90 μ., μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης τοῦ χωραφιοῦ, τῶν λίθων τῆς ὑποθεμελίωσης τοῦ νεώτερου διαχωριστικοῦ χωραφότοιχου καὶ τῶν σαφῶς διαταραγμένων χωμάτων, ἀφοῦ ἄρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται νέα οἰκοδομικὰ στοιχεῖα καὶ ἐνδείξεις ἀδιατάρακτων στρώσεων, διακόπηκε ἡ ἔρευνα²⁹.

27. Βλ. παρακ. σελ. 174.

28. Β τοῖχος διαστ. μέγ. μήκ. 2 μ., πάχ. 1 μ.

29. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὅστρακα ὄλων τῶν ἐποχῶν, ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ περίοδο ὡς τοὺς νεώτερους χρόνους, κύριο χαρακτηριστικὸ ἀποτελοῦν τὰ πολυάριθμα κονιάματα ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ δεξαμενὴ.

Τομὴ Γ/III

Ἡ χάραξη τῆς τομῆς III στὸ ἀνατολικὸ τμήμα κατὰ μήκος τῆς ἄσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ Β τοίχου τοῦ Γυμνασίου (διαστ. 5×2.50 μ.) ἀποβλέπει στὴν ἀποκάλυψη τῆς τοιχοδομίας καὶ τοῦ δαπέδου τοῦ οἰκοδομήματος. Ἡ παρουσία εὐμεγέθων λίθων, προφανῶς πεσμένων ἀπὸ τὸν Β τοῖχο (εἰκ. 5), ἐπέβαλε καὶ ἐδῶ τὴν προσωρινὴ διακοπὴ τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρευνας.

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΟΙ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ

Γυμνάσιο

Συνεχίστηκαν καὶ ὁλοκληρώθηκαν ἐφέτος ἡ διάλυση τῶν χωραφότοιχων³⁰ στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τοῦ Γυμνασίου³¹ (πίν. 122β, 123α), ἡ ἀπομάκρυνση τῶν λίθων καὶ ὄγκων χωμάτων (πίν. 123β) καὶ ἡ μεταφορὰ ὀρισμένων λιθοπλίνθων³², προκειμένου νὰ προετοιμαστῇ γιὰ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ (πίν. 123β). Ἀπὸ τοὺς ἐπιφανειακοὺς καθαρισμοὺς ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ Γυμνασίου, κατὰ τὴ διαλογὴ τῶν κατεργασμένων λίθων συγκεντρώθηκαν πολλὰ οἰκοδομικὰ μέλη, σημαντικὰ κινητὰ εὐρήματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἐνεπίγραφη βάση³³ (πίν. 124α), θράυσματα μαρμάρινων γλυπτῶν, πῆλινων εἰδωλίων, λύχνων καὶ ἀγγείων διαφόρων ἐποχῶν.

Χῶρος «Θεάτρου»

Στὸν χῶρο ΝΑ, Β καὶ ΒΑ ἀπὸ τὸ οἰκοδόμημα τοῦ Γυμνασίου, ποὺ ἦταν ἀδιάβατος ἀπὸ τοὺς μισογκρεμισμένους χωραφότοιχους, τοὺς ἄμορφους λιθοσωροὺς καὶ τοὺς θάμνους, πραγματοποιήθηκαν ἐκτεταμένοι ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοί. Παρὰ τὴν ἔλλειψη τεχνικῶν μέσων, χάρις στὴν πολύτιμη συμβολὴ τῶν φυλάκων ἀρχαιοτήτων καὶ τὸ πάθος τῶν λιγοστῶν Ἀμοργιανῶν ἐργατῶν κατορθώσαμε νὰ ἀπομακρύνουμε μεγάλο μέρος ἀπὸ τοὺς λιθοσωροὺς

30. Ἐνδεικτικὰ σημειώνεται ὅτι ὁ διαχωριστικὸς χωραφότοιχος στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τοῦ Γυμνασίου εἶχε μήκ. 24.50 μ., πᾶχ. 1.10 μ. καὶ ὕψ. 1.70 μ.

31. ΠΑΕ 1987.

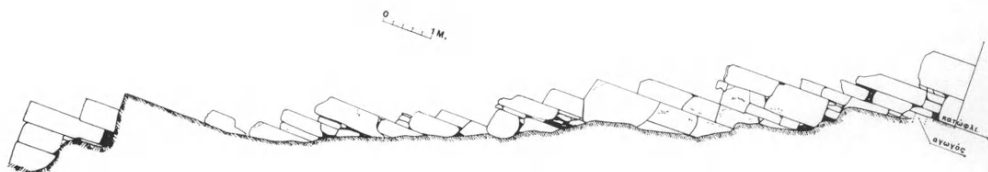
32. Λιθόπλινθοι ἀρ. Α48 καὶ Α50.

33. Ἐνεπίγραφη βάση στὸ Ν τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου.

Εἰκ. 6. α-β. Χῶρος «θεάτρου»: α. Ὀψή τοίχων ἀνατ. ἀναλήμματος. β. Κάτοψη τῶν τοίχων Β καὶ Α.

Εἰκ. 7. Χῶρος «θεάτρου», ὄψη Β τοίχου μνημειακοῦ κτιρίου.

καὶ ἄρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται μνημειακοὶ τοῖχοι, οἱ ὁποῖοι ἀσφαλῶς ἀνήκουν σὲ δημόσια κτίρια τῆς ἐλληνιστικῆς πόλεως (πίν. 125α καὶ εἰκ. 6)³⁴. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρομε τὸν ἐντυπωσιακὸ τοῖχο μὲ κυφωτὴ τοιχοδομία ὁρατοῦ μήκους 46 μ. καὶ μέγ. ὕψ. 2.60 μ., πλάχ. 0.95 μ., μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν (εἰκ. 6), ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ τὴν πρόσοψη ἀναλημματικοῦ τοίχου δύο δημόσιων οἰκοδομημάτων. Παρόλο ποὺ ἡ ἔρευνα βρίσκεται ἀκόμα στὴν ἀρχή, ἡ πλήρης ἀποκάλυψη καὶ τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ οἰκοδομήματος (μήκους 17.40 μ., πλάτ. 0.90 καὶ μέγ. ὕψ. 2.51 μ.) καὶ τμήματος τοῦ δυτικοῦ (μέγ. ὁρατοῦ μήκ. 6.40 μ. καὶ μέγ. ὁρατοῦ ὕψ. 0.50 μ.), «βαθμίδων»³⁵ καὶ δαπέδου μὲ κονίαμα στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο, κατὰ μῆκος τοῦ Β τοίχου (πίν. 124β, εἰκ. 6-7), καθὼς καὶ μερικὰ ἀπὸ τὰ πολυάριθμα κινητὰ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα, ὅπως κεφαλὲς πῆλινων εἰδωλίων ἡθοποιῶν, προσωπεῖα σατύρων καὶ ἄλλα μικροαντικείμενα (πίν. 118δ, θ) ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση ὅτι πιθανῶς πρόκειται γιὰ τὰ γνωστὰ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὰς κτίρια τοῦ Θεάτρου³⁶ καὶ τοῦ Βουλευτηρίου³⁷.

34. Τομὲς καθαρισμοῦ, ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ καὶ κατὰ μῆκος τῶν τοίχων Α καὶ Β. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς στὶς τομὲς 1 καὶ 2 στὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ ἀνατολικοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου, στὸν χῶρο 30-32.60 μ. ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία, θὰ παρουσιαστοῦν μετὰ ἀπὸ τὴν προγραμματιζόμενὴ γιὰ τὸ 1989 ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας καὶ τὴν καταγραφὴ τῶν πολυάριθμων κινητῶν εὐρημάτων.

35. Στὴν τομὴ καθαρισμοῦ κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ Β τοίχου ἀποκαλύφθηκαν τέσσερα ἐγκάρσια τοιχάρια: λεπτομέρειες καὶ σχέδιο βλ. ΠΑΕ 1989.

36. IG XII 7, 221, 16, 228, 8.

37. IG XII 7, 228, 17.

Σημαντική εἶναι καὶ ἡ ἀναγνώριση μνημειακοῦ κτίσματος κάτω ἀπὸ νεώτερο χωραφότοιχο σὲ ὑψηλότερο ἄνδηρο ΒΑ ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ «Θεάτρου», πιθανῶς τοῦ ναοῦ τοῦ Διονύσου Μινωήτη, ἐπίσης γνωστοῦ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές³⁸.

Χάρη στοὺς ἐκτεταμένους ἐπιφανειακοὺς καθαρισμούς, τὴ διάλυση τῶν μισογκρεμισμένων ἢ τὴ στερέωση τῶν ἐτοιμόρροπων χωραφότοιχων, δημιουργήθηκαν προσβάσεις καὶ στὰ ἀνεσκαμμένα τμήματα καὶ ὁ χῶρος τῆς ἀνασκαφῆς διαμορφώθηκε σὲ ἐπισκέψιμο ἀρχαιολογικὸ χῶρο (πίν. 125β), προσιτὸ στοὺς πολυάριθμους πεζοπόρους ἐπισκέπτες.

Οἱ ἐργασίες δὲν περιορίστηκαν βέβαια μόνον στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο ἀλλὰ προχώρησαν σημαντικὰ καὶ στὶς ἀποθήκες τῶν εὐρημάτων, ὅπου συνεχίστηκαν ἡ συστηματικὴ ταξινόμηση, ἡ καταγραφή καὶ ἡ φωτογράφιση μερικῶν κατηγοριῶν ἀπὸ τὰ χιλιάδες μικροαντικείμενα καὶ ἄρχισε ἡ προετοιμασία γιὰ τὴ δημοσίευση τοῦ πρώτου τόμου (*Μινώα* I).

ΑΙΛΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ

38. *IG* XII 7, 228, 17 καὶ *ΠΑΕ* 1985, σελ. 200, πίν. 101γ. Τὸ κτίσμα ἐντάξαμε στὶς πινακίδες τοῦ τοπογραφικοῦ (1988/I), τὸ ὁποῖο συμπληρώθηκε ἐφέτος ἀπὸ τὸν Μιχάλη Χαλκουτσάκη.

19. ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΗ ΔΗΛΟ

(Πίν. 126 - 142)

Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐργασιῶν ποὺ ἔγιναν στὴ Δῆλο ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς ὑπογράφουσας κατὰ τὸ 1988 ἦταν σημαντικά, παρὰ τὸ ὀλιγάριθμο ἐπιστημονικὸ καὶ ἐργατοτεχνικὸ προσωπικὸ ποὺ ἀπασχολεῖται σὲ μόνιμη βάση περὶ-που μὲ τὰ προβλήματα τοῦ χώρου.

Τὴν ἐπιτόπια ἐπίβλεψη τῶν ἔργων εἶχε ὁ ἀρχαιολόγος Παν. Χατζηδάκης, μὲ τὴ συνεργασία τῶν ἀρχαιολόγων Γ. Βρουβάκη καὶ κατὰ διαστήματα τῶν Ἑφ. Καράντζαλη, Κυρ. Χατζηλιάδου, Ἰω. Κουράγιου, Σωτ. Ραυτόπουλου καὶ τοῦ ἀρχιτέκτονα Χαρ. Βασιλειάδη. Ὑπεύθυνος γιὰ τὶς τεχνικὲς ἐργασίες ἦταν ὁ Μιχ. Χαλκουτσάκης καὶ ἐπικεφαλῆς τῶν συνεργειῶν ψηφιδωτῶν, τὸ ὁποῖο ἀποτελοῦσαν οἱ Λούπου Χρ., Χιώτης Ἀντ. καὶ Γκαρρακούννη Π., ἦταν καὶ πάλι ὁ Δημ. Χρυσόπουλος. Σχέδια ἐξεπόνησαν οἱ τεχνικοὶ Στ. Δασκαλάκης, Ἰω. Κωστόπουλος καὶ Ε. Τσακναρίδου. Στὰ γλυπτὰ ἐργάσθηκε ὁ γλύπτης Νικ. Κυρίτσης.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ¹

Συντήρηση ψηφιδωτῶν

1) Στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἰταλῶν (παρ. πίν. ΠΑΕ '85*, ἀρ. 46) στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς βόρειας πλευρᾶς διασώθηκε σὲ μιὰ κόγχη διάκοσμο ψηφιδωτὸ δάπεδο μὲ τὴν ἐπιγραφή *Πόπλιος Σατρικάνιος Ποπλίου υἱός*². Παρόλο ποὺ ἡ κόγχη αὐτὴ στεγάσθηκε παλαιότερα γιὰ νὰ προστατευθεῖ τὸ ψηφιδωτό, δυστυχῶς

* Πρόκειται γιὰ τὸν παρ. πίν. Δ', ΠΑΕ 1985.

1. ΠΑΕ 1987, σημ. 1.

2. E. LAPALUS, *EAD* XIX, 1939, σ. 53 εἰκ. 45, πίν. XVII 1 καὶ σ. 59. PH. BRUNEAU, *EAD* XXIX, 1972, 136 - 139, εἰκ. 29 - 30.

αὐτὸ δὲν ἐμπόδισε τὴν ἐν μέρει φθορὰ τοῦ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ χρειάζεταιαι ἄμεση ἐπέμβαση, ποὺ ἄρχισε μὲ τὴν ἀποκόλλησή τοῦ γιὰ νὰ ἀκολουθήσει συντήρηση καὶ ἐπανατοποθέτηση. 2) Στὸ ἱερὸ τοῦ Προμαχώνα³, στὰ ἀνατολικά τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἰταλῶν (παρ. πίν. ΠΑΕ '85, ἀρ. 60α), συντηρήθηκε τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ καθὼς καὶ τῶν ἀποχωρητηρίων στὰ ΝΔ. 3) Στὰ ΝΑ τοῦ Ἱεροῦ, στὴ λεγόμενη Οἰκία τοῦ Κέρδωνος⁴ (παρ. πίν. ΠΑΕ '85, ἀρ. 68) ἔγινε καθαρισμὸς καὶ συντήρηση στὸ αἶθριο καὶ σὲ τρία δωμάτια, καθὼς καὶ 4) στὴ «νησίδα» τῶν κτιρίων, στὰ Ν τῆς Οἰκίας τοῦ Κέρδωνος (παρ. πίν. ΠΑΕ '85, ἀρ. 68α), σὲ δύο ψηφιδωτὰ δάπεδα (πίν. 126-7, 128α). 5) Στὴ Συνοικία τοῦ θεάτρου, ὅπου καὶ ἔγινε ἡ κύρια ἐργασία, συντηρήθηκαν τὰ ψηφιδωτὰ τῶν δωματίων στὴν Οἰκία τῆς Τρίαινας καὶ στὶς Οἰκίαις III Q, III R, III S· ἄρχισε ἐπίσης ὁ καθαρισμὸς τῶν ψηφιδωτῶν στὰ αἶθρια τῶν Οἰκιῶν τῆς Τρίαινας καὶ τοῦ Διονύσου (παρ. πίν. ΠΑΕ '85, ἀριθ. 96, 98), ποὺ παρουσίαζαν καὶ τίς μεγαλύτερες φθορές, ἰδιαίτερα οἱ ψηφίδες ἀπὸ ὑαλόμαζα (πίν. 128β).

Ἀντίθετα ὅμως μὲ τὴ συντήρηση τῶν ψηφιδωτῶν ποὺ βρίσκεται σὲ καλὸ στάδιο, δὲν ἰσχύει τὸ ἴδιο γιὰ τὰ ἀσβεστοκονιάματα τῶν ἀρχαίων κτιρίων, ἀφοῦ εἰδικὸ προσωπικὸ συντήρησης ἔχει νὰ ἐμφανισθεῖ ἀπὸ χρόνια στὴ Δῆλο, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παρουσιάζεται εἰκόνα φθορᾶς καὶ ἐγκατάλειψης ὅπως δείχνουν οἱ φωτογραφίες (πίν. 129α-β) ποὺ δίνονται ἐνδεικτικά.

Στερεωτικές ἐργασίες

1) Στὴν περιοχή τοῦ Σκαρδανᾶ, στὴν Οἰκία τοῦ Διαδουμένου (παρ. πίν. ΠΑΕ '85, ἀρ. 58γ) καθαιρέθηκε καὶ ἀνακατασκευάστηκε ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ δωματίου «ο»⁵ (πίν. 130), ἐνῶ στὴν Παλαίστρα τῆς Λίμνης (παρ. πίν. ΠΑΕ '85, ἀρ. 58) ἀποτυπώθηκαν οἱ ἐτοιμόρροποι τοῖχοι τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς⁶, ὡς πρῶτο στάδιο τῆς διαδικασίας γιὰ τὴν ἔγκριση καθάρσεως καὶ ἐπανακατασκευῆς τους. 2) Στὴ Συνοικία τοῦ Θεάτρου ἀποτυπώθηκαν ἐπίσης γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ οἱ τοῖχοι τῆς Οἰκίας II B (παρ. πίν. ΠΑΕ '85, Ν τοῦ ἀρ. 94),

3. BCH 49, 1925, 466 - 469 καὶ BCH 50, 1926, 568.

4. J. CHAMONARD, EAD VIII, 1, 1922, 126 - 127. BCH 92, 1968, 640 κέ.

5. EAD VIII, 2, 1924, 426 - 431 καὶ πίν. XXX.

6. J. DELORME, EAD XXV 1961, πίν. XXVIII.

καὶ στὸν Ξενώνα⁷ (παρ. πίν. ΠΑΕ '85, ἀρ. 90) ἔγιναν σημαντικὲς ἐργασίες στερέωσης στὴν πελώρια δεξαμενὴ τῆς κεντρικῆς αὐλῆς τοῦ κτιρίου. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς δεξαμενῆς, στὸν ὁποῖο ἐδραζόταν ὁ στυλοβάτης, εἶχε καταρρεῦσει κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ φθορὰ τοῦ βράχου εἶχε προκαλέσει μετατόπιση τῶν μελῶν τοῦ στυλοβάτη μὲ ἄμεσο κίνδυνο κατάρρευσης ὅλου σχεδὸν τοῦ στυλοβάτη. Ἡ ἐπιχείρηση ἐπέμβασης παρουσίαζε μεγάλες δυσκολίες καὶ κινδύνους, ἐξαιτίας κυρίως τοῦ μεγάλου βάθους (8.50 μ. μὲ πλευρὲς 5.50-6 μ.). τελικὰ χρειάστηκε ὁ τοῖχος νὰ ἀγκυρωθεῖ στὸν βράχο, ὅπου αὐτὸ ἦταν δυνατό, μὲ ράβδους ἀπὸ ἀνοξείδωτο χάλυβα.

Ἡ ὑλοποίηση τῆς ἐργασίας αὐτῆς ὀφείλεται στὸν τοπογράφο - μηχανικὸ Μιχ. Χαλκουτσάκη· οἱ ὑπόλοιπες στερεωτικὲς ἐργασίες στὸν ἀρχιτέκτονα Χαρ. Βασιλειάδη.

Καθαρισμοὶ καὶ τακτοποίηση

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν συνηθισμένον καθαρισμὸ ποὺ γίνεται συνεχῶς στὶς κύριες περιοχὲς διακίνησης τῶν ἐπισκεπτῶν: 1) Ἐπιχειρήθηκε, γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ ἀπὸ πολλὰς δεκαετίες, ἡ ἀποψίλωση τῆς περιοχῆς ἀνάμεσα στὴν Ἀγορὰ τῶν Κομπεταλιστῶν (παρ. πίν. ΠΑΕ '85, ἀρ. 2) καὶ στὴν Ἀγορὰ τοῦ Θεοφράστου (παρ. πίν. ΠΑΕ '85, ἀρ. 43) καθὼς καὶ τῆς παρόδου ἀνάμεσα στὴ βόρεια στενὴ πλευρὰ τῆς Στοᾶς τοῦ Φιλίππου καὶ στὴ νότια τῆς Στοᾶς τῶν Ναξίων (παρ. πίν. ΠΑΕ '85, ἀρ. 32). Τὰ ἀποτελέσματα ἦταν ἐντυπωσιακὰ καὶ ἀποζημίωσαν γιὰ τὸ ἐπίπονο τῶν ἐργασιῶν. Μὲ τὴν ἀπομάκρυνση τῆς πυκνότητος βλάστησης ἔγινε πάλι τὸ ἱερὸ ὄρατὸ ἀπὸ τὴ θάλασσα, ὅπως καὶ στὴν ἀρχαιότητα καὶ ἀποκαταστάθηκε ἡ ἐνότητα ἀνάμεσα σὲ αὐτὸ καὶ τὸ λιμάνι (πίν. 131-134)· φάνηκε ἐπίσης ἡ κύρια πλάγια πρόσοδος πρὸς τὰ Προπύλαια. 2) Στὴν παλαιохριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Κυρίκου (παρ. πίν. ΠΑΕ '85, ἀρ. 70) ἔγιναν μικρὲς ἐργασίες στερέωσης μερικῶν τοίχων· ἐπίσης παραβολὴ τῆς μορφῆς ποὺ παρουσιάζει ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ μεσαίου κλίτους μὲ παλιὰς φωτογραφίες τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὴ δημοσίευση⁸ ἔδειξε ὅτι κατὰ καιροὺς ἔγιναν ἐπεμβάσεις ποὺ ἐπέφεραν σημαντικὲς ἀλλοιώσεις. Μετὰ ἀπὸ τὴ διαπίστωση αὐτὴ ἄρχισε

7. EAD VIII, 1 πίν. 1 - 11, εἰκ. 74, 1777 καὶ VIII 2 σ. 446.

8. A. ORLANDOS, BCH 60, 1936, 68 - 100 καὶ σ. 72, εἰκ. 1.

ἡ μελέτη ἀποκατάστασης τοῦ μνημείου στὴ μορφή τῆς ἐποχῆς τῶν ἀνασκαφῶν.

3) Στὴ νησίδα τῶν κτιρίων στὰ *N* τῆς *Οἰκίας* τοῦ *Κέρδωνος* ἀναστηλώθηκε μονολιθικὸς κίονας στὴ βάση του (πίν. 135α-β), καθὼς καὶ μία μαρμάρινη ἐρμαϊκὴ στήλη καὶ τὰ πόδια τραπεζοφόρου ποὺ εἶχαν βρεθεῖ στὴ θέση τους (πίν. 136α-β). 4) Στὴν *Οἰκία* τοῦ *Κέρδωνος* συγκολλήθηκε καὶ ἐπανατοποθετήθηκε στὴν ἀρχικὴ τῆς θέσης ἡ βόρεια μαρμάρινη παραστάδα τοῦ δωματίου 4 ποὺ εἶχε πέσει πάνω στὸ κατώφλι καὶ εἶχε σπάσει σὲ 12 κομμάτια. Καθαρίστηκαν ἐπίσης καὶ συντηρήθηκαν οἱ δεξαμενὲς τῶν δωματίων 2 καὶ 3 (πίν. 135α-β).

5) Ἡ *Μινώα Κρήνη* (παρ. πίν. *ΠΑΕ* '85, ἀρ. 28) εἶχε ὑποστεῖ καὶ αὐτὴ μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου μεγάλες ἀλλοιώσεις καὶ φθορὲς καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς εἶχαν διασκορπισθεῖ ἢ δὲν βρίσκονταν πιά στὴ θέση στὴν ὁποία εἶχαν βρεθεῖ κατὰ τὶς γαλλικὲς ἀνασκαφές (πίν. 138). Ἡ μελέτη τῶν ἀνασκαφικῶν στοιχείων καὶ οἱ παλιὲς φωτογραφίες ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς βοήθησαν πολὺ στὴν ἀποκατάσταση τῆς μορφῆς ποὺ εἶχε τὴν ἐποχὴ τῆς ἀνασκαφῆς⁹: συγκολλήθηκαν ὁ νοτιοανατολικὸς λίθος τοῦ στυλοβάτη καθὼς καὶ τὸ κατώφλι ἀπὸ γρανίτη ποὺ τοποθετήθηκε στὴ θέση του· ἀναστηλώθηκαν ἐπίσης 4 κίονες ἀπὸ τὸ προστώο στὴ νοτιοδυτικὴ καὶ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ μνημείου (πίν. 139α-β). 6) Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ *Ἱεροῦ* τοῦ *Προμαχώνα* εἶχε βρεθεῖ στὸν ναό, στὴ θέση του, τὸ κάτω μέρος τοῦ γυναικείου λατρευτικοῦ ἀγάλματος μὲ τὴν πλίνθο του¹⁰. Τὸ 1987 ὅμως ἐντοπίσθηκε στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἱταλῶν, μεταφέρθηκε στὸ Μουσεῖο, ὅπου καὶ φυλάσσεται μὲ αὐξ. ἀρ. Α 7997, καὶ στὴ θέση του τοποθετήθηκε ἐκμαγεῖο. 7) Στὴν *Οἰκία* τῆς *Λίμνης* (παρ. πίν. *ΠΑΕ* '85, ἀρ. 55), κατὰ τὴν προσπάθεια ἀνεύρεσης ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ τμημάτων ποὺ ἔλειπαν ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα, διερευνήθηκε ἡ δεξαμενὴ τῆς δυτικῆς αὐλῆς καὶ τὸ νότιο πηγάδι τῆς κεντρικῆς αὐλῆς¹¹. Παρόλες τὶς δυσκολίες τοῦ ἔργου — νεώτερη ἐπίχωση μὲ τόνους ἀπὸ λίθους καὶ χῶμα, νερὸ ποὺ ἀνέβλυζε, στενότητα χώρου — ἡ ἔρευνα τελείωσε μὲ πολὺ ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα. Δηλαδή, ἐπειδὴ μάλλον κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ δὲν εἶχαν ἐρευνηθεῖ οἱ χώροι αὐτοὶ

9. F. COURBY, *EAD* V, 1912, 103 - 119, εἰκ. 135, 136.

10. *BCH* 49, 1925, 468.

11. *EAD* VIII 2, 417 - 425, πίν. XIX - XXII.

όλοκληρωτικά, ἤλθαν τώρα στὸ φῶς πλῆθος ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ περι-
 στύλου τῆς αὐλῆς μαζί με ἄφθονη ἐλληνιστικὴ κεραμεικὴ, χαλκὰ νομίσματα,
 πολλὰ ξύλινα ἀντικείμενα (πίν. 140α-β) καὶ ὑπολείμματα τροφῶν (καρύδια,
 κουκουνάκια, φουντούκια, ἀμύγδαλα, κάστανα, κελύφη αὐγῶν, λέπια ψαριῶν,
 πυρῆνες ἐλιῶν κ.ἄ.). Συγκολλήθηκε ἐπίσης τὸ προστομαῖο τοῦ δυτικοῦ πηγ-
 αδιοῦ τῆς αὐλῆς καὶ τοποθετήθηκε στὴ θέση του, ἐνῶ ὀλοκληρώθηκε ἡ συγκόλ-
 ληση ἐνὸς κιονοκράνου. 8) Τελείωσαν τὰ ἐκμαγεῖα τῆς Κλεοπάτρας καὶ τοῦ
 Διοσκουρίδου, ποὺ μαζί με τὴ βάση τους μεταφέρθηκαν στὸν χῶρο (παρ. πίν.
 ΠΑΕ '85, ἀρ. 95) καὶ τοποθετήθηκαν στὴ θέση τῶν πρωτοτύπων¹² ποὺ φυ-
 λάσσονται τώρα στὸ Μουσεῖο με ἀϋξ. ἀρ. Α 7799 ἢ Κλεοπάτρα, Α 7763 ὁ
 Διοσκουρίδης (πίν. 141). Οἱ ἐργασίες στὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Κυρίκου, στὴ
 Μινώα Κρήνη, στὴν Οἰκίαν τῆς Λίμνης καὶ στὴν περιοχὴ τῆς Οἰκίας τοῦ Κέρ-
 δωνος ἐγίναν με τὴν ἄμεση ἐπίβλεψη καὶ φροντίδα τοῦ Παν. Χατζηδάκη.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ ΟΙΚΙΑ ΤΩΝ ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΩΝ

Μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ ποὺ γινόταν τὸ 1974 στὴν περιοχὴ τοῦ Σκαρδανᾶ
 σὲ μιὰ νέα οἰκίαν στὰ Δ τῶν ἀνασκαμμένων ὡς τότε νησίδων ὑπὸ τὴ διεύθυνση
 τοῦ καθ. G. Siebert, βρέθηκαν στὰ χῶματα 9.255 πῆλινα σφραγίσματα με
 πολλαπλὲς συνήθως, ἐνσφράγιστες, παραστάσεις. Τὸ 1975 ἡ ἀνασκαφὴ συνε-
 χίστηκε στὴν ἴδια οἰκίαν ποὺ ὀνομάστηκε *Οἰκία τῶν Σφραγισμάτων* με ἄλλο
 μέλος τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς, τὴν Fr. Boussac, καὶ με τὴν ἀποπεράτωση τῆς
 ἀνασκαφῆς τοῦ δωματίου, ὅπου εἶχαν βρεθεῖ τὰ πρῶτα σφραγίσματα, βρέθηκαν
 ἄλλα 6.543. Ἐκτοτε ἡ ἀνασκαφὴ στὴν οἰκίαν αὐτὴ σταμάτησε καὶ μοιράστηκαν
 τὰ σφραγίσματα γιὰ μελέτη σὲ ὁμάδα Ἑλλήνων καὶ Γάλλων ἀρχαιολόγων.
 Τὸ 1986 ὅμως ἐπανῆλθε ὁ G. Siebert ζητώντας ἄδεια γιὰ συνέχιση καὶ ἀποπε-
 ράτωση τῆς ἀνασκαφῆς στὸ τμῆμα τῆς οἰκίας ποὺ εἶχε μείνει ἄσκαφτο. Ἡ
 Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ἔδωσε τὴν ἄδεια ποὺ εἶχε ἰσχὺ γιὰ δύο χρόνια καὶ
 τὸ 1987 με δεύτερη ἀνασκαφικὴ περίοδο «τελείωσαν» οἱ ἐργασίες ἀνασκαφῆς
 ἀπὸ τὸν μελετητὴ. Κατὰ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1988 ἐπισημάνθηκαν καὶ πάλι
 στὰ καμένα καὶ πεταμένα χῶματα τῆς ἀνασκαφῆς πλῆθος σφραγισμάτων,

12. EAD VIII 1, 39 - 41, εἰκ. 14 καὶ σ. 135 πίν. I - II νησίδα III.

ὁπότε ἀνατέθηκε στὴν Ἐφορεία ὀριστικὰ ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τοῦ καθαρισμοῦ τῆς *Οἰκίας τῶν Σφραγισμάτων*. Ἀπὸ τὸν Μάρτιο ὥς καὶ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1988, μὲ πολὺ μικρὲς διακοπές, συνεργεῖο τεχνιτῶν καὶ ἀρχαιολόγων τῆς Ἐφορείας κοσκίνιζε τὰ χώματα — ἐργασία ἐπίπονη καὶ πολὺ δύσκολη — μὲ ἀποτέλεσμα νὰ βρεθοῦν ἄλλα 1.447 σφραγίσματα, πολλὰ ὕστρακα καὶ ἀρκετὰ χαλκὰ νομίσματα, πλῆθος χάλκινων ἀντικειμένων ἀλλὰ καὶ σιδηρῶν (πίν. 142), ἀκόμη καὶ μαρμάρινος βωμίσκος (πίν. 140γ).

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

20. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΡΟΥ

(Πίν. 143-147)

Οί ανασκαφικὲς ἐργασίαι τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας γιὰ τὴν περίοδο 1988 διενεργήθηκαν μὲ ἐπιτυχία ἀπὸ τὶς 25 Ἰουλίου μέχρι τὶς 23 Αὐγούστου μὲ τὴ συμμετοχή, ὅπως καὶ κατὰ τὸ παρελθόν, παλαιῶν στελεχῶν, ἐργατικοῦ προσωπικοῦ καὶ ἐκπαιδευόμενων φοιτητῶν πανεπιστημίων. Τὸ πρόγραμμα τοῦ 1988 ἀπέβλεπε κατὰ κύριο λόγο στὴν ἀνασκαφικὴ διερεύνηση ἐπικαιρῶν τομέων τῆς ἀκροπόλεως τῶν Κουκουναριῶν. Ταυτόχρονα, στὰ πλαίσια διδακτικοῦ προγράμματος προοριζομένου γιὰ φοιτητὲς πανεπιστημιακῶν τμημάτων τῆς χώρας μας καὶ τῆς ἀλλοδαπῆς, παρουσιάσθηκε σειρά μαθημάτων ἀνασκαφικῆς μεθοδολογίας, τοπογραφίας καὶ ἀρχαιολογίας τῆς Πάρου καὶ τέλος μυκηναϊκῆς ἀρχαιολογίας γιὰ τὴν Πάρο καὶ τὸν κόσμον τοῦ Αἰγαίου κατὰ τὸν 12ο π.Χ. αἰ. Παρακολούθησαν ἐπίσης εἰδικὰ σεμινάρια γιὰ τὴν κεραμικὴ τῶν Κυκλάδων καὶ σειρά διαλέξεων σὲ θέματα σχετιζόμενα μὲ τὴν ἀρχαιολογία τοῦ Αἰγαίου. Τὶς διαλέξεις προσέφεραν παλαιὰ στελέχη τῆς ἀνασκαφῆς. Ὅπως καὶ κατὰ τὸ παρελθόν, ἡ ἐπιτυχία τῆς ἀνασκαφῆς ὀφείλεται στὴν οἰκονομικὴ, ἠθικὴ καὶ συμβουλευτικὴ συμβολὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τῆς ΚΑ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Κυκλάδων, τῆς Κοινότητος Ναούσης Πάρου, τῶν παλαιῶν φίλων τῆς ἀνασκαφῆς κ.κ. F. Merle-Smith ἀπὸ τὸ Princeton τῶν Η.Π.Α., καὶ τέλος τοῦ φωτογράφου τῆς ἀνασκαφῆς κ. D. Connelly, τοῦ τμήματος ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Princeton. Πρὸς τὰ παραπάνω ἰδρύματα καὶ ἰδιῶτες ὀφείλονται θερμὲς εὐχαριστίαι. Ἐπίσης εὐχαριστίαι ὀφείλονται καὶ πρὸς τοὺς ἀρχιτέκτονες τῆς ἀνασκαφῆς, τὸ ζεῦγος S. Jona¹.

1. Εὐχαριστίαι ὀφείλονται καὶ πρὸς τὰ μέλη K. Silfwerbrand, K. Moberg (Univ. of Stockholm) καὶ Ian Morris, K. St. John (Univ. of Chicago) καὶ Anna-Maria D'O-nofrio (Univ. di Napoli), ποὺ ὡς ἐπὶ τὰς τομῶν βοήθησαν στὴν ἐπιμελημένη ἐκτέλεση

Οἱ Κουκουναριῆς ἔχουν προσφέρει στή διάρκεια τῶν τελευταίων δεκατριῶν ἐτῶν πάμπολλα πολύτιμα στοιχεῖα ποῦ ἀφοροῦν τήν ἀρχαιολογία, τήν ἱστορία καί τόν πολιτισμό τῆς Πάρου καί γενικότερα τοῦ Αἰγαίου ἀπό τὰ προϊστορικά μέχρι καί τὰ κλασικά χρόνια. Ἡ θέση κατοικήθηκε κατὰ τήν πρωτοκυκλαδική περίοδο (3η χιλ. π.Χ.). Στή διάρκεια τοῦ 12ου π.Χ. αἰ. καί ἐνῶ ὁ κεραμεικός IIIΓ ρυθμός βρισκόταν σέ ἀκμή, ὁ λόφος μετατράπηκε σέ ἰσχυρή ἀκρόπολη. Οἱ κλιτῦς τοῦ λόφου ὀχυρώθηκαν μέ κυκλώπεια τείχη, ἐνῶ στήν ἐπίπεδη κορυφή τοῦ λόφου (ἄνω πλάτωμα) ἀνεγέρθηκε μικρὸ ἀνάκτορο ποῦ, ὅπως πιστεύεται, ἀποτελέσει τήν ἔδρα τοῦ μυκηναίου ἄνακτος τῆς Πάρου. Μετά τήν καταστροφή τῆς ἀκροπόλεως στή διάρκεια ἐχθρικής ἐπιδρομῆς, ὁ λόφος συνέχισε νά κατοικεῖται. Στή διάρκεια τῶν σκοτεινῶν αἰώνων στή θέση αὕτη ἀναπτύχθηκε σημαντικός οἰκισμός ποῦ, κατὰ τὰ ἀρχαιολογικά τεκμήρια, ἄρχισε ἀπό τήν πρωτογεωμετρική μέχρι καί τήν ἀρχαϊκή περίοδο. Περί τὸ 700 π.Χ. ὁ γεωμετρικός οἰκισμός τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου ἐγκαταλείφθηκε γιά νά μετατοπισθεῖ στὰ νότια ἄνδρα, ὅπου καί ἐλίσσεται ὁ ἀρχαῖος δρόμος ποῦ ὀδηγεῖ ἀπό τήν πεδιάδα στὸ ἄνω πλάτωμα. Ἡ περίοδος ἰδιαίτερης ἀκμῆς τοῦ οἰκισμοῦ συμπίπτει μέ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 7ου π.Χ. αἰ., ἀντιπροσωπευμένη ἀπὸ ὁμάδες οἰκιῶν ὀργανωμένες σὲ ὁμάδες καί κατὰ “νησίδες”. Ἐνδιαφέρουσα ὑπῆρξε ἡ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀνασκαφῆ καί συστηματικῆ μελέτῃ τῆς ΝΑ πλευρᾶς τοῦ λόφου. Στὸ λεγόμενο ἄνδρα τοῦ ἱεροῦ, οἱ ἔρευνες ἔφεραν στὸ φῶς νὰ τῆς Ἀθηναῖς. Παρότι ὁ ναὸς χρονολογεῖται περί τὸ 700 π.Χ., παρατηρεῖται ἀκμή στή λατρεία τῆς Ἀθηναῖς ἀπὸ τὸν 8ο π.Χ. αἰ. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ περισυλλεγεῖσα κεραμεικὴ ἀπὸ τῇ θέσῃ αὕτη προδίδει συνεχὴ παρουσία ἀπὸ τήν πρωτογεωμετρικὴ περίοδο, ἐνῶ στὶς κατώτατες στρώσεις ἡ ἀνασκαφὴ μέσα στὸ τέμενος, ποῦ ἐκτείνεται πρὸς Α τοῦ ναοῦ, ὀδήγησε στήν ἀνακάλυψη ἀδιατάρακτου μυκηναϊκοῦ στρώματος μέ κεραμεικὴ τῆς IIIΓ φάσεως. Παρότι ὁ οἰκισμός ἐγκαταλείφθηκε

τῆς ἀνασκαφῆς. Ἐπίσης, κατὰ τὸ 1988, οἱ παλαιοὶ φίλοι τῆς ἀνασκαφῆς Κουκουναριῶν Α. καί Μ. Merle-Smith συνέχισαν τήν ἐνίσχυση τοῦ ἔργου, συμβάλλοντας στήν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τομεαρχῶν τοῦ κλιμακίου.

εἰρηνικά περὶ τὰ μέσα τοῦ 7ου π.Χ. αἰ., ὁ ναὸς συνέχισε νὰ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο λατρείας τουλάχιστον μέχρι καὶ τὸν 4ο π.Χ. αἰ.².

Ἐπτά ἦσαν οἱ βασικοὶ τομεῖς μετὰ τοὺς ὁποίους ἀσχολήθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1988. Κατ' ἀρχήν, ἐπιδιώχθηκε ἡ περισυλλογὴ νεώτερων στοιχείων σχετικὰ μετὰ τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν μέθοδον κατασκευῆς τοῦ τείχους τοῦ ἡγεμονικοῦ συγκροτήματος τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου. Κατὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ οἰκοδομήματος κατὰ τὴν ΙΙΙΓ φάσιν, ἡ νότια πρόσοψις ἐνισχύθηκε μετὰ τὴν ἀνέγερσιν ἰσχυροῦ τείχους, κυκλώπειας τοιχογραφίας, ποὺ ἀποτέλεσε καὶ τὸ ἀντικείμενον τῆς ἔρευνας. Ὁ δεῦτερος τομέας ἀφορᾷ τὰς οἰκοδομικὰς νησίδας ἐκατέρωθεν τοῦ ἀρχαίου δρόμου, στὴ Ν πλευρὰ τοῦ λόφου, ποὺ ἀποτελοῦν μέρος τοῦ οἰκισμού τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων. Ὁ τρίτος τομέας ἀφορᾷ καὶ πάλιν συγκρότημα οἰκῶν τοῦ πρώιμου ἀρχαϊκοῦ οἰκισμού, ἐκτεινόμενον στὸ μεσαῖον πλάτωμα, πρὸς ΝΑ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου. Ὁ τέταρτος τομέας ἀφορᾷ τὸ κατώτερον πλάτωμα, ὅπου παλαιότερες ἐργασίαι ἔχουν φέρει στὸ φῶς στρωματογραφικὰς ἐνδείξεις ἀπὸ τὴν πρωτοκυκλαδικὴν μέχρι καὶ τὴν γεωμετρικὴν περίοδον. Στὸν πέμπτον τομέαν διερευνήθηκε ἡ στρωματογραφία τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ πρὸ αὐτοῦ ἐκτεινομένου παραλληλόγραμμου τεμένους. Ὁ ἕκτος τομέας ἦταν ὁ ἀποθέτης ἀφιερωματικῶν ἀντικειμένων, προερχομένων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς. Τέλος, ὁ ἑβδομος τομέας ἀφορᾷ τὰ ἀνθηρὰ, ποὺ ἐκτεινόμενα σὲ χαμηλότερον ἐπίπεδον ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς, ἐκτείνονται στὰς ΝΑ κλιτύς τοῦ λόφου. Στὴ θέσιν αὕτη διακρίνεται γρανιτικὴ πλάκα, γιγαντιαίων διαστάσεων, ποὺ κατὰ τὰς ἐνδείξεις ἀνῆκε σὲ ἀρχαῖον ἐλαιοτριβεῖον. Ἡ ἐπιλογὴ τῆς θέσεως αὐτῆς ἔγινε γιὰ τὸν καθορισμὸν τῆς περιόδου λειτουργίας τοῦ ἐλαιοτριβεῖου.

Τὸ μυκηναϊκὸ ἡγεμονικὸν συγκρότημα ποὺ καταλαμβάνει τὴν κορυφὴν τοῦ λόφου ἐντυπωσιάζει γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν του μορφήν καὶ γιὰ τὴν προσεγμένην ὀχύρωσίν του. Βασικὸν χαρακτηριστικὸν τοῦ οἰκοδομήματος ἀναφέρεται στὴν ὑπαρξὴ ἰσχυροῦ τείχους κατασκευασμένου κατὰ τὸν μυκηναϊκὸν ὀχυρωμα-

2. Γιὰ τὸν ναόν, βλ. *IIAE* 1984 κέ. Ἐπίσης, D. U. SCHILARDI ἐν *Early Greek Cult Practices, Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June, 1986, Skrifter Utgivna Svenska Institutet i Athen, XXXVIII* (Stockholm 1988) 40-50.

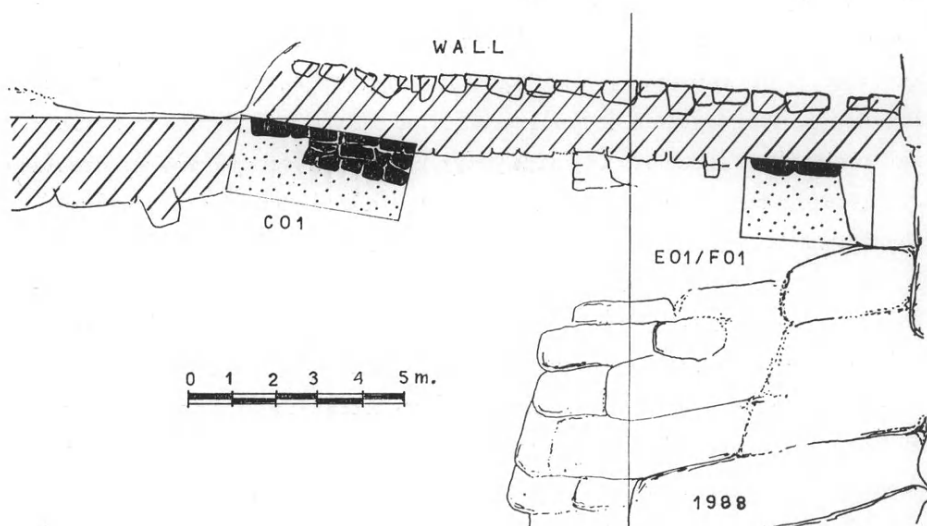
τικό τρόπο με εὐμεγέθεις ὀγκολίθους ἐξορυγμένους ἐπὶ τόπου ἀπὸ τὸν γρανιτόλιθο τοῦ λόφου (πίν. 143α)³. Ἡ κυκλώπεια κατασκευὴ τοῦ τείχους συνδέεται κατ' εὐθείαν μετὰ ἀνάλογα ὀχυρωματικὰ ἔργα τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, ἀποδεικνύοντας τοὺς ἰσχυροὺς δεσμοὺς μεταξὺ τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου τῆς Πάρου καὶ τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Τὸ τεῖχος εἶχε κατασκευαστεῖ γιὰ τὴν προστασία τῆς κορυφῆς τῆς ἀκροπόλεως ἀλλὰ ἐπίσης καὶ αὐτοῦ καθ' ἑαυτοῦ τοῦ ἡγεμονικοῦ κτιρίου. Τὸ τεῖχος ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο τμῆμα τοῦ οἰκοδομήματος, ἐφόσον ἀποτελεῖ τὴ δυτική του πρόσοψη⁴. Τὸ τεῖχος ἐκτείνεται Α-Δ, φράζοντας τὸ ἄνοιγμα μεταξὺ δύο προεχόντων ὀγκων τοῦ φυσικοῦ βράχου, περιτρέχοντας σὲ εὐθεία γραμμὴ ἀπόσταση 16.50 μ.⁵. Πρὸς Δ σχηματίζεται γωνιώδης προεξοχή πού προβαλλομένη περίπου κατὰ 1.40 μ. συνεπιφέρει καὶ ἀντίστοιχη πρὸς Ν μετάθεση τῆς γραμμῆς τοῦ τείχους. Πράγματι, στὴν πρὸς Δ σωζομένη προέκταση, ἡ γραμμὴ τῆς πρόσοψης διαμορφώνεται μετὰ ὀδοντωτὴ πρὸς Ν προβολή. Δυστυχῶς, τὸ τμῆμα τοῦτο δὲν σώζεται τόσο καλὰ, σὲ σύγκριση μετὰ τὸ τμῆμα τῆς Α πλευρᾶς. Σώζεται μόνο ἡ κατώτατη σειρὰ λίθων, οἱ ὅποιοι θὰ χρειασθεῖ νὰ μελετηθοῦν συστηματικῶς, γιὰ νὰ ἐξακριβωθεῖ ἡ ἀκριβὴς μορφή τοῦ τμήματος. Ὡστόσο, στὴν ἀνατολικὴ πλευρά, ἡ ἐργασία τοῦ 1988 συνέβαλε στὴν περισυλλογὴ νέων ἐνδιαφερόντων στοιχείων ἀναφορικῶς μετὰ τὴν πληρέστερη κατανόηση τῆς μεθόδου κατασκευῆς τῆς ὀχύρωσης. Στὸ τμῆμα αὐτὸ τὸ τεῖχος ἔχει μέσο πᾶχος 1.65 μ. Ἐκεῖ ὅπου σώζεται καλύτερα τὸ τεῖχος, τὸ ὕψος ἀνέρχεται περίπου στὰ 3 μ. (πίν. 143β). Ὅπως ἔχει καὶ ἄλλοι τονισθεῖ, τὸ ἀρχικὸ ὕψος τοῦ τείχους, μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνέγερσής του, ξεπερνοῦσε τὰ 8 μ., ἀφοῦ ἡ ὀχύρωση εἶχε ταυτοχρόνως καὶ ἀναλημματικὸ χαρακτήρα, ὥστε νὰ στηρίζει τὴν πρὸς Β ἐκτεινομένην σειρὰ δωματίων, πού διαμορφώνονται σὲ διάταξη ὑπογείου καὶ πρώτου ὀρόφου.

Γιὰ τὴ συστηματικὴ μελέτη τοῦ τείχους ἀνοίχτηκαν δύο τάφροι κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς του ὀψέως, ἡ μία διαστ. 4×1.70 μ. στὸ δυτικὸ πέρας, ἡ δεύτερη, διαστ. 3×1.70 μ. στὸ ἀνατολικὸ του πέρας (εἰκ. 1). Τρίτη τομὴ ἀνασκάφηκε παλαιότερα κατὰ τὸ 1976, ὅταν γιὰ πρώτη φορὰ μελετήθηκε ἡ

3. ΠΑΕ 1976, πίν. 189α.

4. ΠΑΕ 1980, πίν. 2.

5. ΠΑΕ 1980, σ. 281.

Εἰκ. 1. Κάτοψη μυκηναϊκοῦ τείχους μετὰ τὴν θέσιν τῶν ἀνασκαμμένων τάφρων.

τοιχοδομία τῆς ὀχύρωσης καὶ ὁ ἀγωγὸς τοῦ τείχους γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ὑδάτων ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου στὰ πρὸς Ν ἀναλήμματα τοῦ λόφου (πίν. 144α). Ἡ ἔρευνα στὴ δυτικὴ τάφρο (CO1) καὶ μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση παχέος λιθοσωροῦ, σαφῶς προερχομένου ἀπὸ τὴν κατακρήμνιση τοῦ τείχους, ὁδήγησε στὴν ἀποκάλυψη τῆς πρόσοψης τῆς ὀχύρωσης, ποὺ ἀπὸ τὴ βάση ἔδρασης στὸν βράχον μέχρι τὸ σωζόμενο ὑψηλότερο σημεῖον ἀνέρχεται σὲ ὕψος 2.02 μ. Τὸ τεῖχος σώζεται σὲ ἕξι τουλάχιστον στρώσεις λίθων. Πρόκειται περὶ μεγάλων γρανιτολίθων, οἰκοδομημένων κατὰ μῆκος, μερικοὶ ἐξ αὐτῶν διασώζοντες καὶ ἐμφανὴ ἴχνη λαξεύσεως. Οἱ μέσες διαστάσεις τῶν γρανιτολίθων μεσαίου μεγέθους ἀνέρχονται περίπου στὰ $0.85 \times 0.30 - 0.50 \times 0.40$ μ. Παρατηρεῖται ἡ χρησιμότης μεγάλου ἀριθμοῦ λίθων μικροῦ μεγέθους οἰκοδομημένων μεταξὺ τῶν μεγαλύτερων λίθων (πίν. 144β). Ἐπίσης, ἐντυπωσιάζει τὸ γεγονὸς ὅτι ἀντὶ μεγάλων ὀγκολίθων, τὸ κατώτερον τμῆμα τοῦ τείχους ἐμφανίζεται οἰκοδομημένο μετὰ μικρῶν καὶ μεσαίου μεγέθους λίθων. Προφανῶς, τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ κατασκευαστὲς δὲν προέβλεψαν στὴν κατ' ἀρχὴν λάξευση τοῦ κεκλιμένου βράχου γιὰ τὴ διαμόρφωση ὀριζοντίας ἐπιφάνειας πρὸς ἔδραση τοῦ τείχους, ποὺ ἀφέθηκε στὴ φυσικὴ του μορφή, καθόρισε τὸν τρόπο κατασκευῆς καὶ τὴ χρῆση λίθων μικροῦ

καὶ μεσαίου μεγέθους. Στρωματογραφικά, ἡ μελέτη τῶν στρωμάτων κατ' ἐπαφὴν τοῦ τείχους ἔδειξε ὅτι οἱ τρεῖς ἢ τέσσερις κατώτατες στρώσεις βρίσκονταν κάτω ἀπὸ τὴν ἐν χρήσει ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Ἐξάλλου, ὁ βράχος εἶναι ὁρατὸς πολὺ ὑψηλὰ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς τάφρου, γεγονὸς ποὺ ἐνισχύει αὐτὴ τὴν ὑπόθεσι. Οἱ στρώσεις 1-4 περιέχουν μεγάλες ποσότητες πεσμένων λίθων, συσσωρευμένων ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος. Διακρίνονται λίθοι λαξευμένοι ἢ γωνιασμένοι ποὺ ἀνήκουν στὶς ἐξωτερικὲς παρειὲς τῆς ὀχύρωσης καὶ ἀργοὶ λίθοι, προερχόμενοι κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τὸ γέμισμα τοῦ τείχους. Οἱ λίθοι τῆς 1 διακρίνονταν διαχυμένοι μὲ ἰσχυρὴ κλίση πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ ὄψιν καὶ πρὸς Ν. Ἡ 2 ἦταν σκληρότερη, ἀλλὰ περιεῖχε καὶ ἔχνη καμένων ὀργανικῶν κ.ἄ. καταλοίπων. Ἡ στρώση 3 ἀντιπροσωπεύεται καὶ πάλι ἀπὸ πεσμένους λίθους καὶ χώματα χρώματος ψαροῦ, ποὺ περιέχουν — ἐκτὸς ἀπὸ ὄστρακα ἀγγείων — ἀπολείσματα ὀψιανοῦ, κόκαλα καὶ θαλάσσια ὄστρακα. Ἡ στρώση περιέχει πλῆθος μικρῶν λίθων καὶ ἀπολεπισμάτων ἀπὸ τὴν κατεργασία λίθων, καθὼς ἐπίσης καὶ μεγάλες πλάκες ἐλαφρῶς λαξευμένες ἢ στὴ φυσικὴ τους κατάστασι. Ἐνῶ οἱ στρώσεις 1 καὶ 2 ἀνήκουν στὴν καταστροφὴ τοῦ τείχους, ἡ 3 δὲν θὰ πρέπει νὰ ταυτισθεῖ — ὅπως κατ' ἀρχὴν ἔγινε πιστευτὸ — μὲ παλαιότερη στρώση καταστροφῆς, ἀλλὰ μὲ τὴ φάση ἀνέγερσης τῆς ὀχύρωσης. Συνεπῶς, οἱ ἀνευρεθέντες λίθοι τῆς 3 πρέπει νὰ ἀφέθηκαν στὴ θέσι αὐτή, μετὰ τὴν ἀποπεράτωσι τοῦ τείχους, διότι εἶχαν περισσέψει καὶ προκειμένου νὰ συμβάλουν στὴν ἐνίσχυσι τῆς βάσις τοῦ τείχους. Ἐλέχθη προηγουμένως ὅτι ἡ ἀρχαία ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἐκτεινόταν ἐπάνω ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἢ τέσσερις κατώτατους δόμους τοῦ τείχους. Οἱ λίθοι τῆς στρώσις 3 βρίσκονται κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο καὶ ἐπομένως δὲν ἦταν ὁρατοὶ στὴν ἀρχαιότητα. Κατ' ἐπαφὴν καὶ παραλλήλως πρὸς τὸ τεῖχος ἀποκαλύφθηκε δευτερεύων τοῖχος, πλάτους 0.80 μ., κτισμένος μὲ ἀργοὺς λίθους ποὺ δὲν διασώζουν συνδετικὴ ὕλη. Ἡ προχειρότητα στὴν ἐκτέλεσι τοῦ τοίχου ἀποδεικνύει ὅτι προοριζόταν κατ' ἀποκλειστικότητα γιὰ τὴν ἐνίσχυσι τοῦ κυρίου ὀχυρωματικοῦ τείχους. Ὁ τοῖχος ἀποκαλύφθηκε ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς στρώσις 1, ἔβαινε δὲ σὲ βάθος τουλάχιστον 0.90 μ.

Ἐνδιαφέρουσα ὑπῆρξε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς ἀνατολικῆς τάφρου EO1/FO1. Ὅπως ἐλέχθη, ἡ τάφος ἀνοίχθηκε στὸ Α πέρας τοῦ εὐθυγράμμου τμήματος τοῦ ὀχυρωματικοῦ τείχους. Ἐδῶ τὸ τεῖχος εἶναι κτισμένο μὲ μεγαλύτερους καὶ τετραγωνισμένους λίθους. Ἀπὸ τὸ ὀλικὸ (σωζόμενο) ὕψος ποὺ ἀνέρχεται στὰ

3.05 μ., τὸ κατώτερο τμήμα, ἀνερχόμενο στὰ 0.57 μ., ἀντιπροσωπεύει τὴ μὴ ὁρατὴ βάση τῆς ὀχύρωσης. Τὸ τμήμα αὐτὸ εἶναι κτισμένο μὲ ἀνάμεικτους μικροὺς καὶ μεγάλους λίθους καὶ ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ διότι προέχει περίπου κατὰ 0.30 μ. πρὸς Ν. Σὲ ἀπόσταση 1.50 μ. πρὸς Ν ἀνακαλύφθηκε καὶ ἄλλος τοῖχος, ὁ ὑπ' ἀριθ. 2. Ἐξεῖχε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς τάφρου κατὰ 0.30 μ. Δεδομένου ὅτι ἡ κορυφὴ τοῦ τοίχου βρίσκεται στὸ ἐπίπεδο τῆς βάσης τοῦ τείχους, ὁ 2 ἦταν χρονικὰ παλαιότερος. Ἡ γενικὴ ἐμφάνιση τοῦ τοίχου θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριθεῖ πρώιμη (μικροὶ ἀργοὶ λίθοι μέσων διαστ. 0.25×0.15 μ.) ἐξαιτίας τῆς κατασκευῆς, ἡ ὁποία διακρίνεται γιὰ τὴ χρῆση πλακοειδῶν λίθων, κτισμένων ἀτάκτως σὲ πέντε στρώσεις. Στρωματογραφικά, παρότι ὁ τοῖχος 2 εἶναι παλαιότερος τοῦ ὀχυρωματικοῦ τείχους (ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ στρώση 3 ποὺ καλύπτει τὸν τοῖχο 2, ἐνῶ ἐκτείνεται πρὸς Α μέχρι τὴ βάση τοῦ τείχους), ὥστόσο δὲν δύναται νὰ χρονολογηθεῖ στὴν πρωτοκυκλαδικὴ φάση, ὅπως θὰ μπορούσε νὰ ὑποτεθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνέυρεση ἀναλόγου κεραμικῆς στὶς στρώσεις 5 καὶ 7. Ἀντίθετα, ἡ ἀνασκαφὴ τῶν στρώσεων 4-8 ἔδειξε ὅτι ὁ τοῖχος 2 πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ πιθανῶς στὴ διάρκεια τῆς ΥΕ ΙΙΙ φάσεως καὶ σαφῶς πρὶν ἀπὸ τὴ φάση κατασκευῆς τοῦ ἡγεμονικοῦ συγκροτήματος. Σημειώνεται ἡ ἐνδιαφέρουσα ἀνέυρεση στὴ στρώση 7 θραύσματος ἐκ τοῦ ὧμου ἀπίοσχημου πιθαμοφόρου, σωζ. ὕψους 0.041 μ. καὶ μήκους 0.092 μ., ποὺ φέρει διακόσμηση δικτυωτοῦ. Τὸ σχῆμα καὶ ἡ διακόσμηση κατατάσσουν τὸ θραῦσμα πιθανότατα στὴν ΥΕ ΙΙΑ1 φάση, καθιστώντας τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα εὐρήματα τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου τῆς ἀνασκαφῆς Κουκουναριῶν. Ὡστόσο, τὸ θραῦσμα προέρχεται ἀπὸ στρώση χρονολογούμενη, ὅπως καὶ ἡ χαμηλότερη 8 στοὺς ΥΕ ΙΙΙΓ χρόνους, ὅπως συνάγεται ἀπὸ περισυλλεγεῖσα κεραμική.

Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων ξεχωρίζουν καὶ κατάλοιπα ὀστέων. Ἀπὸ τὴ στρώση 3 τῆς δυτικῆς τάφρου περισυνελέγη ὀστοῦν, ποὺ κατὰ τὴν εἰδικὴ τῆς ἀνασκαφῆς Κ. Moberg προέρχεται ἀπὸ παιδικὸ σκελετό. Ἰσως τὸ θραῦσμα νὰ εἶχε παρασυρθεῖ ἀπὸ τὸν χώρο τῆς πρώτης ἀποθήκης, ἡ ὁποία ἐκτείνεται πίσω ἀπὸ τὸ ὀχυρωματικὸ τεῖχος. Ἀπὸ τὴν πρώτη ἀποθήκη παλαιότερες ἐρευνες εἶχαν φέρει στὸ φῶς ἐνδείξεις παιδικῶν σκελετῶν. Ἡ ἐξέταση τῶν ὀστέων πιστοποίησε ὅτι ἀνήκουν σχεδὸν κατ' ἀποκλειστικότητα σὲ σκελετοὺς ζώων. Σημειώνεται ἡ παρουσία ὀστέων λαγῶν, χοίρων καὶ χοιριδίων, αἰγοπροβάτων, ἀγελάδων καὶ σκύλων.

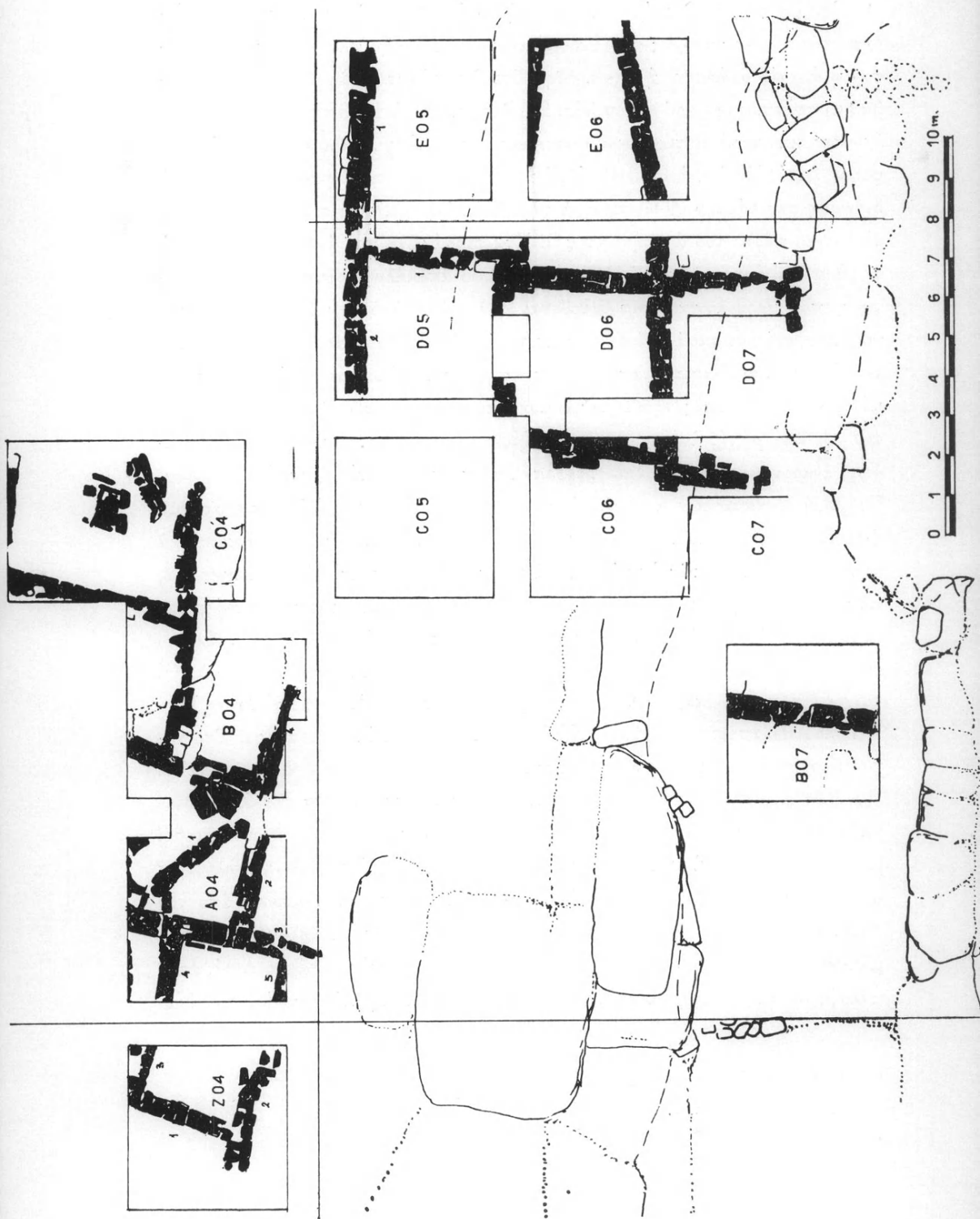

Ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέρουσα ὑπῆρξε ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὸ 5ο ἄνδρο τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς ἀκροπόλεως, δηλαδὴ τῆς πλευρᾶς ὅπου ἐλισσόταν ἡ ἀρχαία ἀνάβαση, ἡ ὁποία ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὴν πεδιάδα τοῦ κόλπου (Λειβάδια) στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου (εἰκ. 2). Ἡδὴ κατὰ τὸ 1983 τὸ αὐτὸ ἀνάλημμα, ἔχοντας καταστεῖ ἀντικείμενο συστηματικῆς μελέτης, περιελάμβανε τὶς τάφρους ΑΟ4, ΒΟ4 καὶ CO3/CO4⁶. Ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίσθηκε τὸ 1988 μὲ τὴ διάνοιξη τῆς τάφρου ΖΟ4, πρὸς Δ τῆς ΑΟ4. Ἡ τομὴ ἀποτελεῖ ταυτοχρόνως τὸ δυτικὸ πέρας τοῦ ἀναλήματος 5. Στὰ τετράγωνα ποὺ ἐκτείνονται πρὸς Α τῆς ΖΟ4, οἱ ἀνασκαφές τοῦ 1981, 1982, 1983 ἀποκάλυψαν συγκρότημα δωματίων, ποὺ χρονολογικὰ τοποθετοῦνται στὴ φάση ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ γεωμετρικοῦ οἰκισμοῦ τοῦ ἄνω πλατώματος καὶ μέχρι τὸ δεῦτερο τέταρτο τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. Ὅπως διαπιστώθηκε, τὰ ἐρείπια ἀνήκουν σὲ οἰκίες διαμορφωμένες σὲ οἰκοδομικὲς νησίδες. Ἡ μυκηναϊκὴ ὁδὸς τῆς ἀναβάσεως διέρχεται ἀπὸ τὴ θέση αὐτή, ἀνάμεσα ἀπὸ σκοπίμως ἀφεθὲν διάστημα μεταξὺ δύο νησίδων, ἀναρριχώμενη μετὰ ἀπὸ τρεῖς ἐπ'ἀλλήλῃς καμπὲς στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου. Ἡ ΖΟ4, διαστάσεων 4×4 μ. ἔχει τὸ σημεῖο Β (ΒΑ γωνία) στὴ στάθμη +60.63 μ. (πίν. 145α). Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ στρώση 1 (μὲ σποραδικὰ θραύσματα μυκηναϊκῶν ἀγγείων καὶ ἀπολεπισμάτων στεατίτη) ἀναφάνηκε ἡ 2, καστανή, περιέχουσα πεσμένους λίθους. Ἡ στρώση εἶναι σαφῶς στρώση καταστροφῆς. Οἱ λίθοι κάλυπταν τὴν τάφρο σὲ ὅλη τῆς τὴν ἔκταση. Ἡ ἀπομάκρυνση τῆς 2 ὁδήγησε στὴν ἀνακάλυψη ἐρειπίων κτιρίου κατευθύνσεως Α-Δ. Οἱ τοῖχοι ἔχουν μέσο πάχος 0.75 μ. Διακρίνεται ὁ τοῖχος 1, μὲ κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ, ποὺ συνάπτεται μὲ τὸν 3 (ΝΑ-ΒΔ), στὴ ΒΑ γωνία τῆς τάφρου. Στὸ νότιο πέρας του ὁ τοῖχος 1 συνάπτεται καὶ πρὸς ἄλλο τοῖχο, τὸν 2, ὁ ὁποῖος βαίνει ΒΔ-ΝΑ, ἐκτεινόμενος σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς ΖΟ4. Μεταξὺ τῶν 2 καὶ 3, ὁ τοῖχος 1 μετρᾷ μῆκος 2.36 μ. Οἱ τοῖχοι ἔχουν κτισθεῖ μὲ σχιστολίθους καὶ μικρότερους ἀργοὺς λίθους. Ὡστόσο, στὶς χαμηλότερες στρώσεις οἱ τοῖχοι διασώζουν εὐμεγέθεις ὀγκολίθους λατομημένους ἀπὸ τὸν λόφο. Προφανῶς, οἱ 1, 2 καὶ 3 διαγράφουν τὸν χῶρο παραλληλόγραμμου δωματίου, ἐκτεινομένου Α-Δ. Πράγματι, ἡ ἔρευνα στὴν πρὸς Α τάφρο ΑΟ4, ἀποκάλυψε σὲ παλαιότερη ἐργασία τὸ ἀνατολικὸ τμήμα δωματίου⁷ πού, ὅπως δια-

6. Βλ. ΠΑΕ 1980, εἰκ. 1.

7. ΠΑΕ 1983, εἰκ. 1.

Εἰκ. 2. Κάτοψη ἀρχαίου οἰκισμοῦ τῶν ἀναλημμάτων τῆς νότιας ἀνάβασης.

πιστώθηκε έφετος, άποτελεϊ τή συνέχεια τοῦ δωματίου τῆς ΖΟ4. Κατ' άκολουθίαν, οί τοῖχοι 2 καί 3 τῆς ΖΟ4 ταυτίζονται μέ τοὺς αντίστοιχούς τοίχους 4 καί 5 τῆς ΑΟ4. Κρίνοντας άπό τήν πρός Δ προέκταση τοῦ τοίχου 2 τῆς ΖΟ4, πέραν τῆς εὐθείας τοῦ τοίχου 1, συμπεραίνεται ὅτι ἄλλος τετράπλευρος θάλαμος ἐκτεινόταν πρός Δ. Δέν διαπιστώθηκε μέ βεβαιότητα ἂν πρός Ν, ὅπου τὸ ἔδαφος ἀποκλίνει ἰσχυρῶς, ἐκτείνεται καί ἄλλο δωμάτιο. Ἀπό τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ θαλάμου ποὺ ἐκτείνεται μεταξύ τῶν τάφρων ΖΟ4 καί ΑΟ4, καί μάλιστα άπό τή στρώση 2 τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ΖΟ4, ἡ ἀνασκαφή ἔφερε στὸ φῶς ποικιλία ὀστράκων, μεταξύ τῶν ὁποίων ξεχωρίζουν θραύσματα ἀγγείων τῶν ὑπογεωμετρικῶν χρόνων. Ἡ στρώση συνδέεται μέ τή φάση χρήσεως τοῦ θαλάμου. Ἀπό τήν ἴδια στρώση προέρχεται καί μολύβδινο βάρος ψαρέματος. Ἐχει σχῆμα παραλληλογράμμου, διαστάσεων $0.041 \times 0.012 \times 0.003$ μ. καί εἶναι ἀναδιπλωμένο καθ' ὅλο τὸ μήκος, γιὰ τήν προσάρτησή του σέ δίχτυ.

Κατ' ἐπαφὴν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ τοίχου 1 ἀνασκάφηκε δοκιμαστικὴ τομή, διαστάσεων 2.00×0.50 μ. Ἡ διερεύνηση τῆς στρώσης 3, μέ σκληρὸ καστανὸ χῶμα καί λίθους, ἔφερε στὸ φῶς ποικιλία ἀντικειμένων, ὅπως τὰ παρακάτω: 1. στρεβλωμένη καί κατιωμένη χαλκὴ περόνη ἄνευ κεφαλῆς, σωζ. μήκους περίπου 0.09 μ., 2. λίθινο τριπτήρα άπό πλακοειδῆ, πρᾶσινωπὸ λίθο διαστ. $0.063 \times 0.053 \times 0.018$ μ., 3. θραῦσμα χεῖλους σκύφου, σωζ. διαστ. 0.039×0.024 μ., μέ ἔχνη τριῶν γραμμῶν καί ὑποκάτω ζώνης τεθλασμένης, 4. θραῦσμα άπό πρωτογεωμετρικὸ σκύφο, σωζ. διαστ. 0.060×0.031 μ., μέ ζεῦγος συστάδος ὁμοκέντρων κύκλων, σχεδιασμένων μέ διαβήτη. Ἡ 3 ἦταν μάλλον στρώση δαπέδου μέ συσσωματωμένα ὀστὰ ζώων καί θαλάσσια ὀστρεα. Ἐπίσης, πέρα άπό πολυάριθμα ἀπολεπίσματα σχιστολίθου, μέσα στήν ἴδια στρώση ἀνακαλύφθηκαν θραύσματα κονιάματος διαστ. 0.05 - 0.07 μ. Ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς χρονολόγησής τοῦ κτιρίου λογίζεται ἡ ἀνέυρεση θραύσματος λαιμοῦ ἀμφορέα μέ κάθετες λαβές, τῆς γνωστῆς ὁμάδος Αα. Τὸ θραῦσμα ἔχει σωζ. διαστάσεις: ὕψος 0.1 μ., πλάτος 0.15 μ., πάχος 0.008 μ. Ἡ κυλινδρικὴ ἐπιφάνεια τοῦ λαιμοῦ φέρει μεταξύ τῶν λαβῶν ρόμβο μέ χιαζόμενες γραμμές καί κουκκίδες στὰ τεταρτημόρια, ποὺ πλαισιώνεται άπό κάθετες ὀφιοειδεῖς πινελιές· ἄνωθεν τοῦ ποικίλματος σώζονται τρεῖς περιφερειακὲς γραμμές. Ἀγγεῖα αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἔχουν πρόσφατα ἀναγνωρισθεῖ σὰν συνδεόμενα μέ τήν κεραμεικὴ παράδοση τῆς Πά-

ρου⁸. Χρονολογικά ἔχει συναχθεῖ ὅτι ἡ κατηγορία Αα εἶναι σύγχρονη μὲ τὴν ὕστερη γεωμετρικὴ ΙΙ κεραμεικὴ φάση, μὲ πιθανότητα ἡ παραγωγή της νὰ ἐπικαλύπτει καὶ τὴν πρώιμη πρωτοαττικὴ φάση⁹. Ἡ χρονολόγησις τοῦ θαύσματος στὴν περίοδο 730-690 π.Χ. ἀποτελεῖ καὶ χρονολογικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ σύγχρονη ἢ καὶ τὴν ἐλαφρῶς μεταγενέστερη χρονολόγησις τοῦ κτιρίου τῶν τάφρων ΖΟ4 καὶ ΑΟ4.

Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς ΖΟ4 καὶ ἐπὶ τῆς εὐθείας τοῦ τοίχου 2 ἀνοίχθηκε καὶ ἄλλη δοκιμαστικὴ τομὴ, ἡ d, διαστάσεων 1×1 μ. Ἐντοπίσθηκε τὸ δάπεδο στρώσις 3 καὶ παλαιότερη στρώσις, ἡ 4, ποὺ φαίνεται ὅτι καὶ ἐκεῖνη εἶχε τὴ χρῆσις δαπέδου, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴ μορφή καὶ τὴ σκληρότητά της. Στὴ γειτονικὴ ΑΟ4 ἀνοίχθηκε ἡ δοκιμαστικὴ τομὴ b, ἡ ὁποία παρὰ τὶς περιορισμένους διαστάσεις της (1×1 μ.) πιστοποίησε ὅτι ὁ τοῖχος 3 προεκτείνεται πρὸς Ν, κατ' ἀκολουθίαν δὲ ὅτι καὶ τὸ σύμπλεγμα δωματίων ἀπλωνόταν πρὸς τὴν αὐτὴν κατεύθυνση. Πρὸς Α, ἡ ἀφαίρεσις τμήματος τοῦ διαδρόμου ποὺ χωρίζει τὴν τάφρον ΑΟ4 ἀπὸ τὴ ΒΟ4 (νότια ἀπόληξις) ἔδειξε ὅτι οἱ τοῖχοι 2 καὶ 4 ἀντιστοίχως ἀνήκουν στὸν αὐτὸ μακρὸ τοῖχο ποὺ ὀρίζει τὴ νότια παρυφὴ τοῦ ἀρχαίου δρόμου, ὁ ὁποῖος διερχόμενος ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ ἐκάμπετο ἀκολουθῶς πρὸς Β. Τὴν πρὸς Α συνέχισις τοῦ αὐτοῦ τοίχου πιστοποίησε καὶ ἡ διάνοιξις τῆς δοκιμαστικῆς τομῆς d (διαστ. 1.50×3.5 μ.) στὴ νότια πλευρὰ τῆς ΒΟ4. Ὁ προαναφερθεὶς μακρὸς τοῖχος συμβάλλει καθέτως πρὸς τὸν τοῖχο 3 τῆς τάφρου ΑΟ4. Ὁ διαγώνιος τοῖχος 1 συμβάλλει στὴ δημιουργία τριγωνικοῦ δωματίου ἢ τὸ πιθανότερο ὑπαίθριος αὐλῆς, κατὰ τὴ σχέση του πρὸς τοὺς τοίχους 2 καὶ 3. Κατὰ τὴ μελέτη τοῦ χώρου διατυπώθηκε ἡ εἰκασία, ποὺ θὰ πρέπει ὥστόσο νὰ βεβαιωθεῖ καὶ ἀνασκαφικά, ὅτι σὲ ἀρχικὴ φάσις ὁ τοῖχος 1 δὲν ὑπῆρχε, ὥστε ὁ ἀρχαῖος δρόμος κατὰ τὴν καμπὴ του πρὸς Β ἔφθανε μέχρι τὸν τοῖχο 3 τῆς τάφρου ΑΟ4.

Γιὰ τὴν περαιτέρω κατανόησις τῆς μορφῆς τῆς πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ ἀρχαίου δρόμου ἐκτεταμένης οἰκοδομικῆς νησίδος, ἀποφασίσθηκε ἡ διερεύνησις τῆς τάφρου ΕΟ5 (πίν. 145β). Ἡ τάφος βρίσκεται στὴ ΒΑ γωνία ἐκτεταμένου

8. K. A. SHEEDY, *BSA* 80, 1985, 153-158.

9. Ἐνθ. ἀνωτ., σ. 190.

ἀναλήμματος, τοῦ ὑπ' ἀριθ. 5, τὸ ὁποῖο ἐκτενιόμενο Α-Δ διχαζόταν ἀπὸ τὸν ἀναρριχώμενο πρὸς Βορρὰ ἀρχαῖο δρόμο. Σὲ παλαιότερες ἐργασίες στὸν λόφο, ἡ διάνοιξη τῶν τάφρων DO5, DO6 καὶ EO6 ὀδήγησε στὴν ἀνακάλυψη παραλληλόγραμμων δωματίων διατεταγμένων σὲ οἰκοδομικὸ σύνολο¹⁰. Ἀπὸ τῆ σωζόμενη θεμελίωση προκύπτει ὅτι τρία δωμάτια ὄριζαν τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ δρόμου (τάφροι DO5, DO6, DO7). Πρὸς Ἀνατολὰς αὐτῶν ἐκτείνονταν καὶ ἄλλα δωμάτια. Τουλάχιστον τὰ εὐρήματα τῆς EO6 ἐπιβεβαιώνουν αὐτὴ τὴν παρατήρηση, ἀποδεικνύοντας ταυτοχρόνως ὅτι τὰ δωμάτια ποὺ εἶχαν πρόσοψη στὸν δρόμο ἐπικοινωνοῦσαν καὶ μὲ δεύτερο θάλαμο πρὸς Ἀνατολὰς. Μάλιστα ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ξεχωριστῶν θυρῶν κυρίας εἰσόδου στὰ δωμάτια τῆς πλευρᾶς τοῦ δρόμου (DO5, DO6, DO7) συνήχθη τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀνατολικὴ οἰκοδομικὴ νησίδα περιελάμβανε τρεῖς οἰκίες, ποὺ καθεμιὰ ἀπὸ αὐτὲς ἀποτελοῦνταν ἀπὸ δύο θαλάμους, συνεχομένους καὶ διατεταγμένους Α-Δ.

Δεδομένης τῆς μορφῆς τοῦ συμπλέγματος καὶ ἐπειδὴ μὲ βάση τὴς ὑφιστάμενες ἐνδείξεις ἀναμενόταν ἡ ἀνεύρεση καὶ ἄλλου θαλάμου στὴ ΒΑ γωνία τοῦ ἀναλήμματος, ἀνελήφθη ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τάφρου EO5, διαστ. 4×4 μ. (πίν. 145β). Τὸ χεῖλος τῆς τάφρου κεῖται σὲ ὑψόμετρο +59.6 μ. Πράγματι, ἡ ἀπομάκρυνση τῆς παχύτατης ἐπίχωσης ποὺ κάλυπτε τὸν χῶρο ὀδήγησε στὴν ἀνακάλυψη τοῖχου κατευθύνσεως Α-Δ, στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς τάφρου. Ὁ τοῖχος ταυτίζεται μὲ τὸν 2 τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς DO5, σχηματίζοντας μὲ ἐκεῖνον ἐπιμήκη συνεχόμενο τοῖχο, ποὺ ἀποτελεῖ τὴ βόρεια ὄψη τῆς νησίδος. Ὅπως ἔχει συναχθεῖ ἀπὸ παλαιότερες ἐνδείξεις, ἀμέσως κατ' ἐπαφὴν τῆς πλευρᾶς αὐτῆς διερχόταν διακλάδωση τοῦ κυρίου δρόμου. Ἡ διακλάδωση ἔβαινε Α-Δ καὶ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὰ νότια ἄνδρα στὸ μεσαῖο πλάτωμα. Κατὰ τὴν καθαίρεση τοῦ βόρειου τμήματος τοῦ διαδρόμου ποὺ χωρίζει τὴν τάφρο DO5 ἀπὸ τὴν EO5 διαπιστώθηκε ἡ συνέχιση τοῦ τοῖχου 1 τῆς DO5 πρὸς Βορρά. Ἐπομένως ὁ τοῖχος ἦταν μεσοτοιχία ποὺ διαιροῦσε τὰ δωμάτια τῶν δύο παράπλευρων τάφρων. Στρωματογραφικά, ἡ EO5 περιελάμβανε πέραν τῆς ἐπιφανειακῆς στρώσης 1 τὴν 2, στρώση καταστροφῆς, ποὺ περιεῖχε πλῆθος λίθων καὶ πλακῶν σχιστολίθου. Οἱ λίθοι προέρχονταν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοίχων τοῦ κτιρίου.

10. ΠΑΕ 1983, εἰκ. 1.

Καὶ ἡ στρώση 3, ἃν καὶ περιεῖχε χῶμα πηλώδους συστάσεως, χρώματος ψαροῦ, περιελάμβανε πεσμένους λίθους. Μάλιστα μερικὲς πλάκες σχιστολίθου, πέφτοντας ἀπὸ ὕψος, ἀνευρέθησαν ἐμπηγμένες κάθετα στὸ χῶμα, ἀμέσως πρὸς Ν τοῦ τοίχου 1. Σὲ τομὴ πού ἀνοίχτηκε στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς τάφρου ΕΟ5 κατέστη δυνατὴ ἡ μελέτη τῆς ἐπόμενης στρώσης 4, καστανοῦ χρώματος, πιθανῶς δαπέδου. Καὶ ἡ ἀποκάτω στρώση, ἡ 5, ἀποτελοῦνταν καὶ αὕτῃ ἀπὸ σκληρὸ χῶμα, καστανοῦ χρώματος. Πιστεύεται ὅτι ἡ 5 ἀποτελέσει τὸ ἀρχικὸ δάπεδο τοῦ δωματίου. Κάτω ἀπὸ τὴν 5 ἐκτεινόταν ὁ φυσικὸς βράχος. Γεγονὸς πὺ ἐπέσυρε τὸ ἐνδιαφέρον ὑπῆρξε ἡ ἀνέυρεση μεγάλου ἀριθμοῦ ἀγάνωτων, δίωτων μικρογραφικῶν κυπελλιδίων, τῶν ὁποίων θραύσματα ἀλλὰ καὶ δείγματα σχεδὸν ἀκέραια ἀνευρέθησαν ὄχι μόνον μέσα ἢ ἐπὶ τῆς 5, ἀλλὰ καὶ στὶς στρώσεις 4, 3 καὶ 2 (πίν. 147α). Ἀνάλογα ἀγγεῖα βρέθηκαν σὲ δοκιμαστικὴ τομὴ πὺ σκάφηκε ἀμέσως πρὸς Β τοῦ τοίχου 1, ἐντὸς τῆς ΕΟ5. Ἡ ἀνέυρεση εἶναι σημαντικὴ, ἀφοῦ γιὰ πρώτη φορὰ ἀνακαλύπτονται ἀγγεῖα σὲ οἰκία τοῦ πρώιμου ἀρχαῖου οἰκισμοῦ τῶν Κουκουναριῶν. Κατὰ κανόνα, τὰ κτίρια τῆς φάσεως αὐτῆς ἀνευρίσκονται στερημένα ἀντικειμένων, δίδοντας ἔτσι βάσιν στὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ οἰκισμὸς ἐγκαταλείφθηκε εἰρηνικά, ἀφοῦ οἱ κάτοικοι, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὶς ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις, εἴχαν τὸν χρόνον νὰ ἀδειάσουν προσεκτικὰ τὶς οἰκίαι ἀπὸ τὸ περιεχόμενό τους. Ἡ ἀνακάλυψη τῶν μικρογραφικῶν ἀγγείων δὲν μεταβάλλει τὴν ὑφιστάμενη εἰκόνα, παρότι ἡ ἀνέυρεσή τους δημιουργεῖ ἐρωτηματικά¹¹. Δυστυχῶς, τὰ ἀγγεῖα δὲν εὑρέθησαν μαζὶ μὲ διακοσμημένη κεραμεικὴ καὶ συνεπῶς ἡ χρονολόγησή τους δὲν δύναται νὰ καθορισθεῖ μὲ ἀκρίβεια· ὥστόσο, αὕτῃ προκύπτει ἔμμεσα ἀπὸ τὴν ἀνέυρεσή τους στὸν οἰκισμὸ, ὁ ὁποῖος μὲ βάσιν διασταυρωμένες στρωματογραφικὲς καὶ κεραμικὲς ἐνδείξεις χρονολογεῖται στὴν πρώιμη ἀρχαῖκή περίοδο.

Στὸ ἀνάλημμα ἀριθ. 4, μετρώντας ἀπὸ τὸ χαμηλότερο βαθμιδωτὸ ἐπίπεδο πὺ ἐκτείνεται στὴ βάσιν τοῦ λόφου, ἀνοίχτηκε στὴ συνέχεια ἡ τάφος ΒΟ7. Ἡ τάφος μετρᾷ διαστάσεις 4×4 μ., μὲ τὸ σημεῖο Α (ΒΔ γωνία) κείμενο στὰ +54.55 μ. Ἡ ἐρευνα ἔφερε στὸ φῶς ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα μὲ τὸ

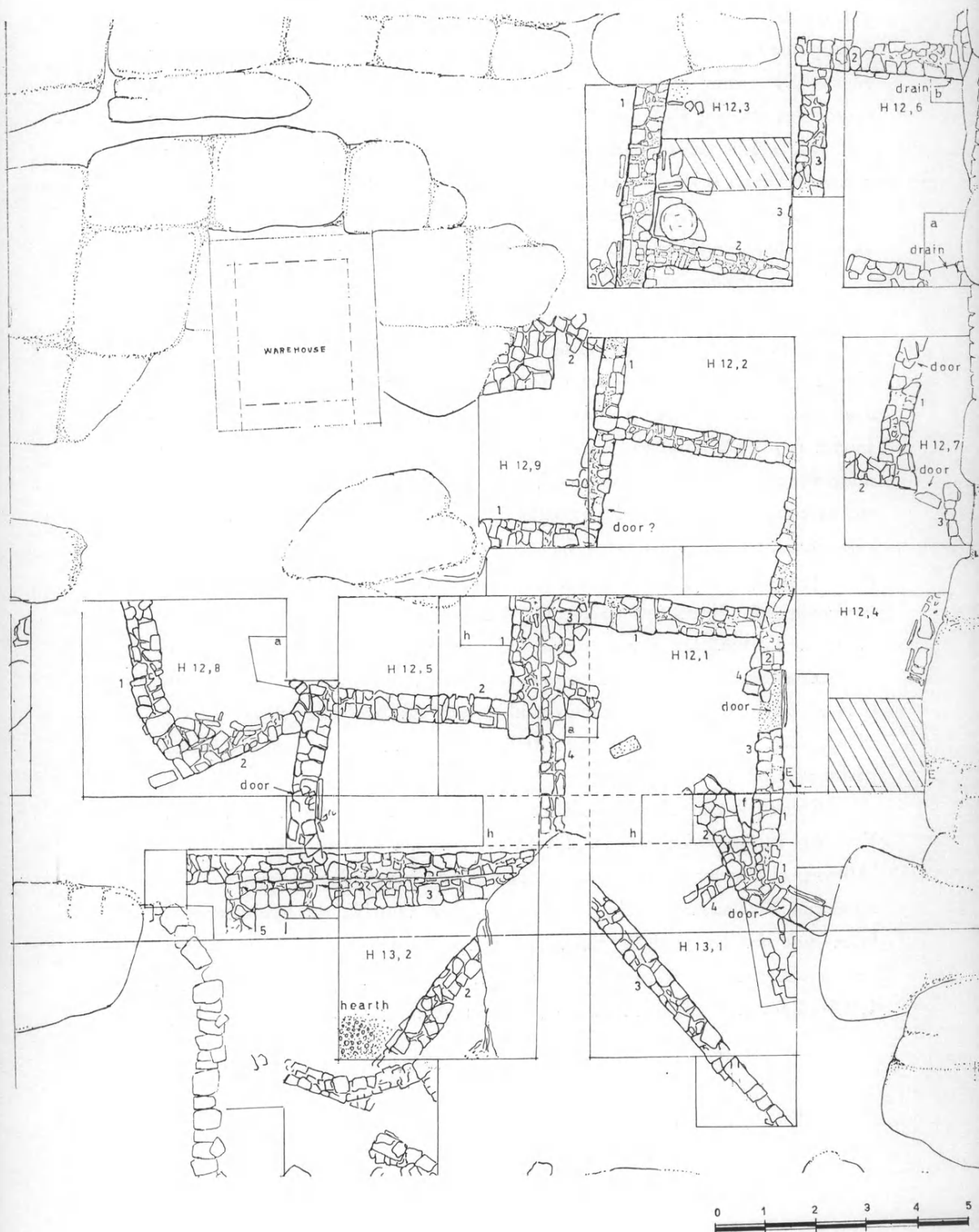
11. Ἀνάλογη κεραμεικὴ προέρχεται ἀπὸ χώρους λατρείας, βλ. Ο. RUBENSOHN, *Das Delion von Paros*, 1962, πίν. 22, ἀριθ. 9, σ. 126.

ανάλημμα ύπ' ἀριθ. 4, παρότι ὄχι τόσα ὅσα θὰ ἀναμένονταν, ἐὰν ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ἡ ἐπικαιρότητα τῆς BO7 σὲ σχέση μετὰ τὴ μορφολογία τοῦ περιβάλλοντος χώρου. Στὸ μέσον τῆς τάφρου καὶ μετὰ ἐλαφρὴ πρὸς ΒΑ ὑπόκλιση ἀναφάνηκε τοῖχος κατεύθυνσης Β-Ν. Ὁ τοῖχος σώζεται σὲ μέτρια κατάσταση, μετὰ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς λίθους μετακινημένους ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τους θέση. Ὁ τοῖχος ἔχει πλάτος περίπου 0.75 μ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀγκολίθους λατομημένους ἀπὸ τὸν ντόπιο μαλακὸ γρανίτη τοῦ λόφου, κτισμένους μετὰ ἐναλλασσόμενους μικροὺς ἀργοὺς λίθους, συνδεδεμένους μετὰ λάσπη σὰν συνδετικὴ ὕλη.

Ἡ διαμόρφωση τοῦ ἀναλήμματος 4 χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ὁμαλοῦ χώρου μετὰ παχιά ἐπίχωση χρώματος, ἡ ὁποία περιβάλλεται ἀπὸ ὄγκους βράχου. Ἡ καταλληλότητά τοῦ χώρου ἐπιτρέπει τὴν εἰκασία ὅτι αὐτὸς πρέπει νὰ εἶχε καταληφθεῖ ἀπὸ οἰκοδόμημα, ὅπως καὶ στὴν περίπτωσιν τῶν γειτονικῶν ἀναλημμάτων. Ὁ τοῖχος 1 ἐπιβεβαίωσε τὴν παραπάνω ὑπόθεσιν, ἀφοῦ ἡ παρουσία τοῦ ὑποδηλώνει τὴν παρουσίαν πιθανῶς οἰκίας, ἐκτεινόμενης πρὸς Δυσμὰς τῆς εὐθείας του. Ὑπολείμματα διαταραγμένου δαπέδου, κατασκευασμένου μετὰ συμπίεσμένο χῶμα, ἀναφάνηκαν πρὸς Δ τοῦ τοῖχου (στρώση 3). Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων σημειώνεται ἡ ἀνεύρεση δύο τεμαχίων ἐκ τῆς αὐτῆς χαλκῆς περόνης (σῶζ. μήκος 0.031 μ. καὶ 0.021 μ.) καὶ θραύσματος λαβῆς, ἴσως ἀπὸ κρατηρόσχημο ἀγγεῖο, μετὰ σωζόμενες διαστάσεις: πλάτος 0.085 μ. καὶ ὕψος 0.088 μ. Τὸ θραῦσμα ἀνήκει στοὺς ὑπογεωμετρικοὺς χρόνους. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων ξεχωρίζει θραῦσμα ἐκ τοῦ ὤμου πίθου, σῶζ. διαστ. $0.115 \times 0.80 \times 0.24$ μ., μετὰ διπλὴ σειρὰ ἐμπιστων κυκλίσκων¹² καὶ θραῦσμα χεῖλους μεγάλου πίθου, σῶζ. διαστ. $0.1 \times 0.075 \times 0.03$ μ., μετὰ διακόσμησιν συστάδος κεκλιμένων γραμμῶν.

Ἐπίσης, ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίσθηκε καὶ στὸ μεσαῖο πλάτωμα (πίν. 146α). Στὴ θέσιν ἐκείνην, ποὺ ἐκτείνεται μετὰξὺ τοῦ ἄνω πλατώματος καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς, οἱ ἔρευνες ἔχουν φέρει στὸ φῶς τμῆμα τοῦ πρώιμου ἀρχαϊκοῦ οἰκισμοῦ τῶν Κουκουναριῶν (εἰκ. 3). Στὰ ἤδη ἀνασκαμμένα τετράγωνα προστέθηκαν καὶ νέα, ἐνῶ ἀριθμὸς παλαιῶν τετραγώνων ἐγίνε ἀντικείμενο καὶ νέας μελέτης. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ πλατώματος ἀνοίχθηκε ἡ τάφος G12, ἀριθ. 1. Οἱ τοῖχοι 1, 2 καὶ 3 καθορίζουν τὴν ἀνατολική, βόρεια καὶ δυτικὴ πλευρὰ

12. Βλ. *ΠΑΕ* 1983, 287.

Εἰκ. 3. Κάτοψη ἀρχαίου οἰκισμοῦ μεσαίου πλατώματος.

μικροῦ δωματίου ἀντιστοιχῶς. Μικρὴ παραλληλόγραμμη κατασκευὴ ποὺ μοιάζει μὲ ἀποχετευτικὸ ἀγωγὸ καταλαμβάνει τὴ νότια πλευρὰ τῆς ἴδιας τάφρου. Ἡ κεραμεικὴ ἀνήκει στοὺς πρώιμους ἀρχαῖκους χρόνους. Πρὸς Ἀνατολὰς, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1987 εἶχε ὁλοκληρώσει τὴν ἀπομάκρυνση τῶν χωμάτων τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς τάφρου H12, ἀριθ. 5. Ὅπως εἶχε διαπιστωθεῖ, τὴν τάφρο διαιρεῖ στὰ δύο τοῖχος (ὁ ὑπ' ἀριθ. 2) κατεύθυνσης Α-Δ, που διαχωρίζει δύο ἐφαπτομένους θαλάμους, που κεῖνται ὁ ἓνας πρὸς Βορρὰ καὶ ὁ δεῦτερος πρὸς Νότο. Μέσα στὴ στρώση πεσμένων λίθων ὑπ' ἀριθ. 2, πρὸς Νότο τοῦ τοίχου 2, εἶχαν ἀνευρεθεῖ θραύσματα ἀγγείων, σκύφων μὲ νεύοντα πρὸς τὰ ἔξω χεῖλη καὶ τὸ ἄνω τμήμα ἀμφορέα. Ἡ ἐργασία τοῦ 1988 στράφηκε στὴ διερεύνηση μικρῆς τάφρου στὰ ΝΑ τῆς αὐτῆς τάφρου. Στὴ συμβολὴ τῶν τοίχων ποὺ σχηματίζουν τὴ ΝΑ γωνία ἀφαιρέθηκε ἐπίχωση, ἡ 2-4, ποὺ ἐκτεινόταν ἐπάνω στὸ δάπεδο 5. Ἀπὸ τὴ στρώση 4 προέρχεται σκύφος ἀγάνωτος σὲ θραύσματα, μὲ διογκωμένο σῶμα, στένωση κατὰ τὸν λαϊμὸ καὶ νεῦον πρὸς τὰ ἔξω χεῖλος. Τὸ ἀγγεῖο χρονολογεῖται στὴν πρώιμη ἀρχαϊκὴ φάση. Κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες τοῦ δαπέδου διαπιστώθηκε ἀρχαιότερη φάση, ποὺ ἀντιπροσωπεύομενη ἀπὸ ὄστρακα ἀγγείων ἀνήκει στὴν ὕστερη γεωμετρικὴ περίοδο.

Ἰδιαιτέρως σημαντικὴ ὑπῆρξε ἡ ἐρευνα τοῦ διαδρόμου ποὺ διαχωρίζει τὶς τάφρους H12, ἀριθ. 9 καὶ H12, ἀριθ. 2 πρὸς Βορρὰ ἀπὸ τὶς πρὸς Νότο ἐκτεινόμενες τάφρους H12, ἀριθ. 5 καὶ H12, ἀριθ. 1. Ὁ διάδρομος ἀνασκάφηκε σὲ μῆκος 3 μ. ἀποκαλύπτοντας νέους τοίχους. Διαπιστώθηκε ὅτι στὸ θάλαμο ποὺ ἐκτείνεται πρὸς Β τοῦ τοίχου 2, στὴν τάφρο H12, ἀριθ. 5, ἡ ἀνατολικὴ καὶ βόρεια πλευρὰ περιτρεχόταν ἀπὸ χαμηλὸ ἔδρανο. Ἐπίσης διελευκάνθηκε ἡ μορφὴ τοῦ βορείου τοίχου τῆς τάφρου H12, ἀριθ. 1. Ὁ τοῖχος αὐτός, γνωστός μὲ τὸν ἀριθμὸ 1 βαίνει μὲ κατεύθυνση Α-Δ. Αὐτὸς δὲν ἐκτείνεται ὥστόσο μέχρι τὸν πρὸς Δυσμὰς 4, ἀλλὰ σταματᾷ σὲ ἀπόσταση 0.50 μ., ἀφήνοντας ἀνοιγμα θύρας ποὺ ἐξυπηρετοῦσε στὴν ἐπικοινωνία μεταξὺ τοῦ θαλάμου τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς τάφρου H12, ἀριθ. 2 καὶ τῆς πρὸς Νότο ἀνοικτῆς αὐλῆς ἢ προστώου τῆς H12, ἀριθ. 1. Τὸ ἀνοιγμα τῆς θύρας ἀποκαλύφθηκε φραγμένο μὲ πεσμένους λίθους. Ὅμως τὸ σημαντικότερο ὅλων εἶναι ὅτι μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν λίθων ἀποκαλύφθηκε στὴ θέση αὐτὴ συμπαγὴς σιδερένιος ὀβελὸς ἢ λόγχη¹³, σχεδὸν ἀκέραιη (πίν. 146β). Ὁ ὀβελὸς σώζεται σὲ δύο προσαρ-

13. Ἡ ἀνέγερση σιδηροῦ ὀβελοῦ στὶς Κουκουναριᾶς προκαλεῖ ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον.

μοζόμενα θραύσματα καὶ εἶναι κατιωμένος. Μετρᾷ σωζ. μῆκος 0.177 μ. καὶ μέγιστο πλάτος λεπίδας 0.05 μ. Τὸ εὑρημα εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὸ καὶ ἀποδεικνύει ὅτι ὁ πρῶμος ἀρχαῖκός οἰκισμὸς τῶν Κουκουναριῶν κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀκμῆς του περιεῖχε πλούσια εὐρήματα. Ἡ ἀνασκαφὴ ἐπεκτάθηκε σὲ νέα τομὴ πρὸς Νότο τῆς H13, ἀριθ. 2, βοηθώντας στὴν ἀνακάλυψη καὶ ἄλλων συμπλεκομένων τοίχων, ποὺ θὰ ἀπαιτήσουν μελλοντικὴ μελέτη τοῦ ὅλου συγκροτήματος. Ἐπίσης ἀνοίχτηκε καὶ συμπληρωματικὴ τομὴ πρὸς Νότο τῆς H13, ἀριθ. 1. Ἡ τομὴ ἀποσκοποῦσε στὴ στρωματογραφικὴ μελέτη κυρίως τοῦ ἀρχαίου δρόμου ποῦ, ὅπως ἐλέγχθη τὸ 1987, ἔβαινε πρὸς τὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς, με κατεύθυνση ΝΑ. Διαπιστώθηκε ὅτι ὁ τοῖχος 3, προσεγμένης κατασκευῆς, εἶναι καὶ ὁ πλεόν ἀρχαῖος τοῦ μεσαίου πλατώματος, ἀφοῦ στρωματογραφικὰ ἀνήκει στὴν ὕστερη γεωμετρικὴ περίοδο. Ὁ τοῖχος ἀποσκοποῦσε στὸν καθορισμὸ τῆς ΝΔ παρυφῆς τοῦ ἀρχαίου δρόμου καὶ στὴ συγκράτηση τῶν χωμάτων ποῦ τὸν ἀποτελοῦσαν. Προφανῶς, ἡ κατασκευὴ του ἔχει σχέση με τὴν ἐντατικοποίηση τῆς λατρείας τῆς Ἀθηνᾶς, ποῦ ἀνασκαφικὰ ἔχει διαπιστωθεῖ ὅτι συμπίπτει με τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 8ου π.Χ. αἰ.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἐπεκτάθηκε καὶ στὸ κατώτερο πλάτωμα, ποῦ ἐκτείνεται σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, πρὸς Βορρὰ τοῦ μεσαίου πλατώματος. Ἡ ἐργασία τοῦ 1988 ὑπῆρξε κατ' οὐσίαν καθαρὰ στρωματογραφικὴ ἔρευνα. Δὲν ἀποκαλύφθηκαν νέα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συνέχεια τοῦ τοίχου ποῦ ἔγινε γνωστὸς ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1981¹⁴. Αὐτὸ τὸ τεῖχος θὰ ἀποκτήσῃ ἰδιαίτερη σημασία ὅταν γίνῃ καλύτερα κατανοητὴ ἡ στρωματογραφία τοῦ χώρου καὶ εἰδικότερα οἱ στρώσεις τῶν μεταμυκηναϊκῶν καὶ πρωτογεωμετρικῶν χρό-

¹⁴ Ἐλπίζεται ὅτι ἡ ταύτιση τοῦ ἀντικειμένου, ποῦ χαρακτηρίζεται ἀπὸ σοβαρὴ κατίωση εἶναι ὀρθή. Ἡ καθιέρωση σιδηρῶν ὀβολῶν ὡς μέσον συναλλαγῆς πρὶν τὴν καθιέρωση τοῦ νομίσματος ἀποτέλεσε τὸ ἀντικείμενο ἐργασίας τοῦ P. COURBIN στὸ *The Greek Renaissance of the Eight Century B.C.: Tradition and Innovation, Proceedings of the Second International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 1-5 June 1981, Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen XXX* (Stockholm 1983) 149-156. Στὴν περίπτωση τοῦ ἡμετέρου εὐρήματος ἐνδιαφέρει τὸ ὅτι αὐτὸ ἀνακαλύφθηκε μέσα σὲ οἰκισμὸ καὶ ὅτι ἡ χρονολόγησή του, σύμφωνα με γενικότερες ἐνδείξεις, ἀνέρχεται στὸ πρῶτο τρίτο τοῦ 7ου π.Χ. αἰ.

14. *ΠΑΕ* 1981, 288-289.

νων. Ἡ ἔρμηνεία τῆς στρωματογραφίας εἶναι ἀκόμα ἀνεπαρκὴς καὶ κάθε ἀπόπειρα, στὴ φάση αὐτὴ τουλάχιστον, θὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται αὐστηρὰ προκαταρκτική. Τὸ 1981 ἀνοίχτηκαν τρεῖς τομές, ποὺ συμπίπτοντας στὴν αὐτὴν εὐθεία συνέβαλαν στὴν ἐξασφάλιση συνεχοῦς στρωματογραφικοῦ μετώπου κατεύθυνσης Α-Δ¹⁵. Δεδομένου τοῦ δοκιμαστικοῦ χαρακτήρα ἐκείνης τῆς ἐργασίας, τρεῖς ἐπιμήκεις τάφροι (1.50×4.00 μ.) θεωρήθηκαν ἐπαρκεῖς γιὰ τὴν ἐξερεύνηση τοῦ χώρου. Ὅμως, οἱ προσφάτως ἐπιτεινόμενες ἀνάγκες γιὰ τὴ συστηματικὴ μελέτη τοῦ κατωτέρου πλατώματος, μὲ βάση τὶς πλούσιες στρωματογραφικὲς ἐνδείξεις, ἐπέβαλαν τὴν ἀναμόρφωση τοῦ καννάβου τῆς ἀνασκαφῆς. Οἱ τρεῖς τάφροι διευρύνθηκαν σὲ μέγεθος πρὸς Ν, διατήρησαν τὴν παλαιὰ τους ἀρίθμηση (τάφροι 1, 2 καὶ 3) καὶ συνδυάσθηκαν μὲ δύο ἀκόμα τάφρους ποὺ ἀνοίχθηκαν ἀντίστοιχα πρὸς Β τῶν 2 καὶ 3. Ὅλες οἱ τάφροι μετροῦν διαστάσεις 4.50×4.50 μ.

Σὲ ὅλες τὶς τάφρους ἡ στρώση 1, ἡ ἐπιφανειακὴ, ἀποτελεῖται ἀπὸ μαλακὸ χῶμα ποὺ γίνεται παχύτερο στὴν ἀνατολικὴ πλευρά. Ἡ ἐπομένη στρώση 2 εἶναι ἰδιαίτερα σκληρὴ καὶ περιέχει ἀπολεπίσματα σχιστολίθου, βότσαλα, ὅστὰ καὶ ὅστρακα διαφόρων περιόδων. Ἡ 2 φαίνεται νὰ καλύπτει ὅλο τὸν χῶρο. Στὴν τάφρο 4 τὰ ἐπάλληλα στρώματα περιελάμβαναν τὴ στρώση 3, μὲ πρωτογεωμετρικὰ ὅστρακα, ἐπίσης δὲ τὶς 4 καὶ 6, στρώσεις μὲ ΠΠΓ μυκηναϊκὰ ὅστρακα. Μεταξὺ τῶν μυκηναϊκῶν θραυσμάτων ξεχωρίζει ἓνα, σωζ. διαστ. 0.040×0.035 μ., προερχόμενο ἀπὸ βαθὺ σκύφο μὲ διακόσμηση τριγλύφου καὶ σπείρας¹⁶. Τὸ χεῖλος διανοίγεται ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ θραῦσμα χρονολογεῖται στοὺς ΠΠΓ χρόνους. Στὴ ΒΑ τομὴ 5 ἡ ἔρευνα προχώρησε σὲ βάθος μὲ στόχο τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ τείχους. Κάτω ἀπὸ τὴν προαναφερθεῖσα σκληρὴ στρώση 2 ἀποκαλύφθηκε ἡ 3 μὲ ὅστρακα τῶν γεωμετρικῶν χρόνων. Ἀπὸ τὴν ὁμάδα ξεχωρίζει καὶ ἓνα παλαιότερο θραῦσμα, σωζ. διαστ. 0.045×0.035 μ., προερχόμενο ἀπὸ τὸ τοίχωμα ὑπο-πρωτογεωμετρικοῦ σκύφου, μὲ διακόσμηση περιφερειακῆς ταινίας ποὺ περιβάλλει τὸ χεῖλος, κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία ἀναρτᾶται

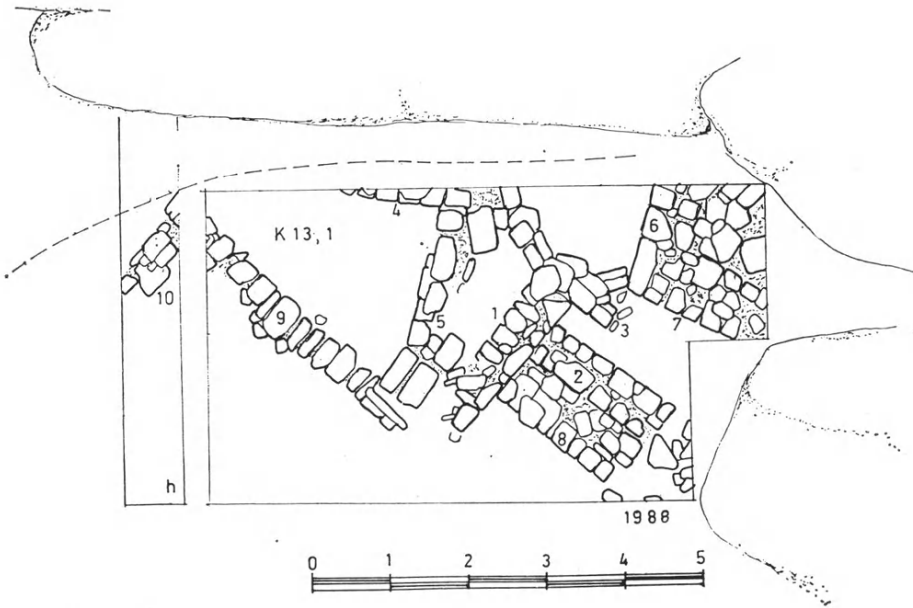
15. ΠΑΕ 1981, 288.

16. Πρβ. P. A. MOUNTJOY, *Mycenaean Decorated Pottery: A Guide to Identification* (Göteborg 1986) εἰκ. 166, ἀρ. 14.

συστάδα ὁμόκεντρων ἡμικυκλίων, σχεδιασμένων μετὰ διαβήτη¹⁷. Ἀπὸ κάτω ἀποκαλύφθηκε τὸ τεῖχος πού, διερχόμενο καὶ ἀπὸ τὴ γειτονικὴ τάφρο 3, βαίνει μετὰ κατεύθυνση Β-Ν. Ἀποκαλύφθηκε σειρὰ λίθων μετὰ ὄψη πρὸς Δυσμάς. Κατ' ἐπαφὴν καὶ πρὸς Νότο τὸ τεῖχος συνεχίζεται μετὰ παχύτατο γέμισμα ἀπὸ χῶμα καὶ πολυάριθμους ἀργοὺς λίθους. Ὡστόσο, οἱ λίθοι εἶναι μικρότεροι ἀπὸ ἐκείνους τοῦ τείχους. Δεδομένου ὅτι κατασκευαστικὰ οἱ λίθοι τοῦ τείχους δὲν ἔχουν ἐσωτερικὴ ὄψη, προσέτι δὲ τὸ γέμισμα ἀποτελεῖ προέκταση ἐκείνου, ὁδηγούμεθα στὴ σκέψη μήπως τὸ τεῖχος ἔχει ἀναλημματικὸ χαρακτήρα. Στὴν περίπτωσιν αὕτη ὅμως θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ τί ἀκριβῶς στήριζε τὸ τεῖχος μαζὶ μετὰ τὸ συνανήκον γέμισμα. Τὸ θέμα παραμένει ἀκόμα δυσερμήνευτο. Ὅμως, στρωματογραφικά, ἡ κεραμεικὴ πού ἀνευρέθηκε καὶ στὸ γέμισμα καὶ στὴ στρώση 4, πού ἔβαινε μέχρι τοῦ μετώπου τοῦ τείχους, εἶναι μυκηναϊκὴ καὶ μάλιστα τῶν προχωρημένων ΙΙΙΓ χρόνων. Μετὰ βάση τις τελευταῖες ἐνδείξεις, ἡ χρονολόγησις τοῦ τείχους θὰ πρέπει νὰ μετατοπισθεῖ ἀπὸ τὴν πρωτογεωμετρικὴν στὴν ὕστερην ΙΙΙΓ φάσιν. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων συγκαταλέγεται καὶ χάλκινον ἄγκιστρο ψαρέματος (0.021×0.090 μ.) πού προέρχεται ἀπὸ χρονολογημένη ΙΙΙΓ στρώση (πίν. 147γ). Ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον προκαλεῖ ὁ ἐντοπισμὸς κεραμεικῆς τῶν πρωτοκυκλαδικῶν χρόνων, πού ἀνήκει σὲ παχύτατην ἐπίχωση ἢ ὁποῖα καταλαμβάνει τὴν κοίτην τῶν τάφρων. Τὰ εὐρήματα ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ κατώτερον πλάτωμα εἶχε κατοικηθεῖ ἐντατικὰ κατὰ τοὺς πρωτοκυκλαδικούς χρόνους.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἐργασία τοῦ 1988 συνέβαλε στὴν περαιτέρω ἐξακρίβωσιν τῆς ἱστορίας τοῦ ναοῦ. Στὸ ἐσωτερικὸν τοῦ σηκοῦ ἀνοίχτηκαν νέες τάφροι, ἐνῶ γιὰ τὴν πληρέστερην κατανόησιν τῶν στρωματογραφικῶν συμπερασμάτων τῶν περασμένων ἐτῶν συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφὴ καὶ ἡ μελέτη παλαιοτέρων τομῶν (εἰκ. 4). Ἡ ἔρευνα διενεργήθηκε μετὰ βραδύ ρυθμό, ἐπιμένοντας στὴν ἐξονυχιστικὴ ἀνάλυσιν ὅλων τῶν σχετικῶν στοιχείων πού δύναται νὰ διαφωτίσουν τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τοῦ μνημείου, μετὰ ἰδιαίτερην ἔμφασιν στὴν ἀνάλυσιν τῶν στρωματογραφικῶν στοιχείων τοῦ σηκοῦ. Ἦδη οἱ ἐργασίες τοῦ 1987 εἶχαν ὁδηγήσει στὴ διαπίστωσιν ὅτι ὁ ναὸς στὴ μακρόχρονη ἐξέλιξίν του εἶχε

17. Γιὰ τὴν κατηγορίαν, βλ. *Lefkandi I*, 300-301: Ἐπίσης, *ΠΑΕ* 1981, 290· *ΠΑΕ* 1983, 284.

Εἰκ. 4. Τάφος K13. ΒΑ ἄκρο ἀναλήμματος ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς.

ὑποστῇ ἐπάλληλες μετατροπές, ποὺ ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ ἐπάλληλα δάπεδα, τὰ ὁποῖα καλύπτουν τὴ χρονικὴ ἀπόσταση ἀπὸ τῶν πρῶιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων μέχρι καὶ τῆς ὕστερης κλασικῆς περιόδου. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὸ πλούσιο στρωματογραφικὸ ὕλικὸ καθιστᾷ τὸν ναὸ ἰδιαίτερα πολὺτιμο στὴν κατανόηση τῆς μεθόδου κατασκευῆς καὶ βαθμιαίων μετατροπῶν ἀναλόγων μνημείων μὲ μακρόχρονη περίοδο χρήσεως.

Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ σηκοῦ, ποὺ συμπίπτει μὲ τὸν τομέα J13/14, ἀριθ. 2, ἀνοίχτηκαν μικρὲς δοκιμαστικὲς τομὲς a-m. Στὸν τομέα J13/14, ἀριθ. 1, ἀνατολικῶς, ἀνοίχτηκαν νέες τομὲς στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ δαπέδου τοῦ σηκοῦ (δοκιμαστικὲς τομὲς a, b, c, d, e, k), στὴν ἀνατολικὴ (h, i, j) καὶ τέλος, στὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς (g). Κατὰ τὶς ἐργασίες διαπιστώθηκαν οἱ ἐξῆς κύριες φάσεις στὴν ἱστορικὴ διαδρομὴ τοῦ ναοῦ:

Φάση I. Διαπιστώθηκε ἀρχαιότατη ἐγκατάσταση, ἀναγόμενη στὴν πρωτοκυκλαδικὴ περίοδο. Ἡ φάση πιστοποιεῖται ἀπὸ κεραμικὰ εὐρήματα (βλ. ΠΑΕ 1987). Πέρα ἀπὸ τὴν κεραμικὴ δὲν προέκυψαν ἀρχιτεκτονικὲς ἐνδείξεις. **Φάση II.** Τοῦ τέλους τῆς IIIΓ περιόδου. Τὰ εὐρήματα προέρχονται ὅχι

μόνο ἀπὸ τὰ κατώτερα στρώματα τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὸ πρὸς Ἀνατολὰς ἐκτεινόμενο τέμενος. Ἡ πλέον σημαντικὴ ἀνακάλυψη ἀναφέρεται στὸν τοῖχο 3 πού, ὅπως ἐλέχθη τὸ 1987 (ΠΑΕ 1987), ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ σηκοῦ, βαίνοντας μὲ κατεύθυνση Α-Δ. Ἐκτεινόμενος πρὸς Ἀνατολὰς, ἀκολουθεῖ τὴν πορεία του κάτω ἀπὸ τὸ τέμενος. Στρωματογραφικὰ ὁ τοῖχος σχετίζεται μὲ τὴν καμένη στρώση πού περιεῖχε ὁμάδα σημαντικῶν μυκηναϊκῶν ἀγγείων κατὰ χώραν. Βαθεῖς σκύφοι μὲ γραμμικὴ διακόσμηση, ἀμφορέας καὶ τριποδικὴ χύτρα συγκαταλέγονται μεταξὺ τῶν εὐρημάτων πού βρέθηκαν ὑπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ τεμένους μέσα σὲ στρώση τέφρας. Ἀπὸ τυπολογικὴ ἀπόψη τὰ ἀγγεῖα χρονολογοῦνται στὸ τέλος τῆς ΙΙΙΓ περιόδου. Ἡ ὁμάδα περιλαμβάνει κεραμεικὴ τοῦ τύπου «white ware», τῆς ὁποίας ἀνάλογα ἔχουν βρεθεῖ στὸ Λευκαντί¹⁸. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ στρωματογραφικὴ ἀντιστοιχία τῶν Κουκουναριῶν, ἡ παραπάνω κεραμεικὴ ἀναγνωρίζεται σὰν σύγχρονη, ἴσως δὲ καὶ ἐλαφρῶς μεταγενέστερη τῆς φάσεως πού ἔπεται τῆς καταστροφῆς τοῦ ἡγεμονικοῦ συγκροτήματος, γνωστῆς καὶ σὰν φάσεως post destruction. Δυστυχῶς, μὲ βάση τὰ συλλεγόμενα στοιχεῖα, ἀγνοεῖται ἡ φύση τῆς καταστροφῆς, ἀλλὰ καὶ ὁ χαρακτήρας τῶν εὐρημάτων τῆς παραπάνω στρώσεως. Μεταξὺ αὐτῶν περιλαμβάνονται καὶ θαλάσσια ὄστρεα, τύπου σχετιζομένου μὲ θρησκευτικὴ λατρεία (ΠΑΕ 1986), πού ὅμως δὲν ἀρκοῦν γιὰ τὴν ἀσφαλὴ τεκμηρίωση τοῦ χαρακτήρα τῆς ὅλης ὁμάδας. Σὲ περίπτωση καταφατικῆ, συνεκδοχικὰ ὁ τοῖχος 3 θὰ μπορούσε νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι ἀνήκει σὲ μυκηναϊκὸ ἱερό. Ὡστόσο, τὸ μόνο πού μπορούμε νὰ σημειώσουμε μὲ βεβαιότητα πρὸς τὸ παρὸν εἶναι ὅτι ὁ τοῖχος εἶχε καὶ ἀναλημματικὸν χαρακτήρα, ἀφοῦ στὴν ὑπὸ τὸ τέμενος ἀνατολικὴ του ἀπόληξη διαπλατύνεται καὶ ἀποβαίνει ἰσχυρότερος. Φάση ΙΙΙ. Ἡ χρονολόγησις καθορίζεται ἀπὸ κεραμεικὰ εὐρήματα καὶ ἐντοπίζεται στὴ μετάβασις ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ στὴν πρώιμην ἀρχαϊκὴν περίοδο. Γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ναοῦ ἔχει προταθεῖ ἡ περὶ τὸ 700 π.Χ. χρονολόγησις. Τότε κατασκευάσθηκαν οἱ περιμετρικοὶ τοῖχοι· τὸ δὲ δάπεδο κατακάλυψε τοὺς ἀρχαίους τοίχους 1 καὶ 3 (βλ. κάτοψη ΠΑΕ 1987), ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ὑπ' ἀριθ. 3 εἶναι,

18. Βλ. J. RUTTER στὸ *Symposium on the Dark Ages of Greece* (Sponsored by the Archaeological Institute of America, New York Society and Hunter College, City University of New York, April 30, 1977) 4.

ὅπως ἐλέχθη, ἀσφαλῶς μυκηναϊκός. Στρωματογραφικά, τὸ παλαιότερο δάπεδο εἶναι ἡ στρώση 35. Ἡ ἔρευνα στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ σηκοῦ ἐδειξε ὅτι ἐνδεχομένως ἡ 35 σχετίζεται μὲ τὴν στρώση 26, παρότι ὁ παρεμβαλλόμενος ὄγκος βράχου ἀποστερεῖ τὴ δυνατότητα πλήρους συσχέτισης τῶν δύο. Παρὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ χωματίνου δαπέδου, σημεῖα τοῦ βράχου χρησιμοποιοῦνταν ἐπίσης σὰν δάπεδο. Ἡ κυκλικὴ βάση (ΠΑΕ 1987) ἦταν ὁρατὴ, ὅπως ἐπίσης πιθανότατα καὶ ἡ κορυφὴ τοῦ μυκηναϊκοῦ τοίχου 3. *Φάση IV.* Στὴ διάρκεια τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. κατασκευάζεται στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ σηκοῦ ἡ παραλληλόγραμμη σχιστολιθικὴ κατασκευὴ ποὺ τώρα, μὲ βάση στρωματογραφικὴ ἀνάλυση, πρέπει νὰ ἐκτελοῦσε χρῆση τράπεζας λατρευτικῆς χρήσεως. Στὴν ἴδια φάση κατασκευάσθηκε τὸ δάπεδο στρώση 27 καὶ ἐπίσης, γεγονὸς ἀπροσδόκητο, τὸ μακρὸ ἔδρανο, τουλάχιστον τῆς βόρειας πλευρᾶς. *Φάση V.* Ἀρχαϊκὴ περίοδος. Συνδέεται μὲ τὴν κατασκευὴ νέου δαπέδου, δηλ. τῆς στρώσης 22. *Φάση VI.* Κλασικὴ περίοδος, 5ος π.Χ. αἰ. Κατασκευάζεται νέο δάπεδο, στρώση 19, καὶ τοποθετεῖται ἡ μαρμαρίνη στήλη στὴ ΝΑ γωνία τῆς τραπέζης. *Φάση VII.* Τὸ δάπεδο στὴ δυτικὴ ἀπόληξιν τοῦ σηκοῦ ἐκτείνεται σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς (βλ. ΠΑΕ 1986). Ζεῦγος μικρῶν οἰνοχοῶν ἀνευρέθησαν στὸ ἐπίπεδο αὐτό, ἀντιπροσωπευόμενο ἀπὸ τὴ στρώση 8. *Φάση VIII.* Ἰσως τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. καὶ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Μετὰ τὴν ἐπιχωμάτωση τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ σηκοῦ (στρώση 7), σχιστολιθικὲς πλάκες τοποθετήθηκαν στὸ πέρασ τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ σηκοῦ. *Φάση IX.* Καταρρέουν οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ καὶ ἐπικαλύπτονται τὰ ἐρείπια μὲ λεπτὴ στρώση χώματος.

Ἐπίσης ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε στὴ διερεύνηση καὶ ἄλλου τμήματος τοῦ ἀποθέτη μὲ ὑλικὸ προερχόμενο ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τὴ γύρω περιοχὴ. Στὴν ομάδα τῶν ἤδη ἀνεσκαμμένων τάφρων, πρὸς Νότο τοῦ ἀποτόμως κατερχομένου βράχου, ἀνοίχτηκε καὶ νέα τάφος, ἡ J14, ἀριθ. 6. Αὐτὴ, βαίνουσα μὲ κατεύθυνση Β-Ν, μετρᾷ διαστάσεις 4×6 μ. Ἡ τομὴ ἐκτείνεται ἀμέσως πρὸς Α τῆς J14, ἀριθ. 3, μὲ τὴν ὁποία καὶ συνορεύει. Γενικῶς, δύσκολη ὑπῆρξε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς J14, ἀριθ. 6, ἀφοῦ ἡ τομὴ καταλαμβάνει ἔκταση ὅπου ὁ βράχος κλίνει σταθερὰ πρὸς Δ. Ἐνῶ ἡ κοίτη τοῦ λάγκου - ἀποθέτη ἐκτείνεται πρὸς Δ, ὁ βράχος τῆς J14, ἀριθ. 6 διαγράφει τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ του μετώπου, μαζὶ μὲ συνεχόμενο πρὸς Α ὑψηλότερο ἐπίπεδο. Προφανῶς, δεδομένης τῆς θέσεως τῆς J14, ἀριθ. 6, τὰ μπάζα καὶ τὰ συναφῆ πρὸς αὐτὰ εὑρήματα πρέπει νὰ προέρχονται ἐν μέρει ἀπὸ τὸν ναὸ καὶ ἐν μέρει ἀπὸ κτίσμα εὐ-

ρισκόμενο πρὸς ΒΑ. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς J14, ἀριθ. 6 ἔφερε στὸ φῶς πολυάριθμα εὐρήματα ποὺ χρονολογικὰ καλύπτουν τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν 8ο π.Χ. αἰ. μέχρι καὶ τὸ τέλος τῶν κλασικῶν χρόνων. Ἐνδιαφέρουσα λογίζεται ἡ ἀνέυρεση θραύσματος μεγαρικοῦ σκύφου (στρώση 2) ποῦ, ἂν δὲν κατέληξε στὴ θέση αὐτὴ συμπτωματικῶς ἀπὸ ἄλλοῦ καὶ ἂν δὲν εἶναι εὕρημα παρείσακτο, μᾶς παρέχει καὶ τὴ χαμηλότερη χρονολόγηση γιὰ τὸν ἀποθέτη. Τὸ θραῦσμα ἔχει σωζόμενες διαστάσεις 0.037×0.020 μ. Προέρχεται ἀπὸ τὴ βάση τοῦ ἀγγείου καὶ διασώζει ἀνάγλυφη διακόσμηση ρόδακος περιβαλλόμενου ὑπὸ κύκλου. Τὸ εὕρημα χρονολογεῖται στοὺς ἐλληνιστικούς χρόνους.

Τὸ πλουσιότερο στρῶμα εἶναι τὸ 2, τὸ ὁποῖο περιεῖχε πάμπολλα θραύσματα ἀγγείων, κυρίως γραπτῶν, καθὼς ἐπίσης καὶ θραύσματα ἐπιχρίσματος, κόκαλα καὶ θαλάσσια ὄστρεα. Ὡστόσο, πλούσια ὑπῆρξε ἡ συγκομιδὴ ἀπὸ τὶς στρώσεις 3, 4 καὶ 5. Γενικά, ἀπὸ τὸν ἀποθέτη προέρχονται θραύσματα κεραμεικῆς τοῦ παριακοῦ τύπου, χρονολογούμενης στὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 8ου π.Χ. αἰ., ἀνατολίζουσα καὶ ἀρχαῖκὴ κεραμεικὴ, ἐπίσης δὲ καὶ κλασικὴ κεραμεικὴ ποῦ κατὰ κύριο λόγο μιμεῖται σύγχρονη κεραμεικὴ τῆς Ἀττικῆς. Στὴν κατηγορίᾳ αὐτὴ περιλαμβάνονται μελαμβαφὴ θραύσματα κυλίκων, πρόχων μὲ κατακόρυφες αὐλακώσεις, καθὼς καὶ τεμάχιο ἀπὸ τὸν λαίμυρ ἐρυθρόμορφης κάλπιδος, σωζ. ὕψους 0.07 μ. Διάμετρος χεῖλους 0.095 μ. Ἀπὸ τὴ διακόσμηση σώζονται ζῶνες διγράμμου κυματίου, μιᾶς ἐπὶ τοῦ χεῖλους καὶ ἄλλης περὶ τὸν ὦμο. Ἐπίσης, μεταξὺ τῶν νέων εὐρημάτων περιλαμβάνονται θραύσματα ἀμφορέων οἴνου, λύχνων καὶ εἰδωλίων. Διακρίνεται ἐσχηματοποιημένο γυναικεῖο εἰδῶλιο μὲ τὴν κεφαλὴ περιβαλλόμενη ἀπὸ ταινία, σωζ. ὕψους 0.033 μ. καὶ πλάτους 0.018 μ. Δεύτερο ἐπίσης ἐσχηματοποιημένο εἰδῶλιο, σωζ. ὕψους 0.051 μ. καὶ πλάτους 0.047 μ., ἀπεικονίζει ἀνθρώπινη μορφή καθισμένη στὴ λαβὴ (;) ἀγγείου, μὲ τὸν κορμὸ ὀρθὸ καὶ τοὺς βραχίονες ἐκτεινόμενους πρὸς τὰ ἔμπρός (πίν. 147δ). Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ θραῦσμα ἐκ τοῦ τοιχώματος μιᾶς τῶν ἀκμῶν ἀρχαῖκοῦ κιβωτιόσχημου πήλινου ἀντικειμένου (παλαιότερου εὐρήματος) μὲ τὴν κύρια πλευρὰ φέρουσα παράσταση πτηνοῦ καὶ ἱσταμένων μορφῶν. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1986 στὴν τάφρο J14, ἀριθ. 4, ἀποκαλύφθηκαν δύο ὄστρακα μὲ τὶς ἐγγράρακτες ἐπιγραφὰς ΑΠΟ καὶ ΠΟΛ. Ἐφέτος, ἡ ἔρευνα πρόσθεσε καὶ τὸ θραῦσμα ἀπὸ τὴ βάση κλασικοῦ ἀγγείου, μὲ ὑποκάτω τὴν ἐγγράρακτὴ ἐπιγραφὴ ΑΠΟΛ. (διάμ. βάσεως 0.055 μ.) (πίν. 147β). Τὸ νέο θραῦσμα δὲν ἐπιφέρει κατὰ τὶς ἐνδείξεις ἀλλαγὴ στὴν ταύτιση τῆς λατρευομένης

θεότητας στὸν ναό. Φαίνεται ὡστόσο ὅτι στὸ ἀνάλημμα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ μάλιστα στὸ ἀνατολικό του ἄκρο θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχε κτίριο ἢ βωμὸς ἀφιερωμένος στὴ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος.

Τέλος, ἡ ἀνασκαφή τοῦ 1988 περιστράφηκε στὴ μελέτῃ τεράστιας γρα-
νιτικῆς πλάκας, μὲ κυκλικὴ αὐλάκα ποὺ καταλήγει στὴν πρὸς Ν πλευρὰ
(ὅπου καὶ ταπεινώνεται τὸ ἔδαφος), σὲ αὐλάκα ἐκροῆς ὑγρῶν. Ὁ χῶρος ἐκ-
τείνεται στὶς χαμηλότερες κλιτῦς, πρὸς ΝΑ τοῦ ναοῦ. Ἡ πλάκα ἔχει δια-
στάσεις 2.10×1.95 μ. καὶ συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν μεγαλύτερων δειγμά-
των, προερχομένων ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ Αἰγείου. Ἀνοίχτηκαν τομὲς πρὸς Βορ-
ρὰ καὶ Ἀνατολὰς τοῦ ἐλαιοτριβείου.

Στὴν τομὴ ἀμέσως πρὸς Ἀνατολὰς τῆς πλάκας, ἡ ἔρευνα ἔφερε στὸ φῶς
πρῶτα τὴ στρώση 2 μὲ πεσμένους λίθους μαζὶ μὲ τὸν τοῖχο 2, κατεύθυνσης
B-N, ποὺ βαίνει παραλλήλως τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς πλάκας. Ἐπάνω
στὸν τοῖχο 2 ἀνευρέθηκε ἐπιμήκης πλάκα πού, ὅπως καὶ ἐκείνη τοῦ ἐλαιοτρι-
βείου, ἔχει ἐξορυχθεῖ ἀπὸ τὸν ἐντόπιο γρονιτικὸ βράχο τοῦ λόφου. Ἡ ἐπιμήκης
πλάκα φαίνεται ὅτι στηριζόταν στὴν ἀρχαιότητα ἐπάνω στὸν τοῖχο 2, ἀποτε-
λώντας τὴν ἀνατολικὴν παρειά τοῦ χώρου τοῦ ἐλαιοτριβείου. Ὁ τοῖχος 2 στη-
ρίζεται στὴν 3 στρώση μὲ ἀπολεπίσματα σχιστολίθου καὶ μικροὺς λίθους.
Ἡ στρώση 3 ἦταν μάλλον γέμισμα ἐπάνω στὸ ὁποῖο εἶχε κτισθεῖ ὁ τοῖχος 2.
Ἀπὸ τὴ στρώση 3 προέρχονται λίγα ὄστρακα, μερικὰ ἴσως τῶν γεωμετρικῶν
χρόνων.

Διαπιστώθηκε ὅτι στρωματογραφικὰ ἡ ἐγκατάσταση ἦταν σὲ χρῆσιν στὴν
πρώιμη ἀρχαίῃ περίοδο, παρότι ἡ πλάκα μπορεῖ νὰ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ καὶ
παλαιότερα. Τὸ τεράστιο μέγεθος τῆς πλάκας ἀποδεικνύει τὴν ἐξαιρετικὴ διά-
δοση τῆς ἐλαιοκαλλιέργειας στὴ διάρκεια τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων, καθ'
ὅσον οἱ διαστάσεις τῆς ἐγκατάστασης προϋποθέτουν τὴν κατ' ἔτος συγκομιδὴ
τεράστιας ποσότητος ἐλαιοκάρπου.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΚΙΛΑΡΝΤΙ

21. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΝΑΞΟΥ

(Πίν. 148 - 155)

Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1988 ἐρευνήθηκε ἀπὸ τὸν ὑπογράφοντα σὲ συνεργασία μὲ τὴν ἀρχαιολόγο Β. Μαχαίρα¹ τὸ πρὸς Β ἐλεύθερο τμῆμα τῆς ἰδιοκτησίας Μ. Περιστεράκη, ἡ ὁποία βρίσκεται στὸν χῶρο τῆς ἐλληνιστικῆς ἀγορᾶς τῆς ἀρχαίας Νάξου βόρεια τῆς Μητρόπολης καὶ σὲ ἐπαφὴ (πρὸς τὰ δυτικά) μὲ τὴν ἐρευνημένη ἤδη ἰδιοκτησία Γλέζου². Ἡ ἀνασκαφὴ ἔγινε ὕστερα ἀπὸ αἵτηση τῆς ἰδιοκτῆτριας γιὰ οἰκοδόμησι καὶ τοῦ τμήματος αὐτοῦ.

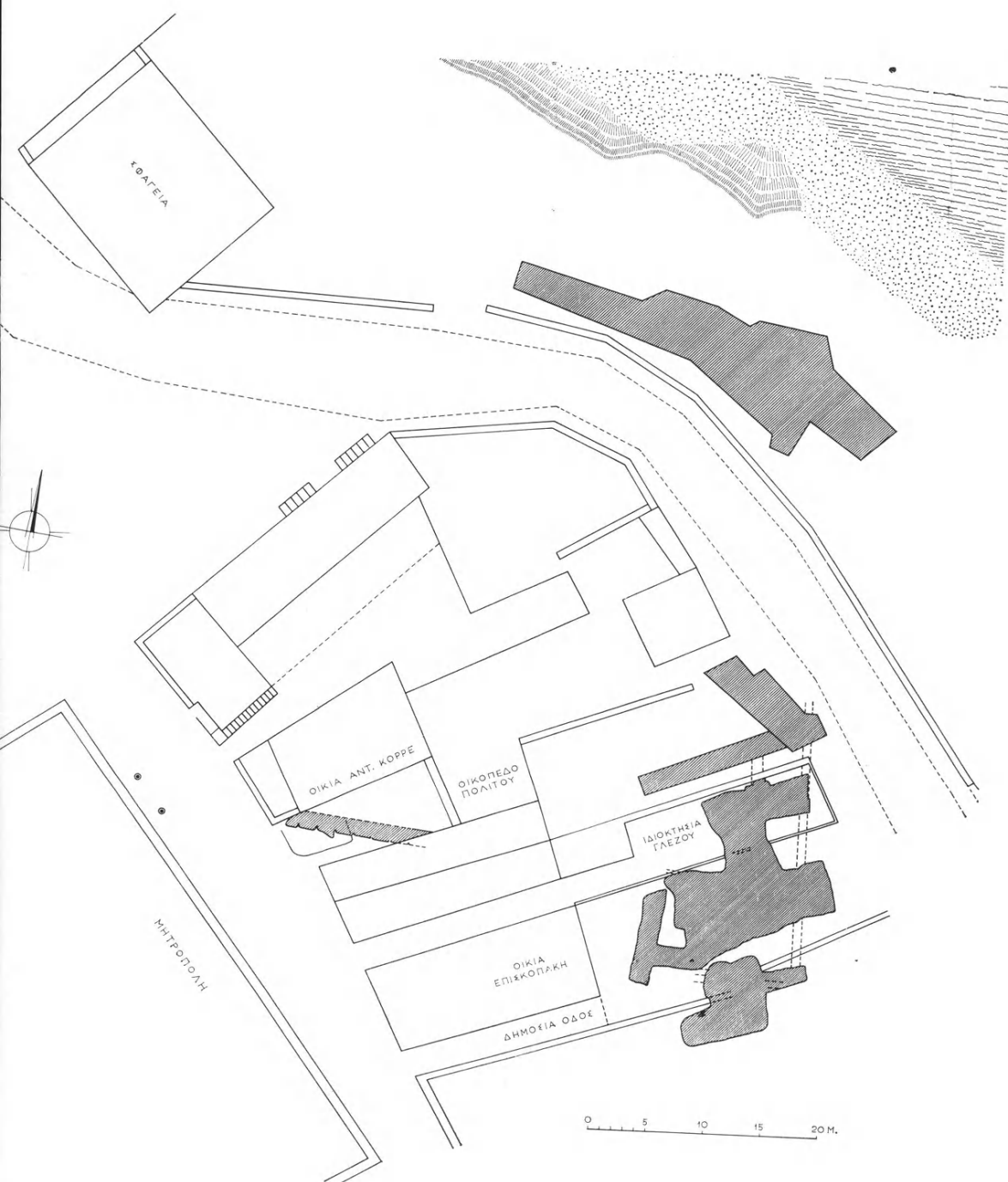
Ἦδη τὸ 1965 ὁ Ν. Κοντολέων ἀποκάλυψε τμῆμα τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τῆς ἀγορᾶς στὸ οἰκόπεδο Ἐπισκοπᾶκη καὶ ἐρμήνευσε σωστὰ τὸ εὔρημα, τὸ ὁποῖο ἦταν ἤδη γνωστὸ ἀπὸ τὶς ἐλλιπεῖς ἐρευνες τοῦ G. Welter ὡς «Τετράγωνη Στοά». Τὸ 1967 παρακολούθησε τὴ διαδρομὴ τῆς ἴδιας ἀνατολικῆς στοᾶς μέσα στὰ οἰκόπεδα Γλέζου, Περιστεράκη (στὸ βόρειο ἄκρο του) καὶ Πολίτη καὶ ἀποκάλυψε παράλληλα μεγάλο τμῆμα τῆς βόρειας στοᾶς στὴν παραλία τῆς Μέσα Γρόττας. Τὸ 1969 ἀποκάλυψε τὴ ΒΑ γωνία τῆς ἀγορᾶς καὶ τὸ 1970 τμῆμα τοῦ στυλοβάτη τῆς νότιας στοᾶς στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ οἰκοπέδου Πολίτη³. Τὸ 1979 ὁ ὑπογράφων ἀνέσκαψε σὲ συνεργασία μὲ τὴν Ὁ. Χατζη-αναστασίου κτίσματα ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν πιθανότατα βιοτεχνικὲς δραστηριότητες ἀνατολικά τοῦ χώρου τῆς Ἀγορᾶς⁴. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1988 ἐκτάθηκε σὲ ὅλο τὸ ἐντονα ἐπίμνηκες ἐλεύθερο τμῆμα τοῦ οἰκοπέδου Περιστεράκη (ἡ τάφος μὲ μακρὸ ἄξονα ἀπὸ ΝΔ πρὸς ΒΑ εἶχε διαστάσεις 1.85 × 14.60 μ.) καὶ περιέλαβε καὶ τὸ ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου αὐτοῦ τμῆμα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1967, ὅπου ἡ παλαιὰ ἀνασκαφικὴ τάφος ἐντοπίσθηκε καὶ καθαρίστηκε πρῶ-

1. Στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβαν ἐπίσης μέρος οἱ φοιτήτριες Ν. Τσιλιμπέρδη καὶ Chr. Schaaf.

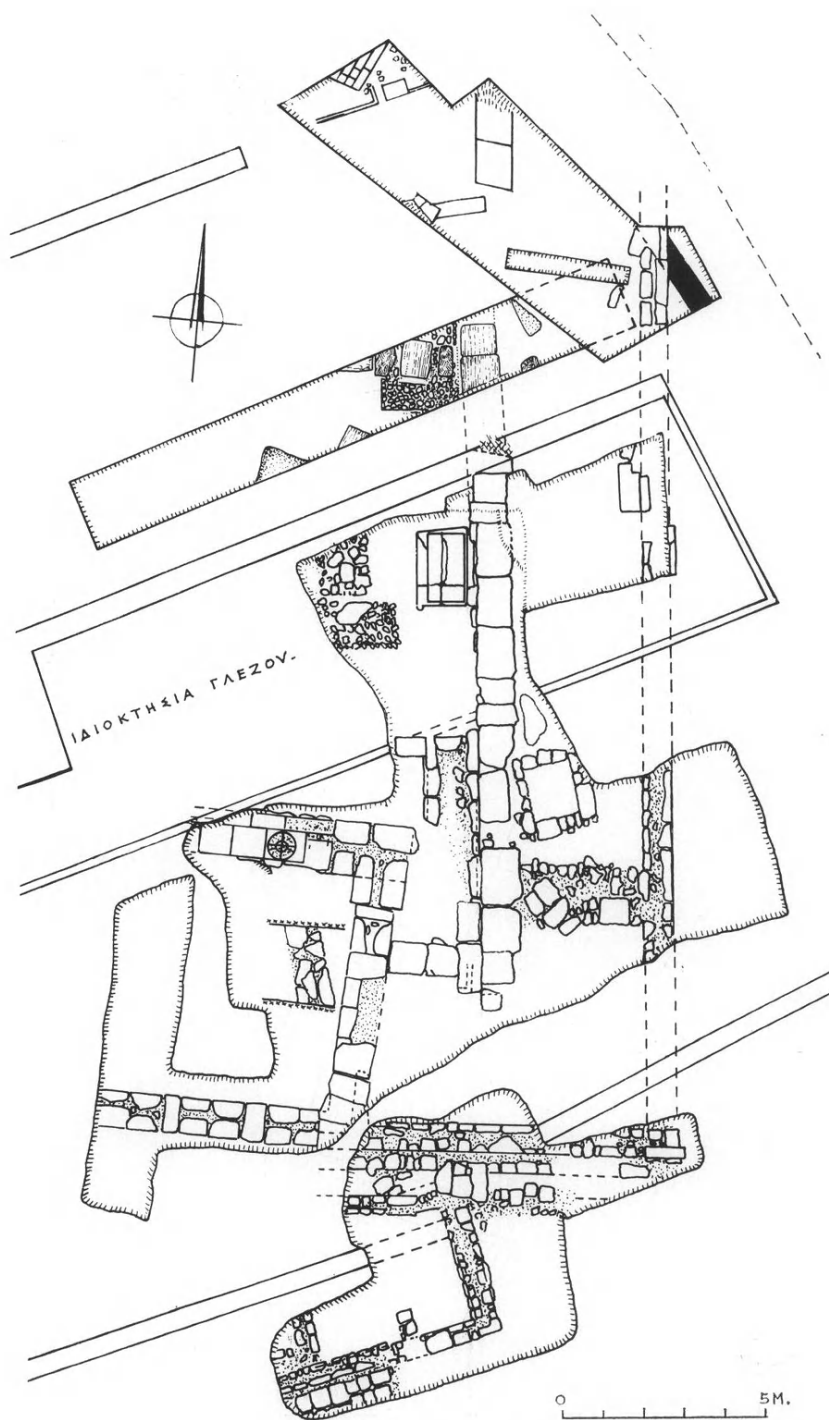
2. ΠΑΕ 1970, 154.

3. ΠΑΕ 1965, 176 καὶ 1967, 119 καὶ 1969, 141 καὶ 1970, 152.

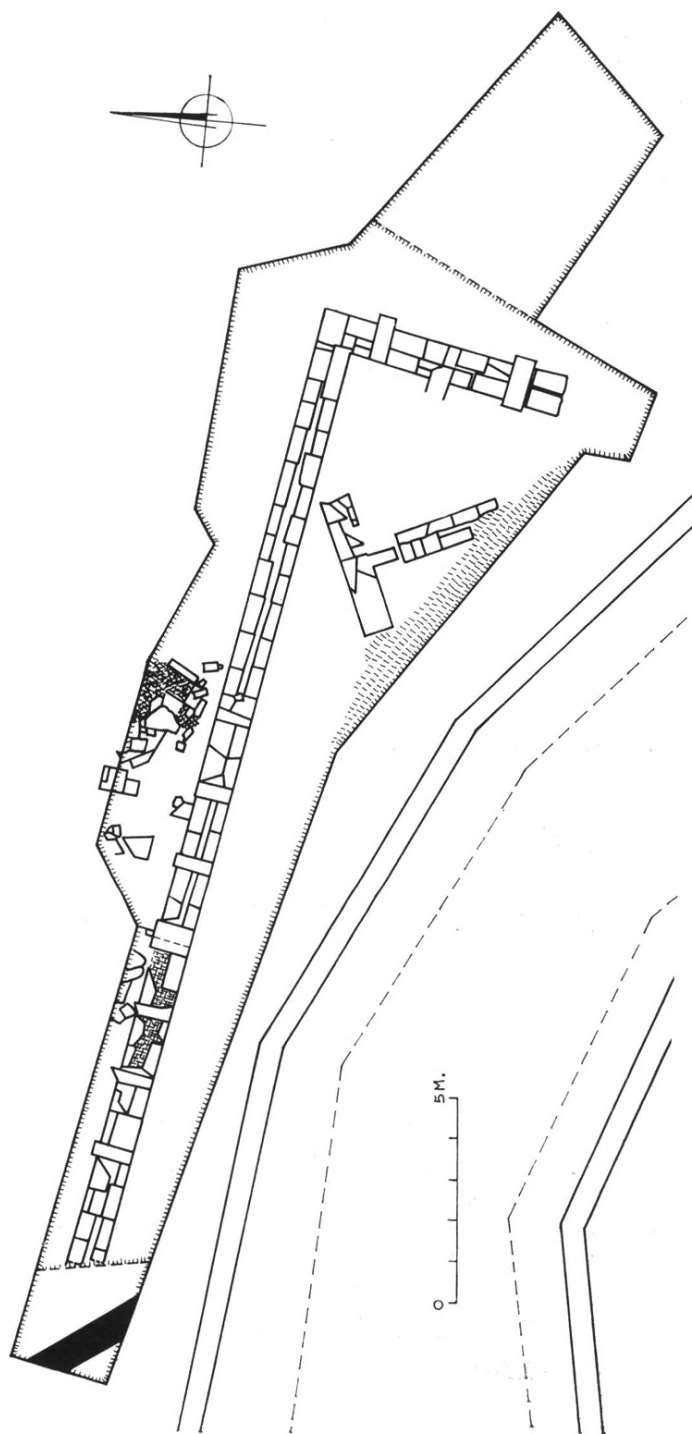
4. ΠΑΕ 1979, 249 καὶ.

Εἰκ. 1. Τὰ ἀνασκαμμένα τμήματα τῆς ἐλληνιστικῆς ἀγορᾶς τῆς Νάξου.

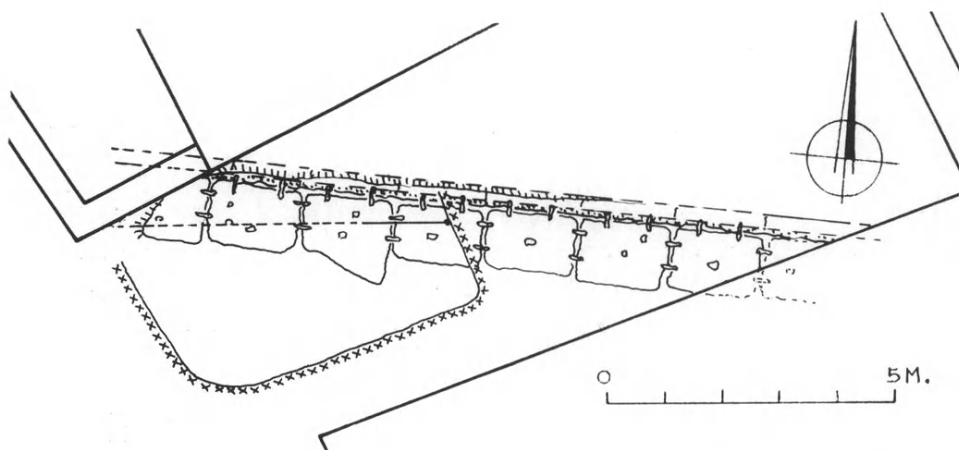

Εἰκ. 2. Τμῆμα τῆς ἐλληνιστικῆς ἀγορᾶς τῆς Νάξου, λεπτομέρεια (βλ. καὶ εἰκ. 1).

Εἰκ. 3. Τμήμα τῆς ἐλληνιστικῆς ἀγορᾶς τῆς Νάξου, λεπτομέρεια (βλ. καὶ εἰκ. 1).

τη, ὥστε ἀφ' ἐνὸς νὰ μελετηθεῖ μὲ τὴν εὐκαιρία ὁ χῶρος στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀγορᾶς, καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ ὑπάρξει σαφὴς σύνδεση στὸ σχέδιο τῶν παλαιῶν μὲ τὰ νέα εὐρήματα. Ἡ τάφος αὐτὴ τοποθετήθηκε 1.20 μ. δυτικότερα τοῦ μανδρότοιχου τοῦ οἰκοπέδου Γλέζου λόγῳ τῆς ὑπάρξεως ἀποχετεύσεως στὸν ἐνδιάμεσο χῶρο (εἰκ. 1-4 καὶ πίν. 148α).

Εἰκ. 4. Τμῆμα τῆς ἑλληνιστικῆς ἀγορᾶς τῆς Νάξου, λεπτομέρεια (βλ. καὶ εἰκ. 1.)

Ἡ τοποθέτηση τῆς τάφρου τοῦ 1967 στὰ οἰκόπεδα Περιστεράκη καὶ Πολίτη δὲν εἶχε ἐπιτρέψει στὸν Κοντολέοντα νὰ ἐλέγξει τὴ διαδρομὴ τοῦ θεμελίου τοῦ στυλοβάτη τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς στὴν πρώτη ιδιοκτησία, ὅπου ἀπεκάλυψε μόνον τὸν ὀπίσθιο τοῖχο τοῦ κτιρίου. Ἀντίθετα στὴ συνεχόμενη στὰ δυτικὰ ιδιοκτησία Πολίτη διαπιστώθηκε τότε ὅτι ἡ διατήρηση τοῦ θεμελίου τῆς προσόψεως ἦταν πολὺ κακὴ καὶ ὅτι αὐτὸ σωζόταν μόνον στὸ ΒΔ ἄκρο τῆς τάφρου. Μὲ τὴ νέα ἔρευνα διαπιστώθηκε ὅτι στὸ οἰκόπεδο Περιστεράκη τὸ θεμελίον σωζόταν πρὸς τὴν ιδιοκτησία Γλέζου σὲ ὕψος δύο πλακῶν (1.12 μ. πάνω ἀπὸ τὴ στάθμη τῆς θάλασσας), ἐνῶ πρὸς τὴν ιδιοκτησία Πολίτη ἡ διατήρηση ἔφθινε στὴ μία πλάκα γιὰ νὰ καταλήξει στὴν πλήρη διακοπή (πίν. 148). Ἀρχικὸ ὕψος τῆς κατασκευῆς: δύο πλάκες σχιστολίθου, μία τρίτη στρώση σχιστολίθων ἢ πλακῶν μαρμάρου καὶ ὁ μαρμαρίνος στυλοβάτης. Ἐτσι σήμερα ἡ διαδρομὴ τοῦ στυλοβάτη τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς εἶναι γνωστὴ ἐπὶ 23 μ., κατὰ τὰ ὁποῖα τὸ ἀρχαῖο θεμελίον σώζεται ἀπὸ τὰ Ν πρὸς τὰ Β στὰ

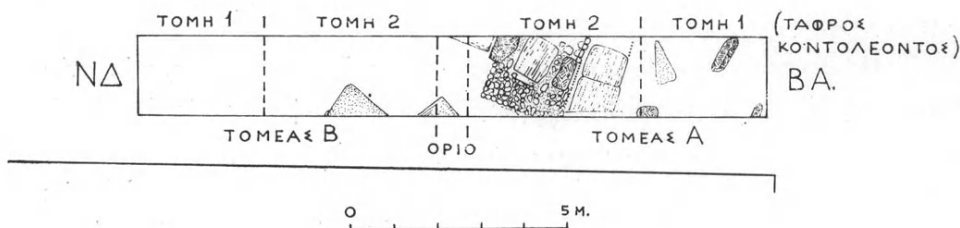
πρώτα 16.70 μ. και, αφοῦ διακόπτεται ἐπὶ 3.40 μ., συνεχίζεται πρὸς τὰ Β (εἰκ. 1-4).

Προσεκτικὰ μελετήθηκε ἡ ἰδιαίτερα ταραγμένη στρωματογραφία στὸν χώρο τῆς στοᾶς καὶ στὰ ΝΔ τῆς, πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀγορᾶς. Ἦδη ἀπὸ τὴν παλιότερη ἔρευνα εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ χώρος αὐτὸς καλύφθηκε κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους ἀπὸ προχειρότερες κατασκευές, οἱ ὁποῖες θεμελιώθηκαν σὲ χαμηλότερη στάθμη ἀπὸ ἐκείνη τῆς ἑλληνιστικῆς χρήσης, συχνὰ πάνω στὰ λείψανα ἀπὸ τὰ θεμέλια τῶν παλαιότερων κτιρίων, καὶ οἱ ὁποῖες χρησιμοποίησαν εὐρέως ὕλικὸ ἀπὸ τὰ κτίρια αὐτά. Τὰ δεδομένα αὐτὰ ἐπιβεβαιώθηκαν ἀπὸ τὴ στρωματογραφία τοῦ 1988: Μέχρι τοῦ ἐπιπέδου τῶν 1.35 μ. πάνω ἀπὸ τὴ στάθμη τῆς θάλασσας διαπιστώθηκε ὅτι ἡ ἐπίχωση, μολοντί χαρακτηρίζοταν ἔντονα ἀπὸ κεραμεικὰ τῶν χρόνων τῆς ρωμαιοκρατίας, περιεῖχε καὶ βυζαντινὰ καὶ σύγχρονα ἀντικείμενα, ἐνῶ μέχρι τοῦ ἐπιπέδου ποὺ σώθηκαν οἱ πλάκες τοῦ ἑλληνιστικοῦ κτιρίου ἀλλὰ καὶ χαμηλότερα (ἡ ἀνασκαφή ἔφθασε σὲ βάθος +0.85 μ.) ὅλος ὁ χώρος ἔδειξε ὅτι ἡ ἐπίχωση ἀνανεώθηκε κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους. Σὲ ἐπαφὴ σχεδὸν μὲ τὸ σωζόμενο θεμέλιον τῆς στοᾶς καὶ στὸ ἴδιο ἐπίπεδο ἀποκαλύφθηκε τετράγωνο πρόχειρο θεμέλιον ἀπὸ μικρὰς πέτρες καὶ λίθους τῆς στοᾶς (περ. 2×2 μ.) μὲ συνέχεια πρὸς τὰ ΝΔ, τὸ ὁποῖο ὕστερα ἀπὸ ἔλεγχο στὴ θεμελίωσή του (πίν. 149-152α) ἀποδείχθηκε ὅτι προέρχεται ἀπὸ τοὺς προχωρημένους αὐτοκρατορικοὺς χρόνους καὶ τὸ ὁποῖο εἶναι ἀνάλογο πρὸς ἐκεῖνο ποὺ ἦλθε στὸ φῶς τὸ 1965 στὸ οἰκόπεδο Ἐπισκοπᾶκη στὴν ἴδια γραμμῇ⁵. Πιθανῶς μ' αὐτὸ συνδέεται σχιστολιθικὴ πλάκα ἀπὸ τὸ θεμέλιον τῆς στοᾶς ποὺ βρέθηκε περ. 2 μ. πρὸς τὰ ΝΔ τῆς κατασκευῆς (εἰκ. 1-4 καὶ πίν. 148β). Στὴν ἐπίχωση διαπιστώθηκαν περισσότερα πατημένα ἐπίπεδα χρήσεων τοῦ χώρου. Τὸ ἐπίπεδο σὲ ὕψος περ. +1.10 μ. (σωζόμενα λείψανα τῆς στοᾶς καὶ ρωμαϊκὲς κατασκευές, πίν. 151α) φαίνεται νὰ ἐγκαταλείφθηκε τὸν 2ο μ.Χ. αἰ. Στὸ ΝΔ τμῆμα τῆς τάφρου πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀγορᾶς τὰ ὕστερα στρώματα ἔφθαναν μέχρι τὸν ὀρίζοντα τοῦ ἀμμώδους ἐδάφους ποὺ εἶναι γνωστὸς καὶ ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἔρευνες στὴν περιοχὴ σὲ ἐπίπεδο + 0.60 μ. (πίν. 152β).

Παράλληλα μὲ τὴν ἔρευνα στὴν Ἀγορὰ καθάριστοσαν τὰ λείψανα τοῦ μυκηναϊκοῦ τείχους καὶ τῶν γεωμετρικῶν ταφικῶν περιβόλων στὴ Μητρόπολη⁶

5. ΠΑΕ 1965, 177, εἰκ. 3, πίν. 223α.

6. Βλ. Β. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ - Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, ΠΑΕ 1982 - 1985,

Εἰκ. 5. Οἰκόπεδο Περιστεράκη, κάτοψη τοῦ ἀνασκαμμένου τμήματος.

(πίν. 153) καὶ ἀνανεώθηκαν τὰ προστατευτικά τους καλύμματα ἐν ἀναμονῇ τῆς πραγματοποιήσεως τῆς μελέτης στέγασής τους.

Στὸ οἰκόπεδο Περιστεράκη (εἰκ. 5) δὲν σημειώθηκαν ἀξιόλογα εὐρήματα ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πολυπληθῆ ὄστρακα τῆς περιοχῆς κυρίως τῆς ρωμαιοκρατίας, ἀλλὰ καὶ παλαιότερων καὶ νεωτέρων ἐποχῶν. Ἐκτενέστερη ἐκθεση γιὰ τὴν κεραμεικὴ αὐτὴ συντάξε ἡ κ. Β. Μαχαίρα (βλ. κατ.).

Κεραμεικὴ (ὑπὸ Β. ΜΑΧΑΙΡΑ)

«Πρὶν προχωρήσουμε στὴν ἐπιλεκτικὴ παρουσίαση τῆς πολυπληθοῦς κεραμεικῆς⁷, κρίνουμε σκόπιμο νὰ δώσουμε πολὺ σύντομη εἰκόνα τῆς στρωματογραφίας, ὅπως αὐτὴ παρουσιάζεται σχεδὸν ὁμοιόμορφα σὲ ὅλη τὴν ἑκταση τῆς ἀνασκαφῆς, μὲ ἐξάιρεση τὸ ΒΑ ἄκρο, ὅπου εἶχε προηγηθεῖ ἡ ἀνασκαφὴ Κοντολέοντος⁸.

Στρώμα α: ἐπιφανειακὴ ἐπίχωση μέχρι βάθους + 1.80 μ. (ὡς 0 λαμβάνεται ἡ στάθμη τῆς θάλασσας). Στρώμα β: μέχρι βάθους + 1.35 μ. (στὰ νότια ὡς + 1.10 μ.) καὶ σὲ μεγάλο πᾶχος ἐκτείνεται τὸ ὑστερορωμαϊκὸ στρώμα.

7. Εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση τὸν Καθ. Β. Λαμπρινουδάκη γιὰ τὴν πρόσκλησή του νὰ λάβω μέρος στὴν ἀνασκαφὴ αὐτὴ, καθὼς καὶ γιὰ τὴν πολὺτιμη βοήθεια καὶ τίς ὑποδείξεις του σὲ ὅλα τὰ στάδια τῆς ἐργασίας μου. Πολύτιμη γιὰ τίς γνώσεις μου στὴ ναζιακὴ κεραμεικὴ ἦταν καὶ ἡ συνεχὴς βοήθεια ἐκ μέρους τῆς Ἐπίκ. Καθ. Ε. Σημαντώνη - Μπουρνιᾶ, τὴν ὁποία εὐχαριστῶ καὶ γιὰ τὸν κόπο της νὰ διαβάσει τὸ χειρόγραφό μου. Στὴ διαλογὴ τῆς κεραμεικῆς ἔλαβαν ἐπίσης μέρος οἱ φοιτήτριες Ν. Τσιλιμπέρδη, ἡ ὁποία βοήθησε καὶ στὴν ταξινόμηση στὸ Μουσεῖο Νάξου, καὶ Chr. Schaaf.

8. ΠΑΕ 1967, 119 - 120, πίν. 101β: σ' αὐτὴν ἀντιστοιχεῖ ὁ Τομέας Α, τομὴ 1 τῆς τάφρου.

Χαρακτηριστικό του είναι τὰ πάρα πολλά σπασμένα ἀγγεῖα (τὰ πολλά καὶ μεγάλα ὄστρακα σπάνια συναντῶν) κυρίως ὄλων τῶν φάσεων τῆς ρωμαϊοκρατίας. Στρώμα γ: συμβατικά ὀνομαζόμενο στρώμα «καταστροφῆς». Τὸ παρατηρήσαμε κυρίως στὸν Τομέα Β, ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀγορᾶς. Χαρακτηριστικά του εἶναι ἡ αἰσθητὰ λιγότερη κεραμεικὴ, ἀνάμεικτη μὲ πέτρες (περισσότερες πρὸς τὸ βόρειο τμήμα), κονιάματα, κομμάτια ἀσβέστη, μωσαϊκοῦ καὶ ἔχνη καύσης. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ στρώμα καὶ χαμηλότερα (περ. 1 μ. πάνω ἀπὸ τὴ στάθμη τῆς θάλασσας) βρίσκουμε ὄστρακα λειασμένα, ἀλλὰ καὶ βότσαλα σὲ μεγάλο ἀριθμὸ. Στὸ νότιο τμήμα τῆς τάφρου φθάνουμε μέχρι βάθους + 0.60 μ., ὅπου ἀρχίζει τὸ στρώμα ἄμμου καὶ ἡ κεραμεικὴ περιορίζεται στὸ ἐλάχιστο.

Ἡ κεραμεικὴ, ποὺ ἀπέδωσε ἡ ἀνασκαφή, προέρχεται ἀπὸ διάφορες χρονικὲς περιόδους, ποικίλλει ὅμως τὸ ποσοστὸ ἀνάμειξης στὰ στρώματα. Τὰ εὐρύτερα χρονικὰ πλαίσια ὀρίζονται ἀπὸ τὰ ὕστερα γεωμετρικὰ χρόνια μέχρι τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα· βρέθηκαν ἐπίσης θραύσματα ἐφυσωμένων ἀγγείων (βυζαντινὰ χρόνια), ἀλλὰ καὶ σύγχρονα ἀντικείμενα (κέρμα τοῦ 1926, σύρτης, «φοντανιέρα»).

Ἐνδεικτικά, τόσο γιὰ τὴ χρονολόγηση ὅσο καὶ γιὰ τὰ σχήματα ποὺ κατὰ κύριο λόγο ἀπαντοῦν ἢ διαγνώσθηκαν, ἀναφέρουμε τὰ παρακάτω ἀκολουθώντας χρονολογικὴ σειρά:

I. Ὑστεροὶ γεωμετρικοὶ - ὑπογεωμετρικοὶ χρόνοι:

— Ἐξὶ ὄστρακα μὲ ἐπίχρσιμα ἐξίτηλο, ὑποκίτρινο καὶ διακόσμηση μεταινίες ἀπὸ ἀραιὸ καστανόμαυρο βερνίκι⁹ (πίν. 154α, β).

II. Ἀρχαῖοι - πρώιμοι κλασικοὶ χρόνοι (πίν. 154β, γ):

— Θραύσματα ἀνάγλυφων ἀγγείων (πίθοι;) μέ: α) ἀνάγλυφη γραμμικὴ διακόσμηση¹⁰ (πίν. 154β), β) ζώνη ἀπὸ ἔντυπα ἀνθέμια¹¹ καὶ κατακόρυφες ἑλικες (πίν. 154γ).

9. Β. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ, *ASAtene* 45, 1983, 112, εἰκ. 12.

10. Τίς βιβλιογραφικὲς πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν ἀνάγλυφη κεραμεικὴ ὀφείλω στῆν Ἑπὶκ. Καθ. Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά. Βλ. γιὰ τὸ θέμα Α. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, *Δωδώνη* Θ', 1980, πίν. 10, 20 - 2Γ, εἰκ. 10α' τῆς ἰδίας, *Reliefkeramik aus Amorgos* στὸ *Festschrift U. Hausmann* (1982), 195 - 196, εἰκ. 1 - 2, πίν. 41: ἀρχαῖοι χρόνοι (6ος αἰ. π.Χ.), (στὸ ἐξῆς *Reliefkeramik*).

11. Βλ. κυρίως: Α. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, *Δωδώνη* Ι, 1981, 497, 499, εἰκ. 3, πίν. 22· τῆς ἰδίας,

— Τμῆμα ἔξω νεύοντος ὀριζοντίου χείλους καὶ ἀρχὴ τῆς κοιλίας μελανόβαφης λεκανίδος με ἐγχάρακτη διακόσμηση¹² (πίν. 154β).

— Πολὺ μικρὰ θραύσματα μελανόμορφων ἀγγείων με τὰ παρακάτω θέματα: α) ἑλικά, ἀνθέμιο (πίν. 154β), β) γυμνὴ ἀνδρική μορφή (;).

III. Ὑστεροὶ κλασικοὶ - ἐλληνιστικοὶ χρόνοι:

— Μικρὰ θραύσματα μελανόβαφων ἀγγείων (πίν. 154β).

— Μελαμβαφὲς ἀλατοδοχεῖο (salt cellar)¹³. σῶζεται κατὰ τὸ ἥμισυ.

— Θραῦσμα μεγαρικοῦ σκύφου.

— Πόδι μυροδοχείου (unguentarium)¹⁴ (πίν. 155α).

IV. Ρωμαϊκοὶ χρόνοι:

— Τμῆμα ἀπὸ τῆ βάσης μελανόβαφου πινακίου, ποὺ φέρει ἐγχάρακτη διακόσμηση ἀπὸ ὀμόκεντρους κύκλους¹⁵ (πίν. 155γ).

— Θραύσματα ἐρυθροβαφῶν ἀγγείων: α) τέσσερα ὄστρακα, ποὺ συνανήκουν σχηματίζοντας πινάκιο¹⁶, β) τμῆμα χείλους καὶ κοιλίας, με ἀκμὴ ἐξωτερικὰ στὸ σημεῖο ἔνωσης, ἀπὸ ἡμισφαιρικὸ σκύφο¹⁷ (πίν. 155α).

— Βάσεις ἀνοιχτῶν ἀγγείων¹⁸.

Reliefkeramik, ὁ.π. σημ. 4, σ. 195, εἰκ. 6, σημ. 24, 27, καὶ σ. 197 - 198: τελικὴ φάση ἀνάγλυφων ἀγγείων στὸν 5ο αἰ. π.Χ.

12. Πρβ. γιὰ τὸ σχῆμα *Agora* XII, 213, ἀρ. 1787, 1791, εἰκ. 15, πίν. 83: γύρω στὸ 480 π.Χ. ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορὰ τὸ ὀριζόντιο χεῖλος στὴν Ἀθήνα.

13. Βλ. γιὰ τὸν τύπο: H. THOMPSON, *Hesperia* 3, 1934, 317, A14, εἰκ. 3· *Agora* XII, ἀρ. 949, 137, πίν. 34: β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Πρβ. ἐπίσης K. BRAUN, *AM* 85, 1970, 143, ἀρ. 104, εἰκ. 15, πίν. 58.1: γύρω στὸ 280 π.Χ.

14. H. THOMPSON, ὁ.π. 368, C76, εἰκ. 52: ἀρχὲς 2ου αἰ. π.Χ.· K. BRAUN, ὁ.π. 192, πίν. 65.1: β' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π. Χ.

15. Πρβ. *Agora* V, 11, ἀρ. F1, πίν. 1.

16. Πρβ. *Agora* V, 11, F1, F2, πίν. 1, 60: β' μισὸ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.

17. Πρβ. κυρίως *Agora* V, 41, G179, πίν. 7, καὶ σ. 47, H8, πίν. 8: τέλη 1ου / ἀρχὲς 2ου αἰ. μ.Χ.

18. Πρβ. *Agora* V, group G.

— Λαβές ἀγγείων, κυρίως οἰνοχοῶν¹⁹ (πίν. 155α), ἀμφορέων²⁰ (πίν. 155β) σὲ διάφορες μορφές, ὅπως διπλή²¹, στρεπτή²², ἐνσφράγιστη μὲ βουκράνιο τύπου Κνίδου²³.

— Ἀγγεῖα χρηστικά (λεκάνες, λεκανίδες ὅλων τῶν φάσεων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς²⁴).

— Θραύσματα ἀπὸ τοιχώματα ἀποθηκευτικῶν ἀγγείων, ἰδίως ἀμφορέων, μὲ ραβδωτὴ κυρίως κόσμησις σὲ ποικίλες διατάξεις²⁵ (πίν. 154α, 155α), ποὺ προέρχονται ἀπὸ ὁμάδες κεραμεικῆς τοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ στρώματος.

— Λυχνάρια, κυρίως τμήματα δίσκων: α) Μικρὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸν δίσκο μὲ ρόδακα, ποὺ περιορίζεται ἀπὸ ἐγχάραξη²⁶ (πίν. 154α). β) Ἐλαφρὰ κοῖλος δίσκος λύχνου μὲ λεπτὸ χεῖλος: παράσταση παιδιοῦ ποὺ ἱππεύει δελφίνι²⁷. γ) Τμήμα ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὴ λαβὴ ὑστερορωμαϊκοῦ λύχνου. δ) Δύο ἀποσπασματικὰ σωζόμενοι λύχνοι²⁸, ὁ ἓνας σχεδὸν ὁλόκληρος μὲ τὴ λαβὴ ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ τμήμα του καὶ τὴ μύξα, ἐνῶ ὁ ἄλλος κατὰ τὸ ἥμισυ: τὸ χεῖλος ἔχει πλατιὰ κυρτὴ ἐπιφάνεια, ποὺ κοσμεῖται μὲ κυματιστὴ

19. Πρβ. *Agora* V, πίν. 9, J43· πίν. 10, J42: τέλη 2ου / ἀρχὲς 3ου αἰ. μ.Χ.

20. Κοντή, κυλινδρική, ἀποθηκευτικοῦ ἀμφορέα: πρβ. *Agora* V, K112, πίν. 15: μέσα 3ου αἰ. μ.Χ.

21. Πρβ. *Agora* V, G198, πίν. 42.

22. Πρβ. *Agora* V, F68, πίν. 42.

23. *Agora*, Picture Book ἀρ. 6, εἰκ. 65 (Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. ΚΤ 486 EM 1)· Λ. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, *Δωδώνη* Θ', 1980, 181, εἰκ. 5, πίν. 11.1.

24. *Agora* V, G99, πίν. 6 καὶ 72, σ. 31: ἐποχὴ Αὐγούστου (α' μισὸ τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.).

25. Πρβ. *Agora* V, group G (G193), ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ group J καὶ ἐξῆς.

26. *EADélos* 26, ἀρ. 4610, σ. 128, πίν. 30· *Kenchreai* V, ἀρ. 111: ρωμαϊκοῦ τύπου λύχνος· πρῶμα αὐτοκρατορικὰ χρόνια (β' τέταρτο / μέσα 1ου αἰ. μ.Χ.).

27. Γιὰ τὸν συσχετισμὸ τοῦ θέματος εὐχαριστῶ τὸν Καθ. Β. Λαμπρινουδάκη. Πρβ. εἰκονογραφία τοῦ λακωνικοῦ ἥρωα Φαλάνθου, οἰκιστῆ τοῦ Τάραντα: ROSCHER, *ML* III, 2, 2240, λ. *Phalanthos*· G. K. JENKINS, *Ancient Greek Coins* (1972), 71, ἀρ. 131· C. M. KRAAY, *Archaic and Classical Greek Coins* (1976), 175, πίν. 38.

28. *Εργον* 1988, 139, εἰκ. 113.

γραμμή²⁹, ἐνῶ ὁ δίσκος μὲ ἀκτινωτὸ κόσμημα³⁰· ἡ ὁπὴ πλήρωσης στὸ κέντρο (πίν. 155γ).

Συνοψίζοντας μπορούμε — μὲ κάθε ἐπιφύλαξη — νὰ ὀρίσουμε τὰ χρονικὰ πλαίσια χρήσης τοῦ χώρου μὲ βάση τὸ ποσοστὸ ἀνάμειξης τῆς κεραμεικῆς ὡς ἐξῆς: Πολὺ μικρὴ εἶναι ἡ ἐκπροσώπηση τῆς πρὶν ἀπὸ τὸν 1ο αἰ. π.Χ. κεραμεικῆς, καθὼς ἐπίσης καὶ τῆς ὑστερότερης, παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς. Ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα ἐλληνιστικῆς κεραμεικῆς, πολυπληθέστατη εἶναι κυρίως ἡ ρωμαϊκὴ, μὲ παραδείγματα μέχρι καὶ τὴν ὑστερὴ ἀρχαιότητα».

B. K. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

29. Πρβ. *EADélos* 26, ἀρ. 4677, σ. 137, πίν. 32 καὶ *Agora* V, M131, πίν. 46: ἀρχές 3ου αἰ. μ.Χ. Ὅμως βλ. *Agora* VII, ἀρ. 943, 960, πίν. 20, ὅπου χρονολογοῦνται στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα σὲ ἀπίσχημους λόχλους βλ. *Agora* VII, ἀρ. 1105, 1321, - 1362, πίν. 22 καὶ 26, μέσα / τέλη τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.

30. Πρβ. γιὰ τὸ θέμα τῶν ἀκτίνων στὸ δίσκο: *Corinth* IV, part II, ἀρ. 570, πίν. 11. *Agora* VII, ἀρ. 1544, 1562, πίν. 51· *EADélos* 26, ἀρ. 4658, 4659: λόχνοι κορινθιακοῦ τύπου, ἀρχές 3ου αἰ. μ.Χ.

22. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΖΑΚΡΟΥ

(Πίν. 156 - 166)

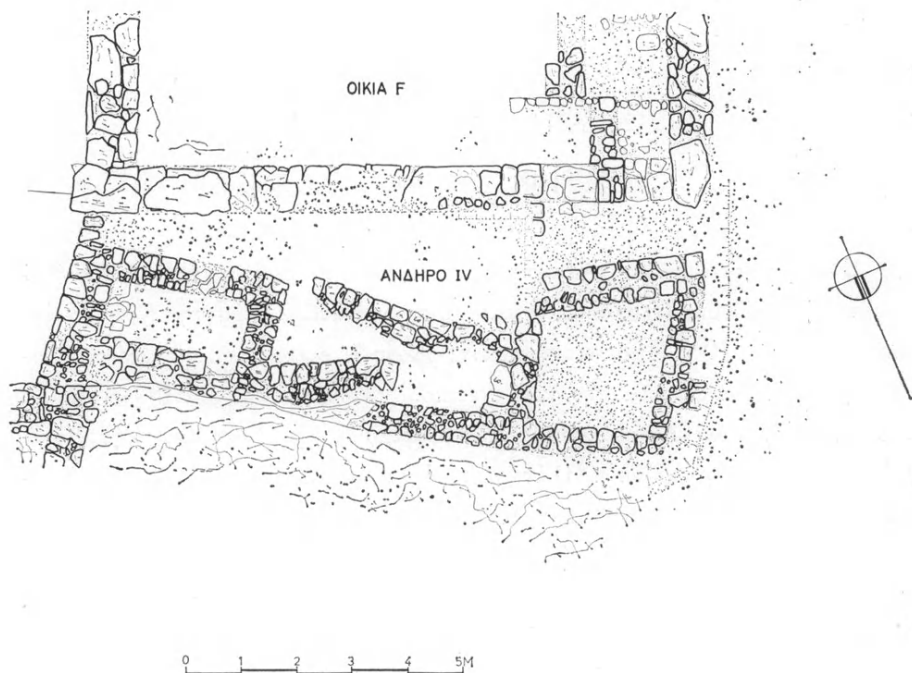
Συνεχίσθηκε για 26η ανασκαφική περίοδο, υπό τη γενική έποπτεία του καθηγητή Νικολάου Πλάτωνα, ή έρευνα στην Κάτω Ζάκρο της Κρήτης. 'Η έρευνα κατά το 1988 ήταν περιορισμένης χρονικής διάρκειας και έκτασης, λόγω της σημαντικής περικοπής του σχετικού κονδυλίου που διατέθηκε από το ΥΠ.ΠΟ. Το κονδύλι διαχειρίσθηκε για λογαριασμό της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας ή αρχαιολόγος Μαρία Πλάτωνος. Στην ανασκαφή συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι 'Αναστασία Πλάτωνος, Μαρία Πλάτωνος, Λευτέρης Πλάτων, Κατερίνα Κόπακα, Κέλλυ Χριστοφή και Στέλλα Χρυσουλάκη. Τομές και κατόψεις των χώρων που ανασκάφηκαν εκπόνησε ο αρχιτέκτονας Θανάσης Νακάσης. Τέλος, χρέη λογιστοῦ-οικονόμου έκανε ή κ. Σεβαστή Δανδάλη.

'Αναλυτικά τα αποτελέσματα της ανασκαφής ήταν τα ακόλουθα:

Σπίτι F του ΒΔ λόφου (είκ. 1)

Με την επίβλεψη της αρχαιολόγου Στέλλας Χρυσουλάκη συνεχίσθηκε και κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο ή έρευνα στο Σπίτι F του ΒΔ λόφου. 'Η ανασκαφή περιορίσθηκε στο λεγόμενο άνδριο IV του κτιρίου, που οργανικά ανήκε τόσο στο Σπίτι F όσο και στο Σπίτι N, που εκτεινόταν βόρεια από αυτό. 'Από το άνδριο IV είχαν ανασκαφεί το ανατολικό και μερικώς το κεντρικό τμήμα. 'Ετσι, ή έρευνα φέτος στράφηκε προς το δυτικότερο τμήμα, με δύο κύριους στόχους: α) να προσδιορισθεί το δυτικό όριο του κτιρίου και β) να διερευνηθεί ή πρόσβαση από το άνδριο III στο άνδριο IV μέσω μιᾶς πόρτας που είχε έπισημανθεί κατά τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους στο δυτικότερο τμήμα του βόρειου τοίχου του ανδρίου III, αμέσως ανατολικά της ΒΔ μικρής αποθήκης.

'Η έρευνα άρχισε με την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος (πάχους 0.25-0.30 μ.), που δημιουργήθηκε από τα νερά του χειμώνα σ' όλη την έκταση του ανδρίου. 'Από το στρώμα αυτό περισυλλέχθηκε άρκετή κεραμεική της με-

Εἰκ. 1. Σπίτι F.

ταβατικῆς MM IIIB - YM IA φάσης. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ξεχωριστὰ τμῆμα ἀπὸ τὸ πάνω μέρος μόνωτου παλαιοανακτορικοῦ κυπέλλου με ταινιωτὴ—ὑπερυψωμένη τοῦ χείλους—λαβή, πὺλ λεπτύνεται στὸ κάτω ἄκρο καὶ μαῦρο ἐπίχρῖσμα καὶ στὶς δύο ἐπιφάνειες. Στὸ ἴδιο στρώμα βρέθηκε τὸ κάτω τμῆμα μικρῆς χάλκινης σμίλης ὀρθογώνιας διατομῆς. Τὸ πεπλατυσμένο ἄκρο τῆς κατέληγε σὲ στρογγυλεμένη κόψη. Εἶχε ὑποστεῖ μεγάλη ὀξείδωση, ἀλλὰ ἡ γενικὴ τῆς διατήρηση ἦταν καλὴ (σωζ. μῆκος: 0.095 μ., μέγ. πλάτος: 0.006 μ., μέγ. πάχος: 0.005 μ.).

Στὸ 1ο στρώμα τῆς ἐπίχωσης στὸ ΝΔ τμῆμα τοῦ ἀνδῆρου περισυλλέχθηκαν: κομματί ἀπὸ τὸ χεῖλος μεγάλου ἀνοικτοῦ ἀγγείου, τριγωνικῆς διατομῆς, με ὀξυκόρυφη νεύρωση κάτω ἀπ' αὐτό, τμῆμα ἀπὸ τὸ χεῖλος ἄλλου μεγάλου ἀγγείου, πὺλ γέρνει πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἔχει ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, τμῆμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα ἀμφορέα, με βύθισμα στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια, ὅπου προσαρμοζόταν

κάθετη λαβή, τμήμα ἀγγείου με ἐμπέστη σχοινοσιδή διακόσμηση, χεῖλος λεκανίδας με περιχέλωμα, τμήμα ἀγγείου με λεπτά κάθετα τοιχώματα καὶ μαστοειδή ἀπόφυση, λεπτά πόδια τριποδικῶν χυτρῶν, τμήμα μικρῆς ὀριζόντιας κυλινδρικής λαβῆς καὶ ἄλλη πεπλατυσμένη. Μαζί περισυλλέχθηκαν ἀρκετὰ θαλασσινὰ ὄστρεα καὶ μία λεπτή κυλινδρική ἀπόληξη λαβῆς ἀγγείου ἀπὸ λευκὴ ντόπια πέτρα. Στὸ ἴδιο στρώμα βρέθηκε τμήμα ἀπὸ τὸ γόνατο καὶ τὴν ἀπαρχὴ τῆς κνήμης μικροῦ λίθινου ἀνδρικοῦ εἰδωλίου ἀπὸ ὀφείτη (σωζ. μῆκος: 0.05 μ., μέγ. πλάτος: 0.03 μ., πάχος: 0.026 μ.). Ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τῆς κνήμης εἶναι ἐπίπεδη, ἐνῶ ἡ ἐξωτερικὴ ἔχει ἀποδοθεῖ με λάξευση ἀρκετὰ φυσιοκρατικά.

Σὲ βάθος 0.45 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς ἐπίχωσης φάνηκε λοξὸς τοῖχος με κατεύθυνση ἀπὸ ΝΔ-ΒΑ. Τὸ πάχος του κυμαίνεταν ἀπὸ 0.50-0.60 μ. καὶ ἦταν χτισμένος ἀπὸ δύο σειρὲς ἀκανόνιστες πέτρες μέτριου μεγέθους. Στὸ ἐνδιάμεσο ὑπῆρχε γέμισμα ἀπὸ μικρὲς πέτρες, σχιστολιθικά πλακάκια, στρογγυλὰ πεπλατυσμένα βότσαλα καὶ μικρὰ χαλίκια. Μέσα στὸ γέμισμα, στὸ μέσο περίπου τοῦ τοίχου, βρέθηκε ἀκέραιη χάλκινη βελόνα, με θηλὴ καὶ κόμβο κάτω ἀπὸ αὐτήν, μήκους 0.09 μ. Τὸ κάτω ἄκρο τῆς εἶχε λίγο στραβώσει καὶ ἦταν ἀρκετὰ ὀξειδωμένη· ἡ γενικὴ ὅμως κατάσταση διατήρησής τῆς ἦταν καλή.

Ὁ χώρος ποὺ ὀριζόταν ἀπὸ τὸν λοξὸ τοῖχο ποὺ περιγράφηκε καὶ δύο ἀκόμα λεπτότερους (πάχους 0.30-0.50 μ.) ἀντρεισματικούς, ποὺ τέμονταν κάθετα, σχηματίζοντας τὴ ΒΔ γωνία τοῦ κτιρίου, ὀνομάσθηκε «Δυτικὸ δωμάτιο», παρόλο ποὺ τὸ ἀνατολικὸ του ὄριο δὲν βρέθηκε (πίν. 156α). Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ὑπῆρχε ἕνας πλατὺς πιφανειακὸς τοῖχος (πλάτους 0.50-0.70 μ.), ποὺ ὅπως δὴποτε ἀνῆκε σὲ μία ὑστερότερη φάση, ἀφοῦ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου (ἀπὸ στίβακτὸ πηλόχωμα, μικρὰ κομμάτια σχιστολίθου καὶ λίγο ψιλὸ χαλίκι) προχωροῦσε κάτω ἀπὸ αὐτόν. Στὸ δάπεδο τοῦ δωματίου, σὲ ἀπόσταση 0.30 μ. νότια τῆς ΒΑ γωνίας καὶ δίπλα στὸν ἀνατολικὸ ἐπιφανειακὸ τοῖχο, βρέθηκε τοποθετημένη ὀρθογώνια πελεκημένη πέτρα, διαστάσεων $0.30 \times 0.26 \times 0.08$ μ., ποὺ ἴσως χρησίμευσε σὰν κάθισμα ἢ λυχνοστάτης (πίν. 156β). Τμῆμα τῆς πέτρας ἦταν κάτω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἐπιφανειακὸ ὄριο τοῦ χώρου, πράγμα ποὺ ἔδειχνε ὅτι ἀνῆκε στὴν πρώτη χρῆση τοῦ «Δυτικοῦ δωματίου». Καμία ἄλλη κατασκευὴ δὲν βρέθηκε στὸ δάπεδο τοῦ δωματίου, τὸ ὁποῖο ἦταν ἐντελῶς ὀριζόντιο, καλὰ στρωμένο καὶ χωρὶς ἀνωμαλίες στὴν ἐπιφάνεια. Εἴσοδος στὸ δωμάτιο δὲν ἐντοπίσθηκε.

Τὸ κατώτερο τμῆμα τοῦ 1ου στρώματος τῆς ἐπίχωσης τοῦ «Δυτικοῦ δωματίου» εἶχε χρῶμα κοκκινωπὸ καὶ περιεῖχε πολὺ μικρὰ τμήματα ντόπιου σχι-

στολίθου (βιολίφας) καὶ λίγα κάρβουνα. Περιεῖχε ἀρκετὴ κεραμεικὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία διακρίνονταν ἀρκετὲς τροχαλιόσχημες βάσεις πρόχων καὶ μερικὰ μελαμβαφὴ ὄστρακα. Τὸ 2ο στρώμα, πάχους 0.10 μ., ἦταν καὶ τὸ στρώμα τοῦ δαπέδου. Τὸ στρώμα ἦταν ἐξαιρετικὰ μαλακὸ καὶ ὑγρὸ, λεπτόκοκκο, χωρὶς πέτρες. Περιεῖχε λιωμένα ἀπὸ τὴν ὑγρασία ὄστρακα σὲ μεγάλη ποσότητα καὶ κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου παρουσίαζε ἔντονα ἴχνη φωτιᾶς. Πρὸς τὸ μέσο τοῦ δωματίου τὸ στρώμα περιεῖχε στάχτη. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο περισυλλέχθηκαν τμῆμα καμένης χύτρας καὶ τὸ πάνω μέρος ἄλλης μικρότερης, μὲ τριγωνικὴ μαστοειδῆ ἀπόφυση κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Στὴ ΝΔ γωνία τοῦ δωματίου βρέθηκε ἄωτο κωνικὸ κύπελλο ἀνεστραμμένο καὶ παραμορφωμένο καὶ ἓνα τμῆμα ἄλλου ἀγγείου λίγο βορειοανατολικότερα. Ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη κεραμεικὴ ξεχώριζαν τμήματα λοπάδων, λαιμὸς ἀμφορίσκου, τμῆμα πρόχυσης καὶ κομμάτια ἀπὸ δύο γραπτὰ ΥΜ ΙΑ κύπελλα, μὲ καστανοκκόκινες ταινίες σὲ ἀνοιχτόχρωμο βάθος ἐσωτερικὰ καὶ σπεῖρες ἢ ἐρπύζοντες βλαστοὺς στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια. Μαζὶ περισυλλέχθηκε μικρὸς ραβδόσχημος τριπτῆρας, πεπλατυσμένος, ἴσως γιὰ τὴν ἐπεξεργασία χρωμάτων (μῆκος: 0.08 μ., πλάτος: 0.025 μ.).

Σὲ ἀπόσταση 1 μ. νότια ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ δωματίου ὁ δυτικὸς τοῖχος ἦταν ἐλαφρὰ κατεστραμμένος. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ξεκινοῦσε ἄλλος τοῖχος μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ δυτικὰ (πίν. 157α). Τὸ τμῆμα τοῦ τοίχου ποὺ ἀνασκάφηκε εἶχε μῆκος 0.80 μ. Ἡ συνέχειά του πρὸς τὰ δυτικὰ χανόταν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση. Ἰσως τὸ κτίριο νὰ συνεχιζόταν πρὸς τὰ δυτικὰ, ἢ ἔρευνα ὅμως τοῦ δυτικοῦ αὐτοῦ τμήματος ἀναβλήθηκε γιὰ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

Ἀνάμεσα στὸ «Δυτικὸ δωματίο» καὶ τὸ ἀνδρὸ III ἐρευνήθηκε ὁ στενός, σχεδὸν ὀρθογώνιος, χώρος ποὺ πιθανότατα ἐκλίνει σκάλα γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τῶν δύο ἀνδρῶν (III καὶ IV) (πίν. 157β). Ἡ σκάλα ξεκινοῦσε ἀμέσως πίσω ἀπὸ τὴν πόρτα μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν III καὶ IV, στρεφόταν ἀμέσως πρὸς τὰ δυτικὰ, παράλληλα μὲ τὸν ἀντρεισματικὸ τοῖχο μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν καὶ ὕστερα πάλι πρὸς τὰ νότια, πατοῦσε πάνω σὲ σκαλοπάτι ἀπὸ δύο ἐπίπεδες πέτρες ποὺ ἦταν τοποθετημένο πάνω στὸν τοῖχο μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν (πίν. 158α) καὶ κατέληγε πάνω ἀπὸ τὴ ΒΔ ἀποθηκούλα μὲ τὸ ἐπίχριστο δάπεδο τοῦ ἀνδρῶν III.

Τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα περιεῖχε ἀρκετὲς πεσμένες πέτρες, ἰδίως στὸ δυτικὸ καὶ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ χώρου. Τὸ ἀμέσως κατώτερο στρώμα, ἀπὸ λεπτόκοκκο χῶμα χωρὶς προσμίξεις (βάθος 0.15-0.40 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἐπιφάνεια

τοῦ βόρειου λοξοῦ τοίχου), περιεῖχε ἀρκετὴ κεραμεικὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία ξεχώριζαν: ὠραῖα ἰσοπαχὴ τμήματα ἀπὸ τοιχώματα μεγάλων καλοψημένων ἀγγείων, κάτω μέρος πρόχου, πόδι τριποδικῆς χύτρας, τὸ πάνω μέρος καὶ ὀριζόντια τοξωτὴ λαβὴ ἄλλης μικρότερης χύτρας, τὸ πάνω μέρος σκυφοειδοῦς ἀγγείου, τμήμα κυλινδρικῆς λαβῆς καὶ τμήμα χεῖλους ἀγγείου μὲ γλωσσοειδὲς περιχέλωμα. Ἀπὸ τὴ γραπτὴ κεραμεικὴ ξεχώριζαν λεπτὰ τοιχώματα κυπέλλων μὲ μαῦρο ἢ σκοῦρο καστανὸ βάθος, λευκὲς ταινίες, φυλλαράκια καὶ κουκκίδες, λεπτὲς ταινιωτὲς λαβές, μικρὴ λαβὴ μὲ πλέξη σὰν κοτσίδα, μελανογάνωτα ὄστρακα καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ πάνω μέρος καρινωτοῦ κυπέλλου μὲ ταινιωτὴ λαβὴ καὶ ἀπομίμηση καρφιοῦ. Μαζὶ περισυλλέχθηκαν ἀρκετὰ θαλασσινὰ ὄστρεα, κόκαλα καὶ δόντια ζώων καὶ μικρὸ κομματάκι σοβᾶ. Στὴν ἐπίχωση βρέθηκαν ἐπίσης μερικὰ πλακάκια (μέσων διαστάσεων $0.20 \times 0.10 \times 0.05$ μ.) καὶ πλακοειδὴ χαλίκια, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἓνα βιολόσχημο.

Στὸ ἐπόμενο στρώμα (βάθος: $0.40-0.70$ μ.) βρέθηκαν ἀρκετὰ ὄστρακα, κυρίως ΥΜ ΙΑ καὶ λίγα ΜΜ ΙΙΙ. Ξεχώριζαν τμήματα ἀπὸ τέσσερα ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ ἐπιπεδούμενο χεῖλος μεγάλου ἀγγείου μὲ ἀναθύρωση. Περι-συλλέχθηκαν ἀκόμα ἓνα τμήμα ἀγγείου ἀπὸ στεατίτη, τριπτήρας (διαστ. 0.12×0.05 μ.), ἓνα κόκαλο καὶ γωνιακὸ τμήμα ἐπιχρίσματος. Κατὰ μῆκος τῆς νότιας παρεῖδς τοῦ λοξοῦ τοίχου βρέθηκαν πεσμένες τρεῖς ὠραῖα λαξευμένες ὀρθογώνιες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες, διαστάσεων $0.25 \times 0.20 \times 0.80$ μ., ποὺ πιθανῶς εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ σκαλοπάτια, ὅπως καὶ ἄλλα μικρότερα πλακάκια, ἴσως ἀπὸ τὴν ὀροφή, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν ψαμμολιθικά. Μαζὶ καὶ στὸ δυτικότερο τμήμα τοῦ χώρου βρέθηκαν τρία τμήματα ὠραίου χαλικοῦ τοῦ δαπέδου, πάχους 0.07 μ.

Ἡ κάτω ἐπίχωση ($0.70-0.80$ μ. βάθος) ἔδωσε ἐπίσης ἀρκετὴ κεραμεικὴ: δύο σχεδὸν ὁλόκληρα ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ ἄλλα σὲ τμήματα, λαιμὸς ἀμφορέα, μεγάλη σφαιρικὴ κύαθος ἢ σκύφος μὲ λαβή, πολλὲς δισκοειδεῖς βάσεις ἀγγείων, κάτω μέρος τριποδικοῦ ἀγγείου, δύο κάθετες κυλινδρικὲς λαβές, τὸ στόμιο καὶ ἡ κάθετη λαβὴ πρόχου, χεῖλος ἀγγείου μὲ ἐμπύκτη σχοινοειδὴ διακόσμηση κάτω ἀπ' αὐτό, χεῖλος ἀγγείου μὲ σύμφυτη γλωσσοειδὴ λαβή, μικρὲς κυλινδρικὲς λαβές κυάθων, βάση ψηλοῦ κυπέλλου, μικρὸ πεπλατυσμένο πόδι τριποδικοῦ, λεπτὸ ὄστρακο μὲ μαστοειδὴ ἀπόφυση, δύο τμήματα λεπτοῦ σφαιρικοῦ μελανογάνωτου κυπέλλου μὲ χεῖλη ποὺ ἔγερναν πρὸς τὰ

ἔξω. Περισυλλέχθηκαν ἀκόμα θαλασσινὰ ὕστρεα, κόκαλα καὶ ἀμφίκυρτο δισκοειδὲς ὑφαντικὸ βάρος μὲ μία ὀπὴ ἀνάρτησης.

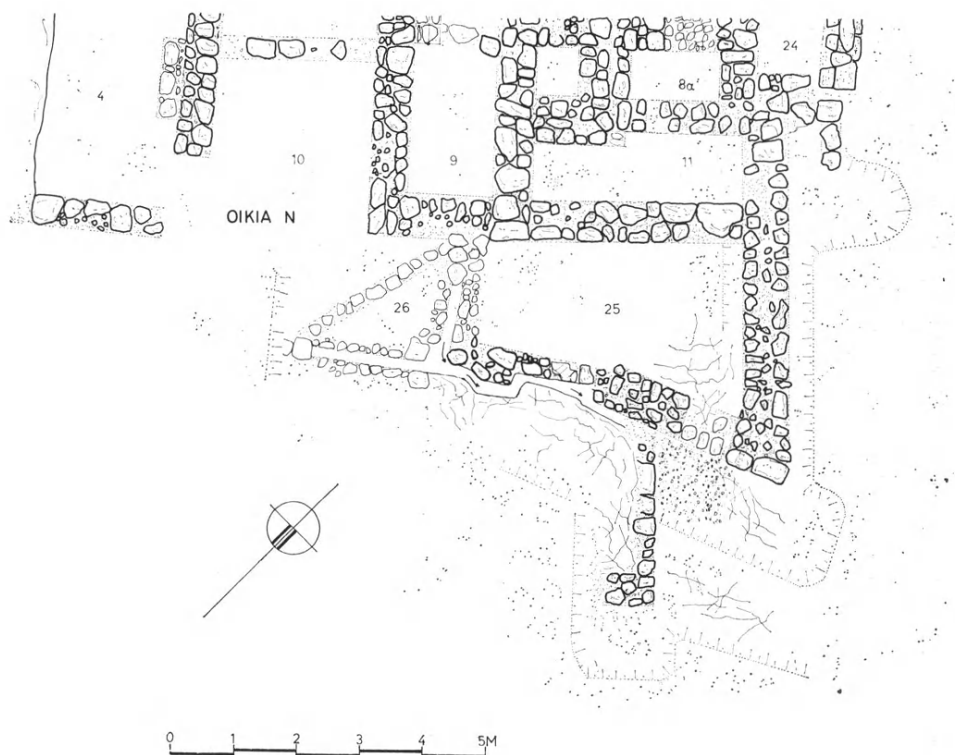
Γιὰ δάπεδο τοῦ χώρου (σὲ βάθος 0.80 μ.) χρησιμοποιήθηκε ὁ ἰσοπεδωμένος φυσικὸς βράχος. Κατὰ τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς ἀποφασίσθηκε ἡ διάνοιξη πρόσθετης τομῆς, διαστάσεων 2×0.80 μ., στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ χώρου, μὲ σκοπὸ τὴν καλὺτερη διερεύνηση τῆς πόρτας ἀνάμεσα στὰ ἄνδρα III καὶ IV. Στὴν ἐπίχωση τῆς τομῆς βρέθηκε ἄφθονη ὕμια κεραμεικὴ, μὲ μεγάλη ὀξείδωση στὴν ἐπιφάνεια: κομμάτια γεφυρόστομου σκύφου, χονδρὰ τοιχώματα ἀγγείων, ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, μικρὲς καὶ μεγάλες κυλινδρικές λαβὲς καὶ χεῖλη κυάθων. Ἀκόμα περισυλλέχθηκαν σφαιρικὸς τριπτῆρας, διαστάσεων 0.10×0.08 μ., λίγα κόκαλα καὶ μεγάλη πεταλίδα. Ἡ πόρτα ἀνάμεσα στὰ ἄνδρα III καὶ IV εἶχε ἄνοιγμα 1.10 μ. καὶ διατηρήθηκε σὲ ὕψος 1 μ. Ἡ ἀνατολικὴ παραστάδα τῆς ἦταν πολὺ καλοφτιαγμένη ἀπὸ δύο ἀσβεστολιθικοὺς κυβόλιθους, διαστάσεων $0.50 \times 0.60 \times 0.50$ μ. Στὸ ἄνοιγμα βρέθηκαν πεσμένοι δύο ὀγκόλιθοι, ὁ ἀνώτερος τῶν ὁποίων ἔμοιαζε μὲ κατώφλι, ἀφοῦ εἶχε τὴ μίαν ἐπιφάνειά του λαξευμένη μὲ ἐπιμέλεια, ὀρθογώνια (διαστ. 0.60×0.40 μ.), καὶ τὸ κάτω μέρος του ἦταν τριγωνικόν, σὰν σφήνα (ὕψος: 0.35 μ.) (πίν. 158β). Κάτω ἀπὸ τοὺς ὀγκόλιθους, ποὺ ἀποτελοῦσαν τμῆμα ἐνὸς φράγματος ποὺ ἔκλεισε τὴν πόρτα στὴν τελευταία φάση τοῦ κτιρίου, καὶ πάνω στὸ δάπεδο, βρέθηκε σκαλοπάτι ὅμοιο μὲ τὰ σκαλοπάτια τῆς σκάλας στὸ ἄνδρo II, ἀπὸ λεῖο ἀσβεστόλιθο. Τὸ σκαλοπάτι πρόβαλε κατὰ 0.40 μ. βόρεια τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ ἀνοίγματος στὸ ΝΔ χώρο. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι δύο διαφορετικὲς κατασκευαστικὲς φάσεις ἀντιπροσωπεύονται στὸν ἴδιο χώρο. Στὴν α' φάση τὸ πέρασμα ἄρχιζε ἀπὸ χαμηλά, ἀπὸ τὸ τοποθετημένο σκαλοπάτι, ἐνῶ στὴ β' φάση ἡ πόρτα φράχθηκε καὶ ἡ πρόσβαση ὑψώθηκε περίπου κατὰ 0.70 μ.. Στὴ β' φάση ἀνῆκε φανερὰ τὸ μεγάλο κατώφλι ποὺ βρέθηκε ψηλά, πάνω στὸ μπλοκάρισμα τῆς πόρτας. Τότε τὸ κατώφλι πρέπει νὰ γινόταν προσιτὸ ἀπὸ τὸ ἄνδρo III μὲ τὴ βοήθεια κάποιας πρόχειρης σκαλίστας.

Ὁ ΝΔ μακρόστενος χώρος δὲν ἔκλεινε πρὸς τὰ δυτικὰ μὲ τοῖχο. Ἡ δυτικὴ πρόσοψη τοῦ Σπιτιοῦ F σταματοῦσε στὴ ΒΔ γωνία τοῦ ἀνδρῶν III, ἀφοῦ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπῆρχε μεγάλος ὀγκόλιθος μὲ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ ὀγκόλιθος στήριζε τὴ δυτικὴ παραστάδα τοῦ ἀνοίγματος, ποὺ ὡδηγοῦσε τὴ σκάλα στὸν πάνω ὄροφο τοῦ ἀνδρῶν III. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ ΝΔ χώρου βρέθηκε πρόχειρος τοῖχος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ν-Β, ποὺ κτίσθηκε

στη β' κατασκευαστική φάση πιθανῶς γιὰ νὰ ἐμποδίζει τὴν ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρόσβαση στὸ χῶρο. Ἡ ἔρευνα διακόπηκε στὸ σημεῖο αὐτὸ γιὰ νὰ συνεχισθεῖ στὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

Σπίτι Ν τοῦ ΒΔ λόφου (εἰκ. 2)

Συνεχίσθηκε καὶ κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο ἡ ἔρευνα στὸ Σπίτι Ν τοῦ ΒΔ λόφου κάτω ἀπὸ τὴν ἐποπτεία τῆς ἀρχαιολόγου Ἀναστασίας Πλάτωνος. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ κτιρίου εἶχε σχεδὸν ὀλοκληρωθεῖ κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο καὶ ἔτσι ἡ ἔρευνα περιορίσθηκε μόνον στὴν περιοχὴ τῆς ΝΔ γωνίας του.

Εἰκ. 2. Σπίτι Ν τοῦ ΒΔ λόφου.

Μετὰ τὸ γενικὸ καθαρισμὸ τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου παρακολούθηθηκε ἡ πρὸς τὰ δυτικὰ προέκταση τοῦ ἐξωτερικοῦ νότιου τοίχου τοῦ σπιτιοῦ, δυτικὰ

τοῦ δωματίου 11. Αὐτὸ τὸ τμήμα τοῦ τοίχου τῆς πρόσοψης ἀποτελοῦσε συγχρόνως τὸ νότιο τοῖχο τοῦ τραπεζίσχημου δωματίου 25, τοῦ ὁποῖου τὸ μεγαλύτερο μέρος εἶχε ἀνασκαφεῖ κατὰ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ δωματίου 25 ἦταν ἀρκετὰ καταστρεμμένος στὸ νοτιότερο τμήμα του καὶ ἔδινε τὴν ἐντύπωση ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶχε ἀνοιγμα. Ὅμως στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου ὁ βράχος βρισκόταν σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὴ σωζομένη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου καὶ ἔτσι ἡ ἐκδοχὴ αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβεβαιωθεί. Ἐνα πιθανότερο ἀνοιγμα πόρτας βρέθηκε στὸ βορειότερο τμήμα τοῦ τοίχου, σ' ἓνα σημεῖο ὅπου τὸ πλάτος τοῦ τελευταίου ἦταν πολὺ μικρότερο.

Ἀπὸ τὴ διαταραγμένη ἐπίχωση (πάχους 0.10 μ.) ποὺ σκέπαζε τὸν νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου 25 περισυλλέχθηκαν λίγα ὄστρακα ἀπὸ μικρὰ καὶ μεγάλα κοινὰ ἀγγεῖα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα διακρίνονταν ραβδοειδῆς λαβὴ καὶ ἄλλη ταινιωτὴ ἀπὸ μεγάλο πῖθο, ὅπως καὶ βάσεις κυπέλλων. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῆς ΝΔ γωνίας (ὅπου ὁ βράχος βρισκόταν σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο) περισυλλέχθηκαν ὄστρακα ποικίλων μικρῶν καὶ μεγαλύτερων ἀγγείων: κομμάτια κυπέλλων, κυάθων μὲ διακόσμηση στὸ dark on light στὺλ διπλῶν ταινιῶν σὲ μαῦρο βάθος καὶ ἄλλα ἀπὸ διώροφους κυάθους, κομμάτι ἐνὸς μικροσκοπικοῦ τριποδικοῦ χυτρίδιου, μικρὸ ὄστρακο πυραύνου μὲ ἀνάγλυφους κυκλίσκους στὸ ἐσωτερικὸ, κομμάτια μεγαλύτερων ἀγγείων μὲ σχοινοειδῆ διακόσμηση, πόδια χυτρῶν, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχαν κεντρικὴ σχοινοειδῆ νεύρωση, τμήμα ἀπὸ πῆλινο χαμηλὸ καὶ ρηχὸ λύχνο μὲ πλατὺ περιχέλιωμα καὶ μικρὸ τμήμα πῆλινου ἀγωγοῦ, μὲ διατομὴ σὲ σχῆμα ἀνάστροφου Π. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ νοτιότερου τμήματος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου περισυλλέχθηκαν παραλληλεπίπεδο ὑφαντικὸ βάρος μὲ τέσσερις ὁπὲς ἀνάρτησης, σπασμένο στὴ μία γωνία του, κολουροκωνικὴ βάση μικροῦ ἀγγείου ἀπὸ γκρίζα πέτρα καὶ πολλὰ σκόρπια ὄστρακα, τὰ περισσότερα ἀπὸ ἀγγεῖα μέσου καὶ μεγάλου μεγέθους, πολλὰ μὲ μαῦρο ἐπίχρυσμα. Σ' ἓνα ὄστρακο ἀπὸ τὸν κυλινδρικὸ λαιμὸ καὶ τὸ τοίχωμα εὐρύστομης πρόχου διασωζόταν διακόσμηση λευκῶν ταινιῶν σὲ μαῦρο βάθος, ἐνῶ ἓνα κομμάτι ἀπὸ μεγαλύτερο ἀγγεῖο εἶχε πλαστικὴ σχοινοειδῆ ταινία.

Ἀμέσως δυτικὰ τοῦ βορειότερου τμήματος τοῦ τραπεζίσχημου δωματίου 25 ἀποκαλύφθηκε τὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ ἀκάλυπτου ἀγωγοῦ, ποὺ πλευρίζε τὸν βορειότερο ὥρο 26. Ὁ ἀγωγὸς σχηματιζόταν ἀπὸ τὴν παρειὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου 25 καὶ ἀπὸ μία παράλληλη σειρὰ μικρῶν ἀργῶν λίθων, καὶ τὸ δάπεδό του ἀποτελοῦσε ὁ φυσικὸς βράχος. Εἶχε πλάτος περίπου 0.20-

0.25 μ. καὶ βάθος 0.10-0.15 μ. Σ' ἓνα σημεῖο του, περίπου στὸ ὕψος τοῦ ἀνοίγματος τοῦ δωματίου 25, βρέθηκε πεσμένος δισκοειδῆς πυθμένης πίθου, ποὺ εἶχε περιφερικὴ σχοινοειδῆ ταινία. Μαζί περισυλλέχθηκε τμήμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος μικροῦ ἀγγείου, ἔσως πρόχου.

Μετὰ τὴ συμπλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ δωματίου 25 καὶ τοῦ παρακείμενου ἀγωγοῦ διαλύθηκε ὁ λιθοσωρὸς ποὺ ὑπῆρχε ἀμέσως νότια τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ κτιρίου. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση στὸ σημεῖο αὐτὸ περισυλλέχθηκε κομμάτι λοπάδας ἀπὸ γκρίζα πέτρα (πάχους 0.013 μ.) καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ περιχέλωμα καὶ τὸ λαιμὸ εὐρύστομου ἀγγείου ποὺ εἶχε καστανὴ ταινία σὲ κοκκινωπὸ βάθος.

Στὴν περιοχὴ δυτικὰ τοῦ ἀγωγοῦ, ποὺ ἤδη περιγράφηκε, ὁ φυσικὸς βράχος ἦταν στὴν ἐπιφάνεια καὶ ἡ λίγη ἐπίχωση διαταραγμένη. Κοντὰ στὸ νοτιότερο ἄκρο τοῦ ἀγωγοῦ ἀποκαλύφθηκε μία σειρὰ μεγάλων λίθων ποὺ ἀποτελοῦσαν μικρὸ καὶ λεπτὸ ἀντερεισματικὸ τοῖχο (πάχους 0.40-0.50 μ.), μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΒΑ-ΝΔ, λοξὸ ὡς πρὸς τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου 25. Στὸ δυτικότερο ἄκρο του ὁ τοῖχος στεφόταν πρὸς τὰ βόρεια ἀκολουθώντας τὴν παρυφῇ τοῦ φυσικοῦ βράχου. Νότια τοῦ τοίχου ἡ ἐπίχωση ἦταν παχύτερη, ἀφοῦ τὸ δάπεδο ἦταν σὲ ἀρκετὰ χαμηλότερο ἐπίπεδο. Στὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα περισυλλέχθηκαν ἀφθονα ὄστρακα μικρῶν καὶ μεγαλύτερων ἀγγείων, ἀνάμεσα στὰ ὅποια ὑπῆρχαν πολλὰ μὲ μαῦρο ἐπίχρισμα καὶ μερικὰ κομμάτια λεπτῶν διώροφων κυάθων. Ἀκόμα ξεχώριζαν μεγάλα πόδια τριποδικῆς χύτρας μὲ κεντρικὴ κάθετη σχοινοειδῆ διακόσμηση, κομμάτι μικροσκοπικοῦ ἀγγείου μὲ μαῦρο ἐπίχρισμα καὶ μικρὴ ἀπόφυση γιὰ λαβή, τμήμα μικροῦ τριποδικοῦ χυτρίδιου, μία χονδρὴ γεφυρόστομη προχοή μὲ μαῦρο ἐπίχρισμα καὶ μία ἄλλη λεπτότερη, σπασμένη. Μαζί περισυλλέχθηκαν δύο ὕφαντικὰ βάρη, τὸ ἓνα δισκοειδὲς ἀμφίκυρτο, μὲ μία ὀπὴ ἀνάρτησης καὶ ἐπιπεδωμένο τὸ τμήμα τῆς περιφέρειας κοντὰ στὴν ὀπή, καὶ τὸ ἄλλο σχεδὸν κυβικὸ μὲ τέσσερις ὀπὲς ἀνάρτησης (διαστ.: 0.045×0.04 μ.).

Τὸ ἀμέσως κατώτερο στρώμα (ἀπὸ 0.30-0.50 μ. βάθος) ἀποτελοῦνταν ἀπὸ χῶμα ποὺ δὲν περιεῖχε ὄστρακα. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ ὑπῆρχε ἓνα στρώμα κοκκινωπὸ, μὲ πολλὲς πέτρες καὶ ἀρκετὰ ὄστρακα ἀγγείων διαφόρων μεγεθῶν. Παρὰ τὴ βάση τοῦ ἀντερεισματικοῦ τοίχου περισυλλέχθηκαν κομμάτια λευκοῦ ἐπιχρίσματος καὶ λίγο νοτιότερα ἀποκαλύφθηκαν λείψανα δαπέδου ἀπὸ χαλικιάβεστο. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ δαπέδου περισυλλέχθηκαν πολλὰ ὄστρακα μικρῶν ἀγγείων μὲ μαῦρο ἐπίχρισμα καὶ μερικὰ ποὺ εἶχαν λευκὲς ταινίες σὲ μαῦρο ἐπίσης βάθος (σ' ἓνα ἢ δύο διακρίνονταν καὶ ταινίες μὲ κόκκινο χρῶμα).

Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν ἓνα ὄστρακο πολὺ μικροῦ ἀγγείου μὲ χεῖλη ποὺ κλίνουν πρὸς τὰ ἔξω καὶ διακόσμηση ἀνάγλυφον δισκαρίων καὶ ἓνα ἄλλο ἐξαιρετικὰ λεπτό, ἀπὸ ὠοκέλυφο ἀγγεῖο. Περισυλλέχθηκε ἐπίσης τμῆμα ἀπὸ τὸν πυθμένα σχετικὰ μεγάλου τριποδικοῦ πυραύνου ποὺ διάσωζε καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς λαβῆς, μὲ ἐσωτερικοὺς ἀνάγλυφους κυκλίσκους σὲ σειρές. Λίγο νοτιότερα καὶ ἀπὸ τὴν κατώτερη ἐπίχωση, περισυλλέχθηκαν μικρὰ παραλληλεπίπεδο, σχεδὸν κυβικό, ὕφαντικό βάρος, μὲ τέσσερις ὁπὲς ἀνάρτησης, (διαστ.: $0.045 \times 0.045 \times 0.03$ μ.), γεφυρόστομη προχοή καὶ μικροσκοπικὸ κυπελλίδιο —σὰν δακτυλῆθρα— σπασμένο στὸ χεῖλος. Πρὸς τὴ ΒΑ ὀξεία γωνία ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ τὸν ἀντερεισματικὸ τοῖχο καὶ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου 25 καὶ σὲ κάπως χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὸ χαλικιάσβεστο δάπεδο βρέθηκαν τὰ κομμάτια μεγάλου ἀγγείου —ἴσως πιθίσκου— μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα προχωροῦσαν καὶ κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ 25. Στὸ ἴδιο σημεῖο βρέθηκε μικρὸ τμῆμα ὀγκώδους σκεύους μὲ ἐπίπεδο πυθμένα, κάθετο χαμηλὸ τοίχωμα καὶ κωνικὸ βραχὺ πόδι, ἴσως ἀπὸ δίσκου μὲ τέσσερα πόδια, τοῦ τύπου *baking dish* ἢ *baking pan*.

Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τοῦ ἀντερεισματικοῦ τοίχου περισυλλέχθηκαν μόνο μερικὰ σκόρπια ὄστρακα. Ἀπὸ τὸ 1ο στρῶμα τῆς ἐπίχωσης νότια τοῦ τοίχου περισυλλέχθηκαν μερικὰ ὄστρακα μὲ μαῦρο ἐπίχρισμα. Πρὶν προχωρήσει ἡ ἀνασκαφὴ σὲ βάθος, στὸ σημεῖο αὐτὸ διαλύθηκε τμῆμα λιθοσωροῦ ποὺ βρισκόταν στὸ νότιο κράσπεδο τοῦ ἀνδῆρου. Ἀνάμεσα στὶς πέτρες βρέθηκε περιεργὸς κυλινδρικός τριπτῆρας ἀπὸ φυσικὸ βότσαλο, πρασινωπό, μὲ λευκὲς φλεβώσεις.

Ἀπὸ τὸ ἐπόμενο στρῶμα τῆς ἐπίχωσης (0.20-0.40 μ. βάθος), ποὺ ἔκτεινόταν νότια τοῦ λοξοῦ τοίχου καὶ ὡς τὴν παρυφὴ τοῦ ἀνδῆρου, περισυλλέχθηκαν λίγα ὄστρακα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ τμῆμα μικροῦ τριποδικοῦ πυραύνου μὲ ἐμπέστους κυκλίσκους στὸ ἐσωτερικό. Στὸ ἀμέσως κατώτερο κοκκινωπὸ στρῶμα τὰ ὄστρακα ἦταν πολὺ περισσότερα καὶ ἀνάμεσά τους ὑπῆρχαν ἀρκετὰ μὲ μαῦρο ἐπίχρισμα. Τὰ περισσότερα ἀνῆκαν σὲ μεγάλα σχετικὰ ἀγγεῖα, μὲ τοιχώματα μέσου πάχους. Ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν δύο σχετικὰ ὀγκώδεις γεφυρόστομες προχοές καὶ ἓνα ὄστρακο ἀπὸ χαμηλὸ λοπάδιο ἢ σκυφίδιο μὲ ὀριζόντιες στολιδώσεις στὸ τοίχωμα. Σὲ βάθος 0.20-0.30 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ λοξοῦ τοίχου καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ νότια παρειά του, βρέθηκε σχεδὸν ἀκέραιη σφαιρικὴ πρόχους μετρίου μεγέθους ἀπὸ πυρρὸ πηλὸ, μὲ κοντὸ λαίμω

καὶ σπασμένο στόμιο (ἔλειπε ἡ λαβὴ της). Λίγο δυτικότερα καὶ στὸ ἴδιο ἐπίπεδο περισυλλέχθηκαν κομμάτια ἀπὸ τὴ μύξα λύχνου ἀπὸ ὁφείτη. Ἀπὸ λίγο χαμηλότερο ἐπίπεδο περισυλλέχθηκε μικροσκοπικὸ κωνικὸ κύπελλο.

Ἡ ἀφαίρεση τοῦ μέσου στρώματος τῆς ἐπίχωσης νότια ἀπὸ τὸν ἀντερεισματικὸ τοῖχο καὶ ὡς τὴν παρυφὴ τοῦ ἀνδῆρου δὲν εἶχε ὀλοκληρωθεῖ στὸ τέλος τῆς φετινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου.

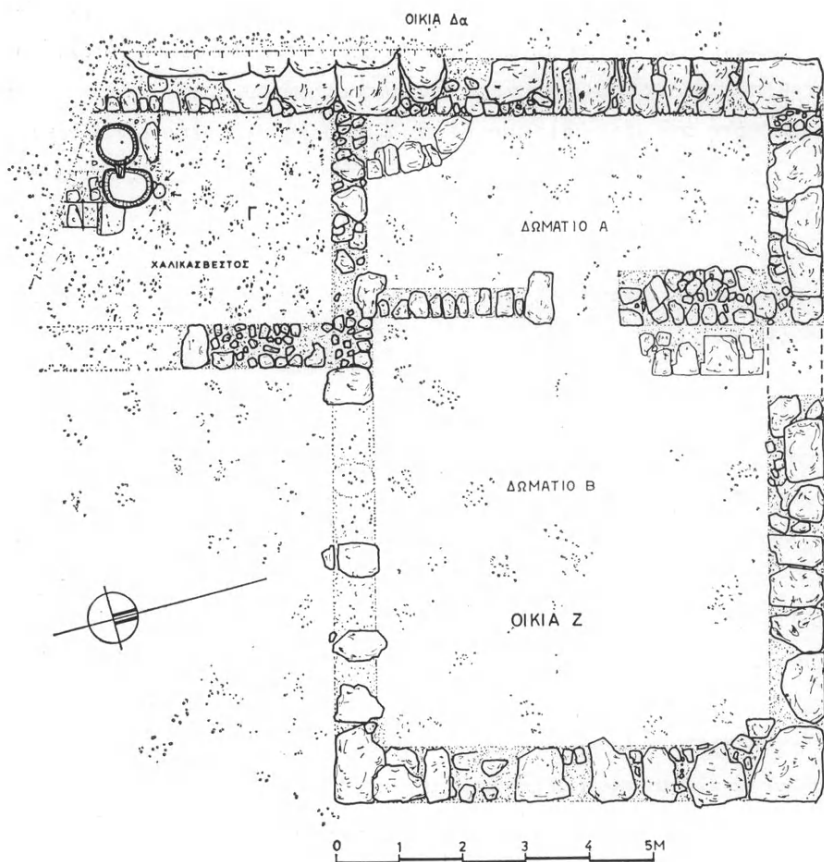
Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ἀκραίου ἀνατολικοῦ τριγωνικοῦ χώρου τοῦ νοτιότερου ἀνδῆρου τοῦ Σπιτιοῦ Ν περισυλλέχθηκαν ἄωτο κωνικὸ κύπελλο καὶ βάση προχοῦδίου.

Κτίριο Ζ τοῦ ΝΔ λόφου (εἰκ. 3)

Μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῶν ἀρχαιολόγων Λευτέρη Πλάτωνα καὶ Κέλλυς Χριστοφῇ συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὸ Κτίριο Ζ τοῦ ΝΔ λόφου. Κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο (1987) εἶχε συμπληρωθεῖ ἡ ἔρευνα τῶν βορειότερων δωματίων Α καὶ Β, τῶν ὁποίων ἡ ἀνασκαφὴ εἶχε γίνεи γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1963. Τὸ 1987 εἶχε ἀρχίσει ἐπίσης ἡ ἀνασκαφὴ ἐνὸς τρίτου δωματίου (Γ), ἀμέσως νότια τοῦ δωματίου Α, παρὰ τὴ δυτικὴ πρόσοψη τοῦ κτιρίου. Εἶχε ἀνασκαφεῖ τὸ βορειότερο τμῆμα του μέχρι τὸ δάπεδο, ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ στερεὴ χαλικάβεστο, διατηρημένη σὲ καλὴ κατάσταση. Τὸν χώρο πρὸς τὰ νότια φαινόταν νὰ κλείνει λοξὴ σειρὰ ἀπὸ μεγάλες καὶ μικρὲς πέτρες ἢ δόμους, ποὺ ὅμως φαίνονταν νὰ πατοῦν πάνω στὸ χῶμα. Εἶχε ἤδη διαπιστωθεῖ ὅτι τὸ χαλικάβεστο δάπεδο προχωροῦσε καὶ κάτω ἀπὸ τὴν σειρὰ αὐτὴ πρὸς τὰ νότια, κάνοντας ἀκόμα πιὸ ἀμφίβολη τὴν ταύτιση τῆς τελευταίας μὲ τοῖχο.

Ἡ ἔρευνα κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο ἄρχισε μὲ τὸν καθαρισμὸ τῶν τριῶν δωματίων Α, Β καὶ Γ ἀπὸ τὰ ξερόχορτα καὶ τὴν ἀφαίρεση τοῦ προστατευτικοῦ νάυλου ποὺ εἶχε τοποθετηθεῖ πάνω στὸ χαλικάβεστο δάπεδο τοῦ Γ. Ἡ ἄκρη τοῦ χαλικάβεστου δαπέδου πρὸς τὸν βόρειο τοῖχο (ποὺ ἦταν καὶ διαχωριστικὸς πρὸς τὸ δωμάτιο Α) ὑψωνόταν λίγο καὶ σκέπαζε τὸ κατώτερο τμῆμα τῆς παρεῖας του. Τὸ δάπεδο εἶχε μία μικρὴ κλίση ἀπὸ Β-Ν.

Ἡ σειρὰ τῶν λίθων στὸ νότιο τμῆμα τοῦ δωματίου ἀποτελοῦνταν ἀπὸ πέτρες μετρίου μεγέθους κι ἓνα μεγάλο μπλόκο πάνω σ' αὐτές. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ τελευταῖος εἶχε πέσει κατὰ τὴ διάρκειά τῆς τελικῆς καταστροφῆς τοῦ κτιρίου ἀπὸ τὴ δυτικὴ πρόσοψη πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ του (κάτι ἀνάλογο εἶχε συμβεῖ καὶ στὸ γειτονικὸ Σπίτι Δα). Μετὰ τὴν ἀποτύπωσή του ὁ «ψευδότοιχος» ἀφαι-

Εικ. 3. Κτίριο Ζ τοῦ ΝΔ λόφου.

ρέθηκε γιὰ νὰ συνεχισθεῖ ἡ ἀνασκαφή τοῦ νοτιότερου τμήματος τοῦ δωματίου. Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν λίθων καὶ ἐνὸς ἀκόμα μεγάλου μπλόκου, πεσμένου ἐπίσης ἀπὸ τὴ δυτικὴ πρόσοψη, περισυλλέχθηκαν κομμάτια ἀγγείων διαφόρων μεγεθῶν: τμήμα πλατῆς λαβῆς μεγάλου ἀγγείου, ἴσως ἀμφορέα, κομμάτι ἀπὸ τὸ χεῖλος πιθίσκου τύπου jar, τριγωνικῆς διατομῆς, μὲ ἀναθύρωση κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, κομμάτι ἀπὸ τὸ τοίχωμα ἀγγείου μετρίου μεγέθους, τμήματα ἀπὸ πόδια χυτῶν, ἑλλειπτικῆς διατομῆς, τμήμα ἀπὸ τὸ πάνω μέρος καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ λαίμου πρόχου, τμήματα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὰ τοιχώματα κυπέλλων καὶ βάση ἀναλόγου ἀγγείου, τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος κυάθου, ποὺ ἔγερνε πρὸς τὰ ἔξω, μὲ κόκκινο ἐπίχρῖσμα καὶ στὶς δύο ἐπιφάνειες, καὶ τέλος τμήμα ἀπὸ μικρὸ

ἀγγεῖο, πού εἶχε δύο καστανές περιφερικὲς ταινίες. Ἀπὸ τὴν ἴδια ἐπίχωση περισυλλέχθηκαν κομμάτια ἀπὸ καμένο δόντι, ἴσως ἀπόσχιμα ἐλεφαντόδοντου.

Τὸ χῶμα τοῦ στρώματος κάτω ἀπὸ τὸν «ψευδότοιχο» ἦταν πολὺ σκληρὸ καὶ περιεῖχε πολλὰ μεγάλες πέτρες, ρίζες δένδρων, κομμάτια ἀπὸ χαλικάσβεστο δάπεδο, πεσμένα ἀπὸ πάνω (ὀροφὴ ἢ ταράτσα) καὶ ἀρκετὴ κομματιασμένη κεραμεικὴ. Στὴν ἐπίχωση τοῦ ἰδίου στρώματος βρέθηκαν δύο πωρολιθικὲς πλάκες πάχους 0.12 μ. καὶ μία ὠραία πλάκα ἀπὸ τιτανόλιθο. Ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ τοῦ στρώματος διακρίνονταν πόδι μεγάλῃς χύτρας, ἐλλειπτικῆς διατομῆς, ὅξυ στὴν κάτω του ἀπόληξη, τμήματα ἀπὸ δύο ἀκόμα πόδια χύτρας, ἐλλειπτικῆς διατομῆς, τμῆμα ρηχῆς λεκάνῃς ἢ κιβωτιδίου μὲ χονδρά, σχεδὸν κάθετα, τοιχώματα καὶ εὐθὺ χεῖλος, ἐπίπεδο στὴν πάνω του ἐπιφάνεια, δύο κομμάτια κάθετων κυλινδρικῶν λαβῶν ἀπὸ ἀγγεῖα μεγάλου μεγέθους, τμῆμα ὀριζόντιας —ἐλαφρὰ ἀνυψωμένης— λαβῆς, κυλινδρικὸ πόδι χυτρίσκῃς, τμῆμα ἀπὸ τὴ βάση κυλινδρικοῦ ἀγγείου, κομμάτι ἀπὸ τὸ κάτω μέρος πρόχου μὲ ἀπιδόσχημο σῶμα, βάση κυάθου, χεῖλος ἄλλῃς κυάθου μὲ ἡμισφαιρικὸ σῶμα, τμῆμα ἀπὸ τὸ χεῖλος τρίτης κυάθου, ἐπίπεδο στὴν πάνω του ἐπιφάνεια, κομμάτι ταινιόσχημῃς λαβῆς μὲ σκοτεινὸ ἐπιχρίσμα, τμῆμα μικρῆς λοπάδας μὲ ἐπίπεδο πλατὺ χεῖλος, τμῆμα ἀπὸ τὸ χεῖλος δεύτερῃς μικρῆς λοπάδας πού ἔγερνε ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω, κομμάτι ἀπὸ τὸ τοίχωμα καὶ τὸ εὐθὺ χεῖλος λεπτοῦ καὶ χαμηλοῦ σκύφου καὶ τμήματα ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὰ χεῖλη ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων μὲ λοξὰ τοιχώματα. Ἀνάμεσα στὰ ὅστρακα ὑπῆρχε ἓνα κομμάτι ἀπὸ μικρὸ λεπτὸ πλακίδιο, πού εἶχε ἐγχάρακτα, πολλὰ φθαρμένα, 3-4 σημεῖα τῆς Γραμμικῆς Α γραφῆς (διαστάσεις πλακιδίου: 3.08×3 ἐκ., πάχος: 0.73 ἐκ.). Ἀπὸ τὴν ἴδια ἐπίχωση περισυλλέχθηκε μακρὺς κυνόδοντας τρωκτικοῦ.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς μέσης ἐπίχωσης ἐγίνε σαφὲς ὅτι τὸ δωμάτιο χωριζόταν σὲ δύο διαμερίσματα ἀπὸ χαμηλὸ διαχώρισμα, κάθετο στὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ κτιρίου. Τὸ διαχώρισμα εἶχε στὴν ἐπιφάνειά του ἐπίπεδη ὀρθογώνια ἀσβεστολιθικὴ πλάκα πού διατηροῦσε ἔχνη ἐπιχρίσματος στὴ βόρεια κάθετη πλευρὰ τῆς. Ἐπιχρίστη ἦταν ὁλόκληρη ἡ βόρεια ἐπιφάνεια τοῦ διαχωρίσματος, ὅπως καὶ οἱ ὑπόλοιποι τοῖχοι τοῦ βόρειου διαμερίσματος τοῦ δωματίου.

Στὸ βόρειο διαμερίσμα, πεσμένοι μὲ τὸ πλάι πάνω στὸ χαλικάσβεστο δάπεδο, βρέθηκαν *in situ* δύο πίθοι, πού εἶχαν διακόσμηση ἀπὸ σχοινοειδεῖς πλαστικὲς ταινίες (πίν. 159α). Ὁ ἀνατολικότερος πίθος (πίθος 1), πού βρέθηκε πεσμένος μὲ τὸ στόμιο πρὸς τὰ ΝΔ, κοσμοῦνταν μὲ περιφερικὲς σχοινοειδεῖς

ταινίες ἀλλὰ καὶ ἄλλες καμπυλόγραμμες σὲ μία διακοσμητικὴ σύνθεση ὅχι ἀπόλυτα σαφὴ (πίν. 159β). Εἶχε συνθλιβεῖ ἀπὸ τὶς πεσμένες πέτρες πάνω στὸ δάπεδο, διατηροῦσε ὅμως τὰ περισσότερα κομμάτια τοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βάση τοῦ. Τὸ χεῖλος τοῦ ἔγερνε πρὸς τὰ ἔξω καὶ εἶχε ἔντονα διαμορφωμένη ἀναθύρωση ἀρκετὰ κάτω ἀπὸ αὐτό. Ἀνάμεσα στὰ κομμάτια τοῦ πίθου 1 εἶχαν πέσει ἓνας τετραγωνικὸς πωρόλιθος καὶ μία μικρὴ ἀκανόνιστη πλάκα, ποὺ μετὰ τὴ φωτογράφηση καὶ τὴν ἀποτύπωσή τους ἀφαιρέθηκαν. Ὁ δεύτερος πίθος (πίθος 2), πεσμένος δυτικότερα μὲ τὸ στόμιο πρὸς τὰ ΒΑ, ἦταν ἀνάλογος, ἀλλὰ μεγαλύτερος τοῦ πρώτου (ὕψος: περίπου 1.20 μ.) καὶ σώθηκε σχεδὸν ὁλόκληρος. Ἐφερε ἐνδιαφέρουσα διακόσμηση, ποὺ σχηματίζε πλαστικὲς σχοινοειδεῖς ταινίες. Στὸ ψηλότερο τμήμα τοῦ σώματος τοῦ ἀγγείου, λίγο κάτω ἀπὸ τὴν ἀναθύρωση, ὑπῆρχε πλατὺ διάζωμα μὲ σειρὰ τεσσάρων μεγάλων διπλῶν πελέκεων, μὲ στέλεχος, ποὺ στὸ πάνω τοῦ ἄκρου εἶχε μικρὸ δίσκο (πλάτος πτέρυγας πέλεκου: 0.42 μ.) (πίν. 160α). Κάτω ἀπὸ τὸ διάζωμα τῶν πελέκεων ὑπῆρχαν τέσσερις πλατύτερες περιφερικὲς σχοινοειδεῖς ταινίες μὲ κάθετες ἐντομές. Κοντὰ στὴ βάση σχηματίζονταν τρεῖς διαδοχικὲς ἀναθυρώσεις, πάνω ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὑπῆρχε μία σειρὰ λαβῶν, ἐνῶ δεύτερη σειρὰ λαβῶν ὑπῆρχε στὸ μέσο περίπου τοῦ ὕψους τοῦ ἀγγείου. Πολλὰ ἀπὸ τὰ κομμάτια τοῦ πίθου, ποὺ εἶχε συνθλιβεῖ καὶ αὐτὸς στὸ δάπεδο ἀπὸ τὰ πεσμένα ὑλικά, βρέθηκαν σχεδὸν κολλημένα στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου.

Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ κατώτερου στρώματος τοῦ βόρειου διαμερίσματος περισυλλέχθηκαν ἐπίσης βάσεις κυπέλλων, μικρὲς κυλινδρικὲς λαβὲς κυathίων, τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος κυλινδρικοῦ ἀγγείου, μὲ πλατιά ἀναθύρωση στὸ ἐσωτερικὸ γιὰ τὴν προσαρμογὴ πώματος, τμήμα ἀγγείου μὲ ἀνάγλυφη στολιδωτὴ διακόσμηση, ταινιωτὴ λαβὴ μεγάλης κυάθου, πόδια χυτρῶν ἐλλειπτικῆς διατομῆς, κομμάτι ἀπὸ τὸ χεῖλος χύτρας ποὺ ἔγερνε πρὸς τὰ ἔξω, μὲ τὴν ἀρχὴ ἐλαφρὰ ὑπερυψωμένης λαβῆς καὶ παλαιοανακτορικὸ ὄστρακο μὲ κόκκινη ταινία σὲ μαῦρο βάθος. Μαζὶ περισυλλέχθηκε γλωσσοειδὴς πεπλατυσμένος τριπτῆρας. Ἀνάμεσα καὶ γύρω ἀπὸ τοὺς πίθους βρέθηκαν ἀκόμη τμήμα λαβῆς ἐλλειπτικῆς διατομῆς ἀπὸ πρόχου μετρίου μεγέθους, κομμάτι ἀπὸ τὸν τροχαλιόσχημο λαιμὸ ἄλλης πρόχου, τμήμα κάθετης κυλινδρικῆς λαβῆς, τμήμα ποδιοῦ χύτρας ἐλλειπτικῆς διατομῆς καὶ κομμάτι ἀπὸ τὸ χεῖλος ἄλλης χύτρας ποὺ ἔγερνε ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω, τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος κυάθου, ποὺ ἔγερνε ἐπίσης πρὸς τὰ ἔξω, μαζὶ μὲ τὴν πάνω ἄκρη τῆς κάθετης κυλινδρικῆς λαβῆς, δύο ταινιόσχημες λα-

βές κυάθων πού λέπταιναν στο κάτω μέρος, ἡ μία μὲ καστανὸ ἐπίχρισμα, δισκοειδῆς βάση μεγάλης μελανογάνωτης κυάθου μὲ κάθετα τοιχώματα, ἄλλα κομμάτια κυάθων μὲ χειλὸς πού ἔγερνε ἐλαφρά, βάση καὶ τμήματα κωνικῶν κυπέλλων (ἓνα μελανογάνωτο), τμήμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς λαβῆς μικροῦ, σχεδὸν σφαιρικοῦ, σκύφου καὶ κομμάτι κυάθου μὲ διακόσμηση σὲ καμαραϊκὸ ρυθμὸ δύο κόκκινων παραλλήλων ταινιῶν σὲ μαῦρο βάθος. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν κομματιῶν τοῦ πίθου 2 περισυλλέχθηκε κομμάτι ἀπὸ κόκαλο μεγάλου ζώου, ἴσως βοοειδοῦς, καὶ 2-3 κομμάτια ἀπὸ δουλεμένα κόκαλα ζώων, πού ἴσως ἀνῆκαν σὲ ἓνα ἢ περισσότερα ὀστέινα ἐργαλεῖα. Ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ βόρειου διαμερίσματος, ἀπ' ὅπου ἀφαιρέθηκαν 2-3 πεσμένοι δόμοι, περισυλλέχθηκαν ἐπίσης τμήματα ὀστέινου ἐργαλείου, ἴσως ὀπέα, μὲ ἀνεπεξέργαστο πίσω ἄκρο (ἡ μύτη του ἔχει ἀποκρουσθεῖ).

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν πίθων καὶ τῶν πεσμένων δόμων τῆς ΝΔ γωνίας ἀποδείχθηκε ὅτι κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ διαχωρίσματος ἦταν τοποθετημένα ἔξι ἀγγεῖα (πίν. 160β). Αὐτά, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά, ἦταν τὰ ἀκόλουθα:

1. Χύτρα μὲ χειλὸς πού ἔγερνε ἔντονα πρὸς τὰ ἔξω καὶ ὀριζόντιες ἀνυψωμένες λαβές (τὰ πόδια δὲν βρέθηκαν). 2. Ἀμφορέας μέτριου μεγέθους μὲ τροχαλιόσχημο λαιμό, χειλὸς πού ἔγερνε ἔντονα πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἀναθύρωση λίγο πάνω ἀπὸ τὴν βάση. Ἦταν πεσμένος μὲ τὸ στόμιο πρὸς τὸ διαχώρισμα. 3. Ἀμφορέας ἰδίῳ διαστάσεων καὶ ὅμοιος μὲ τὸν προηγούμενο. Ἐφερε διακόσμηση πού σχηματιζόταν ἀπὸ λεπτὲς σχοινοειδεῖς ταινίες. Τρεῖς ἀπὸ αὐτὲς συνέκλιναν τὸ διακοσμητικὸ ὅμως θέμα δὲν ἦταν ἀπόλυτα σαφές. Τὸ ἀγγεῖο ἦταν πεσμένο στοὺς πλάι, μὲ τὸ στόμιο πρὸς τὸ διαχώρισμα. 4. Πιθίσκος μὲ δύο ὀριζόντιες ἀνυψωμένες λαβές καὶ δύο μικρότερες ἀντιθετικές, κάθετες. Τὸ χειλὸς ἔγερνε ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω καὶ τὸ στόμιό του ἦταν μικρῆς διαμέτρου. Βρέθηκε σχεδὸν ὀρθιος. 5. Κυάθος μὲ ἡμισφαιρικὸ σῶμα καὶ κάθετη λαβή, ἀκέραια. Βρέθηκε δίπλα στὴν βάση τοῦ πιθίσκου πού περιγράφηκε, ἀμέσως βόρεια ἀπὸ αὐτόν. 6. Πιθίσκος ἀνάλογος μὲ τὸν προηγούμενο, ἀλλὰ λίγο μεγαλύτερος, μὲ δύο ὀριζόντιες λαβές, κακοψημένος, σὲ κακὴ κατάσταση διατήρησης. Ἦταν στὴν ΝΔ γωνία κάτω ἀπὸ πεσμένους δόμους, πλαγιασμένος, μὲ τὸ στόμιο πρὸς τὰ δυτικά. Στὸ ἐσωτερικὸ του βρέθηκε κόκαλο αἰγοειδοῦς.

Ἀνάμεσα στὸν δεύτερο ἀμφορέα καὶ τὸν παράπλευρο πιθίσκο, σχεδὸν πάνω στοὺς χαλικάβεστο δάπεδο, βρέθηκε τραπεζοειδὲς ὑφαντικὸ βάρος μὲ δύο ὀπές

ἀνάρτησης. Λίγο ΒΑ τῆς χύτρας ἦταν ἓνα κομμάτι τράπεζας προσφορῶν ἀπὸ κονίαμα, σὲ πολὺ κακὴ διατήρηση. Τὸ σχῆμα τῆς φαίνεται ὅτι ἦταν κυκλικὸ καὶ εἶχε πλατύ, πολὺ χαμηλὸ, περιχέλωμα. Σὲ ὀρισμένα σημεῖα διακρίνονταν ἴχνη κόκκινου χρώματος (σωζ. πλάτος: 0.29 μ.). Κάτω ἀπὸ τὸν πίθο 2 καὶ συμπίεσμένα πάνω στὸ δάπεδο βρέθηκαν κομμάτια ἀπὸ τὸ τοίχωμα ἀγγείου μετρίου μεγέθους (πρόχου;), μὲ δυσδιάκριτη διακόσμηση πλατιᾶς ζώνης μεγάλων φύλλων. Τὸ ἀγγεῖο πιθανῶς χρονολογεῖται στὴν ΥΜ ΙΒ περίοδο.

Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἀγγείων παρὰ τὸ διαχώρισμα καὶ κάτω ἀπὸ τὸν πρῶτο ἀπὸ τὰ ἀνατολικά ἀμφορέα βρέθηκε τὸ στόμιο συλλεκτήρα, ποὺ ἦταν θαμμένος ὡς τὸ χεῖλος κάτω ἀπὸ τὸ χαλικάσβεστο δάπεδο. Τὸ στόμιο τοῦ ἀγγείου ἦταν ἑλλειπτικόν, διαστάσεων 0.24×0.20 μ. Ὁ συλλεκτήρας φανερὰ εἶχε τοποθετηθεῖ κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ δαπέδου, ἀφοῦ τὸ τελευταῖο εἶχε μία μικρὴ κλίση πρὸς τὰ χεῖλη του.

Τὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ δωματίου Γ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ἐγκατάσταση ληνοῦ, πολὺ ἀνάλογου μ' αὐτὸν ποὺ εἶχε ἀνασκαφεῖ τὸ 1963 στὸ γειτονικὸ ΒΑ Κτίριο τῆς Οἰκίας Α (πίν. 161α). Ἡ ἐγκατάσταση, ποὺ εἶχε τοποθετηθεῖ ἀμέσως δίπλα στὸ διαχώρισμα, ἀποτελοῦνταν ἀπὸ δύο κύρια σκευή, τὸν κάδο σύνθλιψης τῶν σταφυλιῶν καὶ τὸν συλλεκτήρα, ὅπως καὶ ὀρισμένες συμπληρωματικὲς κατασκευὲς ἀσφαλῶς σχετικὲς μὲ τὴ λειτουργία τοῦ σταφυλοπιεστηρίου. Ὁ κάδος σύνθλιψης βρισκόταν σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο, μὲ τὸ χεῖλος του περίπου στὸ ὕψος τῆς ὀρθογώνιας πλάκας τοῦ διαχωρίσματος. Εἶχε ἐσωτερικὴ διάμετρο 0.55 μ., ὕψος 0.26 μ. καὶ μεγάλο μέρος τῆς ἀνατολικῆς του πλευρᾶς (μαζὶ μὲ τὴν προχόη, ποὺ ἦταν προσάρμοσμένη στὸ κάτω τῆς μέρος) εἶχε σπάσει, ἀσφαλῶς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τελικῆς καταστροφῆς τοῦ κτιρίου. Ὁ κάδος διακοσμοῦνταν ἐξωτερικὰ μὲ μία περιφερικὴ σχοινοειδῆ ζώνη, ποὺ περνοῦσε ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, καὶ εἶχε ραγίσει σὲ πολλὰ σημεῖα (περισυλλέχθηκε σὲ κομμάτια). Δίπλα του, πρὸς τὰ ἀνατολικά, βρέθηκε τὸ δοχεῖο περισυλλογῆς τοῦ μούστου, ἑλλειπτικοῦ σχήματος. Εἶχε δύο ὀριζόντιες πεπλατυσμένες λαβές, 0.20 μ. κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, στίς στενὲς πλευρὲς τῆς ἑλλειψης. Καὶ ἀπὸ αὐτὸ τὸ σκεῦος ἔλειπε μεγάλο τμήμα τοῦ τοιχώματος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, στὸ ἐσωτερικὸ του ὅμως (σὲ βάθος 0.65 μ.) βρέθηκε πεσμένος ὁ κρουνὸς τοῦ κάδου σύνθλιψης (πίν. 161β). Βρισκόταν κοντὰ στὸ ἀνατολικὸ τοίχωμα τοῦ συλλεκτήρα, μὲ τὸ στόμιο στραμμένο βόρεια. Διέσωζε μία ὀριζόντια μικρὴ λαβὴ κοντὰ στὴν ἄκρη τῆς ἐκροῆς (διαμ. ὁπῆς κρουνοῦ στὸ σημεῖο ἑνώσεως μὲ τὸν κάδο: 0.08 μ.,

μῆκος: 0.143 μ.). Ὁ πάτος τοῦ δοχείου περισυλλογῆς ἦταν κυκλικός, διαμέτρου 0.38 μ. καὶ τὸ ἐσωτερικὸ ὕψος τοῦ ἀγγείου ἔφθανε τὸ 1 μ. Τὸ κατώτερο τμήμα του ἦταν θαμμένο κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου, ὅπως στὴν ἀνάλογη ἐγκατάσταση τῆς ἀποικίας τοῦ Βαθυπέτρου. Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ νότια παρειά του καὶ ἀκριβῶς δίπλα στὴ λαβὴ του ἦταν τοποθετημένες δύο πέτρες, ἀσφαλῶς γιὰ νὰ ἐξασφαλίζουν τὴν καλὺτερη στήριξη τοῦ σκεύους.

Μέσα ἀπὸ τὸν κάδο σύνθλιψης τοῦ ληνοῦ περισυλλέχθηκαν λίγα ὄστρακα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα τμήμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα πίθου μὲ σχοινοειδῆ ἐμπέστηται, κομμάτι μικρῆς κάθετης κυλινδρικῆς λαβῆς, τροχαλιοειδῆς βάση κυπέλλου μὲ μελανωπὸ ἐπίχρισμα καὶ βάση ἄλλου κυπέλλου μὲ καστανόμαυρο ἐπίχρισμα. Ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δοχείου περισυλλογῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κρουνοῦ τοῦ κάδου σύνθλιψης καὶ μία μεγάλῃ πέτρα, περισυλλέχθηκαν ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα μετρίου μεγέθους, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχαν μελανωπὸ ἐπίχρισμα, μισὸ δισκοειδὲς ἀμφίκυρτο ὕφαντικὸ βάρος μὲ κεντρικὴ τρύπα ἀνάρτησης, καὶ κυνόδοντας ζώου.

Νότια τῆς ἐγκατάστασης τοῦ ληνοῦ βρέθηκαν μερικὲς, τοποθετημένες σὲ σειρές, πέτρες ποὺ σχηματίζουν μικρὸ σκαλάκι, ἴσως γιὰ ν' ἀνεβαίνει ὁ ἐργάτης μέχρι τὸ ἐπίπεδο τοῦ κάδου σύνθλιψης. Τὰ σκαλοπάτια πιθανῶς ἦταν ἐπίχριστα, ἀφοῦ τὸ ἓνα διέσωζε ἴχνη κονιάματος σ' ἓνα σημεῖο τῆς ἐπιφάνειάς του. Νότια καὶ ἀνατολικά τοῦ συλλεκτήρα τοῦ ληνοῦ καὶ σὲ ἐπαφὴ σχεδὸν μὲ τὸ τοίχωμά του σχηματίζονταν δύο μικρὲς θῆκες ἀπὸ κονίαμα, ἄγνωστης λειτουργίας (πίν. 162α). Ἡ νοτιότερη, καλὺτερα διατηρημένη, εἶχε παραλληλόγραμμο σχῆμα καὶ σωζόμενο ὕψος 0.17 μ. Ἡ βόρεια πλευρά της εἶχε μῆκος 0.35 μ., ἡ δυτικὴ 0.23 μ. καὶ τὰ τοιχώματά της πάχος 0.06 μ. Οἱ θῆκες βρέθηκαν ἄδειες καὶ ἡ κατάστασις διατήρησής τους ἦταν κακὴ.

Ἀμέσως νότια τῆς ἐγκατάστασης καὶ στὸ ὕψος τοῦ χείλους τοῦ κάδου σύνθλιψης φάνηκε πολὺ παχὺ χαλικάσβεστο δάπεδο (πάχος πάνω ἀπὸ 15 ἐκ.), ποὺ εἶχε ἔντονη κλίση ἀπὸ τὰ ΒΔ πρὸς τὰ Ν-ΝΑ. Τὸ δάπεδο φαινόταν σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς τομῆς τῆς διαταραγμένης ἐπίχωσης νότια τοῦ ληνοῦ. Γιὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ κάδου σύνθλιψης κρίθηκε ὑποχρεωτικὴ ἡ ἀφαίρεση μικροῦ τμήματος τοῦ δαπέδου, ποὺ σχεδὸν ἐπικάλυπτε τὸ νοτιότερο τμήμα του. Εἶναι πιθανὸ ὅτι τὸ δάπεδο αὐτὸ ἀνῆκε σὲ τμήμα τῆς ταράτσας τοῦ κτιρίου, ποὺ εἶχε πέσει ὅλη μαζὶ στὸ σημεῖο αὐτό· ἡ ἀποκάλυψή του ὅμως κρίθηκε ἐπίπονη καὶ ἀναβλήθηκε γιὰ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

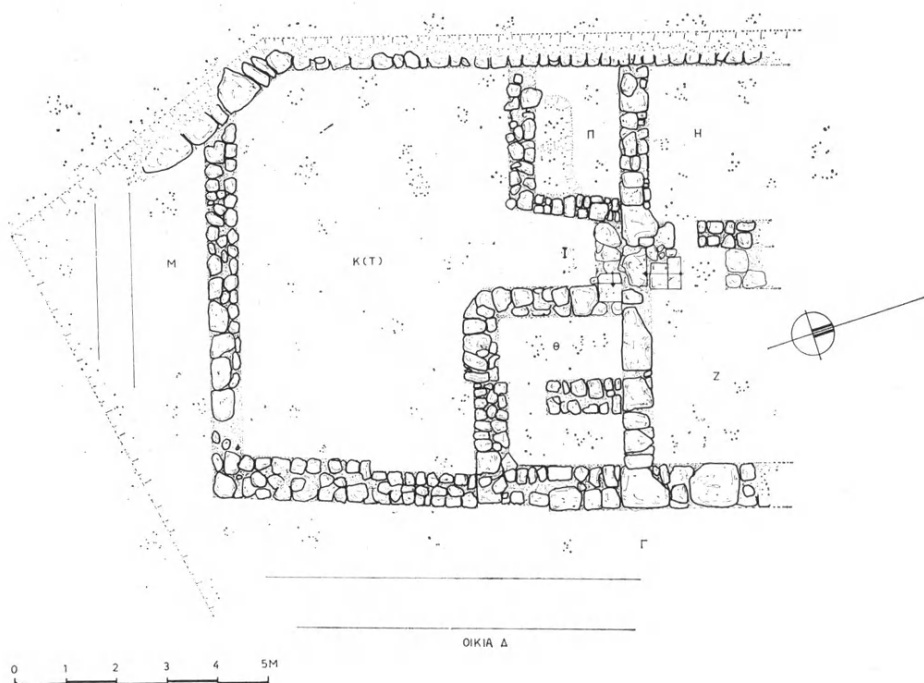
Παρόλο ποὺ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ δωματίου Γ δὲν συμπληρώθηκε, εἶναι δυνατὴ μία πρώτη ἐρμηνεία γιὰ τὴ χρῆση τῶν ἐγκαταστάσεων καὶ τῶν σκευῶν ποὺ βρέθηκαν σ' αὐτό. Τὸ νοτιότερο τμῆμα τοῦ δωματίου χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν καθαυτὴ ἐγκατάσταση τοῦ ληνοῦ. Αὐτὴ ἀποτελέσθηκε ἀπὸ τὸν κάδο σύνθλιψης καὶ τὸ δοχεῖο περισυλλογῆς καὶ ἀπὸ δύο μικρὲς θῆκες ἀπὸ κονίαμα, τῶν ὁποίων ἡ ἐρμηνεία ἐπὶ τοῦ παρόντος παραμένει ἀσφής. Νότια ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση ὑπῆρχε σκαλάκι ποὺ ἀνέβαζε στὸ ἐπίπεδο τοῦ κάδου σύνθλιψης, ἐνῶ πάνω στὴν ἐπιφάνεια τοῦ παρὰ πλευροῦ διατοιχίσματος τοποθετήθηκε μεγάλη πλάκα, ἴσως γιὰ νὰ κάθεται ὁ ἐργάτης στὰ διαλείμματα τῆς ἐργασίας του. Τὸ τμῆμα τοῦ δωματίου ἀμέσως βόρεια ἀπὸ τὸ διατοιχισμα περιεῖχε δύο μεγάλα πιθάρια, πιθανῶς γιὰ τὴν προσωρινὴ διαφύλαξη τοῦ μούστου ἢ γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν καρπῶν ποὺ προορίζονταν γιὰ πάτημα. Στὸν ἴδιο χῶρο βρέθηκαν δύο ἀμφορεῖς γιὰ τὸ κρασί, δύο πιθίσκοι, ποὺ ἴσως χρησίμευσαν σὰν βοηθητικὰ ἀποθηκευτικὰ ἀγγεῖα, μία χύτρα καὶ ἓνας κύαθος, ποὺ πιθανῶς χρησίμευσε σὰν μεζούρα ἢ γιὰ μεταγίσεις μικρῶν ποσοτήτων μούστου ἢ κρασιοῦ. Ἡ παρουσία μιᾶς τράπεζας προσφορῶν καὶ τοῦ θέματος τῶν διπλῶν πελέκεων σ' ἓνα ἀπὸ τὰ πιθάρια δίνουν κάποιον θρησκευτικὸ τόνο στὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς καὶ ὑποβάλλουν πιθανὴ σχέση τῆς τελευταίας μὲ τὸ ἀνάκτορο. Στὸ χαλικάσβεστο δάπεδο τοῦ δωματίου εἶχε τοποθετηθεῖ ὑπόγειος συλλεκτῆρας γιὰ τὴν περισυλλογὴ κάποιων ποσότητων μούστου ἢ κρασιοῦ ποὺ χανόταν κατὰ τίς μεταγίσεις (πίν. 162β).

Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ μὴ ἀνασκαμμένου πλατώματος, ποὺ σχηματίζεται ἀμέσως βόρεια τοῦ Κτιρίου Ζ, περισυλλέχθηκε μικρὸ τμῆμα ἀγγείου ἀπὸ ὑπόλευκη πέτρα.

Συμπληρωματικὴ ἐρευνα τῶν Σπιτιῶν Α καὶ Δ τοῦ Λόφου τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου

Στὸ Σπίτι Α τοῦ Λόφου τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου ἄρχισε συμπληρωματικὴ ἐρευνα, ποὺ εἶχε σὰν στόχο νὰ καθορίσει τὰ βόρεια ὅρια τοῦ κτιρίου. Τὴν ἐρευνα, ποὺ περιορίσθηκε στὸ ἀκραῖο δωμάτιο Η, ἐπέβλεψε ἡ ἀρχαιολόγος Μαρία Πλάτωνος καὶ εἶχε τὰ ἀκόλουθα ἀποτελέσματα.

Καθαρίσθηκε ὁ ἐξωτερικὸς βόρειος τοῖχος τοῦ δωματίου Η καὶ ἀφαιρέθηκαν οἱ πέτρες ποὺ εἶχαν πέσει στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χώρου ἀπὸ τοὺς περιμετρικοὺς τοίχους. Τμῆμα δαπέδου ἀπὸ στιβαχτὸ πηλόχωμα σώθηκε μόνον πρὸς τὴ

Εἰκ. 4. Σπίτι Δ.

ΝΔ γωνία καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὸ φάνηκε ὁ ἰσοπεδωμένος βράχος. Στὸ μέσο τοῦ δωματίου ἔγινε δοκιμαστικὴ τομὴ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν. Ἡ κεραμεικὴ ποὺ περισυλλέχθηκε ἦταν τῆς ΥἼΜ ΙΑ περιόδου καὶ ἀνῆκε κυρίως σὲ μικροῦ καὶ μέσου μεγέθους ἀγγεῖα, ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, μελανογάνωτους κυάθους, προχοῖσκες καὶ λεκανίδες, ἀλλὰ καὶ σὲ μεγαλύτερα ἀγγεῖα, πιθίσκους καὶ μεγάλους πίθους μὲ ἐμπίεστη σχοινοειδῆ διακόσμηση ἢ μὲ ταινίες ἐγχάρακτου πλέγματος γραμμῶν. Σφαιρικὸς τριπτήρας συλλέχθηκε ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία. Ἀμέσως ἔξω ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ δωματίου ὁ βράχος ἦταν ἐπιφανειακός, πράγμα ποὺ βεβαίωσε ὅτι τὸ Σπίτι Α δὲν ἐπεκτεινόταν πρὸς τὰ βόρεια.

Μὲ τὴν ἐποπτεία τῆς ἴδιας ἀρχαιολόγου ἔγινε ἐπίσης συμπληρωματικὴ ἔρευνα στὸ Σπίτι Δ (εἰκ. 4) ποὺ βρισκόταν νοτιότερα (γιά τὴν ἀρχικὴ ἔρευνα βλ. ΠΑΕ 1962, 143 κέ.). Τὸ οἰκοδομικὸ αὐτὸ συγκρότημα ἀποτελοῦσε ξεχωριστὸ σπίτι ἀπὸ τὴν Οἰκία Α καὶ γινόταν προσιτὸ μέσω μιᾶς πέτρινης σκαλίτσας ποὺ ἦταν ἀνάμεσα στὰ δύο σπίτια. Ἡ ἔρευνα ἄρχισε ἀπὸ τὸ δωμάτιο Π,

νότια τοῦ διαδρόμου I. Τὸ δωμάτιο εἶχε διαστάσεις 1.75×2.30 μ. (ὁ δυτικὸς τοῖχος του ἦταν λίγο μακρύτερος) καὶ τὸ πάχος τῶν τοίχων ἔφθανε τὰ 0.45 μ. Τὸ δωμάτιο περιεῖχε μεγάλη ποσότητα σπασμένης κεραμεικῆς. Σὲ βάθος περίπου 0.90 μ. βρέθηκε στρώμα κεραμεικῆς ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ μικρὰ καὶ μέσου μεγέθους ἀγγεῖα, κυρίως κύπελλα καὶ κυάθους, ποὺ ἀρκετὰ διακοσμοῦνταν μὲ ταινίες ἢ εἶχαν μαῦρο ἐπίχρυσμα. Ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία συλλέχθηκε στόμιο ἀμφορέα ἐλλειπτικοῦ σχήματος καὶ κομμάτια ἀγγείων μὲ σπεῖρες καὶ ταινίες, μὲ σκοτεινὸ χρῶμα πάνω σὲ ἀνοιχτὸ βάθος. Τὸ ἴδιο στρώμα περιεῖχε πολλὰ θαλασσινὰ ὅστρεα, δόντια καὶ κόκαλα ζώων. Σὲ ἀπόσταση 0.25 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο καὶ 1.50 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο συλλέχθηκε κομμάτι λύχνου ἀπὸ ὀφείτη μὲ πλατὺ περιχέλωμα, χωρὶς πόδι, ποὺ ἔσωζε τὴ μία ἀπὸ τὶς δύο μύξες. Στὸ κέντρο τοῦ δωματίου βρέθηκε κορυνοειδῆς τριπτῆρας καὶ πέτρινο βαρίδι μὲ μία τρύπα ἀνάρτησης.

Σὲ βάθος περίπου 1 μ. φάνηκε τὸ δάπεδο ἀπὸ στιβακτὸ πηλόχωμα. Τὸ νότιο τμήμα του εἶχε καταστραφεῖ καὶ ἔτσι ἡ ἔρευνα προχώρησε σὲ μεγαλύτερο βάθος, ὅπου φάνηκε ἄλλο στρώμα ἀπὸ σπασμένα ἀγγεῖα μικροῦ καὶ μέσου μεγέθους, φανερά τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου, ἀνάμικτων μὲ ἄφθονες στάχτες καὶ πέτρες πεσμένες ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ὅστρακα ἦταν διακοσμημένα μὲ ταινίες σκοτεινὲς σὲ ἀνοιχτὸ βάθος, ἐνῶ ἄλλα εἶχαν μαῦρο ἐπίχρυσμα. Ἀρκετὰ ἦταν καὶ τὰ πόδια τριποδικῶν χυτρώων.

Στὴ συνέχεια ἐρευνήθηκε ὁ χώρος νότια τοῦ δωματίου Θ, ποὺ χαρακτηρίσθηκε μὲ τὸ γράμμα Κ (στὸ παλαιὸ σχέδιο Υ') (πίν. 163α). Ὁ χώρος ἦταν ὑπαίθριος καὶ φαίνεται ὅτι εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ ἐργαστηριακὲς δραστηριότητες (πίν. 163β), ἀφοῦ στὴ ΒΑ γωνία του βρέθηκε μεγάλος ἀριθμὸς τρυπημένων πορφυρῶν, πιθανῶς γιὰ τὴν ἐξαγωγή πορφυροῦ χρώματος. Κοντὰ στὸ σημεῖο ποὺ βρέθηκαν οἱ πορφύρες βρέθηκε ὀρθογώνιο τραπεζοειδὲς ὑφαντικὸ βάρος. Ἀμέσως ἔξω ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ δωματίου Θ (ποὺ ἦταν τοῦ τύπου τῶν καθαρτηρίων δεξαμενῶν) βρέθηκε μικρὸ ἀγγεῖο μὲ μορφὴ τριποδικῆς χύτρας. Ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς τῆς αὐτῆς Κ περισυλλέχθηκαν ἀρκετὰ ὅστρακα τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου.

Ἐρευνήθηκε συμπληρωματικὰ ἐπίσης ὁ διάδρομος ἀνάμεσα στὰ δωμάτια Π καὶ Θ (I) (πίν. 164α). Τὸ δάπεδο τοῦ διαδρόμου ἦταν ἀπὸ πατημένο χῶμα, ἐνῶ ἀμέσως κάτω ἀπὸ αὐτὸ ὑπῆρχε ὁ φυσικὸς βράχος. Μαζεύτηκαν λίγα ΜΜ III-ΥΜ ΙΑ ὅστρακα ἀπὸ μικρὰ καὶ μεσαίου μεγέθους ἀγγεῖα, καθὼς καὶ κομ-

μάτια ἀπὸ πιθάρια μὲ σχοινοειδῆ διακόσμηση. Ὁ διάδρομος ἦταν προσιτὸς μὲ θύρα ἀπὸ τὸ δωμάτιο Π καὶ μὲ τρίβαθμη βαθμίδα ἀπὸ τὰ βορειότερα διαμερίσματα. Πρὸς τὰ ἀνατολικά ἔδινε εἴσοδο στὸ διαμέρισμα Θ.

Συμπληρωματικὴ ἔρευνα τοῦ χώρου Σ τοῦ Σπιτιοῦ Α **στὸ Λόφο τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου (εἰκ. 5)**

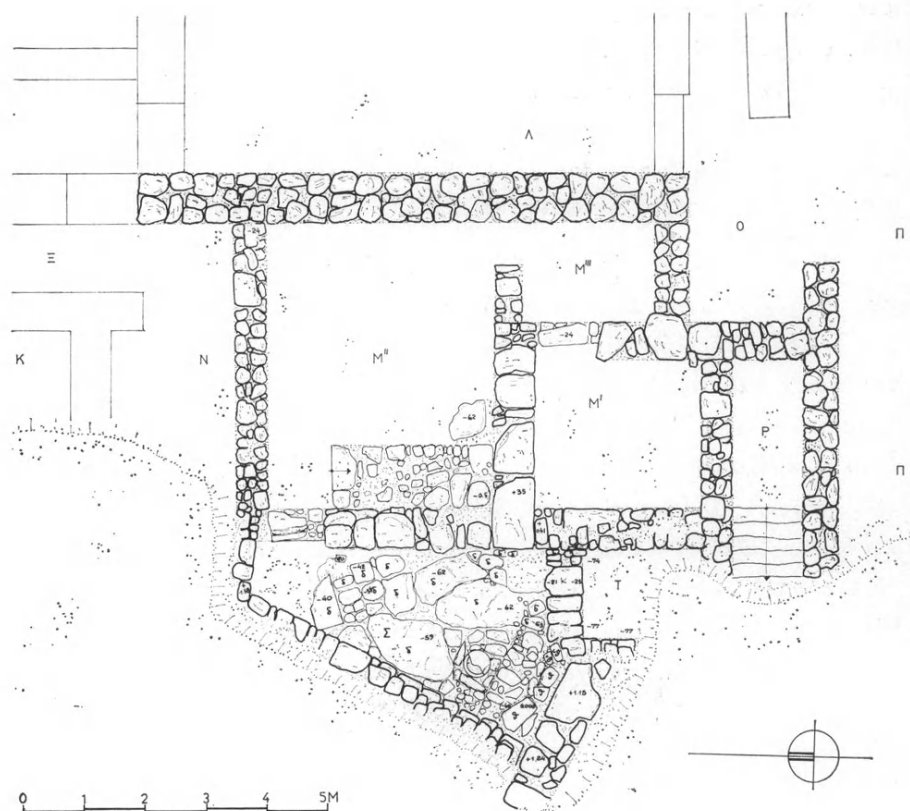
Μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἀρχαιολόγου Κατερίνας Κόπακα ἀνασκάφηκε ὁ τριγωνικὸς χώρος Σ τοῦ Σπιτιοῦ Α, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐρευνηθεῖ λίγο τὸ ἔτος 1962 (βλ. ΠΑΕ 1962, 142 κέ.). Ὁ σκοπὸς τῆς συμπληρωματικῆς αὐτῆς ἔρευνας ἦταν ἡ παρακολούθηση τῆς στρωματογραφίας καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐξέλιξης τοῦ χώρου. Τὰ σημαντικὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας συγκεφαλαιωτικὰ ἦταν τὰ ἀκόλουθα:

Ὁ χώρος Σ ἦταν, σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς χρησιμοποίησής του, ὑπαιθρος καὶ ὀριζόταν ἀπὸ τὰ δυτικὰ μὲ τοῖχο χτισμένο στὴ ρίζα τοῦ φυσικοῦ βράχου, ἀπὸ τὰ ἀνατολικά μὲ τοῖχο διαχωριστικὸ πρὸς τὸ δωμάτιο Μ1 καὶ ἀπὸ τὰ νότια, πίσω ἀπὸ χαμηλὴ κρηπίδα, μὲ τρίτο τοῖχο πίσω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὑψωνόταν ὁ φυσικὸς βράχος. Στὰ ΝΑ τοῦ χώρου σχηματιζόταν ἄλλος, σχεδὸν ὀρθογώνιος, πολὺ μικρότερος χώρος, ποὺ πῆρε τὸ ὄνομα Γ. Φράγμα ἀπὸ πέτρες τὸν ἀπομόνωνε ἀπὸ τὸν βράχο, ποὺ ἐκτεινόταν νότια, βόρεια ἀπὸ τὸ δωμάτιο Π τοῦ Σπιτιοῦ Δ ποὺ περιγράφηκε παραπάνω.

Ἡ εἴσοδος στὸ χῶρο Σ γινόταν μὲ πόρτα, ποὺ διατηροῦσε τὶς παραστάδες καὶ τὸ κατώφλι, μὲ μύλη γιὰ τὸν ἄξονα περιστροφῆς της. Τὸ κατώφλι εἶχε πλάτος 0.35 μ. καὶ βρισκόταν στὸ βορειότερο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ποὺ εἶχε διασωθεῖ σὲ χαμηλὸ ὕψος, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ψηλὸ δυτικὸ τοῖχο.

Μὲ τὴν ἔρευνα διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ τεσσάρων ἄλληπαλλήλων δαπέδων, τὰ τρία ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν ἀπὸ στιβακτὸ πηλόχωμα (δάπεδα 1, 2 καὶ 3) καὶ ἓνα, τὸ κατώτερο, πλακοστρωμένο μὲ ἐπιμέλεια. Τὸ ἀνώτερο ἀντιστοιχοῦσε μὲ τὴ ΒΑ εἴσοδο. Τὸ δάπεδο 1, πάχους 0.40 μ., παρουσάζεε σκληρὴ ἐπιφάνεια κιτρινωποῦ στιβακτοῦ πηλοχώματος καὶ περιεῖχε λίγα ὄστρακα χονδρῆς κατὰ τὸ πλεῖστον κεραμεικῆς, ὅπως τριγωνικὸ πόδι χύτρας, τμήματα ἀπὸ τὴν κοιλιά πίθου μὲ ἐμπέστες ταινίες, κομμάτια μεγάλης πήλινης λεκάνης, ἀλλὰ καὶ μερικὰ ὄστρακα λεπτότερων ἀγγείων, ὅπως μικρὸ πόδι τριποδικοῦ ἀγγείου, κάτω μέρη κυπέλλων καὶ κυάθων, κυλινδρικές λαβὲς μικρῶν πρόχων, δύο κομμάτια ἀπὸ προχύσεις, ὄστρακο μὲ ἐπάλληλες ὀριζόντιες καστανὲς ται-

Εἰκ. 5. Λόφος Ἀγ. Ἀντωνίου. Χῶρος Σ τοῦ Σπιτιοῦ Α.

νίες καὶ ἄλλο μὲ ταινία μεταξὺ γραμμικὰ διατεταγμένων κουκκίδων. Τὸ δάπεδο 2, ποὺ φάνηκε μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ δαπέδου 1, εἶχε ἀποτελεσθεῖ ἀπὸ συμπαγὲς κοκκινωπὸ πηλόχωμα, μὲ διαλυμένο μέσα σ' αὐτὸ ἀσβεστοκονίαμα καὶ λίγο χαλίκι. Προχωροῦσε πρὸς τὰ νότια ὡς τὸν τοῖχο 1 τοῦ χώρου Τ καὶ τὴ νότια κρηπίδα-θρανίον. Δὲν ἐντοπίσθηκε ὅμως στὸ βορειότερο τμήμα τοῦ δωματίου. Ἀπὸ τὸ δάπεδο 2 συλλέχθηκαν μερικὰ χαρακτηριστικὰ ὅστρακα τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου, ὅπως στόμιο καὶ λαιμὸς πρόχου, ὅστρακο μὲ ἄσπρη ταινία σὲ πορτοκαλὶ βάθος, ἄλλο μὲ καστανὴ ταινία σὲ ἀνάλογο βάθος καὶ μερικὰ ἄλλα μὲ καστανὲς ταινίες σὲ κιτρινωπὸ βάθος. Σημειώθηκαν ἀκόμα κομμάτι ἀπὸ τὴν κοιλιὰ πιθίσκου σὲ στενὴ διαγώνια τριπλὴ ταινία, τμήμα ἀπὸ τὸ λαιμὸ ἄλλου πιθίσκου μὲ κάθετη κυλινδρική λαβή καὶ ἀρχὴ ἀναθύρωσης

τοῦ περιχειλώματος στὸ κάτω μέρος, πόδι τριποδικῆς χύτρας, βάσεις κυπέλλων καὶ κυάθων καὶ ἀρκετὰ λεπτὰ ὄστρακα μὲ καστανὸ ἐπίχρισμα. Τὰ κομμάτια τῶν μεγαλύτερων ἀγγείων βρέθηκαν κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Ἀπὸ τῇ διάλυση τοῦ δαπέδου 2 προῆλθαν ἀκόμα ἀρκετὰ κόκαλα αἰγοπροβάτων καὶ ἀρκετὰ θαλασσινὰ ὄστρεα. Συλλέχθηκαν ἐπίσης τμήματα δύο ἀγνύθων, μιᾶς σφαιρικῆς καὶ ἄλλης γλωσσόμορφης κολουροκωνικῆς. Ἀνάμικτα μὲ τὰ ΥΜΙΑ ὄστρακα βρέθηκαν καὶ μερικὰ ἀναμφισβήτητα παλαιοανακτορικά: λεπτὰ μελανογάνωτα, δύο μὲ ἄσπρες ταινίες, ὄστρακο μὲ ἀνάγλυφη ὀριζόντια στολίδωση, τμήμα ταινιωτῆς λαβῆς κυάθου μὲ καστανὸ ἐπίχρισμα καὶ λευκὴ τεθλασμένη γραμμή.

Τὸ δάπεδο 3 εἶχε πᾶχος 5 ἐκ. καὶ ἦταν ἀπὸ κιτρινοκόκκινο στιβακτὸ πηλόχωμα, μὲ σποραδικὰ ἔγχη κονιάματος καὶ μικρῶν βοτσάλων. Περιεῖχε λίγη κεραμεικὴ, σχεδὸν ὅλη παλαιοανακτορικὴ, ὅπως κομμάτι καμαραῖκοῦ ἀγγείου μὲ διακόσμηση κοκκινωπῶν ταινιῶν σὲ μαῦρο στιλπνὸ βερνίκι, ὄστρακο ὠοκέλυφου ἀγγείου μὲ καστανόμαυρο βερνίκι καὶ βάση μικροῦ μελανογάνωτου κυπέλλου μὲ κάθετα τοιχώματα.

Τὸ δάπεδο 4, ποῦ ἦταν τὸ παλαιότερο ὅλων, ἀποτελέσθηκε ἀπὸ μεγάλες ἀκανόνιστες πωρολιθικὲς πλάκες, μὲ ἐπιμέλεια ἐπεξεργασμένες. Παρακολουθήθηκε σὲ ἔκταση 1.80 μ. (ἀπὸ Β πρὸς Ν) καὶ 1.50 μ. (ἀπὸ Α πρὸς Δ). Βόρεια κατέληγε σ' ἓνα εἶδος συστήματος εἰσόδου, ἀφοῦ μία ἀπὸ τίς πλάκες, στὸ ΒΑ τμήμα, (διαστάσεων 0.82×0.24 μ.) ἐμφάνιζε στὴν ἄκρη μικρὴ κοιλότητα μύλης. Δυτικὰ ἀπὸ αὐτὴ ἦταν τοποθετημένη μία ἄλλη ὀρθογώνια πέτρα (διαστ. 0.18×0.24 μ.). Τὸ ἄνοιγμα εἰσόδου εἶχε πλάτος 0.90 μ. Τὸ πλακόστρωτο δάπεδο πρέπει νὰ ἦταν σύγχρονο μὲ τὸ λοξὸ δυτικὸ τοῖχο, στὴ βάση τοῦ ὁποίου καὶ τελείωνε. Τὸ κεντρικὸ τοῦ τμήμα εἶχε κάπως καθιζήσει.

Στὸ ΝΔ τέρμα τοῦ τριγωνικοῦ χώρου Σ σχηματιζόταν χαμηλὴ κρηπίδα, εἶδος θρανίου, ποῦ πλεύριζε τὸν ΝΔ τοῖχο καὶ εἶχε στὴν πάνω του ἐπιφάνεια πλακόστρωση (ποῦ δὲν σώθηκε στὸ ἀνατολικό του ἄκρο) καὶ ὀρθιες πλάκες σὰν ἐρείσινωτο (πίν. 164β). Οἱ διαστάσεις τοῦ θρανίου-κρηπίδας ἦταν 1.85×0.60 μ. καὶ τὸ ὕψος τοῦ ἀπὸ τὸ δάπεδο 1 ἦταν μόλις 0.10 μ. Ἐφθανε ὡς τὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ καμπτόταν, ἀκολουθώντας τον πρὸς τὰ βόρεια. Τοῦ δυτικοῦ ὅμως αὐτοῦ τμήματος σώθηκε μόνο ἡ βάση, δηλαδή τὸ ὑπόστρωμα τῆς πλακόστρωσης, μὲ ἐπιμέλεια κατασκευασμένο. Ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τῆς κρηπίδας προῆλθαν λίγα ὄστρακα κοινῆς μάλλον κεραμεικῆς, βάσεις κυάθων καὶ κυπέλλων, λαβὲς ἀμφο-

ρέων καὶ μικρὴ λαβὴ μελανογάνωτης κυάθου. Σημειώθηκε ἐπίσης μικρὸ κομμάτι ἀγγείου ἀπὸ πρασινωπὴ πέτρα.

Ὁ χώρος Σ ἐκκλίνει ἀπὸ τὰ νότια μὲ τὸν τοῖχο 1, πίσω ἀπὸ τὸν ὁποῖο σχηματιζόταν ὁ σχεδὸν ὀρθογώνιος μικρότερος χώρος Τ, εἶδος ἐσοχῆς (πίν. 165α). Βρέθηκε καταχωσμένος ἀπὸ πέτρες, ποὺ ἔπεσαν ἀπὸ τοὺς γύρω τοίχους. Φράγμα λίθων ἐκκλίνει τὸν χώρο πρὸς τὸν νότο. Μὲ τὴ βαθμιαία ἀφαίρεση τοῦ μπαζώματος στὸν χώρο Τ φάνηκε καλύτερα ἡ διάταξη τῶν τοίχων, τοῦ τοίχου 1 (πάρχους 0.60 μ.) καὶ τοῦ κάθετου πρὸς αὐτὸν τοίχου 2. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ὁ χώρος βάθαινε χωρὶς νὰ διαμορφώνεται δάπεδο, τουλάχιστον ὡς 0.80 μ. βάθος, ὅπου καὶ σταμάτησε ἡ ἔρευνα. Στὴ ΝΑ γωνία τοῦ χώρου, στὸ βάθος, φάνηκε θήκη, εἶδος ἀποθήτη, διαμορφωμένου ἀνάμεσα σὲ δύο ὀρθιες πλάκες. Ἡ κεραμεικὴ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἦταν μερικὰ μελανογάνωτα ὄστρακα, κομμάτια κυάθων καὶ κυπέλλων, μερικὰ κομμάτια μεγαλύτερων ἀγγείων, ταινιωτὴ λαβὴ κυάθου, μελανογάνωτη κυλινδρική λαβὴ προχοῖσκης, ὄστρακο μικροῦ ἀγγείου μὲ περιτρέχουσες σπεῖρες καὶ τμήματα ἀπὸ τὸν πάτο καὶ τὰ χεῖλη πίθου μὲ γυρτὸ περιχέλιωμα, ὅπως ἐπίσης καὶ τμῆμα ἀπὸ τὸ δισκοειδὲς σκέπασμα ἀγγείου. Ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ περισυλλέχθηκε τριεδρική λεπίδα ὀψιανοῦ. Οἱ δύο τοῖχοι 1 καὶ 2 προχωροῦσαν πολὺ βαθιά. Ὁ τοῖχος 1 εἶχε μῆκος 1.60 μ. καὶ σχηματίζε ἀμβλεία γωνία μὲ τὸ θρανίο-κρηπίδα. Τὸ ὕψος τοῦ τοίχου 2 ἔφθανε τὰ 0.90 μ. Ἡ συνέχειά του πρὸς τὰ νότια, κάτω ἀπὸ τὸ φράγμα τῶν λίθων, δὲν ἔγινε κατορθωτὸ νὰ παρακολουθηθεῖ.

Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ χώρου Τ προῆλθε ἀρκετὴ κεραμεικὴ, τὸ πιὸ πολὺ τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου, ἀπὸ τὴν ὁποία διακρίνονταν τμῆμα πιθίσκου μὲ πλατὺ τροχαλιόσχημο λαιμό, χεῖλη χυτρῶν, λεπτότερα μελανογάνωτα ὄστρακα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἓνα εἶχε διακόσμηση καστανῶν ἐπαλλήλων κύκλων σὲ ἀνοικτὸ βάθος καὶ γραπτὴ στολίδωση καὶ ἄλλο καστανόμαυρες ταινίες. Ἀπὸ τὴν ἴδια ἐπίχωση περισυλλέχθηκαν τέσσερις τριπτῆρες καὶ τμῆμα κυρτοῦ τριβείου, θαλασσινὰ ὄστρεα, κομμάτι σταλακτίτη, μικρὸ συσσωμάτωμα σὲ μορφή ἀρκούδας καὶ ἀρκετὰ κόκαλα ζώων. Σὲ μεγαλύτερο βάθος βρέθηκαν δύο κομμάτια σφαιρικῶν ἀγγείων μέσου μεγέθους, τὸ ἓνα μὲ καταλιβάδες, τὸ ἄλλο μὲ ὀριζόντια ταινία. Κατὰ τὴ διάλυση τοῦ λιθοσωροῦ στὸ νοτιότερο τμῆμα τοῦ χώρου Τ περισυλλέχθηκαν τμῆμα κάλπης μὲ κλειστὸ χεῖλος καὶ ὀριζόντια λαβή, τριγωνικὸ πόδι χύτρας, χεῖλη καὶ τμήματα ἀπὸ τοὺς ὤμους πιθίσκων μὲ ἐμπέστη ἢ ἐγχαράκτη διακόσμηση χιαστὶ διασταυρούμενων γραμμῶν, τμῆμα καὶ στόμιο

πιθίσκου με τροχαλιόσχημο λαιμό, βάση ποτηριοῦ τύπου tumbler, μελανογά-
νωτη λαβή, τμήματα μελανογάνωτων κυάθων καὶ κυπέλλων κ.ἄ.

Σε απόσταση 0.85 μ. βόρεια τῆς κρηπίδας-θρανίου καὶ 0.60 μ. ἀνατολικά
τοῦ δυτικοῦ τοίχου βρέθηκε πιθίσκος-συλλεκτήρας, χωμένος μέσα στὸ δάπεδο
με τὸ χεῖλος του νὰ φθάνει στὴν ἐπιφάνεια τοῦ πλακόστρωτου (πίν. 165β, 166α).
Εἶχε στερεωθεῖ στὴ δυτικὴ πλευρά του με τοιχάριο ἀπὸ διπλὴ σειρὰ πετρῶν καὶ
μία ὀρθία πλάκα, καὶ με μία ἄλλη πῆλινη, τοποθετημένη διαγώνια, στὴ βόρεια
πλευρά του. Ἡ πῆλινη ποὺ σώθηκε κατὰ τὰ 2/3 ἔφερε ἴχνη φωτιᾶς καὶ φαί-
νεται ὅτι χρησιμοποιήθηκε σὰν σκέπασμα τοῦ συλλεκτήρα. Τὸ στόμιο τοῦ τε-
λευταίου ἦταν στενὸ, ἐσωτερικῆς διαμέτρου 0.35 μ. Ὁ λαιμός του ἦταν τρο-
χαλιόσχημος καὶ τὸ σῶμα του σχεδὸν κυλινδρικό, με διάμετρο ὠμου 0.49 μ.
Στὸ ἀνατολικό του πλευρὸ εἶχε τοξωτὴ κυλινδρική λαβή, ἀρκετὰ ψηλὴ, με
καστανὸ ἐπίχρισμα. Φανερὰ ἀνῆκε στοὺς παλαιοανακτορικοὺς χρόνους. Ἀνα-
τολικά ἀπὸ τὸ σκέπασμα βρέθηκε μία λεῖα καλοδοουλεμένη ἡμικυκλικὴ πέτρα,
ποὺ θὰ χρησίμευσε ἴσως σὰν κάθισμα ἢ γιὰ τὴ στήριξη τοῦ χεριοῦ ἐκείνου
ποὺ θὰ ἀντλοῦσε ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ συλλεκτήρα. Ἡ πρόσβαση σ' αὐτὸν θὰ
γινόταν ἀπὸ τὰ ἀνατολικά. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς πλάκας τοῦ σκεπάσματος
φάνηκε, στὴ νότια πλευρὰ τοῦ τοιχίσκου ποὺ στήριζε τὸν συλλεκτήρα, ἄλλος
μικρὸς τοῖχος με κατεύθυνση ἀπὸ ΒΔ-ΝΑ, μήκους 1.65 μ., παράλληλος με τὴ
γραμμὴ εἰσόδου τοῦ πλακόστρωτου στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ χώρου Σ (πίν. 166β).
Τὸ πλάτος του ἦταν 0.55 μ. Τὸ πλακόστρωτο δάπεδο ἐφθανε ὡς τὸν τοιχίσκο
αὐτόν. Ἐπομένως ἀνῆκαν στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο τὸ πλακόστρωτο δάπεδο,
ὁ συλλεκτήρας-πιθίσκος καὶ ὁ τοιχίσκος. Βορειοδυτικὰ τοῦ πλακόστρωτου δα-
πέδου, στὸ Β τμῆμα τοῦ χώρου Σ, ὑπῆρχε ἰσοπεδωμένος ὁ φυσικὸς βράχος.

Πέρα ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ χώρου Τ, στὸ δωμάτιο Μ1 καθαρίσθηκε,
παράλληλα με τὸν τοῖχο, ὀρθογώνια ἐπιμήκης κρηπίδα ποὺ πιθανῶς χρησί-
μευσε γιὰ τὴ στήριξη σκάλας ποὺ ὀδηγοῦσε στὸ πάνω πάτωμα.

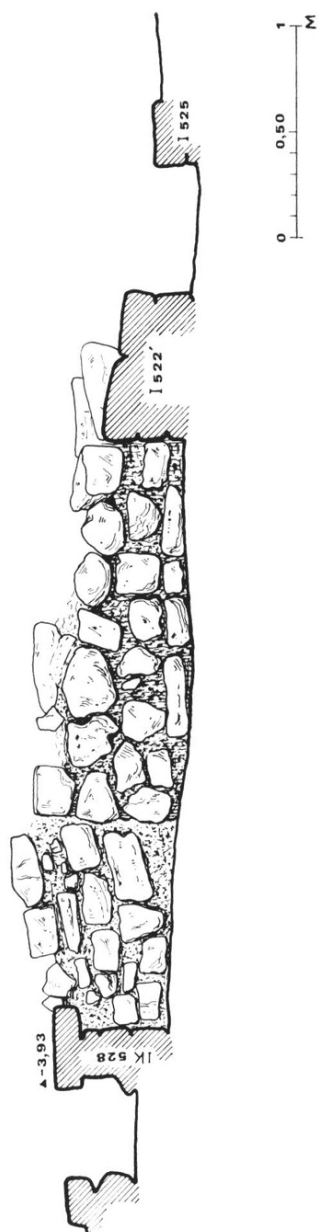
Ἡ ἔρευνα σταμάτησε στὸ σημεῖο αὐτό.

23. ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΕΡΜΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΣΤΗ ΣΥΜΗ ΒΙΑΝΝΟΥ

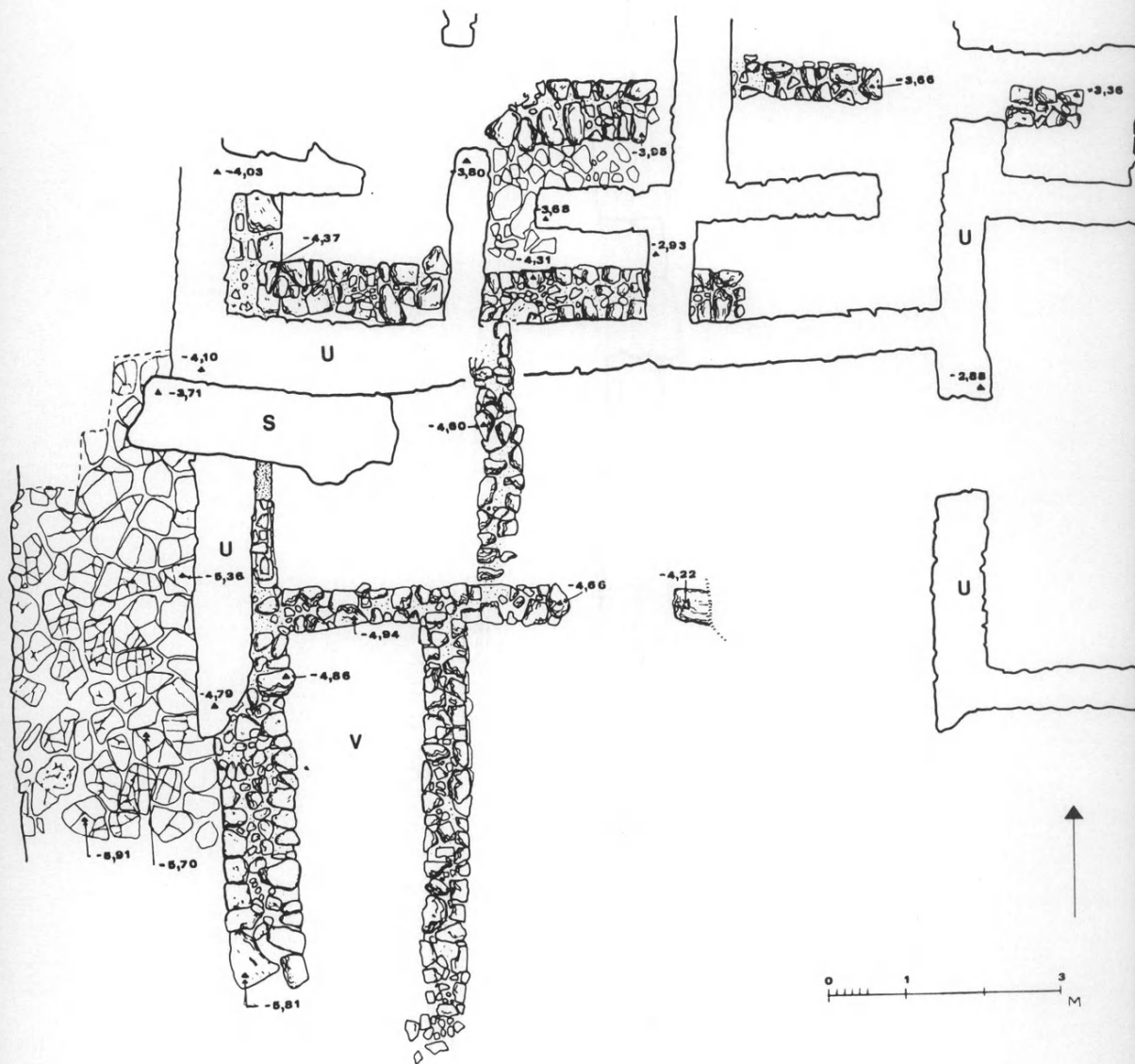
(Πίν. 167 - 177)

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ 1988 στὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη τῆς Ἐπαρχίας Βιάννου εἶχε διάρκεια 25 ἐργάσιμων ἡμερῶν καὶ ὑποστηρίχθηκε οἰκονομικὰ ἀπὸ τὸ Νομαρχιακὸ Ταμεῖο Ἡρακλείου, τὴ National Geographic Society, τὸ Institute for Aegean Prehistory καὶ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία Ἀθηνῶν. Ὑπεύθυνες τῶν ἀνασκαφικῶν τομέων ἦταν οἱ συνεργάτριες Δρ. Πολύμνια Μεταξᾶ-Muhly καὶ ἡ καθηγήτρια Πανεπιστημίου Δρ. Ἀθανασία Κάντα μὲ τις ἀποφοίτους τῆς Ἀρχαιολογίας Ἐφη Καρατζαλή, Ἀναστασία Λαμπροπούλου καὶ Μαριλένα Κανετάκη. Τὴν ἀποτύπωση τῶν μνημείων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν πραγματοποιήσε ὁ ἀρχιτέκτων Νίκος Ζαρίφης. Ὁ συντηρητὴς τῆς ΚΔ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Κωστής Νικάκης συνέχισε τὸ δύσκολο ἔργο τῆς στερέωσης τῶν τοίχων. Μὲ τὴ βοήθεια αὐτῆς τῆς ομάδας καὶ τοῦ συντηρητῆ Παναγιώτη Συναδινάκη, τῶν ἐξειδικευμένων στὴ στρωματογραφία ἐργατῶν Ν. Δασκαλάκη, Γ. Κλίνη καὶ Γ. Ζακυνθινοῦ, ὁλοκληρώθηκε τὸ πρόγραμμα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1988.

Στόχοι τοῦ προγράμματος ἦταν ἡ διερεύνηση προβλημάτων ποὺ ἀφοροῦν τις ἀρχές τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ στὴ μινωικὴ περίοδο. Ὑπενθυμίζεται ὅτι τὰ παλαιότερα μινωικὰ κτίρια, ποὺ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ κατὰ μέγα μέρος, ἀνήκουν σὲ τρεῖς διαδοχικὲς ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου καὶ ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ τὸ κτίριο U (Α' Φάση), τὸν ὑπαίθριον ἱερὸ περίβολο (Β' Φάση) καὶ τὸ κτίριο S (Γ' Φάση), δηλαδὴ ἀπὸ τρία ὁλοκληρωμένα οἰκοδομικὰ προγράμματα μὲ αὐτοτελὴ ἀρχιτεκτονικὸ σχεδιασμό. Ὅρισμένες ἀπὸ τις ἐργασίες σὲ αὐτὰ τὰ κτίρια ἦταν ἐφικτὲς χάρις στὸ πρόγραμμα στερέωσης τοίχων ποὺ ἀνήκουν σὲ νεώτερες ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις τοῦ ἱεροῦ. Οἱ χῶροι ἔρευνας ἀναφέρονται ὡς νότιος, δυτικὸς, βόρειος καὶ κεντρικὸς τομέας σὲ σχέση μὲ τὴν ἀνασκαμμένη ἤδη ἔκταση.

Εἰκ. 1. Ὁ Ν τοῦχος τοῦ δωματίου 15 μὲ τὸ φράγμα.

Εἰκ. 2. Τὸ κτίριο V κάτω ἀπὸ τῇ Ν πτέρυγᾳ τοῦ κτιρίου U.

Νότιος τομέας

Ἡ ἔρευνα τοῦ 1987 σὲ αὐτὸν τὸν τομέα ἀποκάλυψε πλήρως τὸ δωμάτιο 15 τοῦ κτιρίου U καὶ προγενέστερα κατὰλοιπα τοίχων μὲ πλακόστρωτο δάπεδο ἀνάμεσά τους. Ὡστόσο ἄφησε ἀνοιχτὸ τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης τους μὲ τὰ προγενέστερα ἐπίσης τοῦ κτιρίου U ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα, ποὺ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ N τοῦ δωματίου 15¹. Φέτος ἀποφασίστηκε ἡ διάλυση τοῦ τοίχου τοῦ κτιρίου S ποὺ σώζει ἕνα δόμο (πίν. 168-9, ὀρθογ. I 52), γιὰ νὰ ἐπανατοποθετηθοῦν οἱ λίθοι του σὲ στέρεη βάση ἀπὸ ὀπλισμένο σκυροκονίαμα, ὅπως καὶ ἡ ἐπαναφορὰ στὴν κατακόρυφο τοῦ N τοίχου τοῦ δωματίου 7A τοῦ κτιρίου U (ὀρθογ. K 52) γιὰ νὰ μειωθεῖ στὸ ἐλάχιστο ἡ ἔντονη πρὸς N κλίση του. Μὲ αὐτὴ τὴν εὐκαιρία προχώρησε ἡ ἔρευνα σὲ βάθος καὶ ἔδωσε τὶς ἀκόλουθες πληροφορίες:

Νότια τοῦ δωματίου 15 τοῦ κτιρίου U θὰ ὑπῆρχε ἕνα ἀκόμη δωμάτιο, τοῦ ὁποίου σώζεται μόνον ἡ BA γωνία. Προσαρμοσμένο στὴ γωνία τοῦ νέου δωματίου (=ἀρ. 16) παρουσιάστηκε λιθόκτιστο πεζούλι, διαστ. $1.77 \times 1.50 \times 0.20$ μ. (πίν. 167α). Ἀνάλογη κατασκευὴ ἔχει βρεθεῖ καὶ στὸ μεγάλο δωμάτιο 6 τοῦ ἴδιου κτιρίου στὴν προέκταση τοῦ στενοῦ θρανίου τοῦ B τοίχου καὶ μάλιστα δίπλα στὸν λαμπὰ τῆς εἰσόδου πρὸς τὸ δωμάτιο 1A (πίν. 168-9, ὀρθογ. A-M 51). Καὶ στὸ δωμάτιο 16 τὸ λιθόκτιστο πεζούλι βρίσκεται δίπλα στὸ ἄνοιγμα ἐπικοινωνίας τῶν δωματίων 15 καὶ 16, τὸ ὁποῖο φράχθηκε σὲ περίοδο ἐκτεταμένων ἐπισκευῶν τοῦ κτιρίου U (εἰκ. 1). Συγκεντρωμένα ἄωτα κωνικὰ κύπελλα μὲ τράπεζα προσφορῶν ἀπὸ ὀφίτη (πίν. 167γ) βρέθηκαν πεσμένα κοντὰ στὸ πεζούλι. Ὁ πιθανὸς συσχετισμὸς αὐτοῦ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ στοιχείου μὲ τὰ κινητὰ εὐρήματα προσφέρει, ἔστω καὶ ἔμμεση, ἐνδειξὴ ὅτι πεζούλια αὐτῆς τῆς μορφῆς καὶ ἀναλόγων διαστάσεων χρησίμευαν γιὰ τὴν ἀπόθεση ἀγγείων καὶ σκευῶν².

Ἡ ἔρευνα σὲ βάθος ἔδειξε ὅτι τὸ κτίριο U εἶναι κατεστραμμένο στὴν ἑκταση τῶν ὀρθογωνίων I/K 53 καὶ A 52-53 (πίν. 168-9), λόγῳ τῆς ἀπότομης κλίσης τοῦ ἐδάφους ποὺ τὴν προκάλεσε ἰσχυρὴ καθίζηση. Παράλληλα διαπιστώ-

1. ΠΑΕ 1987, 279 κέ., εἰκ. 6-7.

2. Πρβ. ἀνάλογης μορφῆς, ἀλλὰ μεγαλύτερη κατασκευὴ στὸν χώρο 4α στὴν Ἀγία Τριάδα ποὺ ἔχει ταυτιστεῖ μὲ κρεβάτι: *ASAtene* 54, 1977, 74.

Εἰκ. 3. Ὁ πλακόστρωτος δρόμος βόρεια τοῦ κτιρίου U (Φάση Α').

θηκε ὅτι τὰ παλαιότερα τοῦ κτιρίου U ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα, πού ἐντοπίσθηκαν τὸ 1987 στὰ βαθύτερα στρώματα τῶν δωματίων 3A, 4, 4A καὶ 5, τῶν 7, 7A, 15 καὶ 16 ἀνήκουν σὲ ἓνα ἐκτεταμένο κτίριο πού χαρακτηρίζεται μὲ τὸ γράμμα V (εἰκ. 2). Σημειώθηκε ἤδη ὅτι πρόκειται γιὰ σημαντικό κτίριο λόγῳ: α) τῆς περίτεχνης τοιχοδομίας τοῦ ἐξωτερικοῦ ἰσχυροῦ τοίχου του (πλ. 1 μ.), πού παρακολουθεῖται τώρα σὲ μῆκος 10 μ. καὶ χάνεται πρὸς Β κάτω ἀπὸ τὰ οἰκοδομήματα τῶν τριῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων (Α'-Γ') τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου, καὶ β) τοῦ ὠραίου πλακόστρωτου δαπέδου κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς ὀψῆς αὐτοῦ τοῦ τοίχου (πίν. 170α)³. Μὲ τὴν ἀνατολικὴ ὀψῆ του συνδέονται οἱ τοῖχοι τεσσάρων δωματίων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ δύο εἶχαν συνδεθεῖ λαμβασμένα μὲ τὸ μεταγενέστερο κτίριο U⁴.

Τὰ δωμάτια τοῦ κτιρίου V ὁρίζονται πρὸς Β ἀπὸ δύο παράλληλους πλα-

3. ΠΑΕ 1987, 279 κέ., πίν. 192-3.

4. ΠΑΕ 1983, 362-3 πλακόστρωτο καὶ δωμάτια 9 καὶ 9A, παρ. πίν. ΙΣΤ', εἰκ. 5 (ὁρθογ. Κ 52-53) καὶ 6.

τεῖς τοίχους, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ὑπάρχει πλακόστρωτο πέρασμα (πλ. 1.60 μ.) με̐ φορά πρὸς τὰ Α, δηλαδὴ πρὸς τὴν πηγὴ τοῦ ἱεροῦ (πίν. 168-9 καὶ εἰκ. 1). Ὡστόσο δύσκολα προσδιορίζεται ἡ ἀκριβὴς λειτουργία αὐτοῦ τοῦ περάσματος, γιατί τὰ σωζόμενα στοιχεῖα εἶναι ἀνεπαρκή. Κατ' ἐπέκταση καὶ ὁ παραλληλισμός του με̐ τὸ ἀνάλογο κατὰ τὴ μορφή καὶ τὴν κατεύθυνση πλακόστρωτο κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ κτιρίου U εἶναι γιὰ τὴν ὥρα ἐπισηφλής (εἰκ. 3, συμβολὴ ὀρθογ. Η/Θ 49-50). Ἐξίσου προβληματικὴ παραμένει καὶ ἡ χρονολόγησις τοῦ κτιρίου V, γιατί καὶ φέτος δὲν βρέθηκε παλαιοναυτορικὴ κεραμευικὴ σὲ ἀδιατάρακτα στρώματα⁵. Τὰ λίγα παλαιοναυτορικὰ ὄστρακα ἀπὸ τὴν περιοχὴ ὅπου ἐντοπίστηκε τὸ κτίριο V δὲν ἀρκοῦν γιὰ τὴ χρονολόγησίν του στὴν περίοδο τῶν πρώτων ἀνακτόρων. Ἀν μάλιστα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ ὀφίτη —βάσεις κιόνων ἢ παραστάδων σχήματος Γ— ποὺ ὑπάρχουν ἐντοιχισμένα στοὺς τοίχους τοῦ κτιρίου U προέρχονται ἀπὸ τὸ σημαντικὸ οἰκοδόμημα V, ἡ χρονολόγησίν του στὴν ἀρχὴ τῆς περιόδου τῶν νέων ἀνακτόρων εἶναι ἀρκετὰ πιθανή, γιατί οἱ λίθινες βάσεις ἀπὸ ἐπιλεγμένο μάλισα ὑλικό, ὅπως ὁ ὀφίτης, προσιδιάζουν στὴ νεοναυτορικὴ ἀρχιτεκτονική⁶.

Ἀπὸ τὸν Ν τομέα, ἀλλὰ ἀπὸ ἀνάμεικτα στρώματα, στὰ ὁποῖα λίθοι κατεστραμμένων κτιρίων συνυπάρχουν με̐ κατάλοιπα τῆς ὑπαίθριας λατρείας (μαῦρο χῶμα, κόκαλα ζώων, καμένα ξύλα), προῆλθαν δύο τράπεζες προσφορῶν ἀπὸ ὀφίτη (πίν. 167β) καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο ὑλικὸ τμήμα ἐπιθήματος πεσσί-σκου⁷ καὶ τμήμα σφύρας, τῆς ὁποίας ἡ τελετουργικὴ χρῆσις εἶναι γνωστὴ ἀπὸ παραστάσεις τῆς μινωικῆς μικροτεχνίας⁸.

5. Βλ. *IIAE* 1987, 279 κέ.

6. J. MACENROE, *AJA* 86, 1982, 3-4· J. DRIESSEN, *Acta Archaeologica Lovanensia* 21, 1982, 27-92· J. W. GRAHAM, *The Palace of Crete* (1987) 94-99· C. PALYVOU, *Circulation Patterns in Minoan Architecture*· σὸν τόμο R. HÄGG καὶ N. MARINATOS, (ἐκδ.) *The Function of the Minoan Palaces* (1987), 195-201· αὐτόθι Y. TZEDAKIS καὶ S. CHRYSOLAKI 429-448.

7. Πρβ. με̐ τὸ εἰκονιζόμενο στὸ *Ἔργον* 1985, 76, εἰκ. 87 καὶ 89· ΛΕΜΠΕΣΗ, *IIAE* 1985, 278 εἰκ. 6, πίν. 136γ.

8. I. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *Τὰ σφραγίσματα τῶν Χανίων* (1977), 79, σημ. 2, ἀρ. 30, πίν. 4γ, 42-43.

Κεντρικός τομέας

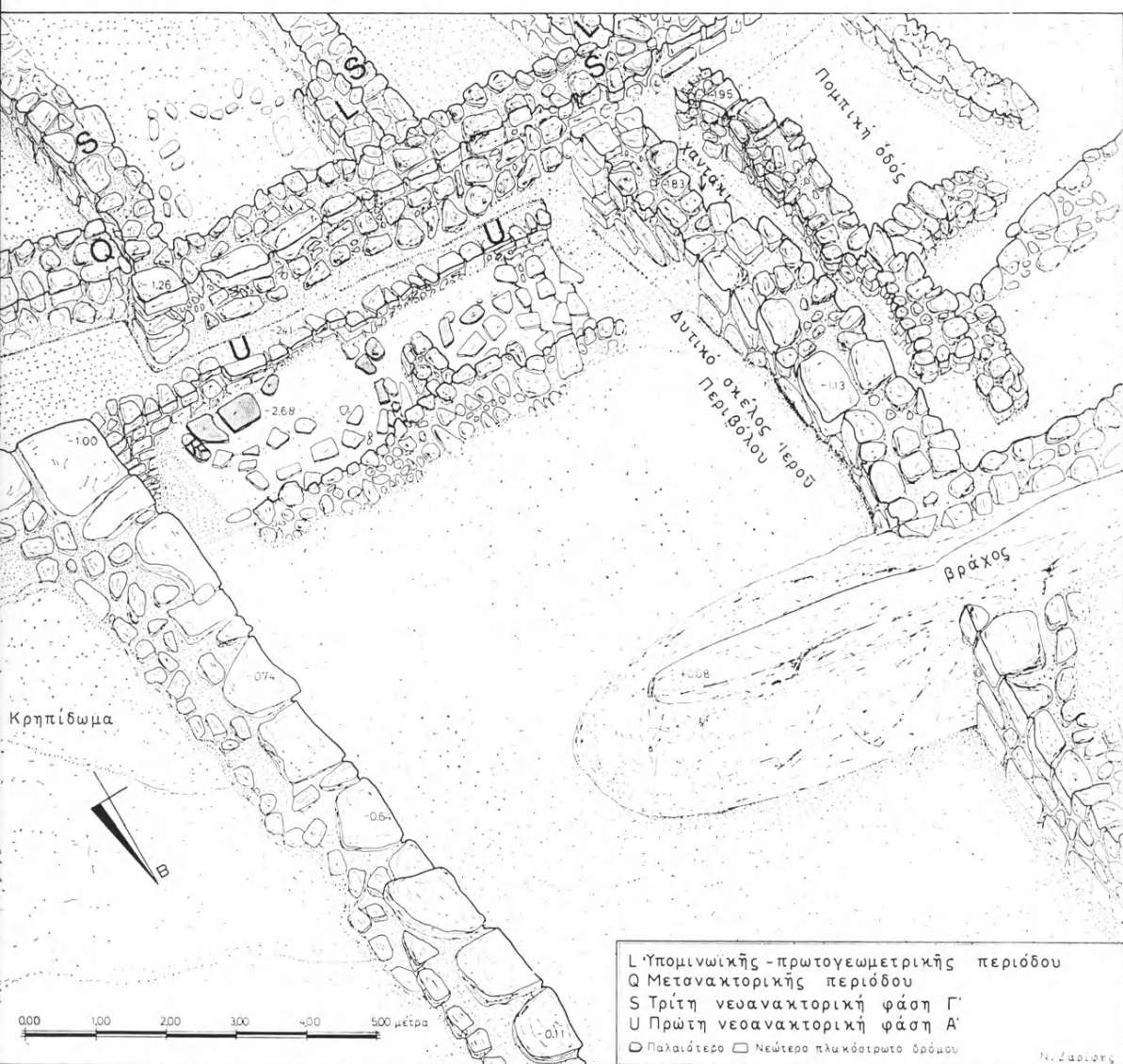
Τὸ γεγονός ὅτι στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης ὑπάρχει ἓνα οἰκοδόμημα παλαιότερο τοῦ κτιρίου U περιπλέκει τὸ πρόβλημα τῆς χρήσης αὐτοῦ τοῦ ἐκτεταμένου καὶ μὲ πολλὰ δωμάτια κτιρίου, τὸ ὁποῖο διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ τὸν ὑπαίθριο ἱερὸ περίβολο (Β' Φάση) ποὺ τὸ διαδέχθηκε στὴ νεοανακτορικὴ περίοδο.

Ἡ προσπάθεια τοῦ 1987 νὰ διερευνηθεῖ ἡ σχέση τοῦ περιβόλου μὲ τὸ κτίριο U ὡδήγησε στὴν ἀποκάλυψη τμήματος τοῦ βόρειου ἐξωτερικοῦ τοίχου του καὶ συνεχόμενου πλακόστρωτου δαπέδου (πλ. 2 μ.) μὲ φορὰ ἀπὸ τὰ Δ πρὸς τὰ Α (πίν. 168-9, ὁρθογ. Θ/Ι 49-50)⁹. Φέτος ἀποκαλύφθηκε μεγαλύτερο τμήμα τοῦ Β τοίχου καὶ τοῦ συνεχόμενου πλακόστρωτου, ποὺ εἶναι βαθμιδωτὸ στὸ νοτιότερο τμήμα του καὶ σώζεται σὲ μῆκος 5.60 μ. (πίν. 169). Οἱ ἐπιδιορθώσεις τῶν δαπέδων ποὺ παρουσιάζουν τὰ δωμάτια τοῦ κτιρίου U φαίνεται ὅτι ἐπεκτάθηκαν καὶ σὲ αὐτὴ τὴν ὑπαίθρια πρόσβαση: τὸ κατεστραμμένο πλακόστρωτο ἀνακαινίσθηκε μὲ πλακόστρωση ἀπὸ ἐξίσου καλοπελεκημένες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες (εἰκ. 3). Ἡ μορφή καὶ οἱ διαστάσεις αὐτῆς τῆς πρόσβασης ἐπιβάλλουν τὴν ταύτισή της μὲ δρόμο ποὺ θὰ ὡδηγοῦσε πρὸς τὰ Α, δηλαδὴ πρὸς τὴν πηγὴ. Ἡ μορφή ἀκριβῶς καὶ ὁ προσανατολισμὸς αὐτοῦ τοῦ δρόμου παραβάλλονται μὲ τὰ ἀντίστοιχα γνωρίσματα τῆς πομπικῆς ὁδοῦ τοῦ περιβόλου καὶ αὐτὴ ἡ ὁμοιότητα ἀποτελεῖ τὸ μόνο κοινὸ λειτουργικὸ στοιχεῖο ἀνάμεσα στὸν περίβολο καὶ στὸ κτίριο U.

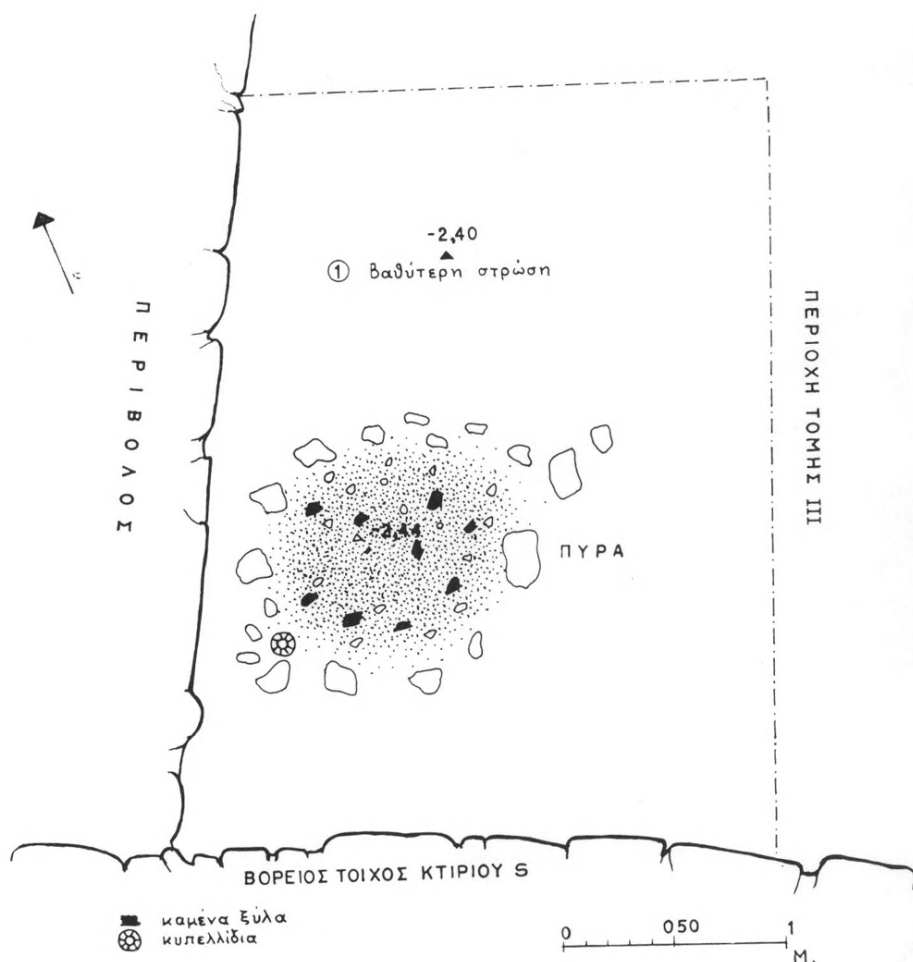
Τὸ σημεῖο ἀφετηρίας τοῦ σύγχρονου μὲ τὸ κτίριο U δρόμου παραμένει γιὰ τὴν ὥρα ἄγνωστο. Ὅπως τὸ Α τμήμα του ἀποκόπηκε ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ θεμελίωση τοῦ κρηπιδώματος (πίν. 168-9), ἔτσι καὶ τὸ Δ βρέθηκε ἀποκομμένο ἀπὸ τὸ ἀμφιπρόσωπο δυτικὸ σκέλος τοῦ περιβόλου καὶ τοῦ ὑπερκειμένου Β τοίχου τοῦ κτιρίου S. Ἡ στρωματογραφικὴ διαδοχὴ καὶ τῶν τριῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου προβάλλεται ἀνάγλυφα στὸ προοπτικὸ σχέδιο τῆς εἰκόνας 4.

Ὁ πλακόστρωτος δρόμος τῆς Α' ἀρχιτεκτονικῆς φάσης ἦταν καλυμμένος ἀπὸ νεοανακτορικὰ στρώματα ὑπαίθριας λατρείας, μέσα στὰ ὁποῖα ἀπομονώθηκε πυρήνας μιᾶς *in situ* ἱεροπραξίας: μικρὲς πέτρες σὲ ἀκανόνιστῃ ἐλλειψοειδῇ διάταξιν περικλείουν κατὰμαυρο χῶμα μὲ πολλὰ κατάλοιπα καμένων

9. ΠΑΕ 1987, 274 κέ., εἰκ. 2.

Εἰκ. 4. Προοπτικὸ τῶν τριῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου.

Εἰκ. 5. Πυρήνας ἔμπυρων ἱεροπραξιῶν (Φάση Β').

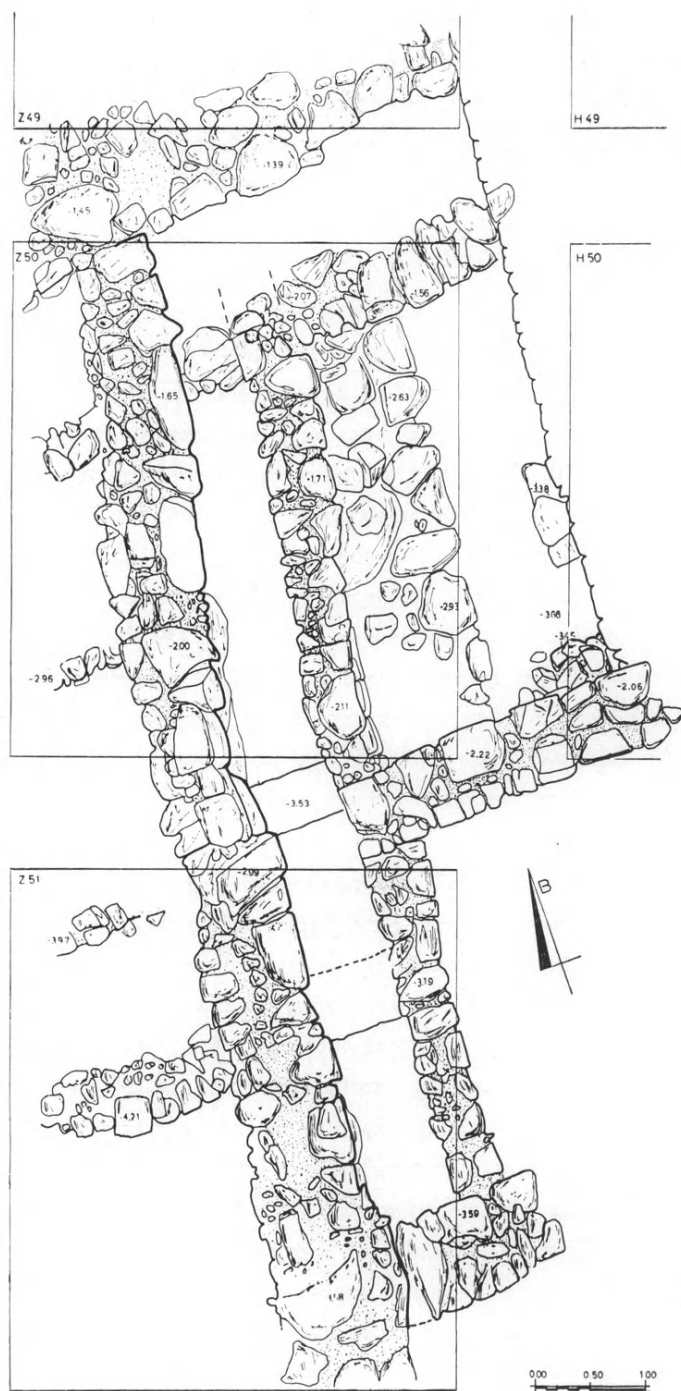
ξύλων, κόκαλα ζώων, ὅστρακα τελετουργικῶν ἀγγείων καὶ συστάδα μικροσκοπικῶν πήλινων κυπέλλων (εἰκ. 5). Ἐκτός ἀπὸ τὰ ἔχνη τῆς συγκεκριμένης ἱεροπραξίας, βρέθηκαν μέσα στὰ μαῦρα στρώματα μαζί με κόκαλα ζώων, με κατάλοιπα καμένων ξύλων, με ὅστρακα τελετουργικῶν ἀγγείων ἢ σκευῶν καὶ δώδεκα τράπεζες προσφορῶν ἀπὸ ὀφίτη ἢ πωρόλιθο, ἀκέραιες ἢ ἀποσπασματικά διατηρημένες· πέντε τμήματα ἀγγείων πόσεως ἀπὸ ὀφίτη καὶ ἀμυγδαλόσχημη

ταλισμανικὴ σφραγίδα ἀπὸ στεατίτη (πίν. 167δ). Εἶναι προφανές ὅτι τὰ στρώματα αὐτὰ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ὑπαίθρια λατρεία, ποὺ ἀσχοῦσαν οἱ πιστοὶ στὴ διάρκεια τῆς Β' ἀρχιτεκτονικῆς φάσης τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου στὴν ἐλεύθερη ἔκταση ἀνάμεσα στὸ κρηπίδωμα καὶ στὸ Δ σκέλος τοῦ περιβόλου.

Δυτικὸς τομέας

Μὲ τὴν ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς τὰ Δ, συγκεκριμένα στὰ ὀρθογώνια Z 50-51 (πίν. 168-9), ἐπισημάνθηκαν στὰ βαθύτερα στρώματα τμήματα ἀπὸ τρεῖς ἀντερεισματικούς τοίχους σὲ κλιμακωτὴ διάταξη ἀπὸ Ν πρὸς Β καὶ μὲ φορὰ ἀπὸ τὰ Δ πρὸς τὰ Α, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν ἰσάριθμα βαθμιδωτὰ ἄνδρα (πίν. 170β καὶ εἰκ. 6). Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἐπιφάνειά τους —μαῦρα στρώματα χρώματος μὲ κατάλοιπα καμένων ξύλων, κόκαλα ζώων, πῆλινα καὶ λίθινα τελετουργικά ἀγγεῖα καὶ σκεύη (πίν. 173α-γ)— σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ διάρθρωση τοῦ ἐλεύθερου χώρου μαρτυροῦν περιοχὴ ὑπαίθριας λατρείας, ποὺ συνδέεται πιθανότατα μὲ τὸ κτίριο U (Α' Φάση). Ὅπως ὅποτε χρειάζεται νὰ ἐπεκταθεῖ ἡ ἔρευνα πρὸς τὰ Δ, γιὰ νὰ ἐπαληθευθεῖ αὐτὴ ἡ σύνδεση καὶ νὰ ἔχομε πιὸ σαφὴ εἰκόνα τῆς μορφῆς καὶ τοῦ μεγέθους τῶν ἀνδρῶν. Ὡστόσο ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν λίθινων τραπεζῶν —11 ἀκέραιες καὶ ἀποσπασματικὰ διατηρημένες— ποὺ βρέθηκαν σὲ τόσο μικρὴ ἔκταση.

Ἄν ἡ θέση τῶν τριῶν ἀνδρῶν συνεκτιμηθεῖ μὲ τὸν προσανατολισμὸ τοῦ πλακόστρωτου δρόμου κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ κτιρίου U (εἰκ. 3), εἶναι πιθανὸ τὸ σημεῖο τῆς ἀφετηρίας του νὰ βρίσκεται κοντὰ στὰ ἄνδρα. Ἔτσι μὲ τὴν ὁδὸς τοῦ δρόμου πρὸς τὰ Α ἀποκαθίσταται ἡ σύνδεση τῆς πηγῆς μὲ τὸν χώρου τῆς ὑπαίθριας λατρείας. Ἀνάλογη, ἀλλὰ σαφῶς τροποποιημένη, σύνδεση τοῦ χώρου τῆς ὑπαίθριας λατρείας μὲ τὴν πηγὴ ὑπάρχει καὶ στὴν ὕστερη γεωμετρικὴ - πρώιμη ἀρχαϊκὴ περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ: τρία καὶ πάλι ἄνδρα, ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν τὴν ὑπαίθρια λατρεία μὲ πυρές, θυσίες ζώων καὶ ἀναθήματα, πλασιώνονται ἀπὸ χαντάκι καθαρμοῦ, στὸ ὁποῖο διοχετεύονταν τὸ νερὸ τῆς πηγῆς (πίν. 168-9, ἄνδρα I-III). Ἴσως ἡ ἰδέα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς διάρθρωσης ἐνὸς χώρου ὑπαίθριας λατρείας μὲ κλιμακωτὰ ἄνδρα ἐπιβίωσε στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης ἀπὸ τὴ νεοανακτορικὴ στὴ γεωμετρικὴ περίοδο, μὲ

Εἰκ. 6. Δ τομέας. Ἀρχιτεκτονικά κατάλοιπα τῶν φάσεων Α'-Γ'.

συνδυατικὸ κρίκο τὰ δύο ἄνδρα ΙΙΑ καὶ ΙΙΒ (πίν. 168-9, ὀρθογ. Κ/Λ 52-53)¹⁰. Ὡστόσο δὲν ἀποκλείεται οἱ ὁμοιότροπες ὑπαίθριες τελετουργίες, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ μορφολογία τοῦ ἐπικλινοῦς ἐδάφους, νὰ ὀδήγησαν σὲ ὅμοιες λύσεις. Τὴν πρώτη ἐρμηνεία στηρίζει τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἐπιβιώσεις στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης εἶναι πολλὲς καὶ πολυποικίλες, ἐνῶ τὴ δεύτερη ἐνισχύει ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ μορφολογία τοῦ ἐδάφους, πὺν ἐπέβαλε παρεκκλίσεις ἀπὸ τὸ προκαθορισμένο σχέδιο ἀκόμη καὶ σὲ σύνθετα κτίσματα τῆς ὑπαίθριας λατρείας¹¹, καθόρισε καὶ τὴ λύση τῶν ἀνδρῶν.

Πάνω στὰ νεοανακτορικὰ ἄνδρα (Α' Φάση) θεμελιώθηκε τοῖχος μήκους 9.80 μ., μὲ προσανατολισμὸ ἀπὸ Β πρὸς Ν, ὁ ὁποῖος συνδέεται μὲ τὴ ΒΔ πτέρυγα τοῦ κτιρίου S (Γ' Φάση, εἰκ. 6, πίν. 168-9). Τὸ μεγάλο πλάτος του (1 μ.) καὶ ἡ διαφορετικὴ τοιχοποιία τῶν δύο ὀψέων —τῆς Α σῶζεται ἕνας δόμος ἀπὸ ὀγκολίθους καὶ τῆς Δ δύο δόμοι ἀπὸ μικροὺς ἀργοὺς λίθους χωρὶς σαφὲς πρόσωπο— συνηγοροῦν γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ τοίχου ὡς ὀρίου ὑπαίθριου χώρου. Πρόκειται γιὰ τὸ Δ ὄριο τοῦ χώρου τῆς ὑπαίθριας λατρείας, ἡ ὁποία συνεχίστηκε νὰ ἀσκεῖται πάνω ἀπὸ τὸ κατεστραμμένο κρηπίδωμα, ὅταν στὸ τέλος τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου χτίστηκε τὸ κτίριο S (Γ' Φάση) στὴ ΝΔ πτέρυγα τοῦ ἱεροῦ περιβόλου (Β' Φάση). Ἡ χρῆση τοῦ κτιρίου S ἕως καὶ τὴν ΥΜ ΙΙΒ περίοδο¹² προϋποθέτει ὅτι καὶ ὁ τοῖχος-ὄριο τοῦ χώρου τῆς ὑπαίθριας λατρείας θὰ εἶχε τὴν ἴδια διάρκεια ζωῆς.

Στὸν ἴδιο τομέα καὶ συγκεκριμένα στὸ ὀρθογώνιο Z 49 (πίν. 168-9) ἐντοπίστηκαν τὸ 1987 ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα, πὺν δικαιολογοῦσαν τὴν ὑπόθεση ὅτι σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο βρίσκεται ἡ πρόσβαση στὴν πομπικὴ ὁδὸ τοῦ ἱεροῦ

10. Γιὰ τὰ ἄνδρα ΙΙΑ καὶ ΙΙΒ καὶ τὴν ἐπιφανῆ χρονολόγησή τους στὸ τέλος τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ βλ. ΠΑΕ 1981, 392 κέ., παρ. πίν. Κ' ΠΑΕ 1983, 357 κέ., παρ. πίν. ΙΣΤ'.

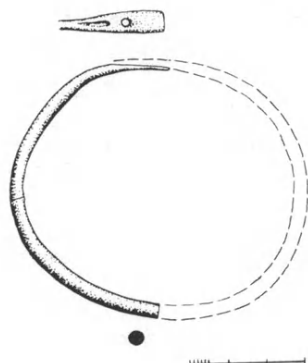
11. Γιὰ τὴν ἔμμεση καὶ πρόωρη ὁπωσδήποτε ἀποδοχὴ τῆς πρώτης ἐρμηνείας βλ. Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, Ἡ συνέχεια τῆς κρητομυκηναϊκῆς λατρείας. Ἐπιβιώσεις καὶ ἀναβιώσεις, ΑΕ 1981, 1-24, ἰδιαιτέρως 16-17. Γιὰ τὴ σχέση μορφολογία ἐδάφους καὶ ἱερὸς περίβολος: ΠΑΕ 1987, 277.

12. ΠΑΕ 1985, 269, πίν. 127δ, 128β, 129 γιὰ τὶς μετασκευὲς καὶ τὴ χρῆση τοῦ κτιρίου S ἕως τὴν ἀρχὴ τῆς ΥΜ ΙΙΓ περιόδου καὶ ΠΑΕ 1987, 284, σημ. 18, 19 γιὰ τὴ χρῆση τοῦ S στὴν ΙΙΓ περιοχὴ.

Εἰκ. 7α. Θραῦσμα χάλκινου ἐλάσματος.

Εἰκ. 7β. Χάλκινο βραχιόλι.

περιβόλου¹³. Φέτος ἐνισχύθηκε ἡ ὑπόθεση μὲ τὴν ἀποκάλυψη πρόσθετων ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων: τῆς πρὸς Β συνέχειας τοῦ Δ τοίχου ἀντιστήριξης τῆς πομπικῆς ὁδοῦ, ὅπως καὶ δύο ἐγκάρσιων πρὸς τὴν ὁδὸ ἀντερείσματικῶν τοιχείων μὲ φορὰ ἀπὸ τὰ Δ πρὸς τὰ Α (εἰκ. 6, ὀρθογ. Ζ 49-50). Τὰ δύο τοιχία ἀποτελοῦν πιθανότατα στοιχεῖα τῆς ὑποθεμελίωσης τοῦ δαπέδου τῆς πρόσβασης ποὺ ἔχει καταστραφεῖ, ὅπως καὶ τὸ συνεχόμενο πλακόστρωτο τοῦ Β τμήματος τῆς πομπικῆς ὁδοῦ.

Ἀνεξάντλητο θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι εἶναι τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης σὲ κινητὰ ἀντικείμενα ὅλων τῶν ἐποχῶν. Στὰ ἐπιφανειακὰ χώματα τῶν ὀρθογωνίων Ζ 50-51, προφανῶς στὰ χώματα ποὺ εἶχε βγάλει ὁ ἐκσκαφέας τὸ 1972 κατὰ τὴ διάνοιξη τοῦ ἀγροτικοῦ δρόμου ὁ ὁποῖος πέρασε μέσα ἀπὸ τὸ ἱερὸ¹⁴, βρέθηκαν τὰ ἀκόλουθα ἀντικείμενα: δύο θραύσματα χάλκινων ἐλασμάτων ἀπὸ ἰσάριθμα ὁμοιώματα ἐνδυμάτων¹⁵, τὸ πόδι ἀπὸ μικροσκοπικὸ χάλκινο λέβητα καὶ χάλκινο ἀναθηματικὸ ἐργαλεῖο ποὺ μοιάζει μὲ σπάτουλα καὶ ἀντιπροσωπεύεται μὲ πολλὰ παραδείγματα στὴ Σύμη. Ἐνα θραῦσμα χάλκινου ἐλάσματος παρουσιάζει ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ σφυρήλατη παράσταση σφίγγας (εἰκ. 7α), τῆς ὁποίας τὸ ἄμεσο

13. ΠΑΕ 1987, 272, εἰκ. 9.

14. ΠΑΕ 1972, 193 κέ. πίν. 177α, 178β, 179· ΠΑΕ 1973, 188 κέ. παρ. πίν. Ι'.

15. Πρβ. Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, *Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου* Ι. Χάλκινα κρητικὰ τορεύματα (1985) 73, πίν. 55.

χρονικά παράλληλο βρίσκεται σὲ κύπελλο τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς περιόδου ἀπὸ τὴν Κνωσό¹⁶. Ὁ μισὸς κρίκος ἀπὸ χάλκινο βραχιόλι (εἰκ. 7β) ἀνήκει σὲ ἓναν τύπο μὲ πλατιά διάδοση, ποὺ στὴν Ὀλυμπία ἀντιπροσωπεύεται μὲ παράδειγμα τῆς κλασικῆς περιόδου¹⁷ καὶ ἡ πρισματικὴ σφραγίδα ἀπὸ ὀρεία κρύσταλλο (πίν. 167δ) ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν ταλισμανικῶν.

Βόρειος τομέας

1. Περίβολος

Σημαντικότερα ἦταν τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς στὸν Β τομέα. Τὸ 1987 ἀποκαλύφθηκε ἡ ΒΔ γωνία τοῦ ἱεροῦ περιβόλου (Β' Φάση) καὶ μικρὰ τμήματα τοῦ Β σκέλους του¹⁸. Φέτος ἡ ἔρευνα στὰ ὀρθογώνια I 46 καὶ K, Λ 45 (πίν. 168-9) ἀποκάλυψε τὴν ἐπάνω σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ Β σκέλους τοῦ περιβόλου σὲ ὅλο του τὸ μῆκος, ποὺ φθάνει τὰ 23 μ. στὴν ἐσωτερικὴ του ὀψῃ καὶ εἶναι ἰδιαίτερα πλατὺς (εἰκ. 8) γιατί αὐτὸ τὸ σκέλος, ὅπως καὶ ἡ ΒΔ πτέρυγα τοῦ περιβόλου, λειτουργοῦσαν καὶ ὡς ἀντερίσματα τῶν Β ὑψηλῶν ἐπιχώσεων.

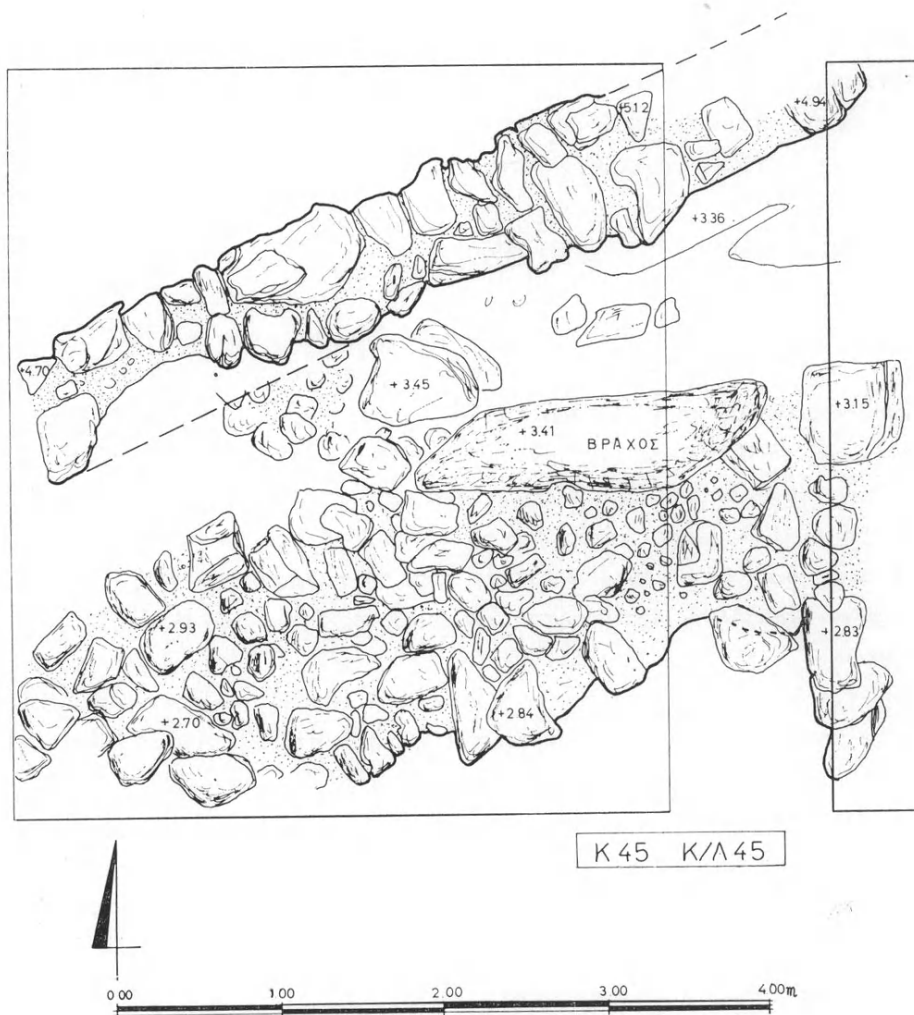
Ὡστόσο πιὸ σημαντικὴ ἦταν ἡ ἀποκάλυψη τῆς ΒΑ γωνίας του (εἰκ. 8): τώρα μπορεῖ νὰ ὑπολογιστεῖ μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια στὰ 529 τ.μ. τὸ συνολικὸ ἐμβαδὸν τῆς ὀρθογώνιας σχεδὸν ἑκτασης ποὺ περιέκλειε ὁ περίβολος.

Ἡ πηγὴ ἔμεινε σκοπίμα ἐξω ἀπὸ τὸν περίβολο, ἀφοῦ ἀπέχει μόλις 5 μ. ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία του καὶ ἐνσωματώνεται στὸ ἱερό σὲ μεταγενέστερη περίοδο τῆς λειτουργίας του. Ἀμφιπρόσωπος τοῖχος (πλ. 0.80-1 μ.), τοῦ ὁποῖου τμήματα διακρίνονται στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, παρακολουθεῖ σὲ ὑψηλότερο βέβαια ἐπίπεδο τῇ φορᾷ τοῦ Β σκέλους τοῦ ἱεροῦ περιβόλου, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται καὶ πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια του, πρὸς τὴ Δύση καὶ πρὸς τὴν Ἀνατολή (πίν. 168-9, ὀρθογ. E 47, Λ 47 καὶ εἰκ. 8). Μάλιστα ἡ πρὸς τὰ Α πορεία τοῦ ἀμφιπρόσωπου τοίχου περιλαμβάνει τὴν πηγὴ καὶ κατευθύνεται μὲ ἀνοιχτὴ καμπύλη

16. J. N. COLDSTREAM, *RA* 1982, 25-32, εἰκ. 1-2.

17. H. PHILIPP, *Bronzeschmuck aus Olympia*, *OlympForsch* XIII (1981) 215-6, ἀρ. 801, πίν. 50.

18. Βλ. *ΠΑΕ* 1987, 271 κέ.

Εἰκ. 8. Β τομέας. Ἡ ΒΑ γωνία τοῦ περιβόλου καὶ τμήμα τοῦ περιφερικοῦ τοίχου τοῦ ἱεροῦ.

πρὸς Ν, ὅπου καὶ χάνεται στὴν ἀποκομμένη παρυφή τοῦ φαραγγιοῦ, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ φυσικὸ ὄριο τοῦ ἱεροῦ πρὸς τὰ ΝΑ.

Ἡ ἐπίχωση ἀνάμεσα στὸν ἀμφιπρόσωπο τοῖχο καὶ τὸ Β σκέλος τοῦ περιβόλου στὰ ὀρθογώνια Θ, Ι, Κ 45-46 ἔδωσε μόνο προϊστορικὰ ὄστρακα. Ἐπομένως θὰ ἦταν εὐλογη ἡ χρονολόγηση τοῦ ἀμφιπρόσωπου τοίχου στὰ μετανακτορικὰ χρόνια. Ὡστόσο, αὐτὸ τὸ κριτήριο χρονολόγησης εἶναι στὴν προκει-

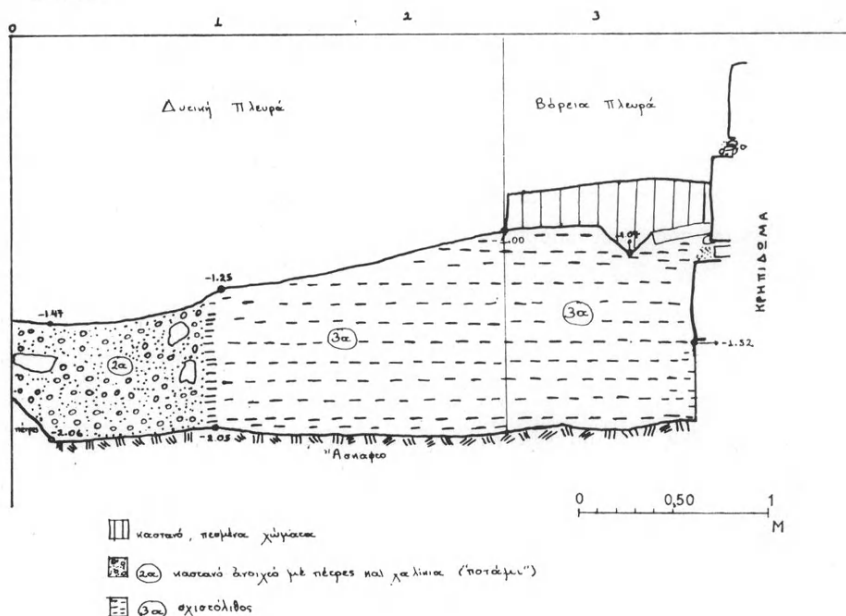
μένη περίπτωση ἐπισφαλές γιὰ δύο λόγους: 1) ἡ ἀπότομη κλίση τοῦ ἐδάφους ἀπὸ Β πρὸς Ν, ἐξαιτίας τῆς ὁποίας τὰ νερὰ τῆς βροχῆς συμπαρέσυραν μὲ τὰ χώματα καὶ ὅστρακα ἀπὸ ὑψηλότερα σημεῖα τῆς πλαγιᾶς, δίνει ἀνάμεικτα στρώματα (ἀπὸ ἓνα πῶδι πρωτομινωικῶν χυτρῶν βρέθηκε στὰ ἐπιφανειακὰ στρώματα τῶν ὀρθογωνίων Ε 47 καὶ Κ 45, πίν. 168-9)· 2) τὰ ἐλληνικὰ ὅστρακα στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης σπανίζουν σὲ σύγκριση μὲ τοὺς ὄγκους τῶν μινωικῶν καὶ γι' αὐτὸ ὁ παράγων «τύχη» γιὰ τὴν ἀπουσία ἐλληνικῆς κεραμεικῆς ἀπὸ τὴν ἐπίχωση ἔδρασης τοῦ ἀμφιπρόσωπου τοίχου δὲν ἀποκλείεται. Τὰ *ex sillentium* ἐπιχειρήματα εἶναι βέβαια ἐπισφαλῆ. Ἐπισφαλές εἶναι γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ τοίχου καὶ τὸ ἀκόλουθο κριτήριον ποὺ ἀφορᾷ στὴ χωροθέτησή του: ὁ τοῖχος περιβάλλει τὴν πηγὴ κατὰ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ νεροῦ τῆς πηγῆς, ποὺ περιτρέχει σὲ χαντάκι τὰ τρία ἄνδρα τῆς ὑπαίθριας λατρείας στὴν ὕστερη γεωμετρικὴ καὶ ἀρχαϊκὴ περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ (πίν. 168-9). Ἀλλὰ ἡ χωροταξικὴ σύνδεση τοῦ δίδυμου ὑπαίθρια λατρεία/νερὸ μπορεῖ νὰ ἀναπτύχθηκε καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ὕστερη γεωμετρικὴ περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ, ἀφοῦ καὶ τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα χαρακτηρίζουν τὴ λατρεία ἀπὸ τὴ νεοανακτορικὴ ἔως καὶ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ.

2. Κρηπίδωμα

Ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἔρευνας στὸ Β τμήμα αὐτῆς τῆς πελώριας κατασκευῆς, ποὺ ἀποτελεῖ τὸν πυρήνα τοῦ περιβόλου, παρεμποδίστηκε τὸ 1985 καὶ τὸ 1987 λόγῳ τοῦ ἀναβλύζοντος νεροῦ. Ἐπειδὴ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς μελέτης γιὰ τὴν ὑδρομάστευση τῆς γεωλογικῆς λεκάνης τοῦ ἱεροῦ καθυστέρει, ἐφαρμόστηκε μὲ ἐπιτυχία πρακτικὴ λύση γιὰ τὴν προσωρινὴ στεγανοποίησι τοῦ ὀρθογωνίου Κ 47 (πίν. 168-9). Ἡ περιοχὴ αὕτὴ ἐπιλέχθηκε γιὰ ἔρευνα, γιὰτὶ κρίθηκε ὅτι θὰ ἔδινε οὐσιαστικὰ στοιχεῖα, ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ἱστορικὴ ἐξέλιξη τοῦ ἱεροῦ, μιὰ καὶ βρίσκεται βόρεια ἀκριβῶς τῶν κτιρίων τοῦ 6ου καὶ 5ου αἰῶνα.

Παρὰ τίς εὐλογες προσδοκίαι καὶ παρόλο ποὺ ἓνα στρώμα πλούσιο σὲ κεραμίδες —στρωτῆρες καὶ καλυπτῆρες— προανέγγελλε τὴν παρουσίαν στεγασμένου κτιρίου, δὲν βρέθηκε οὔτε ἕχνος ἀπὸ τὸ ἀναμενόμενο κτίριο. Τὰ μόνον ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν ἀνήκουν στὸν Β τοῖχο τοῦ κρηπίδωματος καὶ στὸ Α σκέλος του (πίν. 172α). Τὸ κρηπίδωμα κάλυπτε παχύτατο στρώμα θυσῶν ἀπὸ μαῦρο χῶμα, κατάλοιπα καμένων ξύλων καὶ κόκαλα

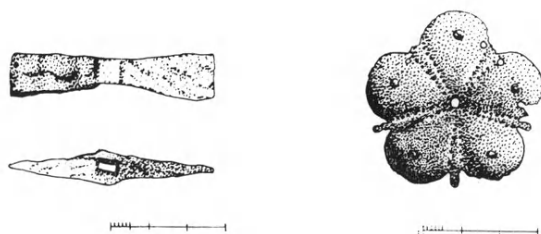
ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣΙ
17-6-88

Εικ. 9. Τομή V, ὀρθογώνιο Θ 48.

ζώων, ἀπὸ μινωικά καὶ ἑλληνικά ὄστρακα καὶ ἀναθήματα. Μὲ τὴν ἀφαίρεση αὐτοῦ τοῦ στρώματος φάνηκε τὸ νεκρὸ χαλαρὸ προσχωσιγενὲς ἔδαφος, ποὺ ἀναφέρεται ἐπανειλημμένα στὰ ἡμερολόγια τῆς ἀνασκαφῆς σὰν «ποτάμι», γιὰ λόγους συντομίας, καὶ ποὺ ἔχει βρεθεῖ στὸ τέλος πάντα τῶν MM III/ΥΜ I στρωμάτων σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ ἱεροῦ, ἰδιαίτερα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κρηπιδώματος.

Στὸ ἐρώτημα ἂν πρόκειται γιὰ φερτὸ χῶμα, δηλαδὴ τεχνητὸ μπάζωμα, ἢ γιὰ φυσικὸ γεωλογικὸ στρώμα δὲν ἔδωσαν ἀπάντηση οἱ γεωλόγοι οὔτε οἱ χημικοὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τσιμεντοποιημένης μάζας ὁμοίας σύστασης. Ὅριστικὴ λύση ἔδωσε ἡ τομὴ V, ποὺ ἔγινε στὸ ὀρθογώνιο Θ 48 (πίν. 168-9) κατὰ μῆκος τμήματος τῆς Δ ὀψης τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ κρηπιδώματος. Ἡ τομὴ ἔδειξε ὅτι πρόκειται γιὰ γεωλογικὸ στρώμα ποὺ ὑπεισέρχεται στὰ κενὰ τοῦ γεωλογικοῦ ἐπίσης στρώματος τοῦ σχιστολίθου (εἰκ. 9) καὶ ὅτι σὲ αὐτὰ τὰ δύο ἄνισες συνεκτικότητας στρώματα ἀνοίχθηκαν τὰ θεμέλια τῶν τοίχων τοῦ

Εἰκ. 10. α. Χάλκινος ρόδακας. β. Σιδερένιος πέλεκας.

κρηπιδώματος. Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα ἀποσαφηνίζονται δομικὲς ἰδιοτυπίες τοῦ κρηπιδώματος: ἐπειδὴ ὁ σταθερὸς σχιστόλιθος στὴν περιοχὴ τῆς ἐξωτερικῆς ΒΔ γωνίας ἀπαντᾷ σὲ πολὺ μικρότερο βάθος ἀπ' ὅσο τῆς ΝΔ, δὲν χρειάστηκε γιὰ τὸ Β τοῖχος τόσο ἰσχυρὴ θεμελίωση ὅσο γιὰ τὸ Ν. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο καὶ ὁ Δ τοῖχος ἔχει ἓνα θεμέλιο δόμο στὴ Β ἄκρη του (πίν. 172β), ἐνῶ στὰ νότια ἡ θεμελίωση ξεπερνᾷ τοὺς τρεῖς δόμους. Στὸ ἀσταθὲς προσχωσιγενὲς στρώμα, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸν πυρήνα τοῦ κρηπιδώματος, δὲν χρειάστηκε νὰ γίνεи κάποια ἐπέμβαση, γιατί ὁ πυρήνας τοῦ κρηπιδώματος δὲν δεχόταν κατακόρυφες πιέσεις ἀπὸ φέροντα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα. Ἐγκλωβισμένο τὸ φυσικὸ αὐτὸ γέμισμα στοὺς ἰσχυροὺς τοίχους τοῦ κρηπιδώματος μεταβαλλόταν σὲ ἀσφαλὲς ὑπόστρωμα-φορέα τοῦ δαπέδου του, τὸ ὑποῖο δὲν σώθηκε.

Ἡ καταστροφὴ τοῦ κρηπιδώματος ἔφθασε στὴ ΒΑ πτέρυγα ἕως τὸν κατώτερο δόμο (πίν. 172α). Γι' αὐτὸ καὶ τὸ ἀνάμεικτο στρώμα τῆς ὑπαίθριας λατρείας ἀπὸ μαῦρο χῶμα, κόκαλα ζώων καὶ κατάλοιπα καμένων ξύλων φθάνει ὡς τὸ φυσικὸ προσχωσιγενὲς ἔδαφος. Χαρακτηριστικὸ δεῖγμα αὐτῆς τῆς ἀνάμειξης, ἡ ὁποία ἔχει ἐπισημανθεῖ ἐπανειλημμένα σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ ἱεροῦ, εἶναι ἡ ἀνεύρεση καὶ συγκόλληση δύο θραυσμάτων κεραμικοῦ τροχοῦ (πίν. 173ε), ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα βρέθηκε στὸ ὀρθογώνιο Κ 47 καὶ τὸ ἄλλο στὸ Η 50 (πίν. 168-9) σὲ στρώμα ὅμοιας σύστασης. Ἔτσι δὲν ἐκπλήσσει πιά ἡ παρουσία νεοανακτορικῶν κυπέλλων μὲ πῶμα πίθου τοῦ 7ου αἰ. (πίν. 173δ, ζ-ζ), οὔτε ἡ συνένεση τῶν ἀκόλουθων ἀντικειμένων στὸ μαῦρο χῶμα τοῦ στρώματος ποὺ κάλυπτε τὴ ΒΑ περιοχὴ τοῦ κρηπιδώματος: ἓνα πῆλινο προσωπεῖο τῆς μέσης δαιδαλικῆς περιόδου (σωζ. ὕψος 9 ἐκ., πίν. 176α) προστίθεται στὴ σειρὰ αὐτῆς τῆς κα-

τηγορίας ἀναθήματος πού ἔχει δώσει τὸ ἱερό¹⁹. τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ γεωμετρικῆς περιόδου μετάλλινα ἀναθήματα εἶναι πέντε χάλκινα ἀσπίδια, χάλκινος περίτμητος ρόδακας (εἰκ. 10α), δύο χάλκινες καὶ ἰσάριθμες σιδερένιες περόνες, σιδερένιος πέλεκυς (εἰκ. 10β) καὶ ὀκτὼ χάλκινα εἰδώλια τετραπόδων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ξεχωρίζουν οἱ ταῦροι μὲ τὴν καλὴ ποιότητα καὶ τὴ φυσιοκρατικὴ διατύπωση τῶν ἐπὶ μέρους ἀνατομικῶν στοιχείων (πίν. 176β). τῇ διακοσμητικῇ ἀντίληψῃ τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου ἀντιπροσωπεύουν τὰ πολλὰ θαυράσματα ἀπὸ δύο τουλάχιστον χάλκινα ταινιωτὰ διαδήματα, ὅπου ἔχουν σφυρηλατηθεῖ στικτὰ τρίγωνα σὲ συνεχὴ σειρὰ ἀνάμεσα στὶς στικτὲς παρυφές κάθε διαδήματος· τῇ μετανакτορικῇ περίδῳ ἀντιπροσωπεύουν δεκαεπτὰ θαυράσματα ἀπὸ τροχήλατα βοοειδῆ καὶ τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου ἀναφέρονται δύο σημαντικότερα ἀναθήματα. Μία τράπεζα προσφορῶν στρογγυλοῦ τύπου μὲ ὑψηλὸ πόδι ἀπὸ ὀφίτη (ὕψος 13 ἐκ., πίν. 177α), πού ξεχωρίζει ἀπὸ τὶς ἄλλες δεκατρεῖς τράπεζες τοῦ Β τομέα, γιατί φέρει ἐπιγραφὴ ἀπὸ 12 σημεῖα τῆς Γραμμικῆς Α γράφῃς (πίν. 177β). Προσφορὰ ἐξέχοντος πιστοῦ θὰ ἦταν καὶ τὸ χάλκινο εἰδώλιο λάτρη στὸ ὁποῖο συνδυάζεται τέλεια ἡ ἔκφραση σεβασμοῦ πρὸς τὸ θεῖον μὲ τὴν ἀκριβῆ διατύπωση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου (ὕψος 16.5 ἐκ., πίν. 174). Ἡ συναπεικόνιση τοῦ μινωικοῦ λάτρη μὲ τὸ δαιδαλικὸ προσωπεῖο (πίν. 174, 176α) πείθει καλύτερα γιὰ τὴ «μινωίζουσα» χοροὶα τῶν κρητικῶν ἔργων τοῦ 7ου αἰ. ἀπὸ κάθε σχετικὸ σχολιασμό. Μὲ τὴν ἀνεύρεση τοῦ λατρευτῆ σὲ ἀνάμεικτο στρῶμα ἀλλὰ μέσα στὰ ὅρια τοῦ ἱεροῦ περιβόλου (πίν. 175) ἐπικυρώνεται γιὰ δεύτερη φορὰ ἡ ἄμεση σύνδεση τῆς λειτουργίας αὐτοῦ τοῦ ὑπαίθριου συγκροτήματος μὲ τὴν ἀνάθεση χάλκινων εἰδωλίων ἀνδρικῶν μορφῶν²⁰.

3. Συμπεράσματα

Εἶναι βέβαιο πᾶς ὅτι τὸ μνημειακῶν διαστάσεων ὑπαίθριο συγκρότημα τῆς Β' ἀρχιτεκτονικῆς φάσης τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία εὐδιάκριτα, ἀλλὰ ὀργανικὰ συνδεδεμένα στοιχεῖα — τὴν πομπικὴ ὁδὸ, τὸν περιβόλο καὶ τὸ κρηπίδωμα (πίν. 168-9) — σχεδιάστηκε γιὰ τὴν τέλεση ἱε-

19. Βλ. ΠΑΕ 1974, 226-7, πίν. 169α-β.

20. Βλ. ΠΑΕ 1987, 288 κέ., πίν. 198β.

ροπραξιῶν, μὲ τίς ὁποῖες ἦταν συνυφασμένες καὶ οἱ θυσίαι ζώων. Τὸ τεράστιο μέγεθος τοῦ κρηπιδώματος (μῆκος Δ πλευρᾶς 12.10μ. καὶ Β πλευρᾶς 12.03 μ.) ἀποκλείει τὴ λειτουργία του ὡς βωμοῦ γιὰ θυσίαι ἢ ἐναποθέσεις προσφορῶν. Ὑπάρχουν πολλὰ καὶ σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ταύτιση αὐτῆς τῆς κατασκευῆς μὲ κρηπίδωμα ποὺ θὰ λειτουργοῦσε ὡς βᾶθρο τελετῶν.

Αὕτῃ τὴν ταύτιση ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ θέση ποὺ κατέχει τὸ κρηπίδωμα μέσα στὸν περίβολο, ἡ ὁποία προσδιορίστηκε φέτος ἐπακριβῶς: τὸ κρηπίδωμα δὲν χτίστηκε στὸ κέντρο τοῦ περιβόλου, ἀλλὰ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν Α πλευρά του, ἀφήνοντας ἐλεύθερη μεγάλη ἔκταση πρὸς τὰ Ν, τὰ Δ καὶ πρὸς Β· περίβολος καὶ κρηπίδωμα εἶχαν εἴσοδο ἀπὸ τὰ Α καὶ εἶναι πιθανὸ νὰ ἦταν προσιτὸ τὸ ὑψηλὸ κρηπίδωμα μὲ κεκλιμένο ἐπίπεδο, ἂν πρόσβαση αὐτῆς τῆς μορφῆς δικαιολογεῖ τὴ διαφορετικὴ τοιχοδομία καὶ τὸ μειωμένο πλάτος τοῦ Α τμήματος τοῦ Β τοῖχου (πίν. 168-9, ὀρθογ. I/K 47). Γενικὰ ἡ μορφή τοῦ κρηπιδώματος δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιὰ ὑπερυψωμένη ἐπιβλητικὴ κατασκευή, ποὺ σχεδιάστηκε γιὰ νὰ δέχεται πολλὰ ἄτομα-θεατὲς τῶν τελουμένων ἱεροπραξιῶν στὸν γύρω ἐλεύθερο χώρο ποὺ ὀρίζει ὁ περίβολος.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πηγὴ δὲν ἀποτελοῦσε συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ περιβόλου, ἐνῶ σὲ μεταγενέστερες περιόδους τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ περικλείεται ἀπὸ περιφερικὸ τοῖχο, δείχνει ὅτι ὁ ἱερὸς περίβολος δὲν ταυτίζεται μὲ τὸν τοῖχο ποὺ περιβάλλει συνήθως ἱερὰ ἢ τεμένη. Γιὰ τὴν εἰδικὴ λειτουργία καὶ τὰ ιδιότυπα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τοῦ ἱεροῦ περιβόλου τῆς Σύμης, τὰ παράλληλά του καὶ τὴν ἀποδέσμευση τοῦ ὅρου ἱερὸς περίβολος (sacred enclosure) ἀπὸ τὸν τοῖχο, ποὺ ὀρίζει τὴν ἔκταση ἐνὸς ἱεροῦ, γίνεται λόγος σὲ ἄρθρο γιὰ ζητήματα τῆς μινωικῆς λατρείας μὲ βάση τὰ δεδομένα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης²¹.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ

21. A. LEBESSI καὶ P. MUHLY, Aspects of Minoan Cult. Sacred Enclosures. The Evidence from Syme, *AA* 1990, 315-336, εἰκ. 1-25.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Ἡ δημοσιευτική δράση τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1988 δὲν ἦταν αὐτὴ ποὺ ἐπιθυμοῦμε καὶ τοῦτο ὀφείλεται στὶς γνωστὲς ἀνωμαλίες. Παρὰ ταῦτα κυκλοφορήθηκαν τὸ *Ἔργον* τοῦ 1987 ποὺ εἶχε προετοιμαστεῖ ζῶντος τοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ, τὸ βιβλίο τῆς καθηγητρίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Χρυσούλας Καρδαρά, *Ἀφροδίτη Ἐρυνκίνη* καὶ τὸ βιβλίο τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Σύδνεϋ Ἀλεξάνδρου Καμπίτογλου, *Ζαγορά 2*.

Ἡ καινοτομία τῆς Ἑταιρείας ὅμως στὰ δημοσιεύματα κατὰ τὸ 1988 εἶναι ἡ ἵδρυση καὶ ἐκδοση ἐνὸς νέου περιοδικοῦ τῆς, τοῦ *Ενημερωτικοῦ Δελτίου τῶν Ἑταίρων (ΕΔΑΕ)*, τοῦ ὁποίου ἤδη ἔχει ἐκδοθεῖ καὶ τὸ τρίτο τεῦχος. Μὲ τὸ νέο περιοδικό, ποὺ ἔχει ὡς σκοπὸ κυρίως τὴν ἐνημέρωση τῶν ἐταίρων στὰ θέματα τῆς Ἑταιρείας, ἀποβλέπουμε καὶ στὴν καλλιέργεια καὶ στὴν ἀνάπτυξη ἐνὸς κλάδου τῆς ἀρχαιογνωσίας, τῆς ἱστορίας τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

Α' ΤΑΚΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1988

Τὴν 15ην Μαΐου 1988 (τοῦ χιλιοστοῦ ἑννεακοσιοστοῦ ὀγδοηκοστοῦ ὀγδοῦ ἔτους) ἡμέρα τῆς ἑβδομάδας Κυριακή καὶ ὥρα 11 π.μ. συνῆλθαν στὴν Ἀθήνα, στὸ μέγαρο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ὁδὸς Πανεπιστημίου 22, οἱ ἑταῖροι αὐτῆς, σὲ πρώτη τακτικὴ Συνέλευση. Ἐκ τῶν περιλαμβανομένων στὸν ἐκλογικὸ κατὰλογο τοῦ ἔτους 1988 ὑπέγραψαν τὴν προσαρτημένη κατὰ-σταση 234 ἑταῖροι, οἱ ἐξῆς: 219 Μελισσηνοῦ Χριστίνα, 4 Τζάχου-Ἀλεξανδρῆ Ὀλγα, 141 Κεραμόπουλλος Δημήτριος, 131 Καρανίκος Αὐρήλιος, 249 Μπουφίδης Νικ., 369 Συριόπουλος Κων., 142 Κισκύρας Δημ., Βαλάσης Θωμᾶς, 298 Παπαπάνος Κων., 181 Κυριακουλάκος Παν., 326 Πουλατζᾶς Ἰωάν., 204 Λουρίδης Ὁρέστης, 151 Κονοφάγος Κων., 58 Γιούρη Εὐγ., 184 Κωνσταντίνου Ἰωάννα, 93 Ζακυθινὸς Διον., 290 Παπαϊωάννου Ἀγγελος, 320 Πλάτων Νικόλαος, 415 Χατζημιχάλη Ἰωάννα, 399 Φάκλαρης Παναγιώτης, 88 Matrona Egon, 264 Ξυλᾶ Σταματία, 307 Πατέρας Γεώργιος, 279 Πάντος Πάντος, 120 Καλογεροπούλου Ἀθηνᾶ, 341 Σακελλαρίου Μιχαήλ Β., 340 Σακελλαρίου Ἀγνή, 262 Ντούμας Χρῖστος, 92 Ἐφραίμογλου Οὐρανία, 169 Κουταλίδης Τρύφων, 344 Σαραντόπουλος Κωνσταντῖνος, 277 Παντελίδου-Γκόφα Μαρία, 251 Μπρούσκαρη Μαρία, 331 Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη Εὐαγγελία, 407 Χαιρέτη Μαρία, 332 Ραυτοπούλου Ἐλῆνα, 223α Μίκας Νικόλαος, 135 Καροῦσος Γεώργιος, 411 Χαραμῆ Ἀγγέλα, 115 Καλλίας Κωνσταντῖνος, 282 Παπαδημητρίου Τάσος, 211 Μαραγκοῦ Λίλα, 8 Ἀνδρειωμένου Ἀγγελική, 20 Βαγιακάκος Δικαῖος, 242 Μπέξη Ἐλένη, 345 Σεργόπουλος Γεώργιος, 416 Χατζημιχάλης Ἰωάννης, 405 Φυλακτόπουλος Γεώργιος, 217 Μαυρολέων Βασίλειος, 143 Κοκολάκης Μίνως, 51 Γεωργακόπουλος Βασίλειος, 385 Τρυπάνης Κωνσταντῖνος, 44 Βούλγαρης Χρῆστος, 336 Ρωμιοπούλου Αἰκατερίνη, 299 Παπαποστόλου Ἰωάννης, 218 Μαυρομμάτη Μαρία Ἀ., 37 Βοβολίνης Σπυρίδων, 395 Τσιροπινᾶς Δημήτριος, 396 Τσίτουρας Δη-

μήτριος, 76 Δεληβορριᾶς Ἀγγελος, 19 Βαβρίτσας Ἀνδρέας, 47 Γαλλῆς Κωνσταντῖνος, 366 Στεργιόπουλος Φώτιος, 314 Πετράκος Βασίλειος, 191 Λαμπρινουδάκης Βασίλειος, 318 Πηλαβάκης Ἀριστείδης, 36 Βλάχος Γεράσιμος, 201 Λούβαρης Νικόλαος, 137 Κασκαρέλης Διονύσιος, 272 Πάλλας Δημήτριος, 420 Χριστοδούλου Γεώργιος, 113 Καθάρειος Χρίστος, 414 Χατζηκακίδης Ἀθανάσιος, 388 Τσαντίλας Ἰωάννης, 132 Καρδαρᾶ Χρυσούλα, 70 Δάκαρης Σωτήριος, 343 Σαπουνᾶς Θωμᾶς, 342 Σαμπεταί Ραφαήλ, 196 Λεμπέση Ἀγγελική, 337 Σακελλαράκη-Σαπουνᾶ Ἐφη, 22 Βάλδικιρχ-Κοτιώνη Ἀλεξάνδρα, 105 Θεοχάρη Μαρία, 382 Τριανταφυλλόπουλος Δημ., 375 Τζαννετάτος Θησεύς, 45 Βρανούσης Λέανδρος, 423 Χωρέμης Ἀγγελος, 327 Πουλιανός Ἀρης, 355 Σκιλάρντι Δημήτριος, 166 Κουμανούδης Ἰωάννης, 12 Ἀπέργης Μάκης, 370 Σχοινιωτάκης Ἐμμανουήλ, 161 Κοσμάς Γεώργιος, 178 Κυριαζῆ Ἡλέκτρα, 123 Καμπόλη Ἄννα, 186 Κωττάκης Μιχαήλ, 422 Χριστοδούλου Δωροθέα, 153 Κοντολέοντος Εὐρυδίκη, 224 Μιράσγεζη Μαρία, 412 Χατζῆ Δέσποινα, 96 Ζερβουδάκη Ἡώς, 286 Παπαδοπούλου Αἰτσα, 295 Παπαμιχαήλ-Κουτρούμπα Ἄννα, 234 Μούσουλους Λουκᾶς, 358 Σπηλιωτόπουλος Ἐπαμεινώνδας, 99 Ζοῦμπος Ἀναστάσιος, 62 Γουλανδρῆ Αἰκατερίνη Ν., 419 Χρήστου Χρύσανθος, 287 Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου Φωτεινή, 171 Κουτρούμπας Δημήτριος, 328 Πουρναρόπουλος Γεώργιος, 283 Παπαδόπουλος Ἀθανάσιος, 53 Γεωργίου Παῦλος, 41 Βότση-Κρυστάλλη Καλλιόπη, 210 Μαντζώρου Ἐλπίς, 148 Κόκκου Ἀγγελική, 195 Λέκκας Εὐάγγελος, 56 Γιαννακόπουλος Γεώργιος, 43 Βουδούρογλου Ξενοφῶν, 15 Ἀρβανίτης Ἀθανάσιος, 350 Σῖνος Στέφανος, 391 Τσιγαρίδας Εὐθύμιος, 417 Χατζηνικολάου Ἄννα, 77 Δεσπίνης Γεώργιος, 188 Λαζαρίδης Παῦλος, 241 Μπαμπινιώτης Γεώργιος, 384 Τριάντη Ἀλίκη, 228 Μιχαηλίδης-Νουάρος Γεώργιος, 85 Δρανδάκης Νικόλαος, 357 Σολομωνίδης Γεώργιος, 174 Κριτζᾶς Χαράλαμπος, 304 Παπίδας Λεωνίδας, 255 Νικολάου Γεώργιος, 349 Σιμωνᾶς Παναγιώτης, 308 Παυλάκης Ἰωάννης, 104 Θεοδοσίου Ἀγγελος, 199 Λιβαδάρας Νικόλαος, 421 Χριστόπουλος Παναγιώτης, 330 Προμπονᾶς Ἰωάννης, 14 Ἀραβαντινός Διονύσιος, 61 Γκόφας Δημήτριος, 270 Οἰκονόμου Ἡλίας, 173 Κριμπᾶς Κωνσταντῖνος, 119 Καλλιγᾶς Πέτρος, 101 Ζώρα Καλλιόπη, 315 Πετρώτης Ἀργύρης, 114 Καλλέρης Ἰωάννης, 367 Στράτου Νία, 380 Τουρτόγλου Μενέλαος, 38 Βοκοτόπουλος Παναγιώτης, 163 Κούκου Ἑλένη, 128 Καράγιωργα-Σταθακοπούλου Θεοδώρα, 160 Κοσμόπουλος Μιχάλης, 236 Μουστάκας Χαράλαμπος,

383 Τριανταφυλλόπουλος Ἰωάννης, 311 Πέννας Χαράλαμπος, 394 Τσιρίγου Δημήτρα, 390 Τσαρουχᾶς Βάγιας, 176 Κυριαζῆ Ἀβὰ, 177 Κυριαζῆ Ἀγγέλα, 192 Λαναρᾶς Χρῆστος, 293 Παπαμιχαήλ Μιχαήλ, 221 Μεταξᾶς Ἀνδρέας, 313 Περαντίνος Νικόλαος, 317 Πέτσας Φώτιος, 27 Βασιλείου Ἰωάννης, 258 Νικονᾶνος Νικόλαος, 379 Τουράτσογλου Ἰωάννης, 278 Παντερμαλῆς Δημήτριος, 289 Παπαθανασόπουλος Γεώργιος, 65 Γριτσόπουλος Τάσος, 103 Θέμελης Πέτρος, 247 Μπουραζέλης Κωνσταντῖνος, 265 Ευλᾶς Μάρκος, 267 Οἰκονομίδου Ἀδαμαντία, 79 Δημακόπουλος Ἰορδάνης, 374 Τζαβέλλα Τερψιχόρη-Χαρά, 424 Ψαρούδα-Μπενάκη Ἀννα, 146 Κοκκολιάδης Σπυρίδων, 276 Πανταζόπουλος Νικόλαος, 261 Ντίνα Ἀσπασία, 133 Καρέτσου-Ἰωαννίδου Ἀλεξάνδρα, 263 Ευλᾶ Κυριακή, 155 Κοντοῦ-Θεοφανοπούλου Δημήτρα, 346 Σημαντώνη-Μπουρνιᾶ Εὐαγγελία, 154 Κοντὸς Παναγιώτης, 347 Σιαφάκας Ἀναστάσιος, 197 Λεμπέσης Γεώργιος, 165 Κουλεῖμάνη-Βοκοτοπούλου Ἰουλία, 408 Χαλιωρῆς Χριστόδουλος, 322 Πολέμης Δημήτριος, 94 Ζαφειρόπουλος Ἀλέξανδρος, 233 Μουρίκη Ντούλα, 167 Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου Ἐλένη, 17 Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ Παναγιώτα, 254 Νικολαΐδου-Κουρκουτίδου Εὐτυχία, 305 Παρλαμᾶ Στυλιανή, 109 Θωμόπουλος Θεόδωρος, 376 Τζεδάκις Ἰωάννης, 33 Βέρτη-Καλοπίση Σοφία, 147 Κοκκοροῦ-Ἀλευρᾶ Γεωργία, 208 Μανούσακας Μανούσος, 257 Νικολόπουλος Παναγιώτης, 288 Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Καλλιόπη, 75 Δεκουλάκου Ἰφιγένεια, 13 Ἀποστολίδης Νικόλαος, 285 Παπαδόπουλος Στυλιανός, 392 Τσιμπίδης-Πεντάζος Εὐάγγελος, 239 Μπακιρτζῆς Χαράλαμπος, 74 Δεληγιάννη-Δωρῆ Ἐλένη, 226 Μιχαλᾶ Νίκη-Ἐλευθερία, 78 Δεσποτοπούλου-Τσακατῖα Ὀλγα, 312 Πέππα-Δελμούζου Κωνσταντῖνα, 118 Καλλιγᾶς Παῦλος, 207 Μανάφης Κωνσταντῖνος, 11 Ἀντουράκης Γεώργιος, 175 Κροντηρᾶ-Νασούφη Ἀήδα, 227 Μιχαηλίδης Μύρων, 24 Βαρελᾶ Μαρία, 190 Ἀλή Ἐνυ, 297 Παπαντωνίου Ροζαλίνδη, 296 Παπαντωνίου Ἐλπιδοφόρος, 316 Πετρουνάκος Γεώργιος, 232 Μολοκότος Μάριος, 348 Σιμόπουλος Ἀρης, 203 Λουκᾶς Ἰωάννης, 324 Πολίτης Χαράλαμπος, 25 Βαρουφάκης Γεώργιος, 266 Οekland-Παπαδάκη Στυλιανή, 67 Δαβάρας Κωνσταντῖνος, 273 Παναγιωτίδου Μαρία, 82 Δημητροκάλλης Γεώργιος, 321 Ποιμενίδης Γεώργιος, 271 Παλιούρας Ἀθανάσιος, 86 Δροσογιάννη-Κουτσοκώστα Φανή.

Ὁ πρόεδρος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας κ. Κωνσταντῖνος Γ. Μπόνης ἀνέγνωσε τὸ ἐξῆς κείμενον:

«Κυρίαί καί Κύριοι Ἑταῖροι, πρὸ πάσης ἐργασίας εἰς τὴν σημερινὴν Γενικὴν Συνέλευσιν τῶν Ἑταίρων, ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἀποτίει φόρον τιμῆς εἰς τὸν ἐκλιπόντα Γενικὸν αὐτῆς Γραμματέα Γεώργιον Μυλωνᾶν. "Ὅθεν παρακαλῶ νὰ ἐγερθῶμεν καὶ νὰ τηρήσωμεν ἐνὸς λεπτοῦ σιγῇ εἰς Μνήμην τοῦ ἐκλιπόντος.

Ἡ Ἑταιρεία τιμῶσα τὴν Μνήμην τοῦ ζητεῖ τὴν ἔγκρισιν τῆς Γεν. Συνελεύσεως διὰ νὰ στήσῃ μαρμαρίνην προτομὴν τοῦ ἀειμνήστου Μυλωνᾶ εἰς τὴν Βιβλιοθήκην της, ὁμοῦ μετὰ τῶν προτομῶν τοῦ Τσουντα, τοῦ Οἰκονόμου καὶ τοῦ Ὁρλάνδου, νὰ προκηρύξῃ ἐπίσης ὑποτροφίαν διὰ τὴν προϊστορικὴν Ἀρχαιολογίαν ἐπ' ὀνόματί του καὶ νὰ ἀναγράψῃ τὸ ὄνομά του εἰς τὴν στήλην τῶν μεγάλων αὐτῆς εὐεργετῶν. Προσωπικῶς, λόγῳ ἀδυναμίας συνεδρίας τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου, ἵνα ζητηθῇ καὶ ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἔγκρισις, προτείνω ὅπως ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἀναλάβῃ τὰ ἔξοδα καλλιμαρμάρου Τάφου εἰς τὰς Μυκῆνας, ὅπου ἐναπετέθη τὸ σκῆνωμα αὐτοῦ ἀφοῦ ζῶν ἀφιέρωσεν ὁλόκληρον τὴν ἐν Ἑλλάδι ἀκίνητον περιουσίαν του, ἀνερχομένην εἰς 100 καὶ πλέον ἑκατομμύρια, ὑπὲρ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Παρακαλῶ διὰ φανεράς ψηφοφορίας νὰ ἐγκρίνητε καὶ τὰς ἀνωτέρω προτάσεις μου δι' ἀνατάσεως τῶν χειρῶν.

Ἀλλὰ ἤδη, Κυρίαί καί Κύριοι Ἑταῖροι, ἡ Ἑταιρεία ὀφείλει νὰ συνεχίσῃ τὴν ζωὴν της μὲ νηφαλιότητα, εὐπρέπειαν καὶ ἥθος. Καὶ θὰ τὸ κατορθώσῃ, ἐὰν συγκεντρώσῃ τὰς δυνάμεις ὅλων τῶν Ἑταίρων της ποῦ ἀποτελοῦν τὸν ζωντανὸν Ὁργανισμόν της. Ὅπως ἀνέφερεν ὁ ἀειμνήστος Μυλωνᾶς εἰς τὴν συνεδρίαν τῆς 6ης Ἰουνίου 1986, ὅταν πολλοὶ νέοι Ἑταῖροι ἐξελέγησαν, ἀναπληροῦντες τὰ κενὰ τῆς παλαιᾶς φρουρᾶς ποῦ μοιραίως ἔφυγεν, ἡ Ἑταιρεία ἔχει ἀνάγκην βοήθειας καὶ προσπάθειας εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς δράσεώς της, τὸν ἐπιστημονικὸν τομέα, τὸν κοινωνικὸν καὶ τὸν οἰκονομικὸν διὰ νὰ ζήσῃ καὶ νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν σκοπὸν της.

Τολμῶ νὰ εἶπω, ὅσον μὲ ἀφορᾷ τὸ θέμα, ὅτι ἐξεπλήρωσα αὐτὴν τὴν ἀποστολὴν εἰς τὸ ἀκέραιον. Ἀσθενῶν βαρέως, μεταβάς δύο φορὰς εἰς τὴν Ἀμερικὴν διὰ σοβαρὰς ἐγχειρήσεις, οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν ἐγκατέλειψα αὐτὴν τὴν ἔπαλξιν, διαθέτων ὅλας τὰς δυνάμεις ποῦ μοῦ ἀπέμειναν, πνευματικὰς, ἡθικὰς, ὑλικὰς, διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ ὑψηλοῦ ἐθνικοῦ σκοποῦ, τὸν ὁποῖον ὑπηρετῶ ὡς Πρόεδρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Μὲ ἡῤῥξημένην εὐθύνην τὴν ὥραν κατὰ τὴν ὁποίαν πολλὰ διαδίδονται καὶ γράφονται ὅταν τόσον ἡ Ἑταιρεία

ὅσον καὶ ἐγὼ προσωπικῶς ὑφιστάμεθα συνεχεῖς ἐπιθέσεις, καλῶ Ὑμᾶς, ὅλους τοὺς Ἑταίρους νὰ ἐργασθοῦν διὰ τὸν σκοπὸν τοῦ Ἰδρύματος, ὅπως αὐτὸς ἐτέθη πρὸ 150 ἐτῶν ἀπὸ Ἑλλήνας Ἀρχαιοφίλους, φλεγομένους τὴν καρδίαν διὰ τὴν διατήρησιν τῆς πολιτιστικῆς κληρονομίας τῆς Πατρίδος των. Αὐτὴν τὴν φλόγαν παρακαλῶ νὰ διατηρήσετε, διὰ νὰ διατηρηθῇ καὶ ἡ Ἑλληνικὴ πνευματικὴ κληρονομία, ὅπως μᾶς τὴν διεφύλαξεν ἡ Γῆ μας εἰς τὰ σπλάχνα της, χιλιάδες χρόνια τώρα καὶ ποὺ ἀνήκει εἰς ὅλους τοὺς Ἑλλήνας.

Ἡ Ἑταιρεία, Κυρίαί καὶ Κύριοι Ἑταῖροι, πρέπει νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν σκοπὸν της, προσφέρουσα βοήθειαν εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἐπιστήμην, εἰς τὸ ἔργον τῶν Ἀρχαιολόγων, ὅλων τῶν Ἀρχαιολόγων, ὅχι τῶν ὀλίγων ἢ τὰς φιλοδοξίας τῶν ὀλίγων, ἀνοίγουσα τὰς πύλας της εἰς ὅλους, διότι ὅλοι ἡμποροῦν καὶ πρέπει νὰ προσφέρουν. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ πρέπει νὰ τονίσω ὅτι ἡ προσφορὰ ὑπῆρξε κατὰ τὰ τελευταῖα δύο ἔτη ἡ μεγίστη δυνατή. Ἑλλήνες καὶ ξένοι ἐβοήθησαν τὸ ἔργον τῆς Ἑταιρείας. Πρέπει νὰ σημειωθῇ εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὅτι τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1986 μετέβημεν μετὰ τοῦ ἀοιδίμου Μυλωνᾶ εἰς Λονδῖνον πρὸς τὸν σκοπόν, ἵνα ἐλκύσωμεν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἑλλήνων κατοίκων τοῦ Λονδίνου, ἀλλὰ καὶ πολλοὺς ἐκ τῶν διακεκριμένων Ἀγγλων ἐπιστημόνων. Καὶ ὁ σκοπὸς ἐπετεύχθη κατόπιν τριῶν ὁμιλιῶν τοῦ ἀοιδίμου Μυλωνᾶ. Ὁ ὁμιλῶν ὁμίλησεν εἰς εἰδικὴν σύναξιν, παρόντων Ἑλλήνων τε καὶ Ἀγγλων, ὁπότε ἤρχισεν ἡ πρώτη ἐκλογὴ τοῦ ἐννεαμελοῦς Συμβουλίου ποὺ ἀπετέλεσε τὴν ἀρχὴν τῆς Ἐνώσεως τῶν φίλων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἡ ὁποία ἐπλουτίσθη ἀργότερον καὶ δι' ἀρίστων προσωπικοτήτων Ἀγγλων καὶ ἐπέτυχε νὰ συγκεντρώσῃ δεκάδες χιλιάδας ἀγγλικῶν λιρῶν.

Τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν ἐβοήθησαν ἐπίσης Ἑταῖροι καὶ Σύμβουλοι, οἵτινες κατῴρθωσαν νὰ τῆς παράσχουν τὴν δυνατότητα νὰ ἀνταποκριθῇ πλέον εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ ἰδικοῦ της ἐπιστημονικοῦ ἔργου, ἀνασκαφικοῦ, ἐκδοτικοῦ καὶ ἐμπλουτισμοῦ τῆς Βιβλιοθήκης της. Εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν ἔργον καλοῦνται ὅλοι ἀπὸ τοῦ βήματος τούτου νὰ συμμετάσχουν, μὲ τὴν βεβαιότητα ὅτι ἐπιτελοῦν χρέος ἐθνικόν. Προτείνω ἐν κατακλειδί εἰς τὴν Γενικὴν Συνέλευσιν νὰ ἐγκρίνῃ τὸ ἐξῆς ψήφισμα:

1. Ἡ Γενικὴ Συνέλευσις τῶν Ἑταίρων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐκφράζει τὴν βαθύτατην εὐγνωμοσύνην της πρὸς τὸν Γεώργιον Μυλωνᾶν διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν, ἠθικὴν καὶ ὑλικὴν προσφορὰν του εἰς τὸ Ἴδρυμα.

2. Ἀποκλείει τὴν ἀνάμειξιν τοῦ ἀοιδίμου ἀνδρὸς εἰς ὅποιανδήποτε πρά-

ξιν ἀντίθετον πρὸς τὰ συμφέροντα τοῦ Ἰδρύματος, τὸ ὁποῖον παντοιοτρόπως εὐηργέτησε, θεωρεῖ δὲ ὅλας τὰς κατ' αὐτοῦ διατυπωθείσας κατηγορίας ἀβασίμους καὶ

3. Διὰ τὴν ἀπόδοσιν τυχὸν εὐθυνῶν ἐπαφίεται εἰς τὴν Δικαιοσύνην.

Παρακαλῶ τὴν Γενικὴν Συνέλευσιν νὰ ἐγκρίνῃ τὰς προτάσεις μου δι' ἀνατάσεως τῆς χειρὸς.

Καὶ τώρα κηρύσσω τὴν ἑναρξιν τῆς Συνεδρίας τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως, τὴν ὁποίαν συνεκάλεσα, συμφώνως πρὸς τὸ ἄρθρον 30 τοῦ Ὁργανισμοῦ τῆς Ἑταιρείας, παρὰ τὴν ὁμόφωνον ἀπόφασιν τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου νὰ συγκληθῇ αὕτη τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1988, διότι δὲν ὑπῆρξεν ἀπαρτία κατὰ τὴν πρόσφατον συνεδρίαν τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παρατείνεται ἐπικινδύνως ἡ ἀκυβερνησία τῆς Ἑταιρείας. Καλῶ τέλος τὴν Γενικὴν Συνέλευσιν νὰ ἐκλέξῃ διὰ φανεράς ψηφοφορίας πρόεδρον τὸν κ. Τρύφωνα Κουταλίδην, ἀντιπρόεδρον τὸν κ. Γεώργιον Φυλακτόπουλον, Α' Γραμματέα τὴν κ. Ἀγγελικὴν Ἀνδρειωμένου καὶ Β' Γραμματέα τὴν δ. Ἀγγέλαν Κυριαζῆν».

Ἀκολούθησε φανερὴ ψηφοφορία γιὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ Προεδρείου τῆς Συνελεύσεως. Ἐξελέγησαν δὲ Πρόεδρος ὁ κ. Ἐπαμεινώνδας Σπηλιωτόπουλος, Ἀντιπρόεδρος ὁ κ. Γεώργιος Φυλακτόπουλος, Α' Γραμματεὺς ἡ κ. Μαρία Παντελίδου-Γκόφα καὶ Β' Γραμματεὺς ἡ δ. Ἀγγέλα Κυριαζῆ.

Στὴν ἀρχὴ ὁ πρόεδρος κ. Σπηλιωτόπουλος ἐκάλεσε τὴ Γενικὴ Συνέλευσιν νὰ ἐκλέξῃ τὴν πενταμελὴ Ἐξελεγκτικὴ Ἐπιτροπεία, σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 31 τοῦ Ὁργανισμοῦ. Ἐκ τῆς Ἐπιτροπείας τοῦ περασμένου ἔτους οἱ κ. Κ. Παπαπάνος καὶ Δ. Γκόφας δηλώνουν ὅτι δὲν εἶναι ὑποψήφιοι γιὰ τὴ νέα χρῆση. Κατόπιν τούτου ὁ Πρόεδρος προτείνει νὰ διεξαχθεῖ μυστικὴ ψηφοφορία γιὰ τὴν ἐκλογὴν τῆς νέας πενταμελοῦς ἐπιτροπείας. Μετὰ ἀπὸ συζήτηση, ὡς πρὸς τὸν τρόπο διεξαγωγῆς τῆς ἐκλογῆς, ἐγκρίνεται ἡ πρότασις τοῦ κ. Κουβελάκη ἡ ἐκλογὴ νὰ γίνῃ μὲ μυστικὴ ψηφοφορία, ἀλλὰ στὸ τέλος τῆς συνελεύσεως. Ἐπ' αὐτοῦ οὐδεὶς τῶν παρόντων διεφώνησε.

Ὁ πρόεδρος τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως ἐκάλεσε τὸν Γενικὸν Γραμματέα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κ. Γεώργιο Κουβελάκη, σύμβουλον τῆς Ἐπικρατείας, νὰ θέσῃ ὑπ' ὄψιν τῆς Συνελεύσεως τὴν Ἐκθεσὴ τῶν Πεπραγμένων. Ὁ κ. Γεν. Γραμματεὺς ἀνέγνωσε τὴν ἔκθεσιν, ἡ ὁποία εἶχε ὡς ἑξῆς:

«Κυρίες καὶ Κύριοι Ἑταῖροι, πρὶν ἀπὸ ἓνα χρόνον μὲ εἶχατε ἐκλέξει πρόεδρον τῆς Γεν. Συνέλευσης. Ὁ ρόλος ἐκεῖνος, διαιτητικὸς καὶ συμφιλιωτικὸς, μοῦ πῆγαινε πραγματικά. Πιὸ δύσκολος ὁ σημερινὸς τοῦ Γεν. Γραμματέα πού ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μὲ ὅλους τοὺς τρόπους, θεμιτοὺς καὶ ἀθέμιτους, μὲ ἐπίκληση πραγματικῶν ἐπιχειρημάτων, ἀλλὰ καὶ ἀνακριβειῶν, προφάσεων τὶς περισσότερες φορές, χωρὶς τήρηση κανενὸς κανόνα, χωρὶς οἶκτο καὶ φραγμό.

Στὰ θέματά μας τώρα: Στὸ γράμμα πού ἔστειλα στοὺς ἐταίρους ἐξήγησα γιατί δέχθηκα προσωρινὰ τὴ θέση τοῦ Γεν. Γραμματέα. Δὲν ἐπανερχομαι αὐτὴ τὴ στιγμή. Θέλω ὅμως γιὰ τὸ θέμα τῆς ἐκλογῆς Γεν. Γραμματέα νὰ προσθέσω: Στὶς τελευταῖες ἀρχαιρεσίες γιὰ τὴν ἐκλογὴ Δ.Σ. ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν ἐταίρων ἐψήφισε Γ. Μυλωνᾶ. Οἱ ἐταῖροι πού ψήφισαν τότε γνώριζαν ὅτι ψηφίζουν Γεν. Γραμματέα Μυλωνᾶ. Αὐτὸς ἦταν ἡ ἀτμομηχανὴ πού τράβηξε καὶ τοὺς ἄλλους. Ὁ θάνατος τοῦ Γ. Μυλωνᾶ στέρησε ἀπὸ τὸ Δ.Σ., τολμῶ νὰ πῶ, τὸ λαϊκὸ ἔρεισμα. Αὐτὸς μὲ τὴν προσωπικότητά του ἦταν τὸ σύμβολο καὶ ἡ σημαία τῆς παράταξης πού ἐπικράτησε. Ὅτι ἡ Γεν. Συνέλευσις τῶν ἐταίρων πρέπει, μετὰ τὸν θάνατό του, νὰ ἐκλέξει τὴ νέα διοίκησις τῆς ἐταιρείας ἦταν ἡ πρώτη ἀπόφασις καὶ ἀμετακίνητη θέση τῆς πλειοψηφίας τῶν μελῶν τοῦ Δ.Σ. πού μὲ ἐξέλεξε ὑπηρεσιακόν, ὅπως εὐστοχα χαρακτηρίσθηκε, Γεν. Γραμματέα. Ἀντίθετα τὰ 4 μέλη τοῦ Δ.Σ., πού προσπάθησαν νὰ ἐκλέξουν Γεν. Γραμματέα τὸν κ. Γ. Δοντᾶ, δὲν ἔθεσαν τέτοιο θέμα καὶ εἶναι προφανὲς ὅτι ἐὰν τὸν ἐξέλεγαν θὰ ἦταν γιὰ τὸ ὑπόλοιπο τῆς τριετοῦς θητείας.

Κυρίες καὶ Κύριοι Ἑταῖροι, ὁ Νόμος — ὁ Ὁργανισμὸς δηλ. τῆς Ἑταιρείας καὶ ἡ νομοθεσία περὶ σωματείων — δὲν δέχονται τὸν θάνατο τοῦ ἀρχηγοῦ σὰν λόγον γιὰ νέες ἐκλογές. Ὅποιος ὅμως ἔχει στοιχειώδη δημοκρατικὴ εὐαισθησία καὶ νοιάζεται γιὰ πραγματικὴ ἐντολὴ ἀπὸ τοὺς ἐταίρους καὶ ὄχι γιὰ νόσφισις τῆς ἐντολῆς πού δόθηκε σὲ ἄλλους, πρέπει νὰ καταφύγει σὲ σᾶς, γιὰ νὰ συνδυάσει, ἂν εἶναι δυνατόν, τὴ νομιμότητα καὶ τὴ νομιμοποίηση. Καὶ μὲ τὴν εὐκαιρίαν ἐπαναλαμβάνω αὐτὸ πού ἔχω ἤδη δηλώσει στὸ Δ.Σ. τὴ μέρα τῆς ἐκλογῆς μου, ὅτι σὲ κανένα ψηφοδέλτιο ὅποιασδήποτε παράταξης δὲν θὰ εἶμαι ὑποψήφιος. Ἐχοντας λοιπὸν αὐτὲς τὶς θέσεις ὁδηγὸς, ἡ πλειοψηφία τοῦ Δ.Σ. δὲν θέλησε νὰ ἐκλέξει, ἐνῶ θὰ μπορούσε, Γεν. Γραμματέα γιὰ δύο χρόνια ἀκόμη θητεία.

Ἡ προσωρινὴ πεντάμηνη δική μου θητεία θεωρήσαμε ὅτι καλύπτει ἀσφα-

λέστερα τὴν Ἑταιρεία ἀπέναντι στὶς δικαστικὲς καὶ οἰκονομικὲς ἐκκρεμότητες καὶ ὅτι ἄμεση προσφυγὴ στὴ Γεν. Συνέλευση γιὰ ἐκλογὴ νέου Δ.Σ. δὲν ἐνδείκνυται, γιὰτὶ τὸ ὑπάρχον ἔχει ὑποχρέωση νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς ἐκκρεμότητες αὐτές, ὥστε τὸ νέο χωρὶς τὶς σκιές τους καὶ τὶς δεσμεύσεις ποὺ ἐπιβάλλονται ἀπὸ αὐτὲς νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν ἐπίλυση τῶν μονίμων, θὰ ἔλεγα, προβλημάτων τῆς Ἑταιρείας.

Ὅτι στὴ φάση αὐτὴ ἐπιλέχθηκε μὴ ἀρχαιολόγος Γεν. Γραμματέας, ἐνῶ πράγματι ὁ Γεν. Γραμματέας πρέπει νὰ ἔχει αὐτὴ τὴν ιδιότητα, δὲν εἶναι μομφὴ γιὰ τοὺς ἀρχαιολόγους, οὔτε κρίση ὅτι δὲν ἔχουν τὸ ἥθος, τὸ κύρος καὶ τὴν ικανότητα νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς ἐκτακτες περιστάσεις ποὺ βρισκόμαστε. Ἀλλὰ μόνο ὅτι ἡ κατὰ τεκμήριο λόγῳ τῆς ιδιότητάς μου συνδρομὴ ὀρισμένων τεχνικῶν γνώσεων θὰ ἦταν αὐτὴ τῇ στιγμῇ πιὸ ἀποφασιστικὸ κριτήριον. Βλέπετε λοιπὸν ὅτι δὲν ὑπάρχει λόγος γιὰ μιὰ νέα σταυροφορία ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες ἀρχαιολόγους. Οἱ Ἅγιοι Τόποι σᾶς ἀνήκουν. Παραδίδονται. Τὸ πρόβλημα εἶναι — καὶ τὸ ξέρετε — ποῖος μεταξὺ τῶν ἀρχαιολόγων θὰ εἶναι ὁ Γεν. Γραμματέας.

Γιὰ τὴ διαχείριση 1987 ὑπάρχει ἡ ἐκθεση τοῦ ἐταίρου κ. Θωμοπούλου, ἀποτέλεσμα τῆς ὁποίας ἦταν ἡ διαταγὴ τοῦ ὑφυπουργοῦ Οἰκονομικῶν γιὰ τὴ διενέργεια ἐλέγχου στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία γιὰ τὰ ἔτη 1984, '85, '86, '88 ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία Οἰκονομικῆς Ἐπιθεώρησης, ἡ ἄσκηση ποινικῆς δίωξης γιὰ ὅλα τὰ ἀδικήματα ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴ διαχείριση τοῦ Δημοσίου χρήματος καὶ ἡ διενέργεια ἀνακρίσεως ἀπὸ τὸν 2ο Τακτικὸ ἀνακριτὴ. Τὸ 1987 δὲν περιλαμβάνεται στὴν πρώτη ἀπόφαση τοῦ Ὑπουργοῦ Οἰκονομικῶν γιὰτὶ ὑπάρχει ἤδη — ὅπως μᾶς ἐξηγήθηκε — ἡ ἀναφερθεῖσα ἐκθεση. Τὸ Δ.Σ. ὅμως ἀποφάσισε νὰ ζητηθεῖ ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο ἡ ἐπέκταση τοῦ ἐλέγχου καὶ γιὰ τὸ ἔτος αὐτὸ καὶ μὲ ἔγγραφο τοῦ Προέδρου τοῦ Δ.Σ. καὶ τοῦ Γεν. Γραμματέα ζητήθηκε ἀμέσως νὰ συμπεριληφθεῖ τὸ 1987 στὸν ἐλεγχὸ τῆς Οἰκονομικῆς Ἐπιθεώρησης.

Μὲ ἄλλο ἔγγραφο τῶν ἰδίων ζητήθηκε ἡ ἐπίσπευση τῶν ἐλεγκτικῶν διαδικασιῶν ἐν ὅψει τοῦ δημιουργηθέντος θορύβου καὶ τῆς ἀνάγκης ἀποκατάστασης τοῦ πληγέντος κύρους τῆς Ἑταιρείας. Τώρα, ἀφοῦ ἡ ἐκθεση τοῦ κ. Θωμοπούλου ἀποτέλεσε τὴν πέτρα τοῦ σκανδάλου, πρέπει νὰ σᾶς ἐνημερώσω γιὰ ὀρισμένα πράγματα: Ὁ κ. Θωμόπουλος ὀρίστηκε σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 32 τοῦ Ὁργανισμοῦ ἐπιθεωρητῆς τῆς ταμιακῆς καὶ λογιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς ἐται-

ρείας μὲ ἀπόφαση τοῦ Δ.Σ. τὴν 15 Μαρτίου 1987, ὅταν ἦταν ἐν ἐνεργείᾳ πάρεδρος τοῦ Ἑλεγκτικοῦ Συνεδρίου (Πρόεδρος Μπόνης, Ἀντιπρόεδρος Δοντάς, Γεν. Γραμματέας Μυλωνᾶς. Ὁ ὁμιλῶν δὲν ἦταν τότε μέλος τοῦ Δ.Σ.). Μὲ δεύτερη ἀπόφαση τοῦ Μαΐου 1987, τὸ Δ.Σ., πού προέκυψε μετὰ τὶς τελευταῖες ἀρχαιρεσίες, ἐπιβεβαίωσε τὴν προηγούμενη ἀπόφαση διορισμοῦ τοῦ κ. Θωμοπούλου ὡς ἐπιθεωρητῆ.

Οἱ ὑπάλληλοι τοῦ λογιστηρίου ἀντέδρασαν στὸν διαταχθέντα ἔλεγχο, ἔπεισαν τὸν Γεν. Γραμματέα καὶ τὸν κ. Δοντᾶ γιὰ τὴν ὀρθότητα τῶν ἀποφάσεων τους καὶ ὁ κ. Θωμόπουλος ὑποχρεώθηκε νὰ διακόψει στὴ μέση τὸν ἑλεγχό του, τὸν Ὀκτώβριο 1987. Τέτοια διακοπὴ ὅμως δὲν εἶναι νοητή. Διότι ὁ διορισθεὶς ἐλεγκτὴς δὲν μπορεῖ, γιὰ λόγους προφανεῖς, νὰ παυθεῖ ἢ νὰ ἀντικατασταθεῖ διαρκοῦντος τοῦ ἐλέγχου.

Καὶ γι' αὐτὸ τὸ Δ.Σ. ὁμόφωνα, συναινοῦντος τελικὰ καὶ τοῦ Γ. Μυλωνᾶ, ἔδωσε ἐντολὴ στὸν κ. Θωμόπουλο νὰ ὀλοκληρώσει τὸν ἑλεγχό τοῦ 1987 καὶ νὰ ὑποβάλει τὸ ταχύτερο τὸ πόρισμά του. Τὸ πόρισμα Θωμοπούλου τί νομικὴ ἀξία ἔχει καὶ σὲ τί ἐνέργειες, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ νομικὴ δεσμευτικότητά του, ἔπρεπε νὰ ὀδηγήσει τὸ Δ.Σ., ἀπὸ λόγους στοιχειώδους εὐαισθησίας καὶ προστασίας τοῦ κύρους τῆς Ἑταιρείας; Τοποθετούμεθα κυρίες καὶ κύριοι ἐταῖροι σὲ χρόνο πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Γ. Μυλωνᾶ.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ πρῶτο θέμα: τὸ πόρισμα Θωμοπούλου ἐντάσσεται στὰ πλαίσια τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐλέγχου τῆς Α.Ε. πού διατάσσεται μὲ ἀποφάσεις τοῦ Δ.Σ. γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ πρὶν ἀπὸ κάθε ἐξωτερικὸ ἑλεγχό, ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν ἢ ἄλλους ἐλεγκτές, τὸ τί συμβαίνει στὴν ταμιακὴ καὶ λογιστικὴ μας ὑπηρεσία. Τὸ πόρισμα αὐτὸ δὲν εἶναι ὑποχρεωτικὸ γιὰ τὸ Δ.Σ.

Ἐρχόμενοι στὸ δεύτερο θέμα, εἶναι δυνατὸ νὰ ἀπορριφθεῖ ἄνευ ἄλλης διατυπώσεως καὶ περαιτέρω ἐλέγχου ἀπὸ τὸ Δ.Σ.;

Τί θὰ ἔλεγαν τότε, τουλάχιστον ἐκεῖνοι, πού στὴν προηγούμενη Γ. Συνέλευση εὐθέως κατηγόρησαν τὴν ὑπὸ τὸν Γ. Μυλωνᾶ διοίκηση τῆς Α.Ε. γιὰ ἀμφίβολες τοποθετήσεις τοῦ Ἑνεργητικοῦ τῆς Ἑταιρείας;

Καὶ ὅμως κατηγορηθήκαμε ὅτι δὲν προστατεύσαμε τὴν τιμὴ τοῦ θανόντος. Πῶς ἄραγε; Μὲ τὴν ἀπόρριψη ἀπὸ τὸ Δ.Σ. τοῦ πορίσματος Θωμοπούλου; Μὰ ἂν ὑπάρχουν εὐθύνες εἶναι κατ' ἀρχὴν συλλογικές, ὀλοκληροῦ τοῦ Δ.Σ. Ἐννοοῦν οἱ κύριοι αὐτοὶ ὅτι τὸ Δ.Σ. μποροῦσε νὰ ἀπαλλάξει τὸν ἑαυτό του; Ποιὰ ἀξία θὰ εἶχε μιὰ τέτοια ἀπόφαση; Νομικά: καμία, ἠθικά: φθάνουμε στὴν

ἀπαξία. Ἐὰν ἔκανε κάτι τέτοιο τὸ Δ.Σ. θὰ ἐξέθετε τὴν Ἑταιρεία καὶ θὰ ἔθετε τὰ συμφέροντα τῶν μελῶν του, ποὺ θὰ ἤθελαν βέβαια νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ κάθε εὐθύνη, ὑπεράνω τῶν συμφερόντων τῆς Ἑταιρείας.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, σήμερα μὲ τὸ ποινικὸ τμῆμα τῆς ὑπόθεσης στὸ στάδιο τῆς τακτικῆς ἀνάκρισης καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἐπιθεώρηση ἐντὸς τῶν πυλῶν, δὲν εἶναι δυνατὸ γιὰ τὸ Δ.Σ., ἀκόμα καὶ ἂν ὅλα τὰ προηγούμενα τὰ παρέβλεπε, νὰ ἀποφανθεῖ γιὰ τὴ διαχείριση 1987 καὶ νὰ ζητήσει ἀπὸ τὴ Γεν. Συνέλευση τὴν ἀπαλλαγὴ του. Ἄν τὸ ζητοῦσε, θὰ σήμαινε ὅτι ἐπιδιώκει νὰ μεταφέρει τὶς εὐθύνες του στὴ Γεν. Συνέλευση.

Ὁ θάνατος τοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ, τὴν ἡδὴ βαριὰ ἀτμόσφαιρα, ἀπὸ τὴ δημοσιοποίηση τοῦ πορίσματος, τὴν φόρτισε συναισθηματικά. Στὸ πένθος καὶ τὴ συνεδηγοποίηση τῆς ἀπώλειας ἐνὸς μεγάλου ἀνδρα προστέθηκε ἡ ἀγανάκτηση ἐναντίον ἐκείνων ποὺ σπύλωσαν τὸ ὄνομά του τὶς τελευταῖες ἡμέρες τῆς ζωῆς του. Μερικοὶ εἶπαν ὅτι δολοφονήθηκε ἀπὸ τὴν ἐκθεση Θωμοπούλου. Δὲν ξέρω. Μπορεῖ νὰ εἶναι ἔτσι. Ἐκεῖνοι ὅμως ποὺ συνεργάστηκαν μὲ τὸν Γ. Μυλωνᾶ γνωρίζουν ὅτι ἦταν ἄνθρωπος τῶν ἀγώνων.

Σκεφθεῖτε μόνο τὴν περίπτωσι μήπως ὁ σεβαστὸς δάσκαλος στενοχωρήθηκε περισσότερο, διότι τὸ πόρισμα Θωμοπούλου τοῦ ἀποκάλυψε αὐτὸ ποὺ ἐπισήμανε καὶ στὴν παρέμβασή του στὸ τελευταῖο Δ.Σ. ὁ πρόεδρός του Κων. Μπόνης; Ὅτι δηλ. ἄλλοι, τοὺς ὁποίους ἐμπιστεύθηκε, ἀνέθεσε ἀρμοδιότητες καὶ τῶν ὁποίων τὶς πράξεις ἐκύρωνε μὲ τὴν ὑπογραφή του, τὸν παραπλάνησαν ἢ καὶ τὸν ἐξαπάτησαν ἀκόμη.

Ἡ κραυγὴ τῆς Θέτιδας, ὅταν ἔμαθε πὼς ὁ Ἀπόλλων, ποὺ εἶχε ὑμνήσει τὸν γιό της Ἀχιλλέα, κατέβηκε στὴν Τροία καὶ μαζὶ μὲ τοὺς Τρῶες τὸν σκότωσαν «... αὐτὸς ὁ ὕμνων... αὐτὸς ἐστὶν ὁ κτανῶν» (Πλάτων Πολιτεία Β'), μοῦ ῥχεται περισσότερο στὴ σκέψη βλέποντας καὶ ἀκούγοντας τὰ τελευταῖα γεγονότα καὶ λόγια.

Καθ' ὅσον ἀφορᾷ στὸ τί, πέραν τοῦ Δ.Σ., μπορεῖ νὰ κάνει ἡ Γενικὴ Συνέλευση, πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι ἡ Γενικὴ Συνέλευση σωματείου, ποὺ εἶναι τὸ ὑπέρτατο ὄργανό του, ἔχει τὴν ἐξουσία νὰ ἀπαλλάξει τὴ διοίκησή του γιὰ τὴ νόμιμη διαχείριση τῆς δικῆς του περιουσίας. Δὲν ἔχει ὅμως ἀρμοδιότητα νὰ τὸ κάνει γιὰ τὴ διαχείριση τῶν χρημάτων τοῦ Δημοσίου, γιὰ τὴν ὁποία μόνο ἡ Οἰκονομικὴ Ἐπιθεώρηση τοῦ Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν, σύμφωνα μὲ τὸν Ν. 1264/42, εἶναι ἀρμόδια.

Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, οἱ ἐκθέσεις τῆς ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ οἱ ἀποφάσεις τῶν Γενικῶν Συνελεύσεων ποὺ ἔχουν προηγηθεῖ, ἀπαλλακτικές, ὅπως γνωρίζομε, δὲν ἔχουν καμία ἀξία — γιὰ τὶς κρατικές ἐπιχορηγήσεις πάντοτε. Ἐὰν διαπιστωθοῦν ἀνωμαλίες, ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει ἀπαλλακτικὴ ἀπόφαση τῆς Γεν. Συνέλευσης, θὰ καταλογιστοῦν τὰ ποσὰ στοὺς ὑπολόγους καὶ θὰ διαβιβαστεῖ γιὰ τὰ περαιτέρω ἢ ὑπόθεση.

Προκύπτει ἐδῶ ἀναμφίβολα, κυρίες καὶ κύριοι ἐταῖροι, ἡ παράλειψη τῆς Α.Ε. νὰ προσκαλέσει, μὲ δική της πρωτοβουλία, οἰκονομικὲς ἐπιθεωρήσεις ἀπὸ τὸ Ὑπ. Οἰκονομικῶν γιὰ ὅλες τὶς διαχειρίσεις τῶν χρημάτων τοῦ Δημοσίου. Τὸ ὅτι δὲν τὸ ἔκανε, τίποτε δὲν ἐτακτοποίησε, ἀλλὰ διατήρησε τὴ σπάθη τοῦ Δαμοκλέους πάνω ἀπὸ τὸ λογιστήριό τῆς Ἑταιρείας καὶ τὴν ἔξωθεν καὶ ἔσωθεν καλὴ μαρτυρία τῆς ἴδιας τῆς Ἑταιρείας.

Κυρίες καὶ κύριοι ἐταῖροι, ἡ Α.Ε. μὲ ζωὴ 150 χρόνων καὶ ἐνδοξὴ προσφορὰ στὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα καὶ τὴν ἀνάδειξη καὶ συντήρηση τῶν μνημείων τοῦ πολιτισμοῦ μας ἀντλεῖ τὸ κύρος της ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ προσφορὰ της, ἀλλὰ καὶ τὴν προσωπικὴ δόξα ἐπιφανῶν ἐταίρων της. Πρέπει ὅμως νὰ συνεχίσει νὰ ὑπάρχει καὶ νὰ ἀναπτύσσεται καὶ στὴ σημερινὴ ἐποχὴ, καὶ στὰ νέα ἦθη, ὅπου τὰ σκάνδαλα καὶ οἱ ἀτασθαλίες εἶναι στὴν ἡμερησίᾳ διάταξη.

Διαχειριζόμενη τεράστια ποσὰ, ἔχει καθῆκον, ἀπέναντι στὴν ἱστορία της, τὸ κράτος ποὺ τὴν ἐπιχορηγεῖ, σὲ σᾶς, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλους τοὺς Ἕλληνες, ὅχι μόνο νὰ εἶναι ἀλλὰ καὶ νὰ φαίνεται τίμια. Ἄν δὲν ἐπιτύχουμε σ' αὐτό, οἱ κίνδυνοι γιὰ τὸ μέλλον εἶναι κατανοητοὶ σὲ ὅλους. Γιὰ τὴ διαχείριση τῆς ἰδίας περιουσίας τῆς Α.Ε. θὰ σᾶς μιλήσει ὁ κ. Ἐφραίμογλου.

Ἀρκοῦμαι μόνο νὰ τονίσω τὰ ἑξῆς: 1) Τὸ δωρηθὲν στὴν Ἑταιρεία ἐπὶ τῆς Λεωφόρου Συγγροῦ γήπεδο 6 περίπου στρεμμάτων, ποὺ σήμερα λόγῳ ρυμοτομήσεώς του ἔχει σχηματισθεῖ σὲ 4 οἰκοδομικὰ τετράγωνα, ὑποβαθμίστηκε ἀνατριχιαστικά: μὲ πωλήσεις ὅπως τῆς γωνίας τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου καὶ ἄλλες ποὺ ἦταν ἀπρογραμματίστες, ἀμελεῖς, ἄκαρδες. Ἡ κατασπατάληση τῆς μοναδικῆς, γιὰ τὴν Ἀθήνα, περιουσίας αὐτῆς τῆς Ἑταιρείας εἶναι ἐκπληκτικὸ γεγονός. Δὲν πρόκειται γιὰ ἐκτιμήσεις στὶς ὁποῖες χωρεῖ διαφορετικὴ προσέγγιση, ἀνάλογα μὲ τὴν κρίση τοῦ καθενὸς μας. Ὑπερβαίνει τὰ ἐσκαμμένα. Σᾶς καλῶ ὅλους, νὰ ἔλθετε νὰ δεῖτε τὸ σχετικὸ διάγραμμα γιὰ νὰ σχηματίσετε ἰδία ἀντίληψη.

2. Μετὰ τὴ ρυμοτόμηση τοῦ γηπέδου αὐτοῦ ἡ Ἑταιρεία ἐδικαιούτο νὰ

διεκδικήσει ἀποζημίωση, λόγω τῆς ἀπαλλοτριώσεως πού ὑπέστη ἀπὸ τὴ ρυμοτόμηση, πού ἔχει ὑπολογισθεῖ ἀπὸ ἐταῖρο, εἰδικό, ὅτι εἶναι τῆς τάξης τῶν 500 ἑκατομμυρίων δρχ. Δὲν ἔγινε ποτὲ καμία ἐνέργεια ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία.

3. Τὸ σύνολο τῶν ἐπὶ καὶ γύρω τῆς Λεωφόρου Συγγροῦ καταστημάτων ἰδιοκτησίας τῆς Α.Ε. ἀποδίδουν σήμερα μηνιαῖο μίσθωμα 380.000 δρχ. μὲ μισθωτὲς τοὺς Ἀφούς Σαρακάκη, Πετρογκάζ, Στακόρ, Βασιλῆας, Σινάνης. Μόνο ἓνα ἀπὸ τὰ καταστήματα, κατὰ τὴν κοινὴ πείρα, ἔπρεπε νὰ ἀποδίδει περισσότερο.

4. Ἡ Α.Ε. ἀπαλλάσσεται βάσει τοῦ Νόμου τῆς φορολογίας ἐπὶ τῶν μερισμάτων. Καὶ ὅμως ἀνύποπτοι καταβάλαμε μέχρι καὶ τὸ 1986 τὸν σχετικὸ φόρο. Καμία ἐνέργεια δὲν ἔγινε γιὰ τὴν ἀναζήτηση τῶν ἀχρεωστήτως καταβληθέντων φόρων πού πρέπει νὰ ἀνέρχονται σὲ πολλὲς δεκάδες ἑκατομμυρίων.

Γιὰ τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο τῆς Ἑταιρείας. Μὲ ἐγκυκλίου τῶν ἐτῶν 1984, '85, '86, '87 γνωστοποιήθηκε στοὺς ἀνασκαφεῖς τῆς Α.Ε. ἀπόφαση ἀναστολῆς τοῦ προγράμματος γιὰ οἰκονομικοὺς λόγους. Ἔτσι τὸ 1987 διατέθηκε γιὰ ἀνασκαφὲς ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία ποσὸ 7.148.180 δρχ. Τὸ ἴδιο διάστημα οἱ τόκοι πού ἀπέδωσε στὴν Ἑταιρεία ἢ διαχείριση ἀπὸ αὐτὴ τῶν ἀπὸ τὶς δημόσιες ἐπενδύσεις προερχομένων ποσῶν ἔφθασαν τὰ 485 ἑκατομμύρια. Τὰ χρήματα αὐτὰ εἶναι τοποθετημένα σὲ προθεσμιακὲς καταθέσεις στὴν Ἀγροτικὴ Τράπεζα. Ὁ Διοικητὴς τῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος ἐπέτρεψε λογαριασμοὺς καταθέσεων ταμειευτηρίου τῶν μὲ κερδοσκοπικοῦ χαρακτήρα κοινωφελῶν Ν.Π.Ι.Δ. (ἀπόφ. 332/13.2.1984). Καὶ ἐνῶ ἡ συνεισφορὰ τῆς Α.Ε. στὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα περιορίστηκε σὲ ἀμελητέα μεγέθη, σὲ σύγκριση ὅχι μόνο μὲ τὰ μεγάλα κρατικὰ ἀρχαιολογικὰ προγράμματα, ἀλλὰ καὶ μόνο μιᾶς νομαρχίας τοῦ Κράτους πού ἐπιχορηγεῖ ἀνασκαφὲς στὴν περιοχὴ της, κανεὶς δὲν σκέφθηκε ὅτι ὑπάρχουν χρήματα ὅχι μόνο γιὰ τὴ χρηματοδότηση ὅλων τῶν ὑποβληθεισῶν προτάσεων ἀνασκαφῶν καὶ ἀναστηλώσεων, ὥστε νὰ ἐξασφαλιστεῖ στοὺς ἀνασκαφεῖς συνέχεια καὶ ὀλοκλήρωση τῆς δουλειᾶς τους.

Στὸ Δ.Σ. ἀνήκει μόνο ἡ ἀπόφαση-πλαῖσιο γι' αὐτὸ τὸ πρόγραμμα, στοὺς ἀρχαιολόγους καὶ ὅχι μόνο τῆς ἐπιτροπῆς ἀνασκαφῶν ἢ ἐκτίμηση καὶ ἀξιολόγηση τῶν προτάσεων πού θὰ ὑποβληθοῦν ἀφοῦ κληθοῦν πρὸς τοῦτο οἱ ἀνασκαφεῖς. Εἶναι νοητό, κυρίως καὶ κύριοι ἐταῖροι, ἡ Ἑταιρεία νὰ παύει οὐσιαστικὰ νὰ ἐπιτελεῖ τοὺς καταστατικoὺς σκοποὺς της καὶ νὰ ἀποθησαυρίζει, μηδενίζοντας τὸν προορισμὸ της, ποσὰ αὐτῆς τῆς τάξεως; Δὲν ὑπάρχει ἐδῶ, στὰ

πράγματα, μεταβολὴ τοῦ Καταστατικοῦ τῆς Ἑταιρείας; Πῶς συμπορεύονται ἐγκύκλιοι κήρυξης πτώχευσης καὶ διακοπῆς ἐργασιῶν μὲ τὴ συνεχὴ ἀσφαλτοποίηση τόκων ἑκατοντάδων ἑκατομμυρίων; Ἡ ἴδια ἀπογοητευτικὴ κατάσταση ἐπικρατεῖ καὶ στὴ δημοσίευση καὶ ἐκτύπωση, μὲ δαπάνες τῆς Ἑταιρείας, τῶν ὑποβληθεισῶν ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν. Μὲ γενναία προσπάθεια καὶ τήρηση ἀδιάβλητων διαδικασιῶν ἀξιολόγησης πρέπει νὰ ἀντιμετωπισθεῖ καὶ τὸ πρόβλημα αὐτό.

Κυρίες καὶ Κύριοι Ἑταῖροι, ἡ Ἑταιρεία δὲν μπορεῖ νὰ περιορισθεῖ στὸ ρόλο τῆς λογιστικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Κράτους ποὺ τὴν χρησιμοποιεῖ γιὰ τὴ διεκπεραίωση τῆς χρηματοδότησης τῶν μεγάλων κρατικῶν ἀρχαιολογικῶν προγραμμάτων. Θὰ ἦταν ὕβρις στὴν ἱστορία της καὶ αὐτοκατάργησή της σὰν Ἑπιστημονικὸ Ἰδρυμα. Στὶς κρίσιμες αὐτὲς ὥρες ἔχομε ἄλλες πιεστικὲς προτεραιότητες, ὁ χρόνος ὅμως τρέχει καὶ πρέπει νὰ προετοιμάσουμε καὶ τίς ἀλλαγές καὶ τίς διορθώσεις πορείας ποὺ ἐπιβλήθηκαν ἢ ἔγιναν δυνατὲς ἀπὸ τίς περιστάσεις. Ζητῶ ἀπὸ τὴ Γεν. Συνέλευση ἐξουσιοδότηση νὰ προχωρήσει τὸ Δ.Σ. στὴ λήψη ἐκείνων τῶν μέτρων καὶ ἀποφάσεων ποὺ ἐπιβάλλονται γιὰ τὴν ἀποκατάσταση εὐρυθμίας καὶ χρηστῆς διοίκησης τῆς Ἑταιρείας. Φθάσαμε στὸ σημεῖο τὸ ὑπαλληλικὸ προσωπικὸ τῆς Α.Ε., ποὺ εἶναι ἐξομοιωμένο μισθολογικὰ μὲ τοὺς δημοσίους ὑπαλλήλους καὶ ἀπολαμβάνει ὅλων τῶν ἐπιδομάτων ποὺ χορηγοῦνται σ' αὐτούς, νὰ ἀπεργεῖ διεκδικώντας τὴ συνέχιση καταβολῆς παρανόμων ἐπιδομάτων ὅπως [ἀκοῦστε] ἀνασκαφικὸ ἐπίδομα, καὶ παγίων ἐξόδων κινήσεως, ἰσόποσου μὲ τίς ὀφειλόμενες καὶ καταβαλλόμενες κρατήσεις στὸ ΙΚΑ. Κανεὶς τους δὲν σκέφθηκε ὅτι ἐὰν ἡ Ἑταιρεία δὲν καθαρῖσει τοὺς λογαριασμούς της οὔτε τὸ ὑπαλληλικὸ προσωπικὸ της μπορεῖ νὰ συντηρήσει. Ἐὰν σταματήσει ἡ κρατικὴ ἐπιχορήγηση, μετὰ τὴν ἐξάντληση τῶν κεφαλαίων ποὺ ὑπάρχουν σήμερα, θὰ ἀπολυθεῖ μοιραῖα σημαντικὸς ἀριθμὸς τῶν ὑπηρετούντων ὑπαλλήλων. Καὶ ποία διαστρέβλωση, ποίας ὀργάνωσης, ἐπέτρεψε, κυρίες καὶ κύριοι ἑταῖροι, τὰ ἔξοδα διοίκησης τῆς Ἑταιρείας (μισθοὶ δηλ. καὶ λογαριασμοὶ) νὰ ὑπερβαίνουν εἴκοσι φορές τίς δαπάνες ποὺ διατίθενται γιὰ ἀνασκαφές, δημοσιεύματα καὶ ἀναστηλώσεις; Ἀφήνω ὅτι τὰ ἔξοδα διοίκησης ὑπερβαίνουν τὰ ἔσοδα ἐξ ἰδίων πόρων.

Ὑπάρχει, λοιπόν, ἡ Α.Ε. γιὰ τοὺς σκοποὺς ποὺ ὀρίζονται στὸν Ὁργανισμὸς της ἢ γιὰ νὰ μισθοδοτεῖ τοὺς ὑπαλλήλους της καὶ νὰ ἔχει διεύθυνση στὴν ὁδὸ Πανεπιστημίου; Περιμένω, καὶ μὲ τὸ δίκιο σας, νὰ παρατηρήσετε: πῶς

σεῖς ποὺ μετείχατε στὸ εὐθυνόμενο Δ.Σ. σηκώνετε τώρα τὴ σημαία τῆς κά-
θαρσης καὶ ἀναδιοργάνωσης; Γιατὶ αὐτὸ τὸ Δ.Σ., μὲ πολὺ ἀγώνα εἶναι ἀλή-
θεια, πῆρε τὴν ἀπόφαση γιὰ νὰ γίνηι ὁ ἔλεγχος 1987, ποὺ μᾶς δημιούργησε
ἀμφιβολίες καὶ γιὰ τὴ διαχείριση τῶν προηγουμένων ἐτῶν. Γιατὶ ζήτησε ἀπὸ
τὸ Ὑπ. Οἰκονομικῶν τὴν ἐπέκταση καὶ ἐπίσπευση τῆς ἐπιθεώρησης. Γιατὶ
τόλμησε ἐπὶ τέλους νὰ θέσει τὰ ζητήματα, ἀπέναντι στίς ἀρμόδιες ἐλεγκτικὲς
ἀρχὲς καὶ ἐνώπιόν σας, γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τῆς Ἑταιρείας, καὶ γιὰ τὸ
τέλος, ὁ Πρόεδρος, ὁ Γεν. Γραμματέας καὶ οἱ σύμβουλοι ποὺ ἀποτελοῦν τὴν
πλειοψηφία τοῦ ἀγωνίζονταν ἀπὸ καιρό, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ πρακτικὰ
τοῦ Δ.Σ., γιὰ τὴν κάθαρση καὶ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου διοίκησης τῆς Ἑταιρείας.

Σᾶς ζητῶ νὰ μᾶς ἐπιτρέψετε νὰ διοικήσουμε μέχρι τὸν Ὀκτώβριο. Τότε
μὲ τὰ πορίσματα τῆς οἰκονομικῆς ἐπιθεώρησης στὴ διάθεσή μας, ἐνημερωμέ-
νοι γιὰ τὸ τί συμβαίνει, θὰ μοιράσετε τίς εὐθύνες καὶ θὰ ἐκλέξετε τὸ νέο Δ.Σ.,
σὲ ἑκτακτὴ γενικὴ συνέλευση ποὺ θὰ συγκληθεῖ. Καθ' ὅσο μὲ ἀφορᾶ, δὲν μέ-
νω οὔτε μιὰ μέρα παραπάνω στὴ θέση αὐτὴ ποὺ τόσοι τὴν ἐζήλεψαν καὶ τόσο
τὴν ἐμίσησα. Εὐτυχῶς, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω, ὑπάρχουν καὶ ἄλλα πεπραγμέ-
να. Περὶ αὐτῶν θὰ σᾶς διανεμηθεῖ εἰδικὴ ἔκθεσή μου, καθὼς καὶ ὁ σχετικὸς
τόμος ἀργότερα ὅπως κάθε χρονιά».

Ἐν συνεχείᾳ, ὁ Πρόεδρος τῆς συνελεύσεως ἐκάλεσε τὸ μέλος τῆς Ἐξελεγ-
κτικῆς Ἐπιτροπείας, τὸ ὁποῖο ἐπιθυμεῖ νὰ ἀναγνώσει τὴν ἔκθεση τῆς
Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας.

Ὁ κ. Παπαπάνος κατ' ἀρχὴν ἐξηγεῖ ὅτι ἡ ἀνάγνωση τῆς ἐκθέσεως κρί-
νεται ἀπαραίτητη, ἐφ' ὅσον ἡ ἔκθεση οἰκονομικοῦ ἐλέγχου τοῦ κ. Θ. Θωμο-
πούλου ἄπτεται καὶ τῆς ἐργασίας τῆς Ἐπιτροπείας. Ὁ ἔλεγχος τῆς ἐπιτρο-
πείας διενεργήθη σύμφωνα μὲ τὰ τηρούμενα βιβλία καὶ ἡ ἔκθεση περιλαμβάνει
ὀρισμένες προτάσεις. Στὴ συνέχεια ὁ Κ. Παπαπάνος ἀνέγνωσε τὴν ἔκθεση
τῆς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείας καὶ ζήτησε
τὴν ἔγκρισή της ἀπὸ τὴ Γενικὴ Συνέλευση καθὼς καὶ τῆς ὅλης διαχειρίσεως
τῆς Ἑταιρείας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

ΕΚΘΕΣΗ

ΤΗΣ ΕΞΕΛΕΓΚΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΡΟ·Υ·ΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

ΠΡΟΣ ΤΗ ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Σύμφωνα με τις διατάξεις τῶν ἄρθρων 31 καὶ 32 τοῦ Ὁργανισμοῦ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἡ Ἐξελεγκτικὴ Ἐπιτροπὴ συντάσσει ἔκθεση σχετικὰ μετὸν ἔλεγχον τοῦ ἀπολογισμοῦ τοῦ λήξαντος ἔτους, τὴν ὁποία καὶ ὑποβάλλει πρὸς τὴ Συνέλευση τῶν Ἑταίρων. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ ἔκθεση αὕτῃ συντάσσεται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν τεθέντων ὑπὸ τῆς ἀρμόδιας ὑπηρεσίας στοιχείων χωρὶς βεβαίως νὰ ἐνταλθεῖ τὸν λεπτομερὲς ἔλεγχον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν παραστατικῶν, δοθέντος ὅτι κατὰ βεβαίωσιν τοῦ, κατὰ τὸ ἄρθρον 32, ἐλεγκτῆ κ. Τσελίκα ἡ ὅλη διαχείριση ἔγινε σύμφωνα μετὸ Καταστατικὸν καὶ τὴν ἰσχύουσα νομοθεσία.

Κατὰ τὸ ἄρθρον 17 τοῦ Ὁργανισμοῦ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, στὴν τήρησιν τῶν λογιστικῶν βιβλίων ἀκολουθεῖται τὸ διπλογραφικὸ σύστημα. Τὰ λογιστικὰ βιβλία ποὺ τηρήθησαν τὸ ἔτος 1987 μετὸ τὸ σύστημα αὐτὸ εἶναι τὰ ἑξῆς:

1. Ἀναλυτικὸ ἡμερολόγιον Ταμείου
2. Ἀναλυτικὸ ἡμερολόγιον Ε.Τ.Ε. Α/σμὸς Νο 480246
3. Ἀναλυτικὸ ἡμερολόγιον Τράπεζα Ἐπαγγ. Πίστεως, Α/σμὸς Νο 140000
4. Ἀναλυτικὸ ἡμερολόγιον Τράπεζα Ἐπαγγ. Πίστεως, Α/σμὸς Νο 140002
5. Ἀναλυτικὸ ἡμερολόγιον Τράπεζα Ἐπαγγ. Πίστεως, Α/σμὸς Νο 140003
6. Ἀναλυτικὸ ἡμερολόγιον Τράπεζα Ἐπαγγ. Πίστεως, Α/σμὸς Νο 140004
7. Ἀναλυτικὸ ἡμερολόγιον Τράπεζα Ἐπαγγ. Πίστεως, Α/σμὸς Νο 140005
8. Ἀναλυτικὸ ἡμερολόγιον Τράπεζα Ἐπαγγ. Πίστεως, Α/σμὸς Νο 140006
9. Ἀναλυτικὸ ἡμερολόγιον Τράπεζα Ἐπαγγ. Πίστεως, Α/σμὸς Νο 140007
10. Ἀναλυτικὸ ἡμερολόγιον Τράπεζα Ἐπαγγ. Πίστεως, Α/σμὸς Νο 140009

11. Ἀναλυτικὸ ἡμερολόγιο Διαφόρων Πράξεων

12. Συγκεντρωτικὸ Ἡμερολόγιο

13. Συγκεντρωτικὸ Καθολικὸ

Παράλληλα μὲ τὰ βιβλία αὐτὰ τηρήθηκαν καί:

1. Βιβλίον παρακολούθησης πιστώσεων

2. Βιβλίον παρακολούθησης κινήσεως ΧΕΠ

Ἀνάλυση Λογαριασμῶν Ἱσολογισμοῦ

Ἑνεργητικὸ

1. «Γήπεδα». Ἀναγράφεται ἡ ἀξία τῶν οἰκοπέδων ποὺ ἔχει στὴν κυριότητά της ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
2. «Κτίρια». Ἀπεικονίζονται στὸν Ἱσολογισμό μὲ λογιστικὸ ἰσότιμο. Ἡ ἀξία τους ἔχει ὁλοσχερῶς ἀποσβεσθεῖ.
3. «Ἐπιπλα καὶ Σκεύη». Περιλαμβάνονται τὰ ἐπιπλα καὶ σκεύη κυριότητος τῆς Ἑταιρείας, ὁλοσχερῶς ἀποσβεσμένα, μὲ λογιστικὸ ἰσότιμο, χάριν μνείας.
4. «Βιβλία Βιβλιοθήκης». Στὸ λογαριασμὸ αὐτὸ ἐμφανίζονται τὰ βιβλία τῆς Βιβλιοθήκης μὲ λογιστικὸ ἰσότιμο· ἡ ἀξία τους ἔχει ἀποσβεσθεῖ. Εἰδικότερα τὸ 1987 διετέθησαν γιὰ τὴν ἀγορὰ βιβλίων πρὸς ἐμπλουτισμὸ τῆς Βιβλιοθήκης 2.345.583 δρχ. ἐναντι 2.306.415 δρχ., δηλαδὴ δαπανήθησαν 39.168 δρχ. ἐπὶ πλεόν Ἡ ἐμφάνισή τους μὲ λογιστικὸ ἰσότιμο ἐπιβάλλεται γιατί οἱ σπάνιες ἐκδόσεις καὶ τὰ ὑψηλοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐπιπέδου βιβλία δὲν πρέπει ν' ἀποτιμῶνται κατ' ἀξία σὲ τρέχουσες τιμές.
5. «Βιβλία ἀποθέματος». Στὸ λογαριασμὸ αὐτὸ ἐμφανίζεται ἡ ἀξία τῶν παλαιῶν ἐκδόσεων ποὺ ἔπαψαν νὰ πωλοῦνται λόγῳ τοῦ περιορισμένου ἀριθμοῦ ἀντιτύπων. Ἡ ἀξία τους ὑπόκειται σὲ ἐτήσια ἀπόσβεση.
6. «Βιβλία πρὸς διάθεση». Ὁ λογαριασμὸς αὐτὸς περιλαμβάνει τὴν κίνηση τῶν ἐκδόσεων τῆς Ἑταιρείας ποὺ διατίθενται γιὰ πώληση. Σημειώνουμε ἰδιαίτερα ὅτι ἡ τιμὴ διάθεσής τους καλύπτει ἀπλῶς τὸ κόστος τοῦ χαρτιοῦ, τῆς στοιχειοθεσίας καὶ τῆς ἐκτυπώσεώς τους, χωρὶς νὰ ὑπολογίζεται καὶ τὸ ἀναλογικὸ κόστος ἀπὸ τὸν ἐπιμερισμὸ τῶν λειτουργικῶν δαπανῶν τῆς Ἑταιρείας, καθὼς ἐπίσης καὶ κάποιον ποσοστὸ μικτοῦ κέρδους. Ἀντίθετα μάλιστα χορηγοῦνται ἐκπτώσεις. Βέβαια προέχει ὁ σκοπὸς τῆς Ἑταιρείας

ποῦ δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος ἀπὸ καθαρὴ ἐμπορικὴ σκοπιὰ.

Τὰ βιβλία παρουσίασαν τὴν ἐξῆς κίνηση:

ἀκαθάριστες εἰσπράξεις	.....	δρχ. 3.938.657
μεῖον οἱ χορηγηθεῖσες ἐκπτώσεις	.....	δρχ. 1.222.155
καθαρές εἰσπράξεις	.....	δρχ. 2.716.502

Ποσοστὸ ἐκπτώσεως 31%. Ἄν λάβουμε ὑπόψη ὅτι τὸ κόστος τῶν πωληθέντων βιβλίων εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τὶς καθαρὲς εἰσπράξεις, τότε ἡ ἐκπτώση χορηγήθηκε σὲ βάρος τοῦ Κεφαλαίου.

7. «Διαθέσιμα». Στὴν ομάδα αὐτῇ τῶν λογαριασμῶν ἐμφανίζονται οἱ πάσης φύσεως καταθέσεις τῆς Ἑταιρείας στὶς Τράπεζες Ἐθνικῆς, Ἐπαγγελματικῆς Πίστεως καὶ Ἀγροτικῆς, καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ μετρητὰ τοῦ Ταμείου.

Παθητικὸ

1. «Κεφάλαιο». Τὸ Κεφάλαιο εἶναι μιὰ μαθηματικὴ ποσότητα ποὺ προκύπτει ἂν ἀπὸ τὸ Ἑνεργητικὸ τοῦ Ἰσολογισμοῦ ἀφαιρέσουμε τὸ Καθαρὸ Παθητικὸ καὶ ἀπεικονίζει τὴν καθαρὴ περιουσία τῆς Ἑταιρείας. Ἡ μεταβολὴ τοῦ Κεφαλαίου ἀνάμεσα στὰ δύο χρονικὰ σημεῖα τῆς ἑναρξῆς καὶ λήξεως τοῦ οἰκονομικοῦ ἔτους 1987 μᾶς δίνει τὸ μέγεθος τοῦ ἀποτελέσματος τῶν ἐργασιῶν τῆς Ἑταιρείας.

Ἔτσι ἔχομε: Κεφάλαιο τῆς	1.1.1987	.....	δρχ. 645.793.091
»	»	31.12.1987	.....
Αύξηση Κεφαλαίου			δρχ. 123.238.498

2. «Πιστώσεις Ἔργων». Ἀπεικονίζονται τὰ ὑπόλοιπα τῶν διαφόρων πιστώσεων ποὺ χορηγήθηκαν ἀπὸ τὸ Δημόσιο γιὰ τὴν ἐκτέλεση ἐπωνύμων ἔργων. Ἀφοροῦν δηλαδὴ ἐργασίες ποὺ καλύφθηκαν μὲ χρήματα τῶν Δημοσίων Ἐπενδύσεων καὶ ὄχι μὲ κεφάλαια τῆς Ἑταιρείας. Στὸ τέλος παραθέτουμε πίνακα τῆς κίνησης τῶν κονδυλίων γιὰ τὰ ἔργα αὐτά.

Ἀποτελέσματα Χρήσης 1987

Δαπάνες

Παραθέτουμε μιὰ συνοπτικὴ εἰκόνα τῶν δαπανῶν τῆς Ἑταιρείας καὶ τὸ ποσοστὸ συμμετοχῆς των στὸ σύνολο.

1. Ἀνασκαφές Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας	Δρχ.	7.148.180	ἢ	7 %
2. Ἀνασκαφές ἀπὸ Εἰδικούς Πόρους	»	2.747.028	»	2,6%
3. Ἐκδοση Δημοσιευμάτων	»	5.687.834	»	5,4%
4. Ἀπολαβές προσωπικοῦ	»	35.917.567	»	34 %
5. Ἀσφαλιστικὲς εἰσφορές (ΙΚΑ κλπ.) . . .	»	12.617.979	»	12 %
6. Συντήρηση - φύλαξη περιουσίας	»	16.436.558	»	15,6%
7. Ἀποσβέσεις	»	3.427.417	»	3,2%
8. Ἐκπτώσεις βιβλίων	»	1.222.155	»	1,1%
9. Λοιπές λειτουργικὲς δαπάνες	»	8.238.760	»	7,8%
10. Φόροι καὶ τέλη	»	5.435.175	»	5 %
11. Ἑορτασμὸς 150 χρόνων	»	6.593.345	»	6,3%
Σύνολο	»	105.471.998	»	100%

Τὸ σύνολο τῶν δαπανῶν ἀνῆλθε σὲ 105.471.998 δρχ. ἔναντι 75.690.145 δρχ. τὸ 1986, αὐξήθηκαν δηλαδὴ κατὰ 29.781.853 δρχ. ἢ ποσοστὸ 39,3%. Ἡ αὐξηση αὐτὴ ὀφείλεται ἀφ' ἑνὸς μὲν στὴ διάθεση μεγαλυτέρου ποσοῦ γιὰ τὶς ἴδιες ἀνασκαφές, αὐξημένο κατὰ 4.105.775 δρχ. σὲ σχέση μετ' τὸ 1986, ἀφ' ἑτέρου δὲ στὰ ὅσα διατέθηκαν γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ κτιρίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ γιὰ τὸν ἑορτασμὸ τῶν 150 χρόνων. Οἱ μεταβολές τῶν ὑπολοίπων μεγεθῶν κινήθηκαν σὲ λογικὰ πλαίσια.

Πρόσοδοι

Οἱ ἀκαθάριστες (μικτὲς) πρόσοδοι ἔτους 1987 κατὰ κατηγορίαν ἔχουν ὡς ἑξῆς:

1. Πρόσοδοι ἀκίνητης περιουσίας	Δρχ.	13.858.601
2. » ἀπὸ χρεώγραφα	»	28.735.575
3. » ἀπὸ ἐπιχορηγήσεις	»	9.700.000
4. » ἀπὸ οἰκονομικὲς ἐνισχύσεις	»	5.847.260
5. » ἀπὸ καταθέσεις	»	159.922.454
6. » ἀπὸ δωρεές	»	9.082.690
7. » διάφοροι	»	1.563.916
Σύνολο	»	228.710.496

Οἱ πρόσοδοι τοῦ 1987 εἶναι αὐξημένες ἔναντι ἐκείνων τοῦ 1986 κατὰ 103.441.860 δρχ. Τοῦτο ὀφείλεται κατὰ κύριο λόγο στὴν αὐξηση τοῦ μερί-

σματος πού εἰσπράχθηκε μετὰ τὴν ἀναδιάρθρωση τῶν ἀξιῶν τοῦ χαρτοφυλακίου. Συγκεκριμένα, ἐνῶ τὸ 1986 τὰ πάσης φύσεως μερίσματα ἀνῆλθαν σὲ 6.435.381 δρχ., τὸ 1987 διαμορφώθηκαν σὲ 28.735.575 δρχ., δηλαδὴ αὐξηση κατὰ 22.300.194 δρχ., καθὼς ἐπίσης καὶ στὴν αὐξηση τῶν τόκων κυρίως ἀπὸ τὶς προθεσμιακὲς καταθέσεις στὴν ΑΤΕ.

Ἡ σύγκριση τῶν δαπανῶν πού ἔγιναν καὶ ἀφοροῦν τῇ δραστηριότητῃ τῆς Ἑταιρείας μὲ τὶς προσόδους τῆς ἰδίας περιουσίας της μᾶς δίνει τὸ παρακάτω ἀποτέλεσμα:

1. Πρόσοδοι ἰδίας περιουσίας	..... Δρχ.	68.788.042	μεῖον οἱ τόκοι
2. Δαπάνες	.....	» 105.471.998	
Διαφορὰ ἀρνητικὴ	.....	» 36.683.956	

Γενικὲς παρατηρήσεις - Προτάσεις

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καταβάλλει κάθε δυνατὴ προσπάθεια γιὰ τὴν ὀρθολογικότερη ἀντιμετώπιση τῶν δαπανῶν της. Ὅμως τὰ πολλὰ καὶ μεγάλα ἔργα μὲ τὰ ὁποῖα ἔχει ἐπιφορτισθεῖ καὶ γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν ἦταν πλήρως ἐπανδρωμένη μὲ τὸ κατάλληλο προσωπικὸ ἔχουν διευρύνει τὶς ὑπηρεσιακὲς ὑποχρεώσεις τοῦ προσωπικοῦ πού ὑπηρετεῖ, πράγμα πού ἐπιβάλλει τὴν αὐξηση τοῦ προσωπικοῦ καὶ εἰδικὰ τὴν πλήρωση τῆς θέσης τοῦ διευθυντῆ. Ἐπὶ πλέον ὅμως, καὶ διὰ τὴν πλήρη διασφάλιση τῆς ὅλης διαχείρισης ἐνταλμάτων κατὰ τὴ γνώμη μας προτείνεται ἔλεγχος καὶ ἀπὸ ὀρκωτὸ λογιστῇ.

Μὲ τὶς ἀπολαβὲς τοῦ προσωπικοῦ ἔχει σχέση καὶ ἡ νόμιμη ἀποζημίωση πού καταβάλλεται στοὺς ὑπαλλήλους τῆς Ἑταιρείας πού ἀποχωροῦν ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία λόγῳ συνταξιοδότησής των. Θὰ πρέπει νὰ συσταθεῖ εἰδικὸς λογαριασμός γιὰ τὴ μελλοντικὴ ἀντιμετώπιση αὐτῆς τῆς ὑποχρέωσης, ὥστε νὰ μὴν εὐρεθεῖ ἡ Ἑταιρεία σὲ οἰκονομικὴ δυσχέρεια.

Ὅπως ἔχει τονισθεῖ καὶ παλαιότερα, εἶναι ἐπιτακτικὴ ἡ ἀνάγκη γιὰ τὴν ἀξιοποίηση τῆς περιουσίας τῆς Ἑταιρείας ὥστε νὰ αὐξηθοῦν τὰ ἔσοδά της. Αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ μόνο μὲ τὴν ἀναπροσαρμογὴ τῶν μισθωμάτων, ἀλλὰ μὲ τὴν οἰκοδόμησιν τῶν οἰκοπέδων εἴτε μὲ ἀντιπαροχὴ εἴτε μὲ αὐτεπιστασία. Πάντως γιὰ κάθε ἀπόφαση σχετικὴ θὰ πρέπει νὰ ἀκούγεται καὶ ἡ γνώμη τῶν ἀρμοδίων παραγόντων τοῦ Λογιστηρίου.

Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς προσωπικοῦ πού ἀπασχολεῖται στὰ κύρια ἔργα καὶ

ἡ ἐπικινδυνότητα τῆς ἐργασίας του κάνουν ἀπαραίτητη τὴν ἀσφάλισή του ἔναντι ἀτυχημάτων, ὥστε νὰ ἀποτραποῦν ἐνδεχόμενες δυσάρεστες συνέπειες γιὰ τὴν Ἑταιρεία.

Τελειώνοντας, θὰ ἦταν παράλειψη ἂν δὲν σημειώναμε τὴν πολύτιμη συνεργασία τῶν ὑπαλλήλων τοῦ Λογιστηρίου στὴν ὅλη διαξαγωγή τοῦ λογιστικοῦ ἔργου κατὰ τὸ ἔτος 1987.

Ἐπισημείωση

Ἡ παρούσα Ἐκθεση, συντεταγμένη τὴν 23.3.1988, διὰ νὰ ὑποβληθεῖ πρὸς τὸ Δ.Σ. κατὰ τὴ συνεδρία τῆς 28.3.1988, ἐστηρίχθη σὲ σχετικὸ ἔλεγχο παραστατικῶν στοιχείων καὶ διαχειριστικῶν βιβλίων, κατὰ τὸ ἀνέκαθεν ἰσχύον καθεστῶς καὶ στὶς διαβεβαιώσεις τοῦ μονίμου ἐλεγκτοῦ τοῦ ἄρθρου 32 τοῦ Ὁργανισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀσχεῖ τακτική καὶ συνεχὴ ἐπιθεώρηση τῆς λογιστικῆς ὑπηρεσίας. Ἀλλὰ ἐν τῷ μεταξὺ ἐνεφανίσθη ἡ Ἐκθεσις Θωμοπούλου (στὰ μέλη τῆς Ἐξ. Ἐπιτροπῆς ἐστάλη τὸ πρῶν τῆς Κυριακῆς 27/3, στὰ δὲ μέλη τοῦ Δ.Σ. διανεμήθη τὴ Δευτέρα). Ἐπὶ τοῦ περιεχομένου τῆς Ἐκθέσεως χωροῦν οἱ ἀκόλουθες παρατηρήσεις:

1. Εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ ἀναληφθεῖ ἀπὸ ἐμᾶς ἔλεγχος εἰς βάθος ἐπὶ αἰτιάσεων, παραλείψεων καὶ παρατυπιῶν σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα καὶ χωρὶς εἰδικὲς γνώσεις.

2. Οἱ αἰτιάσεις τῆς Ἐκθεσης ἀπευθύνονται ἀφ' ἐνὸς στὸ Δ.Σ. τῆς Ἑταιρείας ἀφ' ἑτέρου στὸ Λογιστήριον. Ἡ Ἐξ. Ἐπιτροπὴ ζήτησε καὶ ἀναμένει ἀπὸ τὸ Λογιστήριον καὶ τὸν Ἐλεγκτὴ νὰ συντάξουν σαφὴ, λεπτομερὴ καὶ δικαιολογημένη σύντομη ἀπάντηση ἐπὶ τῶν παρατηρήσεων, ποὺ ἀφοροῦν σὲ αὐτούς. Παρακαλεῖται τὸ Δ.Σ. νὰ ἐγκρίνει τὸν Ἀπολογισμό διαχείρισης 1987 συνολικά, ὥστε τυχὸν δαπάνες ποὺ ἐκ τῆς φύσης τους συνετελέσθησαν καὶ δὲν ἔχουν καλυφθεῖ νὰ τακτοποιηθοῦν.

3. Σὲ ὑπολόγους γιὰ ἐκτέλεση ἔργων σὲ ἀρχαιολογικοὺς χώρους, μνημεῖα, μουσεῖα κλπ., οἱ ὁποῖοι χρεώθηκαν μὲ διάφορα ποσὰ ἐπὶ ἀποδόσει λογαριασμοῦ καὶ καθυστεροῦν, νὰ σταλεῖ ἐπείγουσα ἐγκύκλιος μὲ προθεσμία ἀπόδοσης λογαριασμοῦ.

4. Ἡ Ἐξ. Ἐπιτροπὴ δὲν νομίζει ὅτι ἡ Ἐκθεση Θωμοπούλου μεταβάλλει τὸ πόρισμα τοῦ γενομένου ἀπὸ αὐτὴ ἐλέγχου. Ἐπομένως βεβαιώνει τὸ περιε-

χόμενον αὐτῆς. Τίθεται τελικῶς στὴ διάθεση τοῦ Δ.Σ. γιὰ ὁ,τιδήποτε χρήσιμο καὶ ὠφέλιμο γιὰ τὴν Ἑταιρεία, ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῶν καθηκόντων αὐτῆς.

Ἀθήνα, 31 Μαρτίου 1988

Ἡ Ἐξελεγκτικὴ Ἐπιτροπὴ

Συνεχίζοντας ὁ κ. Παπαπάνος εἶπε τὰ ἀκόλουθα: «Ὅπως ἀκούσατε, ἡ Ἐπιτροπὴ ζήτησε ἀπὸ τὸ Λογιστήριον καὶ τὸν ἐλεγκτὴ κ. Τσελίκου, ποῦ πρὶν ἦταν βοηθὸς τοῦ κ. Θωμοπούλου, νὰ συντάξουν καὶ ὑποβάλουν σαφὴ καὶ λεπτομερὴ ἀπάντηση στὶς παρατηρήσεις τῆς ἐκθέσεως Θωμοπούλου. Πράγματι, τὸ Λογιστήριον καὶ ὁ κ. Τσελίκου κατήρτισαν καὶ ὑπέβαλαν τὴν ἐκθεση, μὲ τὴν ὁποία, ὅπως θὰ ἀκούσετε, καταρρίπτονται οἱ παρατηρήσεις κ. Θωμοπούλου». Κατόπιν διαβάζει τὴν ἐκθεση ἢ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

ΠΡΟΣ

**ΤΗΝ ΕΞΕΛΕΓΚΤΙΚΗΝ ΕΠΙΤΡΟΠΗΝ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ**

Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς ἐκθέσεως τοῦ κ. Θ. Θωμοπούλου

σελ. 2: Οἱ καταχωρήσεις στὸ Ταμεῖο τοῦ κ. Νίκου Μαχαίρα γίνονται οἱ μὲν εἰσπράξεις βάσει τῶν Γρ. Εἰσπρ., οἱ δὲ πληρωμὲς βάσει τῶν τιμολογίων ἢ ἄλλων παραστατικῶν πληρωμῆς. Ἀμέσως δὲ μετὰ τὴν ἐκδοση τοῦ οἰκείου χρηματικοῦ ἐντάλματος σημειοῦται στὸ βιβλίο αὐτό, πλὴν στὸ παραστατικὸ πληρωμῆς, ὁ ἀριθμὸς τοῦ χρηματικοῦ ἐντάλματος. Ἔτσι ἡ καθημερινὴ συμφωνία τοῦ Ταμείου μετρητῶν εἶναι εὐχερέστεται καὶ γίνεται καθημερινά. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο γίνεται καὶ ἡ συμφωνία τῆς κίνησης τῶν Τραπεζικῶν Λογαριασμῶν βάσει τῶν οἰκείων βιβλιαρίων.

σελ. 3: Ἡ ἐπιταγὴ ποῦ εἶναι προσυπογραμμένη (μονογραφὴ) ἀπὸ τὸν Γενικὸ Γραμματέα ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν Πρόεδρο. Συνοδεύεται ἀπὸ τὰ δικαιολογητικά, ἀναγράφεται στὸ εἰδικὸ βιβλίο ἐπιταγῶν καὶ μονογράφεται ὑπὸ τῶν δύο. Στὸ στέλεχος τῶν οἰκείων ἐπιταγῶν ἀναγράφεται τὸ ποσό, ὁ δικαιούχος καὶ σύντομὴ αἰτιολογία.

σελ. 5-8: Κατὰ τὸν ἔλεγχον στὰ χρηματικὰ ἐντάλματα ὑπῆρχαν τὰ τιμολόγια ἢ δελτία παροχῆς ὑπηρεσιῶν.

σελ. 34-35: Οἱ τόκοι τῆς Α.Τ.Ε. ἐλογίζοντο μὲ τὴ λήξη τῆς ἀντίστοιχης προθεσμιακῆς κατάθεσης, ἀφοῦ τότε εἶναι ἀπαιτητὸ τὸ κεφάλαιο καὶ οἱ τόκοι. Ἡδη, μετὰ ἀπὸ συνεννόηση μὲ τὴν Ἑξελεγκτικὴ Ἐπιτροπὴ, ἔγινε λογισμὸς τῶν τόκων μέχρι 31.12.1987 καὶ ἀναμorfώθηκαν οἱ σχετικοὶ λογαριασμοί, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτοὶ λήγουν τὸ 1988. Οἱ τόκοι Α' Ἑξαμήνου ΤΕΠ 140007 εἶναι 816.953 δρχ. καὶ ὅχι 1.284.363 ποὺ ἀναγράφεται στὴν ἐκθεση. Ἐπίσης καὶ στὴν Τρ. Ἑργασίας οἱ τόκοι εἶναι 1.835.242 δρχ. καὶ ὅχι 3.677.932.

Οἱ τόκοι ἐμφανίζονται στὸν προϋπολογισμό.

- σελ. 37: 1. Τὰ ἀναφερόμενα ποσὰ καταχωρήθηκαν τὸ Δεκέμβριο 1986 (ΧΕ 722 δρχ. 200.000 καὶ Γρ. Εἰσ. 803 δρχ. 2.994.538). Ἡ καταχώρηση ἔγινε γιατί ἡ οἰκεία ἐπιταγὴ γιὰ τὴν πληρωμὴ (1451820) ἐκδόθηκε τὸν Δεκέμβριο ἀλλὰ ὁ δικαιούχος τὴν ἐξόφλησε μεταγενέστερα. Ἡ καταχώρηση τοῦ ποσοῦ τῶν 2.994.538 δρχ. τὸν Δεκέμβριο (31/12) ἔγινε μὲ βάση τὴν εἰδοποίηση τῆς Τράπεζας.
2. Ὁ λογαριασμὸς σωστὰ χρεώθηκε γιατί ἔγινε ἀνάληψη τῶν χρημάτων.
3. Ἐγγραφὴ ὑπάρχει στὸ ΑΠ ΤΕΠ 140003 Λογ. Ἀνασκαφῆς Θήρας, ΧΕ Νο 483/1987.

σελ. 5-8: Γιὰ τὴ διενέργεια τῶν ἐργασιῶν τοῦ Μουσείου Μυκηνῶν (ἐκσκαφές, ἀρχιτεκτονικὲς μελέτες, κατασκευές) ἐγίνοντο μειοδοτικοὶ διαγωνισμοὶ προσφορῶν καὶ ἐκλεγόταν αἰτιολογημένα ὁ μειοδότης. Γιὰ κάθε ἐργολαβία τηρεῖται φάκελος. Κατὰ τὸ στάδιο τῆς ἐκτέλεσης κάθε πληρωμὴ γινόταν βάσει πιστοποιήσεων τῶν ἐπιβλεπόντων μηχανικῶν.

Ὡς πρὸς τὴν πληρωμὴ τῶν ἐργατοτεχνιτῶν ὑπάρχουν οἱ οἰκειᾶς ἐξοφλητικὲς ἀποδείξεις καὶ τηροῦνται σὲ εἰδικoὺς φακέλους.

Ὡς πρὸς τὶς γενόμενες διαπραγματεύσεις σχετικὰ μὲ τὴν κατάθεση τῶν διαθεσίμων σὲ τοκοφόρους Λογαριασμοὺς, αὐτὲς ἐγίνοντο βάσει ἐγγράφων ἐντολῶν τῆς Α.Ε. πρὸς τὸν Προϊστάμενο τοῦ Λογιστηρίου, στὶς ὁποῖες μετεῖχε πλὴν τούτου ὁ τότε Ἑλεγκτὴς κ. Θ. Θωμόπουλος καὶ ὁ νομικὸς σύμβουλος.

Οἱ ἀποδοχῆς τοῦ προσωπικοῦ καθορίζονται σύμφωνα μὲ τὶς γενικῆς κατευθύνσεις τοῦ ἄρθρου 20 τοῦ Ὁργανισμοῦ καὶ τὴν ἰσχύουσα ἐργατικὴ νομοθεσία στὴν ὁποία ὑπάγονται ὡς ὑπάλληλοι ἰδιωτικοῦ δικαίου.

Ὁ Ἐλεγκτὴς

Π. ΤΣΕΛΙΚΑΣ

Ὁ Προϊστάμενος τοῦ Λογιστηρίου

ΙΩ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Συνεχίζοντας ὁ κ. Παπαπάνος λέγει τὰ ἀκόλουθα:

«Ἀκόμα ὅμως ἡ ἐπιτροπὴ, παρ' ὅλο πού, ὅπως γράφει στὴν ἐκθεσὴ τῆς πού σᾶς διάβασα, τῆς ἦταν ἀπόλυτα δύσκολο νὰ κάνει ἔλεγχο σὲ βάθος, δέχθηκε τὴν προσφορὰ τοῦ μέλους τῆς κ. Βασιλείου, πρῶην Διευθυντοῦ τῆς Ἑθνικῆς Τραπεζῆς, νὰ κάνει καὶ αὐτὸς ἓνα δειγματοληπτικὸ ἔλεγχο. Ὁ κ. Βασιλείου ἐργάσθηκε ἐπὶ τρεῖς ὡς τέσσερις ἐβδομάδες, διενήργησε δειγματοληπτικὸ ἔλεγχο τῶν στοιχείων καὶ διαπίστωσε, ὅπως γράφει στὴν ἐκθεσὴ του, πού πιστεύω ὅτι θὰ σᾶς σταλεῖ, ἂν δὲν ἐστάλη ἀκόμα, ὅτι δὲν ὑπάρχει καμιά διαχειριστικὴ ἀνωμαλία». Τὸ κείμενο τῆς ἐκθέσεως τοῦ κ. Βασιλείου ἔχει ὡς ἐξῆς:

ΕΚΘΕΣΗ

ΤΟΥ ΣΠΥΡΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, ΜΕΛΟΥΣ ΤΗΣ ΕΞΕΛΕΓΚΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΕΙΑΣ,
ΣΧΕΤΙΚΩΣ ΜΕ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΧΡΗΣΗ 1987

12 - 5 - 88

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἀξιότιμοι Ἑταῖροι, Κυρίες καὶ Κύριοι,

Ἡ Ἐξελεγκτικὴ Ἐπιτροπεία, πρὶν περιέλθει στὰ χέρια τῆς ἡ Ἐκθεσὴ κ. Θωμοπούλου, κατήρτισε τὴν Ἐκθεσὴ τῆς, ὅπως προβλέπεται ἀπὸ τὰ ἄρθρα 31 καὶ 32 τοῦ Ὁργανισμοῦ τῆς Ἑταιρείας καὶ τὴν παρέδωσε στὸ Δ. Συμβούλιο, διὰ νὰ τὴν φέρει στὴν τακτικὴ Γενικὴ Συνέλευση τῶν Ἑταίρων τοῦ 1988. Μετὰ ὅμως τὴν ὑποβολὴ τῆς Ἐκθέσεως κ. Θωμοπούλου, τὰ Μέλη τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας ἔκριναν ὅτι θὰ ἦταν σκόπιμο νὰ διερευνήσουν τὴν Ἐκθεσὴ αὐτὴ καὶ ἀνέθεσαν στὸν ὑποφαινόμενο, ὡς εἰδικότερο, νὰ διερευνήσει τὶς διατυπώμενες παρατηρήσεις τῆς ἀνωτέρω Ἐκθέσεως.

Ἐξέτασα λοιπὸν μὲ μεγάλῃ προσοχῇ τὰ ἀνωτέρω, ὑπέβαλα σὲ ἐξαντλητικὸ ἔλεγχο ὁρισμένα ἐνδιαφέροντα σημεῖα τῆς ὅλης διαχειρίσεως τῆς Ἑταιρείας, καὶ διατυπώνω τὰ σχετικὰ πορίσματά μου, τὰ ὁποῖα, δὲν ἀντιπροσωπεύουν παρὰ μόνον τὶς δικές μου ἀποκλειστικῶς σκέψεις, καὶ οὐδὲν ἄλλον δεσμεύουν.

Τὸ Δ. Συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας εἶχε ὑποχρέωση, σύμφωνα μὲ τὸ ἀνωτέρω ἄρθρο τοῦ Ὁργανισμοῦ, νὰ καλέσει τὴν Τακτικὴ Γενικὴ Συνέλευση τῶν Ἑταίρων τὸ πρῶτο τρίμηνο τοῦ ἔτους, γιὰ νά: α) λάβει γνώση τῆς Ἐκθέσεως τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας, β) νὰ ἐγκρίνει τὸν Ἰσολογισμό-Ἀπολογισμό 1987 καὶ γ) νὰ ἐγκρίνει ὁμοίως τὸν Προϋπολογισμό τοῦ 1988, ὁ ὁποῖος εἶχε προηγουμένως ἐγκριθεῖ κατὰ τὴ μικτὴ συνεδρίαση τοῦ Δ. Συμβουλίου καὶ τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας, συμφώνως πρὸς τὸ ἄρθρο 40 τοῦ Ὁργανισμοῦ.

Τὸ Δ. Συμβούλιο ὅμως, μὲ τὴ νέα σύνθεση ποὺ προέκυψε μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ, περιφρονώντας τὴν ἀνωτέρω ρητὴ διάταξη τοῦ Ὁργανισμοῦ, ἀποφάσισε κατὰ τρόπο αὐθαίρετο νὰ μὴ συγκαλέσει τὴν ἀνωτέρω Γενικὴ Συνέλευση τῶν Ἑταίρων 1988.

Βραδύτερα ὅμως, βλέποντας ὅτι ἡ ἀπόφαση αὐτὴ δὲν ἦταν μόνον ἀντίθετη μὲ τὸν Ὁργανισμό τῆς Ἑταιρείας, ἀλλὰ ἦταν καὶ παράνομη, δεδομένου ὅτι ὁ Ὁργανισμὸς αὐτὸς ἔχει κυρωθεῖ μὲ Βασιλικά καὶ Προεδρικά Διατάγματα, ἀνακοίνωσε στοὺς Ἑταίρους (βλέπε ἐγκύκλιο τοῦ νέου Γεν. Γραμματέα κ. Κουβελάκη ἀπὸ 25.4.88) ὅτι ἡ Τακτικὴ Γενικὴ Συνέλευση θὰ γίνῃ τὸν προσεχῆ Ὀκτώβριο.

Ἐαφνικά ὅμως, ὑπαναχωρώντας καὶ πάλιν καλεῖ, μὲ τὴ σχετικὴ ἀνακοίνωσή της τοὺς Ἑταίρους σὲ τακτικὴ Γενικὴ Συνέλευση γιὰ τὴν Κυριακὴ 15 Μαΐου 1988. Γιὰ νὰ βρεῖ ἕνα πρόσχημα νὰ στηρίξει τὶς παραπάνω παράνομες ἀποφάσεις, κατέφυγε στὸν ἀπαράδεκτο συλλογισμό ὅτι ἐκκρεμεῖ ὁ διαταχθεὶς ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν (ἀναρμοδίως, διότι ἡ Ἑταιρεία μας ἐποπτεύεται ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ) οἰκονομικὸς ἔλεγχος καὶ συνεπῶς πρέπει νὰ ἀναμείνουμε τὸ σχετικὸ πόρισμα (βλ. τὴν ἀπὸ 25.4.88 ἐγκύκλιο τοῦ Δ. Συμβουλίου).

Ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς εἶναι ἀπαράδεκτος. Στὴν ἐντολὴ ἐλέγχου τοῦ Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν καθορίζεται ὅτι θὰ ἀσκηθεῖ ἔλεγχος τῶν χρήσεων 1984, 1985, 1986 καὶ 1988, δηλαδὴ ἐξαιρεῖται ἡ χρῆση 1987, ὅποτε ἐλεύθερα ἐφαρμόζονται οἱ προβλεπόμενες ἀπὸ τὸν Ὁργανισμό ἀνωτέρω διατάξεις, καὶ συνεπῶς τὸ ἀνωτέρω ἐπιχείρημα τοῦ Δ. Συμβουλίου καταπίπτει.

Οἱ ὑποκινήσαντες τὴν παρέμβαση τοῦ Ὑπουργείου, βλέποντας ὅτι τοὺς ξέφυγε ἡ χρῆση 1987, ἔσπευσαν νὰ προκαλέσουν, μὲ ἐπιστολὴ τῆς Ἑταιρείας (ὑπογεγραμμένη ἀπὸ τοὺς κ. Μπόνη καὶ κ. Κουβελάκη) πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο καὶ δεύτερο συμπληρωματικὸ ἔγγραφο τοῦ Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν μὲ τὸ ὁποῖο ὁ ἔλεγχος θὰ ἐπεκτείνετο καὶ στὴ χρῆση 1987, γιὰ νὰ ἐμποδίσουν ἔτσι τὴ σύγκληση τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως μὲ βάση τὸν αὐτὸν ὡς ἄνω ἀστήρικτο συλλογισμό.

Οἱ παρελθούσες χρήσεις 1984 - 1986 ἔχουν ἐλεγχθεῖ ἀρμοδίως καὶ κυρωθεῖ ἀπὸ τὶς Τακτικὲς Γενικὲς Συνελεύσεις τῶν ἐτῶν 1985, 1986 καὶ 1987 ἀντιστοίχως. Ὅλα ὅμως αὐτὰ τὰ χρόνια ὁ κ. Θωμόπουλος ἦταν ἔμμισθος Ἐλεγκτὴς τῆς Ἑταιρείας καὶ εἶχε ἐλέγξει τὰ οἰκονομικὰ τῆς Ἑταιρείας.

Ἐρωτᾶται λοιπὸν γιὰτί ὁ κ. Θωμόπουλος καὶ οἱ κρυπτόμενοι πίσω του ἀνακινοῦν τόσο ὀψιμα θέμα οἰκονομικοῦ ἐλέγχου ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο καὶ μάλιστα γιὰ παρελθούσες χρήσεις.

Ὁ ἀνωτέρω ἑλεγχος τοῦ Ὑπουργείου, πού μπορεῖ νά βαστήξει πολλοὺς μῆνες, εἶναι ἐντελῶς ἄσχετος μὲ τὰ προβλεπόμενα ἀπὸ τὸν Ὁργανισμό τῆς Ἑταιρείας, πού ἔχει κυρωθεῖ ἐγκύρως, καὶ δὲν μπορεῖ τὸ Δ. Συμβούλιο παρανόμως νά σταματήσῃ τὴν ἐφαρμογὴ του.

Ἀνακύπτει ὅμως καὶ ἕνα ἄλλο ἐρώτημα: Ἐνῶ οἱ κ.κ. Μπόνης καὶ Κουβελάκης ἰσχυρίζονται, στὴν ἐγκύκλιό τους, ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νά γίνῃ ἡ τακτικὴ Γενικὴ Συνέλευση 1988, ἐφ' ὅσον ἐκκρεμεῖ τὸ πόρισμα τοῦ διαταχθέντος ὡς ἄνω ἐλέγχου παρὰ τοῦ Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν, σπεύδουν τώρα νά καλέσουν τὴν ἀνωτέρω Γεν. Συνέλευση. Οἱ δύο αὐτὲς ἀποφάσεις τους προφανῶς συγκρούονται. Τί συνέβη ὥστε νά σημειωθεῖ ἡ πλήρης αὐτὴ στροφὴ;

Πρέπει ὅμως πρῶτα πρῶτα νά διευκρινιστεῖ ἡ ἔννοια τοῦ ἐφικτοῦ οἰκονομικοῦ ἐλέγχου τῆς Ἑταιρείας. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ἡ Πολιτεία ἀνέθεσε στὴν Ἑταιρεία μας τὴν ἐκτέλεση, μὲ κρατικὲς ἐπιχορηγήσεις, μεγάλων ἔργων, ἡ διαχείριση τῆς Ἑταιρείας ἔχει πολλαπλασιαστεῖ τουλάχιστον στὸ 30πλάσιο. Κάθε λοιπὸν σκέψη γιὰ τὴ διενέργεια λεπτομεροῦς καὶ σὲ βάθος ἐλέγχου ἀποκλείεται ἐντελῶς. Σὲ σωματεῖα μὲ μικρὴ κίνηση, διενεργεῖται ἀπὸ τοὺς αἰρετοὺς ἐλεγκτὲς ἕνας δειγματοληπτικὸς ἑλεγχος· σὲ μᾶς ὅμως οὔτε αὐτὸς εἶναι δυνατός.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νά ἀναφερθεῖ ὅτι, σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 32 τοῦ Ὁργανισμοῦ τῆς Ἑταιρείας, ὑφίσταται στὴν Ἑταιρεία ὡς Ἑλεγκτὴς ἀνώτερο στέλεχος τοῦ Ἑλεγκτικοῦ Συνεδρίου, προταθὲν ἀπὸ τὸν κ. Θωμόπουλο, ὁ κ. Τσελίκας, ὁ ὁποῖος ἐκτελεῖ τὰ καθήκοντά του μὲ ὑποδειγματικὸ τρόπο καὶ ἐλέγχει ἐξονυχιστικὰ ὁλόκληρη τὴ διαχείριση, προληπτικῶς καὶ κατασταλατικῶς, ὡς λεπτομερῶς καθορίζεται.

Ὅπως βλέπει ὁ ἀναγνώστης τῆς παρουσίας, ὑπάρχει μόνιμος καὶ ἐξονυχιστικὸς ἑλεγχος, ὁ ὁποῖος συνεπῶς θὰ μπορούσε μάλιστα, κατὰ μίαν ἐκδοχὴ, νά θεωρηθεῖ ὡς ἀπολύτως ἐπαρκής. Κατὰ συνέπειαν, ὁ ἑλεγχος ἀπὸ τὴν Ἑλεγκτικὴ Ἐπιτροπὴ θὰ μπορούσε νά περιοριστεῖ μόνο στὸν ἑλεγχὸ τοῦ ἰσολογισμοῦ, σὲ μίαν γενικὴ ἐπισκόπηση καὶ ἐπισήμανση τῶν ἀδυναμιῶν καὶ ὑποβολὴ σχετικῶν προτάσεων γιὰ τὴν καλύτερη ὀργάνωση τῶν Οἰκονομικῶν Ὑπηρεσιῶν καὶ τὴν ἐπωφελέστερη ἐπένδυση τῶν διαθέσιμων τῆς Ἑταιρείας.

Κατόπιν ὅμως τῶν τελευταίων γεγονότων καὶ τῆς ὑποβολῆς τῆς Ἐκθέσεως τοῦ κ. Θωμοπούλου, πού προκάλεσαν τὸν θάνατο τοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ, ἐκρίθη ἐπιβεβλημένο νά πραγματοποιηθεῖ ὅσο τὸ δυνατόν ἐξαντλητικότερος ἑλεγχος, ὡς ἄνω.

Πρὸς τοῦτο ἔκριναν σκόπιμο, γιὰ τὴ μελέτη μου, νά χρησιμοποιήσω ὡς βάση τὴν ἔκθεση τοῦ κ. Θωμοπούλου. Σὲ κάθε σελίδα τῆς ἐκτενέστατης αὐτῆς ἐκθέσεως (84 σελίδες), εἶναι ἐκδηλῆ ἡ ἐπιχειροῦμενη ἐξαντλητικὴ ἀνάλυση τῶν λεπτομερειῶν τῆς διαχειρίσεως καὶ ἡ ἐπίμονη προσπάθεια πού κατέβαλε ὁ ἀνωτέρω, ὅπως ἀνεύρει στοιχεῖα πού θὰ μπορούσαν νά στηρίξουν καταγγελίες ἐναντίον τοῦ Γ. Μυλωνᾶ καὶ τῶν Οἰκονομικῶν Ὑπηρεσιῶν τῆς Ἑταιρείας.

Κατὰ τεκμήριο λοιπόν, ἡ ἀνωτέρω Ἐκθεση μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ὡς ἐξαντλητικὴ καὶ ἐπομένως μπορεῖ νά ληφθεῖ ὡς βάση διενεργείας τοῦ ἐλέγχου μας. Στις σελίδες λοιπὸν πού ἐπακολουθοῦν, θὰ καταβληθεῖ προσπάθεια νά ἐξεταστοῦν ὅλες ἡ, τουλάχιστον, οἱ κυριότερες κατηγορίες καὶ παρατηρήσεις. Ὁ ἑλεγχος αὐτὸς γίνεταί μὲ πλήρη ἀντικειμενι-

κότῃτα καὶ ὑπευθυνότητα καὶ τὰ συμπεράσματα ἀναλύονται ἐξαντλητικῶς. Ἡ Ἐκθεσὴ μας θὰ ἀκολουθήσει τὴν αὐτὴ σειρὰ κατατάξεως τῶν κεφαλαίων, ποὺ συνθέτουν τὴν ἔκθεσιν τοῦ κ. Θωμοπούλου ὡς ἐξῆς: Α. Εἰσαγωγή, Β. Γενικὸ Μέρος, μὲ τὶς ὑποδιαίρεσεις του, ὡς τὸ ἀναλυτικὸ σημείωμα, Γ. Εἰδικὸ Μέρος, Δ. Ἀνέγερσιν Μουσείου Μυκηνῶν, Ε. Καταθέσεις τῆς Ἑταιρείας στὶς Τράπεζες, ΣΤ. Τελικὰ Συμπεράσματα.

Τέλος, πρέπει νὰ ὑπογραμμιστεῖ ὅτι ἡ Ἐκθεσὴ τοῦ κ. Θωμοπούλου ἔχει συνταχθεῖ μὲ ἐμπάθεια, σὲ ἐριστικότατο ὕφος καὶ διανθίζεται μὲ ἀπαράδεκτους προσβλητικoὺς χαρακτηρισμούς. Ἀναφέρω μερικoὺς ποὺ περιέχονται στὶς σελίδες τῆς Ἐκθέσεώς του: σελ. 3β, 8β, 11β, 12, 12β, 14 (δύο σημεία), 15, 16, 37β, 38β (δύο σημεία), 40 κλπ.

Ὁ ἴδιος ὁ Πρόεδρος τοῦ Δ. Συμβουλίου, Καθηγητῆς Ἀκαδημαϊκὸς κ. Μπόνης, στὴν ἀπὸ 25 Ἀπριλίου 1988 ἐγκύκλιό του χαρακτηρίζει, πολὺ ὀρθά, τὴν ἔκθεσιν αὐτὴ ὡς «διabόγητη» καὶ γράφει τὰ ἐξῆς: «Κατόπιν τῆς διαβούλευσός τοῦ κ. Θωμοπούλου, ὑπέστη (δηλ. ὁ Γ. Μυλωνᾶς) τὸν πρῶτον κλονισμόν, τὰ ἐν συνεχείᾳ γεγονότα ἐπέτειναν τὴν καρδιοπαθειάν του καὶ ἐν τέλει ἀνεπαύθη, κλείσας τοὺς ὀφθαλμοὺς διὰ παντός, μὴ ἀκούων τὰς κακοβούλων μομφὰς καὶ μὴ ἀντικρίζων τοὺς ἐπιτιμητάς του».

Ἐδῶ ὅμως ἀνακύπτει αὐτομάτως τὸ ἀδυσώπητον ἐρώτημα:

Γιατί ὁ κ. Μπόνης, ἀφοῦ ἤξερε ὅτι ἡ ἀνωτέρω ἔκθεσιν ἦταν «κακὸ βουλοῦν» καὶ «διabόγητος», δὲν ἐσπευδε καὶ ὁ ἴδιος, ἀλλὰ καὶ τὰ μέλη τοῦ Δ. Συμβουλίου, ποὺ εὐθυγραμμίζονται μὲ αὐτόν, νὰ ἀποδοκιμάσουν καὶ νὰ διαψεύσουν τὰ γραφέντα σ' ὅλο περίπου τὸν Τύπο: «... προκύπτει ὅτι τὸ Δ. Συμβούλιον καὶ ὁ Πρόεδρος τῆς κ. Μπόνης θεωροῦν ὑπεύθυνον τὸν κ. Μυλωνᾶ...». Ὑποθέτησαν οἱ ἀνωτέρω σιωπηρῶς τὰ ὡς ἄνω, καὶ ἔγιναν οὐσιαστικῶς οἱ κυρίως ὑπεύθυνοι γιὰ τὸν διασυρμὸν τῆς Ἑταιρείας καὶ κόπτονται σήμερον γιὰ τὴν σωτηρίαν τῆς.

Β. ΓΕΝΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

1. Ἑλλειψὴν ὑπευθύνου αἰρετοῦ ἐπικεφαλῆς τοῦ Οἰκονομικοῦ Τομέα

Σ' ὅλα γενικῶς τὰ σωματεῖα, πάσης φύσεως, τρεῖς εἶναι οἱ κύριες λειτουργίαι τους: ἡ Προεδρία, ἡ Γραμματεία καὶ ἡ Διαχείρισις· ὑπεύθυνοι δὲ ἐπικεφαλῆς τῶν ἀνωτέρων εἶναι ἀντιστοίχως: ὁ Πρόεδρος, ὁ Γ. Γραμματεὺς, ὁ Ταμίας, ὅλοι αἰρετὰ μέλη τοῦ Δ. Συμβουλίου.

Στὴν Ἀρχ. Ἑταιρεία δὲν ὑπάρχει Ταμίας, λόγῳ ἀτελείας τοῦ Καταστατικοῦ τῆς. Ἐπομένως ἔχομε ἀνυπαρξίαν ἐπίσημου ὑπευθύνου γιὰ τὴν διαχείρισιν, δηλαδὴ δὲν ὑπάρχει ὁ ὑπεύθυνος Σύμβουλος ἐπικεφαλῆς τῶν Οἰκονομικῶν Ὑπηρεσιῶν: Λογιστηρίου, Ταμείου κλπ.

Ἡ Οἰκονομικὴ εὐθύνη τοῦ Προέδρου, σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρον 13 τοῦ Ὁργανισμοῦ, εἶναι περιορισμένη: «ἐντέλλεται, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐγκεκριμένων πιστώσεων, τὴν πληρωμὴν πάσης δαπάνης, διὰ τακτικῶν ἐνταλμάτων ὑπ' αὐτοῦ ὑπογραφομένων καὶ συνοδευομένων ὑπὸ τῶν ἀπαιτούμενων δικαιολογητικῶν».

Ἡ γενικὴ ἀρμοδιότητα τοῦ Προέδρου, ὅπως προβλέπεται σὲ ὅλα τὰ Καταστατικά, δὲν μπορεῖ νὰ θεμελιώσει γενικότερες οἰκονομικὲς εὐθύνες στὸν Πρόεδρο.

Ἐχει καὶ αὐτὸς τὸ μέρος τῶν εὐθυνῶν του, ὅπως καὶ κάθε ἄλλο ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ Δ. Συμβουλίου. Ἀλλὰ οὔτε καὶ οἱ διοριζόμενοι ἀπὸ τὸ Δ. Συμβούλιο, βάσει τοῦ ἀρθροῦ 32 τοῦ Ὁργανισμοῦ, Ἐλεγκτὲς καὶ Ἐπιθεωρητές, ὑπάλληλοι τοῦ Δημοσίου, καὶ φυσικὰ οὔτε καὶ οἱ ὑπάλληλοι τῆς Ἑταιρείας, διοριζόμενοι ἀπὸ τὸ Διοικ. Συμβούλιο, τοῦ ἀρθροῦ 17: Προϋστάμενος Λογιστηρίου καὶ Ταμίας, οἱ ὅποιοι εἶναι ἀνώτερα ὑπηρεσιακὰ ὄργανα, ἔχοντα τίς εἰδικὲς εὐθύνες τῆς διεκπεραιώσεως τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας.

Ἐπίσης δὲν μπορεῖ ὅπωςδήποτε νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὑπεύθυνη γιὰ τὴ διαχείριση ἡ ἐκ μελῶν τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου ἢ καὶ ἄλλων Ἑταίρων συσταθεῖσα «Οἰκονομικὴ Ἐπιτροπὴ» τῆς ὁποίας τὰ καθήκοντα καθορίζονται ἐκάστοτε ὑπὸ τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου, π.χ. μελέτη γιὰ τὴν ἐπωφελέστερη ἐπένδυση τῶν κεφαλαίων τῆς Ἑταιρείας.

Ἀνακύπτει λοιπὸν ἡ ἀνάγκη, ὅπως, διὰ τροποποιήσεως τοῦ Ὁργανισμοῦ, κάλυψη τοῦ ἀνωτέρω κενοῦ, δηλαδὴ ἡ καθιέρωση τοῦ Ταμία - Μέλους τοῦ Δ. Συμβουλίου. Θὰ πρέπει μάλιστα μὲ τὴν εὐκαιρία αὕτῃ νὰ μελετηθεῖ ἡ τυχὸν ἀνάγκη τροποποιήσεως καὶ ἄλλων ἀρθρων τοῦ Ὁργανισμοῦ, ὡς τοῦ ἀρθροῦ 32, ὅπως ἐξηγεῖται κατωτέρω.

2. Ἐκτέλεση ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας μεγάλων ἔργων

Ἡ Πολιτεία ἀποφάσισε νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ ταχύτερο δυνατό μεγάλα ἔργα ἀρχαιολογικῆς φύσεως:

Ἀναστηλωτικά, ὡς Ἀκροπόλεως, Διονυσιακοῦ Θεάτρου, Ναοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος, Ἐκκλησιῶν Μυστρᾶ, Ἐπιδαύρου, Αἰνίδου κλπ.

Ἀνασκαφικά, ὡς Πύλου, Δήλου, Ὀλυμπίας, Ζάκρου, Ἰδαίου Ἀντρου, Φθιωτίδων Θηβῶν, Ἀρχαιολογικῶν χώρων Ἀθηνῶν, Θήρας, Βεργίνας, Πέλλας, Δίου καὶ λοιπῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων Βορείου Ἑλλάδας, κλπ.

Κτιριακά, ὡς Μουσείου Μυκηνῶν, Μακρυγιάννη, Ἰλίου Μελάθρου, κλπ.

Ἐπιθυμοῦσε ὅμως ἡ Πολιτεία νὰ ἐπισπεύσῃ τὴν ἐκτέλεσίν των, καὶ γιὰ νὰ παρακάμψῃ τίς ἀνελαστικὰς διατάξεις τοῦ Δημοσ. Λογιστικοῦ, ποὺ συνιστοῦν τροχοπέδη καὶ ἀνασχετικὸ παράγοντα στὸ ρυθμὸ ἐκτελέσεως τῶν ἔργων, ἀποφάσισε ὁρθότατα νὰ ἀναθέσῃ τὴν ἐκτέλεσίν των σὲ ἓνα Νομικὸ Πρόσωπο Ἰδιωτικοῦ Δικαίου. Οἱ Ὁργανισμοὶ αὐτοὶ εἶναι εὐέλικοι καὶ δροῦν ἐλεύθερα βάσει τῶν ἀρχῶν ποὺ διέπουν τὸν ἰδιωτικὸ τομέα. Παίρουν ἐγκαίρως τίς σχετικὰς ἀποφάσεις καὶ τίς ἐκτελοῦν μὲ κάθε δυνατὴ ταχύτητα, χωρὶς γραφειοκρατικὰς σοβαρὰς δεσμεύσεις.

Ἦταν λοιπὸν φυσικότατο, ὡς τέτοιο νομικὸ πρόσωπο νὰ ἐπιλεγεῖ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ποὺ ἐπὶ 150 χρόνια δικαίωσε ἀπόλυτα τὸν ἐπιστημονικὸ, πολιτιστικὸ καὶ ἐθνικὸ προορισμὸ τῆς, καὶ τῆς χορήγησε γι' αὐτὸν τὸν σκοπὸ τίς ἀναγκαῖες σχετικῶς πιστώσεις.

Ἀπὸ τὴ στιγμή αὕτῃ, ἡ Ἀρχ. Ἑταιρεία, ὡς νομικὸ πρόσωπο ἰδιωτικοῦ δικαίου, ὀφείλει νὰ κινηθεῖ ἐλεύθερα μὲ βάση τίς ἀρχὲς τοῦ ἰδιωτικοῦ τομέα, χωρὶς νὰ δεσμεύεται ἀπὸ τίς ἀνελαστικὰς διατάξεις τοῦ Δημοσίου Λογιστικοῦ.

Τὶς πολὺ ἀπλὲς ὡς ἄνω ἔννοιες φαίνεται ὅτι λησμονεῖ ὁ κ. Θωμόπουλος καὶ ἀφήνει

νά παρασύρεται ἀπὸ τὴν ἐπὶ πολλὰ πολλὰ χρόνια ἐφαρμογὴ ὑπ' αὐτοῦ τῶν διατάξεων τοῦ Δημοσίου Λογιστικοῦ. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ἀναλίσκεται σὲ μικρολεπτομέρειες καὶ ἐπισημάνσεις μικροπαράληψεων, οἱ ὁποῖες δὲν ἔχουν βαθύτερη καὶ οὐσιαστικότερη σημασία.

Ἀλλωστε ὁ ἴδιος ὁ κ. Θωμόπουλος, στὴν τακτικὴ Γενικὴ Συνέλευση τοῦ 1987, ἀναγνώρισε τὴν ὀρθότητα τῶν ἀνωτέρω.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ ζωνηρὰ ὅτι ὁ κ. Θωμόπουλος ἐφήρμοσε πιστῶς τὰ ἀνωτέρω ἐπὶ ἐπτά χρόνια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔξι ὡς ἑμμίσθος Ἐλεγκτῆς τοῦ ἄρθρου 32 καὶ ἓνα ὡς ἄμισθος, τοῦ αὐτοῦ ἄρθρου, χωρὶς νὰ δημιουργήσῃ κανένα θέμα.

Τὴν αὐτὴ ἀλλωστε τακτικὴ πού εἶχε χαράξῃ καὶ ἐφαρμόσει ὁ κ. Θωμόπουλος, τὴν «πεπατημένην» αὐτὴ, ἀκολουθοῦν καὶ σήμερα ἀκόμη οἱ Οἰκονομικὲς Ὑπηρεσίες τῆς Ἑταιρείας.

3. Συγκέντρωση ὅλων τῶν ἀρμοδιοτήτων στὰ χέρια τοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ

Εἶναι πασίγνωστο ὅτι τὸ Μέλος τοῦ Διοικ. Συμβουλίου - Γεν. Γραμματεὺς, σ' ὅλες τὶς Ὁργανώσεις, Σωματεῖα κ.λπ., εἶναι ἡ σπονδυλικὴ τους στήλη· σὲ πάμπολλα δὲ ἀπὸ αὐτὰ ὁ Γεν. Γραμματεὺς ἀσκεῖ τὴν οὐσιαστικὴ τους διοίκηση.

Στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ἀπὸ τῆς συστάσεώς της, ὁ Γεν. Γραμματεὺς ὑπῆρξε διαπρεπὴς ἀρχαιολόγος, προσωπικότης, ὅπως οἱ Οἰκονόμος, Ὁρλάνδος καὶ κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς. Ὁ τελευταῖος ἐξακολούθησε νὰ ἀσκεῖ τὰ καθήκοντά του μὲ τὴν ἴδια εὐρύτητα πού τὰ ἀσκήσαν οἱ διακεκριμένοι προκατόχοί του, καὶ ὑπὸ Προέδρους διακεκριμένους νομομαθεῖς, ὅπως οἱ Πουλίτσας, Ζέππος καὶ ἄλλοι, προσωπικότητες μεγάλου κύρους.

Ἀπὸ τὴ συλλογικὴ προσπάθεια ὅλων αὐτῶν καὶ τὴν ἁρμονικὴ τους συνεργασία, ἡ Ἑταιρεία μας ἐφθάσε στὸ σημερινὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο, μὲ τὸ πανθομολογούμενο μεγάλο κύρος. Τὴν ἐπιτυχία τοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ, στὴ διοίκηση τῆς Ἑταιρείας, ἀνεγνώρισε ὅλος ὁ ἀρχαιολογικὸς κόσμος. Οὐδεὶς ὑποστήριξε τὸ ἐναντίον. Ἐμφανικὰ ὅμως, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ περασμένου χρόνου, ἐξαπολύθηκε μιὰ ἐνορχηστρωμένη ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ καὶ τῶν ὑπηρεσιακῶν του συνεργατῶν. Ὁ κ. Θωμόπουλος σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς Ἐκθέσεώς του κατηγορεῖ τὸν Γεώργιο Μυλωνᾶ ὅτι κατήργησε τὸν Πρόεδρο τοῦ Δ. Συμβουλίου (ἐκτελέωντας καὶ τὴν ἀρμοδιότητα Διατάκτη Προέδρου) παραμέρισε ἤδη τὸ Δ. Συμβούλιο, τοῦ ὁποῖου οὐδέποτε ζήτησε τὴν ἐγκρίση δαπανῶν, οἱ ὁποῖες διενεργοῦνταν χωρὶς χρηματικὰ ἐντάλματα καὶ μόνο μὲ μία μονογραφὴ δική του».

δ) Σελίδα 38β «Ἡ παράνομη συγκέντρωση ἀπὸ τὸ Γενικὸ Γραμματεῖα ὅλων τῶν ἀρμοδιοτήτων, ὡς πρὸς τὴ διαχείριση τῶν οἰκονομικῶν (τοῦ Προέδρου, καὶ τοῦ Δ. Συμβουλίου καὶ τῆς Οἰκονομικῆς Ἐπιτροπῆς) δημιούργησε καθεστῶς παντοδυναμίας τοῦ Γεν. Γραμματέα...».

ε) Σελίδα 39 «Γι' αὐτὸ ὁ Γεν. Γραμματεὺς φέρει ἀκεραία τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν κατὰστασιν αὐτῇ τῆς διαχειρίσεως τῶν Οἰκονομικῶν τῆς Ἑταιρείας».

στ) Σελίδα 39 «Κατὰ συνέπεια ὅλες οἱ παράνομες πληρωμές ποῦ ἔχουν διαταχθεῖ ἀπὸ τὸν Γενικὸ Γραμματέα, ἀναρμόδια, πρέπει νὰ καταλογιστοῦν σὲ βάρος αὐτοῦ, ἀλληλεγγύως καὶ σὲ ὁλόκληρο μὲ τὸν λαβόντα καὶ τὸν Προϋστάμενο τοῦ Λογιστηρίου».

ζ) Σελίδα 39 «... καὶ νὰ ἐπιμεληθεῖ (δηλαδή τὸ Λογιστήριο) τὴν ἐπιστροφή στὸ ταμεῖο τῆς Ἑταιρείας ὅλων τῶν παρὰ νόμων παροχῶν ἐντὸς 24 ὥρων!..., ἀπὸ τῆς ἐπιδόσεώς του, ἀφοῦ πρῶτα συγκεντρωθοῦν ὅλα τὰ λογιστικὰ στοιχεῖα τόσο τοῦ ἐλεγχομένου ἔτους ὅσο καὶ τοῦ τρέχοντος καὶ ἀσφαλίστοῦν ἀπὸ τὸν Πρόεδρο, ὡς Διατάκτη, καὶ τὴν Οἰκονομικὴ Ἐπιτροπὴ, ὥστε νὰ μὴν εἶναι δυνατὴ ἡ χρησιμοποίησις ἐνὸς ἐγγράφου δικαιολογητικοῦ σὲ πλεῖονα τοῦ ἐνὸς χρηματικὰ ἐντάλματα».

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω εἶναι πρόδηλον τὸ μένος ἀπὸ τὸ ὁποῖο κατέχεται ὁ κ. Θωμόπουλος κατὰ τοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ καὶ τῆς προσπάθειας ποῦ κατέβαλε συστηματικὰ καὶ μὲ ὀξύτητα, γιὰ νὰ τὸν φθεῖρει καὶ τὸν ὑποσκάψει, γιὰ νὰ προπαγανδίσῃ ἐτσι τὴν προσχεδιασμένη ἀναρρίχηση στὴ θέση τοῦ Γενικοῦ Γραμματέα ἄλλου προσώπου. Εἶναι ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας ὅτι ἡ ἐνορχηστρωμένη αὐτὴ προσπάθεια ἀποβλέπει κυρίως στὴν ἀντικατάσταση τοῦ ἀνωτέρω ἀπὸ τὴ Γενικὴ Γραμματεία.

Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἐξῆς: Ὁ νέος Γεν. Γραμματεὺς κ. Κουβελάκης, στὴν ἀπὸ 31 Μαρτίου 1988 ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Πρόεδρο τοῦ Δ. Συμβουλίου κ. Μπόνη (ἀριθ. Πρωτ. 310/4.4.88), στηριζόμενος προφανῶς στὴ «διὰ βόητη» (χαρακτηρισμὸς αὐτοῦ τούτου τοῦ κ. Μπόνη) ἐκθεση τοῦ κ. Θωμοπούλου γράφει τὰ ἐξῆς: «Ὁ κ. Μυλωνᾶς καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψιν τῶν τελευταίων γεγονότων ἦταν πρόδηλον ὅτι εἶχε συγκεντρώσει στὰ χέρια του, κατὰ παράβασιν τοῦ Ὁργανισμοῦ τῆς Ἑταιρείας, ὅλες τὶς ἀρμοδιότητες, καὶ τοῦ Δ. Συμβουλίου καὶ τοῦ Προέδρου καὶ τοῦ Γεν. Γραμματέα». «Γιὰ τὸ γεγονός αὐτὸ καὶ μόνον ἡ παρὰ τὴ σὴ του θὰ ἦταν προσφορά καὶ μία ἀκόμη ὑπηρεσία».

Στὸ τέλος ὅμως τῆς ἐπιστολῆς του ὑπάρχει τὸ ὑστερόγραφο: «Γ.Γ. Νοεῖται ὅτι ὅταν ζήτησα τὴν παρὰίτηση τοῦ κ. Μυλωνᾶ εἶχα ὑπ' ὄψιν μου παρὰίτηση ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ Γεν. Γραμματέα καὶ μόνον».

Ἀλλὰ καὶ στὴν ἀπὸ 25 Ἀπριλίου 1988 ἐπιστολὴ του (ἀριθ. Πρωτ. 344/25.4.88) ποῦ ἀπέστειλε σ' ὅλους τοὺς Ἑταίρους γράφει: «Δήλωσα στὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο ὅτι τὸ ἀξίωμα τοῦ Γεν. Γραμματέα τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας, ἀνήκει ὅχι κατ' ἐπιταγὴ κανόνα δικαίου, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ λειτουργικὸ προσδιορισμὸ τῆς Ἑταιρείας σὲ ἀρχαιολόγους. Καὶ πιδὶ κάτω προσθέτει: «Ἡ ἐκλογή μου θὰ ἔχει τελείως προσωρινὸ μετὰ βατικὸ χαρακτῆρα, μὲ θητεία ποῦ θὰ προσδιοριστεῖ ἀπὸ τὸ Δ.Σ. ταυτόχρονα μὲ τὴν ἐκλογή μου».

Ἀνακύπτει φυσικὰ καὶ ἐδῶ ἓνα ἐρώτημα. Ποῖον ἀρχαιολόγο προορίζει ὁ κ. Κουβελάκης γιὰ νὰ τὸν διαδεχθεῖ στὴ θέση τοῦ Γεν. Γραμματέως; Εἶναι ὅμως ἐντελῶς ἀπίθανον νὰ βρεθεῖ ἓνας τόσο ἀναξιοπρεπὴς ἀρχαιολόγος, ποῦ θὰ δεχότανε νὰ «χριστεῖ», κάτω ἀπὸ

αὐτὲς τὶς συνθήκες, Γεν. Γραμματεὺς καὶ νὰ ρίξει κι αὐτὸς μιὰ χούφτα λάσπη στὸ νοπὸ ἀκόμα τάφο τοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ, τοῦ ἐξαίρετου αὐτοῦ Ἀνθρώπου καὶ Ἐπιστήμονα. Ἐξάλλου ὁ κ. Κουβελάνης, ἀντὶ νὰ ἐπιδιώξει τὴν, ἀναφερθεῖσα ἤδη, τροποποίηση τοῦ Ὁργανισμοῦ, γιὰ νὰ ὑπάρξει, τέλος πάντων, ὁ Ταμίας τῆς Ἑταιρείας, τὸ αἰρετὸ αὐτὸ μέλος τοῦ Δ. Συμβουλίου, ὑπεύθυνος γιὰ τὸν οἰκονομικὸ τομέα, ἔσπευσε νὰ καταρτίσει ἐξαπίνης ἕναν «Οἰκονομικὸ Κανονισμὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας» ἀπὸ 54 σελίδες, ποὺ βρίθκει ἀπὸ ἀπαράδεκτες καὶ περίεργες ἀστυνομικὲς διατάξεις.

Τὸ καταπληκτικότερο ἀπὸ τὰ 52 ἄρθρα τοῦ ἀνωτέρω «Οἰκονομικοῦ Κανονισμοῦ» εἶναι τὸ τελευταῖο ποὺ τιτλοφορεῖται «Ἀρμοδιότητες τοῦ Οἰκονομικοῦ Ἐπιθεωρητῆ», τὸν ὁποῖο περιβάλλει μὲ δικαιώματα ὑπερδιευθυντῆ. Μήπως γιὰ τὴ θέση αὐτὴ προορίζει τὸν κ. Θωμόπουλο, ὡς ἀμοιβή του γιὰ τὴ «διαβόγητη» ἐκθεσή του, ἐπάνω στὴν ὁποία θεμελιώθηκε ἡ συκοφαντικὴ ἐκστρατεία καὶ ἡ ὁποία ὁδήγησε στὸν τάφο τὸν Γ. Μυλωνᾶ;

Τέλος, θεωρῶ ἀναγκαῖο νὰ παραθέσω κατωτέρω δύο γεγονότα γιὰ νὰ ἀντιληφθεῖ ὁ ἀναγνώστης τῆς παρούσης τὴν ἀσυγκράτητη μῆνιν τοῦ κ. Θωμοπούλου κατὰ τοῦ Γ. Μυλωνᾶ.

1) Ὁ τελευταῖος, γιὰ νὰ παρακολουθήσει τὶς ἐργασίες ποὺ συντελοῦντο γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ Μουσείου Μυκηνῶν, χρησιμοποίησε ἕναν ὑπάλληλο τῆς Ἑταιρείας ποὺ διέθετε ἰδιόκτητο αὐτοκίνητο, καὶ ἦταν λοιπὸν δίκαιο ἡ Ἑταιρεία νὰ καλύψει τὶς δαπάνες τοῦ αὐτοκινήτου (καύσιμα, λιπαντικά, διόδια κ.λπ.). Ὁ κ. Θωμόπουλος, στὴ σελ. 16 τῆς Ἐκθέσεώς του, γράφει ὅτι ὁ Γεν. Γραμματεὺς τῆς Ἑταιρείας, Ἀκαδημαϊκὸς καὶ Καθηγητὴς διεθνoῦς προβολῆς, ἔπρεπε στὰ 90 τοὺς χρόνια νὰ μεταβεῖ στὶς Μυκῆνες καὶ νὰ ἐπιστρέψει μὲ τὸ λεωφορεῖο τῆς Γραμμῆς· κατὰ συνέπεια ὅλο τὸ ποσὸ τῆς δαπάνης, ποὺ ὑπερβαίνει τὸ ἀντίτιμο τῶν εἰσιτηρίων τοῦ λεωφορείου, πρέπει νὰ ἀπορροφηθεῖ καὶ νὰ καταλογιστεῖ εἰς βᾶρος τοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ.

2) Στὴν ἐφημερίδα «Νέα» τῆς 5.4.88 ὁ κ. Θωμόπουλος ἔδωσε ἀνακοίνωση στὴν ὁποία γράφει: «...Ἀναφέρομαι σὲ τρία χαρακτηριστικὰ περιστατικά, γιὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχει καὶ σχετικὴ ἀλληλογραφία, σὲ ἀνύποπτο χρόνο. Ἀνεπίτρεπτες ἐπεμβάσεις του (δηλ. ὀμιλεῖ γιὰ τὸν Γ. Μυλωνᾶ).

1) .....

2) Νὰ ἐλέγξω χρηματικὸ ἔνταλμα χορηγήσεως ἄτοκου δανείου Δρχ. 200.000 σὲ ὑπάλληλο τῆς Ἑταιρείας, χωρὶς νὰ προβλέπεται ἀπὸ τὸν Ὁργανισμὸ αὐτῆς, οὔτε νὰ ὑπάρχει σχετικὴ ἀπόφαση τοῦ Δ. Συμβουλίου.

Ἡ παρατήρηση αὐτὴ εἶναι καταπληκτικὴ καὶ ἐξοργιστικὴ.

Στὰ ἀρχεῖα τῆς Ἑταιρείας ὑπάρχει αἴτηση τοῦ κ. Θωμοπούλου, ἀπὸ 27 Σεπτεμβρίου 1982, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἐξῆς:

Πρὸς τὸν Ἀξιότ. Κύριο Γ. Μυλωνᾶ

Καθηγητὴν, Γεν. Γραμμ. τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας

“Σεβαστὲ Κύριε Καθηγητά,

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ συνημμένη βεβαίωση

τοῦ καθηγητοῦ τῆς Ω.Ρ.Α. Κλινικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Π. Πανταζοπούλου, ἔχω ἀνάγκη νὰ μεταβῶ τὸ συντομότερο δυνατὸ σὲ εἰδικὸ ὠτονευροχειρουργικὸ κέντρο τοῦ ἐξωτερικοῦ γιὰ χειρουργικὴ ἐπέμβαση τῆς συζύγου μου καὶ παρακαλῶ θερμῶς νὰ ἐγκρίνετε τὴν προκαταβολὴ τοῦλάχιστον τεσσάρων (4) μηνιαίων ἀποζημιώσεων ἐκ τοῦ Ταμείου τῆς Ἑταιρείας μας, παρακρατουμένων τοὺς ἀμέσως ἐπομένους μῆνας».

Μετὰ βαθυτάτου Σεβασμοῦ

Θεόδ. Θωμόπουλος

Ἐλεγκτῆς τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας

Κάτω ἀπὸ τὴν αἴτηση αὐτὴ ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς, μετὰ τὴν ἀπέραντη καλοσύνη καὶ ἀγάπη πρὸς ὅλους, γράφει (ἰδιοχειρῶς): Ἐγκρίνεται καὶ ἀπὸ κάτω ἔχει βάλει τὴν ὑπογραφή του φαρδιά πλατιά. Ὑπογραμμίζεται ὅτι ὁ αἰτῶν δὲν ἦταν ὑπάλληλος τῆς Ἑταιρείας ἀλλὰ Δημόσιος Ὑπάλληλος, προσφέρων τὶς ὕπηρεσιες του, ἐπ' ἀμοιβῇ, στὴν Ἑταιρεία.

Γιατὶ ὁ τόσο εὐεργετηθεὶς ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο Γ. Μυλωνᾶ ἀνακινεῖ ἤδη τὸ θέμα τῆς χορηγήσεως δανείου, ἐξοφλητέου μετὰ μηνιαῖες δόσεις, σὲ ἕναν ὑπάλληλο μάλιστα τῆς Ἑταιρείας, ἀφοῦ ὁ ἴδιος χωρὶς νὰ εἶναι ὑπάλληλος εἶχε τύχει τῆς αὐτῆς μεταχειρίσεως...

Ὅποια ὑποκρισία! Ὅποια ἀγνωμοσύνη!

4. Προσωπικὸ τῶν Οἰκονομικῶν Ὑπηρεσιῶν τῆς Ἑταιρείας

Σὲ διάφορα σημεῖα τῆς Ἐκθέσεως τοῦ κ. Θωμοπούλου, διατυπώνεται ἡ κατηγορία ὅτι τὸ προσωπικὸ τῶν Οἰκονομικῶν Ὑπηρεσιῶν εἶναι ποιοτικῶς ἀνεπαρκές. Σ' ὁρισμένα μάλιστα σημεῖα ἡ γνώμη του αὐτῇ διατυπώνεται μετὰ ἀπαράδεκτους χαρακτηρισμούς. Παραθέτω ἐλάχιστους ἀπὸ αὐτούς:

Σελίδα 12 «Πάντοτε ἦταν (πρόκειται γιὰ τὸν Προϊστάμενο τοῦ Λογιστηρίου κ. Παπαδημητρακόπουλο) ἀντίθετος σὲ κάθε διάφανη διαδικασία τοῦ Λογιστηρίου τῆς Α. Ε».

Σελίδα 12 «Οἱ τολμηρὲς πρωτοβουλίες τοῦ Προϊσταμένου τοῦ Λογιστηρίου... ὀφείλονται στὴν ὑπηρεσιακὴ ἀνεπάρκειά του, ὡς ὑπαλλήλου καὶ Προϊσταμένου... πάντοτε καλυπτόμενος, σ' ὅλες αὐτὲς τὶς ἐνέργειες ἀπὸ τὸν Γεν. Γραμματέα τῆς Ἑταιρείας κ. Γεώργιο Μυλωνᾶ».

Σελίδα 32 «...μετὰ Λογιστήριον, ποὺ ἀδυνατεῖ νὰ ἀνταποκριθεῖ, ἔστω καὶ στοιχειωδῶς, στίς ὑποχρεώσεις του...» κλπ.

Στο σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμιστεί το εξής: Πριν ανατεθεί στην 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία η εκτέλεση των μεγάλων, αρχαιολογικής φύσεως, έργων ή κίνηση της 'Εταιρείας έφθανε τα σαράντα ένατομύρια δραχμών. Σήμερα πλησιάζει το έναμισι δισεκατομύριο, δηλαδή αύξηθηκε κατά 35 φορές περίπου, ούδεμία όμως αριθμητική αύξηση του Προσωπικού των Οικονομικών 'Υπηρεσιών της 'Εταιρείας έγινε αντιστοίχως, και καλείται τοῦτο να καλύψει τὸν αὐξημένο ὄγκο τῆς ἐργασίας.

Δὲν ἰσχυρίζομαι βεβαίως ὅτι ἡ ἐργασία αὐτὴ αὐξήθηκε κατὰ 35 φορές, ἀλλὰ εἶναι ἔξω ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία ὅτι πρέπει νὰ αὐξήθηκε κατὰ ἓνα σοβαρὸ ποσοστὸ. Σημειώτεον ὅτι δὲν ἔχουν ἐφαρμοστεῖ γενικὰ στὶς 'Υπηρεσίες τῆς 'Εταιρείας μέσα καὶ ὄργανα σύγχρονης τεχνολογίας, ποὺ θὰ ἐξασφάλιζαν τὴν ταχύτερη καὶ ἀποδοτικότερη λειτουργία τῆς 'Εταιρείας. Περὶ τῆς ἀναδιοργανώσεως τῆς 'Εταιρείας θὰ ὁμιλήσω κατωτέρω.

Τὸ προσωπικὸ των Οἰκονομικῶν 'Υπηρεσιῶν ἀναγκάστηκε, ἐργαζόμενο φιλοτίμως, νὰ αὐξήσει καὶ ἐντείνει τὶς προσπάθειές του, γιὰ νὰ ἐπαρκέσει στὴ διεκπεραίωση τοῦ αὐξημένου ὄγκου τῆς ἐργασίας.

Ὁ κ. Θωμόπουλος εἶχε συνεργαστεῖ στενὰ μὲ τὸ προσωπικὸ αὐτό, ἐπὶ ἐπὶ τὰ τουλάχιστον χρόνια, ὅταν χρησιμοποιεῖτο ὡς 'Ελεγκτὴς των Οἰκονομικῶν 'Υπηρεσιῶν, δηλ. ἐπὶ ἑξὶ χρόνια ὡς ἑμισθός καὶ ἓνα χρόνο ὡς ἄμισθος. 'Επομένως γνώριζε τὴν ἀνώτερη ποιοτικῶς στάθμη τοῦ προσωπικοῦ αὐτοῦ. Ἄν εἶχε, στὸ μεγάλο αὐτὸ χρονικὸ διάστημα, διαφορετικὴ γνώμη, γιατί δὲν ζητοῦσε τότε νὰ ληφθοῦν μέτρα, π.χ. κυρώσεις, ἀντικαταστάσεις καὶ ἀπολύσεις ἀκόμη. Γιατὶ τώρα στρέφεται μὲ τόση ἀδικία καὶ βιαιότητα ἐναντίον των πρῶν συνεργατῶν του;

Οἱ Οἰκονομικὲς ἄλλωστε 'Υπηρεσίες ἐξακολουθοῦν νὰ ἐφαρμόζουν τὸν τρόπο ἐργασίας ποὺ εἶχε χαράξει ὁ κ. Θωμόπουλος καὶ ἐξακολουθοῦν καὶ σήμερα νὰ βαδίζουν στὴν αὐτὴ «πεπατημένη». Εἶναι φυσικὸ, λόγω τοῦ ὄγκου τῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἀριθμητικῆς ἀνεπαρκείας τοῦ προσωπικοῦ, νὰ διαφεύγουν μερικὲς παραλείψεις· αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι τὸ προσωπικὸ εἶναι ποιοτικῶς ἀνεπαρκές, ὅπως τὸνίζεται μὲ ἔμφαση, σὲ ἀρκετὰ σημεῖα τῆς ἐκθέσεως τοῦ κ. Θωμοπούλου.

Συμφωνοῦμε ἀπόλυτα μὲ τὴν πρόταση τοῦ κ. Θωμοπούλου (σελίδα 39), ὅτι εἶναι ἀπαράιτητος ὁ ἐκσυγχρονισμὸς τοῦ 'Οργανισμοῦ τῆς 'Εταιρείας καὶ ἡ βελτίωση τοῦ συνταξιοδοτικοῦ καθεστώτος τοῦ Προσωπικοῦ τῆς, καὶ συνιστοῦμε θερμότατα στὸ Δ. Συμβούλιο ὅπως προχωρήσει στὶς ἀναγκαῖες ἐνέργειες γιὰ νὰ ἐπιτευχθοῦν τὸ ταχύτερο τὰ ἀνωτέρω. Τὰ ἀναφερόμενα στὴν ἐκθεση τοῦ κ. Θωμοπούλου, εἰδικὰ σημεῖα σχετικῶς μὲ τὶς ἀποδοχὲς τοῦ προσωπικοῦ, θὰ ἐξετάσουμε στὸ «Εἰδικὸ Μέρος».

Τώρα ὅμως θέλουμε νὰ τονίσουμε τὴν ὀρθότητα τοῦ ληφθέντος, μὲ ἀπόφαση τοῦ Δ. Συμβουλίου (καὶ ὄχι μόνον τοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ), μέτρου γιὰ τὴ μικρὴ οἰκονομικὴ βοήθεια τοῦ προσωπικοῦ τῆς 'Εταιρείας. Δηλαδή ἀποφασίστηκε ὅπως ἡ 'Εταιρεία καλύπτει, ὑπὸ μορφὴ ἐξόδων κινήσεως, καὶ τὶς ἀτομικὲς ἀσφαλιστικὲς εἰσφορὲς τοῦ προσωπικοῦ, καὶ νὰ ἐπιβαρύνεται μ' αὐτὰς ταυτόχρονα μὲ τὶς ἐργοδοτικὲς εἰσφορὲς, ὡς ἔχει ὑποχρέωση. Ὁ κ. Θωμόπουλος ἀνεκίνησε πολὺ ὄψιμα τὸ θέμα. Γιατί;

Ὁ κ. Θωμόπουλος ὁμως ἐκφράζεται μὲ δριμύτητα ἐναντίον τοῦ Νομικοῦ Συμβούλου τῆς Ἑταιρείας κ. Λούβαρη. Τὸ ἀνακινούμενο αὐτὸ θέμα εἶναι τῆς ἀρμοδιότητος τοῦ Δ. Συμβουλίου, τὸ ὁποῖον κρίνει ὡς ἐπωφελὲς καὶ σκόπιμο νὰ περιβάλλει μὲ τὴν ἐμπιστοσύνη του τὸν ἀνωτέρω. Ἡ Ἐξελεγκτικὴ Ἐπιτροπὴ δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ προβεῖ στὸν ἔλεγχο σκοπιμότητος τῶν πράξεων τοῦ Δ. Συμβουλίου, διότι τότε θὰ τὸ ὑποκαθιστοῦσε στὶς ἀρμοδιότητές του.

Καὶ πάλιν ὁμως προκύπτει τὸ ἐρώτημα γιατί ὁ κ. Θωμόπουλος ἐξαπολύει τόσο ὄψιμα τὴν ἐπίθεσή του κατὰ τοῦ Νομικοῦ Συμβούλου, ταυτοχρόνως μὲ τὴ βίαιη ἐπίθεσή του κατὰ τοῦ προσωπικοῦ τῶν Οἰκονομικῶν Ὑπηρεσιῶν; Τί σκοποὺς ἐξυπηρετεῖ;

5. Ἑλλιπὴς Ὁργάνωση τῶν Οἰκονομικῶν Ὑπηρεσιῶν τῆς Ἑταιρείας

Δὲν δεχόμεθα βέβαια ὅτι οἱ Οἰκονομικὲς Ὑπηρεσίαι τῆς Ἑταιρείας λειτουργοῦν κατὰ ἰδεώδη τρόπο, ἀντιθέτως μάλιστα υἱοθετοῦμε ἀνεπιφύλακτα τίς προτάσεις τοῦ κ. Θωμοπούλου, μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ὁποίων θὰ βελτιωθεῖ οὐσιωδῶς ἡ λειτουργία ὅχι μόνον τῶν οἰκονομικῶν ἀλλὰ καὶ τῶν λοιπῶν λειτουργιῶν τῆς Ἑταιρείας (βιβλιοθήκης, μητρώου, τεχνικοῦ ἐξοπλισμοῦ κλπ.). Δὲν ἐπιτρέπεται σήμερα, μὲ τὴν πρόοδο τῶν συγχρόνων μεθόδων, ἡ Ἑταιρεία νὰ βρίσκεται ἀκόμη στὶς ἀρχές τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα.

Ὁ κ. Θωμόπουλος ὁμως, σχετικὰ μὲ τὴν ἐλλιπὴ ἐσωτερικὴ ὀργάνωση, προβαίνει καὶ πάλι σὲ ὑπερβολικοὺς καὶ ἄδικους ἐντυπωσιακοὺς χαρακτηρισμοὺς, ὡς:

Σελίδα 11: «...ἀδυνατεῖ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία νὰ διαχειριστεῖ σωστὰ μὲ τὴν ἀτελεῖ ὀργάνωση καὶ λειτουργία τῶν Οἰκονομικῶν τῆς Ὑπηρεσιῶν καὶ κυρίως τοῦ Λογιστηρίου της».

Σελίδα 38: «...προκύπτουν διαχειριστικὲς ἀνωμαλίες καὶ ἀταξίες, οἱ ὁποῖες φανερόνουν ὅτι ἡ Α.Ε. δὲν εἶναι σὲ θέση μὲ τὴν ἐλλιπὴ ὀργάνωση καὶ πλημμελὴ λειτουργία τῶν ὀργάνων της...»

Σελίδα 38: «...μὲ Λογιστήριον ποὺ ἀδυνατεῖ νὰ ἀνταποκριθεῖ, ἔστω καὶ στοιχειωδῶς, στὶς ὑποχρεώσεις του».

Ὁ κ. Θωμόπουλος ἐπιρρίπτει τὴν εὐθύνη τῆς μὴ ἐφαρμογῆς τῆς μηχανογραφήσεως τοῦ Λογιστηρίου στὸν Προϊστάμενον τοῦ Λογιστηρίου κ. Παπαδημητρακόπουλο καὶ στὸν Γ. Μυλωνᾶ ἀναφέρει δὲ σχετικῶς:

Σελίδα 12β «...ὁ κ. Παπαδημητρακόπουλος πάντοτε ἦταν ἀντίθετος σὲ κάθε διαφανὴ διαδικασία τοῦ Λογιστηρίου τῆς Α.Ε., ποὺ ἀποκορυφώθηκε μὲ τὸν τορπιλισμὸ τῆς προσπάθειάς μου γιὰ τὴ μηχανοργάνωση τῆς Ὑπηρεσίας αὐτῆς, πρὸ ἔτους μέσω τῆς Ergo-Data, ὕστερα ἀπὸ ἐνέργειες τοῦ κ. Α. Εὐφραϊμογλου».

Σελίδα 40 «...ποὺ ἀτυχῶς ἀτόνισε (δηλαδὴ ἡ μηχανοργάνωση) μὲ τὴν ἀδιοφορία τοῦ κ. Μυλωνᾶ καὶ τὴ λυσσαλέα ἀντίδραση τοῦ Προϊσταμένου τοῦ Λογιστηρίου».

Ὁ κ. Θωμόπουλος στὴ σελίδα 11 γράφει: «...τὰ θιγόμενα σοβαρὰ προβλήματα εἶχαν τεθεῖ γραπτῶς, στὶς ἀπὸ 7.8.81, 21.10.81 καὶ 23.2.82 ἐκθέσεις του πρὸς τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιον τῆς Ἑταιρείας». Οἱ ἐκθέσεις αὐτὲς δὲν ὑπάρχουν στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἑται-

ρείας, οὔτε βρίσκονται πρωτοκολλημένες στο Πρωτόκολλο εἰσερχόμενης ἀλληλογραφίας. Ἀντιθέτως τὸ Λογιστήριο τῆς Ἑταιρείας δηλώνει ὅτι ζητοῦσε τὴν ἐφαρμογὴ τῆς μηχανοργάνωσης. Στὰ ἀρχεῖα τῆς Ἑταιρείας βρίσκεται μία ἀναφορὰ-ὑπόμνημα τοῦ «Συλλόγου τῶν Ἐργαζομένων στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία Ὑπαλλήλων». Ἡ πρώτη σελίδα τῆς ἀναφορᾶς αὐτῆς καλύπτεται ὁλόκληρη ἀπὸ τὴν ἀξίωση τῆς ὑπηρεσίας νὰ ἐφαρμοστεῖ ἡ μηχανοργάνωση. Οὕτω δὲν εἶναι δυνατὸν ποῦ νὰ καταλογιστεῖ σχετικῶς ἡ εὐθύνη τινί- ζεται ὅμως καὶ πάλιν ἡ ἀνάγκη τῆς ἀναδιοργάνωσης τῶν Οἰκονομικῶν Ὑπηρεσιῶν. Σή- μερα μὲ τοὺς φτηνοὺς personal computers λύνονται πολλὰ θέματα Οἰκονομικῶν Ὑπηρε- σιῶν, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἄλλων ὑπηρεσιῶν, ὡς παρακολούθηση τῆς βιβλιοθήκης κλπ.

Γιὰ νὰ λειτουργήσει ἡ μηχανοργάνωση, θὰ πρέπει νὰ προσληφθοῦν δύο ὑπάλληλοι, μὲ ἐνδεικτικὸ Λυκεῖου· ἐπειδὴ δὲ οὗτοι δὲν θὰ ἀπασχολοῦνται μὲ τὸν computer ὡλημερίς, θὰ μπορούν, ἐργαζόμενοι στὸ Λογιστήριο, νὰ ἀνακουφίζουν τὸ ὑπερφορτωμένο σήμερα προ- σωπικόν, ὅπως περιγράφεται σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς παρούσης.

Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς μηχανοργάνωσης θὰ προκαλέσει μία προσωρινὴ ἀνα- στάτωση στὶς Οἰκονομικὰς Ὑπηρεσίες, συνιστᾶται νὰ ἐφαρμοστεῖ ταυτόχρονα τὸ ἐπίσημο «Ἐθνικὸ Γενικὸ Λογιστικὸ Σχέδιο». Γρήγορα ἢ ἀργὰ θὰ ὑποχρεωθοῦν τὰ Ν.Π. Ἰδιωτικοῦ Δικαίου νὰ ἐφαρμόσουν, μὲ ἀπόφαση τῆς Πολιτείας, τὸ Ε.Γ.Α.Σ.· εἶναι λοιπὸν σκόπιμο νὰ ἐφαρμοστεῖ τοῦτο παρᾶλληλα μὲ τὴ μηχανοργάνωση, γιὰ νὰ μὴ δημιουργηθεῖ καὶ νέα ἀναστάτωση. Γιὰ τὴν ἐν γένει ἀναδιοργάνωση τῆς Ἑταιρείας θὰ ὑποβληθεῖ ἀργότερα σχε- τικὸ ὑπόμνημα.

6. Ἐκδοση Ἐνταλμάτων καὶ Ἐπιταγῶν

Στις σελίδες 3, 3β, 4, 4β, 5, 5β, 6, 6β, 7, 8, 12, 33β καὶ 39 τῆς Ἐκθέσεώς του, ὁ κ. Θωμόπουλοςπραγματοῦται διὰ μακρῶν τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο λειτουργεῖ τὸ κομματι αὐτὸ τῶν Οἰκονομικῶν Ὑπηρεσιῶν καὶ ἐπισημαίνει ἀσθενὴ σημεία. Δηλαδὴ διαπιστώνει ὅτι εἶναι ἀντικανονικὴ ἡ ἐκδοση τῶν Ἐνταλμάτων Πληρωμῆς καὶ τῶν Ἐπιταγῶν, καὶ ἐπι- σημαίνει ὅτι, σὲ πολλὰς περιπτώσεις ἡ ἐπιταγὴ ἐκδίδεται πρὶν ἀπὸ τὸ ἔνταλμα καὶ προσθέ- τει μάλιστα (σελ. 3β) τὰ ἑξῆς: «τὸ χρηματικὸ ἔνταλμα ἐκδίδεται μετὰ τὴν πληρωμὴ γιὰ νὰ πληρωθεῖ ὁ τὸ ὑποκείμενος». «Τὸ ὁποῖο (δηλ. ἔνταλμα) ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν Ἐλεγ- κτὴ καὶ Πρόεδρο μόνο γιὰ νὰ καταλυθεῖ ἡ παρὰ νόμιμα τῆς γενομένης, χωρὶς ἐντολὴ τοῦ «Διατάκτη Πληρωμῆς» (ἐννοεῖ τὸν Προεδρεύοντα), μὲ ἐντολὴ τοῦ Γεν. Γραμματέα».

Κατ' ἀρχὴν ὁ κ. Θωμόπουλος ἔχει δίκαιο, ζητώντας νὰ ὁργανωθεῖ καλότερα ἡ διαδι- κασίᾳ τῆς ἐκδόσεως τῶν Ἐπιταγῶν καὶ τῶν Χρηματικῶν Ἐνταλμάτων, τὰ ὁποῖα πρέπει σαφῶς νὰ διαχωρίζονται σέ: Ἐντάλματα Προκαταβολῶν καὶ σὲ ἐντάλματα Ὅριστικῶν Δαπανῶν. Ὅλες ὅμως οἱ παρατηρήσεις καὶ ὑποδείξεις τοῦ αὐτοῦ εἶναι ὁργανωτικῆς μορφῆς καὶ ὄχι ἐπισημάνσεις ἀνωμαλιῶν, ὅπως θέλει νὰ τὶς ἐμφανίσει.

Οἱ κυριότερες ἀπὸ τὶς ὑποδείξεις αὐτοῦ τοῦ κ. Θωμοπούλου εἶναι οἱ ἑξῆς δύο: 1) Ἀντι- κανονικὴ ἐκδοση τῶν Ἐνταλμάτων καὶ τῶν Ἐπιταγῶν καὶ 2) Ἀνάμειξη τῶν ἐνταλμάτων

Προκαταβολῶν ἔναντι τῶν ἐκτελουμένων ἔργων καὶ τῶν ἐνταλμάτων ὀριστικῶν δαπανῶν καὶ ὑποδεικνύει τρόπον νὰ ἀποφεύγονται τὰ ἀνωτέρω.

Τὸ Λογιστήριον τῶρα ἀκολουθεῖ τὴν τακτικὴν ποῦ ἐπὶ ἑπτὰ ἔτη ἐφήρμοζε ὁ κ. Θωμόπουλος, χωρὶς νὰ ἐπιχειρεῖ νὰ τὴν βελτιώσει. Δηλαδή, προκειμένου νὰ τεθοῦν ἀμέσως στὴ διάθεση τοῦ ἐνδιαφερομένου, π.χ. ἐνὸς ἀρχαιολόγου ὑπολόγου ἐκτελέσεως ἔργου ἢ ἄλλων ὁμοίως φύσεως προσώπων, καὶ γιὰ νὰ μὴ σημειώνεται καθυστέρηση στὴ διεκπεραίωση τῆς ἐργασίας ἐκδίδει τὴν ἐπιταγή.

Αὕτῃ κατὰ κανόνα μονογράφεται ἀπὸ τὸν Γεν. Γραμματέα καὶ ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν Προεδρεύοντα, εἴτε οὗτος εἶναι ὁ Πρόεδρος, καθηγητῆς καὶ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Μπόννης, εἴτε ὁ Ἀντιπρόεδρος, καθηγητῆς καὶ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Ζακυθινός, ὁ ὁποῖος ἀναπληρώνει τὸν ἀπόντα ἢ καλυπόμενο Πρόεδρο. Στὴ συνέχεια ἡ ἐπιταγὴ καταχωρίζεται στὸ βιβλίου Ταμείου, ἀμφότεροι δὲ οἱ δύο ἀνωτέρω, δηλ. Προεδρεύων καὶ Γ. Γραμματεὺς μονογράφουν παραπλεύρως τῆς καταχωρήσεως αὐτῆς. Ὅταν συγκεντρωθοῦν ἐπαρκῆ δικαιολογητικὰ στοιχεῖα, ἐκδίδεται τὸ Ἐντάλμα Πληρωμῆς ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀναγράφεται ὁ ἀριθμὸς τῆς ἐπιταγῆς. Ὅταν τέλος συγκεντρωθοῦν ὅλα τὰ δικαιολογητικὰ τῶν δαπανῶν καὶ ἐλεγχθοῦν, ἐκδίδεται τὸ τελικὸ ὀριστικὸ Ἐντάλμα Πληρωμῆς. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὸ ἀρθρο 16 τοῦ Ἐσωτερικοῦ Κανονισμοῦ (σ. 39) προβλέπει ὅτι θὰ προηγεῖται ἡ ἐκδοσὴ τοῦ Ἐντάλματος καὶ μετὰ, ἀφοῦ μεσολαβήσουν οἱ καθοριζόμενες διαδικασίες, ἐκδίδεται καὶ ἡ ἐπιταγή. Ἡ διάταξη ὅμως αὕτῃ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀφορᾷ παρὰ μόνον τὶς ἄμεσες πληρωμὲς ποῦ βασίζονται σὲ πλήρη ὀλοκληρωμένα δικαιολογητικά, π.χ. μισθοδοσίαι βάσει μισθοδοτικῆς καταστάσεως, ἐξόφληση διαφόρων λογαριασμῶν βάσει ἀποδείξεων, π.χ. κατανάλωση ἡλεκτρικοῦ ρεύματος ἢ νεροῦ, ἔξοδα τηλεφώνου, ἀγορὲς διαφόρων εἰδῶν γραφείου κλπ. βάσει τιμολογίων κλπ. Ἀκόμῃ καὶ μεγαλύτερων δαπανῶν, ἄλλης φύσεως ἐφ' ὅσον ὑπάρχουν δικαιολογητικά, τὰ ὁποῖα ἐπιτρέπουν νὰ χαριστεῖ ἡ δαπάνη ὡς ἔτοιμη νὰ χρεωθεῖ σὲ ἕνα ὀριστικὸ λογαριασμό. Ὅταν ὅμως πρόκειται νὰ καλυφθοῦν ἀμέσως πιστικὲς πληρωμὲς, ὡς προελέχθη, π.χ. προκαταβολὲς σὲ ἀρχαιολόγους κλπ. γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προσκομισθοῦν ἀποδεικτικά, παρὰ μόνον μετὰ τὴ διενέργεια τῶν σχετικῶν δαπανῶν, καὶ φυσικὰ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ καθυστερεῖ τὸ κύριο ἔργο τῆς Ἑταιρείας, ἐκδίδεται ἡ ἐπιταγή.

Ὁ ἀνωτέρω τρόπος λειτουργίας, ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτό, πρέπει νὰ τροποποιηθεῖ, καὶ ὑποδείξαμε στὸ Λογιστήριον νὰ ἀκολουθήσει σύστημα ὀρθολογικότερο τοῦ ὑποδεικνυομένου ἀπὸ τὸν κ. Θωμόπουλο.

Κατ' ἀρχὴν θὰ ἐκδίδεται Ἐντάλμα Πληρωμῆς, εἴτε πρόκειται γιὰ ὀριστικὴ ὀλοκληρωμένη δαπάνη μὲ τὴν ὁποία μπορεῖ νὰ χρεωθεῖ ἕνας ὀριστικὸς λογαριασμὸς, εἴτε πρόκειται γιὰ προκαταβολὴ ἔναντι δαπανῶν ποῦ θὰ ὀλοκληρωθοῦν μετὰ τὴν ὑποβολὴ δικαιολογητικῶν ποῦ θὰ ἐπιτρέπουν τὴ χρέωση ὀριστικοῦ λογαριασμοῦ· καλὸ μάλιστα εἶναι οἱ δύο αὐτοὶ τύποι ἐνταλμάτων νὰ ἐκδίδονται ἀπὸ χωριστὰ στελέχη μὲ ἰδίαν ἀρίθμηση.

Τὰ δεύτερα ἐκ τῶν δύο ἀνωτέρω ἐνταλμάτων θὰ μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς προσωρινὰ καὶ θὰ χρεοῦται ὁ ἐνδιάμεσος λογαριασμὸς «Ἐκδοθεῖσες ἐπιταγὲς Προκαταβολῶν». Ὅταν ὑποβληθοῦν πλήρῃ δικαιολογητικά γιὰ τὴν ὀριστικὴν, ἢ καὶ τμηματικὴν ἀκόμῃ, ἐκκαθάριση, μετὰ τὸν ἐλεγχό τους, θὰ ἐκδίδεται: α) Γραμμάτιο Εἰσπράξεως, μὲ πίστωση τοῦ

ἀνωτέρω ἐνδιαμέσου λογαριασμοῦ προκαταβολῶν κ.ἄ., β) Ἐνταλμα Πληρωμῆς, μὲ τὸ ὁποῖο θὰ χρεοῦται ὁ ὀριστικὸς λογαριασμὸς π.χ. «Ἀνασκαφὲς στὴ (δεῖνα) περιοχὴ».

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ Ἑταιρεία θὰ εἶναι σὲ θέσῃ νὰ γνωρίζει σὲ κάθε στιγμή πόσες ἀνεκαθάριστες προκαταβολὲς ὑπάρχουν συνολικῶς καὶ εἰδικῶς γιὰ κάθε ἔργο καὶ μπορεῖ ἔτσι νὰ ἐνοχλεῖ ἐνδεχομένως τοὺς ὑπολόγους γιὰ ἐπίσπευση τῆς ἀποδόσεως λογαριασμοῦ. Πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅμως ὅτι τὸ ἀνωτέρω ἀναπτυχθὲν χονδρικῶς σύστημα προκαλεῖ διπλάσιασμο τῆς σχετικῆς μὲ τὸν τομέα αὐτὸ ἐργασίας, καὶ αἰξάνει τὸν ὄγκο τοῦ φόρτου τοῦ ὑπερφορτωμένου ἥδη προσωπικοῦ, ὡς ἐκτίθεται σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς παρούσης.

7. Ἐλεγχος τῆς Διαχειρίσεως

Σὲ πολλὰ σημεία τῆς ἐκθέσεως τοῦ κ. Θωμοπούλου γίνεται λόγος περὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ. Σὲ πολλὰ εἰδικὰ σχετικὰ σημεία θὰ δοθοῦν ἀπαντήσεις στὸ «Εἰδικὸ Μέρος». Ἐδῶ ἀρκούμεθα νὰ παραθέσουμε τὰ ἐξῆς:

Τὸ ἄρθρο 32 τοῦ Ὁργανισμοῦ τῆς Ἑταιρείας προβλέπει τὸ διορισμὸ ἐνὸς Δημοσίου Ὑπαλλήλου, τοῦ ὁποῖου τὰ καθήκοντα καθορίζει λεπτομερῶς. Πρόκειται περὶ οὐσιαστικοῦ καὶ σὲ βάθος ἐλέγχου, ὡς ἀναφέρθηκε ἀνωτέρω. Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ Πολιτεία πρέπει νὰ ἀσκεῖ ἔλεγχον, τώρα ποῦ ἀναθέτει στὴν Ἑταιρεία τὴ διαχείριση πολλῶν μεγάλων ποσῶν γιὰ τὴ διενέργεια τῶν μεγάλων ἔργων. Στὸ ἴδιο ὅμως ἄρθρο ἀναφέρει καὶ τὰ ἐξῆς: «Δύνανται (δηλ. τὸ Δ. Συμβούλιο) νὰ προκαλεῖ ἐπιθεώρηση τῆς ταμιακῆς καὶ λογιστικῆς ὑπηρεσίας δι' ἐνὸς τῶν ἀνωτέρω οἰκονομικῶν ἢ λογιστικῶν ὑπαλλήλων τοῦ κράτους, ἐπὶ ἀποζημιώσει ὀριζομένη ὑπὸ τοῦ Δ. Συμβουλίου».

Καὶ ἡ μὲν πρώτη διάταξη καλύπτεται λίαν ἀποτελεσματικὰ, κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο, ἀπὸ τὸν ἀνώτερο δημόσιο λειτουργὸ κ. Τσελίκα, ὡς προελέχθη. Γιὰ τὴν κάλυψη τῆς δευτέρης ἔχει ὀριστεῖ ὁ κ. Θωμόπουλος. Ἐρωτᾶται λοιπὸν τί χρειάζεται ὁ διπλὸς αὐτὸς ἔλεγχος πάλιν ἀπὸ δημόσιο ὑπάλληλον. Ὁ κ. Θωμόπουλος ὁρθότατα συνέλαβε τὸ θέμα καὶ διατυπώνει στὴ σελίδα 39β τὴν ἐξῆς γνώμη: «Καθιέρωση ἐλέγχου τῆς διαχειρίσεως τῆς Ἑταιρείας ἀπὸ Ἐπιθεωρητὴ Δημοσίων Ἐπιχειρήσεων καὶ Ὁρκωτὸ Λογιστή...».

Συμφωνοῦμε ἀπόλυτα μὲ τὴν ἐπιτυχὴ αὐτὴ πρόταση τοῦ κ. Θωμοπούλου, δηλαδή:

- 1) Νὰ γίνεται ἐξονυχιστικὸς καὶ σὲ βάθος ἔλεγχος ἀπὸ ἓνα ἀνώτερο Δημόσιο Λειτουργό, ὡς προβλέπεται ἀνωτέρω στὴν πρώτη παράγραφο καὶ
- 2) Ἀπὸ τὸ Σῶμα Ἑλλήνων Ὁρκωτῶν, ὅποτε εἶναι ἐντελῶς περιττὸς ὁ ἀναφερόμενος στὴ δεύτερη παράγραφο «Ἐπιθεωρητὴς Δημοσίων Ἐπιχειρήσεων».

Τὸ «Σῶμα Ὁρκωτῶν Λογιστῶν», μὲ τὴ βαθιὰ καὶ ἀναμφισβήτητη ἐλεγκτικὴ καὶ ὀργανωτικὴ του πείρα, θὰ προσφέρει μεγάλες πράγματι ὑπηρεσίες στὴν Ἑταιρεία, πιστοποιώντας ὅτι ἡ διαχείρισή της εἶναι διαυγὴς καὶ κρυστάλλινη.

Κατὰ τὸν ἀνωτέρω τρόπο θὰ ἔχουμε ἓνα ἰδεώδη τριπλὸ ἔλεγχον: 1) ἀπὸ τὸν ἀνώτερο Δημόσιο ὑπάλληλον, ποῦ θὰ κάνει τὸν πλήρη καὶ ἐξονυχιστικὸ ἔλεγχον, ὅπως προβλέπεται μὲ τὸ ἄρθρο 32 τοῦ Ὁργανισμοῦ, 2) ἀπὸ τὸ Σῶμα Ὁρκωτῶν Λογιστῶν ποῦ, μὲ τὸ ὕψλόν του κύρος, θὰ ἀσκεῖ τὸν κατασταλτικὸ ἔλεγχον τῆς διαχειρίσεως καὶ θὰ ὑποδεικνύει ὁρ-

γανωτικές βελτιώσεις καὶ 3) ἀπὸ τὴν ἐκλεγμένη, ἀπὸ τὴ Γενικὴ Συνέλευση τῶν Ἑταίρων, Ἐξελεγκτικὴ Ἐπιτροπεία, ποὺ ἀσκεῖ ὡς προελέχθη ἓνα γενικὸ ἐλεγχο.

Ἡ ἀναφερομένη ἀπὸ τὸν κ. Θωμόπουλο Οἰκονομικὴ Ἐπιτροπὴ ἔχει συσταθεῖ ἀπὸ τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο, μὲ εἰδικὴ ἐντολὴ δηλαδὴ τῇ φροντίδᾳ γιὰ τὴν καλὺτερη καὶ συμφερότερη ἐπένδυση τῆς περιουσίας τῆς Ἑταιρείας. Ἐπομένως δὲν ἔχει καμία, ἀπολύτως καμία, ἀνάμειξη μὲ τὸν ἐλεγχὸ τῆς διαχειρίσεως, ὅπως ἄλλωστε ἔχει δηλωθεῖ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Οἰκονομικὴ Ἐπιτροπὴ, ἄρα ὁ κ. Θωμόπουλος ἔκανε λάθος ποὺ τὴν ἀνέμιξε σχετικῶς.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν Ἐπιτροπὴ Ἐλέγχου τῶν ἔργων, ποὺ ἀναφέρει ὁ κ. Θωμόπουλος, στὶς σελ. 11β, 12 καὶ 40, τοῦ ὑπενθυμίζεται ὅτι ἡ ἀπόφαση τοῦ Δ. Συμβουλίου γιὰ τὸ διορισμὸ τοῦ ἀναφέρει: «...εἰς τὸν ὁποῖον ἀνατίθεται ἐπίσης ὁ ἐπιτόπιος ἐλεγχος τῶν ἔργων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας».

Τὸν ἐλεγχὸ ὅμως αὐτὸ δὲν ἄσκησε ὁ κ. Θωμόπουλος.

Τίθεται ὅμως τὸ ἐρώτημα: Τί χρειάζεται ὁ ἀνωτέρω ἐπιτόπιος ἐλεγχος τῶν ἔργων ἀπὸ ἑνὸς Ἐλεγκτῆ τοῦ Κέντρου, ἀφοῦ ὑπάρχουν ἐπιτοπίως ὡς ἐκπρόσωποι τῆς Ἑταιρείας καὶ ἀσχοῦν τὸν ἐλεγχὸ αὐτὸν ὁ Ἐπιβλέπων Μηχανικὸς καὶ ὁ Ἐργοδηγός; Σὲ τί χρειάζεται καὶ τρίτος Ἐλεγκτής;

Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ θὰ ἐπανέλθουμε στὸ κεφάλαιο Δ. «Ἀνέγερση τοῦ Μουσείου Μυκητῶν».

Στὴ σελίδα 39 ὁ κ. Θωμόπουλος τονίζει ὅτι ὑπάρχει κίνδυνος νὰ γίνῃ διπλὴ χρήση ἑνὸς δικαιολογητικοῦ, διότι ταῦτα δὲν ἀκυροῦνται. Ἐχει δίκαιο στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ κ. Θωμόπουλος, παρ' ὅλο ὅτι ὁ κίνδυνος αὐτὸς εἶναι πολὺ μικρός.

Ἡ Ὑπηρεσία τοῦ Λογιστηρίου, ὅταν φθάνουν σ' αὐτὴ ὀριστικὲς ἢ τμηματικὲς ἐκκαθαρίσεις δαπανῶν, ἐλέγχει τὰ συνοδευόντα αὐτὲς δικαιολογητικὰ τὰ ὁποῖα, μετὰ τὸν ἐλεγχὸ, μένουν συνημμένα στὰ ἐντάλματα πληρωμῆς καὶ ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τοῦ καὶ φυλάσσονται ὡς παραστατικὰ ταμείου. Ὁ ἐλεγχος μάλιστα αὐτὸς εἶναι διπλός, ἀσκούμενος τόσον ἀπὸ ἑνὰ ὑπάλληλο τοῦ λογιστηρίου ὅσον καὶ ἀπὸ τὸν Δημόσιο Λειτουργό, ὁ ὁποῖος ὡς προελέχθη ἀσκεῖ τὸν οὐσιαστικὸ σὲ βάθος ἐλεγχὸ. Πάντως εἶναι ὀρθὴ ἡ παρατήρηση τοῦ κ. Θωμοπούλου ἐφ' ὅσον τὰ δικαιολογητικὰ δὲν ἀκυροῦνται καταλλήλως ὥστε νὰ ἀποκλειστεῖ ἐντελῶς ὁ κίνδυνος, ἔστω καὶ ἀπίθανος, νὰ ἀφαιρεθοῦν ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο δικαιολογητικὰ καὶ νὰ χρησιμοποιηθοῦν καὶ πάλιν. Ὑποδείξαμε στὸ Λογιστήριον νὰ ἐπιθέτῃ σὲ κάθε χρησιμοποιηθὲν δικαιολογητικὸ μίαν σφραγίδα, ἡ ὁποία θὰ ἐπισημαίνει ὅτι ἔγινε ἥδη ἡ χρησιμοποίησις τοῦ δικαιολογητικοῦ· ἀποτελεσματικότερο μάλιστα θὰ εἶναι, ἐπὶ πλέον, νὰ γίνῃται κατ'ἀλλήλην διάτρησις τοῦ δικαιολογητικοῦ.

Γ. ΕΙΔΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

Τὸ μέρος αὐτὸ τῆς ἐκθέσεως τοῦ κ. Θωμοπούλου, ποὺ καλύπτει τίς σελίδες 12-17, ἐμπεριέχει παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν μισθολογικῶν καὶ γενικότερα οἰκονομικῶν θεμάτων ποὺ ἀφοροῦν τὸ προσωπικὸ τῆς Ἑταιρείας καὶ τὸν Γεν. Γραμματέα αὐτῆς, π.χ. α) Δεδουλευμένη ἄδεια παρελθόντων ἐτῶν, ποὺ δὲν εἶχε καταβληθεῖ κατὰ τὰ ἔτη ποὺ ἀφοροῦσε, λόγῳ τῆς συνεχοῦς λειτουργίας τοῦ Λογιστηρίου, καθ' ὅλο τὸ ἔτος καὶ μὲ ἰδιαίτερος ἀύξη-

μένη κίνηση τοὺς θερινοὺς μῆνες. β) Πρόσθετη ἐργασία κατὰ τὶς ἀπογευματινὲς ὥρες. γ) Ἐκτακτὲς οἰκονομικὲς ἐνισχύσεις γιὰ ἀντιμετώπιση μέρους ὑπέρογκων δαπανῶν θεραπείας. δ) Κάλυψη ἐξόδων κινήσεως τοῦ αὐτοκινήτου ὑπαλλήλου τῆς Ἑταιρείας ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Γ. Μυλωνᾶς γιὰ τὴν κίνησή του κλπ.

Μεταξὺ τῶν ἀνωτέρω δαπανῶν, ποὺ ὁ κ. Θωμόπουλος θεωρεῖ χαρακτηριστικὲς καὶ παράτυπες, ἐπομένως ἀπορριπτέες, περιλαμβάνονται μερικὲς δαπάνες τοῦ Γ. Γραμματέως (βλ. σελ. 16, 16β κλπ.) καὶ γιὰ τὶς ὁποῖες ἀναφερόμεθα καὶ σὲ ἄλλο σημεῖωμα τῆς παρούσης. Π.χ. ὅτι ὁ Γ. Μυλωνᾶς ἐπῆγε καὶ ἐπέστρεψε στὶς Μυκῆνες, Ὠρωπὸ κλπ. μεῖς ἰδιωτικὸ αὐτοκίνητο ὑπαλλήλου τῆς Ἑταιρείας, ἐνῶ ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιήσει τὰ λεωφορεῖα τῆς γραμμῆς.

Σὲ διάφορα σημεία τῆς Ἐκθέσεως τοῦ κ. Θωμοπούλου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς, ἀφοῦ ἔπαιρνε μηνιαῖο ἐπίδομα κινήσεως, ἔπρεπε νὰ ἐπιβαρύνεται ὁ ἴδιος με τὰ ἐξοδα κινήσεώς του ἐντὸς τῶν Ἀθηνῶν. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπενθυμίζεται ὅτι ὁ ἀνωτέρω πρεσβύτερος κατοικοῦσε ἐκτὸς Ἀθηνῶν καὶ ἦταν ἀναγκασμένος νὰ χρησιμοποιεῖ ταξὶ γιὰ νὰ βρίσκεται ἐνωρὶς κάθε πρωὶ στὰ γραφεῖα τῆς Ἑταιρείας.

Σὲ ἄλλο σημεῖο (σελ. 13β) καταγγέλλει ὅτι με ἔγγραφο ποὺ ὑπογράφει ὁ τότε Ἀντιπρόεδρος κ. Γ. Δοντάς καὶ ὁ Γεν. Γραμματεὺς, «...ἀγνοομένου τοῦ ὑπάρχοντος Προέδρου κ. Μπόννη», δίδεται ἐντολὴ στὴν Ἀγροτικὴ Τράπεζα νὰ ἀνανεώσει μία λήγουσα κατάθεση ἐπὶ προθεσμία, δηλαδὴ ὑποστηρίζει ὅτι, ἂν σὲ δεδομένη στιγμή δὲν βρίσκεται στὸ γραφεῖο ὁ Πρόεδρος, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπογράψει ὁ Ἀντιπρόεδρος. Ἀλλὰ μήπως ἡ ἀνανέωση τῆς καταθέσεως ἔγινε σὲ κάποιο μικρομάγαζο τῆς ὁδοῦ Ἀθηνᾶς καὶ ὄχι στὴ δεύτερη σὲ μέγεθος Ἑλληνικὴ Τράπεζα;».

Σὲ ἄλλο σημεῖο (σελ. 11β) ἀναφέρει ὅτι «οἱ πλημμέλειες αὐτὲς (ἐννοεῖ τὸ ἐργοτάξιο Μυκηνῶν) δὲν θὰ ἐγίνοντο ἐὰν θὰ ὑπῆρχε μηχανισμὸς οὐσιαστικοῦ ἐπιτοπίου ἐλέγχου». Στὴν παρατήρηση αὐτὴ ἀπαντοῦμεν σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς παρούσης καὶ κυρίως στὸ μέρος Δ. «Ἀνέγερση τοῦ Μουσείου Μυκηνῶν».

Σὲ ἄλλα σημεία τῆς ἐκθέσεως ὁ κ. Θωμόπουλος ἀναφέρεται σὲ ἀντικανονικὲς καταβολὲς ἀμοιβῶν στὸ προσωπικὸ καὶ τοὺς ἐργατοτεχνίτες, π.χ.:

Σελίδα 11β: παρατηρεῖ ὅτι ὑφίστανται μισθοδοτικὲς καταστάσεις ἀνυπόγραφες ἀπὸ τοὺς δικαιούχους. Ὁ κ. Θωμόπουλος προφανῶς δὲν πρόσεξε ὅτι ὑπάρχουν, συνημμένες στὶς μισθοδοτικὲς καταστάσεις, ἀτομικὲς ἀποδείξεις ἐξοφλήσεως, ὑπογεγραμμένες ἀπὸ τοὺς δικαιούχους.

Σελίδα 15: κατακρίνει τὴν ὀρθὴ ἀνθρωπιστικὴ ἀπόφαση τοῦ Δ. Συμβουλίου νὰ καλύπτει ἡ Ἑταιρεία τὶς ἀτομικὲς ἀσφαλιστικὲς εἰσφορὲς τῶν ὑπαλλήλων ὑπὸ μορφὴ ἐξόδων κινήσεως. Περὶ αὐτοῦ ὁμιλοῦμεν εἰς ἄλλο σημεῖο τῆς παρούσης.

Σελίδα 11: γράφει ὅτι στὶς μισθοδοτικὲς καταστάσεις τοῦ ἐργοταξίου Μυκηνῶν δὲν ἀναγράφονται οἱ ἀριθμοὶ μητρώου κοινωνικῆς ἀσφαλίσεως τῶν ἐργατοτεχνιτῶν. Τοῦτο εἶναι ἄνευ σημασίας, δεδομένου ὅτι οὗτοι εἶναι κατὰ κανόνα οἱ ἴδιοι, καὶ οἱ ἀριθμοὶ μητρώου τῶν ἀναγράφονται ἀπαραιτήτως σὲ μία ἀπὸ τὶς μισθοδοτικὲς καταστάσεις. Συμβαίνει μάλιστα σὲ μία ὑποβαλλόμενη ἐκκαθάριση νὰ ὑπάρχουν περισσότερες μισθοδοτικὲς κατα-

στάσεις, ὥστε οἱ συντάσσοντες αὐτὲς ἔκριναν ὅτι, γιὰ νὰ κερδίσουν χρόνο, θὰ μπορούσαν νὰ ἀναγράψουν τὸν ἀριθμὸ τοῦ μητρώου σὲ μία μόνον ἀπὸ τίς καταστάσεις αὐτές.

Ὅθι ἦταν δυνατὸ νὰ ἀναφερθοῦν καὶ ἄλλες μικροπαρατηρήσεις τοῦ κ. Θωμοπούλου. Μὲ ὅλες τίς ἀνωτέρω παρατηρήσεις ζητεῖται νὰ ἀπορριφθοῦν οἱ ἀνωτέρω δαπάνες καὶ νὰ καταλογισθοῦν σὲ βάρος τοῦ Γ. Μυλωνᾶ καὶ τῶν ὑπηρεσιακῶν συνεργατῶν του.

Σχετικῶς ἀναπτύσσεται ἡ περίεργη θεωρία (βλ. καὶ σελίδα 14β) ὅτι «γιὰ νὰ καταβληθεῖ (μία δαπάνη) νόμιμα, πρέπει νὰ προκύπτει ἀπὸ εἰδικὴ ἀπόφαση τοῦ Δ. Συμβουλίου». Ἡ ἀποψή του ὅμως αὕτη ἀλληλοσυγκρούεται μὲ τὴν ἀποψή του ποὺ ἐκτίθεται σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς Ἐκθέσεώς του, ὅτι ὁ μόνος ἀρμόδιος γιὰ νὰ ἐγκρίνει πληρωμὲς εἶναι ὁ Πρόεδρος, τὸν ὁποῖο ὁ κ. Θωμόπουλος ἀποκαλεῖ «Διατάκτη».

Πράγματι, στὸ ἄρθρο 12 τοῦ Ὁργανισμοῦ ὀρίζεται ρητῶς ὅτι ὁ ἀρμόδιος γιὰ νὰ «ἐντέλλεται πληρωμὲς δαπανῶν» εἶναι ὁ Πρόεδρος τοῦ Συμβουλίου. Σχετικῶς διατυπώνουμε, γιὰ τὸ θέμα αὐτό, τὴ γνώμη μας, διὰ μακρῶν, σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς παρούσης.

Σημειωτέον ὅτι γιὰ μερικὲς ἀπὸ τίς ἀνωτέρω δαπάνες ὑπάρχουν καὶ Ἀποφάσεις τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου, π.χ. γιὰ τὴν ἔγκριση καταβολῆς «ἀνασκαφικοῦ ἐπιδόματος» σὲ ὀρισμένους ὑπαλλήλους, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ στὸν κ. Θωμόπουλο, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι οὗτος δὲν ἦταν ὑπάλληλος τῆς Ἑταιρείας, ἀλλὰ δημόσιος προσφέρων ἐμμίσθως τίς ὑπηρεσίας του ὡς Ἐλεγκτής.

Ἀναγκάζομεθα λοιπὸν νὰ τονίσουμε καὶ πάλιν ὅτι, ἀφοῦ ὅλα ἀνεξαίρετως τὰ Ἐντάλματα Πληρωμῶν ἔχουν ὑπογραφεῖ ἀπὸ τὸν Πρόεδρο, μετὰ τὴ μονογράφησή τους ἀπὸ τοὺς ἀρμοδίους ὑπηρεσιακοὺς παράγοντες (Προϊστάμενο Λογιστηρίου) καὶ τὸν Γενικὸ Γραμματέα ὅλες οἱ πληρωμὲς εἶναι νόμιμες καὶ οἱ ἰσχυρισμοὶ τοῦ κ. Θωμοπούλου εἶναι ἀστήρικτοι.

Οὐδαμῶς ἀναφέρεται ὅτι οἱ ἀποφάσεις τοῦ Προέδρου γιὰ τὴν ἔγκριση δαπανῶν πρέπει, γιὰ νὰ εἶναι ἔγκυρες, νὰ καλύπτονται μὲ ἀπόφαση τοῦ Δ. Συμβουλίου. Κρίνουμε χρήσιμο νὰ ἐπαναλάβουμε ἐδῶ τὸ ἀναπτυσσόμενο ἐκτενῶς σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς παρούσης, ὅτι τὸ Δ. Συμβούλιο, παρακολουθώντας ἀπὸ πολὺ κοντὰ τὴ λειτουργίαν τῆς Ἑταιρείας σ' ὅλους τοὺς τομεῖς, διὰ τῶν Προέδρου καὶ Γεν. Γραμματέως, κρίνει σκόπιμον νὰ ἐγκρίνει δαπάνες, νὰ καταβάλλει πρόσθετες ἀμοιβὲς στὸ προσωπικὸ κλπ.

Ἡ Ἐξελεγκτικὴ Ἐπιτροπεία δὲν εἶναι σὲ θέση, ὡς μὴ ἔχουσα προσωπικὴ ἀντίληψη τῶν τότε συνθηκῶν, οὔτε εἶναι ἀρμοδίαν νὰ ἀσκήσει Ἐλέγχο Σκοπιμότητας ἐπὶ τῶν ἀποφάσεων τοῦ Δ. Συμβουλίου.

Τέλος, πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι ὁ κ. Θωμόπουλος παραθέτει εἰς τὸ κεφάλαιο αὐτὸ τῆς Ἐκθέσεώς του, ὡς καὶ σχεδὸν εἰς ὅλα τὰ ἄλλα, ἀνεπίτρεπτους καὶ ὑβριστικούς χαρακτηρισμοὺς ὡς στὶς σελίδες 12β, 13 13β, 14, 15, 15β κλπ.

Δ. ΑΝΕΓΕΡΣΗ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΥΚΗΝΩΝ (Βλ. Ἔκθ. 17-30)

Σελίδα 17: Α. Ἐπίβλεψη Ἀρχιτ. Αἶαντα Βαζιργιαντζίκη

α) Τυπικὸ Κώλυμα

Ἀπὸ γενόμενη ἔρευνα διαπιστώθηκε ὅτι τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ, ἀφοῦ ἀνέθεσε στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τὴν ἐκτέλεση τῶν ἐργασιῶν Ἀνεγέρσεως τοῦ Μουσείου Μυκηνῶν μὲ μηχανικούς, συνεργεῖα κλπ. τῆς ἀπόλυτης ἐκλογῆς τῆς, ἄσκησε καὶ ἀσχεῖ ἔλεγχο καὶ τὴν ἐποπτεία μὲ τοὺς ἐξῆς φορεῖς:

- 1) Τὴ Διεύθυνση Μελετῶν Μουσείων,
- 2) Τὴ Διεύθυνση Ἐκτελέσεως Ἔργων Μουσείων,
- 3) Τὴν Ἐφορεία Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀργολίδας, καὶ
- 4) Τὸ Κεντρικὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο.

Κυριότερος φορέας ἀπὸ τοὺς ἀνωτέρω γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν ἐργασιῶν («Προϊσταμένη Ἀρχή») εἶναι ἡ Διεύθυνση Ἐκτελέσεως Ἔργων Μουσείων, ἡ ὁποία γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ὅρισε τὴν ἀρχιτέκτονα κ. Σοφία Ἀφένδρα.

Ὁ ἀρχιτέκτονας Αἴας Βαζιργιαντζίκης, ὅμως οὐδέποτε, οὔτε ὑπηρετεῖ σήμερα οὔτε ὑπῆρτε ποτὲ στὸ παρελθὸν σὲ μία ἀπὸ τίς ἀνωτέρω Διευθύνσεις, οὔτε καὶ δικαιούται νὰ μετέχει στὸ Κεντρικὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο, ἀφοῦ δὲν εἶναι τακτικὸς ὑπάλληλος τοῦ Ὑπουργείου (ὑπηρετεῖ μὲ σύμβαση ἀορίστου χρόνου ἰδιωτικοῦ δικαίου) καὶ δὲν μπορεῖ νὰ κατέχει κάποια θέση στὴν ἱεραρχία τῆς Διοικήσεως (π.χ. Διευθυντῆς, Τμηματάρχης κλπ.).

Ἐπομένως τὸ ἀσυμβίβαστο τοῦ ἐλέγχοντος καὶ ἐλεγχομένου δὲν εὐσταθεῖ καὶ θὰ πρέπει νὰ ἀπορριφθεῖ.

Τὸ ἀσυμβίβαστο τοῦ Δημοσίου Ὑπαλλήλου-Μηχανικοῦ, ποὺ ἀσχεῖ ἰδιωτικὲς ἐργασίες, θὰ πρέπει ὁμοίως ν' ἀπορριφθεῖ, διότι, ὅπως προαναφέρθηκε, ὁ ἀνωτέρω Μηχανικὸς δὲν εἶναι Τακτικὸς-Μόνιμος ὑπάλληλος ἀλλὰ συμβασιούχος, μὲ σύμβαση ἰδιωτικοῦ δικαίου ἀορίστου χρόνου, τὴν δὲ ἀναφερόμενη ἐπίβλεψη ἀσκοῦσε σὲ χρόνιο ὑπηρεσιακοῦ ὥραριου (ἦτοι Σάββατο καὶ ἀπογευματινὲς ὥρες).

Ἐξάλλου εἶναι γνωστὸ ὅτι κανένα Ὑπουργεῖο, οὔτε τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ, δὲν ἀρνήθηκε στοὺς ὑπηρετοῦντας Μηχανικούς, ἀκόμη καὶ στοὺς μονίμους τὴν ἄδεια ἀσκήσεως ἰδιωτικῶν ἐργασιῶν (δὴλ. μελέτες, ἐπιβλέψεις κλπ.), ὑπὸ τὸν ὅρο ὅμως οἱ ἐργασίες αὐτὲς νὰ μὴν γίνονται στὸν ὑπηρεσιακὸν χρόνον.

β) Οὐσιαστικὸ Κώλυμα

Γενικὰ, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ὁ Ἐπιβλέπων Μηχανικὸς ἐλέγχει τίς ἐργασίες καὶ δίνει ὀδηγίες ὅχι στὸ ἐργατοτεχνικὸ προσωπικόν, ἀλλὰ στὸν ἐπικεφαλῆς Ἐργολάβον ἢ τὸν Ἐργοδηγόν. Τὸ ἐργατοτεχνικὸ προσωπικόν, τίς περισσότερες φορὲς, ἔχει ἓνα περιορισμένο σταθερὸ ὥράριο, ὁ Ἐργοδηγὸς ὅμως καὶ οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν συνεργείων μποροῦν νὰ ἔχουν ὅποιοδήποτε ὥράριο.

Εἰδικὰ στὴν περίπτωση τοῦ Μουσείου Μυκηνῶν, τὸ προσωπικὸ ἐργαζόταν, κατὰ τὸ μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα, καὶ τὶς ἀπογευματινὲς ὥρες καθὼς καὶ πάντοτε ὅλες τὶς ἡμέρες τοῦ Σαββάτου.

Ἔτσι ἡ γεωγραφικὴ ἀπόσταση τῶν 140 χλμ., ποὺ ἰσοδυναμεῖ μὲ χρονικὴ ἀπόσταση δύο ὥρῶν, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ σταθεῖ ἐμπόδιο στὴν ἀσκηση τοῦ ἔργου τῆς ἐπιβλέψεως, ποὺ μπορούσε νὰ γίνηι (καὶ γινόταν, σύμφωνα μὲ ἔγκυρες μαρτυρίες) τὶς ἀπογευματινὲς ὥρες, ὅποτε τὸ καλοῦσε ἡ ἀνάγκη καὶ κατὰ κανόνα καὶ σταθερὰ τὰ Σάββατα.

Ὅσον ἀφορᾷ στὴν «περίεργη εἰλικρίνεια» τῆς ἀναγραφῆς ὡς τόπο ἐκδόσεως τῶν ἐπιμετρήσεων, πιστοποιήσεων κλπ., θὰ πρέπει νὰ εἶναι κανεὶς ἔστω καὶ στὸ ἐλάχιστο γνώστης τῶν πραγμάτων, γιὰ νὰ γνωρίζει ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Ἐπιβλέποντος Μηχανικοῦ χωρίζεται σὲ ἐργασίες ὑπαίθρου καὶ σὲ ἐργασίες γραφείου καὶ ὅτι, ἀφοῦ παρθοῦν τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα γιὰ μία ἐπιμέτρηση, πιστοποίηση κλπ. «ἐπὶ τόπου», ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἐργασίας (π.χ. λογιστικὲς πράξεις, καθαρογραφὴ κλπ.) γίνεται στὸ γραφεῖο, δηλαδή στὴν ἔδρα τοῦ Μηχανικοῦ, ἄρα στὴν Ἀθήνα.

Μὰ ποῖος θὰ ἦταν τόσο ἀφελὴς καὶ τόσο «ἐκτὸς πραγμάτων», ὥστε νὰ πιστέψει ὅτι ὅλες οἱ ἐπιμετρήσεις, πιστοποιήσεις κλπ. συντάσσονται στὸ ἐργοτάξιο, στὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχουν οὔτε οἱ στοιχειώδεις ἀnéσεις, μὲ τὴν ἀναγραφὴ καὶ μόνον ὡς τόπου ἐκδόσεώς τους τὸν τόπον τοῦ ἐργοταξίου;

Ἡ ἐπιχειρούμενη μετὰθεση τοῦ ἔργου τῆς ἐπιβλέψεως ἀπὸ τὸν Ἐπιβλέποντα Μηχανικὸν στὸν Ἀρχιτεχνίτη-Εργοδηγὸ φαίνεται καθαρὰ ἠθελημένη καὶ ἀστήρικτη, ἀφοῦ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ δὲν ὑπάρχει οὔτε ἡ παραμικρὴ τεκμηρίωση. Ἀντίθετα, στὴν προκειμένη περίπτωση, ὁ οὐσιαστικὸς τρόπος ἀσκήσεως τῆς ἐπιβλέψεως ἀπὸ τὸν ἀναφερόμενο Ἐπιβλέποντα Μηχανικὸ ἀποδεικνύεται, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ ἀπὸ τὴν τήρηση γραπτῶν ὁδηγιῶν, ἐντολῶν κλπ. πρὸς τὸν Ἀρχιτεχνίτη-Εργοδηγὸ, ποὺ δεῖχνουν τὴ συνετὴ καὶ στενὴ παρακολούθηση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Μηχανικό.

Ἐπομένως ἡ ὑπαρξὴ τοῦ οὐσιαστικοῦ κωλύματος δὲν εὐσταθεῖ παντελῶς καὶ θὰ πρέπει νὰ ἀπορριφθεῖ.

Ἐξάλλου σήμερα ἔχει ἤδη συντελεσθεῖ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἔργου καὶ ἐπομένως τὴ νόημα ἔχει νὰ διατυπώνει κανεὶς ἀόριστες ἐπιφυλάξεις γιὰ τὸ ἂν θὰ εἶναι τάχα δυνατὴ ἡ ἐπίβλεψη καὶ τὸ ἂν θὰ ὑπάρξουν οὐσιαστικὰ κωλύματα. Σήμερα ὑπάρχουν ὅλα τὰ στοιχεῖα καὶ ὅλα τὰ δεδομένα ἐνὸς πραγματοποιοιμένου ἔργου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μπορεῖ ἓνα ἔμπειρο καὶ ἀρμόδιο μάτι νὰ διαπιστώσει ἂν ὑπῆρξαν ἢ ὄχι οὐσιαστικὰ κωλύματα καὶ ποῖο εἶναι τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα. Γι' αὐτὸ εἰσηγούμεθα ὅπως ἀνατεθεῖ σὲ ἓνα ἔμπειρο Πραγματογνώμονα Μηχανικὸ νὰ ἐνεργήσῃ τὸν ἀνωτέρω ἔλεγχο.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀναφερόμενη στὴν Ἐκθεση ἀναρμοδιότητα ἐπιβλέψεως ὁρισμένων ἐργασιῶν τοῦ ἔργου αὐτοῦ, θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι ὁ προαναφερόμενος Ἀρχιτέκτων ἐπέβλεψε τὶς οἰκοδομικὲς μόνον ἐργασίες (δηλ. ἀρχιτεκτονικὲς-στατιστικὲς), ὅπως προβλέπεται καὶ νομιμοποιεῖται ἀπὸ τὴν ἰσχύουσα σχετικὴ Τεχνικὴ Νομοθεσία καὶ ὅχι τὶς ἠλεκτρομηχανολογικὲς ἐργασίες γιὰ τὶς ὁποῖες ὀρίστηκε Ἐπιβλέπων Μηχανικὸς ὁ Μηχανολόγος Μηχανικὸς κ. Ἀναστάσιος Σακελλάρης.

Μὲ τὰ ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι γιὰ τὴν προαναφερθεῖσα ἀνάθεση δὲν ὑπῆρχε οὔτε τυπικὸ οὔτε οὐσιαστικὸ κώλυμα καὶ ἐπομένως ὁ προτεινόμενος, ἀπὸ τὸν κ. Θωμόπουλο, καταλογισμὸς τῆς δαπάνης γιὰ τὴν ἀμοιβὴ τοῦ ἀνωτέρω Ἐπιβλέποντος εἶναι ἀβάσιμος καὶ ἀστήρικτος. Ἀντίθετα, ἡ πρωτοβουλία τοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ, μὲ τὴν ὁποία ἀνετέθη ἡ ἐπιβλεψὴ τῶν ἐργασιῶν ἀνεγέρσεως τοῦ Μουσείου Μυκηνῶν σὲ Ἀρχιτέκτονα-Μηχανικὸ, μὲ αὐταπόδεικτὴ ἐμπειρία περὶ τὸ ὑπ' ὄψιν ἀντικείμενο, καὶ μάλιστα μὲ ἀμοιβὴ μειωμένη κατὰ 50%, (τὸ ὑπόλοιπο 50% τῆς νόμιμης ἀμοιβῆς του ἐδέχθη ὁ προαναφερθεὶς Ἀρχιτέκτων νὰ τὸ προσφέρει ὡς δωρεὰ του στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία), πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἰδιαιτέρως ἐπιτυχὴς καὶ ὡς ἐξυπηρετοῦσα πλήρως τὰ συμφέροντα τοῦ Ἰδρύματος γιὰ τὸ συγκεκριμένο ἔργο. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν ἐξωραϊσμὸ τοῦ Μεγάρου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀπὸ τὸν ἑλεγχὸ πού ἐνεργήθηκε διαπιστώθηκε ὅτι ἡ μελέτη καὶ ἡ ἐπιβλεψὴ τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἀνατέθηκαν στὸν Ἀρχιτέκτονα-Μηχανικὸ κ. Α. Βαρέζη (βλ. ἐκδοθεῖσα Οἰκοδομικὴ Ἀδεια, ἀπόδειξη καταβολῆς ἀμοιβῆς κλπ.).

Ἐν τούτοις, ὕστερα ἀπὸ παράκληση τοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ, ὁ Ἀρχιτέκτων κ. Αἴας Βαζιργιαντζίκης ἔλαβε μέρος στὸ ἔργο τῆς ἐπιβλέψεως τῶν ἐργασιῶν, λόγῳ τῆς εἰδικῆς φύσεως αὐτῶν καὶ τῆς ἐμπειρίας τοῦ ἀρχιτέκτονα περὶ τὸ θέμα, χωρὶς ὅμως νὰ τοῦ καταβληθεῖ κάποια ἀμοιβή.

Πρέπει νὰ τονιστεῖ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι ἀπὸ τὴ γενόμενὴ ἔρευνα, κατέληξα στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἀνωτέρω Ἀρχιτέκτων-Μηχανικὸς κ. Αἴας Βαζιργιαντζίκης, εἶναι ἐντιμὸτατος καὶ καλὸς ἐπιστῆμων-ἐπαγγελματίας, πού ἀπολάβει ἐκτιμῆσεως στὴν κοινωνία καὶ στὸ σχετικὸ ἐπιστημονικὸ κόσμο.

Σελίδες 18-25: Β. Ἀποζημίωση ἐκτὸς ἔδρας

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ καταγγελλόμενα ἀπὸ τὸν κ. Θωμόπουλο περὶ ὑπερβολικῶν καὶ χαριστικῶν καταβολῶν καὶ στὸν Ἐργοδηγὸ Ε. Παπαδόπουλο, γιὰ ἐξοδα κινήσεώς του καὶ τοῦ ἡμιφορτηγοῦ αὐτοκινήτου του κλπ., διατυπώνω τὶς κάτωθι παρατηρήσεις:

Καθὼς προέκυψε ἀπὸ ἑλεγχὸ πού ἔγινε, διαπιστώθηκε ὅτι, κατὰ τὴν ἑναρξὴ τῶν ἐργασιῶν ἀνεγέρσεως τοῦ Μουσείου Μυκηνῶν ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ὡς Ἐπιστάτης-Ἐργοδηγὸς τοῦ ἔργου ὀρίστηκε ὁ Ἀρχιτεχνίτης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Χαρίλαος Σφακιανάκης, ὁ ὁποῖος ὅμως στὴν πρόοδο τῶν ἐργασιῶν τοῦ Μαρτίου τοῦ 1985 ἀπεβίωσε καὶ μάλιστα αἰφνίδια ἀφήνοντας ἔτσι χρεώσους καὶ τὴν ὀργανικὴ θέσιν πού κατεῖχε στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ τὴ θέσιν τοῦ Ἐργοδηγοῦ στὸ ἀνεγειρόμενο Μου-

σεῖο Μυκηνῶν. Ἔτσι, ἀμέσως μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Χαρ. Σφακιανάνκη, τὴ θέση του κατέλαβε ὁ Εὐάγγελος Παπαδόπουλος.

Στὴν ἀπὸ 1 Ἀπριλίου 1986 «Σύμβαση Μισθώσεως Ἑργασίας» τοῦ Ε. Παπαδοπούλου ἀναγράφεται: «Μπορεῖ ἡ Ὑπηρεσία νὰ μεταθέτει σὲ ὅποιαδήποτε περιοχὴ τῆς χώρας, ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες». Ἐπομένως εἶναι σαφέστατο ὅτι ὡς ἔδρα τοῦ ἀνωτέρω εἶναι ἡ Ἀθήνα. Ἔτσι ὁ ἀνωτέρω, ὡς Ἀρχιτεχνίτης πλέον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ὀρίστηκε στὸ ἀνεγειρόμενο Μουσεῖο Μυκηνῶν.

Ὁ ρόλος τοῦ ἐργοδηγοῦ τοῦ Μουσείου Μυκηνῶν τοῦ ἐπέβαλε ἀφ' ἐνὸς μὲν νὰ βρίσκειται στὶς Μυκῆνες ὥστε νὰ ἐλέγχει τὴν ἐργασία κλπ., ἀφ' ἐτέρου νὰ ἔρχεται στὴν Ἀθήνα ὥστε νὰ ἀναφέρει στὴν Προϊσταμένη του Ἀρχὴ τὸ τι γίνεται στὸ Ἔργο, παίρνοντας συγχρόνως καὶ τὶς ἀνάλογες ὁδηγίες καὶ ἐντολές, ἀκόμη νὰ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸ Λογιστήριο, νὰ εἰσπράττει χρήματα γιὰ τὶς πληρωμὲς τοῦ Προσωπικοῦ, τῶν προμηθευτῶν γιὰ τὴν ἀσφάλιση τοῦ Προσωπικοῦ στὸ Ι.Κ.Α. κλπ.

Αὐτὰ ὅλα τὸν ὑποχρεῶνάν νὰ ἔρχεται στὴν Ἀθήνα ὅπωςδήποτε μία φορὰ τὴν ἐβδομάδα, μερικὲς φορὲς ὅμως καὶ περισσότερες.

Μὲ τὸν ἴδιον ἀκριβῶς τρόπο πού ἀναφέρθηκε παραπάνω ἐργαζόταν καὶ ὁ προκατοχος τοῦ Ε. Παπαδοπούλου, Χαρ. Σφακιανάνκης, ὁ ὁποῖος φυσικὰ πληρωνόταν ἐκτὸς ἀπ' τὸν μισθό του καὶ ὡς ἡμερησία ἐκτὸς ἔδρας ἀποζημίωση, ὁδοιπορικὰ ἐξοδα κλπ. Ἡ μόνιμη παραμονὴ τοῦ Ε. Παπαδοπούλου στὶς Μυκῆνες καὶ ἐπομένως χωρὶς τὴν εἰσπραξὴ ἀποζημιώσεως ἐκτὸς ἔδρας, ὁδοιπορικῶν ἐξόδων κλπ. θὰ μπορούσε νὰ ἐφαρμοθεῖ μόνο καὶ μόνο τότε ὅταν Προϊσταμένη του Ἀρχή, δηλ. ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ἦταν μία ἀποκεντρωμένη Ὑπηρεσία πού διέθετε στὶς Μυκῆνες Τμήμα Διοικήσεως.

Αὐτὸ ὅμως δὲν συμβαίνει μὲ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ἡ ὁποία εἶναι μόνον Κεντρικὴ Ὑπηρεσία, μὲ ἔδρα τὴν Ἀθήνα, ὑποχρεωμένη ὡς ἐκ τούτου γιὰ κάθε ἐργασία πού ἐκτελοῦν οἱ ὑπάλληλοι τῆς ἐκτὸς Ἀθηνῶν νὰ καταβάλλει ἡμερησία ἀποζημίωση ἐκτὸς ἔδρας καὶ ὁδοιπορικὰ ἐξοδα. Αὐτὸ ἄλλωστε γίνεται καὶ μὲ ὅλες τὶς Δημόσιες Ὑπηρεσίες (τὶς μὴ ἀποκεντρωμένες) τὶς ὁποῖες ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἀκολουθεῖ σὲ ὅλα τὰ θέματα τοῦ τρόπου λειτουργίας, μισθοδοσίας κλπ. σύμφωνα μὲ τὸ Καταστατικό τῆς.

Ἔτσι, σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, προκύπτει ὅτι ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία πού εἶναι Κεντρικὴ Ὑπηρεσία - μὴ ἀποκεντρωμένη μὲ ἔδρα τὴν Ἀθήνα, γιὰ κάθε ὑπάλληλό τῆς πού μεταβαίνει ἐκτὸς Ἀθηνῶν γιὰ ἐκτέλεση ὑπηρεσίας, ἐπομένως καὶ γιὰ τὸν Ε. Παπαδόπουλο, πού ὑπηρετεῖ μὲ σύμβαση ἀορίστου χρόνου, ὀφείλει τὴν καταβολὴ ἡμερησίας ἀποζημιώσεως καὶ ὁδοιπορικῶν ἐξόδων. Ὅσον ἀφορᾷ τὶς δαπάνες «σέρβις» καὶ γενικῆς ἐπισκευῆς τοῦ ἡμιφορτηγοῦ αὐτοκινήτου τοῦ Ε. Παπαδοπούλου, διαπιστώθηκε ὅτι πράγματι ὁ Ε. Παπαδόπουλος μετέφερε ὑλικά γιὰ τὸ Μουσεῖο μὲ τὸ αὐτοκίνητό του γιὰ τοὺς ἐξῆς λόγους: Οἱ περισσότερες ομάδες ἐργασιῶν ἔχουν ἀνατεθεῖ σὲ ὑπεργολάβους, ὅπως π.χ. στὸν ξυλουργό, στὸν σοβατζή, στὸν σιδερά κλπ., οἱ ὁποῖοι ἔχουν ὑποχρέωση μεταξὺ τῶν ἄλλων νὰ μεταφέρουν καὶ τὸ προσωπικό τους, τὰ ὑλικά τους κλπ. Ὅμως, ὑπάρχουν καὶ μερικὲς ομάδες ἐργασιῶν, καὶ μάλιστα πολὺ σοβαρές, οἱ ὁποῖες δὲν ἀνατέθηκαν σὲ ὑπεργολάβους ἀλλὰ ἔξετε-

λέσθησαν ἀπὸ ἐργατοτεχνίτες ποὺ προσλήφθηκαν γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ μὲ τὴν καθοδήγηση τοῦ ἐργοδηγοῦ Ε. Παπαδοπούλου καὶ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ Μηχανικοῦ Α. Βαζιργιαντζίκη. Οἱ ἐργασίες αὐτὲς ἦταν: ὅλα τὰ κτίσματα, οἱ μονώσεις τῶν τοιχοποιῶν, τὰ δάπεδα καὶ οἱ μονώσεις τους, οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι ἀντιστηρίξεως, οἱ διαμορφώσεις τοῦ ἐδάφους γύρω ἀπὸ τὸ Μουσεῖο, ἡ κατασκευὴ βόθρων, ἡ κατασκευὴ ὕδατοδεξαμενῶν, οἱ ἐργασίες δώματος κ.ἄ.

Γιὰ ὅλες τὶς παραπάνω ἐργασίες, οἱ ὁποῖες ἦταν μεγάλης ἐκτάσεως, ἀπαιτήθηκαν πάρα πολλὲς μεταφορὲς ὑλικῶν, μεταφορὲς προσωπικοῦ (καθημερινὰ πρῶι καὶ ἀπόγευμα) ἀπὸ τὸ χωριὸ στὸ ἐργοτάξιο καὶ ἀντίστροφα καθὼς καὶ πάρα πολλὰ δρομολόγια στοὺς προμηθευτὲς γιὰ συνεννοήσεις, προσφορὲς κλπ. Ἔτσι, γιὰ ὅλα αὐτὰ δὲν καταβλήθηκε οὔτε μίᾱ μεταφορὰ σὲ μεταφορικὸ μέσο, γιὰτὶ ἀκριβῶς γιὰ ὅλα αὐτὰ χρησιμοποιήθηκε τὸ ἡμιφορτηγὸ τοῦ Ε. Παπαδοπούλου.

Ὅλες οἱ ἀνωτέρω δραστηριότητες καὶ μετακινήσεις τοῦ Ε. Παπαδοπούλου καταχωρίζονται στὸ «Ἡμερολόγιο Ἔργου».

Ἄλλωστε ὁ ἀνωτέρω εἶχε ἐξουσιοδοτηθεῖ: 1) μὲ τὴν ἀπὸ 17 Φεβρουαρίου 1986 ἀπόφαση τῆς ὑπολόγου Κυρίας Π. Μπάγια, «νὰ διαπραγματεύεται ἐξ ὀνόματός μας σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς ἀνάγκες τοῦ Μουσείου Μυκηνῶν, ὅπως π.χ. νὰ σᾶς δίδει ἐντολὲς γιὰ τὶς ἀπαιτούμενες ποσότητες προμηθείας, τὸν χρόνο προμηθείας, τὶς ἀνάγκες χρησιμοποίησες μηχανημάτων, τὸν χρόνο χρησιμοποίησές των κλπ.».

2) Μὲ τὴν ἀπὸ 14 Νοεμβρίου 1986 ἐξουσιοδότηση, ἀπευθυνόμενη πρὸς τὴ Δ.Ε.Η. Ἀργους καὶ ὑπογεγραμμένη ἀπὸ τὸν Γ. Μυλωνᾶ, ἐξουσιοδοτεῖται ὁ Ε. Παπαδόπουλος «νὰ ὑπογράψει ὅποιοδῆποτε ἔγγραφο κλπ. σχετικὸ μὲ τὴν ἡλεκτροδότηση ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία τοῦ ἀνεγειρομένου ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία Μουσείου Μυκηνῶν».

Τέλος, ὑφίστανται καὶ μερικὰ σημεῖα, μικρότερης σημασίας, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἀπαντᾷ.

Στὸ Ἔργοτάξιο Μυκηνῶν ὑπῆρχαν μονίμως πάντοτε 4 ἢ 5 ἐργάτες ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ Ἔργοδηγοῦ, οἱ ὁποῖοι ἐχρησιμοποιοῦντο γιὰ ἐσωτερικὲς καὶ ἐξωτερικὲς δουλειὲς τοῦ ἐργοταξίου (π.χ. μεταφορὲς μπάζων, καθαρισμὸς τοῦ ἐργοταξίου, διευθέτηση περιβάλλοντος, ἄνοιγμα βόθρων κλπ.) ἦταν λοιπὸν πολὺ φυσικὸ νὰ καταβάλλονται στοὺς ἀνωτέρω ἡμερομίσθια.

Στὶς σελίδες 25-26 σχετικῶς μὲ τὴν ὑπόλογο κ. Μπάγια, ἀναφέρονται ὅτι ἡ ἀνωτέρω προσυπόγραφε, κατὰ κανόνα, ὅλες τὶς πιστοποιήσεις τοῦ ἔργου μαζὶ μὲ τὸν ἐπιβλέποντα - Μηχανικὸ καὶ τὸν Ἔργοδηγὸ ἢ Ἐργολάβο, κατόπιν ἐνέκρινε τὴν πληρωμὴ ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς, καὶ τελικὰ τὸ ἔνταλμα ὑπεγράφετο ἀπὸ τὸν Πρόεδρο.

Στὶς σελίδες 27-28 καὶ ἄλλες, ἀναφέρεται ὅτι «δίδοντο προκαταβολὲς προμηθείας ὑλικῶν στὸν ἐργοδηγόν».

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι, ὡς ἐξακριβώσα, οὐδεμία προκαταβολὴ γινόταν πρὶν ἀποδοθεῖ κανονικῶς ἡ προηγούμενη.

Στῇ σελίδᾳ 30 ἀναφέρεται ὅτι σὲ τακτικὰ ἐντάλματα πληρωμῆς δὲν ὑπάρχουν τιμολόγια. Ἀπὸ γενόμενο δειγματοληπτικὸ ἐλεγχὸ προέκυψε ἀντιθέτως ὅτι ὑπάρχουν συνημμένα ὅλα τὰ ἀπαιτούμενα τιμολόγια.

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω, συνάγεται ὅτι εἶναι ἐντελῶς ἀβάσιμες καὶ πρέπει νὰ ἀπορριφθοῦν οἱ παρατηρήσεις τοῦ κ. Θωμοπούλου σχετικῶς μὲ τὸ ἔργο τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ Μουσείου Μυκηνῶν, ὡς καὶ οἱ προτεινόμενοι παρ' αὐτὸν καταλογισμοί, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἡ ἐκ Δρχ. 12.000.000.— περίπου, ποὺ προτείνει νὰ καταλογιστεῖ σὲ βάρος τοῦ Γ. Μυλωνᾶ.

Ἄλλωστε, εἶμαι καὶ πάλιν ὑποχρεωμένος νὰ τονίσω ὅτι ὅλα τὰ ἐντάλματα πληρωμῆς, τὰ ἀφορῶντα στὸ ἔργο Μουσείου Μυκηνῶν, φέρουν τὴν ὑπογραφή τοῦ Προέδρου, ὁ ὁποῖος εἶναι, κατὰ τὸν κ. Θωμόπουλο ὁ μόνος «Διατάκτης» ποὺ μπορεῖ νὰ δώσει ἐντολὲς πληρωμῆς. Ἡ γνώμη αὕτη εἶναι ὀρθότατη, διότι, τὸ ἄρθρο 13 τοῦ Ὁργανισμοῦ, στὸ ὁποῖο καθορίζονται οἱ ἀρμοδιότητες τοῦ Προέδρου ἔχει ὡς ἐξῆς: «...δ) ἐν τέλει εταί, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐγκειμένων πιστώσεων, τὴν πληρωμὴν πάσης δαπάνης διὰ τακτικῶν ἐνταλμάτων ὑπ' αὐτοῦ ὑπογεγραμμένων καὶ συνοδευομένων ὑπὸ τῶν ἀπαιτούμενων δικαιολογητικῶν».

Τὸ θέμα τοῦτο ἔχουμε ἀναπτύξει ἐκτενῶς ἤδη, σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς παρούσης. Πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ἐπίσης ἐδῶ ὅτι ὑφίσταται ἀπόφαση τοῦ Δ. Συμβουλίου ποὺ ἐξουσιοδοτεῖ τὸν Γενικὸ Γραμματέα νὰ ὑπογράφει συμβάσεις κλπ. σχετικὲς μὲ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ Μουσείου Μυκηνῶν.

Εἰς τὰ Ἀρχεῖα τῆς Ἑταιρείας ὑπάρχουν πλήρης σειρὰ φακέλων, ποὺ καλύπτουν ὅλες τὶς ἐργολαβίες, ἀρχιτεκτονικὲς καὶ μηχανοηλεκτρικὲς (δηλ. διαγωνισμοί, Πρακτικά Ἐπιτροπῶν, ἀναθέσεως ἔργων, συμβάσεις κλπ.) γιὰ ὅλα τὰ ἐπὶ μέρους ἔργα.

Σημειωτέον ὅτι στὴν ἀρχικὴ ἐργολαβία τῶν ἐκσκαφῶν, στὴ σχετικὴ Ἐπιτροπὴ συμμετέσχε καὶ ὁ κ. Θωμόπουλος ὡς ἐλεγκτὴς καὶ ἔχει προσυπογράψει.

E. ΚΙΝΗΣΗ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΩΝ Α.Ε. ΣΤΙΣ ΤΡΑΠΕΖΕΣ» (σελ. 33-37)

Ὅλες οἱ παρατηρήσεις ποὺ περιέχονται στὸ κεφάλαιο αὐτὸ εἶναι ἀστήρικτες. Ἡ ἐπικαιρέστερη ἐξήγηση τόσο πεπλανημένων συμπερασμάτων εἶναι ἡ πλήρης ἄγνοια τοῦ κ. Θωμοπούλου σ' ὅ,τι ἀφορᾷ στὶς Οἰκονομολογιστικὲς ἀρχὲς καὶ στὴν Τραπεζικὴ Τεχνικὴ.

1. Θέμα: Διαφορὰ Δρχ. 25.000.000 περίπου. Ἐξετάζω πρῶτα τὸ θέμα αὐτό, γιὰτὶ ἴσως ἀποτελεεῖ τὴ βαρύτερη κατηγορία ἀπὸ ὅλες τὶς παρατηρήσεις ποὺ περιέχονται στὶς 84 σελίδες τῆς Ἐκθέσεως κ. Θωμοπούλου.

Στὴ σελ. 3β γράφει ὁ ἀνωτέρω: «Ἐπίσης οἱ τόκοι, ποὺ ἀποδόθηκαν ἀπὸ τὶς προθεσμιακὲς καταθέσεις στὴν Ἀγροτικὴ Τράπεζα, ἀνέρχονται (σύμφωνα μὲ τὸ πιὸ κάτω, μὲ ἀρ. Πρωτ. 311/23.3.88, ἀπαντητικὸ ἔγγραφο τῆς Τράπεζας αὐτῆς) στὸ ποσὸ τῶν Δρχ. 84.772.282, ἡτοι συνολικὸ ποσὸ τῶν ἀνεξάρτητα ἀν ἀποδόθηκαν ἢ κεφαλαιοποιήθηκαν, κατὰ τὰ τραπεζικὰ ἔγγραφα, ἀνέρχονται στὸ ποσὸ τῶν Δρχ. 108.994.590.

Ὅμως στὰ «Ἀποτελέσματα Χρήσεως 1987» τῆς Ἑταιρείας, ἐμφανίζεται μόνον, ὅπως εἰπώθηκε μὲ τὴν ἐνδειξὴ «Ἀπόδοση Κεφαλαίων», τὸ ποσὸ τῶν Δρχ. 85.315.954». Ἀν τὴν ἀνωτέρω διατύπωση διαβάσει κάποιος ἐπιπόλαιος ἢ ἀμαθὴς μελετητῆς, θὰ σκεφθεῖ

ἀσφαλῶς: τί ἀπέγιναν τὰ 25 αὐτὰ ἑκατομμύρια, πού δὲν ἀναγράφονται στὰ ἀποτελέσματα χρήσεως, δηλαδή στὰ κέρδη; Ποιὸς τὰ καρπώθηκε;

Δηλαδή μὲ τὸ μελετημένο αὐτὸ ὑπονοούμενο, τὸ ὁποῖο ρίχνει καὶ ἀφήνει χωρὶς ἀπάντησιν, καταγγέλλει μίαν τόσο μεγάλη κατάχρησιν. Τὸ πράγμα ὅμως εἶναι πολὺ ἀπλὸ καὶ ἐρωτᾶται γιατί ὁ συντάξας τὴν Ἐκθεση τὸ ἀναφέρει ὡς ὑποπτο; Μήπως γιατί θέλει νὰ δημιουργήσει ἐντυπώσεις, πού εἶναι ὅμως ἀναληθεῖς καὶ ἐθεμελιώτες;

Ἡ Ἀγροτικὴ Τράπεζα, ὅπως ἀναπτύσσεται στὸ «Γενικὸ Μέρος», εἶναι μίαν οἰκονομικὴ μονάδα («Προσθετικὸ ὑπόου») (κερδοσκοπικὴ), δηλαδή ἔχει ὡς σκοπὸ νὰ προσθέτει, νὰ αὐξάνει δηλαδή τὰ κεφάλαιά της, δημιουργώντας κέρδη. Εἶναι λοιπὸν ἀναγκασμένη νὰ γνωρίζει, κατὰ τὴν τελευταία ἡμέρα τῆς Οἰκονομικῆς Χρήσεως, ἀκριβῶς τὰ ὑφιστάμενα, κατὰ τὴν ἡμέρα αὐτή, οἰκονομικὰ μεγέθη, δηλαδή τίς ἀπαιτήσεις, ὑποχρεώσεις καὶ καθαρὰ τὴ θέση. Μόνον οὕτω θὰ μπορεῖ νὰ χαράξει ἐπιτυχὴ πολιτικὴ: καθορισμοῦ διανεμητέου μερίσματος, ἀποσβέσεως, ἀμοιβῆς μελῶν Δ. Συμβουλίου κλπ.

Γιὰ τὸ λόγῳ αὐτὸ λογίζει τοὺς δεδουλευμένους τόκους, τόσο ἐπὶ τῶν ὑποχρεώσεων της (καταθέσεις πελατῶν της) ὅσο καὶ ἐπὶ τῶν ἀπαιτήσεων της (χορηγήσεις πρὸς πελάτες κλπ.) καὶ τοὺς ἐνσωματώνει στοὺς οἰκείους λογαριασμούς, ἐνέργεια πού φυσικὰ προκαλεῖ διόγκωσιν τῶν ὑπολοίπων τῶν λογαριασμῶν κατὰ τὴν 31 Δεκεμβρίου τοῦ παρελθόντος ἔτους.

Ἀφ' ἐτέρου ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ἀνήκει στὴν κατηγορίαν τῶν μονάδων πού «ἐξισωτικὸ ὑπόου» (μὴ κερδοσκοπικῶν), δηλαδή περιορίζει τὰ ἔξοδά της τὸ πολὺ μέχρι τοῦ συνόλου τῶν ἐσόδων της καὶ δὲν ἀποβλέπει σὲ κέρδη.

Δὲν ἔχει λοιπὸν κανένα λόγῳ νὰ ὑπολογίζει τοὺς «δεδουλευμένους τόκους», ἀλλὰ μόνον τοὺς πραγματοποιομένους καὶ λογιζομένους κατὰ τὴ λήξιν τῆς καταθέσεως καὶ οἱ ὅποιοι τότε καὶ μόνον θὰ ἀναληφθοῦν ἢ θὰ κεφαλαιοποιηθοῦν. Ἄν ἡ Ἑταιρεία δὲν ἐφαρμόσει τὴν ἀρχὴν αὐτή, ἀλλὰ συνυπολογίσει τοὺς δεδουλευμένους μέχρι τοῦ τέλους τῆς παρελθούσης χρήσεως τόκους, θὰ ἐμφανίσει πλάσματικὰ ἔσοδα, ἀμέσως χρησιμοποιήσιμα. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο θὰ προκαλέσει δίκαιες ἀξιώσεις ἀπὸ διαφόρους π.χ. ἀρχιολόγους ἀνασκαφεῖς, πού θὰ ζητήσουν διάθεσιν μεγαλυτέρων πιστώσεων γιὰ ἀνασκαφές. Ποῦ θὰ εὑρίσκε ἡ Ἑταιρεία τὰ ἀνύπαρκτα αὐτὰ κεφάλαια;

Πρέπει βέβαια νὰ παραθέσουμε ὅτι τὰ δύο τμήματα πού θὰ λογίσει ἡ Τράπεζα ὡς τόκους σὲ μίαν κατάθεσιν, δηλαδή: α) οἱ δουλευμένοι τόκοι ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τῆς καταθέσεως μέχρι τῆς 31 Δεκεμβρίου καὶ β) οἱ δουλευμένοι τόκοι ἀπὸ τῆς 1 Ἰανουαρίου τοῦ ἐπόμενου ἔτους μέχρι τῆς λήξεως τῆς καταθέσεως, ἀθροιζόμενα, θὰ συμφωνοῦν πρὸς τὸ ἀκριβὲς συνολικὸ ποσὸ τῶν δικαιουμένων ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τόκων ἐπὶ τῆς καταθέσεώς της.

Καὶ οἱ δύο ἀνωτέρω λύσεις εὐσταθοῦν γιὰ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Τὴν δεύτερην ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀκολουθεῖ ἡ Ἑταιρεία ἀπὸ πολλοῦ, καὶ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης πού ὁ κ. Θωμόπουλος ἦταν ἐπὶ ἑξὶ χρόνια ἑμισθος Ἐλεγκτῆς τῆς Ἑταιρείας. Ἄρα γνωρίζει καλὰ τὸ θέμα.

Συστήσαμε ὁμῶς στὸ Λογιστῆριό τῆς Ἑταιρείας νὰ προβεῖ στὶς ἀπαιτούμενες συμπληρωματικὲς λογιστικὲς ἐγγραφές στὰ βιβλία τῆς Ἑταιρείας γιὰ τοὺς δεδουλευμένους τόκους μέχρι τῆς 31 Δεκεμβρίου 1987, ἐπὶ τῶν τεσσάρων ὑφισταμένων προθεσμιακῶν καταθέσεων στὴν Ἀγροτικὴ Τράπεζα. Πράγματι στὸν τελικὸ Ἰσολογισμό τῆς 31.12. 1987 ἐμφανίζονται οἱ ἀνωτέρω τόκοι. Οἱ συμπληρωματικὲς αὐτὲς ἐγγραφές ἔγιναν μόνο καὶ μόνο, γιὰ νὰ εἶναι ἐξισωμένα τὰ δύο ὑπόλοιπα τῶν καταθέσεων, δηλαδὴ τὰ ἐμφανιζόμενα: α) ἀπὸ τὴν Ἀγροτικὴ Τράπεζα καὶ β) ἀπὸ τὰ βιβλία μας.

Αὐτὸς εἶναι ἀπλούστατα ὁ λόγος τῆς παρατηρούμενης διαφορᾶς τῶν Δρχ. 25.000.000, τὸν ὅποιο ὄφειλε νὰ εἶχε διερευνήσει ὁ κ. Θωμόπουλος, πρὶν διατυπώσει τὴν πρωτοφανή καὶ ἀπαράδεκτη ἀνωτέρω παρατήρηση.

2. Ὑπόλοιπα καταθέσεων ταμειευτηρίου στὶς τράπεζες. Στὴ σελίδα 33 τῆς Ἐκθέσεως κ. Θωμοπούλου, ἀναφέρονται τὰ ὑπόλοιπα τῶν καταθέσεων ταμειευτηρίου στὶς Τράπεζες: Ἑθνικὴ, Ἐπαγγελματικῆς Πίστεως καὶ Ἐργασίας.

Στὴν κίνηση καὶ στὰ ἐκάστοτε ὑπόλοιπα τῶν λογαριασμῶν τούτων δὲν νοεῖται νὰ ὑπάρχει καμία διαφορὰ, διότι ὅλα τὰ στοιχεῖα ταῦτα ἐμπεριέχονται στὰ σχετικὰ βιβλιάρια Καταθέσεων, ποὺ τηροῦνται ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία.

3. α. Ἐμφάνιση στὰ βιβλία τῶν ἐσόδων τῆς Ἑταιρείας ἐκ τόκων καὶ β. Προϋπολογισμός.

Στὴν αὐτὴ σελίδα 33β, ὁ κ. Θωμόπουλος γράφει: «Σημειώνεται ὅτι γιὰ τοὺς τόκους αὐτοὺς δὲν γίνεται μνεῖα στὸν Προϋπολογισμό». Τοῦτο εἶναι ἀναλθές. Ἄν ὁ ἀνωτέρω ἔκανε τὸν κόπο νὰ διαβάσει ἀπλῶς τὸν Προϋπολογισμό, θὰ ἔβλεπε ὅτι στὴν προτελευταία σελίδα τοῦ ἀναγράφεται σχετικὴ πρόβλεψη Δρχ. 70.000.000. Τὸ ὅτι ἡ πρόβλεψη αὐτὴ εἶναι μικρότερη ἀπὸ τὰ πραγματοποιοῦντα κατὰ τὸ ἔτος 1987, ὀφείλεται στὴν ἀξίειπαινη συντηρητικότητα τῶν ὑπολογισμῶν τῆς Ἑταιρείας.

Ὅμοιως στὴ σελ. 33β, ὁ συντάκτης τῆς Ἐκθέσεως σημειώνει, ὡς πρὸς τοὺς δικαιουμένους ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία τόκους, «ἀνάλυση τῆς προελεύσεως τῶν ποσῶν δὲν ὑπάρχει».

Λάθος καὶ αὐτό. Ἄν ἄνοιγε ὁ ἀνωτέρω τὸ σχετικὸ Ἀναλυτικὸ Καθολικόν, θὰ τοὺς ἔβλεπε.

4. Διαφορὰ στὶς valeurs (ἡμερομηνίες ἐνάρξεως τῆς τοκοφορίας).

Στὶς σελίδες 34-37 τῆς Ἐκθέσεως κ. Θωμοπούλου ἀναφέρεται ὅτι τὸ Λογιστῆριό δείχνει ὀλιγωρία καὶ δὲν παρακολουθεῖ τὸν ὀρθὸ καθορισμὸ τῶν valeurs τῶν ἐκάστοτε καταθέσεών μας. Στὴ σελίδα μάλιστα 37β ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς:

«Ἐπειδὴ αὕτῃ ἡ διαφορὰ τῶν valeurs παρατηρεῖται σὲ μεγάλο ποσοστὸ καταθέσεων καὶ ἀναλήψεων, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ χάνει ἡ Ἑταιρεία σοβαρὰ ποσά, θὰ πρέπει αὕτῃ νὰ προκύπτει πιθανὸν ὕστερα ἀπὸ εἰδικὸ διακανονισμὸ μεταξὺ Τραπεζῆς Ἐπαγγελματικῆς Πίστεως καὶ τοῦ πληρεξουσίου Ἐκπροσώπου αὐτῆς Προϊσταμένου τοῦ Λογιστηρίου κ. Παπαδημητράκοπούλου». Ἡ διατύπωση αὕτῃ μὲ τὸ ἐσκεμμένο δηκτικὸ ὑπονοούμενο εἶναι λίαν προσβλητικὴ γιὰ τὸν Προϊστάμενο τῆς Ἑταιρείας ἂν

μάλιστα συνεξεταστῇ μὲ μία παρατήρηση στὴ σελίδα 14 τῆς Ἐκθέσεως, ποὺ ἔχει ὡς ἐξῆς: «...διατηρεῖ δι' εὐνοήτους λόγους, ποὺ θίγονται πιὸ κάτω, τὶς καταθέσεις μὲ προθεσμία ἀνέπαφες, ἀφοῦ στὴν Ἀγροτικὴ Τράπεζα ἐργάζεται ὡς ὑπάλληλος ἡ κόρη του».

Δηλαδή μὲ τὶς παρατηρήσεις του αὐτὲς ἀφήνει νὰ ὑπονοηθεῖ ὅτι ὁ Προϊστάμενος τοῦ Λογιστηρίου κ. Παπαδημητρακόπουλος, μὲ συνένοχες ἔπειτα ἀπὸ κοινὴ συμφωνία τὶς δύο ἀνωτέρω Τράπεζες, καταδολιεύονται τὴν Ἑταιρεία ἀποστεροῦντες αὐτὴν νομίμων τόκων τὴν κατηγορία αὐτή, ὁ κ. Θωμόπουλος ἀποφεύγει νὰ θεμελιώσῃ καὶ ἀρκεῖται νὰ διατυπώσῃ ἐσκεμμένα ἀτελὴ ὑπονοούμενα. Στοιχειώδης ἠθικὴ ὑποχρέωση ἐπιβάλλει στὸν ἀνωτέρω καὶ ξεκαθαρίσῃ ἀμέσως τὶ ἐννοεῖ μὲ τὶς ἀνωτέρω προσβλητικὲς καὶ βαρύντατες διατυπώσεις-κατηγορίες.

Τὸ θέμα τῶν valeurs εἶναι πολὺ ἀπλό:

α) Γιὰ μὲν τὶς καταθέσεις ταμιευτηρίου, οὐδεμία ἀπώλεια ἐκ τόκων εἶναι δυνατὴ διότι τὸ εἶδος τῶν καταθέσεων αὐτῶν, ὡς καὶ τῶν καταθέσεων ὅπως ἐπὶ ἀνοικτῶν λογαριασμῶν, παρουσιάζουν συνεχὴ κινητικότητα, δηλαδή οἱ καταθέσεις καὶ ἀναλήψεις διαδέχονται συνεχῶς ἡ μία τὴν ἄλλη. Οἱ καταθέσεις τοκίζονται ἀπὸ τῆς ἐπομένης ἡμέρας, οἱ δὲ ἀναλήψεις ἀπὸ τῆς ἰδίας ἡμέρας, σὲ κάθε δὲ κίνηση ἐμφανίζεται καὶ τὸ ὑπόλοιπον. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν ἀπώλεια τόκων οὔτε μιᾶς ἡμέρας.

β) Γιὰ τὶς καταθέσεις ἐπὶ προθεσμίας. Ἐδῶ διαπιστώνεται ἐντυπωσιακότερα ἡ ἄγνοια τοῦ κ. Θωμοπούλου.

Γιὰ κάθε τέτοια κατάθεση ἐκδίδεται ἕνα Ὁμολόγο Καταθέσεως. Στὴ λήξη του ἐκδίδεται νέο, μὲ ἑναρξὴ τῇ λήξει τοῦ προηγούμενου καὶ λήξει τὴν ἀντίστοιχὴ ἀκριβῶς ἡμέρα τοῦ ἐπόμενου χρόνου. Οἱ Τράπεζες μάλιστα, προκειμένου ὅπως ἐξυπηρετοῦν ἀμέσως τοὺς πελάτας, ἀκολουθοῦν τὴν ἐξῆς ἀπλούστερη τακτικὴ: Στὴν ὀπίσθια πλευρὰ τοῦ Ὁμολόγου ἐπιθέτουν μίαν σφραγίδα ἡ ὁποία βεβαιώνει περίπου τὰ ἐξῆς: «Ἡ πρόσθεν κατάθεση ἀνανεώνεται ἀπὸ τῆς λήξεώς της γιὰ ἕνα ἀκόμη ἔτος». Ἄν ὑποβαλλόταν σὲ μικρὸ κόπο, ὁ κ. Θωμόπουλος θὰ ἔβλεπε τὶς σφραγίδες αὐτές, σὲ ἕνα μάλιστα ἀπὸ τὰ Ὁμολόγα αὐτὰ ὑπάρχουν πίσω τρεῖς σφραγίδες, οἱ ὁποῖες μὲ τὴν ἀρχικὴ λήξει τοῦ Ὁμολόγου, ἔχουν παρατείνει τὴ διάρκεια τῆς ἀντίστοιχης καταθέσεως ἐπὶ τέσσερα χρόνια. Στὸ ἀντίγραφο ὅμως τοῦ λογαριασμοῦ τῆς Ἑταιρείας στὴν Ἀγροτικὴ Τράπεζα, ποὺ ἔχει στὰ χέρια τοῦ κ. Θωμοπούλου, γιὰ μερικὲς καταθέσεις ὑφίσταται διαφορὰ ἀρκετῶν ἡμερῶν ἀπὸ τὴ λήξει τῆς καταθέσεως μέχρι τὴν ἡμέρα τῆς ἐσωτερικῆς λογιστικῆς ἐγγραφῆς μὲ τὴν ὁποία καταγράφεται ἡ ἀνανέωση. Τὴν Ἑταιρεία μας ὅμως δὲν τὴν ἐνδιαφέρει πότε ἡ Τράπεζα θὰ κάνει τὴν ἐσωτερικὴ τῆς ἐγγραφὴ, ἀλλὰ μόνον ἡ ἑναρξὴ ποὺ τοκισμοῦ, ἡ ὁποία, ὅπως γράφουμε ἀνωτέρω, εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἡμερομηνία λήξεως τῆς προηγούμενης καταθέσεως ποὺ ἔτσι ἀνανεοῦται γιὰ ἕνα ἀκόμη χρόνο.

Ἐπομένως καὶ πάλι δὲν ὑπάρχει ἀπώλεια τόκου οὔτε μιᾶς ἡμέρας καὶ φυσικὰ ἡ «ἀπώλεια σοβαρῶν ποσῶν» ὡς ἰσχυρίζεται, λόγω ἀγνοίας, ὁ κ. Θωμόπουλος.

Στὶς σελίδες 3β-37 ὁ κ. Θωμόπουλος παραθέτει πίνακες μὲ τοὺς ὁποίους διαπιστώνει ὅτι στὴν Κατάθεση Ταμιευτηρίου στὴν Τράπεζα Ἐπαγγελμα-

τι κ ῆς Πίστεως παρατηροῦνται διαφορὲς στὶς valeurs. Τὸ θέμα αὐτὸ ἀναλύουμε ἀνωτέρω. Ὁ κ. Θωμόπουλος δὲν δίνει περισσότερες ἐξηγήσεις γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε τι ἐννοεῖ.

Τέλος, στὶς σελίδες 37-38 ἀναφέρει διάφορες ἀπορίες στὶς ὁποῖες ἀπαντοῦμε ὡς ἐξῆς: Τὸ ποσὸν τῶν Δρχ. 5.000.000 πρόκειται περὶ ἀντιλογισμοῦ ἐσωτερικῆς φύσεως καὶ δὲν ἔχει καμία οἰκονομικὴ σημασία. Σχετικῶς μὲ 3-4 μικρότερα κονδύλια, ὁ κ. Θωμόπουλος, παραθέτει ὁ ἴδιος τὶς ἀπαντήσεις του.

ΣΤ. ΤΕΛΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τελικῶς πρέπει νὰ προστεθοῦν τὰ ἐξῆς:

1. Βεβαιώνω καὶ πάλιν τοὺς ἑταίρους ὅτι γιὰ τὴ σύνταξη τῆς παρούσης ἐκθέσεως ἐξάντλησα ὅλη μου τὴν ἀντικειμενικότητα καὶ ὑπευθυνότητα καὶ ὅτι τὰ συμπεράσματά μου εἶναι ἀδιάσειστα.

2. Ἦταν μεγάλο καὶ ὀλέθριο λάθος νὰ θεμελιωθεῖ ὅλο αὐτὸ τὸ οἰκοδόμημα τῶν ἐπιθέσεων κατὰ τοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ καὶ τῶν συνεργατῶν του, ἐπιθέσεων πού, σὲ τελικὴ ἀνάλυση, στρέφονται κατ' αὐτῆς ταύτης τῆς Ἑταιρείας ἐξαιτίας τῆς θέσεως τοῦ κ. Θωμοπούλου, τὴν ὁποία, τονίζομεν, ὅτι ὁ Πρόεδρος τῆς Ἑταιρείας κ. Μπόνης χαρακτηρίσε δικαίως ὡς «διαβόγητη» καὶ «κακόβουλο».

3. Ἡ Ἑταιρεία ἔχει ἤδη στὰ χέρια τρεῖς ἐκθέσεις:

α) τὴν ἀπὸ 31.3.88 τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας, μὲ τὴν ὁποία συνιστᾶται ἡ ἔγκριση τῆς διαχειρίσεως τῆς χρήσεως 1987.

β) τοῦ κ. Θωμοπούλου, καὶ

γ) τὴν παρούσα.

Στοὺς ἑταίρους ἐναπόκειται νὰ τίς κρίνουν καὶ νὰ προκρίνουν τὴν μία ἀπὸ τίς τρεῖς. Ἡ πρόκριση ὅμως αὐτῇ θὰ πρέπει νὰ γίνεῖ μὲ μεγάλη πλειοψηφία, ἄλλως εἰσηγούμεθα ὅπως τὸ θέμα παραπεμφθεῖ σὲ διαιτησία. Ὁ ἐπανελέγχος πρέπει νὰ εἶναι ἀδιάβλητος καὶ νὰ γίνεῖ:

1. Ὁ μὲν οἰκονομικός, ἀπὸ τὸ Σῶμα Ὁρκωτῶν Λογιστῶν, πού μὲ τὸ μεγάλο κύρος του καὶ τὴν ἐμπιστοσύνη πού ἀπολαύει στὴν Πολιτεία καὶ στὸν οἰκονομικὸ κόσμον, θὰ λύσει τὸ θέμα.

2. Ὁ δὲ τεχνικός ἀπὸ ἓναν πεπειραμένον Πραγματογνώμονα Μηχανικό.

Πρέπει νὰ σταματήσῃ «ἅπαξ διὰ παντός» ὁ διασυρμὸς τῆς Ἑταιρείας μας. Ἐχοῦμε σχετικῶς ὅλοι μας ἱστορικὲς εὐθύνες ἀπέναντι στὸ Ἑθνικὸ αὐτὸ Ἰδρυμα.

Κυρίες καὶ Κύριοι - Ἀγαπητοὶ ἑταῖροι,

ΩΣ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ ΤΩΝ ΑΝΩΤΕΡΩ ΣΥΝΙΣΤΟΥΜΕ ΤΗΝ ΑΠΟΔΟΧΗ ΤΟΥ ΙΣΟΛΟΓΙΣΜΟΥ-ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ 1987.

Με βαθύτατη ἐκτίμηση καὶ φιλικοὺς χαιρετισμούς.

ΣΠ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Ἐκτὸς ὅμως ἀπ' αὐτό, συνεχίζει ὁ κ. Παπαπάνος, ἔχω νὰ κάνω καὶ τὴν ἐξῆς προσωπικὴ παρατήρηση: Ἡ ἔκθεση Θωμοπούλου στίς σελ. 13 καὶ 38 κατηγορεῖ τὸν Γεώργιο Μυλωνᾶ ὅτι παραμέρισε τοὺς συμβούλους, καὶ ὅτι εἶχε συγκεντρώσει ὅλες τὶς διαδικασίες διαχειρίσεως· καταλογίζει δὲ στὸν Γεώργιο Μυλωνᾶ ὅλες τὶς ἀνωμαλίες. Ὅμως ὑπάρχει γραπτὸ κείμενο μέλους τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου ποὺ γράφει ὅτι ἐπανειλημμένα εἶχε ἐπισύρει τὴν προσοχὴ τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου στὸ ὅτι πράγματι ὁ Γ. Μυλωνᾶς εἶχε συγκεντρώσει ὅλες τὶς ἀρμοδιότητες. Τὸ κείμενο αὐτὸ ὀδηγεῖ στὸ ἀβίαστο συμπέρασμα, ὅτι ἡ κατηγορία αὐτὴ ἦταν ἀβάσιμη καὶ γι' αὐτὸ τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο δὲν ἔκανε τὸ παραμικρό, ἢ καὶ ἂν ἦταν βάσιμη, τὸ Διοικ. Συμβούλιο περιέβαλε μὲ ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη τὸν Γ. Μυλωνᾶ καὶ δέχθηκε νὰ ἀσκεῖ τὶς ἀρμοδιότητες ποὺ ἀσκοῦσε.

Ἀλλὰ καὶ στὴ μία καὶ στὴν ἄλλη περίπτωση δὲν ὑπάρχει καμία εὐθύνη γιὰ τὸν Γ. Μυλωνᾶ, καὶ ἡ ἔκθεση λαθεμένα ἀναφέρεται σ' αὐτό.

Τελειώνοντας, λέει ὁ κ. Παπαπάνος, θὰ εἶχα νὰ ἐρωτήσω τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τί ἔκανε μέχρι σήμερα κατὰ τοῦ κ. Θωμοπούλου, ὡς ἐταίρου τῆς Ἑταιρείας, καὶ ὡς διορισμένου ἀπὸ αὐτὸ νὰ κάνει τὸν ἔλεγχο, ὅχι ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο τῆς ἐκθέσεως, ἀλλὰ γιὰ τὸ ὅτι τὴν σκόρπισε σὰν διαφημιστικὸ φεῖγβολὰν σὲ δικαστήρια, στὴν τηλεόραση, σὲ ἐφημερίδες καὶ σὲ ὑπουργεῖα δυσφημώντας ἔτσι τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Ὁ κ. Λούβαρης ἐρωτᾷ πότε πρωτοκολλήθηκε ἡ ἔκθεση Θωμοπούλου ἀλλὰ δὲν δόθηκε ἀπάντηση. Μετὰ τὶς παρατηρήσεις τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας, ὁ πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως ζητεῖ νὰ ληφθεῖ ἀπόφαση ἐπὶ τῆς προτάσεως τοῦ κ. Μπόνη νὰ τιμηθεῖ ὁ Γ. Μυλωνᾶς μὲ τὴν τοποθέτηση μαρμαρίνης προτομῆς του στὴ Βιβλιοθήκη. Ἡ Γεν. Συνέλευση ἀποφασίζει ὁμοφώνως γιὰ τὴν παραγγελία καὶ τοποθέτηση τῆς προτομῆς τοῦ Γ. Μυλωνᾶ μέσα στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑταιρείας. Ὑστερα ὁ Πρόεδρος καλεῖ τὴ Συνέλευση νὰ ἐκδώσει ψήφισμα σύμφωνα μὲ τὴν πρόταση τοῦ κ. Μπόνη. Ἡ πρώτη παράγραφος τοῦ προτεινομένου ψηφίσματος ἐγκρίνεται ὁμοφώνως. Γιὰ τὴ δευτέρη καὶ τρίτη παράγραφο ὁ κ. Κονοφάγος παρατηρεῖ ὅτι περιέχουν ἀνύπαρκτη μομφὴ καὶ προτείνει νὰ διαγραφοῦν, ἐφ' ὅσον δὲν τίθεται θέμα ὑποψίας γιὰ τὶς ἐνέργειες τοῦ Γ. Μυλωνᾶ. Ἡ συνέλευση ψηφίζει πρῶτα τὴν διαγραφή τῆς δευτέρας παραγράφου καὶ ὕστερα τῆς τρίτης, ἐφ' ὅσον τὸ περιεχόμενο αὐτῆς συνδέεται μὲ τὸ θέμα τῆς παραγράφου 2.

Ὁ κ. Μ. Σακελλαρίου νομίζει ὅτι, σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα ποὺ ἐπικράτησε γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Γ. Μυλωνᾶ, πρέπει ἡ συνέλευση νὰ ἐκδώσει ψήφισμα ποὺ θὰ ἀποδοκιμάζει τὴ μέθοδο ποὺ ἀκολουθήσαμε μὲ τὴ δημοσίευση τῆς ἐκθέσεως Ὡμοπούλου καὶ τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ θέματος μὲ τὴν δοθεῖσα δημοσιότητα, καὶ νὰ καταδικασθεῖ ἡ ὅλη μεθόδευση τῆς κατηγορίας κατὰ Μυλωνᾶ. Ὁ κ. Μαυρολέων ζητεῖ νὰ ἀποδοκιμασθεῖ ἡ μέθοδος ποὺ ἀκολούθηθηκε μὲ τὴ δημοσίευση τῆς ἐκθέσεως καὶ προτείνει νὰ ἀποδοκιμασθεῖ ἡ ἴδια ἐκθεση.

Ὁ Πρόεδρος συνοψίζει τὶς τρεῖς προτάσεις:

1. Νὰ μὴν γίνεи μνεία τῆς ἐκθέσεως Ὡμοπούλου.
2. Νὰ καταδικασθεῖ ἡ μέθοδος.
3. Νὰ ἀποδοκιμασθεῖ ἡ μέθοδος καὶ ἡ ἐκθεση.

Ὁ κ. Κεραμόπουλος προτείνει ἀπόρριψη τῆς προτάσεως Μαυρολέοντος ἐπειδὴ ἀναμένεται ἀπόφαση δικαστηρίου.

Μέλη τῆς Συνελεύσεως ὑποβάλλουν διάφορες προτάσεις καὶ ὁ πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως διατυπώνει, σύμφωνα μὲ αὐτές, τὸ ἀκόλουθο περίγραμμα ψηφίσματος: «Ἡ Γενικὴ Συνέλευση θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐκθεση Ὡμοπούλου εἶναι ἄσχετη μὲ τὴ διαχείριση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ δὲν ἀποδέχεται ὁποιαδήποτε μομφὴ ἐναντίον τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου, ἐφ' ὅσον ἀκόμα διεξάγεται ἐλεγχος. Φρονεῖ ὅτι ἡ δημοσιότης ἐβλάψε τὴν Ἑταιρεία καὶ ψέγει ὅσους ἐνήργησαν πρὸς τὴν πλευρὰ αὐτῇ». Ὁ κ. Γκόφας προτείνει νὰ διατυπωθεῖ μομφὴ κατὰ τοῦ κ. Ὡμοπούλου ἢ νὰ διαγραφεῖ ἐκ τῶν ἐταίρων. Ὁ πρόεδρος ἀπορρίπτει τὴν πρόταση, διότι τὸ θέμα δὲν περιλαμβάνεται στὴν ἡμερησία διάταξη. Ὁ κ. Πέτσας παρατηρεῖ ὅτι τὸ θέμα τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως εἶναι ἡ ἔγκριση ἢ ἡ ἀπόρριψη τῆς Ἐκθέσεως καὶ τῆς ἀπαλλαγῆς τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῶν εὐθυνῶν του, καὶ προτείνει νὰ προχωρήσει ἡ Γενικὴ Συνέλευση στὸ ἔργο της. Ὁ κ. Γριτσόπουλος, ὡς μέλος τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας, στηρίζεται σὲ ὀρισμένα δεδομένα τῆς ἐκθέσεως Ὡμοπούλου, ποὺ ἀναστάτωσε τὴν Ἑταιρεία καὶ προβαίνει σὲ μερικὲς παρατηρήσεις. Διαβάζει κατ' ἀρχὴν περικοπὴ τοῦ ἄρθρου 32 τοῦ Ὁργανισμοῦ: «Ὁ πρόεδρος ἢ ὁ ἀντιπρόεδρος τοῦ Συμβουλίου, ἢ τὸ Συμβούλιο δύνανται ὡςάκις κρίνει ἀναγκαῖον, νὰ προκαλῇ ἐπιθεώρησιν τῆς ταμιακῆς καὶ λογιστικῆς ὑπηρεσίας δι' ἑνὸς τῶν ἀνωτέρων οἰκονομικῶν ἢ λογιστικῶν ὑπαλλήλων τοῦ Κράτους...». Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ μὲ ἀπόφασιν τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας

διωρίσθη ὁ κ. Θ. Θωμόπουλος ἐλεγκτῆς τῆς λογιστικῆς καὶ ταμιακῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑταιρείας, πράγμα ποὺ φαίνεται ἀπὸ τὰ Πρακτικά τῆς 14ης Μαΐου 1980, ὅποτε ἀνεκοινώθη ἔγγραφον τοῦ προέδρου τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου, διὰ τοῦ ὁποίου ἀνεκοινώθη στὴν Ἑταιρεία ὁ διορισμὸς τοῦ κ. Θωμοπούλου. Τῇ θέσῃ αὕτῃ ὁ κ. Θωμόπουλος διετήρησε μὲ ἀποζημίωση μέχρι τὸ 1985.

Ὁ κ. Θωμόπουλος διακόπτει καὶ λέγει ὅτι ἐργάσθηκε μέχρι τὸ 1982. Ὁ κ. Γριτσόπουλος ἀναφέρει ὅτι τὴν πληροφορία ἔλαβε ἀπὸ τὸ Λογιστήριον, καὶ δὲν νομίζει πὼς εἶναι λανθασμένη. Μετὰ τὸν κ. Θωμόπουλο τὸν ἔλεγχον τῶν παραστατικῶν τοῦ Λογιστηρίου ἐνεργεῖ ἀνώτερος ὑπάλληλος τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου, ὁ κ. Τσελίκας. Τὸ 1987 τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιον τῆς Ἑταιρείας, βάσει τοῦ ἰδίου ἄρθρου 38, ἀνέθεσε στὸν ἴδιον Θωμόπουλον τὴν συνεχῆ ἐπιθεώρηση τοῦ ταμείου καὶ τῆς λογιστικῆς ὑπηρεσίας γιὰ τὴν διαχείριση τοῦ ἔτους 1987. Ἦταν τὸ ἀπερχόμενον Διοικητικὸν Συμβούλιον καὶ ἡ ἀπόφασί του στὶς 16 Μαρτίου 1987 ἐλαμβάνετο λίγο πρὶν ἐμφανισθῇ στὴν Γενικὴ Συνέλευση τοῦ Ἀπριλίου 1987 γιὰ Ἀρχαιρεσίες. Τί εἶχε νὰ ἐλέγξῃ ὁ κ. Θωμόπουλος; Τοὺς δύο μῆνες τοῦ 1987. Ἀλλὰ μὲ τὴ νέα του σύνθεση τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιον κατὰ τὴ συνεδρίαση τῆς 8ης Μαΐου 1987 ὀρίζει τὸν κ. Θωμόπουλον Ἐπιθεωρητὴ τῶν Οἰκονομικῶν τῆς Ἑταιρείας καὶ συγχρόνως γιὰ τὸν ἐπιτόπιον ἔλεγχον τῶν ἔργων τῆς Ἑταιρείας. Γιὰ τὸ τελευταῖον δὲν προβλέπει τὸ ἄρθρον 32. Στὸ ἄρθρον αὐτὸ γίνεται λόγος γιὰ ἓναν τῶν ἀνωτέρων οἰκονομικῶν ἢ λογιστικῶν ὑπαλλήλων τοῦ κράτους, δηλ. ἐν ἐνεργείᾳ. Ἀπὸ Ἰουνίου 1987 ὅμως, ὁ κ. Θωμόπουλος συνταξιοδοτηθεὶς δὲν ἦτο ἐν ἐνεργείᾳ. Κακῶς τοῦ ἀνετέθη καὶ κακῶς ἀπεδέχθη τὴν ἐντολήν, ἀφοῦ δὲν εἶχε τὴν ἀπαιτούμενη ιδιότητα. Ἦταν δὲ καὶ ἐταῖρος. Καὶ νομίζω πὼς τὸ πνεῦμα τοῦ ἄρθρου εἶναι νὰ εἶναι ξένος, ἄσχετος, ὄχι ἐταῖρος. Μέχρι Νοεμβρίου, συνεχίζει ὁ κ. Γριτσόπουλος, δὲν φαίνεται νὰ εἶχε ἐνεργήσῃ ὁ κ. Θωμόπουλος κανέναν ἔλεγχον, οὔτε ἔκθεσιν, ποὺ ζητεῖται νὰ εἶναι μηνιαία, ὑπέβαλε. Ἐδημιούργησε ὅμως ἐπεισόδια καὶ δὴ εἰς βάρος τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας. Διαβάζω τὸ ὑπ' ἀρ. 50/18.1.1988 ἔγγραφον, ποὺ ἀναφέρει ὅτι ἀψησολήθη τὸ Συμβούλιον μὲ τὸ ἐπεισόδιον, ἐλέγχεται ὡς μὴ ἀρμόζουσα ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Θωμοπούλου καὶ παρὰ ταῦτα τοῦ ζητεῖται ἡ ὑποβολὴ τῆς ἐκθέσεως ἐπιθεωρήσεως, καίτοι δὲν ἦταν γιὰ τὸ ἔργον τοῦτο ἐνδεδειγμένος ἓνας συνταξιούχος. Ἡ ἔκθεσις καθυστέρησε, διότι ὁ ἔλεγχος ἄρχισε στὶς 29/2/1988, ἐνῶ ἐντὸς τοῦ πρώτου τριμήνου ἔπρεπε νὰ συγκληθῇ ἡ τακτικὴ ἐτήσια Συνέλευσις.

Ἐξήγησε καὶ ἔλαβε, συνεχίζει ὁ κ. Γριτσόπουλος, γραπτὲς ἐξηγήσεις ἀπὸ τὸ Λογιστήριον καὶ τὸν ἐλεγκτὴ τῆς διαχειρίσεως γιὰ ὀρισμένους αἰτιάσεις τοῦ κ. Θωμοπούλου. Μοῦ παρουσίασαν ὀρισμένα ἐντάλματα πληρωμῶν. Παρατηρεῖ ὅτι ἔλειπαν τὰ δικαιολογητικά (ἀποδείξεις καὶ τιμολόγια). Οἱ ἀποδείξεις ποὺ συνώδευαν τὰ ἐντάλματα, ποὺ ἐνδεικτικῶς ἐξήτασα, εὐρίσκοντο σὲ χωριστὸ φάκελο (ἦταν πολλές) καὶ δὲν τίς ἐξήγησε ὁ κ. Θωμόπουλος. Ὡς συνεργάτης παλαιὸς τοῦ Λογιστηρίου καὶ ἐπίσης συνεργάτης τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου ὥφειλε νὰ συζητῇ μὲ τὸ Λογιστήριον, νὰ παρατηρῇ, νὰ διορθώνη, νὰ ὑποδεικνύη. Δὲν τὸ ἔκαμε. Κατηγορεῖ μάλιστα τὸ προσωπικὸν καὶ τὸν ἐλεγκτὴ ὅτι ἀπέσπασαν τιμολόγια, ἀπὸ χρηματικὰ ἐντάλματα πληρωμῆς μὲ δόλον, γιὰ νὰ τὰ χρησιμοποιήσουν σὲ ἄλλα ἐντάλματα καὶ νὰ παρουσιαθοῦν τὰ ποσὰ μεγάλα. Ἡ κατηγορία εἶναι πολὺ βαρειά. Καὶ ἔχω γραπτὴν ἀπάντησιν τῶν ὑπευθύνων ὅτι κατὰ τὸν ἐλεγχον ὑπῆρχαν ὅλα τὰ δικαιολογητικά, συνημμένα στὰ χρηματικὰ ἐντάλματα. Στὴν ἐπιμονή μου, νὰ πληροφορηθῶ ποῦ ἔκανε ὁ κ. Θωμόπουλος τὸν ἐλεγχον, ἔλαβα τὴν ἀπάντησιν ὅτι ἔπαιρνε τὰ δικαιολογητικά στὸ σπίτι του...

Ὁ κ. Σταυρόπουλος, πᾶρεδρος τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας, παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἔκθεσις τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας ἀναγνώσθηκε καὶ ἡ Γεν. Συνέλευσις τῶρα τὴν γνωρίζει, ἐνῶ ἡ ἔκθεσις Θωμοπούλου εἶναι ἄγνωστη καὶ δὲν μπορεῖ νὰ συζητηθῇ.

Ὁ πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως σημειώνει ὅτι ἡ ἔκθεσις Θωμοπούλου ἐνεπλάκη στὴν ἔκθεσι τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως καὶ τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας, ἐρωτᾷ δὲ τὴν Γεν. Συνέλευσιν ἂν δέχεται νὰ σχολιασθῇ ἡ ἔκθεσις ἐν συντομίᾳ.

Ὁ κ. Θωμόπουλος ἐξηγεῖ: «ὅταν ἓνα Ν.Π.Ι.Δ. διαχειρίζεται χρήματα τοῦ Δημοσίου, ὁ οἰκονομικὸς ἐλεγχος διενεργεῖται αὐτεπαγγέλτως. Ἄρα τοῦτο εἶναι θέμα διαδικασίας καὶ ἡ Γεν. Συνέλευσις δὲν ἔχει λόγον παρεμβάσεως, παρὰ μόνο γιὰ τὴν διαχείριση τῶν Ἰδίων Κεφαλαίων. Ἐγινε λόγος περὶ συνεχιζομένου ἐλέγχου ἀπὸ τὸν κ. Τσελίκη, μετὰ τὴν ἀποχώρησή μου. Τοῦτο εἶναι ἀνακριβές, διότι δὲν ἔλαβε ἄδεια ὡς ἐλεγκτής, ἀλλὰ μόνο γιὰ τὴν τήρησιν τῶν βιβλίων. Ἐλέγχθη ὅτι δὲν ἤμουν τότε ἐν ἐνεργείᾳ καὶ δὲν εἶναι νόμιμος ὁ διορισμός μου. Περὶ αὐτοῦ ὑπάρχει εἰδικὴ ἀπόφασις τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου. Οἱ σχέσεις μου μὲ τὸν ἀείμνηστο Μυλωνᾶ ἦταν ἄριστες καὶ τὸ 1984 εἶχε ἐκφράσει τὴν εὐαρέσκειά του. Τὸν χρησιμοποίησαν ὅμως ἀτυχῶς διάφορα

πρόσωπα τοῦ περιβάλλοντός του γιὰ δικό τους ὄφελος καὶ τοῦ εἶχαν δημιουργήσει ἀσφυκτικό κλοιό». Στὸ τέλος ὁ κ. Θωμόπουλος προτείνει νὰ μὴν ἀπαλλαγῇ τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο ἀπὸ τὴν εὐθύνη τῆς διαχειρίσεως.

Ὁ κ. Λαμπρινουδάκης παρατηρεῖ ὅτι εἶχε δίκαιο πέρυσι, ὅταν ἐπεσήμανε ὁ ἴδιος τὸ θέμα τῶν τόκων ἐκ τῶν Κεφαλαίων τῶν Δημοσίων Ἐπενδύσεων.

Ὁ κ. Πετράκος ἀναφέρει τὰ ἐξῆς: «Ἐπιτρέψατέ μου νὰ ἀρχίσω μὲ τὴν παράφραση τίτλου ἔργου τοῦ Τσέχωφ: μίᾳ ἀπὸ τὶς βλαβερὲς συνέπειες τοῦ κ. Κουβελάκη ὡς Γεν. Γραμματέως εἶναι αὐτὸ ποὺ ἀνέφερε στὰ πεπραγμένα του, ὅτι δὲν ὑπάρχει γιὰ φέτος ἀπολογισμὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ἔργου τῆς Ἑταιρείας. Τοῦτο συνέβη ἐλάχιστες φορὲς στὰ 150 χρόνια τῆς Ἑταιρείας. Τὸ 1854, ὅταν ὁ λοιμὸς θέρισε τοὺς Ἀθηναίους καὶ στὰ χρόνια τῆς κατοχῆς καὶ τοῦ ἐμφυλίου. Γιατὶ μᾶς λέγει ὁ κ. Κουβελάκης ὅτι δὲν ὑπῆρχε χρόνος γιὰ τὴν ἐτοιμασία τῆς λογοδοσίας, ἀφοῦ σᾶς ἐπιδεικνύω τὸ κείμενο τοῦ ἔργου στοιχειοθετημένο ἤδη καὶ ὁ τυπογράφος περιμένει τὴν ἐντολή, ἐδῶ καὶ ἓνα μῆνα, γιὰ τὸ τύπωμά του. Τί ἐμπόδιζε νὰ τυπωθῇ καὶ φέτος τὸ Ἔργο, συνταγμένο ἤδη, ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο Γ. Μυλωνᾶ, νὰ διαβαστῇ καὶ νὰ διανεμηθῇ; Ἡ ἄγνοια τῶν πραγμάτων καὶ ἡ ἱεράρχησή τους. Ἀντὶ τοῦ Ἔργου λοιπὸν ποὺ τιμᾶει κάθε χρόνο διεθνῶς τὴν Ἑταιρεία καὶ ἐνημερώνει τὸ ἐπιστημονικὸ κοινό, ἐμφανίστηκε ἓνα πεντασέλιδο γεμάτο ἀνορθογραφίες ποὺ ὁμοίό του δὲν εἶχε παρουσιάσει ἡ Ἑταιρεία οὔτε στὴν ἐποχὴ τοῦ Πιττάκη».

Ὁ κ. Κουβελάκης ἀναφέρει: «ὑπάρχει ἔκθεση πεπραγμένων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ποὺ διανεμήθηκε στοὺς ἐταίρους καὶ δὲν ἀνεγνώσθη, λόγω τοῦ περιορισμένου χρόνου. Ἡ κρισιμότητα τῶν πραγμάτων μᾶς ὑποχρεώνει νὰ προχωρήσουμε ἀμέσως στὰ θέματα ποὺ καῖνε. Ὡς πρῶτος Γεν. Γραμματεὺς μὴ ἀρχαιολόγος, αἰσθάνθηκα δέος καὶ δὲν θέλησα νὰ συντάξω ὁ ἴδιος τὴν ἔκθεση τῶν ἀνασκαφῶν. Παρεκάλεσα ἐγγράφως τὸν κ. Δοντᾶ νὰ συντάξῃ τὴν ἔκθεση, καὶ ὁ κ. Δοντᾶς μοῦ ἀπήντησε ἐγγράφως ἐπίσης, ὅτι ἡ σύνταξη αὐτῆς εἶναι εὐθύνη τοῦ Γεν. Γραμματέως. Μὴ ὦν ἀρχαιολόγος, ἤθελα νὰ παρουσιάσω τὰ στοιχεῖα αὐτὰ τῆς διαχειρίσεως στοὺς ἀρχαιολόγους. Ἡ Γεν. Συνέλευση συνεκλήθη διότι δὲν μπορεῖ νὰ συνεδριάσῃ ὑπὸ τὶς παρούσες συνθῆκες τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο, καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν ἔχει γίνεи ὑπ' αὐτοῦ ἡ ἔγκριση τῶν πεπραγμένων. Πέρα τῶν νομικῶν διαδικασιῶν καὶ τῆς νομικῆς δυνατότητας, θὰ ἔπρεπε νὰ συζητηθοῦν τὰ θέματα στὴν οὐσία τους. Ἄν ἡ

Γεν. Συνέλευση νομίζει, ὅτι, πέρα τῶν πληροφοριῶν ποὺ ἔχει, μπορεῖ νὰ ἀποφανθῇ γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῶν εὐθυνῶν του, ὡς κρίνει».

Ὁ Πρόεδρος τῆς συνελεύσεως συμπεραίνει ἀπὸ τὰ λεχθέντα ὅτι ὑπάρχει θέμα.

Ὁ κ. Πετράκος πληροφορεῖ ὅτι δὲν ἔγινε κανονικὴ πρόσκληση γιὰ συνεδρίαση τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου. Ἀποχὴ σημειώθηκε μόνο μία φορά, στὶς 29 Ἀπριλίου 1988, καὶ ἡ ἀποχὴ ἀπέβλεπε εἰς τὸ νὰ συναισθανθοῦν τὰ ἄλλα μέλη τὴν σοβαρότητα τῆς καταστάσεως. Ὡς πρὸς τὴν πρόταση τοῦ κ. Κουβελάκη νὰ μὴν ἀπαλλαγῇ τὸ Συμβούλιο ἀπὸ τὶς εὐθύνες του γιὰ τὸ 1987, ἔχει νὰ παρατηρήσῃ ὅτι αὐτὰ ἀποτελοῦν ἀπόψεις ποὺ ἀφοροῦν ἀποκλειστικὰ τὸν ἴδιο καὶ ὄχι τὸ Συμβούλιο. Πρῶτα-πρῶτα δὲν συγκλήθηκε τὸ Συμβούλιο, σύμφωνα μὲ τὸν Ὁργανισμό, γιὰ νὰ θέσῃ ὑπ' ὄψῃ του τὴν ἐκθεση τῶν πεπραγμένων καὶ νὰ τοὺς ἐρωτήσῃ ἂν ἐπιθυμοῦν νὰ μὴν ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὶς εὐθύνες. Δεύτερον, ἀναφέρει ὁ κ. Πετράκος, «ἐγὼ καὶ ὀρισμένοι σύμβουλοι τῶν ὁποίων ἐκφράζω τὴν γνώμη, ὁ κ. Ζακυθινός, ἡ κ. Θεοχάρη, ὁ κ. Δοντᾶς καὶ ὁ κ. Λαζαρίδης, ἐπιθυμοῦμε τὴν ἀπαλλαγὴ μας, διότι δὲν αἰσθανόμαστε ἔνοχοι γιὰ ὅ,τιδὴποτε. Γιὰ τὰ χρήματα τῶν Δημοσίων Ἐπενδύσεων ὑπάρχουν ὑπόλογοι κρατικοὶ ὑπάλληλοι, καὶ ἀπὸ αὐτοὺς ὡς ζητηθοῦν, ἂν ὑπάρχουν, εὐθύνες. Καὶ ἐδῶ ἐπισημαίνω τὸ ἐξῆς: Γιατί ἀκούγονται λόγοι γιὰ εὐθύνες τοῦ Γ. Μυλωνᾶ ὡς πρὸς τὴν οἰκονομικὴ διοίκηση τῆς Ἑταιρείας; Ὁ πρόεδρος κ. Μπόνης ἐδῶ καὶ μία τριετία δὲν ὑπέγραφε ἐντάλματα, δὲν ὑπέγραφε ἐπιταγές; Πῶς ἐμφανίζεται ἀμέτοχος ὅταν εἶναι ὁ κύριος οἰκονομικὸς παράγων τῆς Ἑταιρείας; Ἐπανέρχομαι ὅμως στὸ θέμα μου καὶ ἐπαναλαμβάνω ὅτι ἂν ὁ κ. Κουβελάκης αἰσθάνεται ἔνοχος γιὰ ὅ,τιδὴποτε εἶναι δικὸς του λογαριασμός, ὡς ζητήσῃ τὴν ἐξαίρεσή του ἀπὸ τὴν ἀπαλλαγὴ. Ἐγὼ καὶ ἐκεῖνοι οἱ σύμβουλοι, τῶν ὁποίων ἐκφράζω τὴν γνώμη, ζητοῦμε ἀπὸ τὴν Συνέλευση νὰ μᾶς ἀπαλλάξῃ ἀπὸ τὶς εὐθύνες μας, γιὰτὶ πιστεύουμε ὅτι πράξαμε, κατὰ τὸ δυνατόν, τὸ καλύτερο γιὰ τὴν Ἑταιρεία».

Ὁ κ. Πάλλας ὑπὸ τὴν ιδιότητα ἐνὸς τῶν παλαιότερων μελῶν, διαπιστώνει ὅτι τὸ θέμα ἔχει περιπλακεῖ σὲ νομικὰ συζητήσεις, ἐνῶ στὴν οὐσία ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία βρίσκεται σὲ κρίσιμη καμπὴ τῆς ἱστορίας της. Ἡ κατάστασις αὕτῃ ἐπέφερε τὸν διασυρμὸ Ἑταιρείας καὶ προσώπων, ἐνῶ διατυπώνονται ἄπρεπες κατηγορίες καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρές, καὶ ἡ ὑπόθεσις ἔχει πολιτικο-

ποιηθῇ. Ἐγράφη ἀκόμα ὅτι πίσω ἀπὸ τὸν ἔλεγχον κρύβεται κάποιος ὑπουργός. Ἡ κρίση εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὸ προηγούμενον Διοικητικὸ Συμβούλιο, ὅταν παραιτήθηκαν οἱ κ. Λαμπρινουδάκης καὶ Παπαποστόλου, καὶ ὁ πρῶτος κατηγορήσε τότε τὸ Συμβούλιο γιὰ πλαστογραφία πρακτικῶν. Ἡ κρίση εἶχε ἀρχίσει ὅταν κατηγορήθηκε τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο ὅτι, προκειμένου νὰ ἐπιτύχει συγκεκριμένο ἀποτέλεσμα κατὰ τὶς ἀρχαιρεσίες, διπλασίασε τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐταίρων. Ἐνῶ παλαιότερα ἐκλέγονταν περὶ τοὺς δέκα κάθε χρόνο, ἐνέγραψαν 180 μέσα σὲ ἓνα χρόνο καὶ μάλιστα διετίμησαν τὸ δικαίωμα ἐγγραφῆς σὲ 25.000 δραχμὲς κατ' ἄτομον. Τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο συνεκροτήθη ἀπὸ μέλη τῆς ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης τοῦ Μυλωνᾶ καὶ ὅμως διασπάσθηκε σὲ δύο ομάδες. Μία μὲ τοὺς ἀρχαιολόγους περὶ τὸν Μυλωνᾶ, καὶ μία μὴ ἀρχαιολογικὴ ομάδα μὲ τὸν κ. Μπόννη, ὅπου ὑπάρχει καὶ ἓνας μὴ ἀρχαιολόγος. Ὁ πόλεμος περὶ τῆς διαδοχῆς τοῦ Μυλωνᾶ εἶναι σκληρός, καὶ ὅπως φαίνεται ἔχει δημιουργηθῇ ἀδιέξοδος, πού κατέληξε στὴν ἀήθη ἐκλογή τοῦ μὴ ἀρχαιολόγου κ. Κουβελάκη στὴν θέση τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως. Ὑπῆρχαν ἄλλοι ἀρχαιολόγοι γιὰ τὴν θέση αὐτή, ἀλλὰ Πρόεδρος καὶ Γενικὸς Γραμματεὺς ἐπέδειξαν ἀνεπάρκεια πού ὀδήγησε στὴν κρίση. Πρὶν ἀπὸ τρία χρόνια μοῦ συνεστήθη στὴν εἴσοδο τῆς Ἑταιρείας κάποιος ὡς ἐλεγκτής, καὶ μοῦ μίλησε γιὰ οἰκονομικὰ ἀτασθαλίες, τὶς ὁποῖες ἔλεγε σὲ ἐμένα, διότι ὁ Πρόεδρος καὶ ὁ Γεν. Γραμματεὺς δὲν τὸν ἄκουγαν. Τοῦ ἀπήντησα νὰ ἔλθῃ σπῆτι μου, καὶ νὰ μοῦ ἀναφέρει τὰ στοιχεῖα του γραπτῶς. Μετὰ ἓνα χρόνο, ἐπανελήφθη ἡ συζήτηση καὶ τοῦ παρετήρησα ὅτι δὲν μοῦ ἔδωσε τὰ στοιχεῖα του γραπτῶς, ὅπως τοῦ εἶχα συστήσει. Ὁ κ. Πάλλας ἔχει τὴν γνώμη ὅτι τὰ θέματα διαχειρίσεως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἔχουν περιέλθῃ στὴν Διοίκηση, καὶ ἐφ' ὅσον ἔχει ἀναλάβει πλέον ἡ Δικαιοσύνη, εἶναι θέμα ἀξιοπρεπείας νὰ μὴν προχωρήσῃ ἡ Γενικὴ Συνέλευσις στὴ διαλεύκανση. Δὲν δέχεται ὅτι ὑπάρχει δόλος, ἀλλὰ οὔτε ἐπιθυμεῖ νὰ περιπλακῇ ἡ Συνέλευσις σὲ διαχειριστικούς ἐλέγχους καὶ νομικὰς διαδικασίες...

Στὸ σημεῖο αὐτὸ διακόπτεται ἀπὸ τὸν Πρόεδρο, λόγῳ τοῦ περιορισμένου χρόνου.

Ὁ κ. Λαμπρινουδάκης πιστεύει ὅτι καλῶς ὁμίλησε γενικὰ ὁ κ. Κουβελάκης, καὶ θεωρεῖ ὡς μομφὴ τὴν μὴ ἐκλογή ἀρχαιολόγου Γενικοῦ Γραμματέως. Ὁ κ. Κουβελάκης θὰ μπορούσε νὰ ἐκτελέσῃ τὸ ἴδιο ἔργο ὡς σύμβουλος. Λυπᾶται πού δὲν ἀνεγνώσθη τὸ Ἔργο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀλλὰ οὔτε τὸ κείμενον πού διανεμήθηκε ἦταν αὐτὸ πού περίμεναν. Ὡς πρὸς τὸν κ.

Θωμόπουλο κρίνει ὅτι ἀναρμοδίως προέβη στὸν ἔλεγχο. Τὸ καταστατικό ὀρίζει «ὕπἀλληλο» καὶ ὄχι «λειτουργὸ» τοῦ Κράτους. Συνεχίζει μὲ ἀνάγνωση περικοπῆς τῆς Ἐκθέσεως Βασιλείου, τὴν ὁποία καὶ σχολιάζει. Κατὰ τὴν γνώμη του οἱ διαδικασίες προχωροῦν καλὰ, ἀλλὰ ἀναρμοδίως στὸ Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν. Τὸ ὁρθὸν ἦταν πρῶτα νὰ παρουσιασθῇ ἡ ἔκθεση στὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο καὶ ὕστερα στὸ ἐποπτεῦον Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ. Προτείνει νὰ ἀπαλλαγῇ τὸ Συμβούλιο γιὰ ὅλα τὰ θέματα, καὶ ὄχι μόνον γιὰ τὰ χρήματα περιουσίας τῆς Ἑταιρείας. Πέρυσι ὁ κ. Θωμόπουλος, γιὰ τὸ ἴδιο θέμα, εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία διαχειρίζεται ἐλεύθερα τὰ χρήματα, ἐφ' ὅσον εἰσέρχονται στὸ Ταμεῖο τῆς. Διερωτᾶται ἐπίσης ἂν εἶναι θέμα τοῦ παρόντος Συμβουλίου ὁ Σχεδιασμός. Ἡ ἀναμόρφωση τοῦ προϋπολογισμοῦ ἀπαιτεῖ προγραμματισμὸ καὶ τὴν συμβολὴ τῶν ἀρχαιολόγων. Τέλος διευκρίνησε ὅτι κατὰ τὴν προηγούμενη Γενικὴ Συνέλευση δὲν ὁμίλησε περὶ πλαστογραφίας. Ὁ κ. Κουβελάκης παρατηρεῖ ὅτι θεώρησαν ἐπείγουσα τὴν ψήφισή τοῦ οἰκονομικοῦ κανονισμοῦ. Προσπάθισαν νὰ συλλέξουν ἀπὸ Δημοσίους Ὁργανισμοὺς σχετικούς κανονισμούς, καὶ ὅ,τι προβλέπουν σχετικὰ μὲ τὴν οἰκονομικὴ διαχείριση. Ὁ κανονισμὸς αὐτὸς δὲν ἐπρόκειτο νὰ ψηφισθῇ, ἀλλὰ μόνον νὰ συζητηθῇ. Ἡ συζήτηση ἐπρόκειτο νὰ διεξαχθῇ «κατ' ἀρχὴν» καὶ ἀργότερα «κατ' ἄρθρον». Τὰ ἀνασκαφικά δὲν εἶναι τοῦ παρόντος Διοικητικοῦ Συμβουλίου. Ἐπρόκειτο νὰ ἀντιμετωπίσουν τὶς προτάσεις τῶν ἀνασκαφῶν καὶ νὰ ἐπιφέρουν σ' αὐτὰς μικρὰς τροποποιήσεις. Τὸ θέμα ἀναμορφώσεως τρόπου ἐργασίας εἶναι ἔργο τοῦ μελλοντικοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου. Προτείνει νὰ τεθῇ θέμα ἐμπιστοσύνης καὶ ἐρωτᾷ τὴν Γενικὴ Συνέλευση ἂν τὸ παρὸν Διοικητικὸ Συμβούλιο μπορεῖ νὰ παραμείνῃ ὡς τὸν Ὀκτώβριο.

Ὁ Πρόεδρος παρατηρεῖ ὅτι τὸ θέμα ἐμπιστοσύνης εἶναι ἐκτὸς ἡμερησίας διατάξεως.

Ὁ κ. Σκιλάρντι ἐξιστορεῖ διὰ μακρῶν τὴν κατάσταση καὶ ζητάει τὴν ἀποκατάσταση ἡρεμίας στὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο. Ὁ κ. Ντούμας παρατηρεῖ ὅτι πρέπει νὰ ἐπανέλθῃ ἡ συζήτηση ἐπὶ τῆς διαδικασίας, σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 3, παράγραφος 2, καὶ προτείνει τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἐκθέσεως τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας.

Ὁ κ. Παπαπάνος ἐπισημαίνει ὅτι ὕστερα ἀπὸ τόσες ὁμιλίες καὶ παρεμβάσεις ἡ Συνέλευση ἔχει πληρέστατα διαφωτισθῇ. Κάθε ἐπὶ πλέον συζήτηση θὰ εἶναι σπατάλη χρόνου, χωρὶς ἄλλο οὐσιαστικὸ ἀποτέλεσμα. Ἰδιαιτέρα ἐπι-

σημαίνει ὅτι, ὅπως διαμορφώθηκε ἡ κατάσταση, ἡ συνεργασία τῶν μελῶν τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου καὶ ἡ διοίκηση τῆς Ἑταιρείας καθ' αὐτὴ εἶναι ἀδύνατη. «Εἶναι τέτοια ἡ διάστασή τους, ποὺ οὔτε ὡς τὸ βράδυ δὲν μποροῦν νὰ διοικήσουν τὴν Ἑταιρεία. Γι' αὐτὸ προτείνω καὶ κάνω ἐκκλήση τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο νὰ παραιτηθῇ σήμερα καὶ νὰ προκηρύξῃ ὅσο τὸ δυνατόν συντομότερα, σὲ δεκαπέντε ἡμέρες ἂν εἶναι δυνατόν, ἐκλογὲς νέου Διοικητικοῦ Συμβουλίου».

Ὁ κ. Λούβαρης θέλει νὰ ὁμιλήσῃ περὶ τοῦ θέματος πωλήσεως οἰκοπέδων τῆς Ἑταιρείας ποὺ ἀνέφερε ὁ κ. Κουβελάκης στὴν ἐκθεσὴ του. Ὁ Πρόεδρος παρατηρεῖ ὅτι τὸ θέμα δὲν περιέχεται στὴν ἡμερησία διάταξη. Προτείνει νὰ διεξαχθῇ ψηφοφορία, κατὰ τὸ καταστατικό, ἐπὶ τῆς ἐγκρίσεως τῶν πεπραγμένων τοῦ 1987. Τὰ παρόντα στὴν πλήρη αἴθουσα μέλη τῆς συνελεύσεως ψηφίζουν δι' ἀνατάσεως τῆς χειρός, καὶ ὁ πρόεδρος θεωρεῖ ὅτι ἔγινε ἀποδεκτὴ ἡ ἐγκριση τῶν πεπραγμένων δι' ἀπολύτου πλειοψηφίας. Δὲν συμφώνησαν ἑπτὰ μέλη καὶ ἓνα ἐδήλωσε ὅτι ἀπέχει.

Στὴ συνέχεια διαβάζεται κατατεθεῖσα στὸ Προεδρεῖο τῆς Συνελεύσεως, ἐπιστολὴ τοῦ «Συλλόγου τῶν Ὑπαλλήλων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας», ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἐξῆς:

ΠΡΟΣ ΤΗ ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ἀθήνα 13 Μαΐου 1988

Ὁ «Σύλλογος Ὑπαλλήλων Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας» παρακολουθεῖ μὲ ἀμείωτο ἐνδιαφέρον καὶ ἀληθινὴ ἀγωνία ὅσα συμβαίνουν τὸν τελευταῖο καιρὸ στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ποὺ διέρχεται τὴ στιγμὴ αὐτὴ τὴ σοβαρότερη ἴσως κρίση στὰ 150 χρόνια τῆς ἱστορίας της, κρίση ποὺ τείνει νὰ πάρει δραματικὲς διαστάσεις.

Ὡς ὑπάλληλοι τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, στενὰ ἐπὶ χρόνια συνεργαζόμενοι μαζί της, θεωροῦμε ὑποχρέωσή μας νὰ δηλώσουμε ὅτι θὰ συμβάλουμε μὲ κάθε δυνατό τρόπο, ὥστε νὰ τερματιστεῖ ἡ κρίση καὶ νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ ἡρεμία.

Ὡς ἐργαζόμενοι ὅμως, θεωροῦμε ἐπίσης ὑποχρέωσή μας νὰ διαφυλάξουμε μὲ κάθε δυνατό καὶ νόμιμο τρόπο τὰ κεκτημένα μας δικαιώματα καὶ νὰ τονί-

σουμε ὅτι ὁποιαδήποτε ἀμφισβήτηση τῶν δικαιωμάτων μας αὐτῶν εἶναι ξένη καὶ πρὸς τὸ παρελθὸν καὶ πρὸς τὶς παραδόσεις τῆς Ἑταιρείας.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία στηρίζεται πρωτίστως στὸ σῶμα τῶν ἑταίρων τῆς καὶ στὴ Διοίκησή της· στηρίζεται ὅμως καὶ στὴν ἀγάπη καὶ στὶς συνεχεῖς καὶ ἐνθερμες προσπάθειες τοῦ προσωπικοῦ τῆς, ποὺ ἔχει ταυτίσει τὴν τύχη του καὶ τὴν πρόοδό του μὲ τὴν τύχη καὶ τὴν πρόοδο τοῦ Ἰδρύματος.

Κύριοι ἑταῖροι, καταφεύγοντας στὸ ἔσχατο μέσον ποὺ διαθέταμε, τὴν ἄσκηση τοῦ δικαιώματος τῆς ἐπίσχεσης ἐργασίας, δὲν ἐπιδιώκουμε νὰ φορτίσουμε τὸ ἤδη βαρὺ κλίμα, οὔτε νὰ ἐπαυξήσουμε τὰ ὑπάρχοντα προβλήματα. Ἐπιθυμοῦμε μόνο νὰ βοηθήσουμε ὥστε νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ τάξη καὶ ἡ ἰσορροπία, ποὺ ἐπὶ χρόνια χαρακτηρίζαν τὸν τρόπο λειτουργίας τοῦ Ἰδρύματος καὶ ἀποτελοῦσαν οὐσιῶδες γνῶρισμα τῆς φυσιογνωμίας του.

Κύριοι ἑταῖροι, ἀπευθυνόμαστε σὲ σᾶς, ζητώντας τὴν κατανόηση καὶ τὴ συμπαράστασή σας, προσβλέποντας μὲ ἐμπιστοσύνη στὴ θετικὴ σας παρέμβαση.

ΓΙΑ ΤΟ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

Ὁ Πρόεδρος

Ι. Χ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Ἡ Γεν. Γραμματέας

ΕΛΕΥΘ. ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ - ΚΟΝΤΟΥ

Ἀκολουθεῖ, διὰ μυστικῆς ψηφοφορίας, ἡ ἐκλογή τῶν μελῶν τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας γιὰ τὸ τρέχον ἔτος 1988.

Ἐψήφισαν 112 ἐταῖροι. Ἐγκυρα ψηφοδέλτια ἦταν 109. Ἀκυρα δύο. Λευκὸ ἓνα. Ἐκλέγονται οἱ κ.κ. Κ. Ἀδαμίδης μὲ ψήφους 107, Σ. Βασιλείου μὲ ψήφους 109, Τ. Γριτσόπουλος μὲ ψήφους 108, Ἰ. Δημακόπουλος μὲ ψήφους 74 καὶ Π. Πάντος μὲ ψήφους 88.

Ὀλιγώτερους ψήφους ἔλαβαν ἐπίσης οἱ ἀκόλουθοι: Δ. Σκιλάρντι 18, Δ. Γκόφας 7, Γ. Νικολάου 5, Κ. Παπαπάνος 5, Ἀ. Καρανίκος 3, Ν. Ζαφειρόπουλος 3, Μ. Τουρτόγλου 2, Δ. Πάλλας 1, Δ. Τριανταφυλλόπουλος 1, Β. Λαμπρινουδάκης 1.

Κατόπιν ἡ Συνέλευση διελύθη περὶ ὥραν 3.30 μ.μ.

Ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως

ΕΠΑΜ. ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Ὁ Ἀντιπρόεδρος τῆς Συνελεύσεως

ΓΕΩΡΓ. ΦΥΛΑΚΤΟΠΟΥΛΟΣ

Ἡ Α' Γραμματεὺς

Μ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ - ΓΚΟΦΑ

Ἡ Β' Γραμματεὺς

ΑΓΓ. ΚΥΡΙΑΖΗ

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

[Σημείωση, Νοέμβριος 1991. Όσα αναφέρονται στη δραματική Γενική Συνέλευση της 15 Μαΐου 1988 είχαν μακρά συνέχεια και το κεφάλαιο των γεγονότων του 1988 έκλεισε μόλις το 1991. Οι Έπιθεωρητές του Υπουργείου Οικονομικών έκαμαν τον έλεγχο της διαχείρισης της Εταιρείας και με την από 8 Μαΐου 1991 έκθεσή τους, στην Ειδική Επιθεώρηση Αθηνών του Υπουργείου Οικονομικών, αποφαίνονται ότι δεν διαπιστώθηκε δόλος ή αμέλεια ή κακή διαχείριση των χρημάτων του Δημοσίου. Την 1 Αυγούστου 1991 το Συμβούλιο Εφετών Αθηνών με το υπ' αριθμ. 2246 βούλευμά του απήλλαξε από κάθε κατηγορία όσους είχαν ποινικώς διωχθεί εξ αιτίας της μήνυσης Θωμοπούλου. Περισσότερες πληροφορίες παρέχονται στο *Ενημερωτικό Δελτίο των Εταίρων (ΕΔΑΕ)* τεύχ. 16 (Ιουνίου 1991)].

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΙΣΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ
31.12.1987

ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟ

	171.133.200.—	
	9.000.—	
ῥΕπιπλα καὶ Σκεύη	1.000.—	
Βιβλία Βιβλιοθήκης	1.000.—	
Βιβλία ἀποθέματος	5.000.000.—	176.144.200.—

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

Βιβλία πρὸς διάθεση		79.388.737.—

ΑΞΙΕΣ ΧΑΡΤΟΦΥΛΑΚΙΟΥ

Χρεώγραφα διάφορα		144.802.219.—

ΔΙΑΘΕΣΙΜΑ

Ταμείο	1.796.062.—	

ῥΕθνικὴ Τράπεζα ῥΕλλάδος

Λογαριασμοὺς Νο	480246	704.627.—	
»	480042	738.651.—	
»	485244	13.485.—	
»	485489	8.165.—	
»	485420	109.235.—	1.574.163.—

Τράπεζα ῥΕπαγγελματικῆς Πίστεως

Λογαριασμοὺς Νο	140000	19.559.268.—	
»	140002	17.636.936.—	
»	140003	17.800.403.—	
»	140004	27.964.017.—	
»	140005	15.412.098.—	
»	140006	40.620.859.—	
»	140007	5.191.726.—	
»	140009	40.088.038.—	184.273.345.—

ῥΑγροτικὴ Τράπεζα ῥΕλλάδος

Προθεσμιακ. Λ/σμοὺς Νο	4242/4827	119.285.517.—	
»	»	4247/7159	68.256.493.—
»	»	4242/4593	229.529.514.—
»	»	4277/7222	74.100.299.—
			491.171.823.—

Τράπεζα ῥΕργασίας

Σύνολο ῥΕνεργητικοῦ

33.677.932.—	712.493.325.—
<u>1.112.828.481.—</u>	

ΠΑΘΗΤΙΚΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Καθαρή θέση τῆς 31.12.1986	645.793.091.—	
Πλεόνασμα χρήσης 1987	123.238.498.—	769.031.589

ΠΙΣΤΩΣΕΙΣ ΕΡΓΩΝ

Συντήρηση Μνημείων Ἀκρόπολης	221.434.256.—	
Ἀνασκαφές Μακεδονίας	48.753.097.—	
Ἀνασκαφές Θράκης	2.439.100.—	
Μυστράς	10.500.000.—	
Ψυττάλεια	4.350.000.—	
Ἀκρόπολη Λίνδου	7.546.372.—	
Ρωμαϊκὴ Ἀγορὰ καὶ Πλατεία Κοτζιά	908.068.—	
Ἀνασκαφές Θήρας	2.800.000.—	
Μουσεῖο Μυκηνῶν	4.954.174.—	
Ἀνασκαφές Φθιωτίδων Θηβῶν	1.279.724.—	
Πύλος-Δῆλος-Ὀλυμπία-Μεσσήνη	243.705.—	
Διονυσιακὸ Θέατρο	3.743.937.—	
Ἐπικούριος Ἀπόλλων	9.899.362.—	
Ἰλίου Μέλαθρον	12.153.740.—	
Ἀνασκαφές Ραμνοῦντος	6.500.000.—	
Ἱερὸν Ἀσκληπιοῦ Ἐπιδάουρου	56.139.—	
Ἀνασκαφές Ἐλευσίνας	500.000.—	
Παρθενώνας	1.609.361.—	
Δημοσιεύσεις Ἀνασκαφῶν	4.125.857—	343.796.892.—

Σύνολο Παθητικοῦ	1.112.828.481.—

Ὁ Ἐλεγκτὴς

ΠΑΝ. ΤΣΕΛΙΚΑΣ

Ἀθήνα, 31 Δεκεμβρίου 1987

Ὁ Προϊστάμενος τοῦ Λογιστηρίου

Ι. Χ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΧΡΗΣΗΣ 1987

ΕΣΟΔΑ

1. Κρατικές Έπιχορηγήσεις	9.700.000.—
2. Οικονομικές Ένισχύσεις	5.847.260.—
3. Δωρεές διαφόρων	9.082.690.—
4. Μισθώματα Ακινήτων	13.858.601.—
5. Μισθώματα Αίθουσών	370.904.—
6. Αΐθουσα διαλέξεων	456.500.—
7. Ξενώνας	1.700.—
8. Μερίσματα	28.735.575.—
9. Απόδοση Κεφαλαίων	159.922.454.—
10. Φωτοτυπικό μηχάνημα	158.782.—
11. Συνδρομές Έταίρων	266.000.—
12. Διάφορα Έσοδα	310.000.—
	228.710.496.—

Αθήναι 31 Δεκεμβρίου 1987

Ό Έλεγκτής

ΠΑΝ. ΤΣΕΛΙΚΑΣ

Ό Προϊστάμενος του Λογιστηρίου

Ι. Χ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΞΟΔΑ

1. 'Ανασκαφές 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας	7.148.180.—
2. 'Απαλλοτριώσεις	152.652.—
3. 'Εκδοση Δημοσιευμάτων	5.687.834.—
4. Πάγια 'Εξόδα κίνησης προσωπικοῦ	5.056.811.—
5. 'Αποσβέσεις περιουσιακῶν στοιχείων	3.424.417.—
6. 'Εκπτώσεις πωληθέντων βιβλίων	1.222.155.—
7. Μισθοδοσία προσωπικοῦ	30.860.756.—
8. 'Οδοιπορικά	224.384.—
9. Ι.Κ.Α. (εἰσφορὰ ἐργοδότη καὶ ἀσφαλισμένου)	12.617.979.—
10. Δικαστικά 'Εξόδα	1.489.159.—
11. Φόροι καὶ Τέλη	5.435.175.—
12. Δαπάνες Φιλοξενίας	9.695.—
13. Συντήρηση 'Ακινήτων	16.318.736.—
14. Συντήρηση 'Επίπλων	117.822.—
15. 'Ασφάλιστρα	588.294.—
16. Φωτοτυπικὸ Μηχάνημα	277.029.—
17. Αἴθουσα διαλέξεων	636.766.—
18. Ξενώνας	39.604.—
19. Συνδρομὲς σὲ 'Εφημερίδες καὶ Περιοδικὰ	36.790.—
20. Δαπάνες Καθαριότητος	307.229.—
21. Θέρμανση	1.012.053.—
22. 'Ηλεκτροφωτισμὸς	866.300.—
23. 'Υδρευση	64.112.—
24. Τηλεφωνικά	511.369.—
25. Ταχυδρομικά	838.067.—
26. Γραφικὴ 'Υλη	434.395.—
27. Διάφορες δαπάνες	502.072.—
28. 'Εορτασμὸς 150 χρόνων	6.593.345.—
29. 'Ανασκαφὲς ἀπὸ εἰδικοὺς πόρους	2.747.028.—
30. Μυθολογικὸ Λεξικὸν	161.119.—
31. Διατριβὲς	90.671.—
Σύνολο 'Εξόδων	105.471.998.—
Πλεόνασμα γιὰ μεταφορὰ στὸ Κεφάλαιο	123.238.498.—

ΣΥΝΟΛΟ

228.710.496.—

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε'

ΕΚΤΑΚΤΗ ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1988 ΑΡΧΑΙΡΕΣΙΕΣ

Στὴν Ἀθῆνα σήμερα 19 Ἰουνίου 1988 καὶ ὥρα 10 στὸ Μέγαρο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας συνῆλθε ἑκτακτὴ Γενικὴ Συνέλευση τῶν μελῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας γιὰ τὴν ἐκλογὴ νέου Διοικητικοῦ Συμβουλίου σύμφωνα μὲ τὴν πρόσκληση τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου.

Ἐκλέγονται ὁμόφωνα δι' ἀνατάσεως τῆς χειρὸς πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως ὁ κ. Ἐ. Σπηλιωτόπουλος, ἀντιπρόεδρος ὁ κ. Γ. Φυλακτόπουλος καὶ γραμματεὺς ἡ κ. Ἰφ. Δεκουλάκου.

Συγκροτεῖται ἡ Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ ἀπὸ τοὺς προαναφερομένους καὶ τὰ παρόντα μέλη τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας κ. Βασιλείου Σπύρο καὶ Δημακόπουλο Ἰορδάνη. Ὁ Πρόεδρος ὀρίζει ὡς ψηφοδέκτες τὶς κ. Χαϊρέτη Μαρία καὶ Ντίνα Ἀσπασία.

Ὁ πρόεδρος διαβάζει τὰ πρακτικὰ τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως τῆς 15ης Μαΐου 1988 τὰ ὁποῖα ἐγκρίνει ἡ Γενικὴ Συνέλευση ὁμοφώνως.

Στὴ συνέχεια ἐλέγχεται ἡ κάλπη καὶ σφραγίζεται μὲ ἰσπανικὸ κηρό. Στὴν ἔδρα τοποθετοῦνται α) τὸ κατατεθὲν ψηφοδέλτιον καὶ β) λευκὰ ψηφοδέλτια. Ὁ πρόεδρος διευκρινίζει ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀναφερομένους στὸ ψηφοδέλτιο, ὑποψήφιοι εἶναι ὅλοι οἱ ταμιακῶς ἐντάξει ἐταῖροι. Συνεπῶς, εἶναι δυνατὴ ἡ διαγραφὴ καὶ ἡ προσθήκη εἰς τὸ ψηφοδέλτιον καθὼς καὶ ἡ ἀναγραφὴ ὀνομάτων στὸ λευκὸ ψηφοδέλτιο. Πάντως ὁ ἀριθμὸς τῶν ψηφίζομένων δὲν πρέπει νὰ ὑπερβαίνει τοὺς ὀκτώ.

Στὴ συνέχεια ἀρχίζει ἡ ψηφοφορία. Κάθε ψηφοφόρος λαμβάνει μονογραφημένο φάκελο, τὸ ψηφοδέλτιο καὶ ποῦ κατατέθηκε καὶ τὸ λευκὸ ψηφοδέλτιο. Ἀναγράφεται στὴ συνημμένη κατάσταση καὶ διαγράφεται ἀπὸ τὸν συνημμένο ἐκλογικὸ κατάλογο τῆς Ἑταιρείας. Ἡ ψηφοφορία ἐτελείωσε στὶς 16.15'.

Ἐψήφισαν 251 Ἑταῖροι, ἀνοίχτηκε ἡ κάλπη καὶ βρέθηκαν 251 φάκελοι, οἱ ὅποιοι καὶ ἀριθμήθηκαν. Οἱ φάκελοι ἀποσφραγίστηκαν καὶ τὰ λευκὰ ψηφοδέλτια ἀριθμήθηκαν. Βρέθηκαν 1 ἄκυρο ψηφοδέλτιο, 10 λευκὰ καὶ 240 μὲ ὀνόματα ὑποψηφίων. Στούς συνημμένους πίνακες καταγράφηκαν οἱ ψῆφοι ποὺ ἔλαβε κάθε ὑποψήφιος.

Τὸ συνολικὸ ἀποτέλεσμα ἔχει ὥς ἑξῆς:

Ἐξελέγησαν οἱ: Λαζαρίδης Παῦλος μὲ 193 ψήφους, Οἰκονομίδου Ἀδμαντία μὲ 189 ψήφους, Δοντᾶς Γεώργιος μὲ 186 ψήφους, Βλάχος Ἀγγελος μὲ 182 ψήφους, Λαμπρινουδάκης Βασίλειος μὲ 181 ψήφους, Πετράκος Βασίλειος μὲ 179 ψήφους, Γκόφας Δημήτριος μὲ 179 ψήφους καὶ Παπαπάνος Κωνσταντῖνος μὲ 169 ψήφους.

Ἡ καταμέτρηση τῶν ψήφων καὶ ἡ ἀνακοίνωση τῶν ἀποτελεσμάτων ἔγινε στὶς 19.30 μ.μ.

Ἡ Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ

Ε. ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Γ. ΦΥΛΑΚΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΙΦ. ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ

ΣΠ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

ΙΟΡΔ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Οἱ ψηφοδέκτες

Μ. ΧΑΙΡΕΤΗ

ΑΣ. ΝΤΙΝΑ

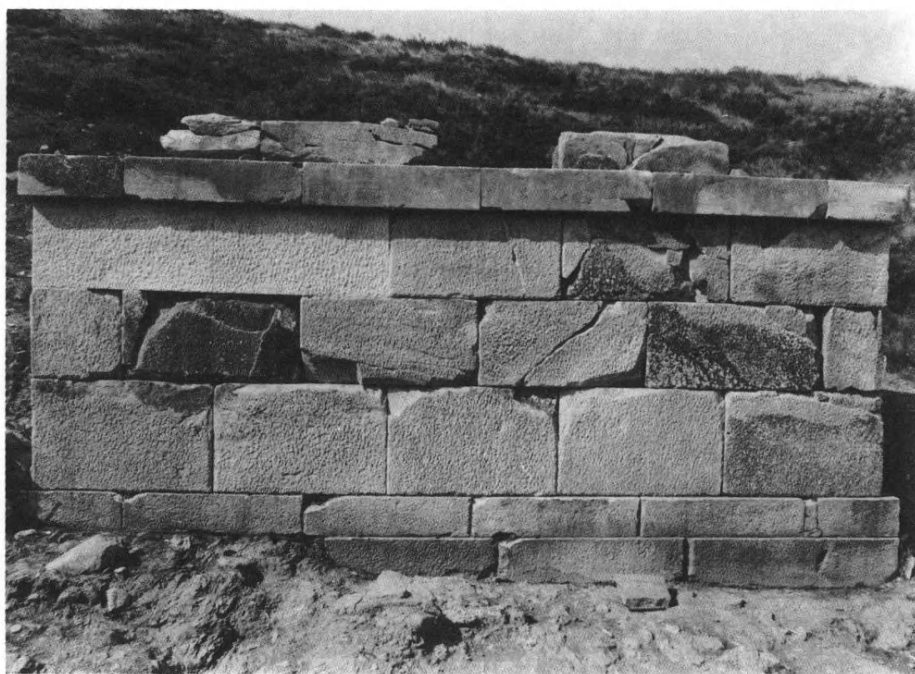
ΠΙΝΑΚΕΣ

α. Ὁ ἀναστηλωμένος περίβολος τῆς Μνησικρατείας. β. Ταφικὸ ἀνάλημμα τῆς Βόρειας ὁδοῦ.

Ἡ ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Ἀρξία.

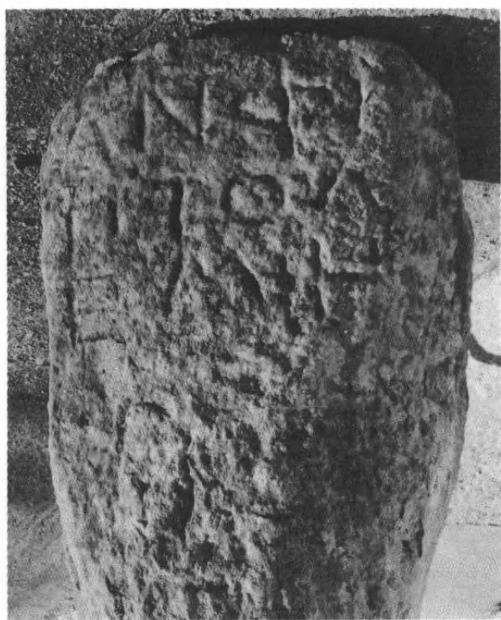

Ἀναστηλωμένος περίβολος τῆς Βόρειας ὁδοῦ.

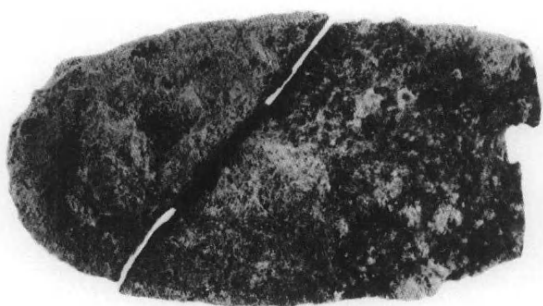

Ἡ ἐπιτύμβια στήλη τῆς Ἀριστοκλείας ἀποκατεστημένη.

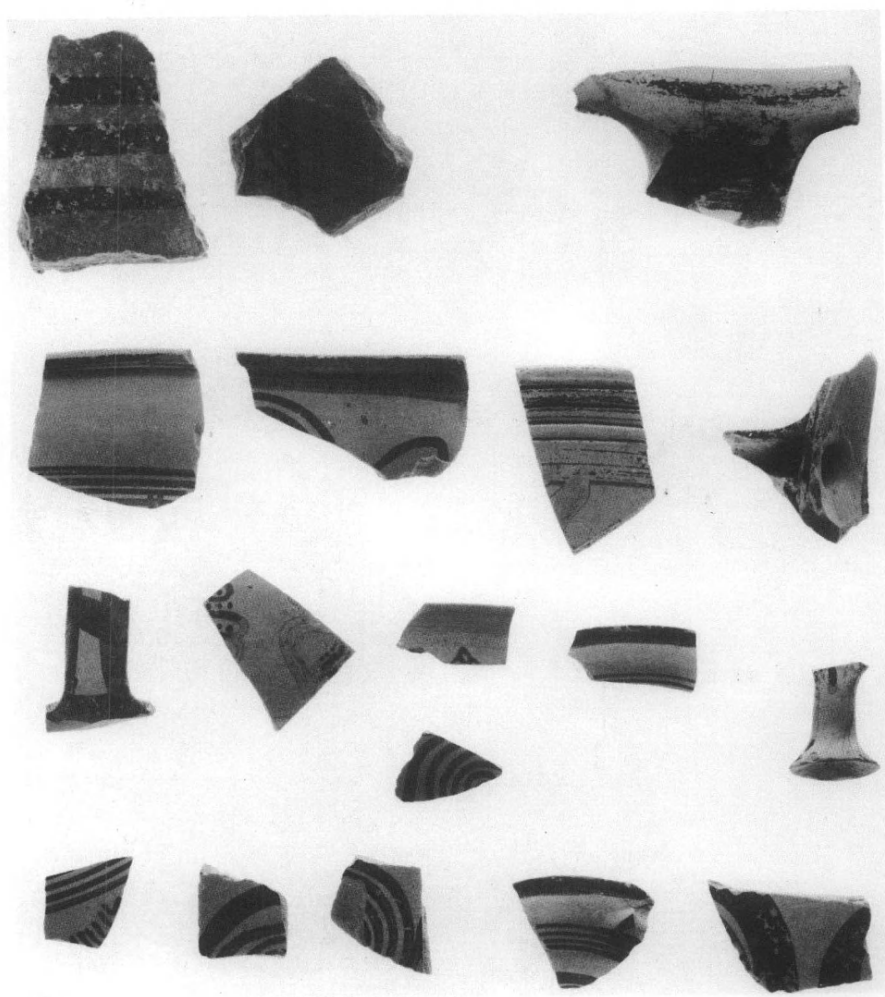
α. Ἡ ἐπιτύμβια στήλη τῆς Ζωπύρας. β. Ἡ ἐπιτύμβια στήλη τῆς Ἀνφιπτολέμης.

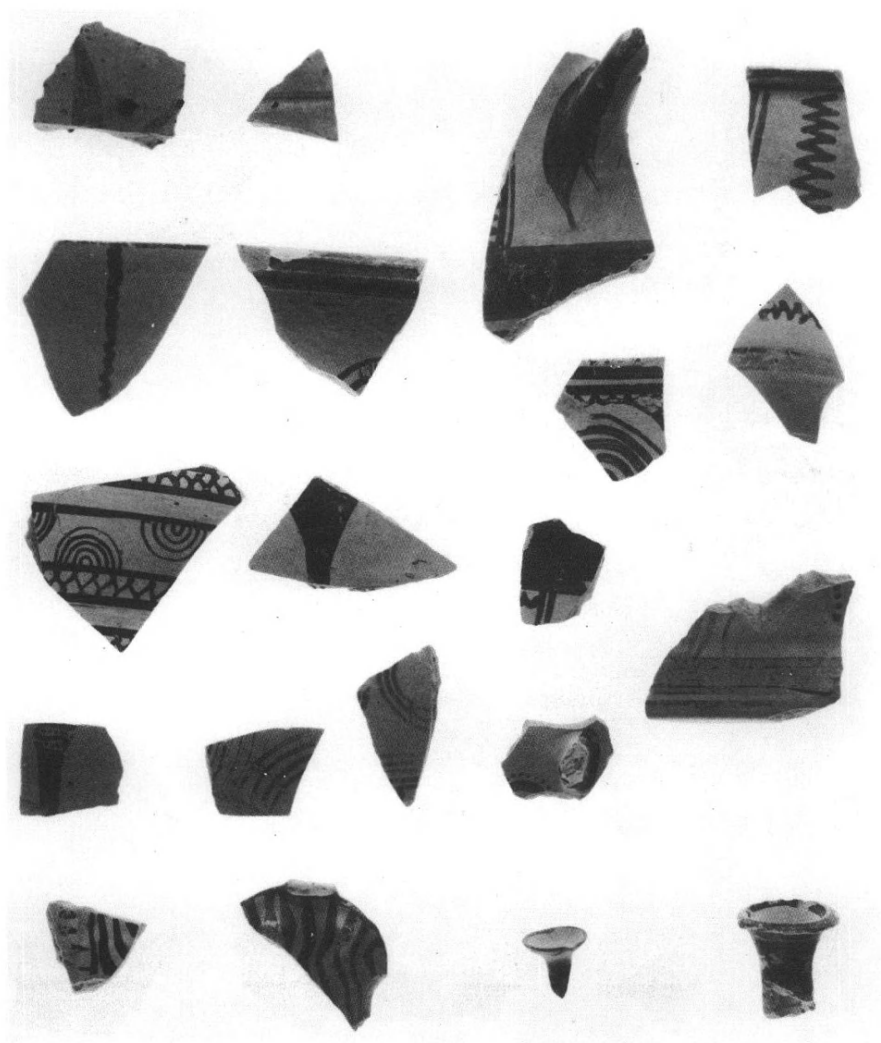
α. Ἀρχαῖκη περόνη. β. Φολίδα θώρακος. γ. Μυκηναϊκὸς ἀγωγός.

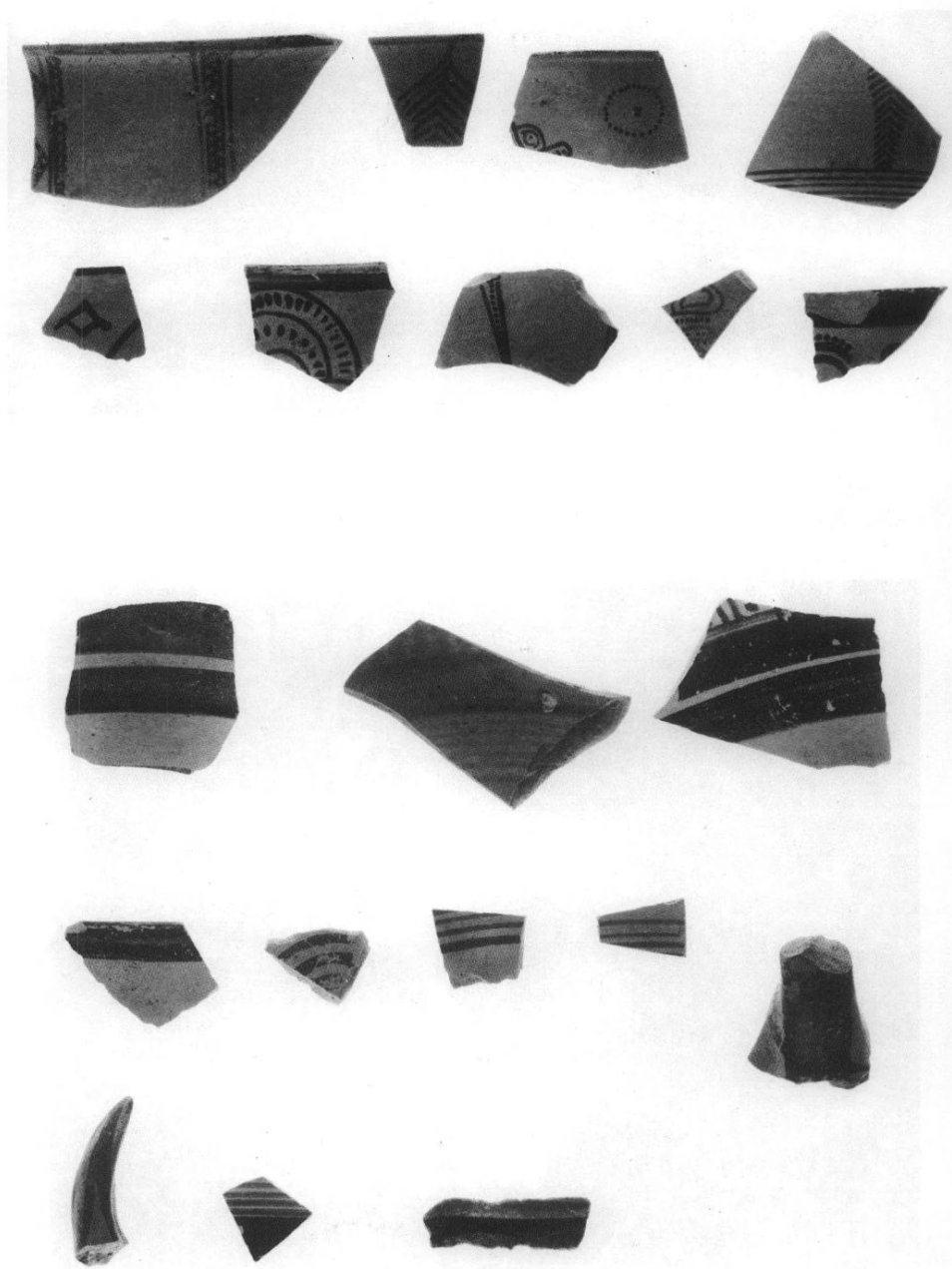
Θραύσματα αρχαίου πύθου με ανάγλυφη διακόσμηση.

Κεραμεική κατασκευής τοῦ ἀνδῆρου.

Κεραμική κατασκευής του άνδρου.

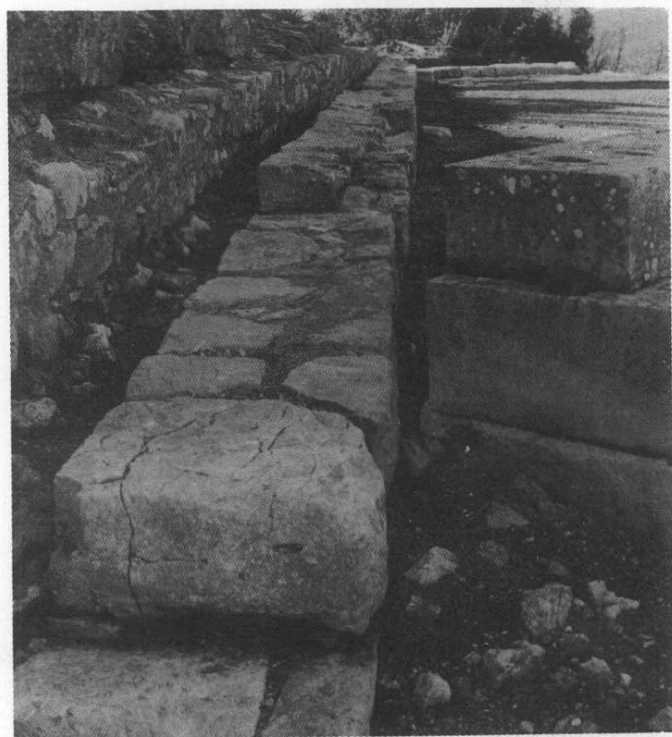
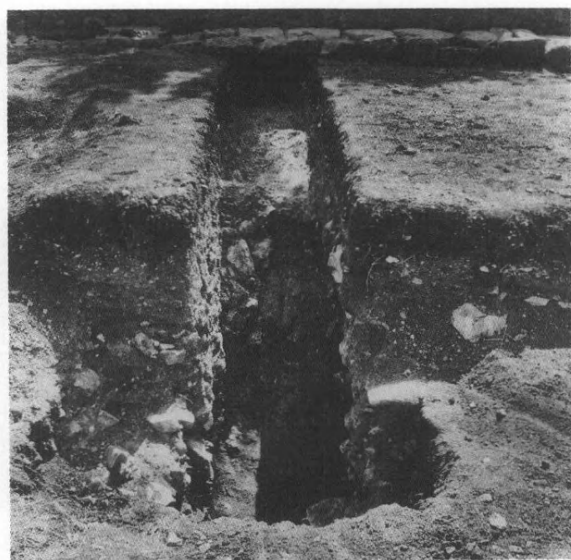
α. Κεραμεική χρήσεως τοῦ ἀνδρόρου. β. Κεραμεική ἀγωγού.

α. Τὸ μυκηναϊκὸ ἄνδρaro με τὸν ναόσχημο περίβολο τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. μετὰ τὴν ὀλοκλή-
ρωση τῶν ἐργασιῶν. β. Ἡ τομὴ στὴν ἐπίχωση τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνδρήρου ἀπὸ Β πρὶν
ἀπὸ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ γεμίσματος τῶν λίθων.

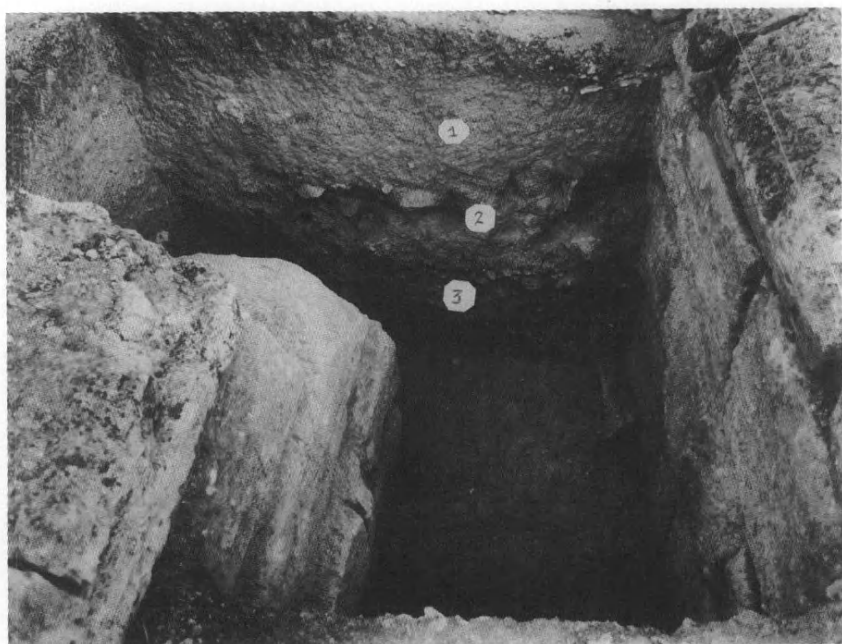
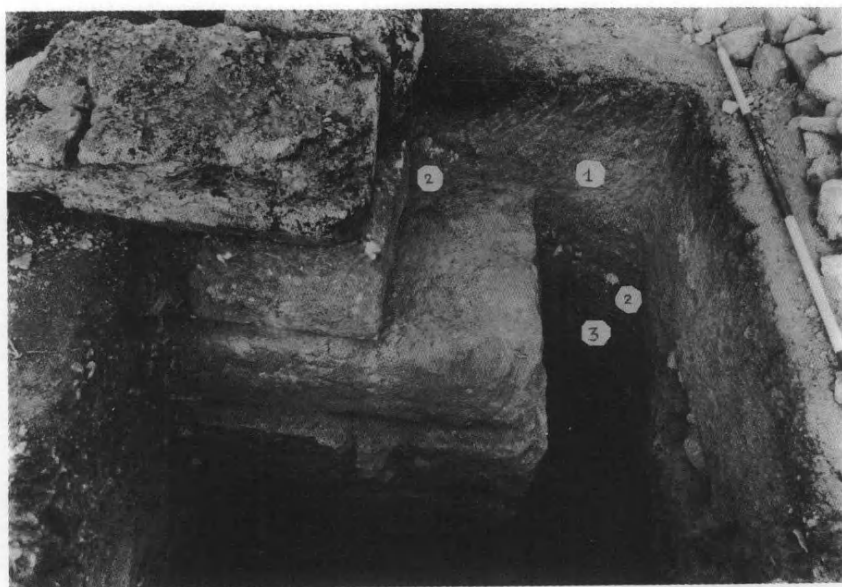

α. Ἡ τομὴ τοῦ πίν. 11β μὲ ἀπογυμνωμένη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ βράχου. β. Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ τεμένους τῆς ρωμαιοκρατίας ἀπὸ Α μετὰ τὴ συντήρησή του.

α. Τὰ πώρινα θεμέλια τοῦ βόρειου μέρους τοῦ μνημειώδους βωμοῦ καὶ τοῦ μικροῦ τετράγωνου σηκοῦ πίσω του. β. Ἡ τομὴ τοῦ πίν. 13α ἀπὸ Δ. Ὁ μάρτυρας στὰ θεμέλια τοῦ μικροῦ σηκοῦ διατηρεῖ τὴν ἐπιφάνεια τῆς τέφρας μὲ τὰ ὅστα πού ἀποτέθηκε ἐκεῖ.

α. Ἡ θεμελίωση τοῦ βόρειου τμήματος τοῦ μνημειώδους βωμοῦ: 1, τελικὴ στρώση ἰσοπέδωσης, 2, στρώμα παρολατύπης, 3, ἀρχικὸ γέμισμα. β. Ἡ τελικὴ ὄψη τῆς τομῆς τοῦ πίν. 13α ἀπὸ Ν. Πρβ. πίν. 14α.

α. Τὸ ἀνατολικὸ μέρος τῆς τομῆς κάτω ἀπὸ τὸ Μουσεῖον. β. Τὸ ἀνατολικὸ μέρος τῆς τομῆς κάτω ἀπὸ τὸ Μουσεῖον ἀπὸ Β. Διακρίνεται τὸ ἀνατ. πέρασ τοῦ στρώματος τῶν λίθων.

Ἡ τομὴ στὸ Μουσεῖον. Ὁ μεσαῖος πεσσίσχος, εὗρημα τοῦ 1988.

Ἡ τομὴ μπροστὰ καὶ κάτω ἀπὸ τὸ Μουσεῖον.

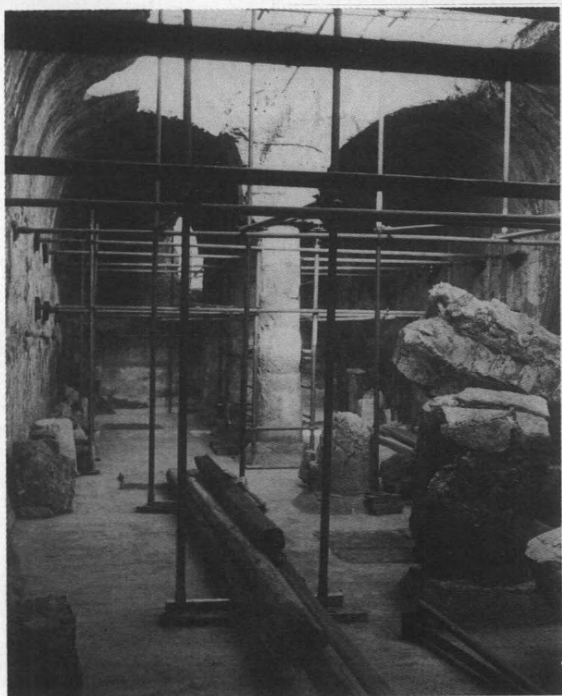
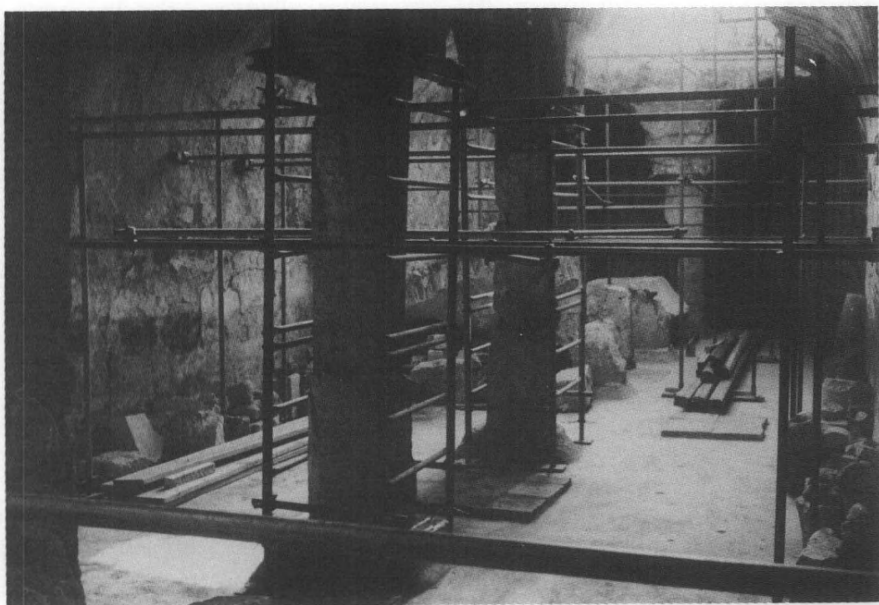

α. Ἡ κλίμακα τῆς εἰσόδου τοῦ κλασικοῦ ἱεροῦ. β. Ἡ τομὴ στὸ γέμισμα δυτικὰ τοῦ κλιμαχοστασίου τοῦ κλασικοῦ ἱεροῦ.

α. Ἡ τομή στὸ γέμισμα βόρεια τοῦ κλιμακοστασίου τοῦ κλασικοῦ ἱεροῦ. β. Τὸ μεγάλο ἀνάλημμα ἀπὸ Β. Διακρίνονται ἡ (ρωμαϊκὴ) ἑβδομη, ἡ ὄγδοη καὶ ἡ ἑνατὴ ἀντηρίδα.

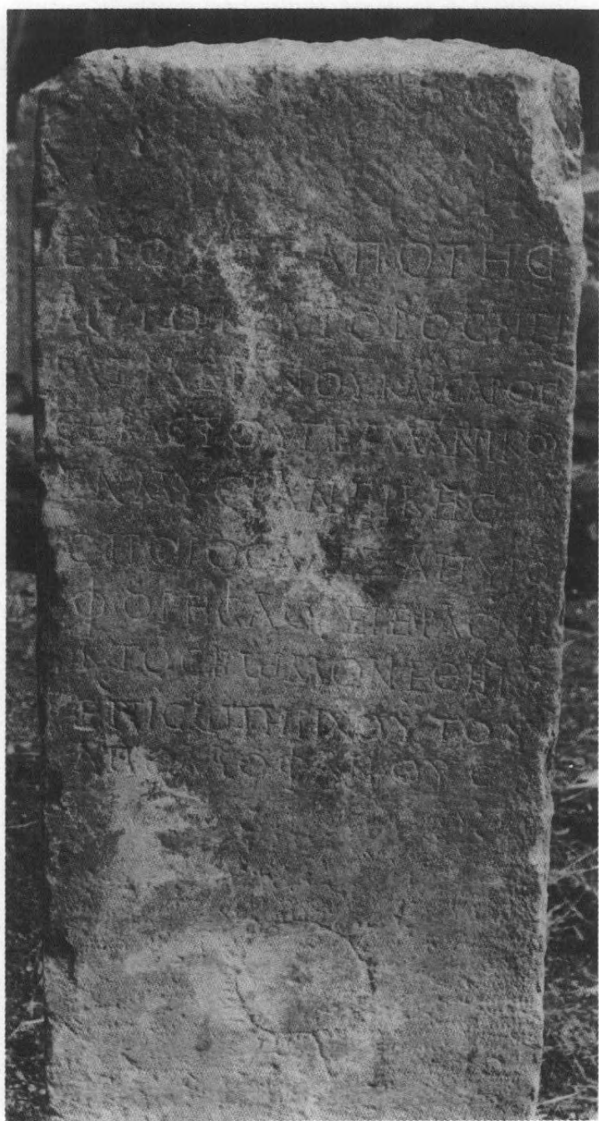

α. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς δεξαμενῆς ἀπὸ τὰ βόρεια μετὰ τὸν καθαρισμό. β. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς δεξαμενῆς ἀπὸ τὰ νότια μετὰ τὸν καθαρισμό.

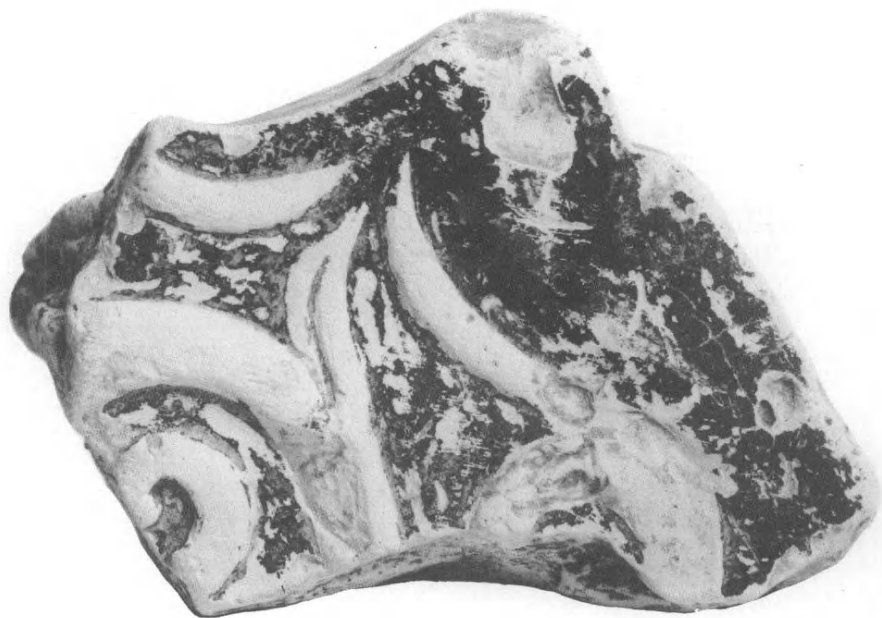
Ἡ κλίμακα καθόδου τῆς δεξαμενῆς καὶ τὸ στόμιο ἀπορροῆς τοῦ νεροῦ.

Ὁ ἐνέπιγραφος πεσίσκος τοῦ Μουσείου.

α. Ἀριστερὸ ἀντρικὸ χέρι ὑπερμεγέθους ἀγάλματος. Διακρίνονται οἱ φλεβώσεις καὶ ἡ πλαστικότητα τῶν δακτύλων. β. Τὸ ἴδιο χέρι μὲ τὴν ἐνόφθαλμη φιάλη ποὺ κρατοῦσε.

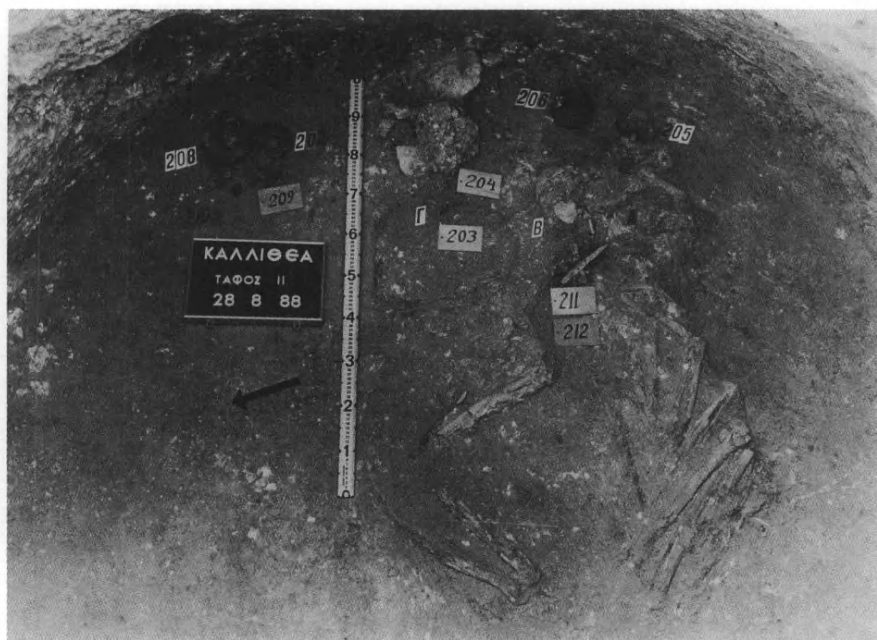

α. Τμήμα άκροκεράμων. β. "Αποψη τμήματος προπύλου του ύστερορωμαϊκού οίκοδομή-
ματος.

α. Τὸ μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο «Λαγανιδιάς» ἀπὸ Δ. β. Τάφος Ι.

α. Τάφος II. β. Τάφος III.

Τάφος IV.

α

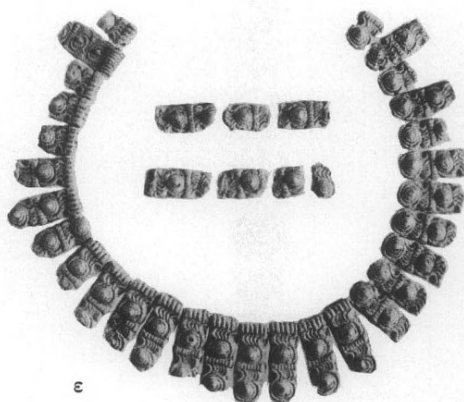
β

γ

δ

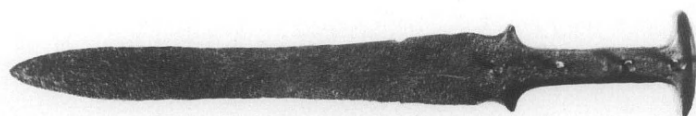

ε

α. Ψευδόστομος αμφορίσκος. β. Χάλκινο ξυράφι. γ. Πυξίδα. δ. Άωτο άγγείο. ε. Περι-
δέραιο.

α. Τὸ μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο στὴ ΒΔ πλαγιά τοῦ λόφου Κούκουρα ἀπὸ Β. β. Κλάους,
Τάφος Α.

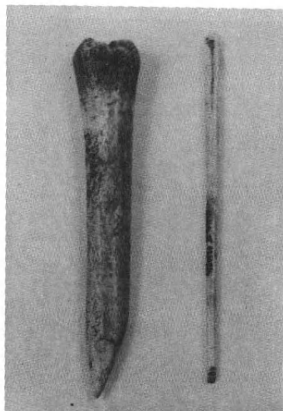
α-β. Ψευδόστομοι ἀμφορίσκοι ἀπὸ τὸν τάφο Α. γ. Ἐγχειρίδιο σχήματος Τ.

α. Τμήμα πλακόστρωσης του προστώου της Κρήνης. β. Ἐσωτερικὸ τῆς σήραγγος τῆς Κρήνης.

α. Ἐνεπίγραφο βᾶθρο ἀναθήματος στὸν Ἀχελῷο. β. Εἰδώλια καὶ ἀστράγαλοι ἀπὸ τὸν ἀποθέτη τοῦ ἱεροῦ.

α. Θραύσματα ειδωλίων και ἀνακεκλιμένη μορφή ἀπὸ τὸν ἀποθέτη. β. Περιχεῖλωμα
χάλκινου λέβητα. γ. Κεραμεικὴ terra sigillata ἀπὸ τὴν οἰκίαν τοῦ θεάτρου. δ. Ὁστέινα
ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν οἰκίαν τοῦ θεάτρου.

Θέατρο, δυτικό ανάλημμα. ᾽Αποψη τῆς ὁδοῦ καὶ τῆς οἰκίας ἀπὸ Ν.

α. "Αποψη τῆς οἰκίας ἀπὸ Β. Κάτω δεξιὰ στὸ δάπεδο τοῦ κλιβάνου. β. "Αποψη ἀπὸ Β νεώτερου κτίσματος παρὰ τὸ δυτ. ἀνάλημμα τοῦ θεάτρου.

Ἀποψη τοῦ κλιμακοστασίου τῆς δυτικῆς παρόδου.

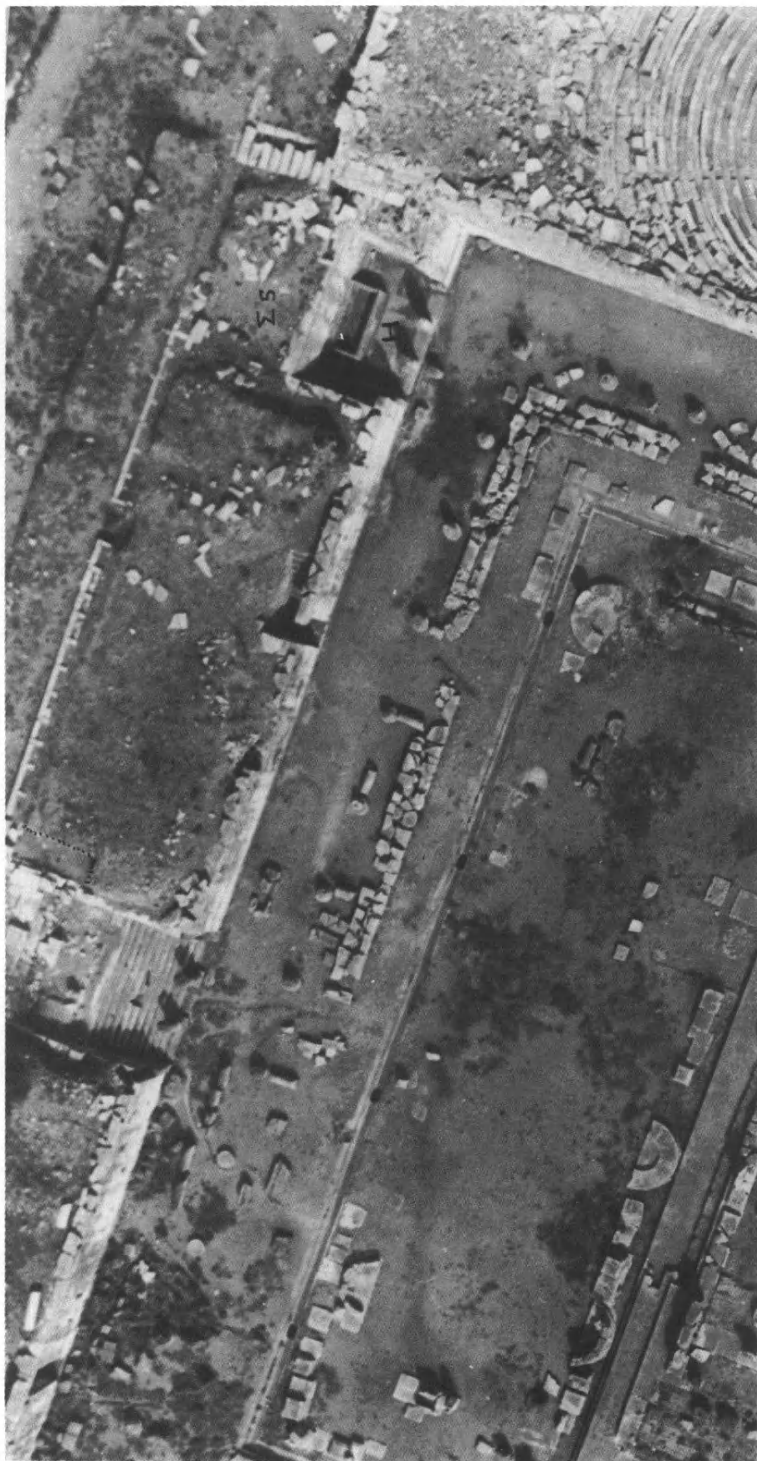

α-β. Ἀπόψεις τοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ ἀκτέριστου τάφου.

α. Ἀποψη τοῦ ἀναλήμματος τῆς δυτικῆς παρόδου μὲ τὰ νεώτερα προκτίσματα. β.
Ἡγεμόνας καλυπτῆρας λακωνικοῦ τύπου.

Ἀεροφωτογραφία τῆς Β πλευρᾶς τοῦ Ἀσκληπιείου. Διακρίνεται τὸ κλιμακοστάσιο καὶ ἡ ἀνατολική αἶθουσα τοῦ Σεβαστείου.

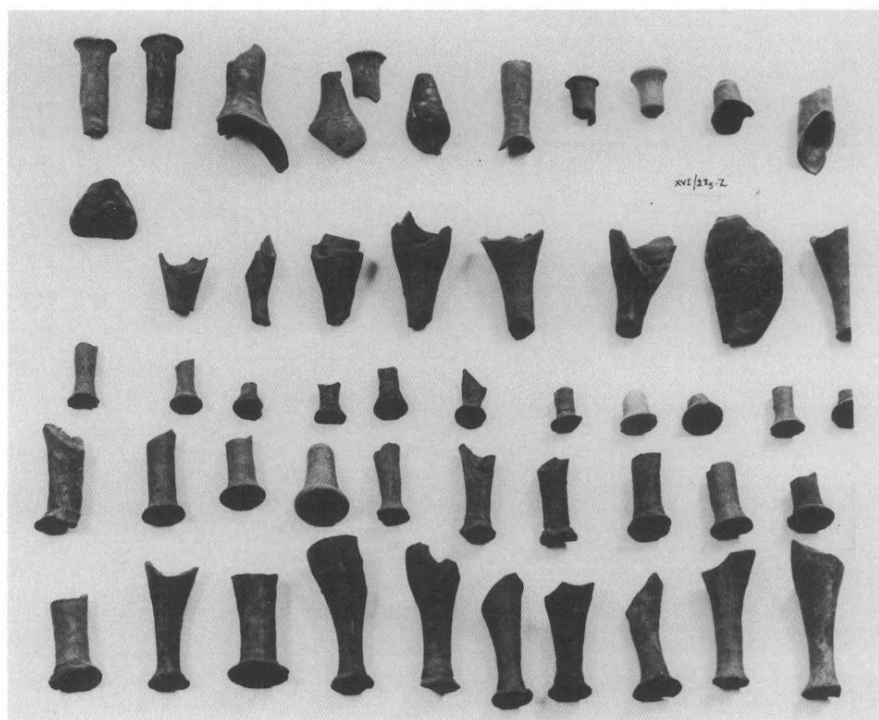

α. Ἀποψη τοῦ χώρου Σ5 μετὰ τὰ διάσπαρτα μέλη ἀπὸ Α. β. Imago Clipeata.

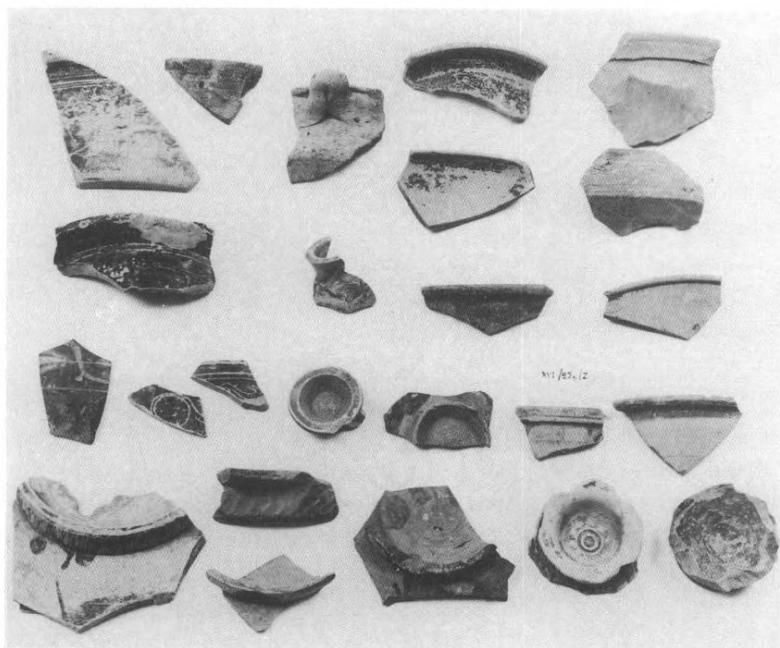
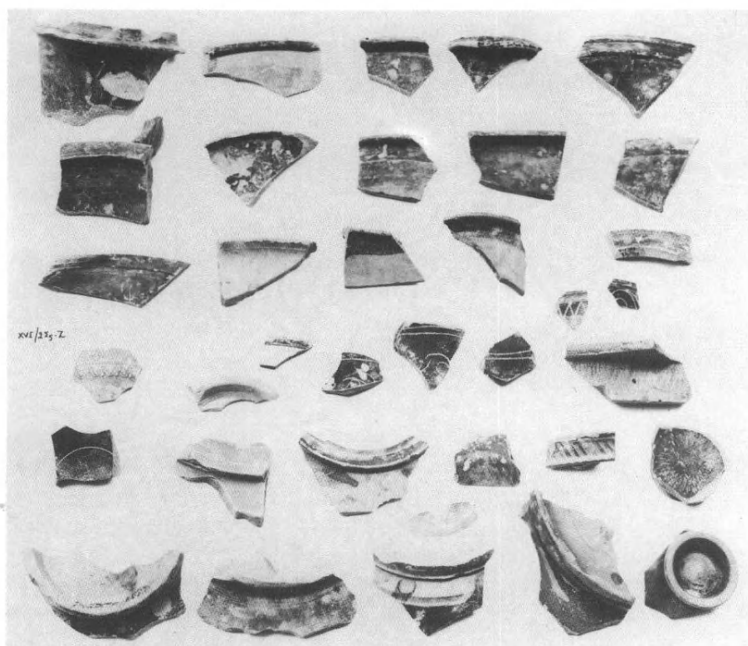

α. Σ5. Τομή Ζ με την κλίμακα άνόδου στὸ Ὁδεῖο. β. Λεπτομέρεια τοῦ κλιμακοστασίου τοῦ Ὁδείου μετὸ προστώο.

α. Θραύσματα μυροδοχείων από την τομή Ζ. β. Θραύσματα πυραύλων.

α-β. Όστρακα από την τομή Ζ.

α

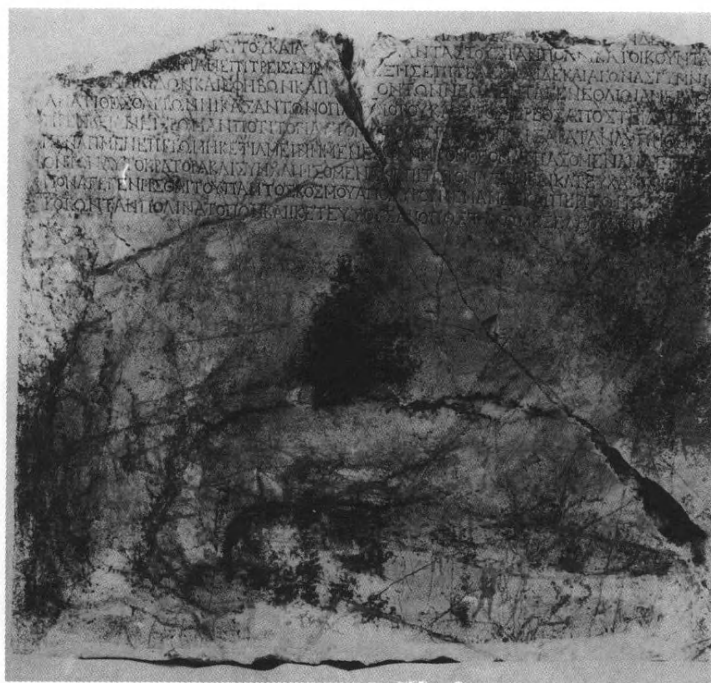
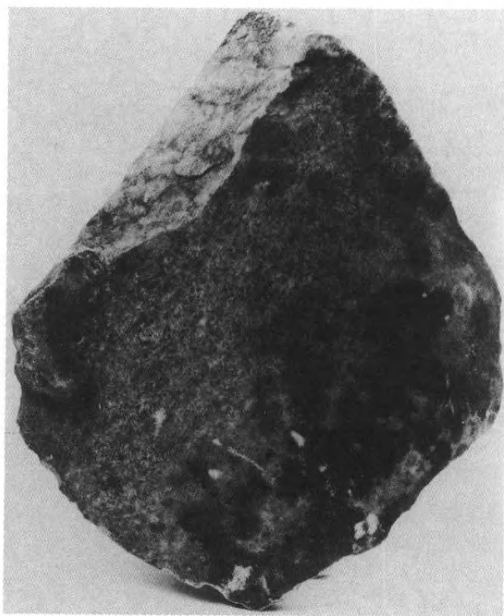

β

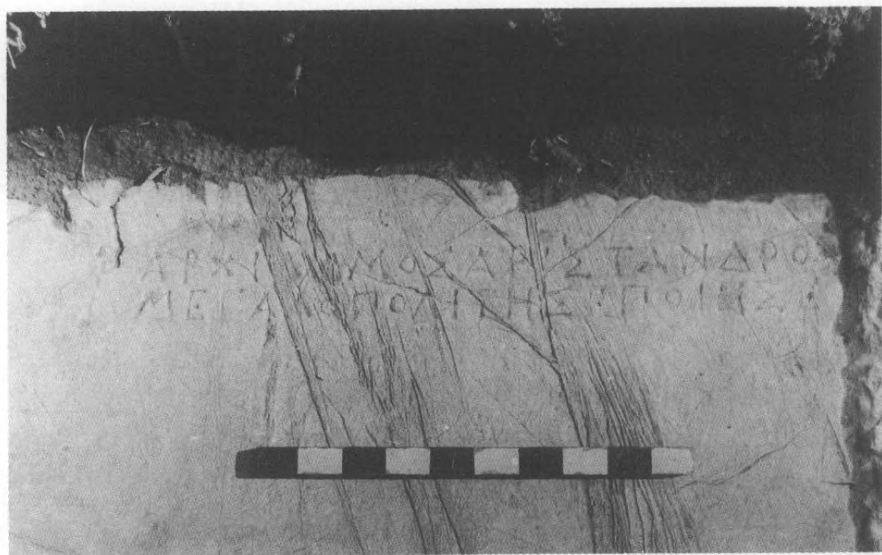

γ

α-β. Λαβές ἀμφορέων με σφραγίσματα. γ. Θραύσματα λακωνικῶν καλυπτήρων με σφραγίσματα.

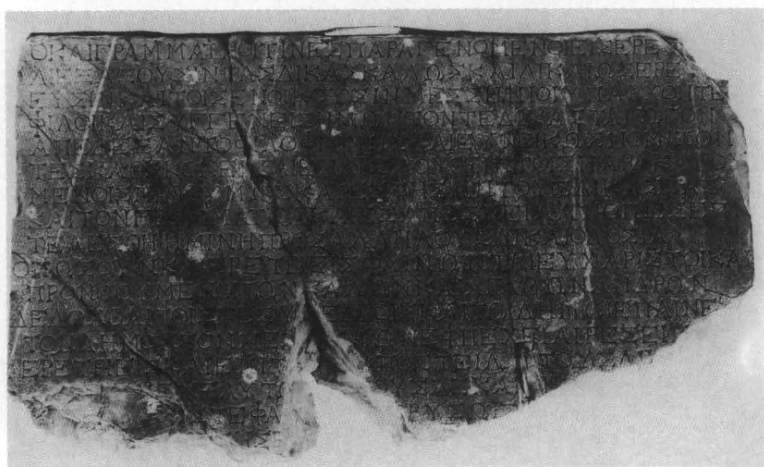
α. Δεξιά παρειά κολοσσιαίου γυναικείου αγάλματος. β. Ἐνεπίγραφη στήλη (ψήφισμα)
τῶν χρόνων τοῦ αὐτοκράτορα Τιβερίου.

α. Ἐνέπιγραφο βάθρο ἀναθήματος τοῦ ἀγωνοθέτη Σαιθίδα. β. Ἐπιγραφή στὸν στυλο-
βάτη τῆς στοᾶς.

α. Μερική άποψη του κυκλικού φούρνου του λουτροῦ. β. Άποψη τῆς πλακόστρωτης αἴθουσας του λουτροῦ ἀπὸ ΒΔ.

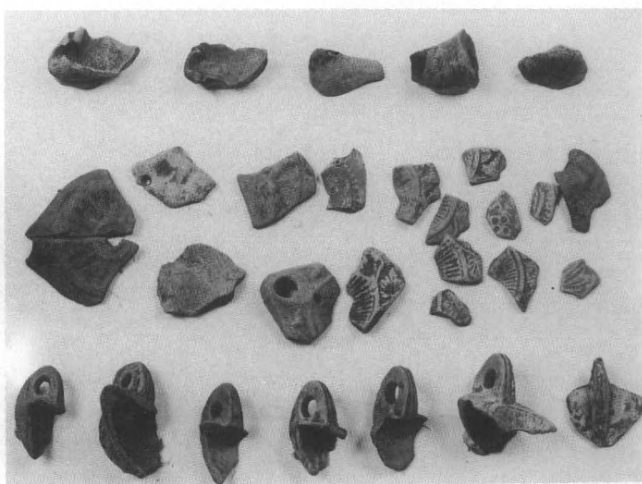

α. Ἐνέπιγραφη στήλη-κατάλογος ἀξιωματούχων τῆς Ἀθηνᾶς Κυπαρισσίας. β. Ψήφισμα Ἐρετριέων ὑπὲρ Μεσσηνίων δικαστῶν.

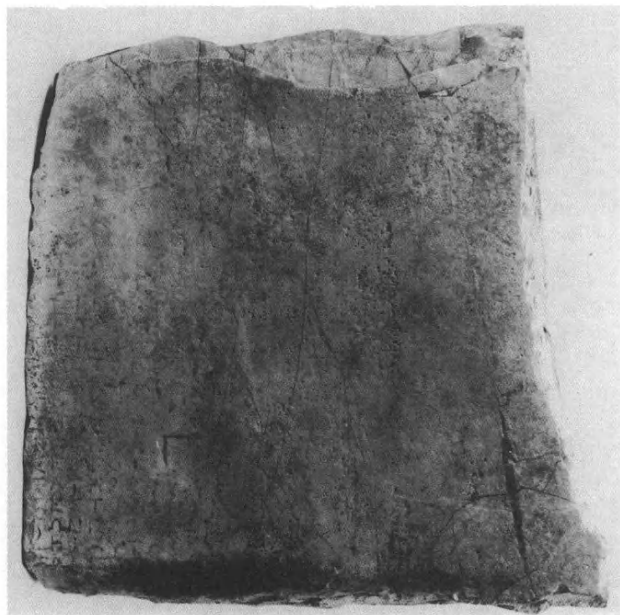

Ἀεροφωτογραφία δυτικῆς πλευρᾶς Σταδίου (Μ. Σταμπολόγλου).

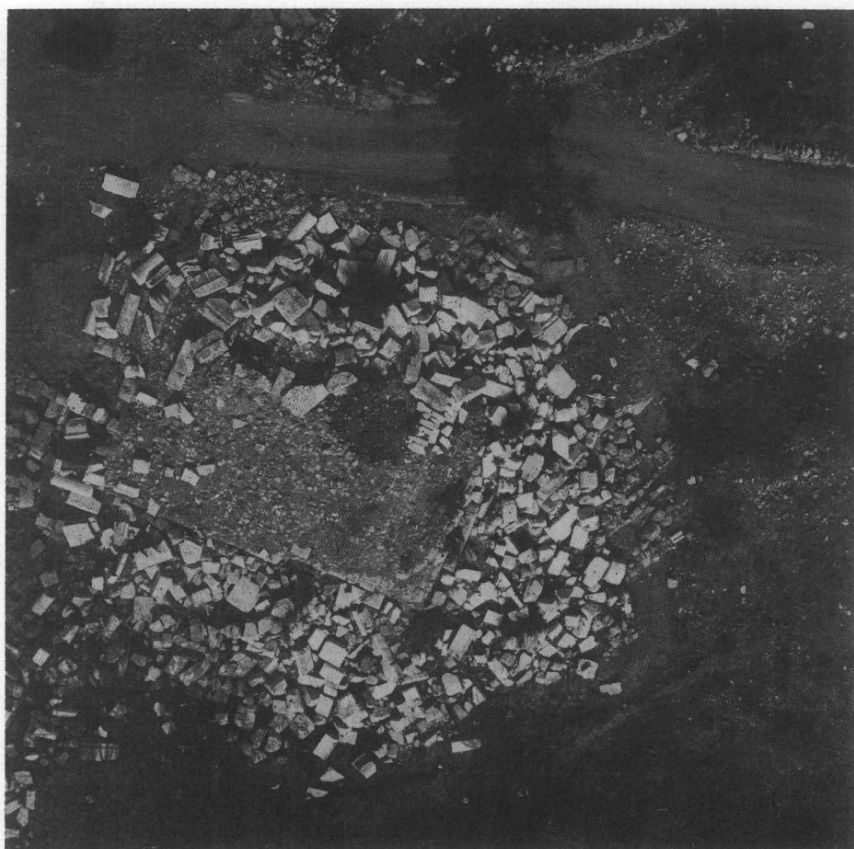

α. Τμήμα τοῦ νότιου τείχους καὶ ταυτόχρονα ἀναλήματος τοῦ Σταδίου. β-γ. Λύχνος καὶ θραύσματα λύχνων ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ στίβου τοῦ Σταδίου.

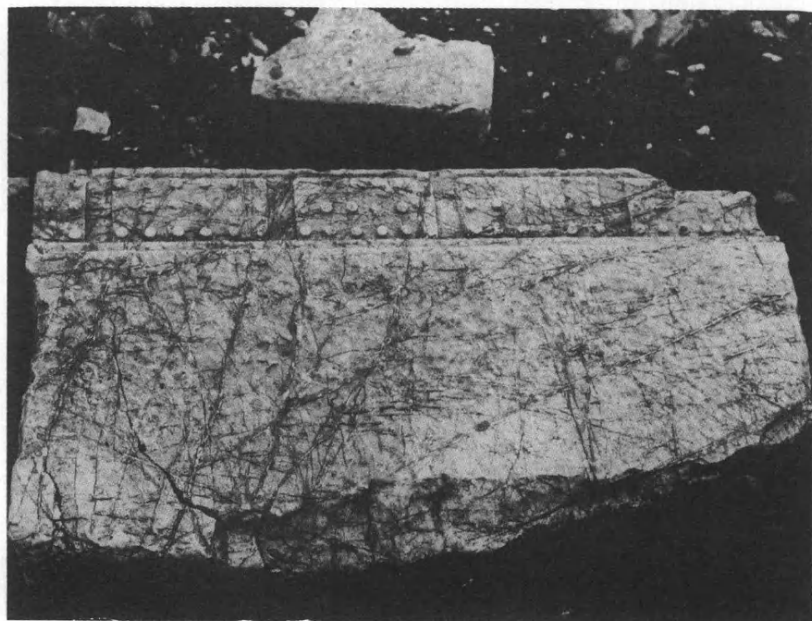

α. Ἐνεπίγραφο βάθρο ἀναθήματος ἀπὸ τὸ Στάδιο. β. Τμῆμα ἐνεπίγραφης στήλης.

Ἀεροφωτογραφία τοῦ ἐρειπιῶνος τοῦ Ἡρώου (Μ. Σταμπουλόγλου).

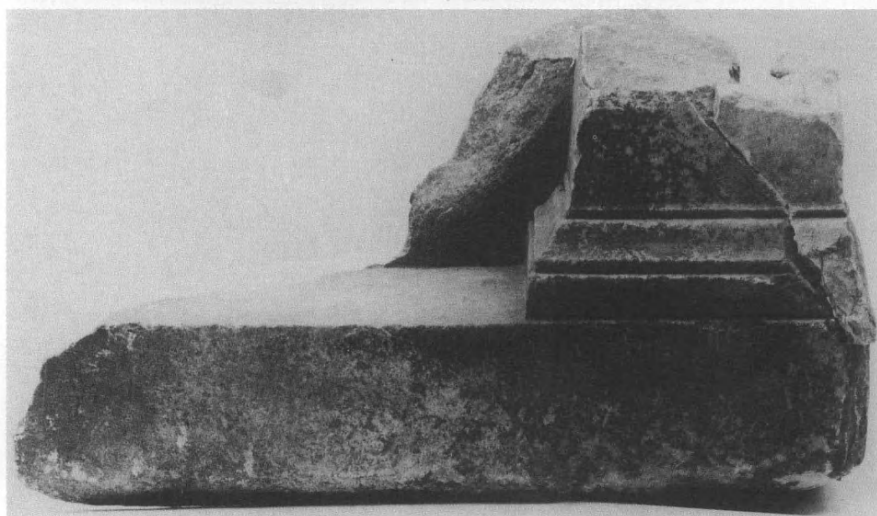
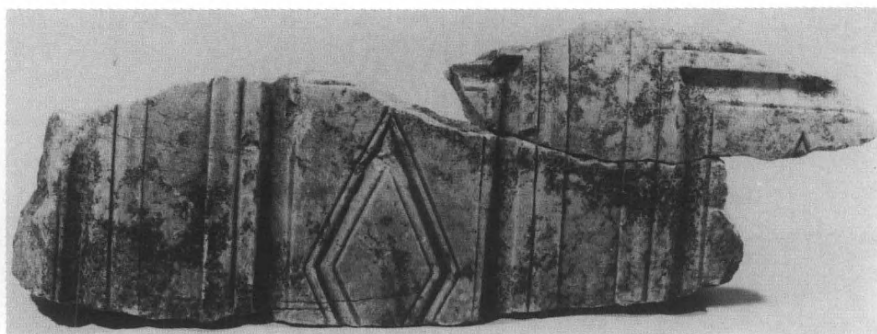
α. Ἀποψη τοῦ ἐρειπιῶνος τοῦ Ἡρώου ἀπὸ Ν. β. Γεῖσο δωρικὸ ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ Ἡρώου.

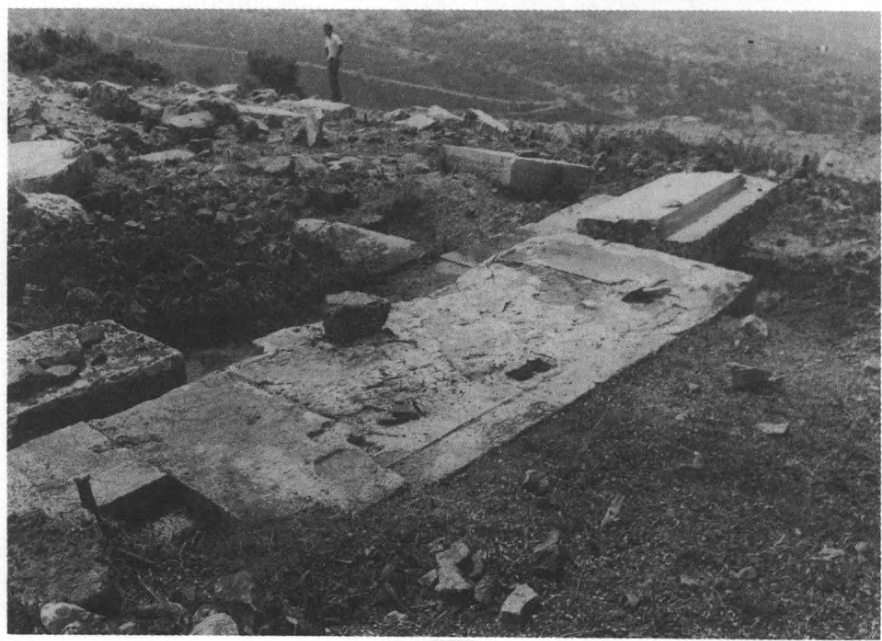
α. Θραύσματα από πήλινες σίμες. β. Ἀσβεστολιθικὸ κεφάλι γενειοφόρου. γ. Ἐνεπί-
γραφη παρόπλινθος ἀπὸ τὸ Ἡρώο.

α-β. Θραύσματα από την ξαπλωμένη μορφή.

α-β. Θραύσματα από τή διακόσμηση τοῦ ἀνακλίντρου. γ. Θραῦσμα ἐπιστυλίου με ἐπι-
γραφή.

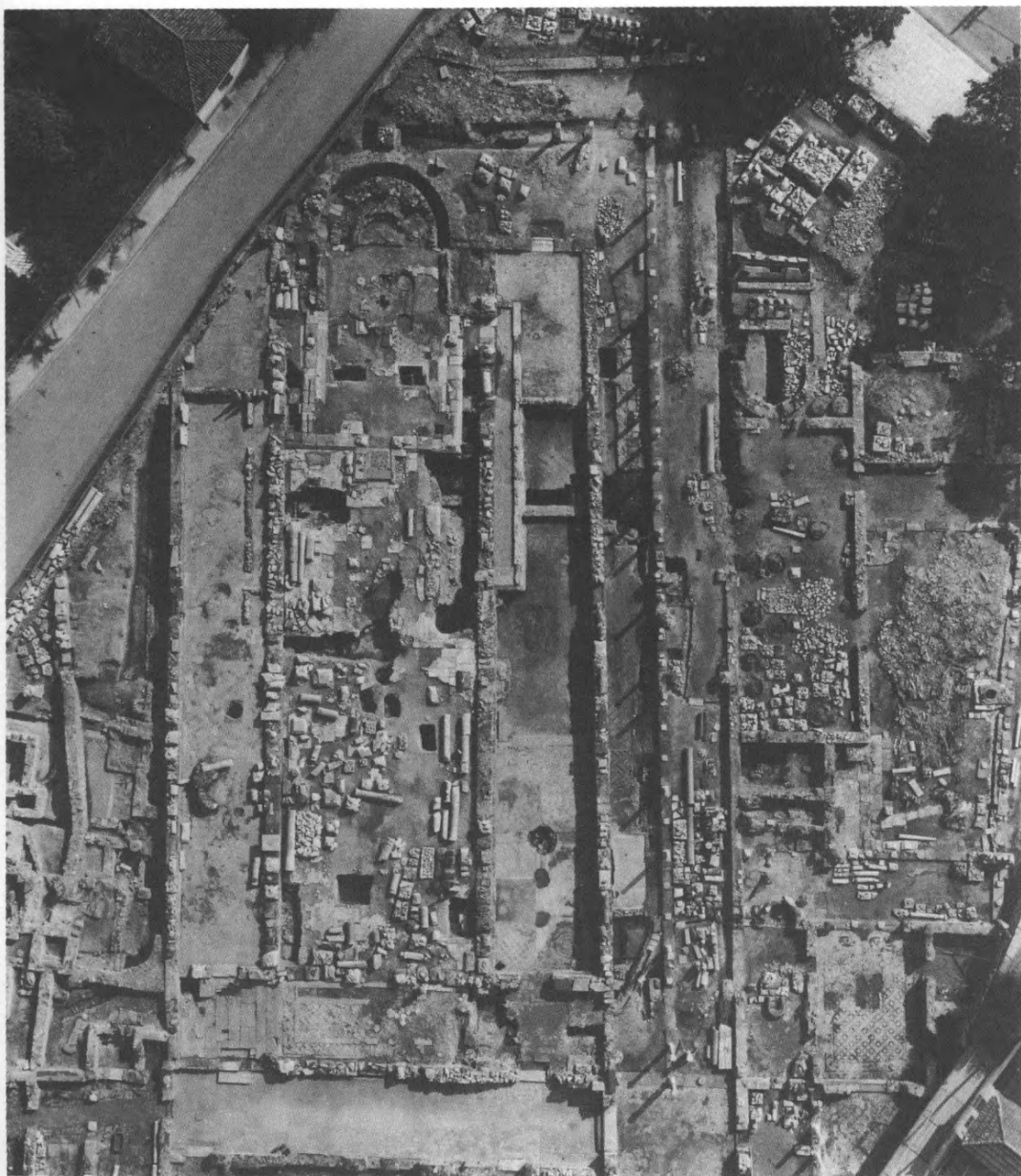

α. Ἀποψη τῶν ἐρείπειων τοῦ ναοῦ τῆς Λιμνάτιδος ἀπὸ ΒΑ. β. Τὸ κατώφλι τοῦ ναοῦ τῆς Λιμνάτιδος μεταξύ προνάου καὶ σηκοῦ.

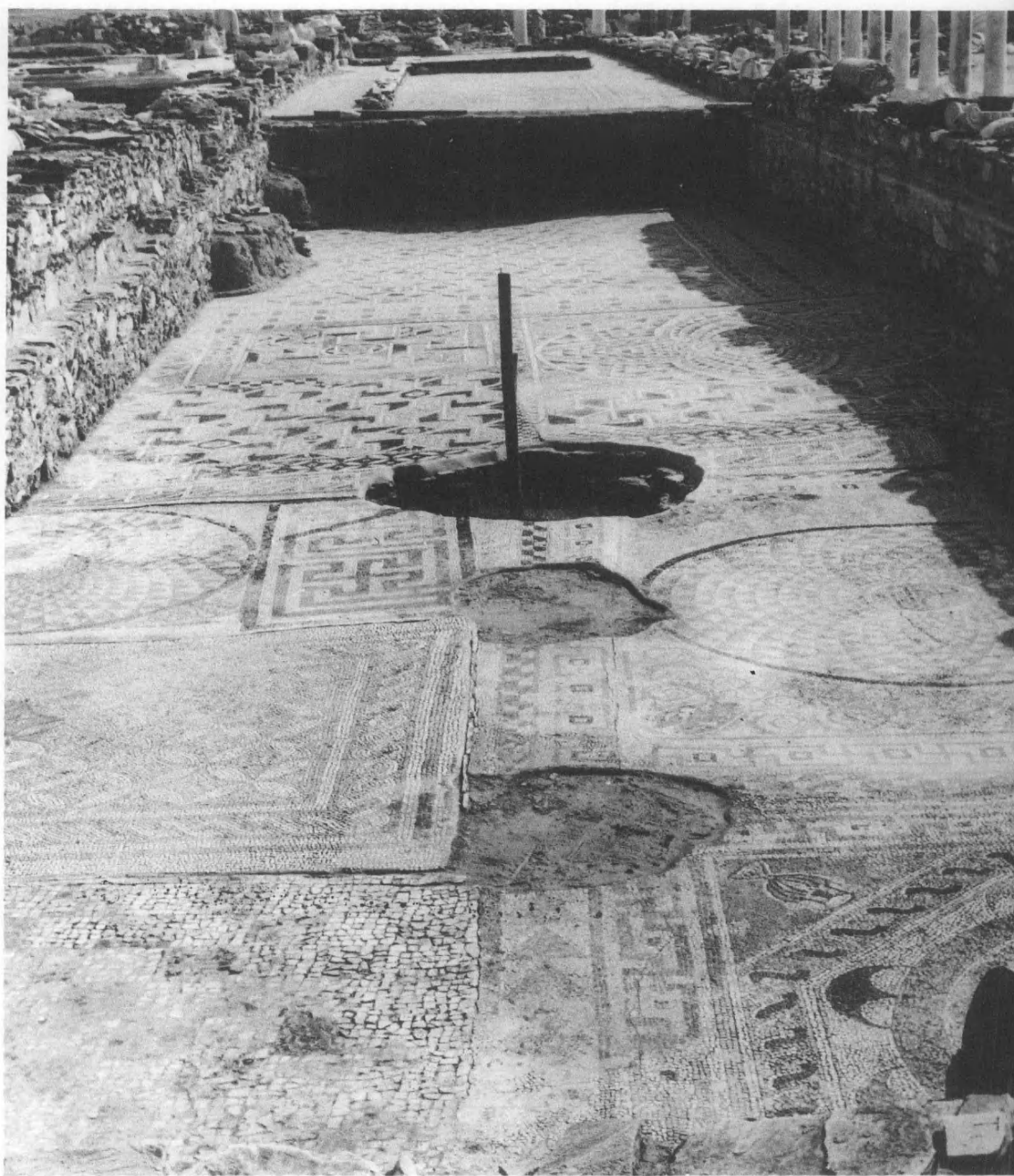

α. Ἡ δυτικὴ στοὰ ἀπὸ Ν. β. Τὸ νότιο πλακόστρωτο τῆς Κρήνης πρὶν τὴν ἀποκατάσταση.

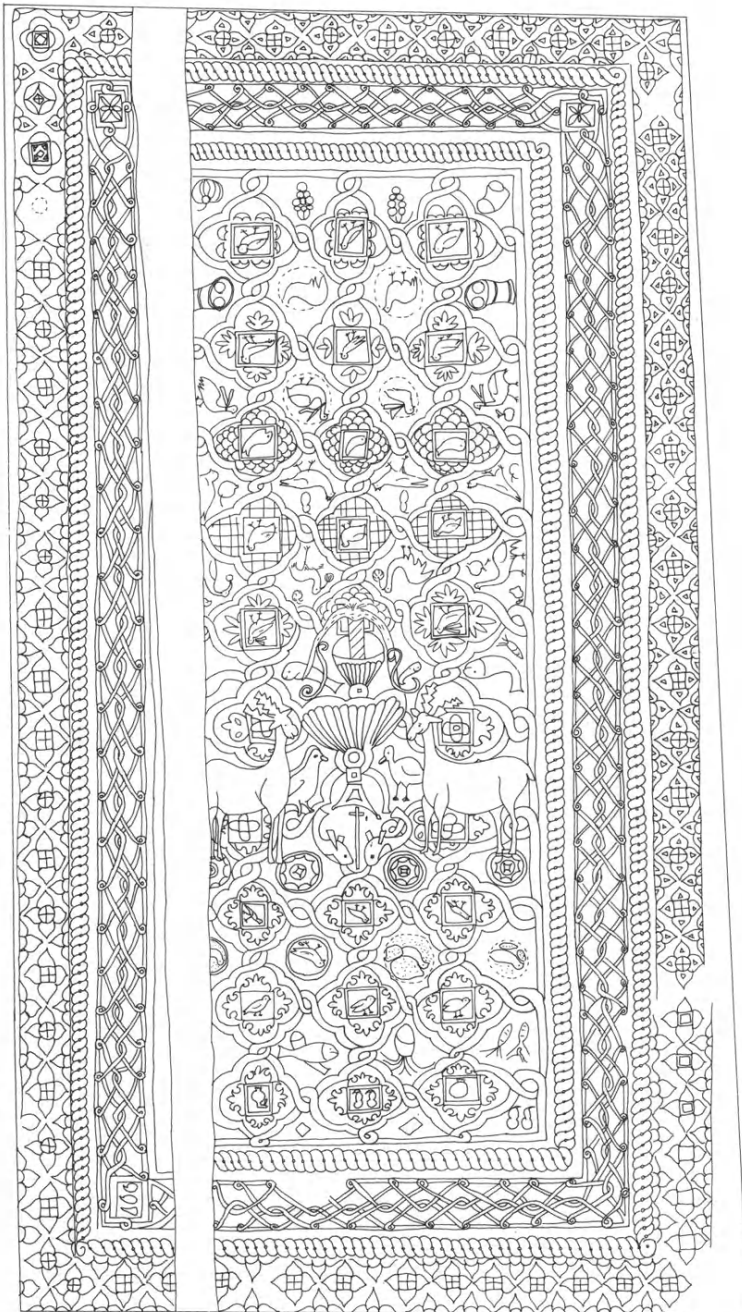

Τὸ συγκρότημα τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου, ἀεροφωτογραφία.

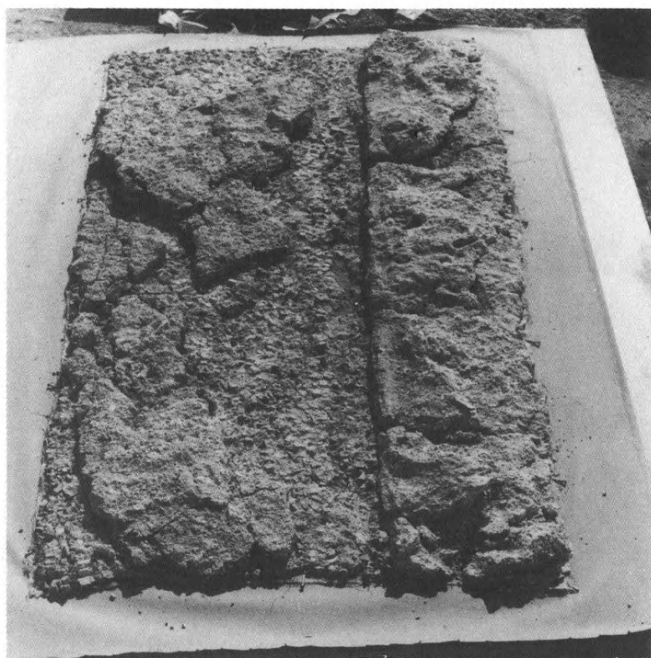
Τὰ ἐπάλληλα πατώματα τῶν βασιλικῶν στὸν χώρο τοῦ νότιου κλίτους.

Τὸ διάχωρο Β τῆς τρίτης βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου.

α. Πήλινο κάλυμμα μεγάλου πίθου. β. Προετοιμασία τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ διαχώρου Β' για τὴν ἀποκόλληση.

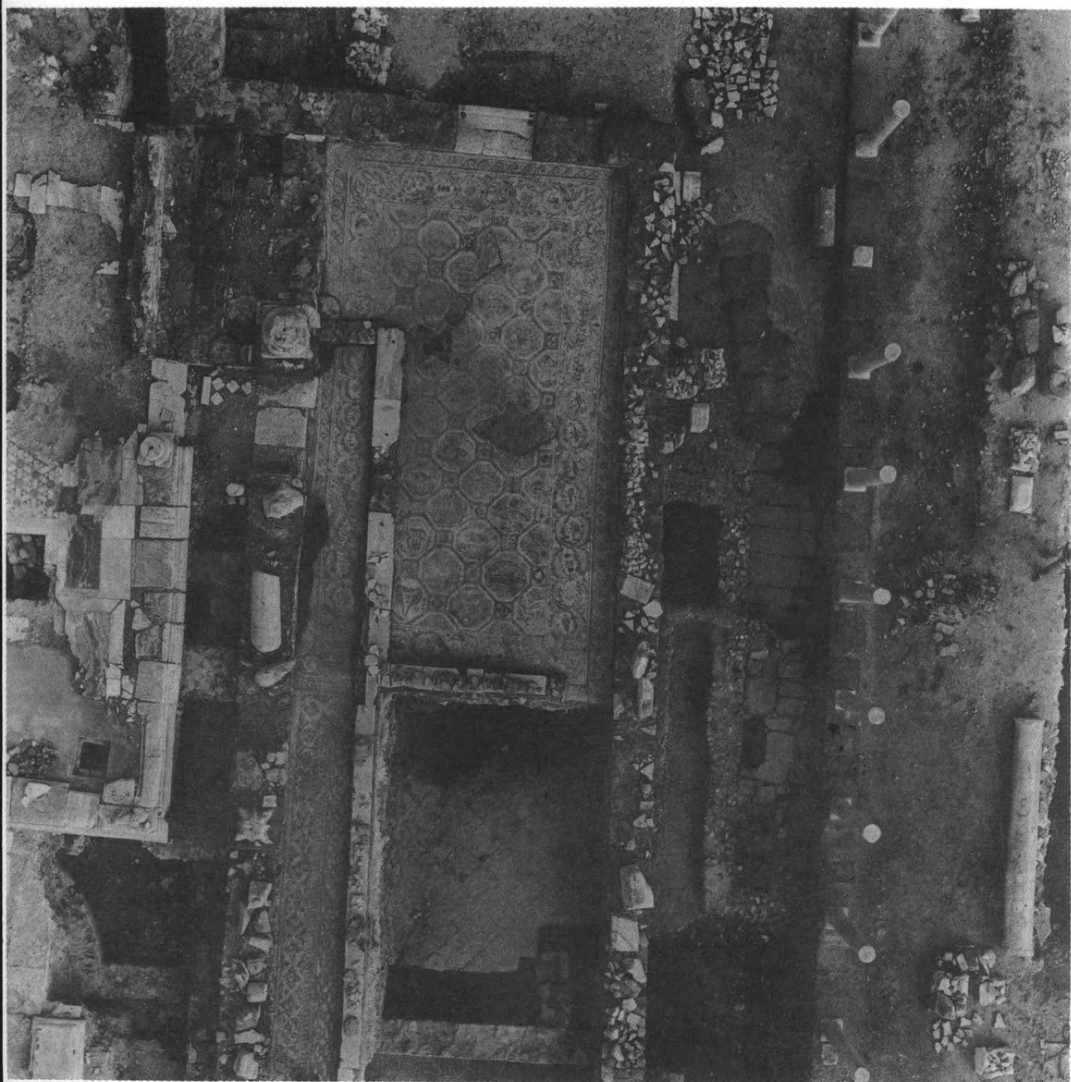

α. Διαχωριστική γραμμή μετά τὸ πέρας τῶν ἐργασιῶν τῆς ἡμέρας στὸ ὑπόστρωμα τοῦ ἀποκολληθέντος ψηφιδωτοῦ. β. Τὸ ἀποκαλυφθὲν πάτωμα Δε μὲ πῆλινες πλάκες τῆς δεύτερης βασιλικῆς.

Τὸ ψηφιδωτὸ πάτωμα Δδ καὶ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς πρώτης βασιλικῆς.

Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς πρώτης βασιλικῆς καὶ τὸ πάτωμα Δε τῆς δεύτερης μετὰ τὴν ἀποκόλληση τοῦ ψηφιδωτοῦ Δα τοῦ διαχώρου Β'.

α. Τὸ ψηφιδωτὸ Δδ, ὁ ἀνατολικὸς καὶ νότιος τοῖχος τῆς πρώτης βασιλικῆς καὶ ὁ νότιος τοῖχος τῆς τελευταίας βασιλικῆς πού κτίστηκε πάνω τους. β. Λεπτομέρεια τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς πρώτης βασιλικῆς.

α. Ταφή ανατολικά τοῦ καθολικοῦ. β. Ἀγγεῖα σὲ ταφή βόρεια τοῦ ναοῦ.

α. Σπάραγμα τοιχογραφίας τοῦ Β παρεκκλησίου. β. Πλάκα μαρμαροθετήματος.
γ. Ἐνεπίγραφος πλίνθος.

Μαρμαροθέτημα στον νάρθηκα από Α.

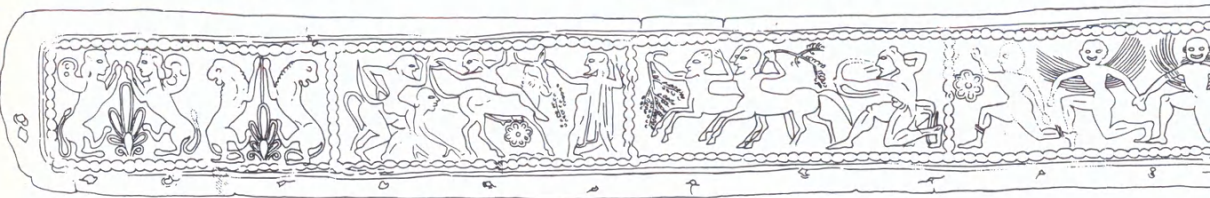

α. Λεπτομέρεια από πλάκα του μαρμαροθετήματος. β. Πλίνθος με ήμιφακοειδείς
λαξεύσεις.

Ἡ ἀρχαῖκή ταφή μετὰ τὸν καθαρισμό.

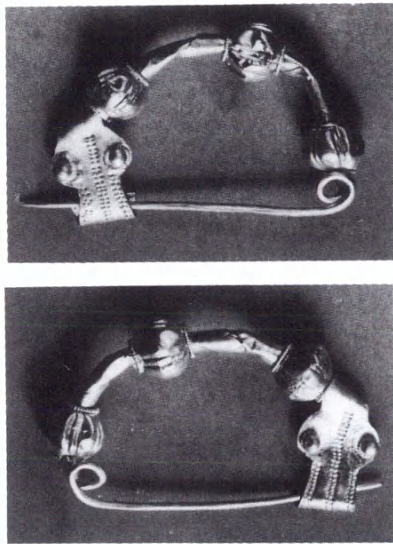

Σχέδιο τῶν ἀνάγλυφων παραστάσεων τοῦ χρυσοῦ διαδήματος τῆς κεφαλῆς.

α

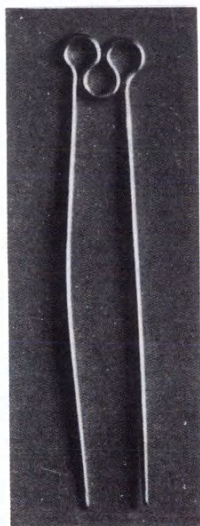
β

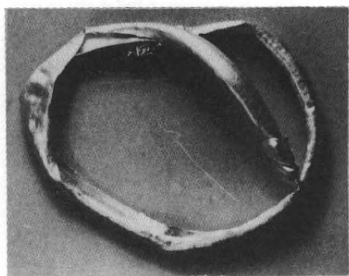
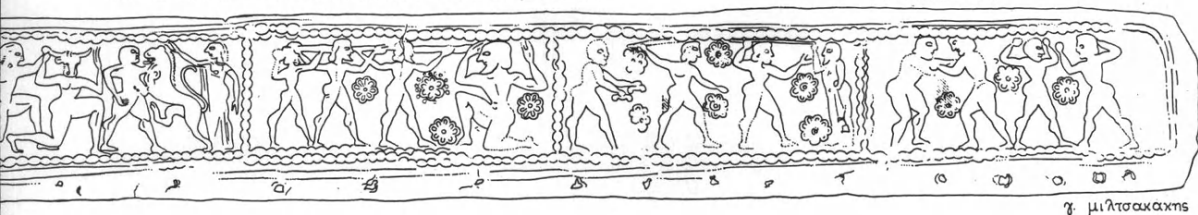
γ

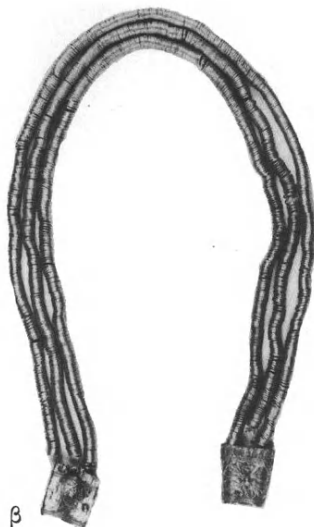
δ

α. Χρυσά ἐνώτια. β. Χρυσές πόρπες. γ. Οἱ χρυσές περόνες μετὰ τὴ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση. δ. Χρυσὴ διφυῆς περόνη.

α

β

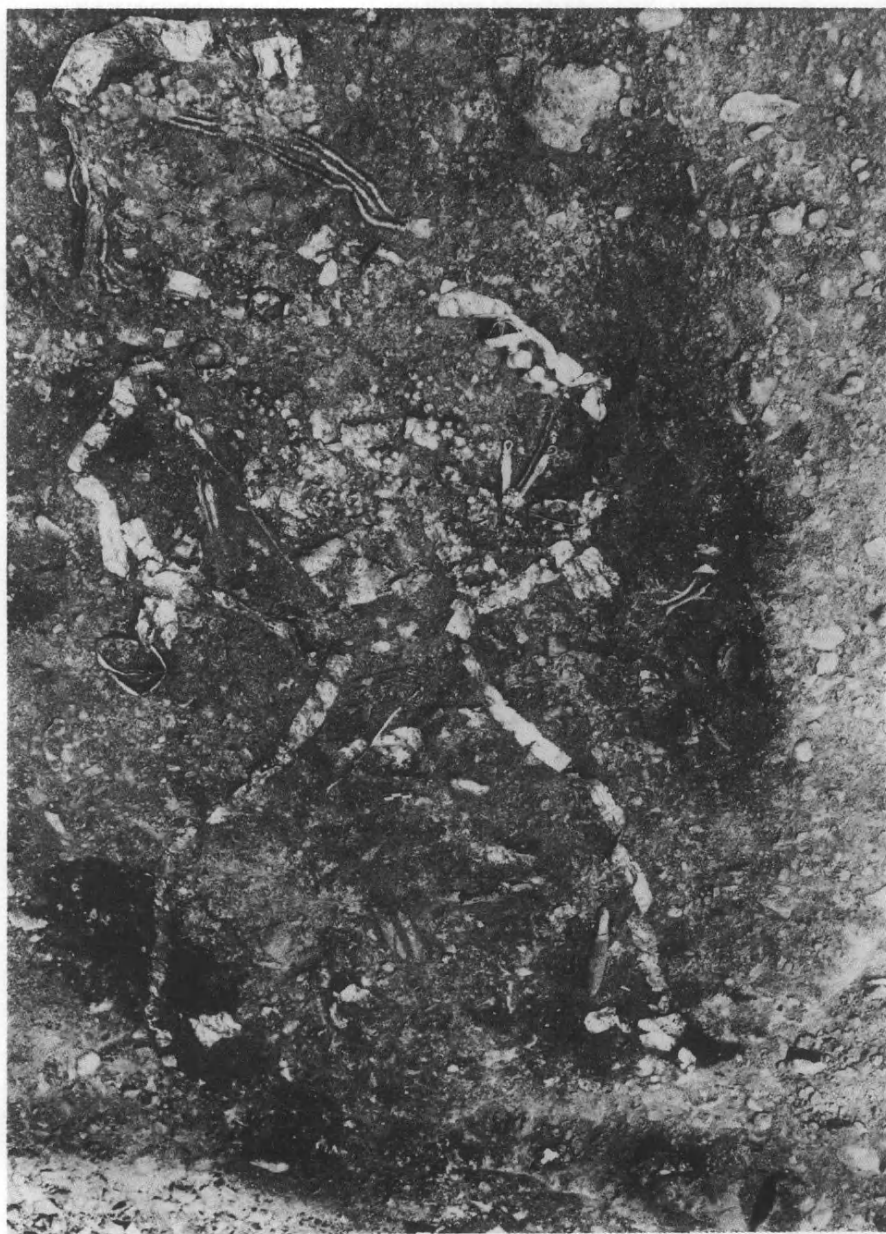

γ

δ

α. Χρυσό βραχιόλι. β. Χρυσές σύριγγες κεφαλῆς. γ. Ἡ σιδερένια ἄμαξα μετὰ τὴν ἀποκατάσταση. δ. Χρυσὸ περιδέραιο.

Ἀρχαϊκὴ ταφή, τὸ ἐπάνω τμήμα.

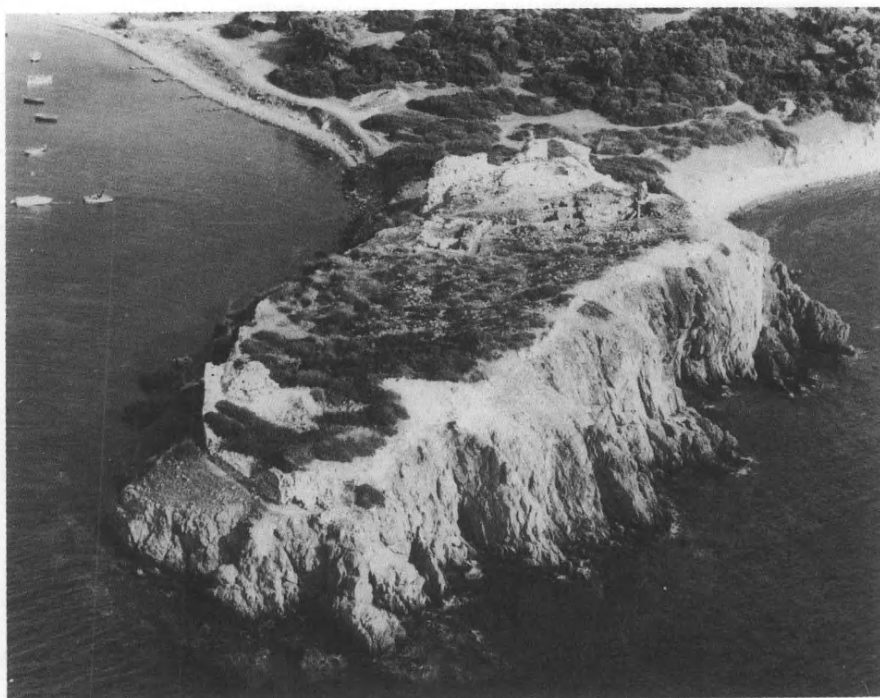
Ἀρχαϊκὴ ταφὴ, τὸ κεφάλι καὶ τὸ στῆθος.

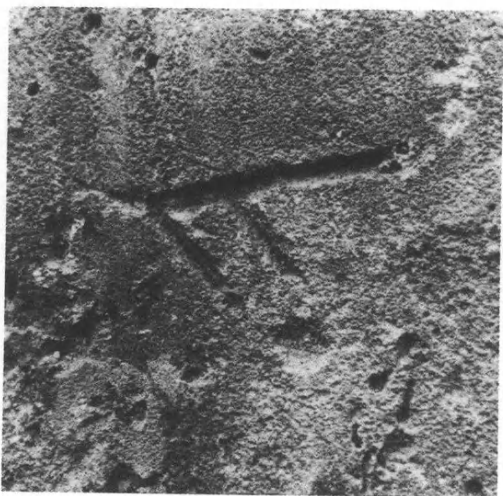
Ἀρχαϊκὴ ταφὴ, τὸ κάτω τμήμα (δυτικόν).

Λεπτομέρεια τοῦ πίν. 76.

α. Ἀεροφωτογραφία τοῦ Ἀκρωτηρίου 1 (Ληγίθου) ἀπὸ ΒΔ. β. Τάφος 61/62. Ὁ ἡμικυκλικὸς ὀχυρωματικὸς πύργος, ἄποψη ἀπὸ ΒΑ.

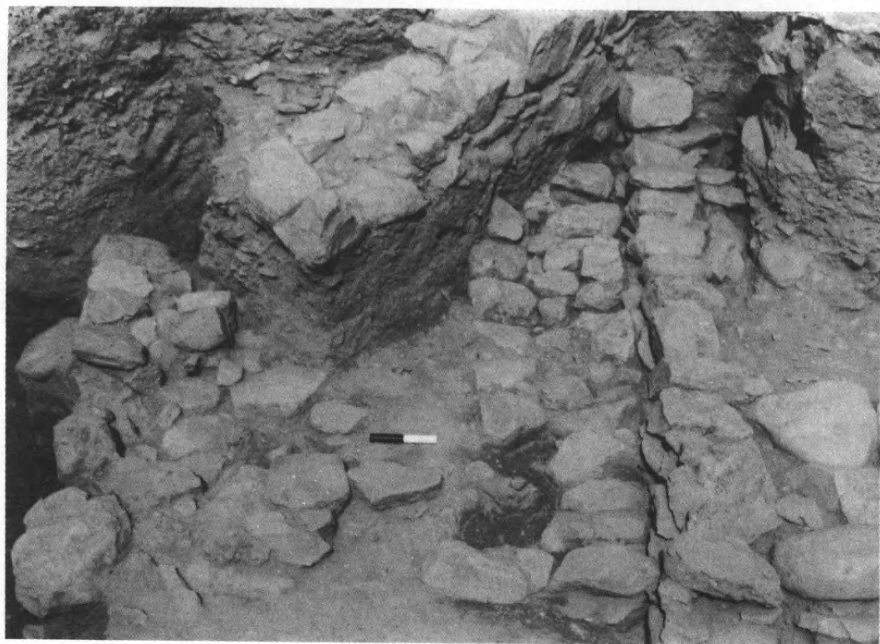

α. Τάφος 61/62. Τοίχοι τῆς κλασικῆς περιόδου μέσα στὸν ἡμικυκλικὸ ὀχυρωματικὸ πύργο. ᾠΑποψη ἀπὸ ΝΑ. β. Τάφος 61-62. Τοῖχος Α, λεπτομέρεια δόμου ἀρχαῖοῦ κτιρίου σὲ δεύτερη χρῆση. γ. Σφραγιδόλιθος (ἐντύπωμα) τῆς Τάφρου 63.

Α. Τάφος 63, από Α. β. Ἡ δεξαμενή τῆς Τάφρου 63. Φαίνεται ἐπίχρσιμα κονιάματος πού καλύπτει τὴν ἐσωτ. παρειὰ τοῦ τοίχου τῆς.

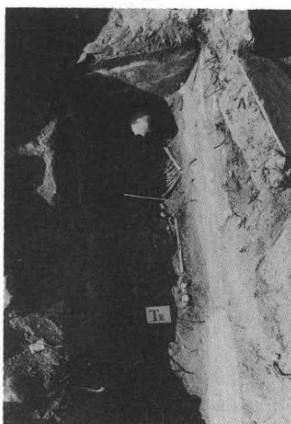

α. Τάφος 63, από Ν. β. Τάφος 68 από Ν. Οί τοῖχοι 5, 6, 10, 9 καὶ ὁ τοῖχος 6 τῆς
τάφου 67.

α. Τάφος 72, από ΒΑ. β. Τάφος 72, ο κτιστός τάφος με τὸ προϊστορικὸ δάπεδο ἀπὸ
 πηλὸ μετὴν ὁπὴ γιὰ τὴν ὑποδοχὴ ξύλινου κίονα (Ν γωνία).

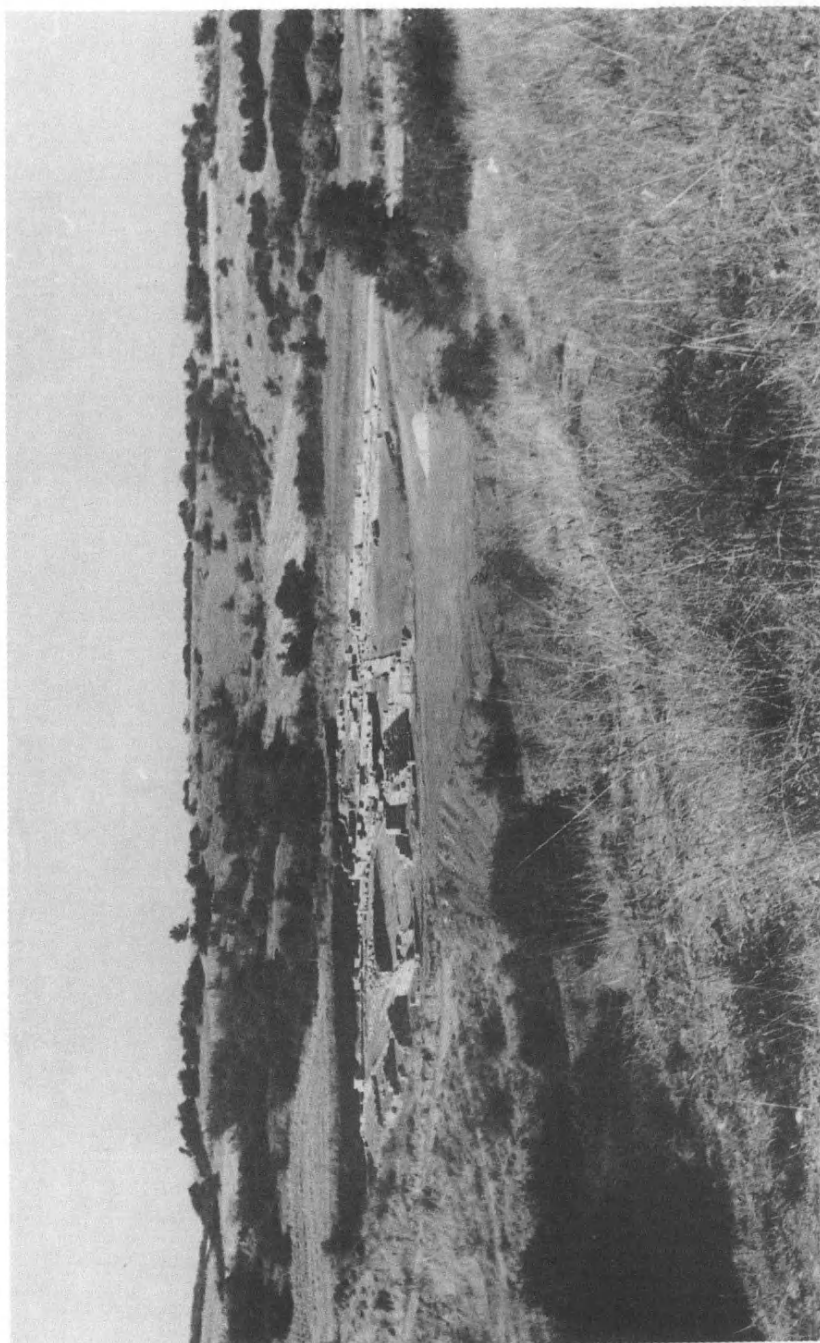
α. Οί τάφοι στη ΝΔ γωνία τοῦ νάρθηκα τῆς βασιλικῆς. β-γ. Οί τάφοι ΤΕ καὶ ΤΙΒ.

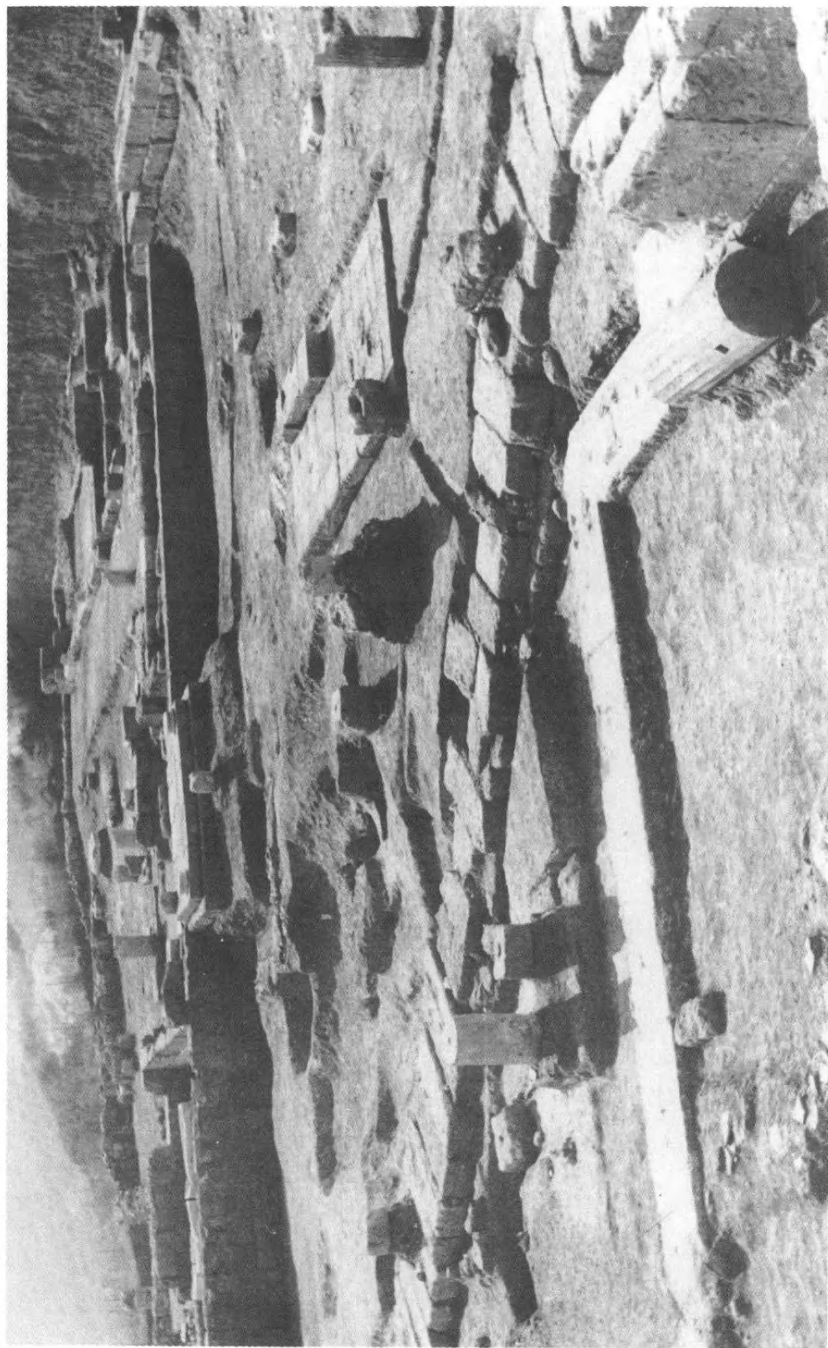
α. Ό τάφος T10. β. Βόρειο κλίτος, οί τάφοι T9-T11.

α-δ. Ἐπιλογή ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ ἀγγεῖα τῆς ἀνασκαφῆς.

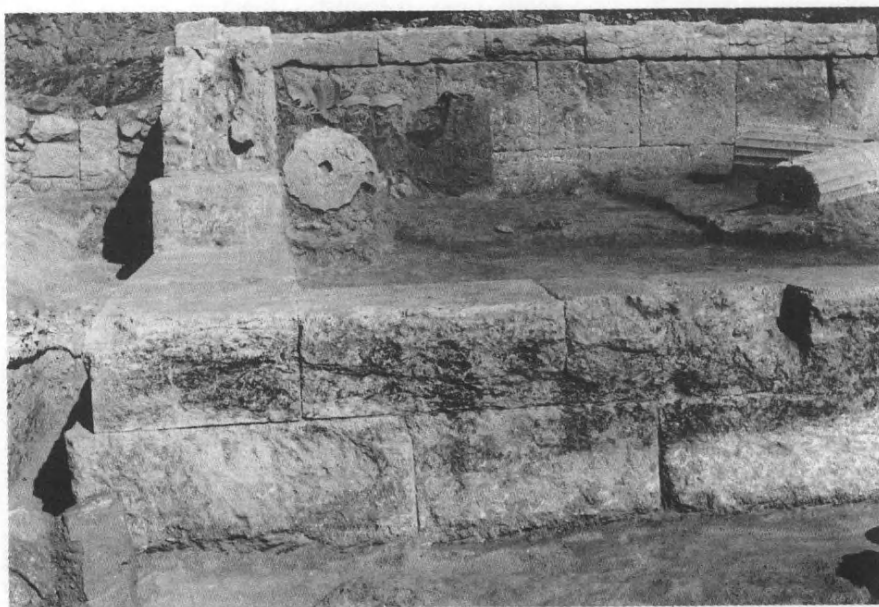

Γενική άποψη του Γυμνασίου από ΝΑ.

Γενική άποψη τοῦ χώρου με τὸν βωμό.

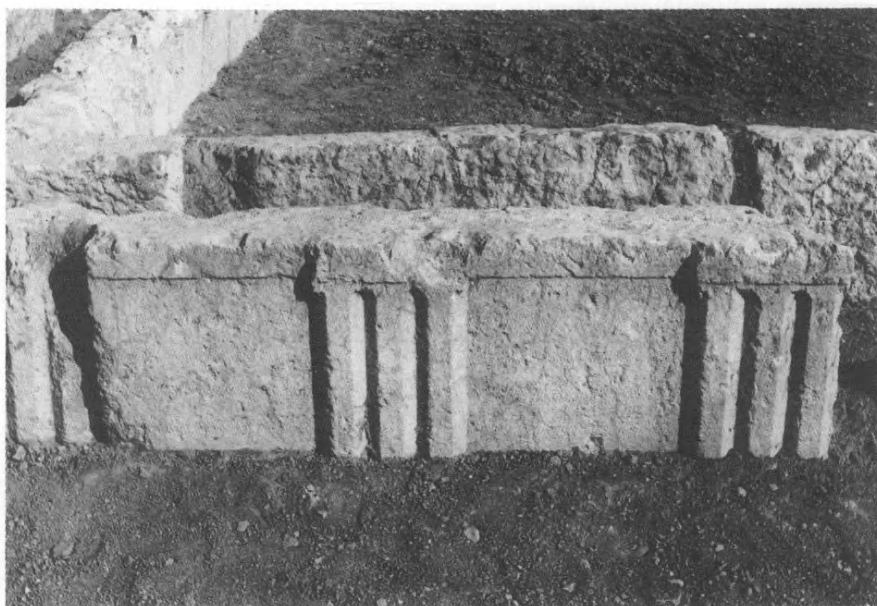

α. Γενική άποψη του Ξυστού από Δ. β. Τοιχοποιία Ξυστού.

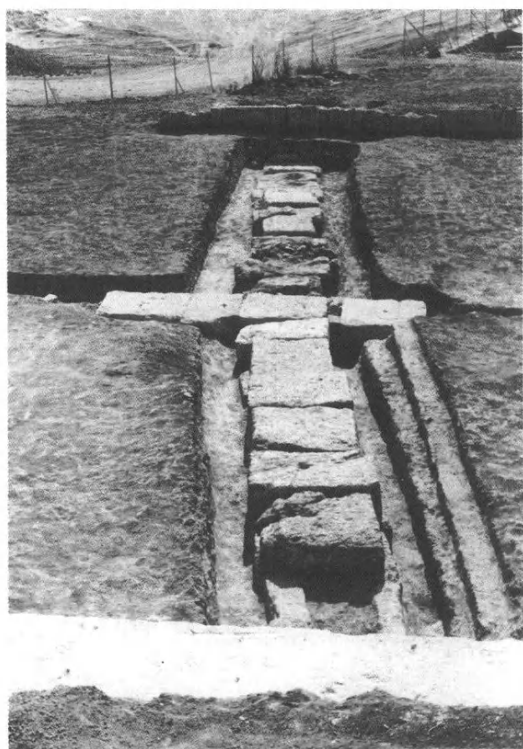

α. Νότιος τοῖχος Εὐστοῦ, στυλοβάτης, ὑποθεμελίωσή του. β. Σπόνδυλοι κιόνων, κιονόκρανο δωρικοῦ ρυθμοῦ.

α. Τρίγλυφα και μετόπες δωρικού θριγκοῦ. β. Στρώμα καταστροφῆς Ευστοῦ.

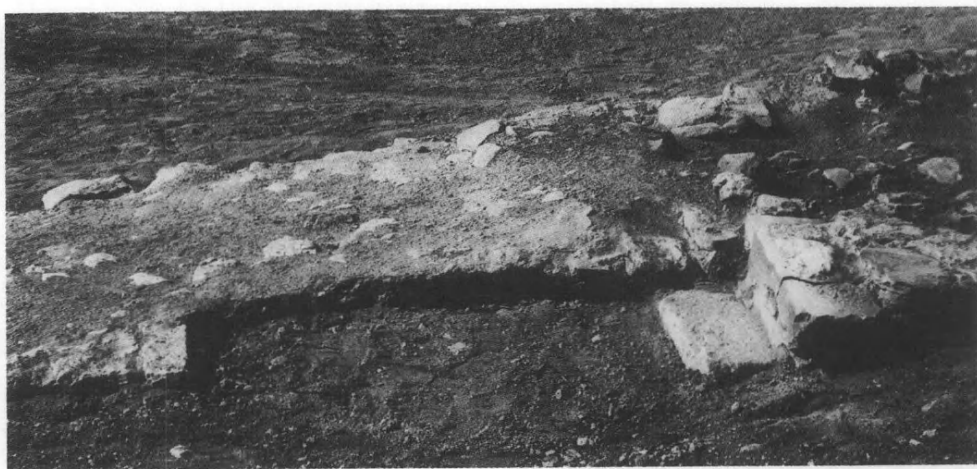
α. Κτιστός άγωγός Ξυστοῦ καὶ ὁ «δρόμος». β. Πλίνθοι καὶ μικρὲς κατασκευὲς καὶ ὀπὲς ἔνθεσης.

α. Έστίες κατά μήκος του Ξυστοῦ. β. Πινάκια στη δεύτερη ἀπὸ Δ έστία.

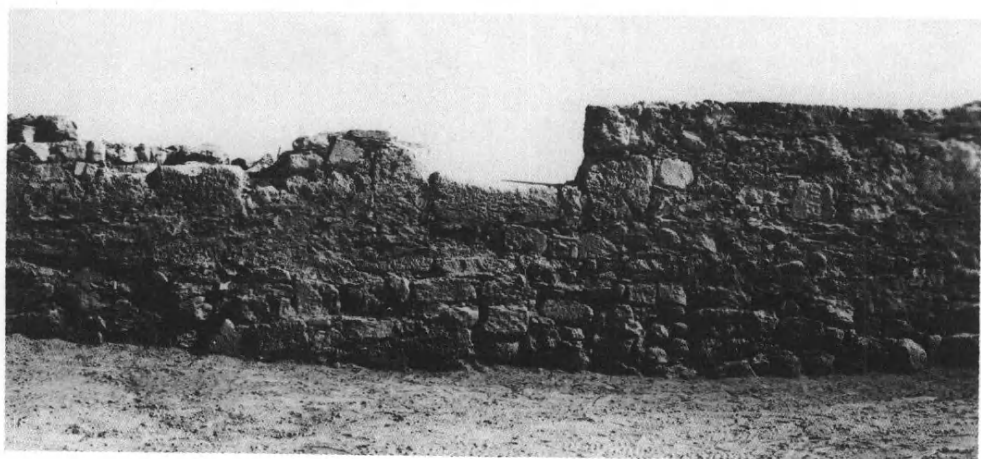

α. "Οστρακα ἀπὸ σκύφο με παράσταση δρομέα καὶ χορεύτριας ἀπὸ τὸν Ξυστό.
β. Ἄργυρὸ τετράδραχμο Θασίων.

α. Ἀποψη τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως μετὰ τὴν ἀποκάλυψη τμήματος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου. β. Δυτικὴ πλευρὰ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου, εἴσοδος τοῦ πύργου Α.

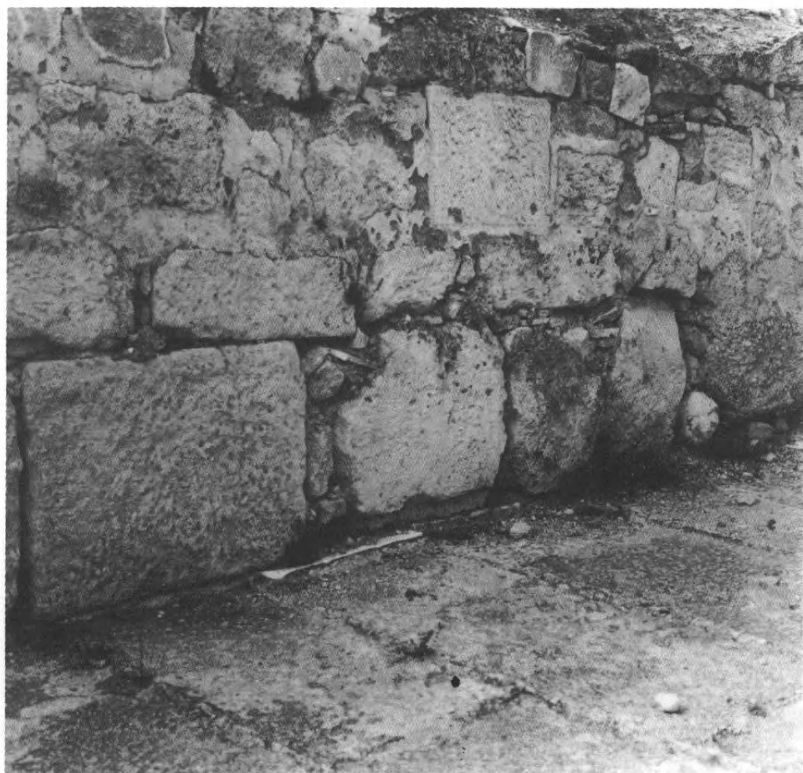

α. Τάφος μέσα στὸν πύργο Α, ἐπιγραφή (spolium). β. Δυτικὴ πλευρὰ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου, πυλίδα εἰσόδου.

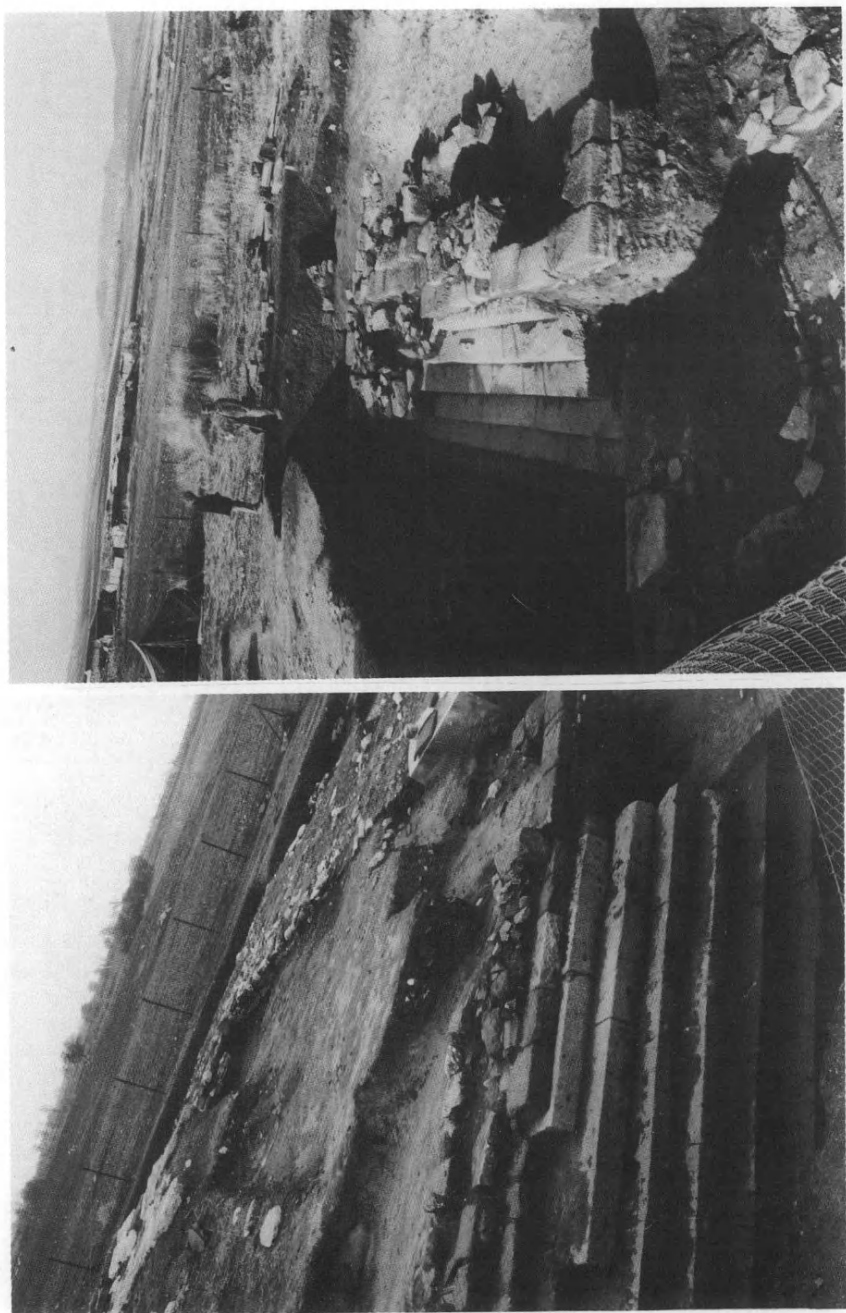

α. Μαρμάρινο ανδρικό κεφάλι, άρ. εύρ. 88-1δ. β. Μαρμάρινο γυναικεῖο κεφάλι, άρ. εύρ. 88-1ε. γ. Τμήμα κορμού μαρμάρινου άγαλματιδίου, άρ. εύρ. 88-1θ.

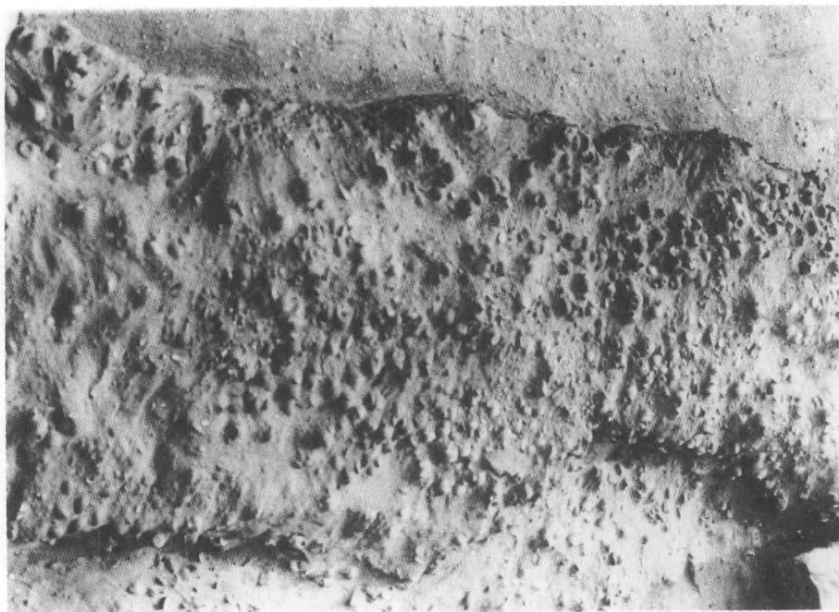
α. Θεμελίωση τείχους στὸν νάρθηκα τῆς βασιλικῆς. β. Τμῆμα μαρμάρινου ἀναγλύφου.

α-β. Τομέας II, ΒΔ γωνία περιβόλου: α. "Αποψη τοῦ νότιου ἄκρου τῆς κλίμακας καὶ τῶν τειχῶν ἀπὸ Δ. β. "Αποψη τῆς κλίμακας ἀπὸ Ν.

α-β. Τομέας II, ΒΔ γωνία περιβόλου: α. Σχέση κλίμακας με τὸ τεῖχος τῆς νεώτερης φάσης. β. Ἀποψη τῆς κλίμακας καὶ τοῦ τεύχους τῆς ἀρχαιότερης φάσης.

α-β. Τομέας II, ΒΔ γωνία περιβόλου: α. Λεπτομέρεια της κλίμακας και του άποθέτη
 από Δ. β. Λεπτομέρεια του άποθέτη με τις μικρογραφικές υδρίες.

α-β. Τομέας II, ΒΔ γωνία περιβόλου, έλληνιστικό νεκροταφεΐο: α. Τάφος T 22.
β. Τάφος T23.

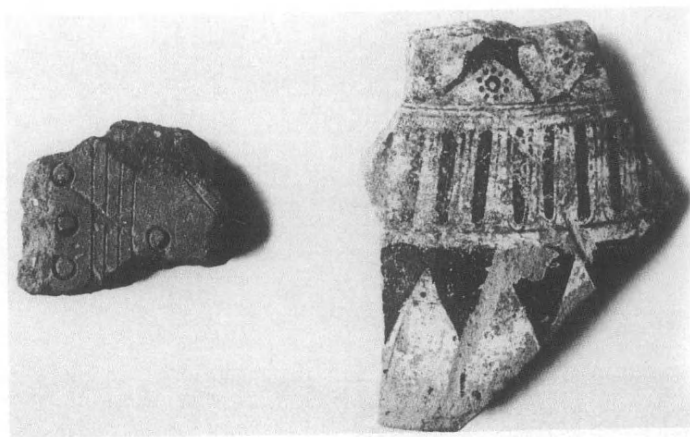

Τομέας II, ΒΔ γωνία περιβόλου, έλληγνιστικό νεκροταφεΐο, έσωτερικό τάφου T23.

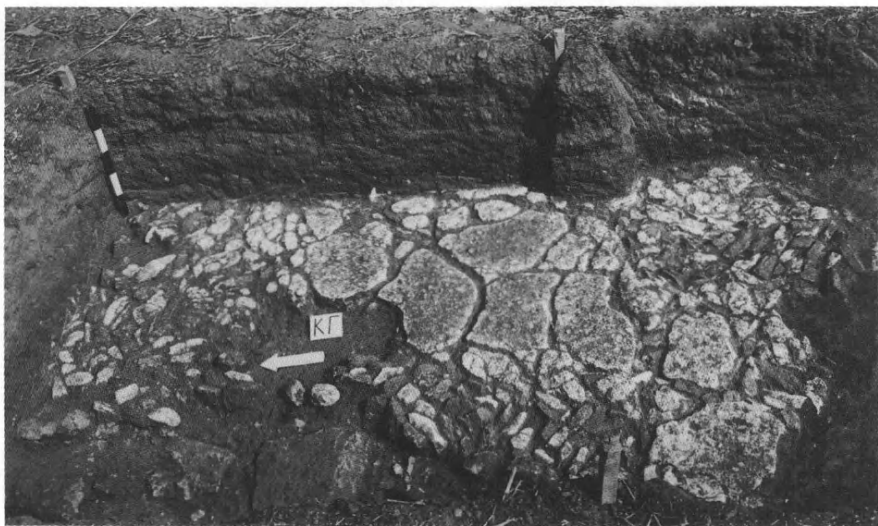

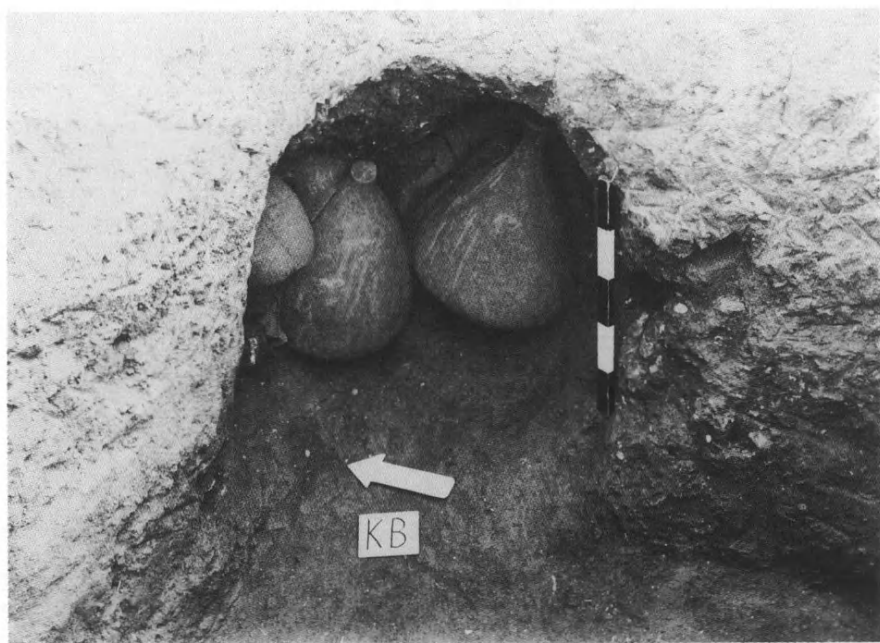
α-β. Τομέας II, ΒΔ γωνία περιβόλου, ἀγρός Παπαργύρη: α. Δοκιμαστική ἔρευνα.
β. Ἐπίκρανο παραστάδας, τυχαίο εὑρημα.

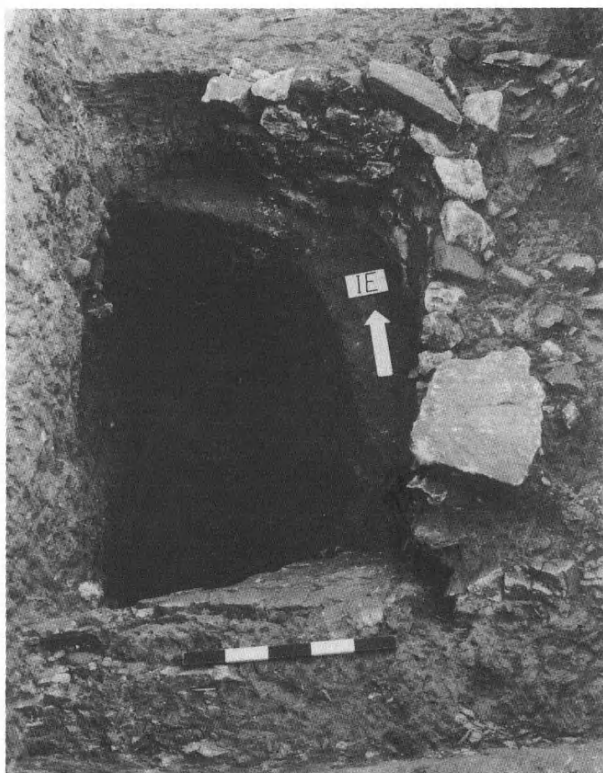
α-β. Τομέας II, δοκιμαστική έρευνα άγρών Άβράμογλου και Κιοσσέ: α. Τομή ΙΑ, τμήμα τοίχου. β. Όστρακα άγγείων 7ου-6ου π.Χ. αϊ.

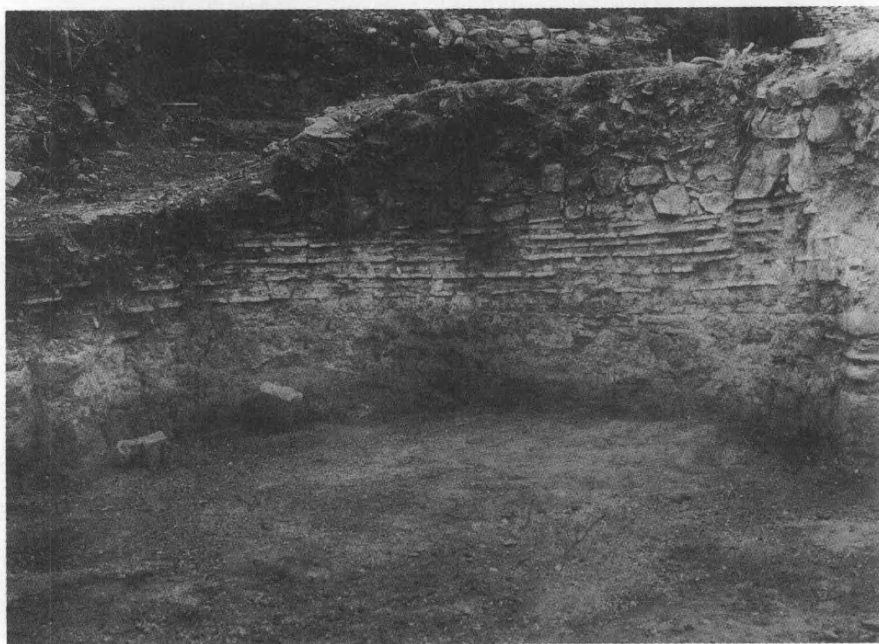
α-β. Τομέας ΙΙ, δοκιμαστική έρευνα άγρών 'Αβράμογλου και Κιοσσέ: α. 'Υπολείμματα τοίχου και πλακοστρώτου. β. Τμήμα λιθόστρωτου δαπέδου.

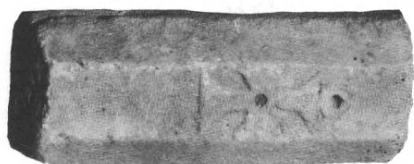
α-β. Τομέας II, δοκιμαστική έρευνα άγρών 'Αβράμογλου και Κιοσσέ: α. Κτιριακά
λείψανα. β. 'Αποθέτης άμφορέων.

α-β. Τομέας II, δοκιμαστική έρευνα άγρών 'Αβράμογλου και Κιοσσέ: α. Λάκκος-
άποθέτης άμφορέων λαξευμένος στον βράχο. β. Θραύσμα από τó κάτω τμήμα ύπο-
στάτου λουτηρίου.

α. Μερική άποψη του χώρου τής ανασκαφής από ΝΑ. β. Κόγχη τής προθέσεως.

α

β

γ

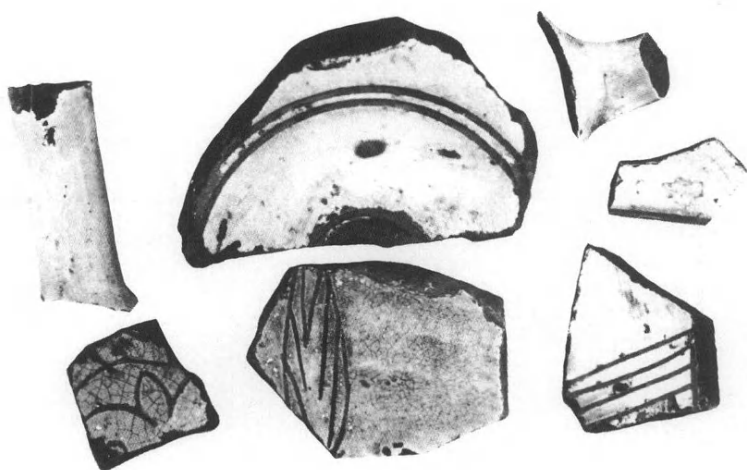
δ

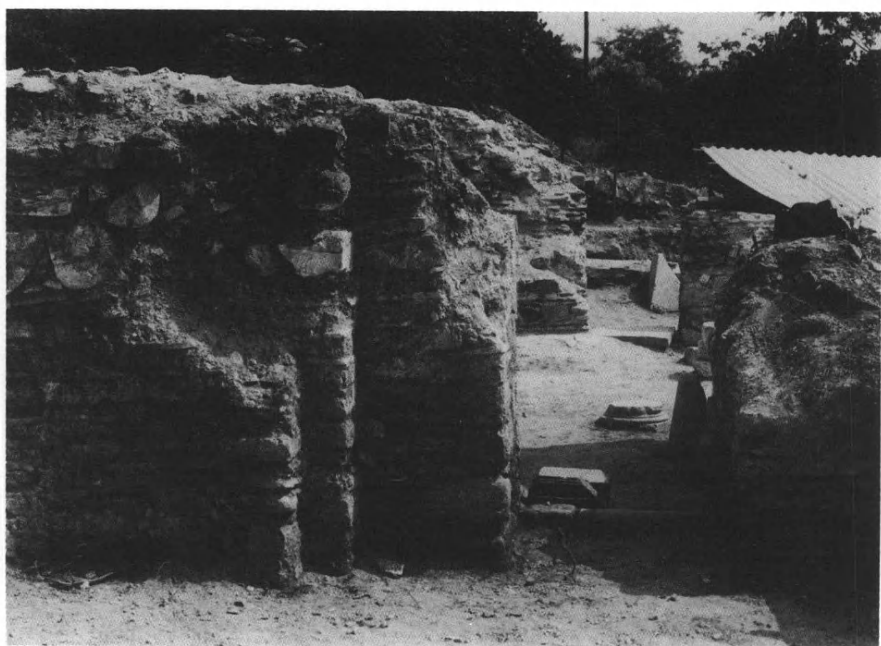
ε

α. Τμήμα οκταγωνικού κιονίσκου. β-γ. Τεμάχια θωρακίων. δ. Τεμάχιο κιονοκράνου.
ε. Τμήμα κεραίας όρειχάλκινου σταυροῦ 10ου-11ου αἰ.

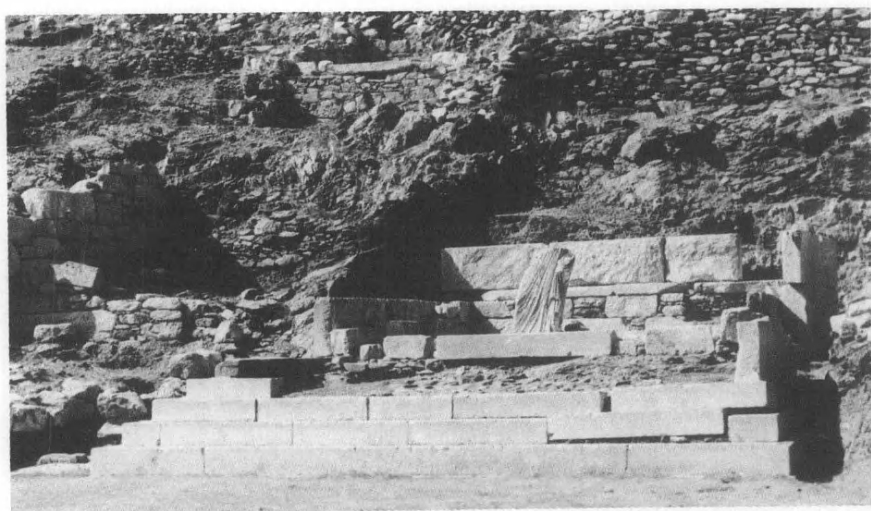

α. Πρόχειρη ταφή ΒΑ της άψίδας του ιεροῦ. β. Ὅστρακα ἐφυαλωμένα.

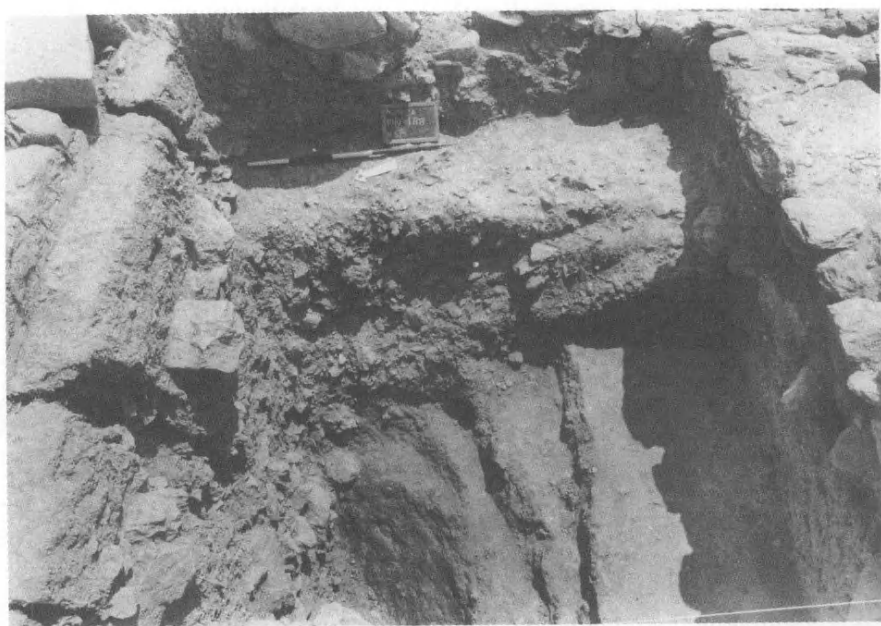
α. Δίοδος μεταξύ τοῦ κεντρικοῦ καὶ τοῦ πλαγίου κλίτους. β. Πατητήρι στή ΒΔ γωνία τοῦ ἀριστεροῦ κλίτους.

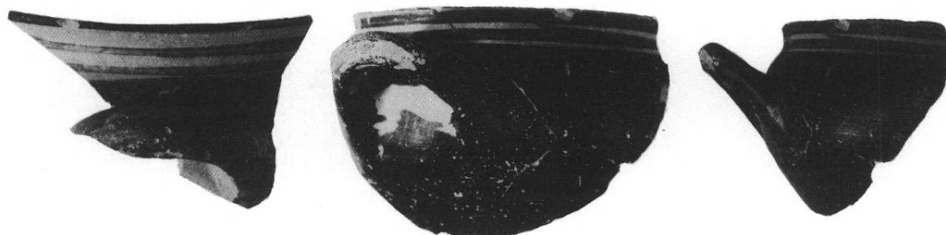
α. Ναός. Ἡ λιθόπλινθος στὸν Β τοῖχο τοῦ σηκοῦ. β. Ναός, ΒΑ γωνία σηκοῦ, τομὴ Ι, στρώση 4.

α. Ναός, τομή Ι, στρώση 5. β. Ναός, τομή ΙΙ, μεταξύ προνάου και σηκού.

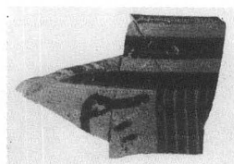
α. Ναός, τομή II, αλλάξευτος φυσικός βράχος στο δάπεδο του σηκού. β. Τετράγωνο ΝΔ/3, αποθέτης τέφρας γεωμετρικῶν χρόνων.

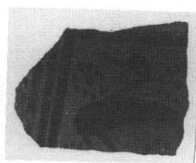
α

β

γ

δ

ε

ζ'

ζ

η

θ

ι

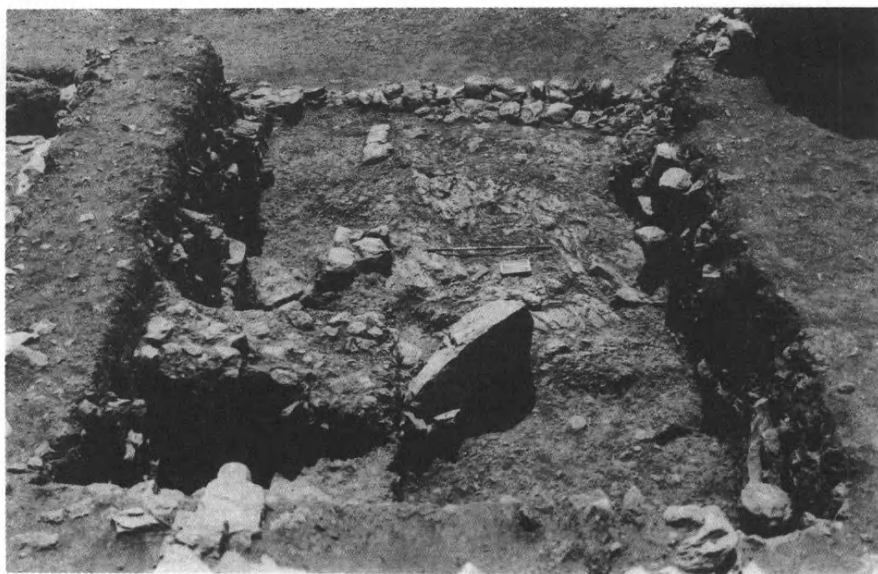
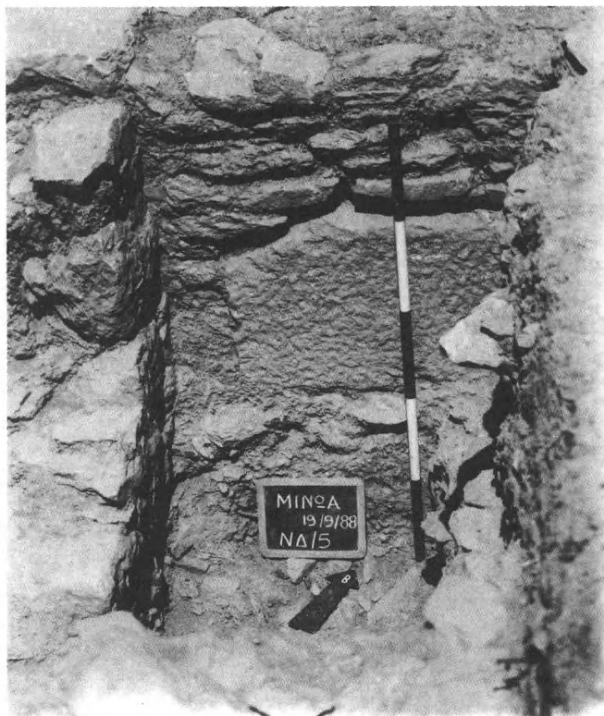
Γεωμετρική κεραμική από τὸν ἀποθέτη τέφρας.

α. Τετράγωνο ΝΔ/5. β. Τετρ. ΝΔ/5, Β τμήμα. 'Ο έλληνιστικός τοίχος.

α. ΝΔ/5, λεπτομέρεια του έλληγνιστικού τοίχου. β. Τετρ. ΝΔ/5 από Β, νότιο τμήμα.

α

β

γ

δ

ε

ζ'

ζ

η

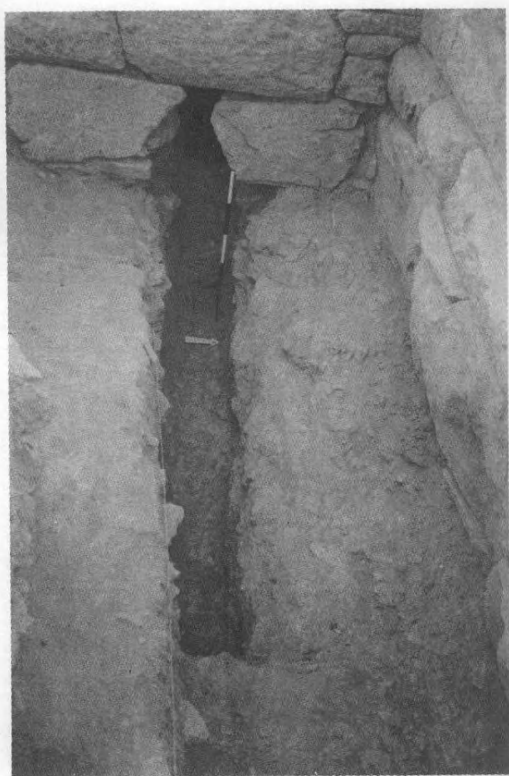

θ

α. Ἀπότμημα ἐλληνιστικοῦ ἀγγείου. β. Ἀνάγλυφο ὄστρακο μεγαρικοῦ σκύφου.
γ. Θραῦσμα ἐνεπίγραφου ἀγγείου. δ. Κεφάλι πῆλινου εἰδωλίου. ε-ζ. Εἰδώλια ἀπὸ τὴν
τομὴ Γ/Ν1. η. Λύχνος. θ. Λαβὴ λύχνου.

α. Τετρ. Α/6 πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ τοίχου. β. Τετρ. Α/6. Τοῖχος προκλασικῶν χρόνων.

α-β. Τομή Γ/Ν1, αποκάλυψη του αγωγού του αποχωρητηρίου.

α. Τομή Γ/Ι στο έσωτερικό του Γυμνασίου, Β τμήμα, πίθου *in situ*. β. Πίθος έλαίου.

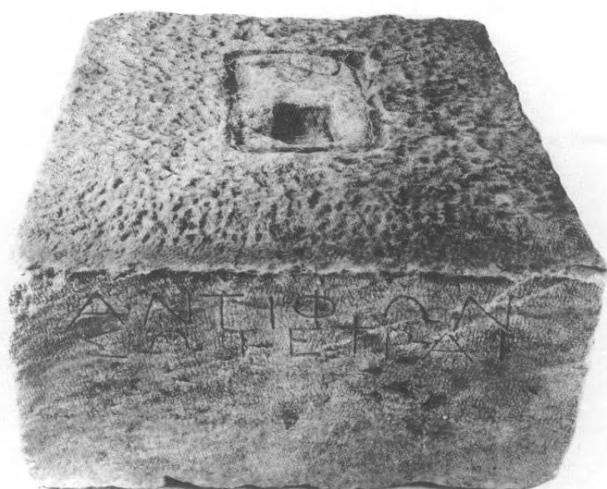
α. Προστατευτικό τοιχάριο για την κάλυψη τῶν τοίχων. β. Γυμνάσιο, Τομή Γ/Π, ρωμαϊκὸς τοῖχος.

α. Γυμνάσιο, έσωτερικός χώρος με τόν διαχωριστικό χωραφότοιχο. β. 'Ο ίδιος χώρος
μετά τή διάλυση τοῦ χωραφότοιχου καί τόν καθαρισμό.

α. Ένεπίγραφη βάση από τη ΝΑ γωνία τοῦ Γυμνασίου. β. Βόρειος τοῖχος τοῦ «θεάτρου».

α. Ἀποψη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ «θεάτρου». β. Ὁ χώρος τοῦ Γυμνασίου καὶ τοῦ «θεάτρου» μετὰ τοὺς καθαρισμούς.

Οικία Κέρδωνος, δωμάτιο 2, ανασκαφή 1904.

α-β. Οικία Κέρδωνος, δωμάτιο 2, πρὶν καὶ μετὰ τὶς ἐργασίες συντήρησης.

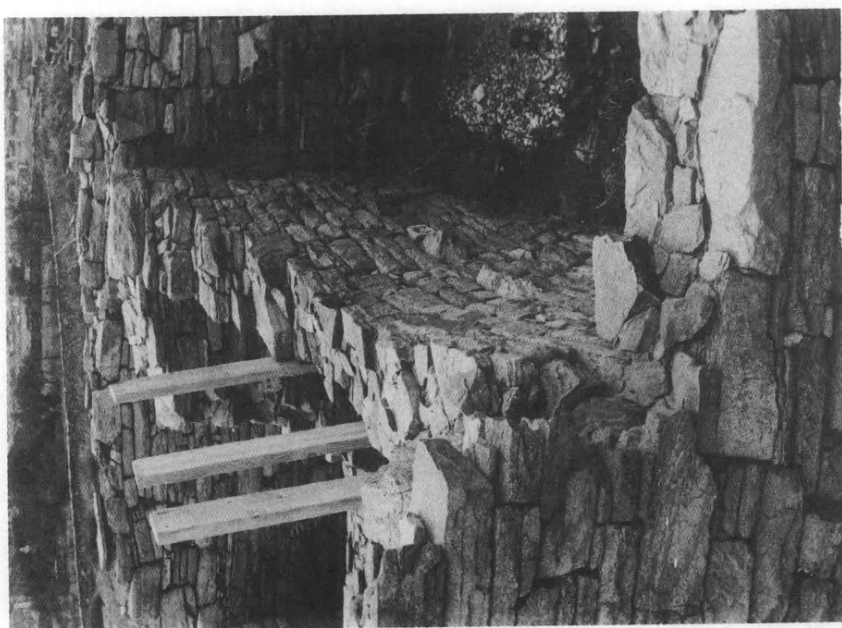
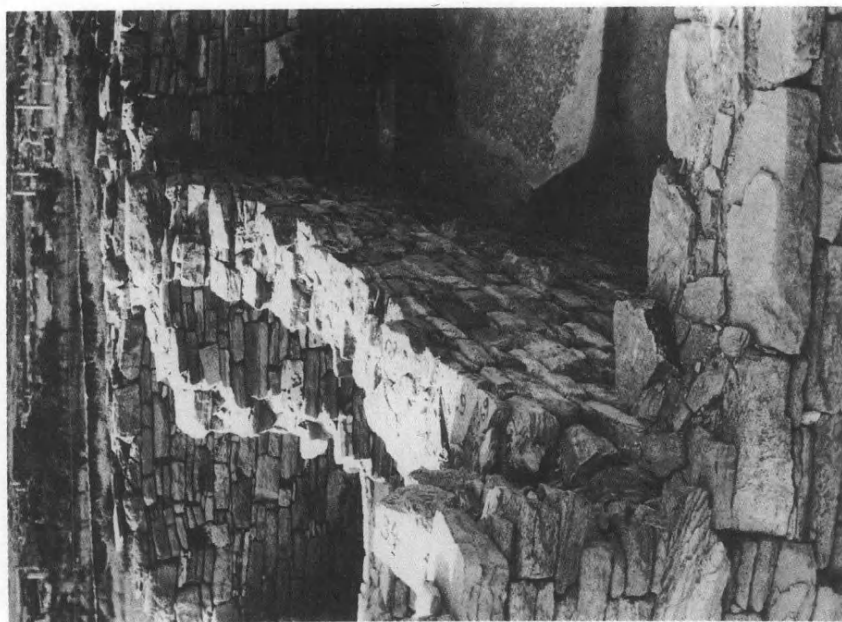

α. Οικία Κέρδωνος, δωμάτιο 2, μετά τις εργασίες συντήρησης. β. Λεπτομέρεια ψηφιδωτού οικίας Τριαίνης.

α-β. Οίκία σφραγισμάτων, φθορές άστεστοκονιαμάτων.

α-β. Οικία Διαδομένου, τοίχος δωματίου πρὶν καὶ μετὰ τῆς ἐργασίας στερέωσης.

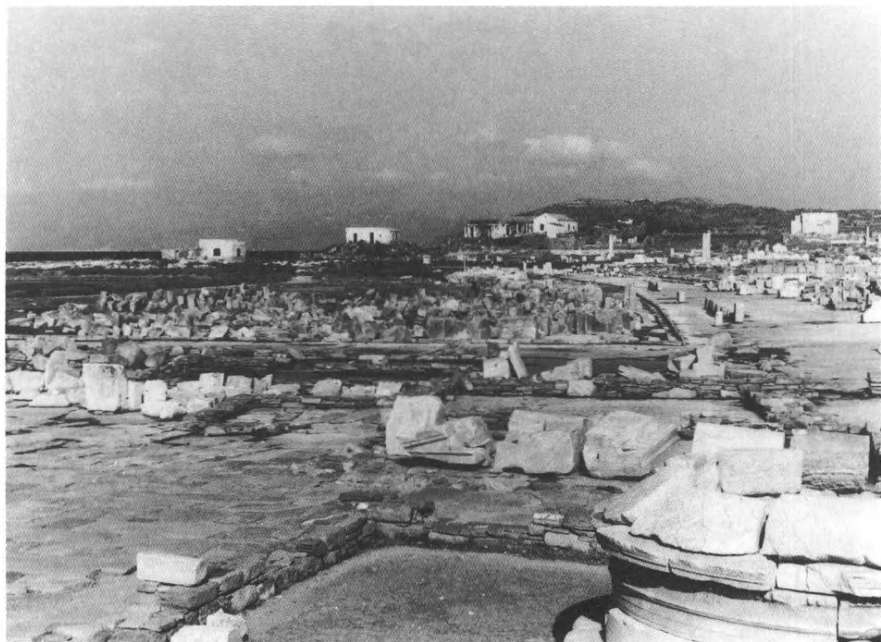

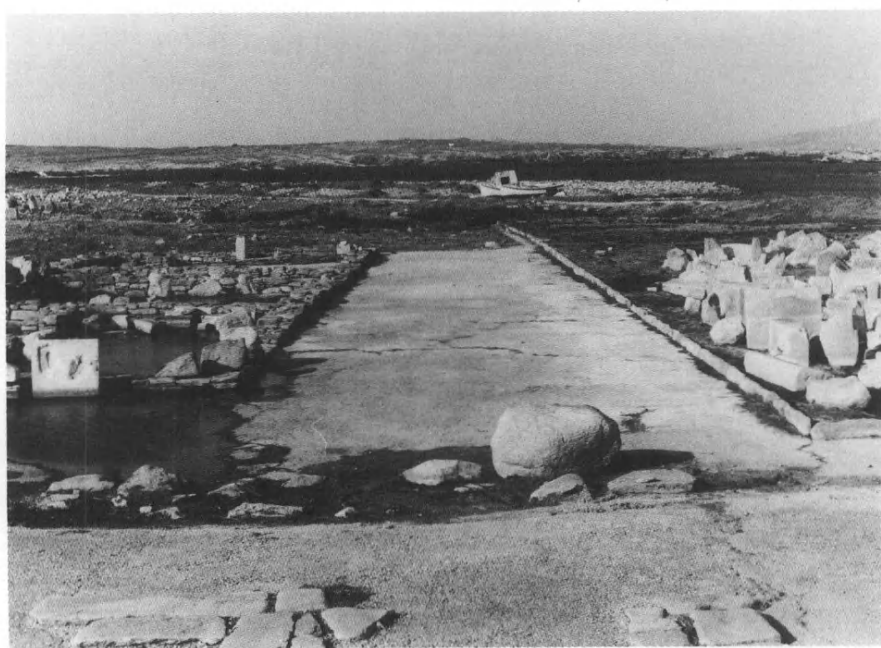
α-β. Ἐμπορικὸς λιμὴν, τοῖχοι ἀρχαίων οἰκιῶν πρὶν καὶ μετὰ τὴ συντήρησή τους.

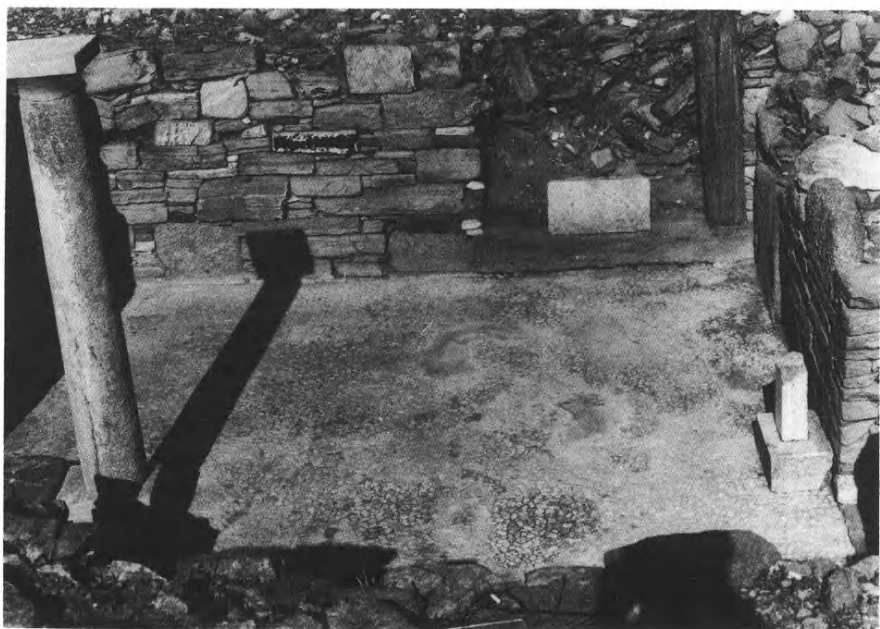
α-β. Ἐμπορικὸς λιμὴν, τοῖχοι ἀρχαίων οἰκιῶν πρὶν καὶ μετὰ τὴ συντήρησίν τους.

α-β. Ἀπόψεις τῆς περιοχῆς τοῦ ἱεροῦ κοντὰ στὸ λιμάνι πρὶν καὶ μετὰ τὶς ἐργασίες καθαρισμοῦ.

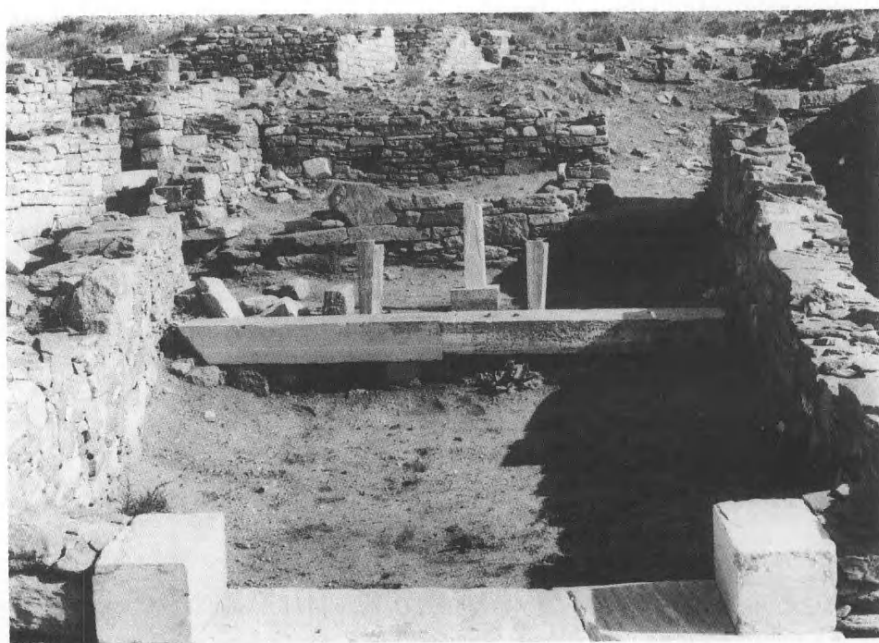

α-β. Ἀπόψεις τῆς περιοχῆς τοῦ ἱεροῦ κοντὰ στὸ λιμάνι πρὶν καὶ μετὰ τὶς ἐργασίες καθαρισμοῦ.

α-β. Νησίδα κτιρίων Ν τῆς Οἰκίας τοῦ Κέρδωνος, δωμάτιο πρὶν καὶ μετὰ τὶς ἐργασίες.

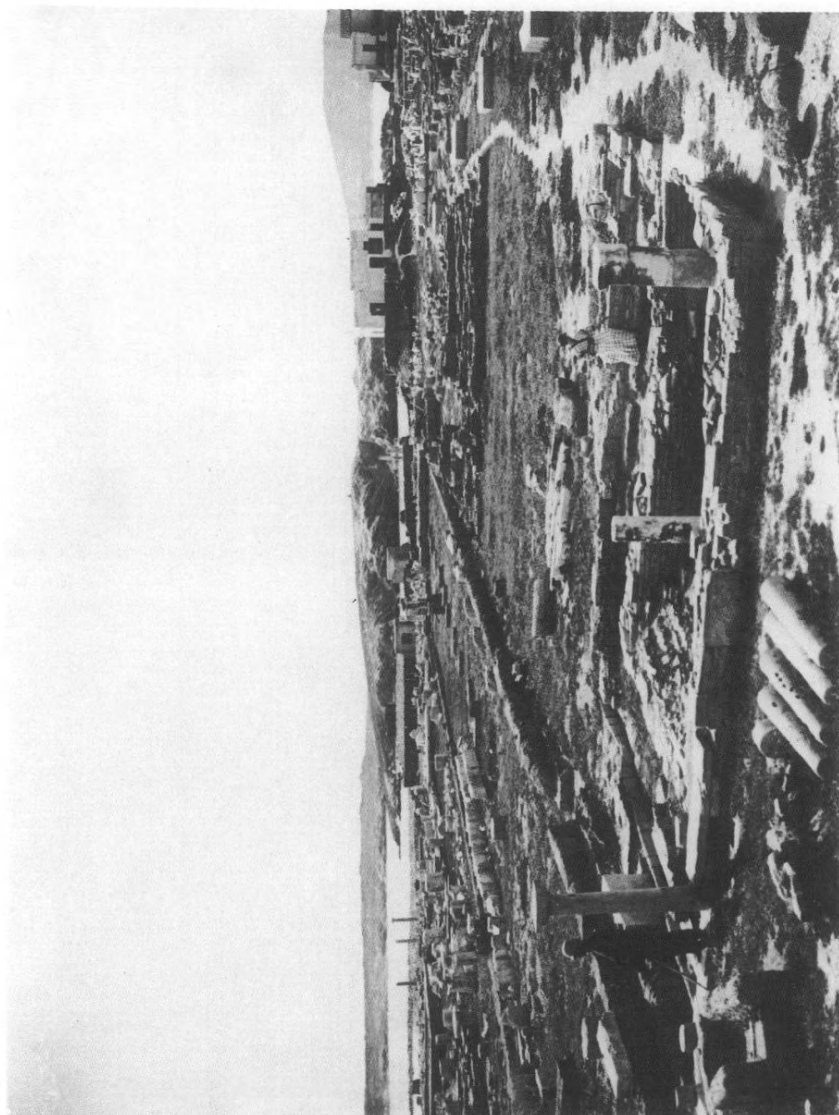

α-β. Νησίδα κτιρίων Ν τῆς Οἰκίας τοῦ Κέρδωνος, δωμάτιο μὲ τραπεζοφόρα καὶ ἐρ-
μαϊκὴ στήλη.

α-β. Οικία Κέρδωνος, δωμάτια 2 και 3, δεξαμενές.

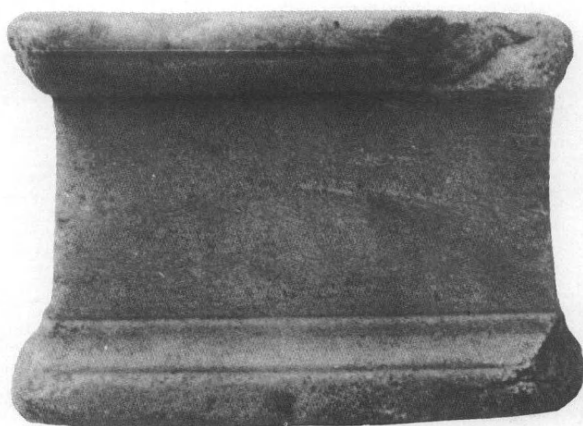
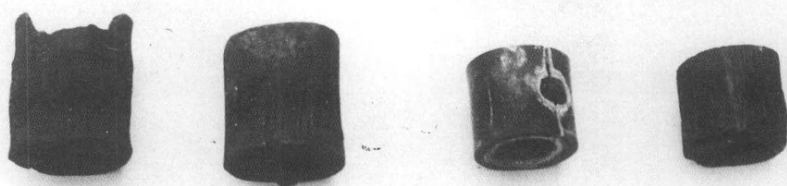
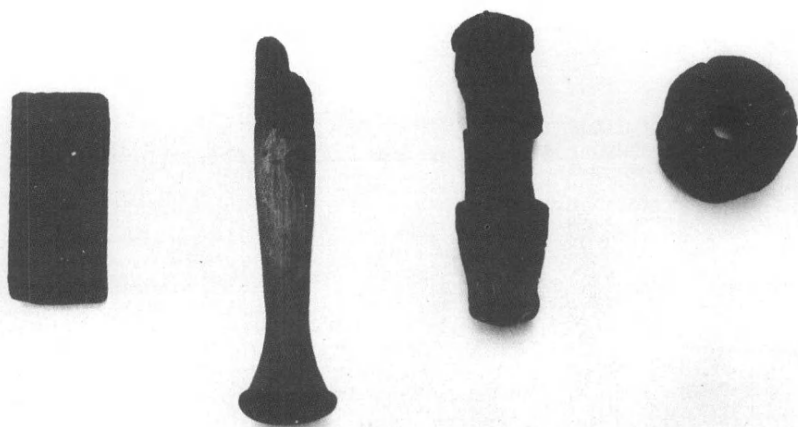

Μινώα κρήνη, ανασκαφή στις άρχες του αιώνα.

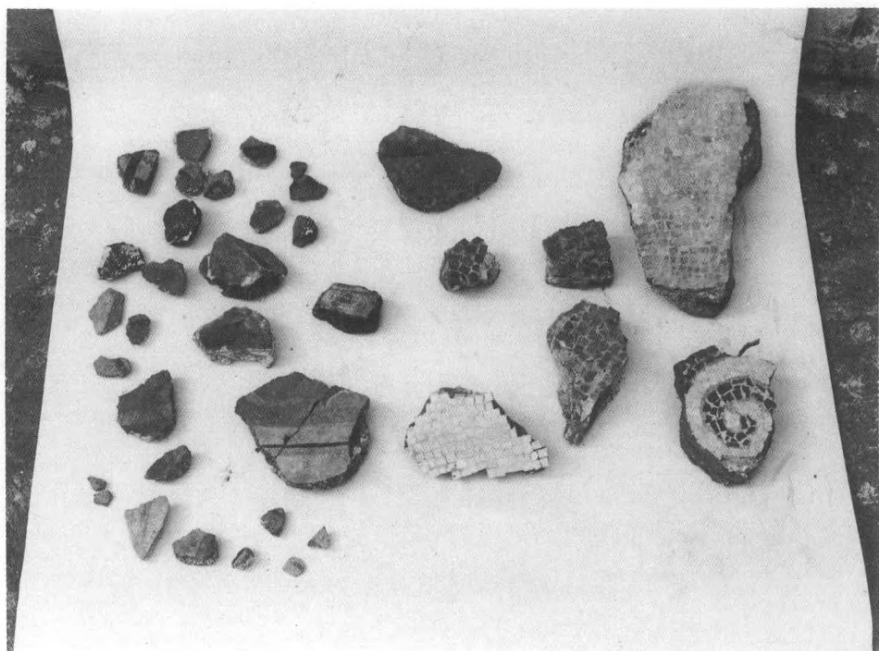
α-β. Μινώα κρήνη, πριν και μετά τις έργασίες διαμόρφωσης.

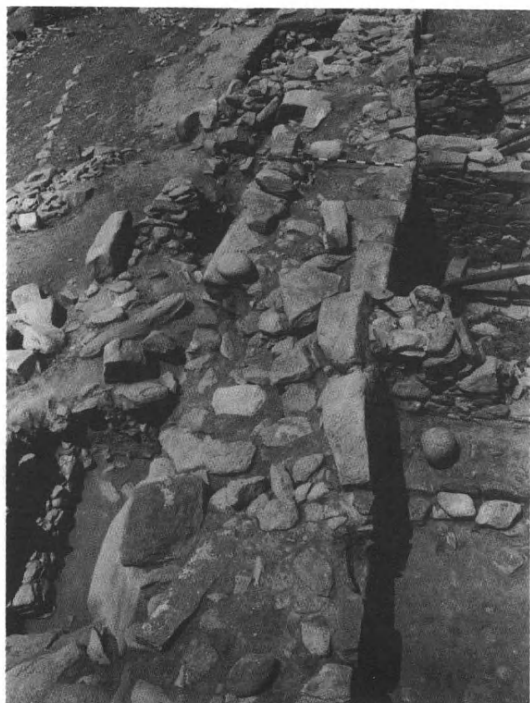
α-β. Οικία τῆς Λίμνης, ξύλινα ἀντικείμενα ἀπὸ τῆ δεξαμενῇ τῆς κεντρικῆς αὐλῆς.
γ. Οικία τῶν σφραγισμάτων, μαρμάρινος βωμίσκος.

α-β. Τὰ ἀγάλματα τῆς Κλεοπάτρας καὶ τοῦ Διοσκουρίδου στὸ Μουσεῖο καὶ τὰ ἐκμαγεῖα τους στὸν χώρο.

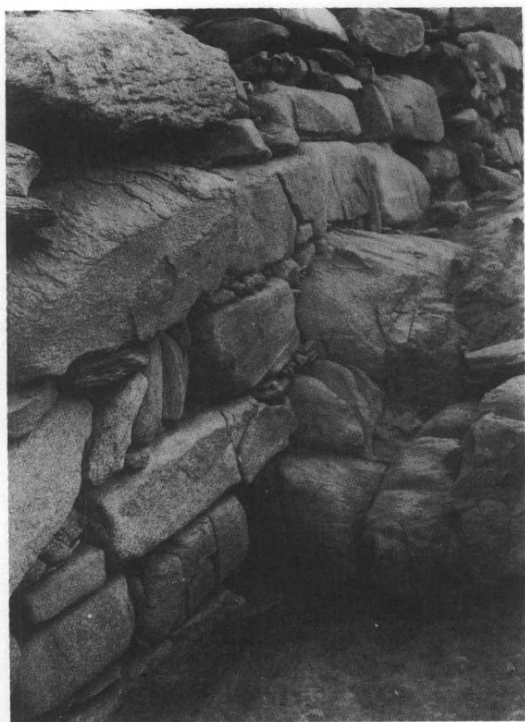

α-β. Οικία τῶν σφραγισμάτων, ἀντικείμενα ἀπὸ τὸ κοσμίσιμα τῆς ἐπίχωσης.

α. Τὸ μυκηναϊκὸ τεῖχος ἀπὸ Α. β. ᾽Αποψη τοῦ μυκηναϊκοῦ τείχους ἀπὸ Α.

α. Όψη μυκηναϊκού τείχους και άνοιγμα άγωγού άπό Δ. β. Πρόσοψη μυκηναϊκού τείχους, άπό Ν.

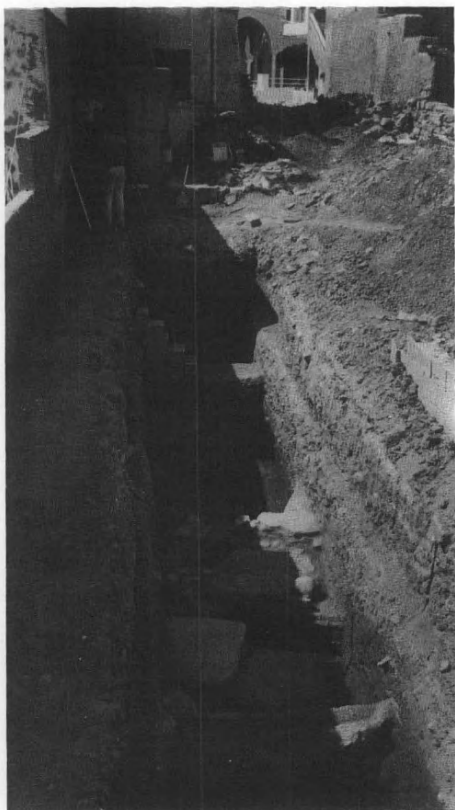
α. "Αποψη τῆς τάφρου Ζ04 ἀπὸ Δ. β. "Αποψη τῆς τάφρου Ε05 ἀπὸ Δ.

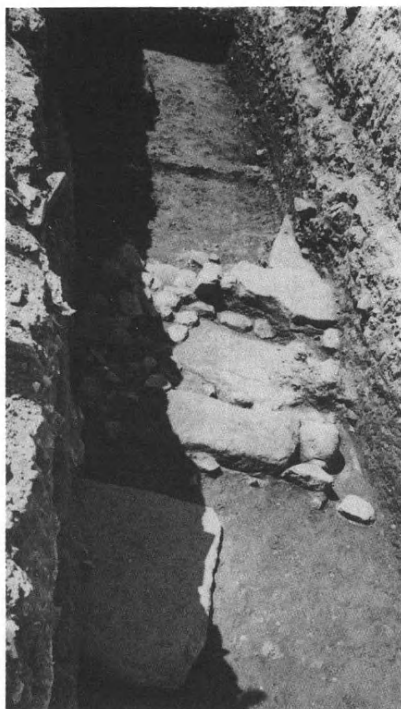
α. ᾽Αποψη μεσαίου πλατώματος ἀπὸ Β. β. Τάφος Η12, ἀρ. 5. Σιδερένια λόγχη ἢ ὀβελὸς κατὰ χώραν.

α. Μικρογραφικά αγγεία από την τάφο Ε05. β. Θραύσμα κλασικού σκύφου με έγχαρακτη έπιγραφή. γ. Χάλκινο άγκιστρο ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου. δ. Πλαστική διακόσμηση αγγείου.

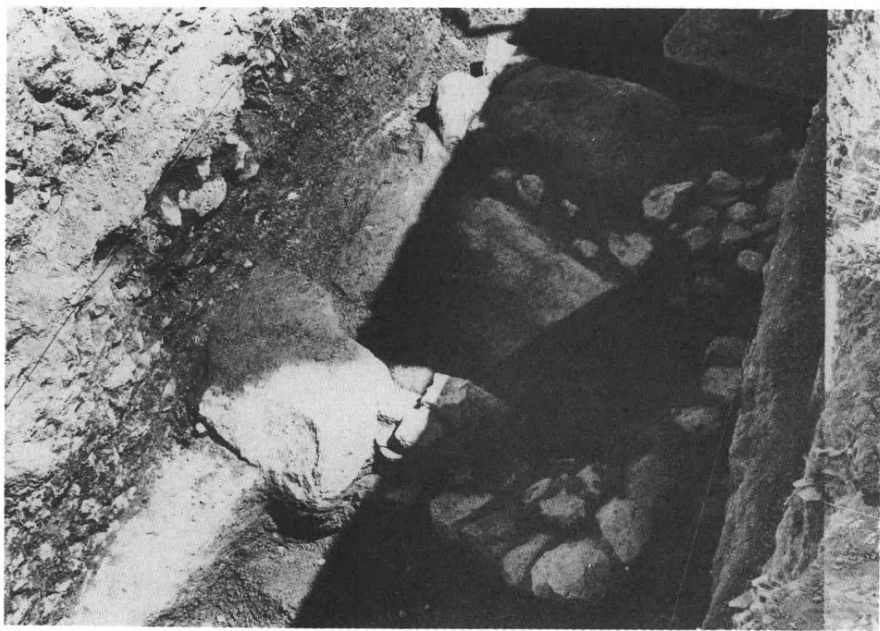
α. Ἡ ἀνασκαφή στὸ οἰκόπεδο Περιστεράκη ἀπὸ Β. β. Λεῖψανα τῆς θεμελίωσης τοῦ
στυλοβάτη τῆς ἀνατ. στοᾶς τῆς Ἀγορᾶς.

α. Τὰ θεμέλια κατασκευῆς τῶν χρόνων τῆς ρωμαιοκρατίας στὰ νότια τοῦ στυλοβάτη τῆς στοᾶς. β. Τὸ ἀνώτερο τμήμα τῶν λευκάνων ρωμαϊκῶν κατασκευῶν κοντὰ στὸν στυλοβάτη τῆς στοᾶς.

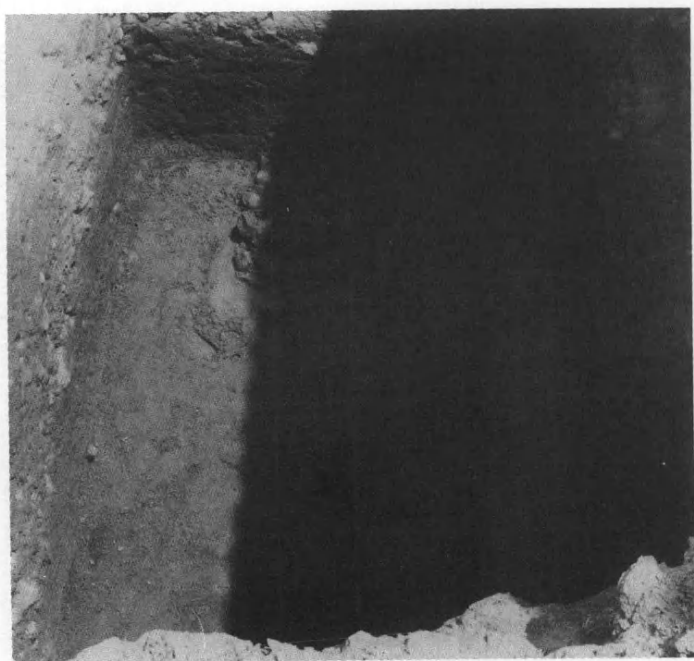

α. Τὰ λείψανα τοῦ πίν. 149β σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀνώτερη σωζόμενη πλάκα τοῦ θεμελίου τοῦ στυλοβάτη (ἀπὸ ΒΑ). β. Τὰ λείψανα τοῦ πίν. 150α ἀπὸ ΝΔ.

α. Τὸ ἐπίπεδο χρήσης τῶν κατασκευῶν τοῦ πίν. 150α-β. β. Ἡ θεμελίωση τῶν κατασκευῶν τῶν πιν. 150, 151α.

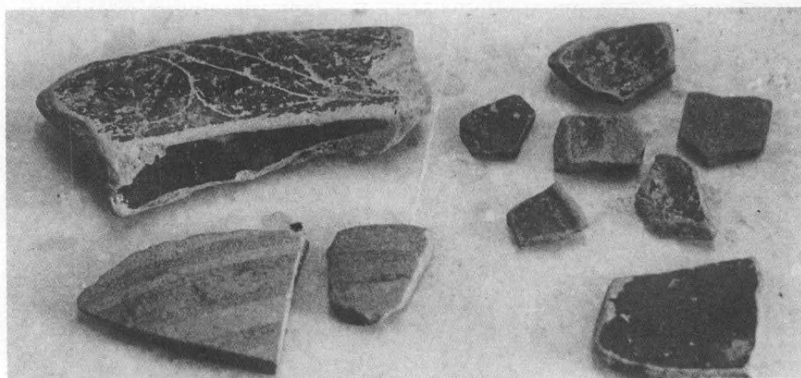
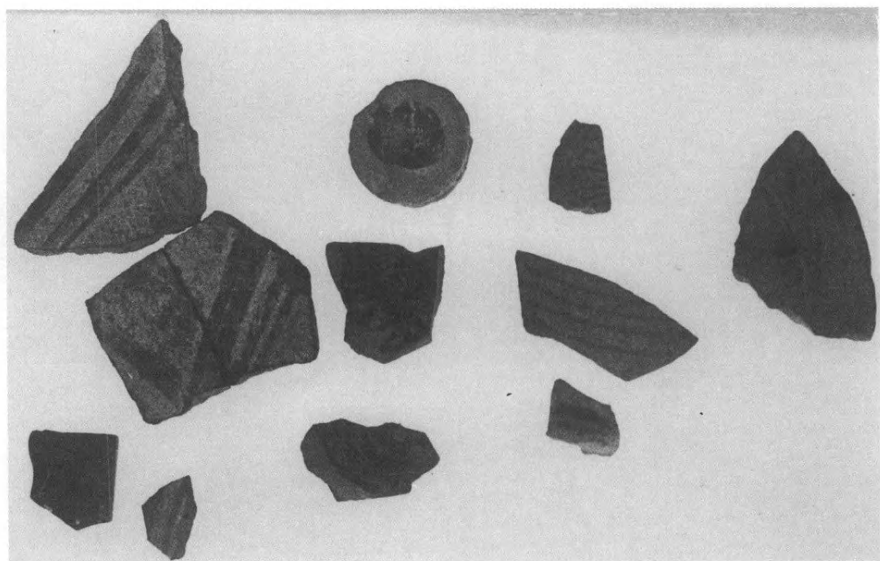

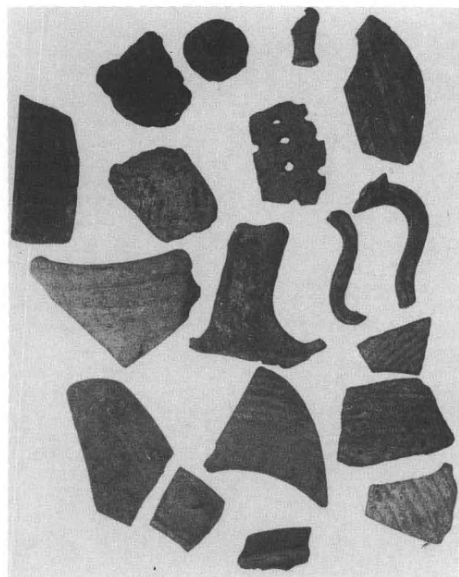
α. Τομή στη θεμελίωση τῶν κατασκευῶν τῶν πιν. 150-151. β. Τὸ νότιο μέρος τῆς τάφρου στὸ οἰκόπεδο Περιστεράκη.

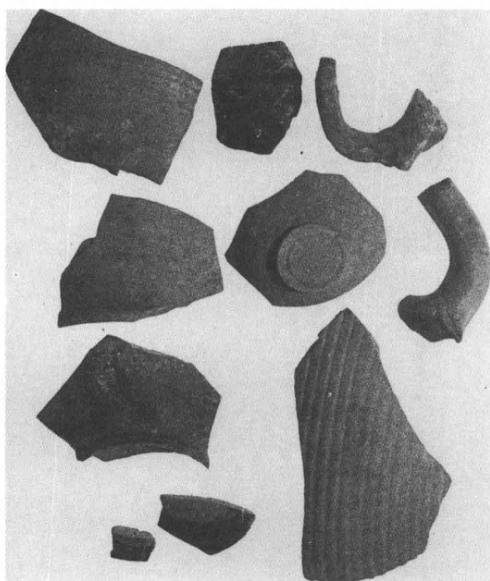
α-β. Οι αρχαιότητες στην πλατεία Μητροπόλεως μετὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴν κάλυψη
μὲ νάυλον.

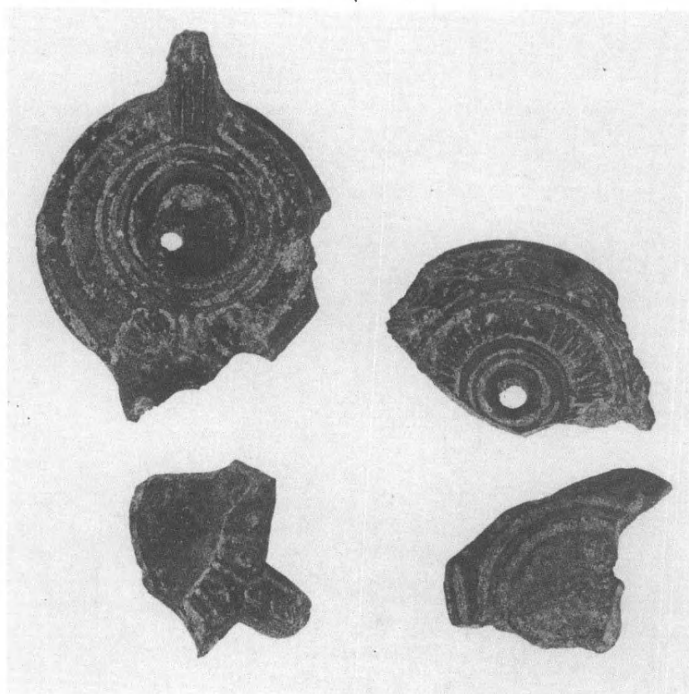
α. Έπιλογή κεραμεικής διαφόρων εποχών. β. "Οστρακα υπογεωμετρικά, τμήμα ανάγλυφου πίθου, τμήμα λεκανίδος, όστρακα μελανόμορφων άγγείων. γ. Τεμάχιο ανά-
γλυφου πίθου.

α

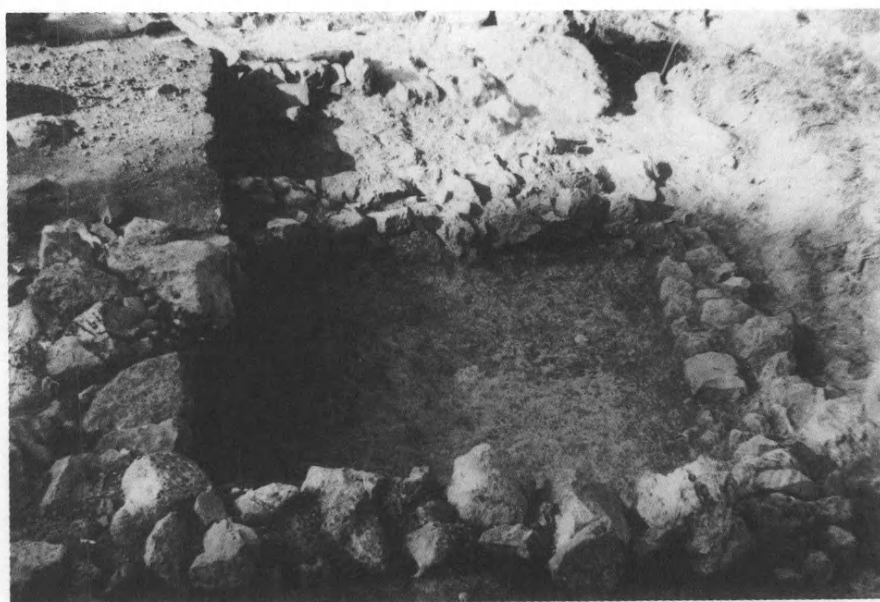

β

γ

α. Ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ κεραμεικὴ. β. Κεραμεικὴ ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὸ ὑστερορωμαϊκὸ στρώμα. γ. Δίσκοι ὑστερορωμαϊκῶν λύχνων.

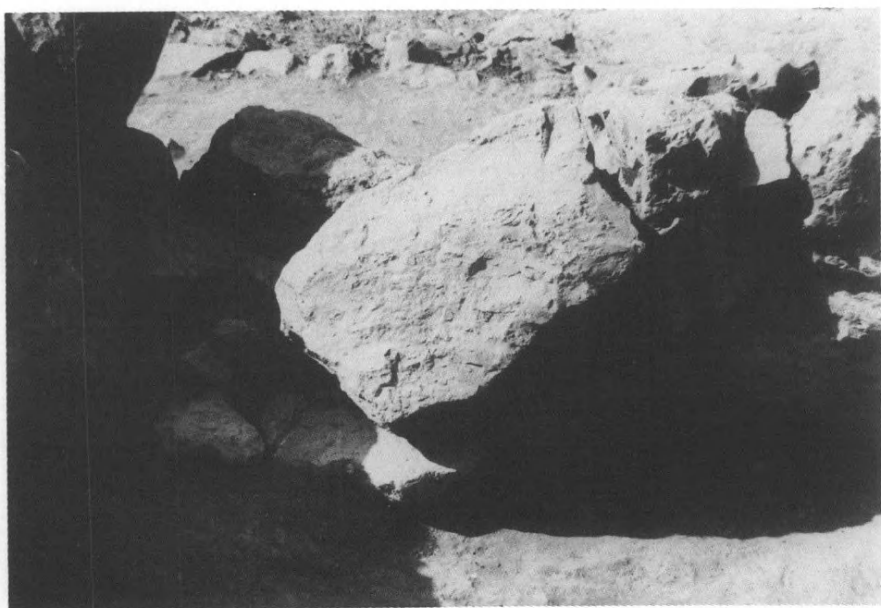
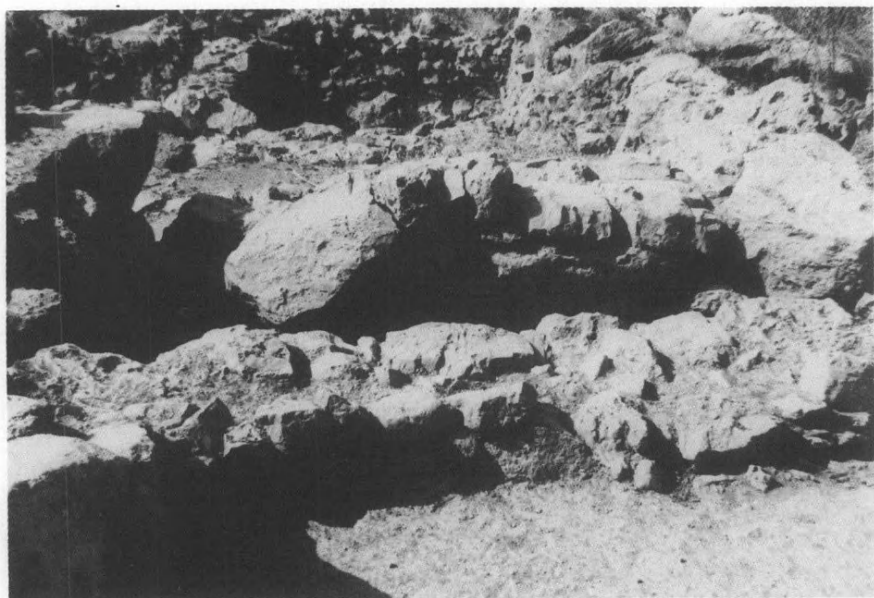

α-β. Σπίτι F, ἄνδρo IV: α. Τὸ δυτικὸ δωμάτιο ἀπὸ Β. β. Τὸ δυτικὸ δωμάτιο μὲ τὴν ὀρθογώνια πλάκα στὴ ΒΑ γωνία, ἀπὸ ΝΔ.

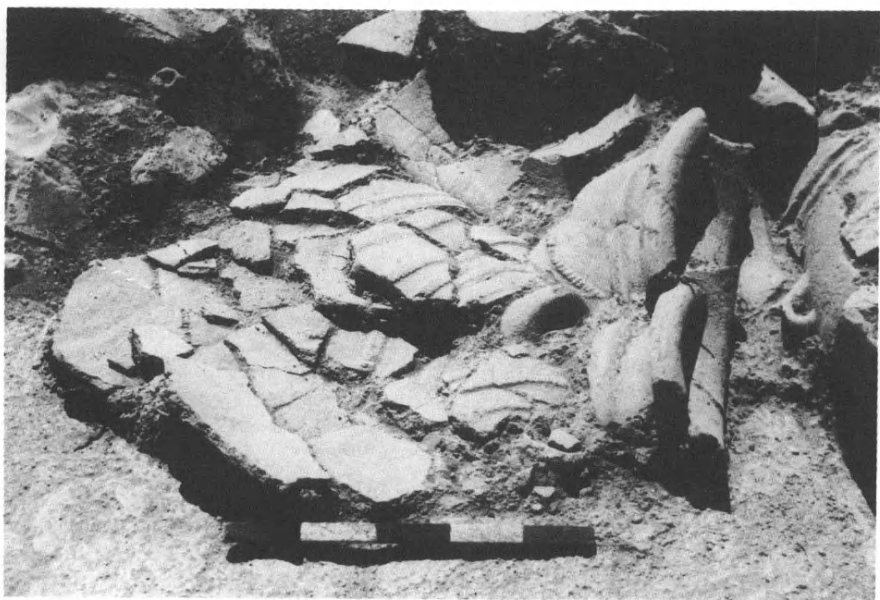
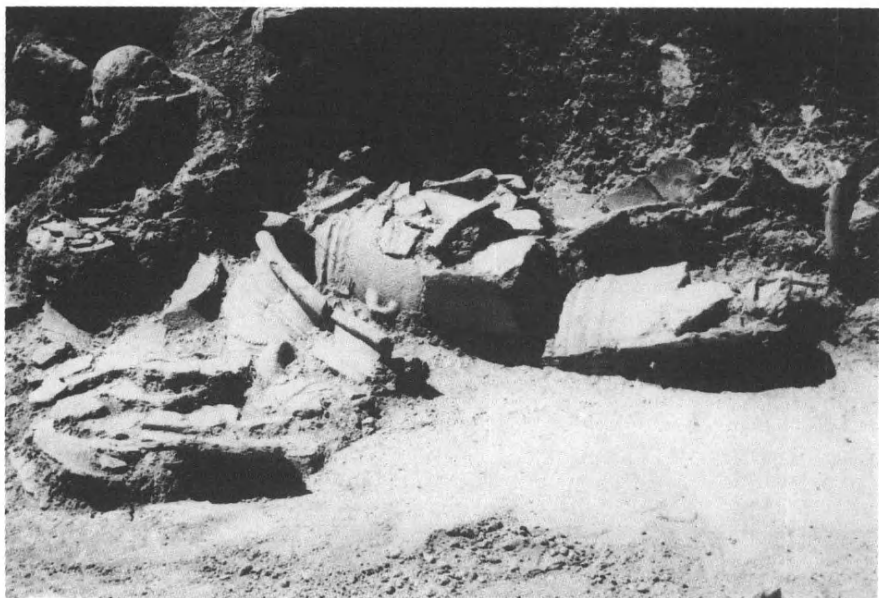
α-β. Σπίτι F: α. Τὸ δυτικὸ δωμάτιο καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ τοίχου πρὸς τὰ δυτικὰ, ἀπὸ ΝΑ.
β. Χῶρος σκάλας ἀνάμεσα στὰ ἄνδρα III καὶ VI, ἀπὸ ΝΑ.

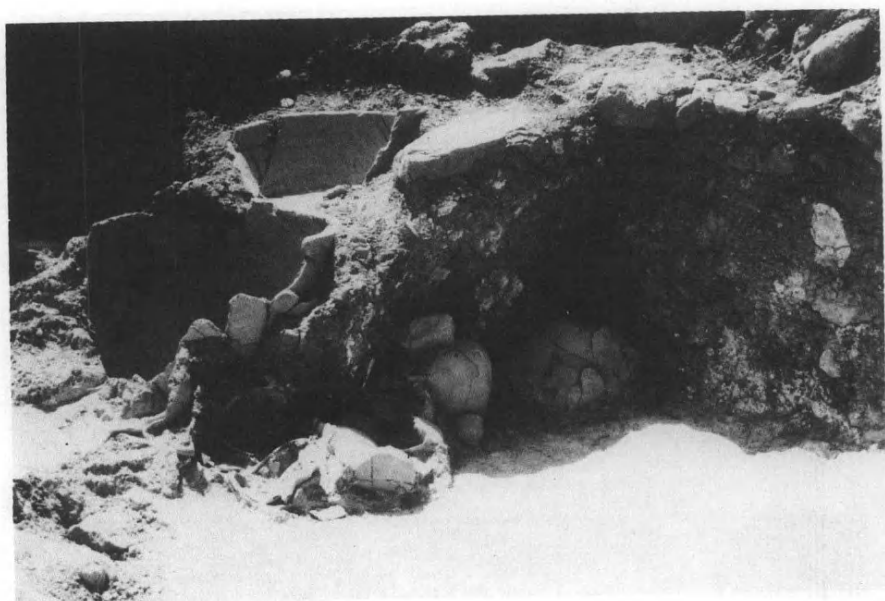
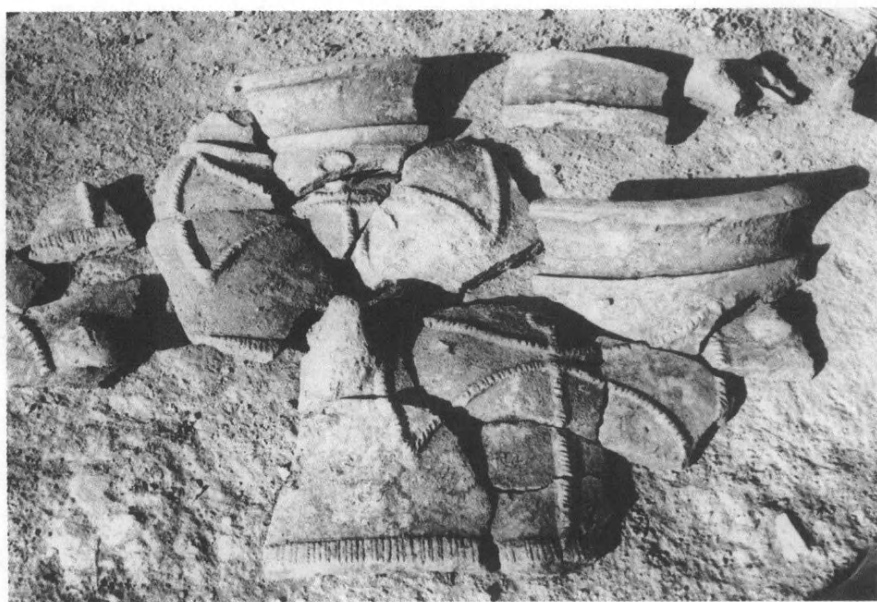

α-β. Σπίτι F: α. Χώρος σκάλας ανάμεσα στα ἄνδρα III καὶ VI καὶ σκαλοπάτι πάνω
στον διαχωριστικό τοῖχο τους, ἀπὸ Β. β. Πεσμένοι ὀγκόλιθοι στὴν πόρτα ἀνάμεσα στὰ
ἄνδρα III καὶ IV, ἀπὸ Β.

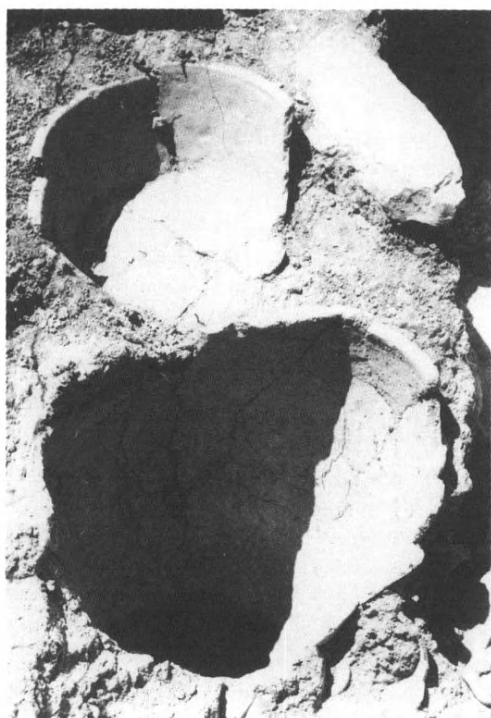

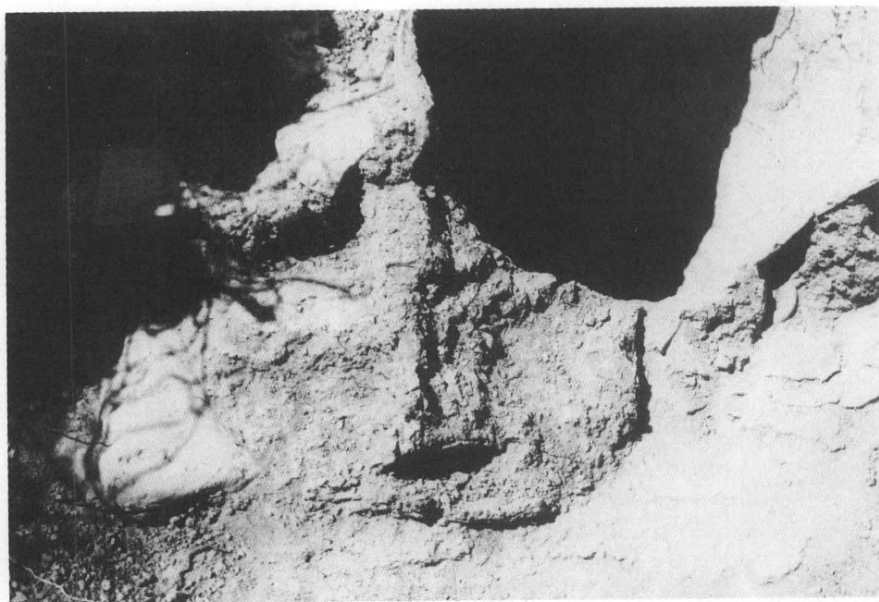
α-β. Σπίτι Ζ, δωμάτιο Γ: α. Πεσμένοι πίθοι στο βόρειο διαμέρισμα του δωματίου, από ΒΑ. β. 'Ο πίθος 1.

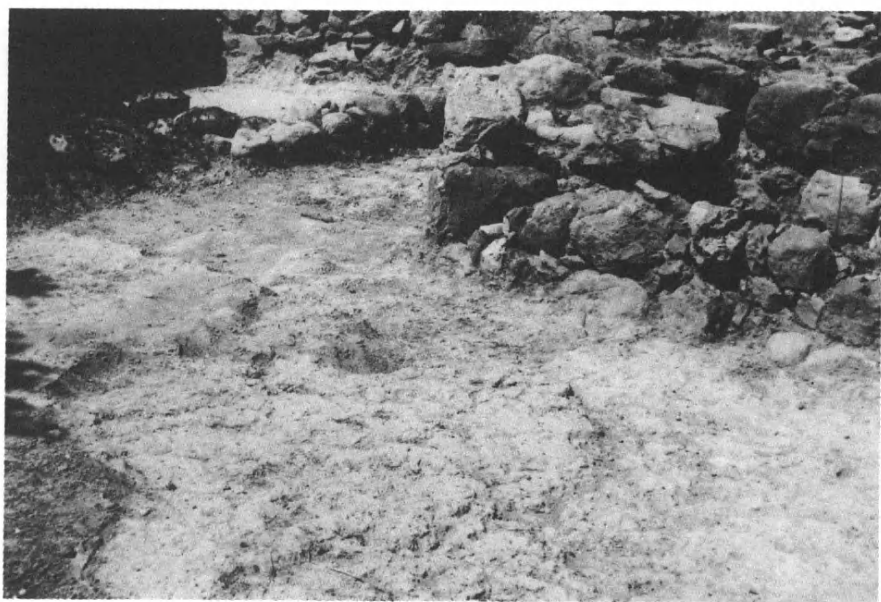
α-β. Σπίτι Ζ, δωμάτιο Γ: α. Κομμάτια τοῦ πίθου Ζ με σχοινοειδή διακόσμηση διπλῶν πελέκεων. β. Ἀγγεῖα παρὰ τὸ διαχώρισμα καὶ ἐγκατάσταση ληνοῦ, ἀπὸ ΒΑ.

α-β. Σπίτι Ζ, δωμάτιο Γ: α. 'Η ἐγκατάσταση τοῦ ληνοῦ μετὰ τὰ δοχεῖα πατήματος καὶ περισυλλογῆς. β. 'Η ἐγκατάσταση τοῦ ληνοῦ μετὰ τὸν κρουνὸ τοῦ δοχείου πατήματος μέσα στὸ δοχεῖο περισυλλογῆς.

α-β. Σπίτι Ζ: α. Δωμάτιο Γ. Θήκες από κονίαμα παρά τὸ δοχεῖο περισυλλογῆς τοῦ ληνοῦ. β. Συλλεκτῆρας βυθισμένος στὸ χαλικάσβεστο δάπεδο τοῦ δωματίου Γ.

α-β. Σπίτι Δ τοῦ ΝΔ λόφου: α. Ὑπαιθρος χώρος Κ, ἀπὸ ΝΑ. β. Ἡ ΒΑ γωνία τοῦ ὕπαιθρου χώρου Κ, ἀπὸ ΝΔ.

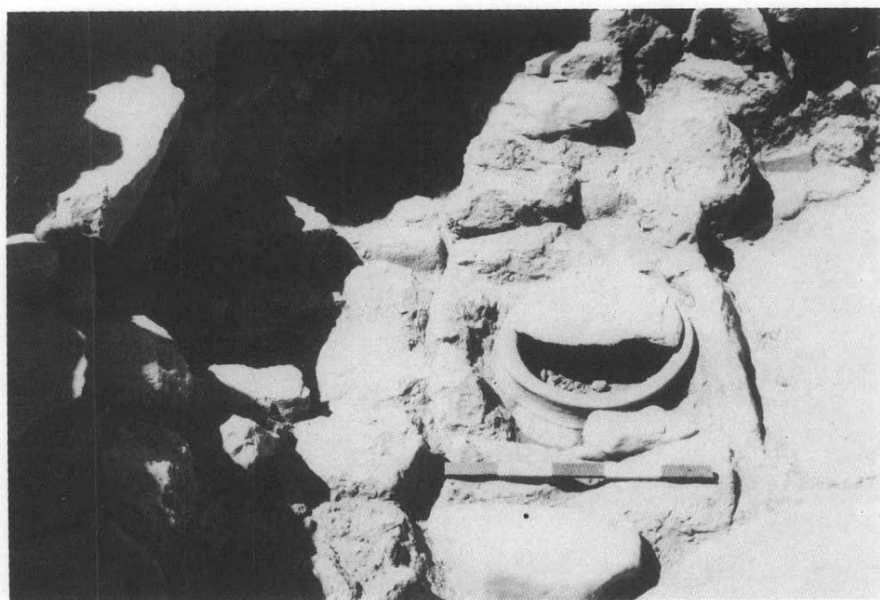
α. Σπίτι Δ του ΝΔ λόφου. Διάδρομος Ι, από Ν. β. Σπίτι Α, χώρος Σ. Θρανίο παρά τόν ΝΔ τοῖχο, από ΒΑ.

α-β. Σπίτι Α: α. Ὁ ὀρθογώνιος χώρος Τ νότια τοῦ χώρου Σ, ἀπὸ ΝΔ. β. Χῶρος Σ.
Πιθίσκος-συλλεκτῆρας βυθισμένος στὸ δάπεδο, ἀπὸ ΒΑ.

α-β. Σπίτι Α, χώρος Σ: α. Πιθίσκος-συλλεκτήρας βυθισμένος στο δάπεδο, από ΝΔ.
β. Πιθίσκος-συλλεκτήρας και τοιχίσκος στη νότια πλευρά του, από Α.

α

β

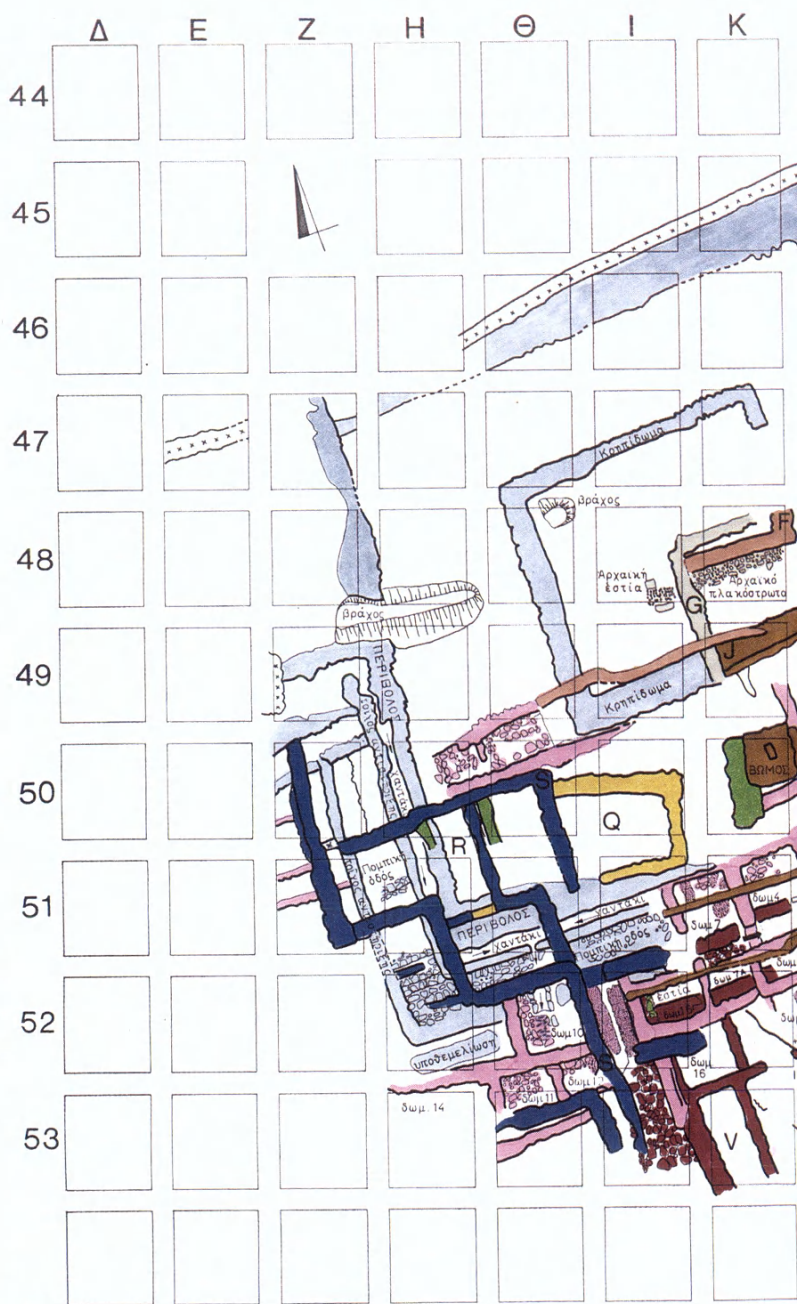

γ

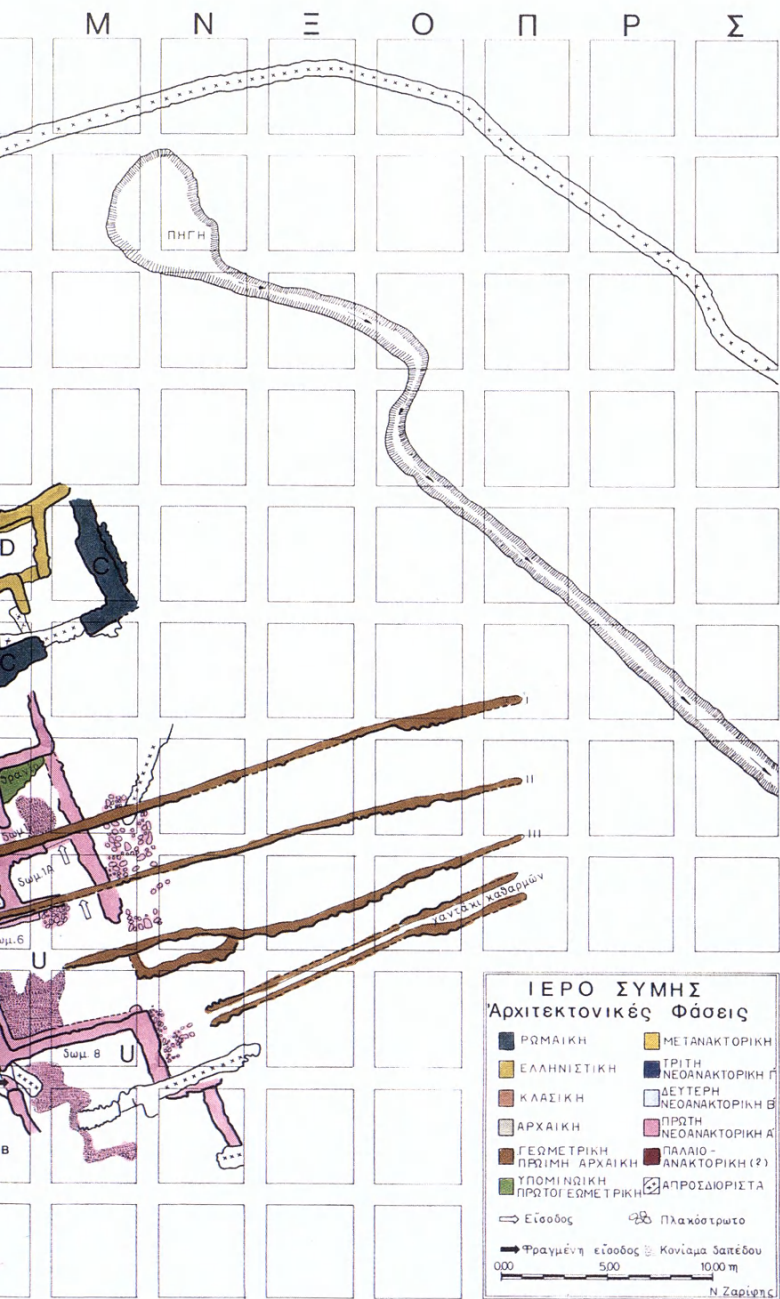
δ

α. Τὸ πεζούλι στὸ δωμ. 16 τοῦ κτιρίου U (ἀπὸ Δ). β-γ. Τράπεζες προσφορῶν ἀπὸ τὸν Ν τομέα. δ. Ταλισμανικὲς σφραγίδες.

Κάτοψη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων.

α. 'Ο έξωτερικός τοίχος του κτιρίου V με τὸ συνεχόμενο πλακόστρωτο (ἀπὸ ΒΑ).
β. Δ τομέας, βαθυμειδωτὰ ἀνδхра (ἀπὸ Ν).

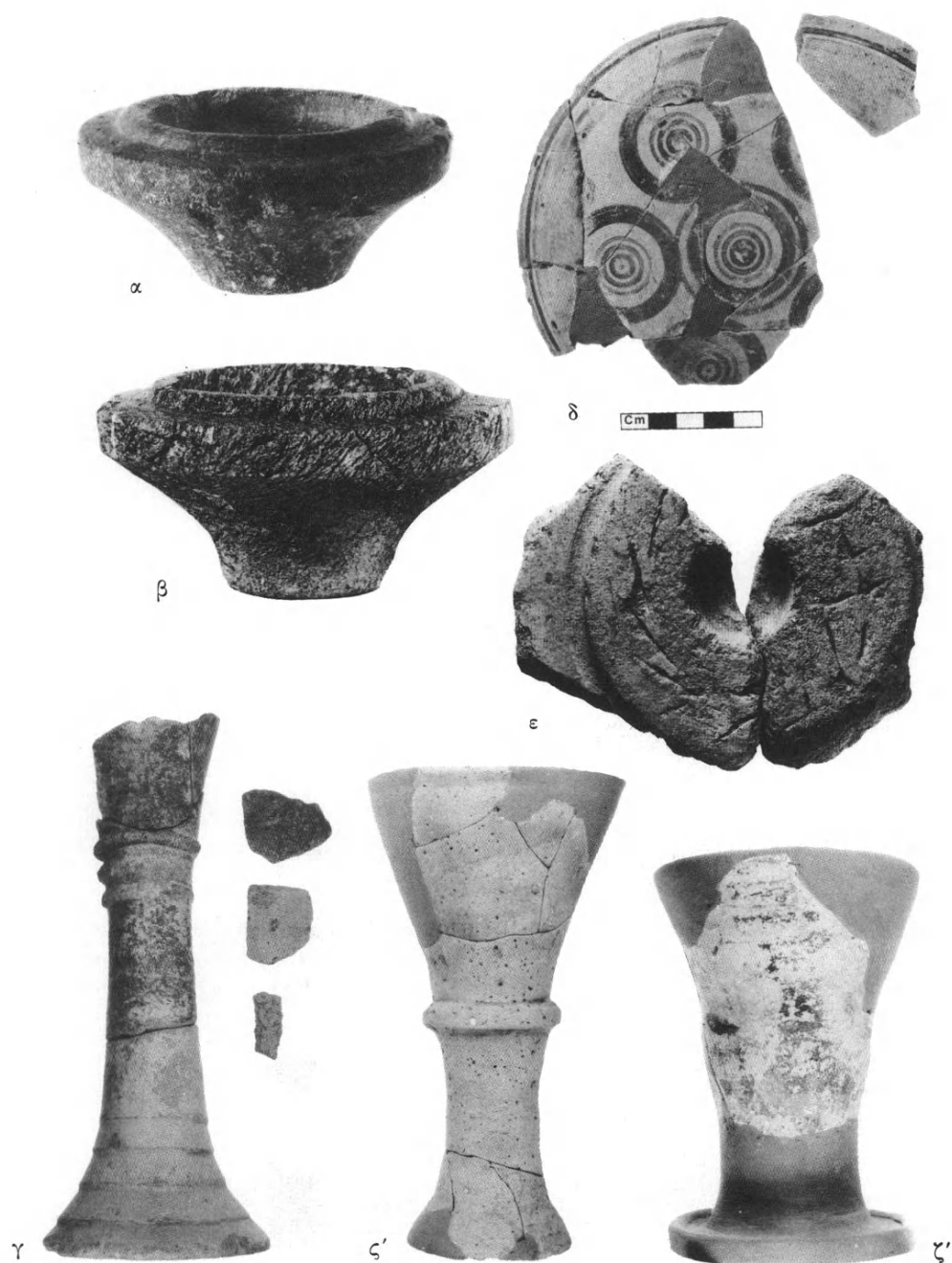
Κεντρικός τομέας. Πλακόστρωτος δρόμος πρώτης αρχιτεκτονικής φάσης (από ΝΑ).

α. Β τομέας. Ἡ ἐσωτερικὴ ΒΑ γωνία τοῦ κρηπιδώματος (ἀπὸ Δ). β. Τμῆμα τῆς Β ἁκρῆς τῆς Δ ὀψῆς τοῦ κρηπιδώματος (ἀπὸ Δ).

α-β. Δ τομέας, τράπεζες προσφορῶν. γ. Δ τομέας, τμήματα κυπέλλου κοινωνίας.
 δ. Β τομέας, πῶμα πίθου 7ου αἰ. ε. Κεραμεικὸς τροχός. ζ'-ζ''. Β τομέας, νεοανακτο-
 ρικὰ κύπελλα.

Χάλκινο ειδώλιο λάτρη.

Τὸ σημεῖο ὅπου βρέθηκε ὁ λάτρης τοῦ πίν. 174.

α. Πήλινο προσωπεῖο. β. Χάλκινα εἰδώλια ταύρων.

α-β. Ἐνέπιγραφη τράπεζα προσφορῶν ἀπὸ ὀφίτη.

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1988
ΑΡ. ΤΟΜΟΥ 143
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 1000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1991
ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.
ΦΩΤΟΜΑΡΑ 54 - ΝΕΟΣ ΚΟΣΜΟΣ
ΜΕΤΑΛΛΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΕΝΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΥΡΙΑΚΑΚΗΣ